Todor Radošević

PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA

Knjiga I

Todor Radošević
PRVA PROLETERSKA DIVIZIJA
Knjiga I

Izdavač
Sekcija boraca Prve proleterske NOU brigade
Beograd,
Povodom 65. godišnjice pobjede nad fašizmom

Za izdavača
Zdenko Duplančić

Izdavački savet
Zdenko Duplančić
Tripo Vučinić
Dušan Čkrebić

Recenzent
Radovan D. Radinović

Stručni redaktor
Ivan Matović

Lektor
Milica Radovančev

Grafičko uređenje
Branimir Milekić

Štampa
MN Primat, Zemun

Tiraž
500 primeraka

Todor Radošević

PRVA KNJIGA
Od formiranja do kapitulacije fašističke Italije
(1.11.1942 – 9.9.1943)

Beograd 2010.

Jajce, septembra 1943: Vrhovni komandant NOVJ Josip Broz Tito i Koča Popović, komandant 1.proleterske divizije

PREDGOVOR

Pred čitaocem se nalazi dvotomno delo vojnog istoričara, pukovnika Todora Radoševića, posvećeno 1.proleterskoj diviziji Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Autor ovog dela, kao i svaki čovek koji je do kraja posvećen svojoj misiji, uz mnoštvo detalja i oslanjajući se na raznorodne, a pouzdane izvore – izvezao je povesnicu ove znamenite jedinice naše narodne vojske, stasale i uzrasle na bojištima uzduž i popreko nekada zajedničke domovine Južnih Slovena. Formirana 1. novembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu, ova divizija je bila prva od ukupno osam divizija NOVJ koje su označile početak prevladavanja takozvanog početnog partizansko-teritorijalnog karaktera te vojske i stvaranje njene operativne komponente, koja će na Dan pobede, 9. maja 1945, imati 61 diviziju, 15 korpusa i 4 armije, sa 800.000 pripadnika Jugoslovenske armije, po brojnom stanju četvrte među vojskama pobedničke antifašističke koalicije.

Od tih prvih njenih ratnih koraka zakoračenih u Bosanskom Petrovcu do završetka rata na jugoslovenskom ratištu, 1. proleterska divizija je na svom ratnom putu, pod borbama, prešla preko 20.000 km i provela duže od 2,5 godine ili 927 ratnih dana i toliko noći. Njen prvi organizacijski sastav činile su: 1. proleterska, 3. sandžačka proleterska i 3. krajiška udarna brigada, a tokom rata pridružile su im se i 13. hrvatska proleterska brigada „Rade Končar“, 8. crnogorska udarna i italijanska brigada. Na svom ratnom putu prisno je drugovala i sadejstvovala sa 5. krajiškom udarnom divizijom, 6. ličkom proleterskom divizijom „Nikola Tesla“, 21. srpskom udarnom divizijom, 1. konjičkom 2. tenkovskom brigadom i brojnim drugim jedinicama NOV-a Jugoslavije.

Svoja ratna dejstva 1. proleterska divizija izvodila je u zapadnoj Bosni, Bosanskoj Krajini, Hercegovini, istočnoj Bosni, u Crnoj Gori i Dalmaciji, u Srbiji i u Hrvatskoj, sve do Dana pobede u Zagrebu. Gotovo da i nije bilo značajnije bitke ili operacije NOR-a u kojoj ova divizija nije učestvovala i čijim uspesima nije dala svoj nemerljiv doprinos. Bitka na Neretvi, prodor u Sandžak i Crnu Goru, bitka na Sutjesci, ofanziva u istočnoj Bosni, prodor u Dalmaciju, Banjalučka, Drvarska i Durmitorska operacija, operacija za konačno oslobođenje Srbije, dejstva na Zlatiboru, za Valjevo, u Tamnavi, za oslobađanje Beograda, držanje i proboj Sremskog fronta, bitka za Požešku kotlinu, za ukleto Vrbovsko i Zagreb... To su samo biseri u dugom nizu, koje je na svom herojskom borbenom putu nanizala slavna 1. proleterska divizija. U svojim borbenim redovima primala je i prigrlila borce svih nacija i vera onoga (i ovoga) vremena, uvezujući ih u nesalomljivi i neprobojni borbeni stroj koji je bio spreman i sposoban da stigne svugde gde je to bilo potrebno, a kadar da ne uzmakne ni pred kakvim opasnostima i izazovima. Krv njenih boraca natopila je zemlju naših predaka, a jedina vrednost koja je napred vodila te naustrašive jurišnike na nebo bila je sloboda naroda i pravednije društvo u budućnosti. Za te dve večno važeće vrednosti borci 1. proleterske divizije su na oltar otadžbine prineli najveću žrtvu koju čovek uopšte može ponuditi i dati, a to su bili njihovi mladi životi. Upravo zato oni zaslužuju naše večno sećanje i sećanje dolazećih pokoljenja, a ne nikako zaborav i podsmeh, kako to ponekad umeju neki – ne samo iz neznanja. To i jeste razlog da se i ovim putem izrazi zahvalnost stvaraocu koji je uspeo da napiše ovo delo, a kako, na našu žalost, on nije više među živima, neka tu zahvalnost ponesu njegovi najbliži, ali i izdavač, Sekcija boraca 1. prole-terske brigade, jedinice za ratne zaslugeodlikovana Ordenom heroja Jugoslavije.Ta sekcija još živih proletera je u ovim „vunenim vremenima“ za pisanu reč pronašla motiva da podrži i obezbedi objavljivanje ovog obimnog i vrednog dela.

Iako ni jedan predgovor, makar kako umešno sročen, ne može zameniti čitanje, potrebno je barem u kratkim i veoma opštim naznakama saopštiti čitaocu kakvo ga delo očekuje, čime se preporučuje. Na samom početku ove predgovorničke reči kazano je da je njegov autor bio vojni istoričar. Time je unapred predodređen metod, stil i jezik izlaganja. Autor se potrudio da ništa ne prepusti

slučaju, da ne izostavi, ne improvizuje, već sve da obradi, opiše, dokumentuje i osloni se na odgovarajuće i proverene empirijske izvore. U tome je, istovremeno, glavna vrlina i najveća mana ovoga štiva. Ono je nepresušna riznica saznanja o činjenicama toga vremena i događajima koji čine borbeni put 1. proleterske udarne divizije. Kao takvo, ovo delo će u dugom trajanju predstavljati bogato izvorište podataka za dalja istoriografska istraživanja i proučavanja i vremena i događaja o kojima se ovde govori, ali ono će predstavljati i temeljno kazivanje za izvođenje novih istorijskih sinteza. No, medalja ima i drugu, onu ružniju stranu. Tako detaljistički opis događaja i situacija, bez odgovarajućih kartografskih i drugih likovnih, grafičkih i tabelarnih prikaza, ovo delo čini dosta teškim za razumevanje i na svoj način mu, neopravdano, unapred umanjuje upotrebnu vrednost. Na žalost, uočene nedostatke nije bilo moguće otkloniti, iz prostog razloga što u vreme verifikacije ovoga dela i razmatranja opravdanosti njegovog javnog objavljivanja i pripreme za štampu, njegov autor nije bio među živima, pa se ni sugestije za eventualnu doradu nisu mogle uputiti na pravu adresu. A angažovati nekog drugog da to umesto i u ime autora čini bilo bi nepravedno, a i pomalo tužno jer bi to teško moglo proći a da se ne ogreši o autorovu zamisao i njegovu prvobitnu nameru. To je bio razlog što je ovo delo ostalo u konceptu koje mu je provobitno i osmislio sam autor, a recenzenti, redaktori, urednici i lektori su se samo potrudili da sa svoje strane daju što veći doprinos uklanjanju uočenih nedostataka, ali ne dirajući u konceptualnu zamisao autora. Koliko su u tome uspeli – neka sude čitaoci.

Prva proleterska divizija bila je nastavak onog strategijskog opredeljenja vrhovnog štaba NOVJ i vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita iskazanog još decembra 1941, stvaranjem prve regularne jedinice NOVJ (1. proleterska NOU brigada), a to je da razvoj, izgradnja i jačanje operativne komponente vojske mora ići stalnom uzlaznom linijom, kako bi se ona osposobila za vođenje svih vrsta vojnih operacija velikog zamaha. Takvo opredeljenje bilo je nužno zato što je vođstvo NOP-a od samog početka NOB-a imalo jasnu viziju da je oslobođenje sopstvene zemlje i naroda svojim snagama nužan uslov sticanja ravnopravnog statusa unutar Antihitlerovske savezničke koalicije i na našem delu evropskog ratišta. S tim u vezi bilo je nužno stvoriti neophodne vojne uslove za držanje samostalnog strategijskog fronta i za vođenje odlučujućih i rešavajućih bitaka na

sopstvenom ratištu protiv elitnih snaga okupatora i njegovih domaćih saradnika. Upravo je to bio i jedini razlog otvaranja, držanja i proboja Sremskog fronta, tj. prihvatanje odlučujućih vojnih sudara u krajnje nepovoljnim uslovima i odnosima vojnih snaga, što je po sebi nosilo rizike kako od velikih gubitaka, tako i povremenih ratnih neuspeha. Te rizike nije mogla, niti je htela izbeći ni 1. proleterska udarna divizija. Naprotiv, od Beograda preko Srema i Slavonije, sve do Zagreba, u operacijama u zaleđenoj ravnici, bez neophodne ratne tehnike sposobne za nanošenje brzih, masivnih i iznenadnih udara i za izvođenje brzih, dubokih, bočnih manevara jačim snagama – uz velike gubitke, uspela je da pruži svoj puni doprinos pobedi nad okupacionim snagama u sklopu završnih operacija za konačno oslobođenje zemlje. Savremeni kritičari NOR-a Sremski front kao jednu od epizoda oslobodilačkog rata na tlu Jugoslavije i sva njegova značenja kao metafore za određeni tip vojnih dejstava, izvlače iz opšteg strategijskog koncepta i tvrde da je to, navodno, bila fatalna strategijska greška koja je proizvela brojne nerazumne, nepotrebne i neprihvatljive gubitke. Pri tome je njihov jedini argument taj da bi rat bio dobijen i bez tih žrtava, i to naporima savezničkih snaga na drugim frontovima evropskog ratišta. Da, rat bi svakako bio završen i bez našeg Sremskog fronta. On bi bio završen i bez našeg bilo kakvog učešća u tom ratu. Idući tom logikom došlo bi se do apsurdnog zaključka da je ceo oslobodilački rat naroda Jugoslavije bio nepotrebna avantura „vredna“ stotinu hiljada nevinih žrtava. No, da li bi politička karta ovog dela Evrope bila i nalik onoj koja je nastala nakon rata ili bi bila na štetu jugoslovenskih naroda – o tome se sada može samo nagađati po principu „šta bi bilo da je bilo“. Nastojimo da ukažemo da je uslov svih uslova za bilo kakav udeo u odlučivanju o političkom ustrojstvu posleratne Evrope bio vidna participacija u strategijskim naporima u pobedi nad fašizmom. Narodno-oslobodilačka borba naroda Jugoslavije i NOVJ toj pobedi nad fašizmom kao najvišoj evropskoj vrednosti za sva vremena dali su ogroman i nezaobilazan doprinos. Na osnovu toga doprinosa stekli su neotuđivo pravo da o društveno-političkom uređenju sopstvene zemlje i o njenim granicama u tom delu Evrope odlučuju ravnopravno sa svojim evropskim saveznicima i ratnim pobednicima.

U tom strategijskom stroju pobednika nad fašizmom na Balkanskom strategijskom frontu 1. proleterska divizija ima svoje

zasluženo mesto. Po tome će se pamtiti njeni borci i starešine, slaviti njene pobede i pohodi, ali i žaliti njeni znani i neznani pali heroji borbe za slobodu i pravednije društvo. To sećanje i tu vrstu ponosa baštine podjednako danas i ubuduće i u Srbiji i u BiH, u Hrvatskoj i Makedoniji, Crnoj Gori i Sloveniji, bez obzira na činjenicu što je u vatri razornih nacionalizama izgoreo društveni projekat za koji su ginuli proleteri i uprkos činjenici što su se njihovi potomci, igrom istorijskih okolnosti, našli na različitim, a često, nažalos,t i suprotnim stranama sveta. Upravo su to razlozi da se te viteške i nadasve istorijski progresivne žrtve, koje su svetskom progresu prineli borci 1. proleterske divizije, ne smeju zaboraviti. Znak za nezaborav i prilog tom nezaboravu svakako je i ovo delo koje je zapisalo – manje ili više uspešno i umešno, o čemu će čitaoci suditi – šta je sve činila i učinila 1. proleterska divizija, koja je, svojim zapaženim delom, zaslužila večnu slavu i zahvalnost onih koji dolaze, čija je budućnost.

Dr Radovan D. Radinović,
general u penziji

DIO I

FORMIRANJE PRVE PROLETERSKE UDARNE DIVIZIJE NOVJ I NJENE PRVE BORBE

Vojno- politička situacija na ratištu u jesen 1942.

Oslobodilački i antifašistički rat naroda Jugoslavije ušao je u jesen 1942. godine sa značajnim vojnim i političkim uspjesima koji su mu obezbjeđivali dalji, još snažniji razvoj. Najkrupnija i najuspješnija operacija koju su u tom periodu izvele partizanske snage na jugoslovenskom ratištu bio je pohod grupe proleterskih i udarnih brigada sa Zelengore u zapadnu Bosnu radi povezivanja i daljeg jačanja žarišta narodnooslobodilačke borbe u zapadnom dijelu Jugoslavije. Izveden sredinom 1942. godine, pod neposrednim rukovodstvom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, pohod je prerastao u ofanzivu partizanskih snaga u zapadnoj Bosni i dijelu Hrvatske, pretežno nastanjenim srpskim življem, koja je trajala sve do sredine januara 1943. godine i u toku koje su postignuti rezultati strategijskog značaja. Stvorena je prostrana slobodna teritorija u zapadnoj Bosni i sa njom graničnim djelovima Hrvatske – Lici, Kordunu i Baniji – sa koje su CK KPJ i Vrhovni štab mogli efikasno da utiču na dalji razmah oružane borbe ne samo u pojedinim oblastima već i u čitavoj Jugoslaviji.

Pokušaji udruženih njemačkih, italijanskih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga da nizom ofanzivnih operacija („Jajce I“, „Alfa“, „Jajce II“ i „Beta“) u toku oktobra povrate izgubljenu inicijativu nijesu bitno izmijenili situaciju u zapadnoj Bosni, tada po razmjerama i dinamici borbi najznačajnijem dijelu jugoslovenskog ratišta.

U drugoj polovini 1942. godine, došlo je do poleta narodnooslobodilačke borbe i u nekim drugim krajevima Jugoslavije. U čitavoj zemlji raslo je antiokupatorsko raspoloženje. Komunistička partija Jugoslavije uporno je vodila borbu za jedinstvo širokih narodnih masa pridobijajući ih sve više za narodnooslobodilačku borbu. U atmosferi opšteg poleta oslobodilačkog rata došlo je i do daljeg jačanja i učvršćivanja političkih temelja oružane borbe.

Centralni komitet KPJ pristupio je daljem sprovođenju svojih revolucionarnih ciljeva koji su po svom karakteru značili raskid sa starim društveno-političkim sistemom u zemlji. Preduzete su mjere za dalje jačanje i razvijanje nardonooslobodilačkih odbora i njihove afirmacije kao organa nove narodne vlasti i osnove na kojoj će se izgrađivati nova buduća državna zajednica naroda Jugoslavije. U tom periodu CK KPJ i Vrhovni štab pristupili su i pripremama za stvaranje „Centralnog narodnooslobodilačkog odbora Jugoslavije", odnosno Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) sa prerogativima najvišeg predsta-vničkog, zakonodavnog i izvršnog organa nove vlasti.

Značajan napredak učinjen je i u pogledu dalje izgradnje sistema pozadinskih vojno-teritorijalnih organa na oslobođenoj teritoriji – komandi područja, komandi mjesta i partizanskih straža, čije je stvaranje počelo u proljeće 1942. godine.

Zahvaljujući velikim vojnim i političkim pobjedama, situacija na jugoslovenskom ratištu postajala je sve ozbiljnija i opasnija za okupatore i domaće izdajnike, posebno kvislinšku Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Nasuprot tome, NOP je i pored svih teških iskušenja koja je izdržao, dokazao svoju vitalnost. On je, dejstvujući efikasno na samostalnom jugoslovenskom ratištu, sve više postajao važan činilac i u opštesavezničkoj borbi protiv sila osovine – Njemačke i Italije – stvorivši u okupiranoj Evropi novi front koji je ozbiljno remetio stabilnost odbrane „evropske tvrđave", posebno Balkana. Daleko od svjetskih frontova i u nepovoljnim međunarodnim uslovima, bez ičije materijalne pomoći sa strane, pa čak i bez podrške i razumijevanja od strane saveznika, članica Antifašističke koalicije, on je za sebe, pored ustaških, domobranskih, četničkih i drugih kvislinških formacija, vezivao sve više okupatorskih snaga i te kako potrebnih na ratištima na kojima su se krajem 1942. godine vodile odlučujuće bitke u Evropi i Africi.

Značajni uspjesi NOP-a, postignuti naročito u drugoj polovini 1942. godine, imali su i krupan spoljno-politički efekat. Od posebnog značaja bilo je to što se od ljeta te godine istina o narodno-oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda protiv okupatora i kvislinga, kao i o izdajničkoj ulozi četnika i kraljevske izbjegličke vlade koja ih je podržavala, počela nezadrživo širiti van zemlje i prodirati u svjetsku javnost. I pored nastojanja reakcionarnih krugova da se pobjede NOB-a pripišu Draži Mihailoviću i njegovim četnicima,

čitavom svijetu postojalo je sve jasnije da se u Jugoslaviji, pod vođstvom Komunističke partije, vodi bespoštedna borba protiv okupatora i kvislinga i da je stvoreno ratište s kojim su i okupatorske i savezničke komande morale ozbiljno da računaju, čime su i međunarodne pozicije NOP-a postajale sve jače.

Polet narodnooslobodilačke borbe u drugoj polovini 1942. godine snažno se odrazio i na priliv novih boraca u partizanske jedinice. Zaplijenjeno naoružanje i narasli partizanski odredi omogućili su Vrhovnom štabu dalju izgradnju oružanih snaga. Raspolažući sa jakim snagama, on je u drugoj polovini oktobra planirao i pripremao da sa slobodne teritorije u Bosanskoj krajini preduzme ofanzivna dejstva u dva osnovna pravca – ka Bosanskom Grahovu, Kninskoj krajini i, dalje, u Dalmaciju, koju je baš u to vrijeme zahvatio snažan ustanički talas, i ka Bihaću, dolini rijeke Une i ka Cazinskoj krajini radi povezivanja oslobođenih teritorija Bosanske krajine i Hrvatske, stvaranja snažne baze NOP-a u ovom dijelu zemlje i uslova za sazivanje osnivačke skupštine Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). U vezi sa tim, Vrhovni štab je privremeno odustao od svog strategijskog plana o prodoru na istok, prema Srbiji, jer je prethodno trebalo učvrstiti postojeće vojno-političke uspjehe u zapadnim djelovima zemlje, ojačati partizanske snage i podići ih na viši stepen vojne organizacije, odnosno pristupiti formiranju viših, taktičkih i operativnih jedinica i štabova – divizija i korpusa.

U to vrijeme, krajem oktobra i početkom novembra 1942. godine, Drugi svjetski rat ulazi u odlučujuću fazu. Bile su u toku bitke koje su dovele do prekretnice u ratu u korist saveznika. Na istočnom frontu bila je to Staljingradska, a u sjevernoj Africi bitka kod El Alamejna nakon čijeg je uspješnog završetka uslijedilo iskrcavanje Anglo-Amerikanaca u Maroko i Alžir (8. novembra) i skoro slom osovinskog fronta u Africi, što je sve imalo odraza i na događaje u Jugoslaviji. Na Dalekom Istoku zaustavljena su osvajanja Japana u Burmi i na Pacifiku pobjedom Amerikanaca kod Midveja, dok su u toku bile borbe za Solomonova ostrva (Gvadalkanalska bitka) i Novu Gvineju na domaku Australije.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) je, kada je jula 1941. godine pozvao narode Jugoslavije u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, ukazao i na perspektive te borbe i ciljeve koje je želio postići – nacionalno oslobođenje, rušenje

starog sistema vlasti koji se stavio u službu okupatora, izgradnju nove revolucionarne vlasti i stvaranje uslova za izgradnju socijalističkog društvenog poretka u oslobođenoj zemlji. Planom je bilo predviđeno kroz borbu stvaranje i izgradnja nove oružane sile kao osnovnog faktora koji će omogućiti realizaciju pomenutih strateških ciljeva. Centralni komitet KPJ odabrao je i najpovoljnije početne oblike oružane borbe i vojne organizacije ustaničkih snaga. Bili su to partizanski rat i narodnooslobodilački partizanski odredi (NOPO).

Partizanski rat je, u okolnostima kada je neprijatelj bio veoma jak, kada se raspolagalo sa malo oružja i kada se tek stvarala i izgrađivala nova vojna organizacija, bio jedino mogući put da ustanak obuhvati čitavu zemlju i da se razvije u opštenarodni oslobodilački rat. On je bio i jedino mogućan put stvaranja slobodnih teritorija, bez kojih se nije ni mogla zamisliti materijalizacija vojnih i političkih uspjeha i rezultata koji su postali oslonac i podsticaj za dalje borbe.

Osnovni nosioci partizanskog rata u početku bili su partizanski narodnooslobodilački odredi. Već u ustanku oni su se pokazali kao najpogodniji organizacijski oblik za mobilizaciju boraca i vođenje oružane borbe. Bili su podesni da asimiluju sve osobine partizanskog rata i da dejstvuju samo njima podesnom taktikom, najuspješnijom u ondašnjim uslovima. U početku su bili malog brojnog stanja – jačine od voda do čete, a kasnije su, zavisno od okolnosti, a u prvom redu od priliva novih boraca i naoružanja, po negdje narastali i od 2.000 do 3.000 boraca, a u svom sastavu imali su i bataljone. Stvarani su na teritorijalnom principu i bili vezani za krajeve u kojima su nastali pa su većinom po njima nosili nazive. Njihove zadatke formulisao je Tito u direktivnom članku „Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda", objavljenom u prvom broju Biltena glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, od 10. avgusta 1941. godine.[1]

Stupanje u partizanske odrede bilo je dobrovoljno. Kao vidno obilježje pripadnosti partizanskim jedinicama svi partizani su bili obavezni da na kapama nose antifašistički znak crvenu petokraku zvijezdu. Naoružanje odreda u početku bile su puške i po koji puškomitraljez i mitraljez, a kasnije, što je zavisilo od zaplijenjenog oružja i ratne opreme, počeli su se javljati začeci rodova – artiljerije, veze i inžinjerije, i službi – sanitetske, intendantske, obavještajne, transportne i sudske. Hranom, odjećom i obućom snabdijevali su se

[1] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda (dalje Zbornik), tom II, Vojnoistorijski institut (dalje: VII), Jugoslovenske armije, Beograd 1949, str. 11-13.

na dobrovoljnoj bazi od naroda a manjim dijelom iz plijena zadobijenog od neprijatelja u borbama. Oružje je trebalo oteti od neprijatelja jer drugog izvora za snabdijevanje sa njim nije bilo. U oružju se stalno oskudijevalo, a od njega je umnogome zavisila i taktika ustaničkih jedinica. U razradi taktike partizanskog ratovanja Tito je stalno ukazivao na dva osnovna principa: uporno izbjegavanje frontalnih borbi i stalnu aktivnost u svim borbenim situacijama.

Sistem komandovanja i rukovođenja partizanskim jedinicama bio je jedinstven za čitavu Jugoslaviju. Odredima i bataljonima komandovali su štabovi sastavljeni od komandanta, političkog komesara i njihovih zamjenika, a četama – komande četa sa komandirom, političkim komesarom i njihovim zamjenicima. Politički komesari bili su ravnopravni sa komandantima, odnosno komandirima, s tim što su se komandanti više bavili vojnim pitanjima, dok su politički komesari, kao predstavnici Partije u jedinicama, odgovarali za pravilno sprovođenje linije KPJ u narodno-oslobodilačkoj borbi i za političko obrazovanje pripadnika partizanskih jedinica. Jedinstveno rukovođenje narodno-oslobodilačkim ratom i partizanskim odredima na čitavoj teritoriji Jugoslavije, što je bilo od izvanrednog značaja, bilo je usredsređeno u CK KPJ i Glavnom štabu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) koji su razrađivali strategiju i taktiku NOR-a i brinuli se za njihovo usvajanje i primjenu. Na poznatom vojno-političkom savjetovanju održanom 26. i 27. septembra 1941. godine u Stolicama, ovaj štab je preimenovan u Vrhovni štab NOPOJ, a u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije formirani su nacionalni i regionalni glavni štabovi, što je bio izraz vojnih i političkih potreba radi rješavanja nacionalnog pitanja i nacionalne ravnopravnosti. Generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito bio je istovremeno i vrhovni komandant NOPOJ.

Radi pretvaranja oružanog ustanka u opštenarodni rat i cjelokupne jugoslovenske teritorije u jedinstveno ratište, vrhovni komadant je od početka ustanka isticao i potrebu pretvaranja partizanskih odreda u jedinstvenu oslobodilačku vojsku kao osnovnog preduslova za realizaciju postavljenih ciljeva rata i revolucije. U vezi s tim on je već septembra 1941. godine, u jednom pismu Radu Končaru, sekretaru CK KPH, pored ostalog, pisao: „Naši partizanski odredi su pod centralnim rukovodstvom Vrhovnog štaba i CK KPJ, koji postepeno te raštrkane partizanske odrede pretvaraju

u jednu oslobodilačku armiju koja će biti samo pod našim rukovodstvom i uticajem".[2]

U situaciji kakva je nastala krajem 1941. godine, poslije povlačenja glavnine partizanskih snaga iz Srbije u Sandžak, ispred nadmoćnijih okupatorsko-kvislinških trupa u toku njihove ofanzive u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, bilo je nužno iznaći nove oblike vojne organizacije na višem nivou od partizanskih odreda sa kojima bi se putem većih operacija preotela strategijska inicijativa. Ma koliko da su se u početnom periodu rata pokazali kao najpogodniji i jedino mogućan oblik vojne organizacije, na partizanskim odredima se, kao jedinom obliku vojne organizacije ustaničkih snaga, nije moglo ni smjelo ostati jer bi to dovelo do stagnacije NOB-a i njenog postepenog jenjavanja. Nastala situacija mogla se preodoljeti formiranjem novih operativnih jedinica i samo novim pobjedama protiv okupatora i njegovih pomagača.

Stvaranje takvih jedinica koje će po svojoj udarnoj snazi i manevarskim mogućnostima prevazići partizanske odrede zahtijevala je nastala situacija, ali je ono bilo izraz i strategijske koncepcije vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita o izgradnji nove oružane sile kroz rat. U jednom članku poslije rata, pored ostalog, on je napisao: „Kada smo se iz Srbije povukli u Sandžak, ja sam počeo da razmišljam o daljem načinu ratovanja, o tome kakve treba da budu naše formacije. Mi nismo imali toliko ljudi da bismo mogli stvarati neke krupne jedinice, a nismo imali ni vremena da čekamo dok stvorimo toliko odreda i bataljona. Razmišljao sam o tome da ipak pristupimo formiranju jedinica koje će imati regularni vid, pa ma i sa malim brojem ljudstva".[3]

Te kvalitetno nove vojne jedinice u odnosu na partizanske odrede, za koje su se odlučili CK KPJ i Vrhovni štab, bile su narodnooslobodilačke brigade čije je stvaranje počelo krajem 1941. godine formiranjem 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, nastavljeno u narednoj godini i trajalo gotovo do kraja rata. One su se od partizanskih odreda bitno razlikovale po tome što nijesu bile vezane za jednu teritoriju. Njihova formacija nije bila kruto postavljena već prilagođena konkretnim uslovima i mogućnostima. Sastojale su se od: štaba, 4-6 bataljona, dijelova za podršku i pozadine. Brojno stanje im se kretalo od 800 do 1.200 boraca opremljenih lakim pješadijskim naoružanjem. Brigade su bile sposobne za manevre na širokom prostoru, za prenošenje težišta dejstava s jedne teritorije na

[2] Tito, Stvaranje i razvoj JNA, Glavna politička uprava JNA, Beograd 1949, str. 64.
[3] Tito, Govori i članci, knj. V, Naprijed, Zagreb 1959, str. 304-305.

drugu, ali i da nanose udarce krupnijim i dobro naoružanim neprijateljskim formacijama, zauzimaju jača uporišta i veća naseljena mjesta. Osnovna karakteristika njihovih borbenih dejstava ostao je i dalje partizanski način ratovanja, ali na višem nivou. Uz sve to, one su bile sposobne i da uspješnije politički djeluju u narodu, jačaju vjeru u konačnu pobjedu i osiguravaju širenje NOB-a.

Formiranje partizanskih brigada kao taktičko-operativnih jedinica označilo je prelazak na kvalitetnu novu oganizaciju oružanih snaga i konačnu orijentaciju na osnovni organizacijsko-formacijski oblik u izgrađivanju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Pored toga, od svih jedinica formiranih u NOR-u, one su se pokazale i kao najpovoljniji oblik u primjeni specifične partizanske taktike. Njihovu formaciju, karakter i zadatke propisao je Vrhovni štab Statutom proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, usvojenim februara 1942. godine u Foči, u kojem je istaknut njihov opštejugoslovenski, oslobodilački i revolucionarni karakter.[4]

Vojni i politički uspjesi NOP-a u 1942. godini, a naročito u njenoj drugoj polovini, uslovili su masovnije učešće jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, veliki priliv novih boraca u partizanske jedinice i stalan uspon u izgradnji oružanih snaga. Samo u vremenu od 1. januara do 1. novembra 1942. godine, kada je počelo osnivanje divizija, formirano je 85 partizanskih odreda, a 51 odred iz 1941. godine je nastavio da dejstvuje. Od svih njih su u tom periodu, zbog velikih organizacijskih promjena, rasformirana ili preformirana 92 partizanska odreda. U istom periodu formirano je 126 samostalnih proleterskih, udarnih i omladinskih bataljona, dok je 29 bataljona iz 1941. godine nastavilo da dejstvuje. Od ovog ukupnog broja u sastav brigada je ušlo ili preformirano 140 bataljona. Formirano je 28 brigada od kojih je jedna (1.štajerska) rasformirana, dok je 1. proleterska formirana 1941. godine. U okviru partizanskih snaga počinju sve više da se formiraju i jedinice rodova i službi.

U vrijeme formiranja prvih divizija, u zapadnoj Bosni se, pored 1. i 2. proleterske, 3. sandžačke, 4. i 5. crnogorske i 10. hercegovačke, borilo i 6 krajiških brigada, zatim 3 u Lici, po 2 u Dalmaciji, Kordunu i Baniji, po jedna u Gorskom kotaru, Slavoniji i istočnoj Bosni i 4 u Sloveniji. Pored njih, u Bosni i Hercegovini su dejstvovala još 2 NOP odreda i 2 samostalna partizanska bataljona, u Hrvatskoj 13 odreda i 5 samostalnih bataljona, u Makedoniji 6 odreda, u Sloveniji 8 odreda i 5 samostalnih bataljona, u užoj Srbiji 12

[4] Zbornik, tom II, str. 134-135.

odreda, na Kosovu 2 odreda i u Vojvodini 1 odred i 3 samostalna bataljona. Ukupno u čitavoj Jugoslaviji, 1. novembra 1942. godine, bilo je 28 brigada, 44 odreda i 15 samostalnih bataljona[5].

Uporedo sa izgradnjom oružanih snaga kroz borbu su jačale i izgrađivale se organizacije KPJ i SKOJ-a, osnivane u jedinicama, preko kojih je Partija obezbjeđivala rukovodeću ulogu u njima. Osnovni kriterijumi za prijem u Partiju i SKOJ bilo je držanje u borbama, a prije svega hrabrost. Na osnovu odluke CK KPJ od 29. januara 1942. godine u bataljonima se formiraju bataljonski partijski biroi, koji broje od 3 do 7 članova, kao rukovodstva partijskih organizacija – ćelija u bataljonu. I u partizanskim odredima takođe su osnivani biroi. Sekretari biroa bili su zamjenici političkih komesara bataljona odnosno odreda. Partijskim organizacijama u brigadama rukovodili su zamjenici političkih komesara brigada.

Partijske organizacije brigada koje su bile pod komandom Vrhovnog štaba bile su neposredno vezane za CK KPJ, a ostalih brigada za nacionalna – centralna ili pokrajinska rukovodstva. Organizacije u komandama područja, komandama mjesta, partizanskim stražama i odredima bile su vezane za okružne partijske komitete. Partijski rukovodilac odreda po pravilu je bio član okružnog partijskog rukovodstva na dotičnom terenu. Od značaja je bilo i povezivanje četnih skojevskih aktiva, odnosno stvaranje bataljonskih komiteta SKOJ-a na osnovu direktive CK SKOJ-a iz proljeća 1942. godine, dok je formiranje brigadnih komiteta SKOJ-a uslijedilo tek u januaru slijedeće godine.

U cilju jačanja partijskih organizacija u partizanskim jedinicama, u brigade se sredinom 1942. godine, odlukom CK KPJ, uvode politodjeli kao njegovi partijsko-politički instruktorski organi.[6] Njihov osnovni zadatak bio je pružanje pomoći političkim komesarima i njihovim zamjenicima, partijskim i skojevskim organizacijama u partijskoj i političko-prosvjetnoj djelatnosti u jedinicama i u narodu. Naročitu pažnju poklanjali su pravilnom shvatanju, tumačenju i provođenju u život linije i politike KPJ.

---

[5] Brojni podaci o brigadama, odredima i bataljonima uzeti su iz knjige Nikole Anića, Sekule Joksimovića i Mirka Gutića: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut (VII), Beograd 1982, str. 174-180.

[6] Načelno, politodjeli su imali tri člana. Bili su to iskusni partijski radnici koji su za svoj rad odgovarali CK KPJ, a u Hrvatskoj CK KPH, koji su ih i postavljali. U slovenačkim brigadama u to vrijeme ne stvaraju se politodjeli, već se formiraju partijski biroi kao rukovodstva partijskih organizacija u brigadama, koji za svoj rad odgovaraju CK KP Slovenije.

Sredinom 1942. godine pri štabovima brigada i partizanskih odreda formiraju se agitaciono-propagandni organi – agitpropi, za političko-propagandni i kulturno-prosvjetni rad u jedinicama i na terenu. Zavisno od uslova raspolagali su skromnim tehničkim sredstvima – pisaćom mašinom, ciklostilom ili šapirografom, a pod neposrednim rukovodstvom političkog komesara i uz pomoć politodjela brinuli su se o izdavačkoj djelatnosti: štampanju radio-vijesti, letaka, brošura, brigadnih i bataljonskih listova i drugo. Pored toga, organizovali su razne kurseve, predavanja, priredbe, mitinge, horove, dramske grupe i sekcije, tako da su brigade kao vojne jedinice predstavljale i svojevrsne škole za političko i kulturno-prosvjetno uzdizanje boraca i starješina.

Formiranje divizije i njene osnovne karakteristike

Vojno-politička situacija u Jugoslaviji kakva je stvorena u jesen 1942. godine, nužno je zahtijevala da se dotadašnja organizacija oružanih snaga podigne na viši stepen stvaranjem krupnih operativnih jedinica i viših štabova radi uspješnijeg vođenja rata. Zbog nastalih teškoća trebalo je obezbijediti lakše i efikasnije komandovanje naraslim snagama, kao i izvođenje operacija većeg obima s obzirom na operativne mogućnosti neprijatelja, imajući u vidu dalji uspon oslobodilačke borbe i ostvarenje krajnjih strategijskih ciljeva rata i revolucije. Bilo je potrebno otpočeti sa formiranjem divizija, odnosno stvoriti Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije (NOVJ). Za to su tada postojali svi neophodni uslovi: narasle partizanske snage, a prije svega brigade, zaplijenjene količine naoružanja i opreme, stečena borbena iskustva i kroz borbu osposobljeni mlađi vojni kadrovi koji su mogli preuzeti rukovođenje jedinicama koje su se stvarale. I sve češća praksa formiranja operativnih udarnih grupa sa privremenim operativnim štabovima takođe je nametala potrebu stvaranja krupnijih vojnih formacija i viših štabova. Jednom riječju, postalo je nužno dovesti u sklad vojnu organizaciju s potrebama daljeg uspješnog vođenja rata i s njegovim osnovnim strategijskim ciljevima.

Ideja o formiranju divizija i korpusa, odnosno Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, postepeno je sazrijevala u CK KPJ i Vrhovnom štabu. Još u konceptu ustanka 1941. godine bilo

je predviđeno stvaranje krupnijih vojnih jedinica kad nastupe povoljni uslovi. U prvom broju Biltena glavnog štaba NOPOJ od 10. avgusta 1941, Tito je pisao: „U slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti pri izvođenju krupnih operacija stvoriće se, prema potrebi, iz više partizanskih odreda krupne vojne jedinice".[7] U tome se nije smjelo prenagliti a ni zakasniti, već izabrati najpovoljniji momenat.

O formiranju divizija i korpusa, koliko se može saznati iz raspoloživih dokumenata, prvi put se razgovaralo na sjednici Vrhovnog štaba u Glamoču, 8. septembra 1942. godine. Vjerovatno da je tada bilo govora i o tome koje bi brigade mogle obrazovati koju diviziju. To se može zaključiti iz pisma Aleksandra Rankovića, člana Vrhovnog štaba, upućenog mjesec dana kasnije (12. oktobra) vrhovnom komandantu. Obavještavajući Tita o vojno-političkoj situaciji na sektoru Glamoč – Livno, on mu, pored ostalog, piše: „Po mome mišljenju treba ojačati III proleter. brigadu koja bi sa I i II sačinjavala I proleter. diviziju."[8] Ovo je ujedno prvi dokument u kome se pominje 1. proleterska divizija. Iz njega se vidi da se predviđalo da u njen sastav uđe i 2. proleterska brigada, od čega se kasnije odustalo.

Potrebu za stvaranjem divizija u tom vremenu osjetio je i Operativni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske za Bosansku krajinu (komandant Kosta Nađ, politički komesar Osman Karabegović), pa je u svom dopisu Vrhovnom štabu od 16. oktobra predložio formiranje divizija.[9] Međutim, Tito mu je dva dana kasnije, pored ostalog, odgovorio: „O formiranju divizija moramo još promisliti".[10] Takav odgovor, iako je formiranje divizija bilo na pomolu, govori o tome s koliko je pažnje i studioznosti vrhovni komandant pristupao tom značajnom koraku u razvoju oružanih snaga. Ipak, pošto su bili stvoreni svi preduslovi za taj korak, to promišljanje nije još dugo trajalo. Odluku je donio do kraja mjeseca i o njoj, vjerovatno 30. oktobra, obavijestio štab 1. proleterske brigade – da „Prva proleterska, Treća sandžačka i Treća krajiška brigada obrazuju Prvu udarnu diviziju, čiji će štab biti štab Prve prolet. brigade".[11]

Zašto je baš tada došlo do stvaranja prvih divizija i korpusa i NOVJ Tito je objasnio u članku „Stvaranje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije", objavljenom u Biltenu vrhovnog štaba za septembar-oktobar-novembar 1942: „Stvaranje divizija i korpusa, stvaranje naše

[7] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 13.
[8] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 217.
[9] Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. 134.
[10] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, (dalje: AVII), fond NOR-a, kut. 161A, br.reg. 6-6: Dopis Vrhovnog štaba Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. oktobra 1942.
[11] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 320.

narodne vojske došlo je baš u vrijeme kad su za to sazreli svi uvjeti, kad se za to pokazala neophodna potreba, kad su već bile stvorene mnogobrojne brigade i bataljoni, kad su te brigade i bataljoni bili naoružani gotovo svim vrstama oružja (osim avijacije), kad je postalo nemoguće rukovoditi na dosadašnji način svim brigadama, bataljonima i odredima i konačno, kad je oslobođen veliki dio našeg teritorija, pa se ukazala potreba za ofanzivnim operacijama krupnijeg karaktera.[12]

Polazeći od tih elemenata i odluke donijete u Vrhovnom štabu, Tito je 1. novembra 1942. godine, na Oštrelju, gdje je tada bilo sjedište Vrhovnog štaba, naredbom br.88 naredio da se obrazuje 1. proleterska udarna divizija NOVJ od 1. proleterske NOU brigade, 3. proleterske (sandžačke) NOU brigade i 3. krajiške NOU brigade. Za komandanta divizije postavljen je Koča Popović, do tada komandant 1. proleterske brigade, a za političkog komesara Filip Kljajić Fićo, do tada politički komesar pomenute brigade. U naredbi je još pisalo da će se Štab divizije popuniti u najkraćem roku po odluci Vrhovnog štaba i da se naredba ima odmah izvršiti.[13]

Prvu proletersku NOU brigadu formirao je Centralni komitet KPJ u sporazumu sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije 21. decembra 1941. godine u Rudom.[14] Formirana je od boraca iz zapadne Srbije i Šumadije koji su se u toku prve neprijateljske ofanzive, pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, organizovano u sastavu jedinica povukli u Sandžak, i od dijela boraca Crnogorskog NOP odreda za operacije u Sandžaku. U njen sastav ušlo je šest bataljona: 1. i 2. crnogorski, 3. kragujevački, 4. kraljevački, 5. šumadijski i (od sredine januara 1942), 6. beogradski, ukupne jačine 1.196[15] boraca – 1.125 muškaraca i 71 žena, izabranih za brigadu na četnim i bataljonskim konferencijama, na dobrovoljnom principu. U odnosu na socijalni sastav 37,6 posto bili su radnici, 25,5 posto seljaci, 14,5 posto učenici raznih škola, 11,4 posto službenici, 7,1 posto studenti i 3,9 posto raznih zanimanja. Od ukupnog broja boraca oko 450 su bili članovi KPJ sa prosječnim partijskim stažom od oko 4 godine. Preko 260 boraca bili su članovi SKOJ-a. I svi ostali borci, gotovo bez izuzetka, bili su komunističkog uvjerenja. Više od 62 posto boraca bili su mlađi od 25 godina, tako da je posebnu karakteristiku brigadi davala mladost njenih pripadnika.[16]

---

[12] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 195-196.
[13] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 197.
[14] AVII, fond NOR-a, k.1, br.reg. 12/1.
[15] Prema Vojnoj enciklopediji (VE), tom 7, drugo izdanje, Beograd 1974. str. 370, brigada je brojala 1.199 boraca.

Među njenim borcima bilo je pripadnika skoro svih naroda Jugoslavije: 740 Srba, 378 Crnogoraca, 26 Slovenaca, 19 Hrvata, 4 Makedonca i 32 ostalih. Tako je od samog početka po svom nacionalnom sastavu bila simbol bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Njen prvi komandant bio je Koča Popović, politički komesar Filip Kljajić Fića, zamjenik komandanta Danilo Lekić Španac i zamjenik političkog komesara Mijalko Todorović Plavi. Do ulaska u sastav 1. proleterske divizije bila je pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Odigrala je pionirsku ulogu u stvaranju NOVJ.

Naređenje o formiranju divizije 1. proletersku brigadu zateklo je u borbama protiv italijanskih i četničkih snaga kod Bosanskog Grahova i Plavna u Dalmaciji. Za vrijeme od 10 mjeseci, koliko je prošlo od njenog formiranja do tada, vodila je oko 120 manjih i većih borbi. Nanijela je velike gubitke neprijatelju, zaplijenila znatne količine oružja i opreme, ali je i sama pretrpjela osjetne gubitke. Popunjena je sa oko 800 novih boraca iz istočne Bosne, Crne Gore, Bosanske krajine i naročito, iz Dalmacije. Borci i starješine kroz borbe su očvrsli i stekli dragocjeno borbeno iskustvo, postali majstori u rukovanju oružjem i vješti u komandovanju u borbi. Gotovo svaki njen stari borac mogao je, prema vojničkom znanju, hrabrosti i spretnosti u borbi, biti komandir voda ili čete. Pokazalo se da je ona škola kadrova i da su već u pomenutom vremenu mnogi njeni pripadnici izrasli i upućeni u druge jedinice za komandire, političke komesare i komandante. I njena partijska organizacija postala je iskusnija i efikasnija. U Partiju i SKOJ primljen je veći broj novih članova što je pozitivno uticalo na unutrašnji život brigade, ratno drugarstvo i disciplinu koja se zasnivala na svijesti i povjerenju u starješine. Njeni borci i starješine su i politički djelovali na terenu gdje su se borili i boravili. Svuda su širili bratstvo i jedinstvo naših naroda i sprječavali bratoubilačke pokolje. Pored moralno-političkog jedinstva, ofanzivnog duha i drugih borbenih kvaliteta, ona je i po svojoj organizaciji i formaciji predstavljala čvrstu i savremenu vojnu jedinicu sposobnu za veće manevre i borbu u svim uslovima. Pored 5 bataljona[17] imala je topovsko odjeljenje, pionirski i vod veze, intendanturu i sanitet.

Naredba o formiranju Prve proleterske divizije, 3. proletersku NOU (sandžačku) brigadu je zatekla na prostoru Gerzovo–Trnovo–Štrbina–Jasenovi Potoci. Imala je zadatak da zatvara pravac od

[16] Svi brojni podaci o brigadi uzeti su iz monografije: Miloš Vuksanović, Prva proleterska brigada, Narodna knjiga Beograd 1981, str. 12-22. Samo su podaci o nacionalnom sastavu brigade navedeni prema VE, tom 7, drugo izdanje, str. 370.

[17] Njen Šumadijski bataljon rasformiran je juna 1942. godine.

Mrkonjić-Grada preko Mliništa ka Glamoču i pravac u zahvatu uskotračne pruge od Mliništa prema Oštrelju, gdje se nalazilo sjedište Vrhovnog štaba.

U vremenu od pet mjeseci, koliko je prošlo od njenog formiranja pa do ulaska u sastav Prve proleterske divizije, brigada je na svom pobjedonosnom pohodu od Zelengore do Mrkonjić-Grada uspješno izvršavala vojne i političke zadatke. Zalaganje, moral i disciplina boraca i starješina bili su na visokom nivou. Njeni borci i starješine, čete i bataljoni, kao i ona u cjelini stekli su značajno borbeno iskustvo. Unaprijeđen je rad partijskih i skojevskih organizacija. Značajne rezultate postigla je u pogledu širenja bratstva i jedinstva, stvaranju organa nove narodne vlasti (NOO), antifašističkih organizacija i u suzbijanju četničkog pokreta, naročito na području Mrkonjić-Grada. U toku petomjesečnih borbi nanijela je osjetne gubitke neprijatelju, ali su i njeni gubici bili veliki. Oko trećine njenih pripadnika, i to starih boraca i rukovodilaca, izbačeno je iz stroja. Velike kadrovske promjene pretrpjeli su štabovi bataljona i Štab brigade, a pogotovo komande četa koje su gotovo potpuno izmijenjene, što se sve moralo odraziti na život i borbu brigade. Početkom avgusta rasformiran je njen 3. bataljon, tako da je brigada u sastav 1. proleterske divizije ušla sa četiri bataljona, manjim prištapskim jedinicama, sanitetom i intendanturom. Njom su tada komandovali: Velimir Jakić, komandant, Boško Đuričković, politički komesar, Mile Peruničić, zamjenik komandanta, i Jezdimir Lović, zamjenik političkog komesara.[18]

Na dan kada je Vrhovni štab izdao naredbu o formiranju 1. proleterske divizije, 3. krajiška brigada ubrzano je marševala od Sitnice preko Jasenice i Ripačkog klanca do Velikog Račića, gdje je prenoćila.[19] Izjutra je prešla Unu da bi uveče, 2. novembra, napadom s jugozapada prema Žegaru, uzela učešća u Bihaćkoj operaciji, zajedno sa još sedam brigada. Tada je u svom sastavu, pored 4 bataljona, imala prištapske jedinice, intendanturu i sanitet.

Posle izlaska naredbe Vrhovnog štaba o formiranju 1. proleterske divizije, kojom su određene samo brigade koje će ući u njen sastav i njen komandant i politički komesar, bilo je potrebno oko 15 dana da bi se ta naredba realizovala i divizija oformila kao vojna jedinica. Prije svega, bilo je potrebno popuniti štab, snabdjeti ga

[18] Žarko Vidović, Treća proleterska brigada, Vojnoizdavački zavod (dalje VIZ), Beograd 1972, str. 13-19.

[19] Nikola Karanović, Treća krajiška brigada, Zbornik sećanja, knj. prva, VIZ, Beograd 1969, str. 9-16.

nužnim materijalom i obrazovati pomoćne organe i službe kako bi mogao da komanduje, zatim prikupiti brigade koje su se zatekle na velikoj međusobnoj udaljenosti, popuniti ih prema mogućnosti novim borcima, snabdjeti naoružanjem i opremom, ujednačiti njihovu organizaciju i formaciju radi jednoobraznosti, izvršiti neophodne kadrovske promjene u njima i formirati prištapske jedinice divizije.

Povoljna okolnost je bila u tome što je 4. novembra zauzet Bihać i zadobijen veliki plijen u naoružanju i opremi. Preko Ivana Milutinovića, člana Vrhovnog štaba, i Pavla Ilića, pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, koji su se nalazili na terenu, Tito je naredio da se dio zaplijenjenog naoružanja i opreme dopremi u Bosanski Petrovac za 1. proletersku i 3. sandžačku proletersku brigadu, a da se 3. krajiška brigada naoruža u Bihaću prije dolaska u sastav divizije.[20]

Pošto je 1. proleterska brigada ostala bez komandanta i političkog komesara, Štab 1. proleterske divizije, koji su tada sačinjavali samo komandant i politički komesar, naredbom br. 1 od 5. novembra 1942. godine, izdatom u Bosanskom Petrovcu, postavio je Danila Lekića za komandanta brigade (do tada zamjenika komandanta brigade), Mijalka Todorovića Plavog za političkog komesara (do tada zamjenika političkog komesara brigade), Miloja Milojevića za zamjenika komandanta (do tada zamjenik komandanta 6. bataljona 1. proleterske brigade) i Dušana Koraća za zamjenika političkog komesara brigade (do tada političkog komesara 3. bataljona 1. proleterske brigade).[21] Ovom naredbom, koja je njen prvi pismeni dokument, otpočeo je da funkcioniše Štab 1. proleterske divizije. Međutim, samo njegovo popunjavanje išlo je dosta sporo. Tek 9. novembra Vrhovni štab je za načelinika Štaba divizije postavio Vasilija Vasa Jovanovića, do tada načelnika Štaba 4. krajiške NOU brigade.[22]

Vrhovni štab je nastojao da brigade što prije obavjesti o formiranju divizije, da ih prikupi, popuni, bolje naoruža i učini još efikasnijim za izvršenje zadataka koji su očekivali diviziju. Planom je bilo predviđeno da se glavnina divizije, tj. 1. proleterska i 3.krajiška brigada, prikupe u Bosanskom Petrovcu i bližoj okolini, gdje bi im vrhovni komandant predao brigadne ratne zastave, a da se 3. sandžačka proleterska brigada odmah usmjeri na prikupljanje podataka o neprijatelju na liniji Jajce – Mrkonjić-Grad – Sitnica, odnosno predviđenom pravcu upotrebe divizije.

---

[20] AVII, fond NOR-a, k.2-B, reg.19/4, i AVII, k.6-11, br.reg. 16/2a.
[21] AVII, fond NOR-a, k-706 A, br.reg. 3/1-2.
[22] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 382.

Dva dana prije izdavanja naredbe o formiranju 1. proleterske divizije (najvjerovatnije) 30. oktobra, Vrhovni štab je obavijestio Štab 1. proleterske brigade da predstoji obrazovanje divizije i u vezi s tim, naredio da se do zore 3. novembra prebaci u Drvar, gdje će dobiti konkretan zadatak.[23] Taj zadatak je bio da produži u rejon Bosanskog Petrovca. 4. novembra, u prolazu preko Oštrelja, gdje se u vagonima uskotračne željeznice nalazio Vrhovni štab, Tito je primio njenog dotadašnjeg komandanta i političkog komesara, Koču Popovića i Filipa Kljajića Fiću, i upoznao ih sa novim dužnostima i zadacima koje će dobiti njihova divizija u vezi sa ostvarenjem planova Vrhovnog štaba za prodor u srednju Bosnu i dalje u Srbiju, zatim o proslavi 25-godišnjice Oktobarske socijalističke revolucije (7. novembra) i o namjeri da 1. proleterskoj brigadi tada uruči ratnu brigadnu zastavu.[24]

Po pristizanju u rejon Bosanskog Petrovca, brigada se odmarala i pripremala za svečani prijem ratne zastave iz ruku vrhovnog komandanta. Dovođeno je u ispravnost naoružanje, oprema, odjeća i obuća – koliko se to moglo uraditi za svega dva dana. Prije podne 7. novembra brigada je postrojena na poljani na izlazu iz Bosanskog Petrovca pored puta za Bihać, gdje se poslije rata nalazilo partizansko groblje. Oko 11 sati naišao je Tito u pratnji dr Ivana Ribara, Iva Lole Ribara, komandanta i političkog komesara Prve proleterske divizije. Pošto mu je komandant brigade Danilo Lekić podnio raport, Tito je izvršio smotru brigade, a zatim s improvizovane tribine održao govor u kom je, u ime Vrhovnog štaba, pozdravio borce i rukovodioce, ukazao na značaj Oktobarske socijalističke revolucije i borbe Crvene armije, odao priznanje brigadi u dotadašnjim borbama i, pored ostalog, rekao: „Naša borba će još uvijek biti teška; mi pred sobom imamo brojnog i još uvijek nadmoćnijeg neprijatelja, iako on malaksava... Ali nas, drugovi, niko neće moći razbiti... Mi smo sada još jači, a sutra nas čekaju nove pobjede na novim mjestima... Ovdje, u Bosni, vi se, sinovi Srbije i Crne Gore, borite i boricete se protiv svih neprijatelja, jer je to istovremeno i borba za slobodu srpskog i crnogorskog naroda. A sutra, kad dođe vrijeme – ja vas uvjeravam, drugovi, nije daleko to vrijeme – vi ćete ponovo marširati u Srbiju, u Crnu Goru, zajedno sa ostalim drugovima borcima, da oslobađate svoj narod, koji danas podnosi natčovječanske patnje i strada od njemačkih okupatora i njihovih izdajničkih slugu.“[25]

---

[23] AVII, fond NOR-a, k.2-B, br.reg. 3/4.
[24] Josip Broz Tito, Sabrana djela, tom 12, Izdavački centar „Komunist“ i dr., Beograd 1982, str.313.
[25] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 358-359.

Po završenom govoru Tito je uručio ratnu zastavu komandantu brigade Danilu Lekiću.

Boravak u Bosanskom Petrovcu i okolini 1. proleterska brigada iskoristila je za intenzivan vojno-stručni, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad, pripremajući se za nove zadatke. Snabdjevena je izvjesnom količinom oružja i popunjena manjim brojem novih boraca koji su se, drugarski prihvaćeni od starijih boraca, brzo uklapali u brigadu. Pošto je u tom vremenu oko 20 starješina iz brigade otišlo za rukovodioce u krajiške, hrvatske i slovenačke jedinice, izvršene su i velike kadrovske promjene u Štabu brigade, štabovima bataljona i komandama četa. Svi su popunjeni sa novim starješinama stasalim kroz borbe isključivo u brigadi.

Trećoj proleterskoj NOU sandžačkoj brigadi vrhovni komandant je 5. novembra uputio naređenje da uspostavi vezu i stavi se pod komandu štaba 1. proleterske divizije, od koga će dobijati dalja naređenja i direktive za rad.[26] Istog dana je naredio i štabu 1. proleterske divizije da uspostavi vezu sa ovom brigadom i stavi je pod svoju komandu,[27] što je ubrzo i urađeno. Od tada ona je jedno vrijeme nosila naziv 2. brigada 1. proleterske divizije. U duhu plana Vrhovnog štaba za angažovanje 1. proleterske divizije, ta brigada je u prvoj polovini novembra glavnu pažnju, zajedno sa 3. krajiškim odredom, usmjerila na prikupljanje podataka o neprijatelju u Jajcu, Mrkonjić-Gradu i Sitnici i na sprečavanju ispada neprijatelja iz tih mjesta na oslobođenu teritoriju. U toku 7, 8. i 9. novembra ona je odbila napad jače grupe četnika koja je pokušala da iz Mrkonjić-Grada prodre prema Trnovu i Šipovu. Pored toga, ona je imala stalno angažovan jedan bataljon za uništavanje i proganjanje grupa četnika koji su pokušavali da se ubace na slobodnu teritoriju koju je ona kontrolisala: Jezero, Štrbina, Jasenovi Potoci, Podgorija.

Pored vojno-stručnog, političkog i kulturno-prosvjetnog rada u bataljonima i četama, brigada Sandžaklija je politički djelovala i na terenu: spriječavala je uticaj četnika u narodu, održavala zborove i priredbe u selima, obezbjeđivala rad i stvaranje NOO-a i antifašističkih organizacija. Uz sve to, ona se pripremala i za ulazak u 1. proletersku diviziju: vršene su manje organizacione promjene, a dobijena je i izvjesna količina oružja i municije. Nešto ranije je popunjena sa oko 250 boraca iz Dalmacije, a tada je u nju stupilo i oko 100 mladića i djevojaka sa pomenutog područja. Svi su se oni, među starim borcima, brzo saživjeli sa brigadom i u svakom pogledu pokazali se vrlo dobro.

---

[26] AVII, fond NOR-a, k.2-B, br.reg. 15/4.
[27] AVII, fond NOR-a, k.2-B, br.reg. 12/4.

Treća krajiška NOU brigada se, poslije žestokih dvodnevnih borbi za Bihać (od 2. do 4. novembra) zadržala u njemu i okolnim mjestima kao posadna jedinica. U tim borbama ona je stekla dragocjeno borbeno iskustvo i došla do značajnog plijena u oružju i opremi. Vjerovatno već sljedećeg dana po njegovom oslobađanju u Bihać je stigao Tito u pratnji Ive Lole Ribara i Moše Pijade – Čiče Janka, i tom prilikom izvršio smotru 4.bataljona 3. krajiške brigade koji je bio postrojen u njegovu čast. Tito je ručao sa članovima Štaba brigade i drugim rukovodiocima zatečenim u Bihaću, a zatim se vratio na Oštrelj. Za vrijeme ručka on je, pored ostalog, rekao da se formira 1. proleterska divizija i da u njen sastav ulazi i 3. krajiška brigada.[28] Slijedećeg dana, 6. novembra, on je naredio Operativnom štabu za Bosansku krajinu da brigadu uputi u sastav divizije i da ga obavijesti o vremenu njenog pristizanja u Bosanski Petrovac.[29]

Tih dana u 3. krajiškoj brigadi je vrilo od rada samo da bi što spremnija ušla u sastav divizije. Štab brigade je 7. novembra naredio štabovima bataljona da ljudstvo drže na okupu i da ga dobro obuku i obuju, da borci budu snabdjeveni municijom, da brigadna intendantura i bataljonske komore obezbijede rezerve municije i da se bataljoni i čete snabdiju sa dovoljnim brojem tovarnih konja i samara – oduzimanjem od ustaša. Sve to i druge pripreme, a naročito objašnjavanje značaja ulaska brigade u sastav 1. proleterske divizije, imale su se „bezuslovno u što hitnijem vremenu sprovesti i izvršiti“, [30] kako je to pisalo u naređenju.

Po završenim pripremama i na požurivanje iz Vrhovnog štaba, brigada je odmarširala u Bosanski Petrovac, gdje je stigla 12. novembra i stavila se pod komandu štaba 1. proleterske divizije. Sljedećeg dana nju je, zajedno sa Štabom divizije, posjetio Tito i izvršio smotru, a zatim se kraćim govorom obratio postrojenim borcima i starješinama. Osvrnuo se na dotadašnje uspjehe NOB-a i ukazao da je pobjeda još daleko i zahtijevaće velike žrtve, napore i iskušenja. Posebno je istakao značaj bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije za postizanje konačne pobjede. „Svi su ga pažljivo slušali, gutali skoro svaku riječ“ [31] – zapisao je u svojim sjećanjima Ljubiša Ćurgus. Od tada, brigada se u dokumentima naziva 3. brigada 1. proleterske divizije bez pridjeva krajiška, ali će za borce i narod do kraja rata ostati 3. krajiška, pa ćemo je i mi u ovom štivu tako zvati.

---

[28] Simo Tadić, Od Petrovca do Sutjeske, Zbornik Treća krajiška brigada, isto, str. 363-364.
[29] AVII, fond NOR-a, k.161-A, br.reg. 17/6.
[30] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 49-51.
[31] Ljubiša Ćurgus, Četvrti „skucani“ bataljon, Zbornik Treća krajiška brigada, isto, str. 102.

U tome vremenu došlo je do manje promjene u Štabu brigade. Na osnovu odluke CK KPJ i Vrhovnog štaba, štab 1. proleterske divizije postavio je 14. novembra za zamjenika političkog komesara brigade Đura Lončarevića, do tada zamjenika političkog komesara 2. bataljona 1. proleterske brigade.[32]

Koliko je ukupno brojno stanje divizije bilo prilikom njenog formiranja iz sačuvanih i dostupnih dokumenata, nije se moglo tačno utvrditi, kao ni vrsta i broj oružja kojim je bila naoružana. Na osnovu procjene nešto ranijih i kasnijih podataka o brojnim stanjima brigada, u našoj istoriografiji ustalio se podatak da je 1. proleterska divizija po završenom formiranju brojala oko 3.200 boraca,[33] što se može uzeti kao tačno. Jedino se za 3. krajišku brigadu zna da je na dan kada je izdata naredba o formiranju divizije (1. novembra) brojala po spisku 870 boraca, među kojima 6 žena, dok je na licu mjesta imala 742, a u rashodu 128 boraca (ranjenih, u bolnicama na liječenju, raznim kursevima i dr.). Međutim, ona je poslije zauzimanja Bihaća popunjena novim borcima, ali se ne zna njihov broj.[34]

Prva proleterska divizija bila je naoružana lakim streljačkim naoružanjem – puškama, puškomitraljezima i mitraljezima različitog porijekla – jugoslovenskog, talijanskog i njemačkog, otetog od neprijatelja. Količine municije bile su ograničene i isključivo su zavisile od toga koliko se uspjelo oteti od neprijatelja. Brigade su bile naoružane i sa po nekoliko lakih i srednjih minobacača[35] sa ograničenim količinama mina, a 1. proleterska i 3. sandžačka brigada imale su zajedno još i 7 topova kalibra 37 i 47 mm.[36] Nedostatak protivtenkovskog, a naročito protivavionskog naoružanja negativno se odražavao na protivtenkovsku i protivavionsku odbranu. Divizija je imala i oko 250 tovarnih i jahaćih konja.

Socijalni sastav divizije bio je takav da su ogromnu većinu njenih boraca činili radnici i seljaci, mada je odnos između te dvije socijalne kategorije po brigadama bio različit. Među borcima je bio i znatan broj intelektualaca i đaka, naročito u 1. proleterskoj brigadi,

---

[32] AVII, fond NOR-a, k.706 A, br.reg. 1/1-2.

[33] Vojna enciklopedija, t.7, drugo izdanje, str. 491; Leković Mišo i Antonovski Ivan, Osnovni podaci o divizijama NOVJ formiranim u toku NOR-a, Vojnositorijski glasnik (dalje VIG) 6/1959; Joksimović Sekula, Prve divizije i korpusi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije VIG 2-3/1973; Anić Nikola, Joksimović Sekula, Gutić Mirko, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, AVII, Beograd 1982, str. 203.

[34] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 10-11.

[35] Laki minobacači su kalibra 40-60 mm a srednji od 81-90 mm. Ovi poslednji u NOR-u su nazivani teški minobacači.

[36] Miloš Pajević, Artiljerija u NOR, VIZ, Beograd 1970, str. 58.

zatim zanatlija, službenika, bivših vojnih lica i manji broj pripadnika drugih socijalnih kategorija. U odnosu na nacionalnu pripadnost najviše je bilo Srba i Crnogoraca, zatim Hrvata, Muslimana i manji broj Slovenaca, kao i pojedinaca pripadnika raznih nacija i narodnosti. U njenim redovima našli su se borci koji su se borili u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni, Bosanskoj krajini, Dalmaciji, Liki, Kordunu i drugim krajevima. Tako je 1. proleterska divizija po nacionalnom sastavu i po zavičajnosti svojih pripadnika od početka predstavljala vojnu jedinicu opštejugoslovenskog karaktera i praktično ostvarenje ideje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda. Kao takva, ona će do Dana pobede ostati najaktivniji nosilac te velike ideje.

Po svojoj organizaciji, formaciji i naoružanju, 1. proleterska divizija predstavljala je savremenu taktičku jedinicu sposobnu za samostalna dejstva i za izvršavanje operativnih zadataka kakve su u to vrijeme na ostalim ratištima Drugog svjetskog rata vršile jedinice njenog ranga drugih savezničkih armija. Relativno malog brojnog stanja, ali sastavljena od boraca visoke političke svijesti i bogatog ratnog iskustva, bez glomazne komore - bila je vrlo pokretna i sposobna da bez naročite prethodne pripreme iz pokreta stupi u dejstvo i da se brzo kreće van komunikacija, po najtežem zemljištu i pod najnepovoljnijim meteorološkim uslovima. Kao takva, predstavljala je jedinicu velikih manevarskih sposobnosti, sposobnu da efikasno manevriše na većim prostorima, da napada na utvrđena naseljena mjesta i da stvara slobodne teritorija kao baze i oslonce za dalje ofanzivne akcije. Otuda je, s obzirom na njene mogućnosti, bilo opravdano očekivati da će i borbena dejstva 1. proleterske divizije prerasti u viši kvalitet, da će dotadašnja, isključivo partizanska, taktika jedinica od kojih je formirana prerasti u kombinovana borbena dejstva savremenih formacija sa partizanskom taktikom, na čemu je insistirao vrhovni komandant.

Pored vojnih zadataka, divizija je bila u mogućnosti – što se od nje i zahtijevalo – da efikasnim političkim djelovanjem na terenu, među narodom, doprinosi ostvarenju strategijskih revolucionarnih ciljeva, koji su se ogledali u raskidu sa starim društveno-političkim sistemom, rušenju stare i kvislinške vlasti i stvaranju organa nove narodne vlasti – NOO sa antifašističkim organizacijama omladine i žena kao široke političke osnove te nove revolucionarne vlasti na oslobođenim teritorijama.

Garancija da će 1. proleterska divizija odgovorno i uspješno izvršavati dobijene vojne i političke zadatke bili su njeni borci,

bezrezervno odani narodnooslobodilačkoj borbi, i vojni i politički rukovodioci, koji su gotovo svi bili članovi KPJ, a u dotadašnjim borbama stekli ogromna ratna iskustva i stručno se osposobili za komandovanje jedinicama u ratu. Među njima bilo je i boraca iz Španskog revolucionarnog rata - Koča Popović, Danilo Lekić i Ljubomir Živanović Ilić (Ljupče Španac) kao i istaknutih predratnih komunista i partijsko-političkih radnika kakvi su bili Filip Kljajić Fića i Mijalko Todorović Plavi.

Formiranje divizija - novi impuls jačanju vojne organizacije NOP-a

Stvaranje 1. proleterske divizije sastavni je dio opštejugoslovenskog procesa realizacije strategijskog plana CK KPJ o stvaranju nove oružane sile. Istog dana, 1. novembra 1942. godine kada je izdao naredbu o njenom formiranju, Vrhovni štab je naredio formiranje i 2. proleterske udarne, a 9. novembra i 3. udarne divizije. Toga dana, takođe naredbom Vrhovnog štaba, formirane su 4. i 5. krajiška udarna divizija i od njih i 6. istočnobosanske brigade 1. bosanski narodnooslobodilački udarni korpus. Trinaest dana kasnije, 22. novembra, formirane su 6. lička, 7. banijska i 8. kordunaška divizija i od njih 1. hrvatski korpus.[37]

Formiranjem divizija i korpusa stvorena je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), što je bio veliki kvalitativni skok u procesu razvoja oružanih snaga NOR-a i revolucije, koje su time dobijale i organizacijske oblike savremene armije, ujedno tada i najveće oružane sile u okupiranoj Evropi. Ona je krajem 1942. godine vezivala za sebe impozantne snage neprijatenja: 14 italijanskih, 7 njemačkih, 5 bugarskih i 3 mađarske divizije, odnosno 29 divizija sa oko 500.000 okupatorskih vojnika, kao i znatne ustaške, domobranske, četničke i druge kvislinške formacije.[38] U vezi sa formiranjem prvih divizija i korpusa, odnosno NOVJ, Vrhovni štab narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije promijenio je naziv u Vrhovni štab narodooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ) što je zvanično objavljeno 20. novembra 1942. godine.[39]

---

[37] Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, prva knjiga, drugo izdanje, VII, Beograd 1963, str. 332-333.

[38] Po istraživanjima Vlada Strugara ukupno 700.000 vojnika.

[39] Anić Nikola i dr., isto, str. 200.

Pod neposrednom komandom Vrhovni štab je zadržao 1. i 2. proletersku i 3. udarnu diviziju, čime je stvorio jaku operativnu grupu kako bi sa njom odlučujuće uticao na rješavanje strategijskih vojno-političkih pitanja rata i revolucije.

Formiranjem divizija i korpusa i dalje su zadržani partizanski odredi kao osnovni oblik vojne teritorijalne organizacije. U pogledu njihove dotadašnje uloge i zadataka nije se bitno gotovo ništa izmijenilo, jedino što su od tada često sadejstvovali operativnim jedinicama i, po potrebi, stavljani pod njihovu komandu. Operativne jedinice (NOVJ), partizanski odredi i teritorijalni vojno-pozadinski organi ostaće do Dana pobjede integralni djelovi ratnih oružanih snaga Jugoslavije.

Formiranjem divizija i korpusa stvoreni su preduslovi da se i ratna vještina narodnoslobodilačkog rata kvalitetno unaprijedi i usaglasi sa daljim potrebama rata i revolucije i mogućnostima novih jedinica. Trebalo je da partizanski rat evoluira u novi kvalitet tako što bi se partizanska dejstva kombinovala sa taktikom ratovanja savremenih armija i da divizije i korpusi otpočnu sa izvođenjem operacija kao najvišeg oblika ratnih dejstava. Suštinsku orijentaciju u tome pravcu, a time i osnove ratne vještine NOVJ, dao je Tito u svom članku „Stvaranje narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije“, objavljenom u biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ za septembar, oktobar i novembar 1942. godine, u kome je stvaranje NOVJ ocijenio kao najveći dotadašnji uspjeh narodnog ustanka u zemljama Jugoslavije. „Stvaranjem narodne vojske“, ukazivao je, pored ostalog, Tito, „stvoreni su preduvjeti za operacije većeg stila, za još snažnije udarce protiv okupatora i njegovih ustaških i četničkih slugu. Taktika ratovanja naše narodne vojske apsolutno mora biti kombinovana s našom dosadašnjom partizanskom taktikom. To znači da se moramo čuvati krutih frontova i izbjegavati ih, da moramo izbjegavati da nam neprijatelj, svojom taktikom, nametne odbranu pomoću dugačkih i rasplinutih frontova, začepljenje rupa itd. Naprotiv, u našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi već i u defanzivi. Ne treba da se bojimo opkoljavanja kao što se nismo bojali ni onda kada smo imali manje jedinice. Svaki naš gubitak nekog teritorija mora u isto vrijeme značiti dobitak novog, još većeg i važnijeg teritorija“.[40]

Pored rada na formiranju divizija i korpusa, Vrhovni štab je tokom novembra 1942. godine preduzeo i više mjera koje su imale za

[40] Zbornik, tom II, str. 200.

cilj dalje razvijanje i jačanje oružanih snaga. On je 4. novembra izdao naredbu o formiranju Vojne škole NOP i DVJ i njenog višeg kursa u trajanju od 21 dan, radi školovanja komandanata bataljona, brigada i divizija.[41] Škola je počela s radom sredinom toga mjeseca u Donjem Lapcu i u nju su, po naređenju Vrhovnog štaba, na prvi kurs upućena po dva slušaoca iz 1. proleterske i 3. sandžačke brigade.[42] Komandant škole bio je pukovnik JV i član Vrhovnog štaba Savo Orović, a komesar Milentije Popović.

Statutom sanitetske službe NOV i POJ, koji je Vrhovni štab izdao 10. novembra, precizirani su organizacija i zadaci saniteta u jedinicama NOV i POJ.[43] Po njemu je organizirana sanitetska služba i u 1. proleterskoj diviziji. Bilo je predviđeno da u svakoj četi postoje četni bolničar i po dva nosioca ranjenika i dva bolničara na svaki vod, u bataljonima bataljonski referenti saniteta sa zamjenicima, zatim jedan bolničar - higijeničar i četiri nosioca ranjenika, u brigadama brigadni referenti saniteta (ljekar, medicinar ili ljekarski pomoćnik), njihovi zamjenici - po jedan bolničar – previjač, po jedan bolničar – pisar, po četiri nosioca ranjenika, ekonom i kurir, zatim higijenska mobilna ekipa (bolničar – higijeničar, bolničar-dezinfektor i konjovodac) i pri štabu divizije: referent saniteta, prihvatna bolnica, hirurška ekipa, bolničarska četa i apoteka. Statutom su bila predviđena i sredstva kojima je trebalo da raspolažu sanitetski organi, ali se tome u svemu nije moglo uvijek udovoljiti kao ni po pitanju stručnog sanitetskog kadra. Pošto se primicala zima, referent saniteta pri Vrhovnom štabu, dr Gojko Nikoliš, izdao je 21. novembra uputstvo o sprječavanju i liječenju smrzavanja, kako se ne bi ponovilo ono što se dogodilo 1. proleterskoj brigadi prilikom poznatog Igmanskog marša, kako je to i naglašeno u Uputstvu.[44]

Krajem novembra Vrhovni štab je izdao i uputstvo o organizacionoj strukturi i osnovnim zadacima obavještajne službe na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. „Pri štabovima korpusa, divizija, brigada, bataljona i diviziona“, pisalo je u Uputstvu, „imaju se organizovati ob.centri, koji će u svojim jedinicama odmah uspostaviti ob.mrežu i u toku operacija i pokreta uopšte rukovoditi i

[41] Zbornik, tom II, str. 196.
[42] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 338-339.
[43] Isto, str. 341.
[44] Zbornik dokumenata sanitetske službe u NOR-u jugoslovenskih naroda, Sanitetska uprava JNA, Beograd 1952, str. 87-89. U toku Igmanskog marša krajem januara 1942. godine na temperaturi od minus 32 stepena Celzijusa iz 1.proleterske brigade promrzla su 272 borca, od kojih su mnogima u Foči amputirani prsti ruku i nogu – bez anestezije.

upravljati ob.službom. Po četama i baterijama odrediti poverenike, koji su za svoj rad odgovorni bataljonskim ob.centrima, odnosno ob.centrima dotičnog diviziona. Obaveštajna služba mobilnih jedinica prethodi operacijama i pokretima svoje jedinice. Korpusni, divizijski i brigadni ob.centri imaju u svom sastavu dve sekcije i to: sekciju za obaveštavanje i sekciju za kontrašpijunažu".[45] Po ovom Uputstvu organizovana je početkom 1943. godine obavještajna služba i u 1. proleterskoj diviziji.

Mjere Štaba divizije u cilju njenog brzog osposobljavanja za predstojeća dejstva

Dolaskom 3. krajiške brigade u Bosanski Petrovac, glavnina 1. proleterske divizije se 12. novembra prvi put našla na okupu. Njen štab, iako još nepotpun, ne čekajući okupljanje brigada, preduzeo je mjere da ih organizaciono ujednači kako bi postale jednoobrazne s obzirom da je u njihovoj formaciji bilo manjih razlika koje su uslovili različiti uslovi pod kojima su formirane i borile se. U vezi s tim on je 10. novembra naredio štabovima brigada da preduzmu više mjera kako bi što spremnije krenule na izvršavanje očekivanih zadataka. Sem toga, trebalo je u svim bataljonima obrazovati radne vodove neposredno potčinjene štabovima bataljona. Vodove bi sačinjavali kuvari, berberi, potkivači, veterinari, krojači, opančari i druge potrebne zanatlije. Spremanje jela i pranje veša trebalo je da bude zajedničko za čitav bataljon. Zadatak radnih vodova bio je, pored ostalog, da u sporazumu sa sanitetskim osobljem kopaju poljske nužnike kada jedinice bivakuju. Od ovog posla izuzimani su kuvari. Pošto su radni vodovi od ranije bili uvedeni u 1. proleterskoj brigadi, ukazano je da se u vezi s njima koriste njena iskustva. Dalje je bilo naređeno da se maksimalno smanje brigadne, bataljonske i četne komore, a u pogledu jahaćih konja da se strogo drži propisa Vrhovnog štaba.

I sanitetsku službu trebalo je jednobrazno organizovati prema pomenutom Statutu sanitetske službe NOV i POJ. Svaka brigada trebalo je da pripremi i dva bureta za parenje veša i odijela[46] koja će

[45] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 461-462.

[46] Bure za parenje, poznato kao „partizansko bure", bio je improvizovani uređaj za dezinfekciju i dezinsekciju veša i odjevnih predmeta. Koristilo se prvenstveno u borbi protiv vašljivosti. Sastojalo se od ognjišta (ložišta), kazana za vodu i komore u koju se stavljaju odjevni predmeti. Voda se zagrijavala do 100 stepeni Celzijusa i pretvarala u paru koja je, strujeći kroz odjevne predmete, uništavala vaši i gnjide. Partizansko bure bilo je značajno sredstvo u borbi protiv pjegavog tifusa koji prenose vaši.

stalno ostati u brigadnom sanitetu, zbog čega su im dodijeljena još po dva tovarna konja.

Za borbu protiv aviona streljačkim naoružanjem trebalo je po bataljonima organizovati i obučiti stalne grupe boraca. Naređeno je i da se pri štabu svake brigade osnuju kursevi za snajperiste u koje bi se uključila po dva borca iz svake streljačke čete. Ukoliko u brigadama ne bude sposobnih boraca za rukovodioce ovih kurseva mogućnost osnivanja kursa predviđala se pri Štabu divizije. Borci koji završe ovaj kurs po povratku u jedinice trebalo je da obučavaju nove snajperiste. Štabovima brigada je naređeno da izdaju naređenja da borci nabavljaju noževe za puške (bajonete), zatim da čuvaju osiguračе od ručnih bombi i da topovska odeljenja osposobe protivtenkovske topove za transport na tovarnim konjima. Ukazano je i na neophodnu potrebu kopanja rovova prilikom i najmanjeg zadržavanja na položaju.

U vezi sa borbenom obukom boraca naređeno je da štabovi brigada obrazuju komisije koje će izraditi „programe vojne obuke", a zatim se prvom prilikom sastati i suočiti svoje programe, pa pod rukovodstvom načelnika Štaba divizije izraditi jedinstveni program za cijelu diviziju.

Štabovima brigada dat je i zadatak da po jedinicama organizuju analfabetske kurseve kako bi se što prije i u potpunosti likvidirala nepismenost, zatim da se u četama i bataljonima uvedu dežurstva, a kada su bataljoni jedne brigade na okupu u jednom mjestu da se jedan od dežurnih bataljona odredi za dežurnog u garnizonu.

U pogledu administracije i komandovanja naređeno je da bataljoni i brigade vode djelovodne protokole, bolesničke knjige i operacijske dnevnike. Štabovi brigada trebalo je da svakodnevno podnose kratke raporte – usmene ili pismene, te da zavisno od uslova, svakog 1. i 15. u mjesecu, podnose petnaestodnevne izvještaje o akcijama i radu sa prilozima o brojnom stanju ljudstva, stoke i naoružanja.

Štabovima brigada još je naređeno da obavijeste Štab divizije o pitanjima: kako je do tada u njima bila organizovana veza i što predlažu za unapređenje; da li su postojale posebne čete pratećih oruđa i što predlažu u vezi s tim; da li u brigadama postoje pionirski vodovi. Naređeno je da odmah pošalju spisak cjelokupnog rukovodećeg, vojnog i političkog kadra. Najzad, štabovi brigada su obaviješteni da pri Štabu divizije postoji hirurška ekipa i da će se vjerovatno obrazovati

bolničarska četa. Takođe im je stavljeno do znanja da organizacione mjere koje će se sprovesti na osnovu ovog naređenja ne treba smatrati iscrpnim i konačnim, pošto će Štab divizije uzeti „u razmatranje svaki novi prijedlog u bilo kom pravcu".[47] Pored naređenja, Štab divizije održao je i savjetovanje sa štabovima 1. i 3. brigade po dolasku i 3. krajiške u Bosanski Petrovac, na kome su pretresena sva pitanja od značaja za borbu i život brigada i divizije.

Očito da je Štab divizije nastojao da što prije izvrši neophodne i tada moguće organizacione promjene u jedinicama i stekne uvid u stanje i mogućnosti, prije svega 3. sandžačke i 3. krajiške brigade koje do tada nije poznavao. I štabovi brigada svojski su pristupili radu na izvršavanju zadataka dobijenih naređenjem. Odmah se otpočelo sa formiranjem radnih vodova po bataljonima, stalnih grupa boraca i njihovoj obuci za dejstvo streljačkim naoružanjem protiv aviona, komisija za izradu planova vojne obuke boraca, nabavljanju bajoneta i drugog. Međutim, po svemu se nije moglo postupiti zbog nedostatka kadrova. Tako je štab 3. krajiške brigade 15. novembra obavijestio štab divizije da ne može da obrazuje snajperski kurs jer nema stručnjaka koji bi njime rukovodio, da nema protivtenkovskog topa ni čete pratećih oruđa (ranije je postojala, ali je rasformirana), niti pak ima dovoljno tovarnih konja za komore, te da je i veza u brigadi organizovana samo putem kurira.[48]

Sredinom novembra i Štab 1. proleterske divizije se znatno proširio, a formirane su i neke prištapske jedinice i službe. Za sekretara u Štabu postavljen je Mihajlo Đorđević, a za obavještajnog oficira Milan Simović. Za referenta saniteta je 16. novembra postavljena dr Julka Mešterović, a pet dana kasnije formirana je bolničarska četa, pored hirurške ekipe koja je obrazovana nešto ranije.[49] U tom vremenu obrazovana je i divizijska intendantura i formirana prateća (zaštitna) četa Štaba divizije čiji je 3. vod bio vod za vezu sastavljen u početku od kurira.

Uporedo sa sprovođenjem vojnih i organizacionih mjera, u diviziji se odvijao i veoma intenzivan partijsko-politički rad u vezi s njenim formiranjem i zadacima koji su je očekivali. Politički komesar divizije Filip Kljajić Fićo održao je 13. novembra, u sali Sokolskog doma u Bosanskom Petrovcu, sastanak sa partijskim i političkim rukovodiocima 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Najviše je on i

[47] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 4/1-2.
[48] AVII, fond NOR-a, k. 703, br.reg. 20/1-2.
[49] Dr Julka Mešterović, Lekarov dnevnik, VIZ, Beograd 1968, str. 155-156.

govorio, uglavnom o ulozi i zadacima političkih komesara i njihovih zamjenika i o stilu i metodu njihovog rada u četama, bataljonima i brigadama. Rukovodioci iz 3. krajiške brigade bili su posebno impresionirani jer do tada Fiću nijesu poznavali. Sjećajući se tog nezaboravnog sastanka, Ljubiša Ćurgus je u poslijeratnim sjećanjima, pored ostalog, napisao: „Pošao sam sa uvjerenjem da sam na tom sastanku više naučio nego i na jednom drugom do tada, pa i kasnije", dodajući da su „političke pripreme u Bosanskom Petrovcu – Titov govor i sastanak sa Fićom Kljajićem – imali neocjenjiv značaj za budući partijski i politički rad u cijeloj 3. krajiškoj brigadi".[50]

U sastav divizije brigade su ušle sa ranije obrazovanim partijskim i skojevskim organizacijama i bogatim iskustvom iz partijsko-političkog rada, naročito 1. proleterska brigada. U svakoj četi i štabu postojala je osnovna partijska organizacija - ćelija, a u bataljonima biroi kao rukovodstva bataljonskih partijskih organizacija. Sekretari ćelija u četama bili su po položaju zamjenici političkih komesara četa, dok su komunisti u štabovima između sebe birali sekretara. Sekretari biroa bili su zamjenici političkih komesara bataljona, dok su sa partijskom organizacijom u brigadama rukovodili zamjenici političkih komesara brigada. Neke partijske ćelije, naročito u 1. proleterskoj brigadi, brojile su 30 do 40 komunista, tako da su se partijski sastanci počeli poklapati sa četnim konferencijama i četna se atmosfera prenosila na partijski život, što je imalo za posljedicu unošenje „partizanštine" u Partiju, kako je to 11. novembra 1942, ocijenio Filip Kljajić u dopisu bataljonskim biroima i partijskim ćelijama 1. proleterske brigade. Teškoće su se javljale kad je trebalo svakog člana Partije zadužiti za neki konkretni zadatak u odnosu na sektore rada, što je negativno uticalo na efikasnost u radu ćelija. O tome je obaviješten i CK KPJ, pa su na osnovu njegove direktive brojnije ćelije podijeljene na odsjeke (odeljenja) po vodovima što je urađeno do 20. novembra, čime im je rad postao mnogo efikasniji. Sa ćelijama koje su se dijelile na odsjeke rukovodio je biro koga su sačinjavali sekretar, po funkciji zamjenik političkog komesara čete, zatim politički komesar čete, sekretari odsjeka i rukovodilac aktiva SKOJ-a u četi. Djelovali su i bataljonski komiteti SKOJ-a, dok će formiranje brigadnih komiteta uslijediti početkom iduće godine.

Kakvi su se tada zadaci postavljali pred partijske organizacije u diviziji, putem kojih je Partija ostvarivala rukovodeću ulogu, ukazao

[50] Ljubiša Ćurguz, n.d., str. 103.

je Filip Kljajić u pomenutom dopisu: „U akcijama i vršenju mnogih drugih vojničkih dužnosti mi se držimo često amaterski. A naš je zadatak, uslovi današnje borbe to zahtjevaju, da postanemo prava moderna vojska... Organizaciono usavršavanje, stručno osposobljavanje rukovodećeg kadra, vojničko osposobljavanje boraca, usavršavanje sanitetske službe koja je kod nas još uvek primitivna, to su naši zadaci. Ili, ako je likvidirana nepismenost, posao na tome polju nije završen, upravo je na početku. Treba našim borcima dati više znanja iz prirodnih nauka, istorije itd. više opšte kulture. Jer će oni, namesto starog izdajničkog korumpiranog aparata, preuzeti rukovodstvo nad čitavim životom našeg naroda. Taj zadatak se već danas postavlja na slobodnoj teritoriji. Pored toga, zadatak ćelije nije samo rad u četi. Njen zadatak je i rad na terenu gde četa logoruje ili vrši akcije... Nužno je da se... mladi kadrovi pod ovim uslovima što bolje osposobe za zadatke koji pred našom Partijom stoje u daljem razvitku n.o. borbe i posle nje".[51]

Pri svakom štabu brigade postojao je i politodjel kao instruktorski organ CK KPJ, koji je pružao pomoć u radu političkim komesarima, partijskim i skojevskim organizacijama i rukovodiocima. Članovi politodjela nijesu bili članovi štabova ali su bili uključeni u partijske ćelije štabova brigada. Rukovodilac politodjela prisustvovao je sastancima Štaba brigade i tako se upoznavao sa svim njegovim odlukama, a imao je pravo da iznosi svoje mišljenje. Izvještaje o radu politodjela, partijskih i skojevskih organizacija, kao i o moralnopolitičkom stanju u jedinicama, politodjel je podnosio CK KPJ.

U početku, po formiranju divizije, rad brigadnih partijskih organizacija objedinjavao je politički komesar divizije. Pred polazak u prve akcije uslijedila je direktiva CK KPJ da se obrazuje partijski biro kao jedinstveni organ za rukovođenje čitavom partijskom organizacijom u diviziji. U vezi s tim je 23. novembra 1942. godine održan sastanak na kome je formiran Biro 1. proleterske divizije u koji su ušli partijski rukovodioci brigada, odnosno zamjenici političkih komesara: Dušan Korać, Jezdimir Lović i Đuro Lončarević, kao i politički komesar divizije Filip Kljajić Fića. Za sekretara Biroa izabran je Dušan Korać. Članovi Biroa zaduženi su za rad po sektorima: Dušan Korać za vojni, Jezdimir Lović za kulturno-prosvjetni, Đuro Lončarević za omladinski i Filip Kljajić Fića za politički.

---

[51] Zbornik, tom IX, knj. 2, str. 271-275.

Na sastanku su partijski rukovodioci podnijeli izvještaje o radu i stanju partijskih organizacija u brigadama. Za partijsku organizaciju 1. proleterske brigade je konstatovano da je prilično čvrsta i da je rad u njoj uglavnom dobar, da su se promjene partijskih rukovodilaca osjetile, ali da je rad opet krenuo naprijed, zatim da rad na terenu nije bio zadovoljavajući pa se i tu, s obzirom na naredne zadatke divizije, morao učiniti preokret.

Dalje je konstatovano da su partijske ćelije u četama na osnovu direktive CK KPJ, podijeljene na odsjeke i grupe, što se u praksi pokazalo korisno, te da kulturno-prosvjetni i politički rad, „uglavnom zadovoljava, ali ne u punoj mjeri".

Podnoseći izvještaj o stanju u partijskoj organizaciji 3. sandžačke proleterske brigade, njen rukovodilac je iznio da su organizacije po bataljonima različite i po broju i po radu, zavisno od toga pod kakvim su se uslovima formirali i razvijali, da je „partijska organizacija prilično slabo učvršćena" i da joj „nedostaje čvrstih partijskih rukovodilaca". Za politički rad je rečeno da se „radilo dosta, ali bez sistema" i da je „vojnički brigada olabavila" zbog toga što u zadnje vrijeme skoro nije imala većih akcija i zbog popune omladincima bez ratnog iskustva, pa je „smanjen borbeni nivo brigade". Predloženo je da se iz 1. proleterske brigade u svaku ćeliju uputi po jedan partijac koji bi u stvari bio instruktor u ćeliji. No po ovome tada nije donesena odluka. Jedino je za partijskog rukovodioca 1. bataljona upućen Dušan Sretenović Dule.

Za 3. krajišku udarnu brigadu je konstatovano da je njena „partijska organizacija još nesređena", da je za prijem novih članova u Partiju osnovni kriterijum borbenost, odanost i poštenje, da je teoretski nivo članova „vrlo slab, a sledstveno tome aktivnost veoma mala" i da se još ne osjeća da Partija živi i djeluje u brigadi. Za kulturno-prosvjetni i politički rad je rečeno da je vrlo slab, ali da je borbenost vrlo dobra.

Polazeći od zadataka koji su postavljani pred 1. prolatersku diviziju, njen partijski biro je pred partijske organizacije postavio zadatke: mobilizacija novih boraca radi popune brigada i eventualno formiranje partizanskih jedinica na terenu, pravilan odnos prema stanovništvu i njegovoj imovini, stvaranje organa nove narodne vlasti (NOO-a) na terenu i kao najvažnije u 1. proleterskoj brigadi posvetiti veću pažnju teoretskom uzdizanju kadrova, a u ostale dvije brigade učvrstiti partijske organizacije i poboljšati teorijski i drugi rad. Na

kraju je konstatovano da partijska organizacija divizije broji oko 800 članova.[52] Kada se ovom broju doda nešto veći broj članova SKOJ-a vidi se da je oko dvije trećine njenih boraca bilo organizovano.

Mjere Štaba divizije, uz samoprijegoran rad štabova brigada i bataljona, komandi četa, partijskih i skojevskih organizacija na njihovoj realizaciji, brzo su sprovođene u život tako da je divizija kao cjelina mogla već sredinom novembra da krene u prve borbe, u prvom redu zahvaljujući brigadama kao čvrstim i iskusnim vojnim jedinicama sposobnim za samostalna dejstva, a sada i u okviru divizije.

U strategijskim planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ

U prvoj polovini novembra 1942. godine, dok se 1. proleterska divizija organizaciono i formacijski oformljivala i pripremala za dejstva, odigralo se nekoliko događaja koji su bitno uticali na planove CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ u pogledu daljeg vođenja rata. Tu prije svega spada uspješno izvedena Bihaćka operacija, koja je počela 2. novembra napadom grupe brigada na Bihać i u toku koje su, pored tog grada, oslobođeni Ostrožac, Cazin, Bosanka Krupa, Ličko Petrovo Selo, Drežnik, Rakovica i Slunj (14. novembra). Povezivanjem oslobođenih područja zapadne Bosne, Like, Korduna i Banije stvorena je prostrana slobodna teritorija koju su okupatori nazivali „Titova država“ i „Bihaćka republika“, koja je mogla da posluži kao baza za dalje operacije. Na političkom planu, pripreme za prvo zasijedanje AVNOJ-a bile su u završnoj fazi.

Pošto je formirao krupne vojne jedinice – divizije i korpuse i stvorio prostranu slobodnu teritoriju, Vrhovni štab je ocijenio da je nastupio trenutak za izvođenje krupnijih operacija. On je, da bi još više proširio tu slobodnu teritoriju i ojačao oružanu borbu u područjima u kojima ona još nije bila dovoljno razvijena, odlučio da snage s te teritorije usmjeri u tri pravca: prema srednjoj Bosni; prema srednjoj Dalmaciji i sjeverozapadnoj Hercegovini; prema dolinama Une i Sane a zatim ka Savi, odnosno sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tim operacijama u toku zime trebalo je stvoriti povoljne uslove za ostvarivanje strategijskih planova vrhovnog vojno-političkog vođstva od kojih je najdalekosežniji po značaju bio da se u proljeće 1943. godine prodre snažnim jedinicama najprije u Hercegovinu, Crnu Goru, Sandžak i istočnu Bosnu, a zatim u Srbiju i na Kosovo i

[52] Zbornik, tom IX, knj. 2, str. 323-325.

Metohiju, pa odatle, ako prilike budu povoljne, i u Makedoniju. Ideja o prodoru na istok postepeno je sazrijevala u Vrhovnom štabu još od njegovog povlačenja sa glavninom partizanskih snaga, krajem 1941. godine iz Srbije i više puta bila je odlagana. Definitivno je sazrela u jesen 1942. godine, vjerovatno za vrijeme boravka Vrhovnog štaba na Oštrelju. O tome svjedoči i Vladimir Dedijer, koji je u svom „Dnevniku", pored ostalog, zapisao: „Još na šest nedelja pre četvrte ofanzive, drug Tito je imao plan da krene s proleterskim divizijama i nekim krajiškim snagama u Crnu Goru i Srbiju... Pravili su se planovi da pokret otpočne u martu 1943".[53] Imalo se u vidu i to da bi se prisustvom jakih snaga NOVJ u Srbiji i Makedoniji uticalo i na intenziviranje narodnooslobodilačkih pokreta u susjednim balkanskim zemljama Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj.

Odluka o upućivanju jakih snaga NOVJ u istočne krajeve zemlje, pri čemu se, razumljivo, računalo i na podršku naroda u tim krajevima, imala je dubok vojni i politički smisao i bila je podređena ostvarivanju dalekosežnih strategijskih ciljeva: nanošenju što težih udaraca okupatorima i razbijanju glavnih četničkih snaga. Posebno mjesto u svim tim planovima imala je Srbija, na koju se gledalo kao na „čvor rješenja" od izuzetnog značaja za pobjedu narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Jugoslaviji. Trebalo je u prvom redu razbiti i uništiti četnike Draže Mihailovića jer je to bila važna komponenta u rješavanju sudbine revolucije u zemlji, pored ostalog i zbog toga jer se na njih oslanjala kraljevska emigrantska vlada i sa njima i međunarodnom reakcijom pravila opsežne planove o poslijeratnom uređenju Jugoslavije.

Plan za prodor u Srbiju najbolje je obrazložio Tito kada je u jednom poslijeratnom intervjuu, pored ostalog, rekao: „Nas nikada, za čitavo vrijeme što smo bili van Srbije, nije napustila misao da moramo, čim za to budu stvoreni uslovi, doći natrag u Srbiju, koju smo smatrali vrlo važnim faktorom za završetak narodnooslobodilačke borbe. Mi smo znali da ćemo tamo moći da skupimo najveći broj ljudi za jednu snažnu armiju. Srbija nam je bila važna iz više razloga. Prvi razlog bio je taj što je bilo mnogo kvislinga koji su zaveli strahoviti teror protiv naroda. Drugo, mi smo smatrali da se borbom koju smo vodili – a to se vidi iz naših akata i govora u toku rata – vodi socijalna borba za novi društveni sistem protiv starog sistema, i da će nam, ako u Srbiji ostavimo one reakcionarne elemente koji su ostali uz pomoć Nijemaca, biti vrlo teško, pošto mi u Srbiji

[53] Vladimir Dedijer, Dnevnik II dio, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1946, str. 70.

gledamo jedan od najglavnijih faktora naše nacionalne zajednice, po njenom broju i inače. Mi smo nastojali da u Jugoslaviji Srbija ne bude Vandeja[54] i da reakcionari ne naprave od nje jedno žarište koje bi kasnije moglo dovesti do strahovitog građanskog rata. Zato smo mi, uvijek i svakom prilikom gdje je god to bilo mogućno, vodili brigu o Srbiji".[55]

Pristupajući realizaciji pomenutih planova Vrhovni štab je namjeravao da sredinom novembra 1942. godine uputi 2. proletersku diviziju u srednju Dalmaciju sa zadatkom da, u sadejstvu sa jedinicama 4. operativne zone Hrvatske, oslobodi prostor između Knina, Drniša i Vrlike, pa zatim dejstvuje ka jugozapadnom dijelu Bosne, a 1. proletersku i 3. udarnu diviziju bi uputio iz zapadne Bosne preko Vrbasa u srednju Bosnu. U tom dijelu zemlje, od juna 1942. godine, kada su razbijeni 4. krajiški i travnički NOP odred, nije bilo partizanskih jedinica niti antifašističkih organizacija, već su, zahvaljujući teroru i osloncu na njemačkog okupatora, glavnu riječ vodili četnici i ustaše. Njihova saradnja u borbi protiv NOP-a bazirala se, pored ostalog, na više međusobnih sporazuma zaključenih u pismenoj formi, a svakodnevno primjenjivanih u praksi.

Upućujući ih u srednju Bosnu, Vrhovni štab je 1. proleterskoj i 3. udarnoj diviziji dao zadatak da u toj oblasti razbiju okupatorsko-kvislinške posade, a u prvom redu četnike, da poruše komunikacije, stvore slobodnu teritoriju, izvrše mobilizaciju novih boraca i popune svoje jedinice, a po mogućnosti obnove partizanske snage i izbiju u dolinu rijeke Bosne. Drugim riječima, trebalo je da vojno-političkim djelovanjem suzbiju i likvidiraju štetno i razorno djelovanje četnika, omoguće obnovu, stvaranje i učvršćenje organa nove narodne revolucionarne vlasti, masovnih antifašističkih organizacija – omladine i žena, partijskih i skojevskih organizacija. Ukratko, u srednjoj Bosni trebalo je da zadobiju i učvrste pozicije NOP-a, stvore operativnu bazu sa koje bi na proljeće, u pogodnom momentu, mogle izvršiti još jedan skok bliže Srbiji – prodorom u istočnu Bosnu.

Prema planu Vrhovnog štaba NOV i POJ, formulisanom u Direktivi za rad Štabu 1. proleterske divizije, izdatoj 15. novembra, trebalo je da ta divizija proletera nastupa pravcem: Bosanski Petrovac – Ključ – Sitnica - Mrkonjić-Grad – Jajce – Kotor-Varoš – Prnjavor – Teslić. Ovo je nalagalo savlađivanje neprijateljskih posada u Sitnici,

[54] Vandeja je departman u Francuskoj u kome je za vrijeme Francuske revolucije, 1793. godine, izbila pobuna kontrarevolucionara-rojalista, koja je ugušena tek nakon tri godine.
[55] J.B. Tito, Sjećanje na dane oslobodilačkog rata i revolucije, „Komunist", 6. april 1961.

Čađavici i u Mrkonjić-Gradu, a u sadejstvu sa 3. udarnom divizijom i 3. krajiškim NOP odredom i u Jajcu. Ukoliko se pokaže da je neprijtelj u Sitnici i Jajcu toliko jak, o čemu je trebalo prikupiti podatke da bi se oko tih mjesta uplela u duže borbe, trebalo je da ih divizija mimoiđe a Vrbas da forsira sjeverno od Jajca i za to unaprijed pripremi jedan pokretni drveni most. Osnovno je bilo prebaciti se u srednju Bosnu i u prvo vrijeme stvoriti podesno uporište i oslonac za dalja dejstva. Vrhovni štab je smatrao da je za to najpogodnija Snjegotina, ali se duže vremena nije smjelo vezati za nju niti za druga mjesta. Zavisno od situacije, trebalo je zauzeti Kotor-Varoš, Prijedor i Teslić, što bi olakšalo menevrisanje jedinicama i ispoljilo brži i jači uticaj na okolna seoska naselja, pored plijena u oružju i opremi koji bi se zadobili u pomenutim mjestima. U početku divizija je trebalo da ispolji uticaj i prema Banja Luci, što bi olakšalo dejstva krajiških partizanskih jedinica zapadno od Vrbasa. „Vi morate", pisalo je u Direktivi, „biti stalna opasnost za Banju Luku a u pogodnom momentu trebaće tu varoš napasti u vezi sa snagama zapadno od Vrbasa". U slučaju da neprijatelj krene u napad na oslobođenu teritoriju Bosanske krajine trebalo je, prema ocjeni Štaba divizije, da napadne i zauzme Banja Luku, što bi bila najefikasnija pomoć krajiškim partizanskim jedinicama.

Vrhovni štab je orjentirno odredio i rokove za izvršenja bližih zadataka: marš u rejon Ključa 16. i 17. novembra, zauzimanje Sitnice i Čađevice 18. i 19. novembra, marš ka Jajcu i grupisanje jedinica 24, 25, 26. i 27. novembra, borbe za Jajce i odmor jedinica 28, 29. i 30. novembra i pokret prema Kotor-Varoši 1. decembra. U slučaju da se ne bi mogla održati u srednjoj Bosni zbog intervencije neprijatelja jakim snagama, Vrhovni štab je predviđao da se divizija probije u nekom pogodnom pravcu. Kao najbolji i najkorisniji sugerisan je pravac Trebava – Majevica, gdje je trebalo razbiti četnike, mobilisati nove borce radi popune sopstvenih jedinica i uspostaviti vezu sa 6. istočnobosanskom partizanskom brigadom. Prebacivanje u istočnu Bosnu i uspostavljanje i održavanje veze sa pomenutom brigadom bilo je i inače u duhu strategijskog plana Vrhovnog štaba za prodor na istok, tako da bi naređenje za pokret u tome pravcu, bez obzira na neprijatelja, mogla da dobije „u rano proljeće, vjerovatno" – kako je to pisalo u Direktivi. Kao drugi pravac izvlačenja, Vrhovni štab je sugerisao odsjek Travnik – Jajce, treći preko Vrbasa i četvrti ka Brodu i Motajici – radi uspostavljanja veze sa slavonskim partizanima i ugrožavanja željezničke pruge Zagreb – Beograd.

Istovremeno, Vrhovni štab je Direktivom upoznao Štab 1. proleterske divizije i sa zadatkom 3. udarne divizije. Ona je poslije oslobođenja Jajca trebalo da ostane i dejstvuje na prostoriji Jajce – Donji Vakuf – Travnik, da joj posluži kao oslonac i obezbjeđuje pozadinu uz stalno održavanje međusobne veze.

I pored dalekosežnog značaja izvršenja dobijenih zadataka, Vrhovni štab je ostavio punu inicijativu Štabu divizije u njihovoj realizaciji. „U duhu ove direktive", piše u njoj, „mi vam ostavljamo punu inicijativu u radu. Vi možete preduzeti sve one akcije za koje ocijenite da će vam donijeti vojnički i politički uspjeh. Imajte u vidu da se događaji mogu razvijati velikom brzinom. Mi s vama ne možemo imati brzu vezu. Ali, pravilnom ocjenom, svim tim događajima vi se morate staviti na čelo i rješavati ih u svoju korist. Pri svemu tome morate voditi računa o brojnom ojačanju vaše vojske kao i čuvanju žive snage vaših jedinica."[56]

Dan prije Vrhovni štab je uputio i Štabu 3. udarne divizije Direktivu za rad, odnosno za dejstvo u srednjoj Bosni.[57] U stvari, on je u obje direktive iznio plan za operaciju sa dalekosežnim vojnim i političkim ciljevima za obje divizije. Planirano je da one dejstvuju koordinirano, po jedinstvenoj zamisli i u određenom vremenskom periodu. Jasno se razlikuju dvije etape: prva u kojoj je trebalo zauzeti Sitnicu, Čađavicu, Mrkonjić-Grad i Jajce u drugoj polovini novembra; i druga u toku koje je trebalo realizovati postavljene ciljeve u vremenu od 1. decembra 1942. do početka proljeća 1943. godine. U prvoj etapi pomenuta mjesta trebalo je zauzeti takoreći usput, dok je težište operacije bilo na drugoj etapi, odnosno na srednjoj Bosni i na 1. proleterskoj diviziji, a 3. udarna divizija trebalo je da joj posluži kao oslonac.[58] Planirajući pomenutu operaciju, Vrhovni štab je imao puno povjerenje u operativne i političke mogućnosti obje divizije. On je u njima gledao „jak udarni malj" sa kojim bi se mogla „riješiti sva pitanja u centralnoj Bosni", kako je izrazio u Direktivi za rad Štabu 1. proleterske divizije. On štabovima divizija određuje konkretne zadatke putem direktiva, ali i od njih zahtijeva punu inicijativu u radu – kako u razradi dobijenih zadataka tako i u samoinicijativnom preduzimanju akcija. Ukazuje im na sporost u održavanju veza i na pravce izvlačenja iz srednje Bosne u slučaju potrebe. Posebno je od štabova zahtijevao da vode računa o brojnom jačanju jedinica i

[56] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 409-414.
[57] Isto, str. 403-406.
[58] U Direktivi za rad Štabu 3.udarne divizije Vrhovni štab je, pored ostalog, ukazao: „Pri čitavom ovom radu treba da poslužite kao oslonac Prvoj diviziji" (isto, str. 406).

čuvanju žive sile. Poslije završenih priprema, o čemu se stalno brinuo i interesovao vrhovni komandant Josip Broz Tito, 1. proleterska divizija je sredinom novembra 1942. godine krenula na izvršenje svog prvog nimalo lakog vojnog i političkog zadatka.

Prve borbe divizije – napad na neprijateljeve posade u Sitnici, Čađavici i Mrkonjić-Gradu

Petog dana pošto je izdao naredbu o formiranju 1. proleterske udarne divizije, Vrhovni štab je njenom štabu uputio Direktivu za rad kojom mu je, pored ostalog, naredio da „odmah preduzme izviđanje u pravcu Mrkonjić-Grada, Sitnice i Sanskog Mosta" radi prikupljanja podataka o neprijatelju, podvukavši da je „naročito važno ispitati mogućnosti brze likvidacije neprijatelja u Sitnici, Mrkonjić-Gradu, pa i Jajcu".[59] Radi što uspješnijeg izvršenja tog zadatka privremeno je pod njegovu komandu stavio 4. krajišku brigadu u rejonu Ključa i Krajišku polubrigadu u rejonu Ribnika. Četiri dana kasnije, 9. novembra, Vrhovni štab je naredio Štabu divizije da će na početku pokreta u srednju Bosnu „morati likvidirati neprijateljske oslonce: Sitnicu, Čađavicu, Mrkonjić-Grad" i to sa 1. proleterskom brigadom, a u sadejstvu sa 4. krajiškom brigadom i Krajiškom polubrigadom zauzeti Sitnicu, sa 3. krajiškom udarnom brigadom Čađavicu i sa 3. sandžačkom proleterskom brigadom, u sadejstvu sa 3. krajiškim NOP odredom, Mrkonjić-Grad. „Zadatak dobro prostudirajte", pisalo je u Direktivi, „pa prema tome sastavite jedan plan za snažnu i brzu likvidaciju ovih otpora, da bi mogli nastaviti dalji brzi pokret". Kao orijentirni rok izvršenja tih zadatka određen je 16. novembar. Štabu divizije je naređeno da od Operativnog štaba za Bosansku krajinu traži da mu hitno uputi „odgovorne drugove" koji će sa njim ići u srednju Bosnu kao poznavaoci prilika i terena.[60] Poslije ovih pripremnih naređenja, Vrhovni štab je već pomenutom direktivom od 15. novembra, pored ostalog, naredio Štabu 1 .proleterske divizije: „Prebaciti se u centralnu Bosnu, čiji teren očistiti od četničkih bandi".

Posadu neprijatelja u Sitnici sačinjavali su: jedan vod jačine 38 vojnika iz sastava njemačke 714. pješadijske divizije, 2. bojna[61]

[59] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 347.
[60] Isto, str. 382-383.
[61] U oružanim snagama NDH osnovne vojne formacije zvale su se: četa – satnija ili sat, bataljon – bojna, puk – pukovnija, brigada – zdrug, divizija – divizija, korpus – sbor, korpusna vojna oblast – sborno područje, baterija topova – bitnica, artiljerijski divizion – topnički sklop, eskadrila – zrakoplovno jato, komanda – zapovjedništvo, štab – stožer i dr.

petrinjskog zdruga (bez čete), 1. i 2. satnija 10. pješadijskog puka, 4. bojna 4. gorskog zdruga (regruti) i dva voda 8. topničkog sklopa (4 haubice) – ukupno oko 900 domobrana.[62]

Isturena prema slobodnoj teritoriji, Sitnica je za neprijatelja predstavljala značajno uporište u sistemu spoljne odbrane Sanskog Mosta, Banja Luke i Jajca, zatim kao bočno obezbjeđenje saobraćaja u dolini Vrbasa i oslonac za napade na partizanske snage i ispade na njihovu teritoriju. Pored toga, služila je i kao oslonac četnicima i u znatnoj mjeri otežavala manevar partizanskim snagama. Neprijatelj joj je pridavao veliki značaj zbog čega ju je i dobro utvrdio. Oko mjesta bili su iskopani rovovi i izgrađeni bunkeri međusobno povezani saobraćajnicama.

Radi popune 4. bojne 4. gorskog zdruga i čišćenja snijega sa ceste i održavanja saobraćaja, u Sitnicu su 18. novembra iz Banja Luke upućene 1. satnija 11. novačke (regrutne) bojne i jedna satnija radne bojne banjalučkog zdruga. Njih su, sljedećeg dana, na cesti kod Bunareva (6 km sjeverno od Sitnice) napali dijelovi 4. krajiške brigade. U stvari, njeni dijelovi pošto su nešto poslije podne rastjerali četnike, naišli su na cesti na jedan automobil i grtač snijega koji se kretao od Sitnice i u sukobu ubili 4 njemačka vojnika i 5 domobrana, a zarobili 10 Nijemaca i 9 domobrana sa oružjem. Oko 17 sati naišle su pomenute dvije satnije domobrana sa nešto njemačkih vojnika u 16 kamiona. Pri dolasku pred Bunarevo neprijatelj je napustio kamione, razvio se u strijelce i počeo da nastupa. U okršaju ubijeno je 6 Nijemaca i 6 domobrana, dok su 3 domobrana zarobljena a ostali prisiljeni da se povuku u Kadinu Vodu. Uništena su 2 kamiona a ostali zaplijenjeni zajedno sa 3 puškomitraljeza, 45 pušaka i većom količinom municije, razne vojničke opreme i namirnica. Brigada je imala 2 poginula i 15 ranjenih boraca. U pomoć napadnutima je iz Sitnice krenuo njemački major Tomas,[63] vjerovatno sa četom domobrana skinutom sa položaja sjeverno od mjesta, što je na tom pravcu oslabilo odbranu. Dijelovi 4. krajiške brigade napali su i ove domobrane i nanijeli im osjetne gubitke, ali ih se izvjestan broj, zajedno s njemačkim majorom, uspio probiti u Kadinu Vodu.[64]

U selima oko Sitnice - Ratkovu, Čađavici i Podrašnici, kao i na području planine Manjače, zatim u Mrkonjić-Gradu i okolnim

[62] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 500: Dnevni izvještaj njemačke 714.pješadijske divizije za 21. novembar 1942. Njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj, i str. 579: Bojna relacija zapovjedništva Banjalučkog zdruga za studeni 1942.

[63] Lebreht Tomas (Lebreht Thomas) bio je komandant 661.artiljerijskog diviziona njemačke 714.pješadijske divizije.

[64] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 109-112.

selima - nalazile su se četničke jedinice koje su pripadale puku „Manjača“ i odredu „Kočić“. Bile su relativno malog brojnog stanja i slabe borbene vrijednosti. Terorisale su narod i napadale manje partizanske jedinice i kurire, ali su izbjegavale odlučnije sudare s partizanskim jedinicama. Štab 1. proleterske divizije imao je nedovoljna i nepotpuna, a djelomično i netačna obavještenja o neprijatelju na prostoru Sitnica – Mrkonjić-Grad, dobijena u prvom redu od krajiških partizanskih jedinica u tom rejonu.

U duhu dobijenog zadatka Štab 1. proleterske divizije u toku 16. novembra pomjerio je iz rejona Bosanskog Petrovca 1. proletersku brigadu u sela Hadžiće, Velagiće i Vojiće, par kilometara sjeverozapadno od Ključa, a 3. krajišku brigadu u Bravsko. Slijedećeg dana, u 22.30 sati, on je napisao naređenje potčinjenim jedinicama u kome im je precizirao zadatke u napadu na Sitnicu, Čađavicu i Mrkonjić-Grad. Planom je bilo predviđeno da se u toku 18. novembra 1. proleterska brigada, preko Ključa i Crljeni, prebaci na prostor Bosančići – Popovići – Vlajići – Jurišići, 6 do 8 km sjeverozapadno od Sitnice, i očisti od četnika pomenuta sela, a zatim, poslije završenih priprema, u 22 sata 19. novembra sa sjevera i sjeveroistoka napadne Sitnicu i u toku noći je zauzme.

3. krajiška udarna brigada, ojačana topovskim i haubičkim odeljenjem, trebalo je da se 18. novembra preko Ključa prebaci u rejon Đukići – Bajići – Volaši – Kobaš, 5 do 8 km jugozapadno od Sitnice, a zatim, po završenim pripremama, u 22 sata 19. novembra sa sjevera i istoka napadne i u toku noći zauzme Čađavicu, održavajući stalno vezu sa 1. proleterskom brigadom.

Odvojena od glavnine divizije, 3. sandžačka proleterska brigada trebalo je da se u toku 18. novembra prikupi jugozapadno od Mrkonjić-Grada, izvrši sve pripreme za napad i u sadejstvu s 3. krajiškim NOP odredom, u 22 sata 19. novembra napadne i u toku noći zauzme Mrkonjić-Grad, obezbjedivši se od neprijatelja u Jajcu.

Radi obezbjeđenja napada, 4. krajiška brigada dobila je zadatak da sa dva bataljona od 17 sati 19. novembra posjedne položaj kod Bunareva, na cesti Banja Luka – Sitnica, poruši i zapriječi cestu, onemogući intervenciju neprijatelja od Banja Luke, dok je Krajiška polubrigada trebalo da u 22 sata 19. novembra otpočne napad i u toku noći likvidira četničke snage u selima Podrašničkog polja.

Ishranu jedinica trebalo je obezbijediti na terenu, a divizijska hirurška ekipa trebalo je da se smjesti u Đukićima, s tim da je s

jednim vodom obezbijedi 3. krajiška brigada, a dalja evakuacija ranjenika da se preko Ključa vrši u partizansku bolnicu u Drinićima.

Za komandno mjesto Štaba divizije određen je rejon Volaši - Kobaš, dok je za održavanje veze s Vrhovnim štabom zadužena 3. sandžačka brigada preko Mliništa i Oštrelja, u pravcu na kom su postojale telefonske linije.

Po izvršenom zadatku bilo je planirano da se divizija u toku 20. i 21. novembra prikupi oko Mrkonjić-Grada, s tim što bi 1. proleterska brigada izvršila pokret pravcem Sitnica – Dubica – Trijebovo – Gustovara (oko 4 km sjeveroistočno od Mrkonjić-Grada), a 3. krajiška brigada u zahvatu druma Čađavica – Mrkonjić-Grad, čisteći usput sela od četnika.[65]

U cilju što boljeg izvrešenja zadatka, Štab 1. proleterske divizije, pored pisanog naređenja, održao je ujutro 18. novembra u Ključu sastanak sa štabovima 1. proleterske, 3. i 4. krajiške brigade i detaljno ih upoznao sa zadacima i podacima o neprijatelju. Pri tome im je Štab divizije sugerisao način izvršenja zadatka, a ostavio punu slobodu u pogledu upotrebe i angažovanja bataljona, izbora pravaca napada i dr.

Kako je bilo i naređeno, brigade su u toku 18. novembra stigle u polazne rejone za napad i u toku narednog dana pripremale se za izvršenje zadataka. Štabovi brigada održali su sastanke sa štabovima bataljona i detaljno ih upoznali sa zadacima, kao i načinom ostvarenja međusobnog sadejstva. Sela kroz koja su prolazile i u kojima su se grupisale, brigade su očistile od četnika.

Po velikom snijegu i mećavi 18. novembra poslije podne 1.proleterska brigada je krenula ka Sitnici. Nanoseći glavni udar sa sjevera, za napad je angažovala četiri bataljona, a jedan zadržala u rezervi. Sa po jednim bataljonom napadala je zapadno od ceste Banja Luka – Sitnica, pravcem Crveni kamen – Vujatovići – Sitnica i istočno od pomenute ceste, pravcem Korita – Sitnica. Jedan bataljon je, u širokom luku sa sjevera, obišao Sitnicu i sa istoka je napao preko Memionice (k.868) i jedan sa jugozapada pravcem Miletići – Bavelići. Bataljon u ulozi rezerve zadržala je u rejonu Korita, pored ostalog i radi obezbjeđenja od četnika sa područja Manjače.

Zahvaljujući četnicima, koji su predstavljali spoljnje obezbeđenje uporišta, posada Sitnice nije bila iznenađena napadom. Naprotiv, spremno ga je dočekala. No i pored toga „u žestokom naletu“, kako je to zapisala Komanda banjalučkog zdruga u bojnoj

[65] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 3/1: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije potčinjenim jedinicama za napad na neprijatelja u Sitnici, Čađavici i Mrkonjić-Gradu od 17. novembra 1942.

relaciji za novembar 1942. godine, „partizani su uspjeli da probiju sjeverni odsjek (1. i 2.sat.10.pp) i prodru u samu Sitnicu". Druga bojna petrinjskog zdruga, koja je držala istočni i južni odsjek, pokušala je da zatvori prodor i povrati Sitnicu, ali su dijelovi upućeni ka unakrsnoj vatri jer su partizani u međuvremenu počeli napad sa svih strana. Posada u Sitnici bila je opkoljena.

U okruženju, neprijatelj je nastavio da se uporno brani riješen da odbije napad. Ne štedeći municiju i osvjetljavajući teren raketama, istrajno je tukao, naročito iz automatskih oružja, a i haubice su neprekidno dejstvovale. Proleteri su bili prisiljeni da, najčešće ručnim bombama i uz osjetne gubitke, osvajaju rov po rov i bunker po bunker, postepeno lomeći otpor neprijatelja. „Milija Rašović, borac 2. bataljona, uskače u bunker gde su bili Nemci sa domobranima i nateruje domobrane da razoružavaju Nemce... Milutin Tanasijević, desetar 6. bataljona skače na bunker, hvata za cev neprijateljskog p. mitraljeza i uzvikuje: ‚Stoj Švabo sunce ti tvoje!...' Bubalo, zam.politkoma čete 4. bataljona, rudar, hvata za prsa Nemca koji muca: ‚Ja unteroficir, ima špek!' ‚Kakav špek, ja hoću tvoje oružje!' – odgovara Bubalo".[66]

Naročito snažan otpor neprijatelj je pružao iz i oko zidina bivše džamije. Ipak, njegova odbrana je skršena oko 5 sati 20. novembra „kada su se", prema vlastitom priznanju, „i zadnji djelovi raspršili i nastalo opće povlačenje," a „haubice (onesposobljene) i sva teška pješačka oruđa zaplijenjena od strane partizana".[67] Dio posade uspio je da preko Vrpolja pobjegne u Sanski Most, dio u Kadinu Vodu i dio u Krupu na Vrbasu. Kasnije se od ukupno 900 domobrana, koliko ih je pred napad bilo u Sitnici „što izbjeglih, što iz zarobljeništva vraćenih", u Banja Luci prikupilo 477.[68] U izvještaju Štaba 1. proleterske brigade upućenom Štabu 1. proleterske divizije, u napadu na Sitnicu ubijeno je oko 60 neprijateljskih vojnika, među kojima 16 Nijemaca, dok je zarobljeno 6 Nijemaca i preko 350 domobrana sa 2 oficira. Zaplijenjene su 4 haubice sa 300 granata, 3 mitraljeza, 10 puškomitraljeza, minobacač, veće količine municije i razne vojničke opreme. Uspjeh je veoma skupo plaćen: poginula su 22 borca i rukovodioca, među njima i tri narodna heroja: Milan Raspopović, Miodrag Urošević Artem i Ljubomir Živković Ilić (Ljupče Španac – smrtno ranjen), dok je 46 boraca ranjeno.[69]

---

[66] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 202-203. Izvještaj političkog komesara 1.proleterske divizije od 29. novembra 1942.

[67] Isto, str. 579: Bojna relacija za studeni 1942. godine Zapovjedništva Banjalučkog zdruga.

[68] Isto.

[69] AVII, fond NOR-a, k. 701, br.reg. 3/2.

Rješenost i odlučnost boraca i starješina 1. proleterske brigade da zauzmu Sitnicu, a neprijatelja da je odbrani, uslovili su obostrano velike gubitke. Štab brigade i Štab 1. proleterske divizije odmah su uputili čestitke borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima na postignutom uspjehu. U čestitki Štaba brigade je, pored ostalog, pisalo: „U pobedonosnom jurišu na fašističku jazbinu Sitnicu vi ste pokazali čudo od proleterskog heroizma i veštine... Pali drugovi su svetao primer kako se bori i gine za slobodu svoga naroda... Za junaštvo boraca, za hrabro i mudro rukovođenje starešina, za neustrašivost i marljivost saniterki, vi svi zaslužujete najvišu pohvalu... Ova pobeda je naš slavan početak velikog takmičenja među brigadama. Ovom pobedom mi smo dokazali da ćemo časno ispunjavati položenu zakletvu. Štab brigade je srećan što može još jednom raportirati našem Vrhonom komandantu: ‚Druže Tito, Prva proleterska je izvršila tvoje naređenje."[70]

Treća krajiška udarna brigada je oko 16 sati 19. novembra iz polaznog rejona za napad krenula prema Čađavici da bi je u određeno vrijeme napala. Jedan bataljon uputila je na cestu između Sitnice i Čađavice sa zadatkom da presječe vezu između ova dva mjesta, onemogući saobraćaj između njih i da održava vezu sa 1. proleterskom brigadom. Jednom bataljonu je naredila da se prebaci preko pomenute ceste istočno od Čađavice i da je sa toga pravca napadne dok je jedan bataljon usmjerila u napad sa zapada. Jedan bataljon zadržala je u rezervi sa zadatkom da po zauzimanju posjedne Čađavicu i organizuje evakuaciju plijena. Namjera Štaba brigade je bila da najprije okruži četničku posadu a zatim je likvidira ili prisili na predaju. Međutim, četnici su na vrijeme osjetili što im se sprema pa su se, ne sačekavši napad, bez borbe izvukli prema Manjači. Ipak, bataljoni koji su upućeni sjeverno i istočno od Čađavice likvidirali su domobranske predstraže koje su sa juga obezbjeđivale Sitnicu, ubili 6 i zarobili 52 domobrana koji su tim pravcem pokušali da pobjegnu iz Sitnice. Zaplijenjene su 42 puške, 3 puškomitraljeza, 1 mitraljez, oko 8.000 metaka i dvoja zaprežna kola sa nešto vojničke opreme.[71]

Pored Mrkonjić-Grada pred 3. sandžačkom proleterskom brigadom četnici su se nalazili i u okolnim selima: Rogoljama, Šibovima, Sinjakovu, Majdanu, Magaljdolu i Gustovarama. Štab brigade je odlučio da iz rejona jugozapadno od Mrkonjić-Grada glavnim snagama, obuhvatom preko Sinjakova i Šibova, a pomoćnim

[70] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 102-105.
[71] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 227-229.

preko Štrbine ka Rogoljama, razbije četnike u pomenutom rejonu, a zatim ovlada Mrkonjić-Gradom, obezbjeđujući se dijelom svojim i dijelom snagama 3. krajiškog NOP odreda u rejonu između Jezera i Majdana, od neprijatelja u Jajcu. U napad brigada je krenula u određeno vrijeme i mimo očekivanja vrlo brzo savladala slab otpor četnika i dijelom snaga ušla u Mrkonjić-Grad, a drugim dijelom preduzela zaprečavanje od Jajca, čisteći istovremeno okolna sela od četnika koji su se povlačili na sjeveroistok i istok ka dolini rijeke Vrbasa i pl. Manjači.[72]

Istovremeno sa napadom na Sitnicu, Čađavicu i Mrkonjić-Grad, Krajiška polubrigada je pristupila čišćenju sela u Padrašničkom polju od četnika, koji su ispred nje, ne prihvatajući borbu, bježali na sjeveroistok prema Manjači.

Na pravcu od Banja Luke neprijatelj je ujutro, 20. novembra, iz Kadine Vode intervenisao prema Sitnici njemačkom borbenom grupom „Tomas", koja je uz podršku avijacije i odbacivši dijelove 4. krajiške brigade, ovladala rejonom Bunareva, gdje je povratila 5 ispravnih kamiona koje brigada nije stigla da uništi niti evakuiše – zbog nedostatka vozača. Od Bunareva neprijatelj je tenkovima, bez pješadije, produžio prema Sitnici, gdje je iznenadio 6. bataljon 1. proleterske brigade, koji je bio zadužen za evakuaciju plijena i ranio pet boraca, među njima smrtno već spomenutog zamjenika komandanta bataljona Ljubomira Živkovića Španca. Poslije kraćeg zadržavanja tenkovi su se vratili ka Bunarevima.[73]

Napad na neprijateljeve posade u Sitnici, Čađavici i Mrkonjić-Gradu prva je borbena akcija 1. proleterske divizije. Izvedena je brzo, energično i uspješno. Uspjeh je neosporno umanjen velikim gubicima koje je pretrpjela 1. proleterska brigada, kao i činjenicom da 3. sandžačka i 3. krajiška brigada nijesu ubile niti zarobile ni jednog četnika. Istina, četnike su zahvatili toliki strah i panika da se većina njihovih jedinica sa pomenutog područja prebacila kod Krupe na Vrbasu u srednju Bosnu. S obzirom na gubitke, za 1. proletersku brigadu, napad na Sitnicu „po opštem mišljenju u Brigadi", kako je to napisao politički komesar brigade u izvještaju političkom komesaru 1. proleterske divizije, bila je tada „najveća i najteža akcija".[74] U vezi sa uspjehom i gubicima Vrhovni štab je već narednog dana, pored ostalog, ukazao Štabu divizije: „Iako je vaša divizija u ovoj akciji

[72] Žarko Vidović, isto, str. 111

[73] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 530-532: Dnevni izvještaj njemačke 714.pješadijske divizije Njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj za 21. novembar 1942.

[74] Isto, str. 201.

postigla krupne rezultate, smatramo da ovakvi gubici... za jedan zadatak teže pogađaju jednu operativnu jedinicu, od kojih se sporije oporavlja. Nastojte da u buduće zadatke izvršavate sa što manje žrtava, kao i da se jedinice angažuju u borbi pod najpovoljnijim mogućim uslovima."[75] Tako je već na njenim prvim borbenim koracima vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito ispoljio svoju stalnu brigu za 1. proletersku diviziju i njene borce.

Napad na Jajce, u sadejstvu sa 3. udarnom divizijom

Poslije ovladavanja rejonom Sitnica – Mrkonjić-Grad, pred 1. proleterskom divizijom stajao je, u duhu Direktive vrhovnog štaba od 15. novembra, zadatak da zajedno sa 3. udarnom divizijom zauzme Jajce i otvori put u srednju Bosnu. Pošto nije bilo potrebe za dužim zadržavanjem u pomenutom rejonu, Vrhovni štab je 21. novembra naredio Štabu 1. proleterske divizije: "Produžite rad i dejstvo u duhu dobivene direktive... nastojte da odmah uspostavite vezu sa 3 divizijom i da objedinite i koordinirate vaša dejstva prema dolini Vrbasa, kako vam je to datom direktivom istaknuto.[76] U toku prethodnog i toga dana Štab divizije je pomjerio 1. proletersku brigadu u Trijebovo (oko 8 km sjeverno od Mrkonjić-Grada) a 3. krajišku udarnu brigadu u Rogolje, Podbrdo i Podrašnicu, dok je 3. sandžačku brigadu zadržao u Mrkonjić-Gradu i okolini. Time se divizija približila Jajcu na 15 do 25 kilometara. Trebalo je što bolje pripremiti jedinice za predstojeći napad jer se radilo o većem i dobro utvrđenom gradu sa jakom posadom, a i sačekati da se 3. udarna divizija od Glamoča prebaci bliže Jajcu, a zatim se sa njenim štabom dogovoriti o zajedničkoj akciji.

Boravak u pomenutim rejonima štabovi brigada su iskoristili da sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa i komande četa sa borcima, izvrše analizu proteklih borbi, zatim da se održe sastanci partijskih i skojevskih organizacija i zborovi s narodom. Tih dana je Štab divizije od 4 zaplijenjene oštećene haubice 100 mm/M. 14/19 u Sitnici kompletirao dvije i od njih i boraca iz brigada koji su služili u artiljeriji Jugoslovenske vojske formirao haubičku bateriju, koja će dobro doći u napadu na Jajce.[77] Od posebnog značaja bilo je to što je

[75] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 426.
[76] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 426-427: Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 21. novembra 1942.
[77] Miloš Pajević, Artiljerija u NOR, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970. str. 60.

Štab divizije 21. novembra dobio od Vrhovnog štaba primopredajnu radio-stanicu amaterske izrade. Napravljenu u radionici pri Vrhovnom štabu sa pripadajućim sredstvima za održavanje radio-veze, donio ju je, sa šifrom, radio-telegrafista, koji je, ujedno, bio i šifrant (Nikola Stipšić).[78]

Štabovi 1. proleterske i 3. udarne divizije sastali su se uveče 21. novembra u Mrkonjić-Gradu i dogovorili se o zajedničkom napadu i zauzimanju Jajca i likvidaciji neprijateljskih posada između Jajca i Donjeg Vakufa i Jajca i Turbeta. Zamisao je bila da to bude koncentričan napad na grad sa svih strana, s tim da 1. proleterska napada sa sjevera između Plive i Vrbasa, a 3. udarna divizija i dijelovi 3. krajiškog NOP odreda sa zapada, juga i istoka, gdje je trebalo ostaviti otvor (debuše) i neprijatelja koji se bude tuda izvlačio dočekati na više uzastopnih zasjeda i uništiti. U toku napada trebalo se obezbijediti od Sitnice, a naročito od Donjeg Vakufa i Travnika. Dogovoreno je da napad počne 24. novembra u 20 sati.

Štabovi divizija imali su podatke da se u Jajcu nalazi četa Nijemaca, oko 250-300 ustaša i 200-250 domobrana bez „detaljnih podataka o njihovom rasporedu", kako to piše u Zapovjesti štaba 1. proleterske divizije za napad na Jajce.[79] Ti podaci su bili gotovo u potpunosti tačni a dobijeni su putem obavještajne službe od stanovništva većim dijelom naklonjenog NOB-u. To je konstatovala Komanda njemačke 718. pješadijske divizije u svom povjerljivom Izvještaju o situaciji za period od 18. do 25. novembra 1942. godine, napisavši: „Komunisti su vrlo dobro obavešteni o našim snagama u Jajcu, pošto je stanovništvo većim delom prema njima prijateljski raspoloženo.[80] Posadu su stvarno sačinjavali: ojačana 5. četa 738. puka njemačke 718. divizije,17. ustaška (Jajačka) bojna, 9. i 11. satnija 9. pješadijske pukovnije (domobrani), baterija od 2 topa i dijelovi oružničkog krila (čete) 5. oružničke pukovnije (žandari) – ukupno između 570 do 800 vojnika.[81] U gradu se nalazio i priličan broj naoružanih civila zaposlenih u ustaškim organima vlasti i raznim organizacijama. Jajce je bilo dobro utvrđeno. Na pojedinim pravcima bili su izgrađeni bunkeri i iskopani rovovi. Najbolje je bilo utvrđeno

[78] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 427; Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ, fond NOR-a, k. 3-A, br.reg. 45-1; i Nikola Stipšić, Kroz pakao IV i V neprijateljske ofanzive u Prvoj proleterskoj, Zbornik „Veze u NOB, ratna sećanja 1941.1945" VIZ, Beograd 1981. str. 227-228.

[79] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 126-129.

[80] Zbornik, tom XII, knj. 2, str. 881.

[81] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 537-547: Izvještaj 3.domobranskog zbora od 25. novembra 1942. godine i Bojna relacija 9.pješačke pukovnije za studeni 1942.

brdo Ćusine koje sa zapadne strane štrči iznad Jajca i koje je predstavljalo najznačajniji čvor odbrane grada. Na samim prilazima gradu sa sjeverne strane, na pravcu napada 1. proleterske divizije, dobro su bili utvrđeni Carevo Polje, Katina, Zjaje, Klimenta i Prudi. U dolini Vrbasa južno od Jajca prema Donjem Vakufu, radi osiguranja komunikacija, nalazile su se posade jačine oko voda domobrana u Skeli, Bravnici, Vijencu, Torlakovcu i Doganovcima. Neprijatelj je potcjenjivao mogućnost partizaskih jedinica, o čemu svjedoči činjenica da su Nijemci 22. novembra utovarili 5 tenkova u vagone i otpremili ih za Beograd čime je, prema mišljenju ustaškog kotarskog predstojnika, „otpala i posljednja smetnja partizanskoj najezdi na Jajce".[82] Međutim, kad su mu se pomenute divizije bliže primakle neprijatelj je počeo užurbano da ga utvrđuje što je negativno djelovalo na stanovništvo.

Smješteno na ušću Plive u Vrbas, Jajce je bilo od velikog vojnog, političkog i privrednog značaja kako za NDH tako i za njemačkog okupatora. Putevi koji su se u njemu ukrštali povezivali su zapadnu sa srednjom Bosnom, kao i mjesta u dolini Vrbasa. Bilo je značajno administrativno, političko i trgovačko središte, odnosno sjedište ustaške Velike župe Pliva i Rama,[83] zatim kotara (sreza) i ustaških političkih i drugih organizacija toga i nižeg ranga. U njemu je radila i fabrika „Elektrobosna", uglavnom za okupatora. Radila je i uskotračna željeznička pruga koja ga je povezivala sa Donjim Vakufom i Travnikom, odakle se jedino i mogla očekivati brza intervencija neprijatelja u toku napada.

Pošto je front napada iznosio oko 4 kilometra, Štab 1. proleterske divizije odlučio je da u napadu angažuje dvije brigade i bateriju topova, a jednu brigadu da zadrži u rezervi radi obezbjeđenja pozadine. Zapoviješću za napad, na koju nije stavljen datum, on je naredio: 3. krajiškoj brigadi, ojačanoj s protivtenkovskim topom 1. proleterske brigade, da se do 8 sati 24. novembra prikupi u selima Mile, Dubrave i Magaljdol (5-10 km sjeverozapadno od Jajca), u toku dana pripremi za napad i uveče duž puta Jezero-Jajce i preko Carevog Polja napadne na grad, a po njegovom zauzimanju da se prebaci preko Vrbasa i razmjesti sjeverno od potoka Lučna; 1. proleterskoj brigadi da se, takođe do pomenutog vremena, prikupi u selima Brđani,

[82] AVII, fond NDH, k. 65, br.reg. 57/7: Izvještaj Velike župe Pliva i Rama o napadu partizana na Jajce Obćem opunomoćeniku vlade NDH u Banjoj Luci od 29. studenog 1942.

[83] U administrativnom pogledu NDH je bila podijeljena na 22 velike župe koje su se dalje dijelile na kotareve i općine. Kotarevi (srezovi) i općine su se, s manjim izuzecima, poklapali s tim administrativnim organima u Kraljevini Jugoslaviji.

Barevo, Liskovica i Vlasinje, pripremi u toku dana za napad i uveče sa sjevera i sjeveroistoka napadne Jajce i Prude, te po njihovom zauzimanju dijelom snaga obezbijedi red i bezbjednost u gradu, a drugim dijelom da se razmjesti u okolini; haubičkoj bateriji da do 15 sati posjedne vatreni položaj na najpogodnijem mjestu pored Jezera i od 20 do 20,30 sati tuče grad, s tim da i dalje bude spremna za dejstvo po naređenju; 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da do 12 sati 24. novembra temeljito poruši put južno od sela Mile i od tog mjesta do Mrkonjić-Grada osposobi cestu za transport haubica, zatim da kod Rogolja dijelom snaga i zaprečavanjem zatvori pravac od Sitnice, s tim da ostale snage rasporedi u Mrkonjić-Gradu i Jezeru i bude spremna da pomogne u evakuaciji ranjenika i materijala, a po zauzimanju Jajca da ostane u pomenutom rejonu. Što se tiče veze, brigadama je naređeno da moraju održavati stalnu kurirsku vezu sa Štabom divizije, međusobno i sa susjedima – paljenjem vatri i signalnim raketama. Za hiruršku ekipu određeno je da se smjesti u selu Jezero, gdje je trebalo upućivati ranjenike a zatim ih evakuisati preko Šipova i Mliništa u partizansku bolnicu u Driniće. I plijen je trebalo evakuisati u Jezero. Planom je bilo predviđeno da se Štab divizije kreće na pravcu napada 3. krajiške brigade, dok je štabovima brigada ostavljeno da samostalno odlučuju o načinu izvršenja zadataka i upotrebi svojih jedinica u duhu svih elemenata situacije.[84]

Štab 3. udarne divizije odlučio je da: sa 1. dalmatinskom brigadom (bez jednog bataljona), ojačanom bataljonom „Pelagić“ 3. krajiškog NOP odreda, napada sa zapada preko Ćusine; sa 5. crnogorskom brigadom, ojačanom bataljonom „Šolaja“ 3. krajiškog NOP odreda, da likvidira neprijateljske posade u dolini Vrbasa od Doganovaca do Skele, gdje je s jednim bataljonom trebalo postaviti zasjedu i spriječiti izvlačenje neprijatelja iz Jajca prema Donjem Vakufu ili prema Turbetu; sa 10. hercegovačkom brigadom prebaci se preko Vrbasa južno od Jajca, likvidira posade na cesti Jajce – Turbe i sa dva bataljona putem više zasjeda, zatvori pravac Jajce – Doribaba – Vitovlje i onemogući neprijatelju da tuda pobjegne u Travnik.[85]

Poslije kraćih noćnih marševa po snijegu. 1 .proleterska i 3.krajiška udarna brigada stigle su ujutro 24. novembra u određene polazne rejone za napad. Treća sandžačka brigada ostala je u rejonu Mrkonjić-Grad – Jezero. Prije podne toga dana Štab 1. proleterske

[84] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 126-129: Zapovijest Štaba 1.proleterske divizije za napad na Jajce.
[85] Isto, str. 182-191: Izvještaj Štaba 3.udarne divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 28. decembra 1942.

brigade u Vlasinju i Štab 3. krajiške brigade u Gornjim Milama održali su sastanke sa štabovima bataljona i detaljno ih upoznali sa zadacima i načinom njihovog izvršenja. Nakon toga to su uradili i štabovi bataljona sa komandama četa, a ove su upoznale borce sa njihovim zadatkom. Ostatak dana iskorišćen je za posljednje pripreme za napad.

Kako je bilo i naređeno, napad je počeo u 20 sati 24. novembra dejstvom haubičke baterije po gradu i podilaženjem jedinica jurišnim položajima. Pošto joj je jedan bataljon zakasnio skoro čitav sat, 3. krajiška brigada prešla je u napad sa dva bataljona, a jedan je zadržala u rezervi. Desnokrilni bataljon, koji je napadao u zahvatu ceste Jezero – Jajce, uspio je da u toku noći, uz podršku protivtenkovskog topa, prodre do prvih kuća u gradu, ali je tu zaustavljen. Na lijevom krilu, gdje je jedan bataljon zakasnio, u napadu preko Carevog Polja na Katinu i Zjaje, uspjela je da zauzme samo slabija isturena uporišta neprijatelja. Za to vrijeme 1. proleterska brigada, napadajući sa dva bataljona u prvoj liniji na određenom pravcu, uspjela je da zauzme Prude, ali ju je neprijatelj snažnom vatrom zaustavio ispred Klimente i u visini Zjaja, pa se, zatečena na brisanom prostoru, u svitanje povukla na polazni položaj za napad. Očito da njen napad nije bio energičan niti na njenom nivou – vjerovatno pod utiskom gubitaka na Sitnici.

Kada su se partizanske snage sa sjevera i zapada približile Jajcu, posada je uvidjela da predstoji napad pa ga je, koliko je mogla, spremno dočekala. Atmosferu u gradu pred napad i u prve sate borbe ovako je opisao kotarski predstojnik u Izvještaju od 28. novembra 1942. godine, upućenom Obćem opunomoćeniku vlade NDH u Banjoj Luci: „Obruč oko Jajca se naglo steže i situacija naglo poprima sve teži i teži vid. Uznemirenost u građanstvu raste... Utučenost je dostigla svoj vrhunac u toku 24. o.m. Užurbano izvođenje radova oko utvrde mjesta još je više djelovalo na građanstvo... Pod tako teškom atmosferom spustila se kritična noć od 24. na 25. o.m. Na vidiku se je očitovala jedna teška i zlokobna noć... Oružana snaga: Njemci, ustaše i domobrani su se povukli na položaje van grada: Ćusine, Valija, Carevo Polje, Klimenta i Pruda. Grad je utonuo u zloslutnu tišinu. Dana 24. o.m. u 20 sati prekinula je eksplozija jedne od neprijateljskog bacača bačene mine tu u gradu nastalu mrtvu tišinu. Slijedio je i drugi hitac, a zatim su reagirali naši topovi. Neprijateljski bacač je radio sa kanala. To je bio početak ogorčene borbe za Jajce...

Već nakon tročasovne borbe bitka za Jajce poprimila je na svima sektorima strašan izgled. Teško oružje: strojopuške, strojnice, bacači mina i topovi na objema stranama bljuvalo je vatru."[86]

Značajan uspjeh postigla je 3. udarna divizija. Ona je u žestokom okršaju zauzela Ćusine i prekinula komunikacije Jajce – Donji Vakuf i Jajce – Turbe. Time je grad bio izolovan i stvoreni uslovi da se njegova posada potpuno razbije ili uništi. Polazeći od nastale situacije, Štab 1. proleterske divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da se vrati na položaje zauzete u toku noći, što je ova i uradila, a 3. krajiškoj brigadi da se u toku dana zadrži na dostignutoj liniji. Sa Štabom 3. udarne divizije dogovorio se da u 19 sati sa jedinicama pređu u odlučan napad, zajednički slome otpor neprijatelja i ovladaju Jajcem. Haubička baterija privučena je bliže Jajcu i povremeno je tukla uočena jača uporišta.[87] Povremeno su dejstvovali i minobacači, protivtenkovski topovi, mitraljezi i druga oruđa radi držanja neprijatelja u stalnoj napetosti i slabljenja njegovog morala. Jedinice su se pripremale da uveče krenu u odlučujući napad i izvrše dobijeni zadatak.

Kako je bilo i odlučeno, brigade su u određeno vrijeme prešle u napad čvrsto riješene da u toku noći ovladaju Jajcem. Napadajući duž ceste Jezero – Jajce, djelovi 3. krajiške brigade brzo su slomili relativno slab otpor neprijatelja i do 22 sata, u sadejstvu i zajedno sa djelovima 3. udarne divizije koji su napadali sa Ćusine, ovladali gradom. Dio neprijateljskih snaga užurbano se povukao preko mosta na Vrbasu na istok. Međutim, dio posade, uglavnom Nijemci i ustaše, i dalje se ogorčeno branio sjeverno od grada u rejonu Klimente i Zjaje ispred 1. proleterske i dijelova 3. krajiške brigade. U takvoj situaciji a po naređenju Štaba divizije, djelovi 3. krajiške brigade koji su prodrli u Jajce, upućeni su u napad u leđa neprijatelja koji je još uvijek pružao otpor 1. proleterskoj brigadi. Napadom sa svih strana, oko 1 sat 26. novembra 1. proleterska i 3. krajiška brigada slomile su u pomenutom rejonu i posljednji otpor neprijatelja zapadno od Vrbasa.[88] Pošto više nijesu mogli da se povuku preko mosta, ostaci neprijateljeve posade bježali su na sjeveroistok od Jajca i prebacivali se preko Vrbasa, tako da ih se dobar broj utopio u nabujaloj rijeci. Djelovi neprijatelja koji su uspjeli da se izvuku preko Vrbasa povlačili su se prema: Turbetu, a u tom pravcu su ih tukli dijelovi 3. udarne divizije, i prema Skender-

[86] AVII, fond NDH, k-65, br.reg. 57/7.

[87] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 4/1: Dopis Štaba 1.proleterske divizije Štabu 3.udarne divizije od 25. novembra 1942. u 13.55 sati.

[88] Isto, k. 706-A, br.reg. 6/1: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije o akciji na Jajce Vrhovnom štabu NOV i POJ od 29. decembra 1942.

Vakufu i Kotor-Varošu, gde su ih prihvatili četnici pošto tamo nije bilo partizanskih jedinica.[89]

Još u početku borbe, zapravo u 21 sat 24. novembra, njemačka četa je putem radija zatražila pomoć iz Sarajeva i ona joj je obećana. U vezi s tim, Komanda njemačke 718. pješadijske divizije naredila je pukovskoj grupi „Anaker" (1, 3. i 4.četa, djelovi 6, 7. i 8. čete 738. puka, vod tenkova, oklopni voz i 3. protivavionska laka baterija NHD) da odmah deblokira posadu Jajca. Grupa se kod Kiseljaka 25. novembra ukrcala u kamione i preko Travnika prebacila u Turbe odakle je u 19.15 sati nastavila da, preko Donjeg Vakufa, nastupa prema Jajcu. U noćnom maršu, uz pomoć tenkova, uspjela je da na putu od Doganovaca do Vijenca savlada slabo branjene prepreke i da u 5.15 sati 26. novembra stigne do Skele na južnom izlazu iz Jajca, gdje je iznenadila neke dijelove 3. udarne divizije i zauzela kotu 568. Obezbjedivši se tu dijelom snaga, ona je sa jednom četom, podržanom sa dva tenka i jednim protivavionskim topom, prodrla u grad do fabrike. Tu je u jednoj zgradi iznenadila Štab 1. bataljona 1. dalmatinske brigade, koji se brzo snašao i sa dijelom zatečenih jedinica pružio joj snažan otpor. U prvom sudaru ubijen je komandir njemačke čete. Ubrzo su njemačku grupu od Jajca do Skele skoro sa svih strana napali djelovi 3. udarne divizije koji su se tu zatekli i primorali je da se povuče u Donji Vakuf, gdje je stigla u 13.30 sati. Prema sopstvenom priznanju, grupa je pretrpjela gubitke od 8 poginulih i 37 ranjenih njemačkih vojnika i 2 poginula i 11 ranjenih domobrana – ukupno 10 poginulih i 48 ranjenih neprijateljskih vojnika i oficira.[90] Njemački avioni su toga jutra bombardovali Jajce sa najužom okolinom.

Odbacivanjem grupe „Anaker" ka Donjem Vakufu uspješno je završen napad na Jajce, iako je dio posade uspio da se izvuče preko Vrbasa, što se predviđalo još prilikom planiranja napada ostavljanjem otvora na tom pravcu. Gubici neprijatelja u ljudstvu i materijalu bili su veliki, ali se zbog nedostatka dokumenata nijesu mogli ustanoviti, pogotovo koliko je i kakvih gubitaka nanijela neprijatelju 1.

---

[89] O toj saradnji četnika sa Nijemcima i ustašama ostavio je svjedočanstvo kotarski predstojnik Jajca u već citiranom izvještaju Obćem opunomoćeniku vlade NDH u Banjoj Luci od 29. novembra 1942. godine, napisavši pored ostalog: „U Skender-Vakufu smo primljeni od četnika prijateljski, te su se oni postarali za naš stan i hranu, gdje smo prenoćili i od teškog puta se odmorili. Izjutra 28. o.m. našli su nam četnici 5 saona i dali nam pratnju, te smo sretno došli u Kotor-Varoš. Postupak četnika sa službenicima, njemačkim vojnicima, preobučenim ustašama i ostalim izbjeglicama bio je ljubazan i van svakog očekivanja" (AVII, fond NDH, k.65, br.reg 57/7-5).

[90] Zbornik, tom XII, knj. 2, str. 884-890: Izvještaj Grupe „Anaker" od 26. novembra 1942.

proleterska a koliko 3. udarna divizija. 1. proleterska divizija zaplijenila je 2 haubice sa 80 sanduka municije, 2 protivtenkovska topa, 3 minobacača, nešto automatskog oružja, pušaka i municije. Pored manje količine raznog materijala, zaplijenjeno je i 30 vagona soli, koja je najvećim dijelom podijeljena narodu. Ni ukupni gubici 1. proleterske divizije nijesu se mogli ustanoviti. Zna se samo da je 3. krajiška brigada imala 3 poginula i 23 ranjena borca.[91]

Zauzimanjem Jajca ostvarena je značajna vojna i politička pobjeda. Neprijatelju su naneseni osjetni gubici u živoj sili i tehnici i poljuljano povjerenje u snagu okupatora, a naročito u NDH. Poraz se teško dojmio i četnika u tom rejonu kao saradnika okupatora i ustaša. Pozicije NOB-a ogromno su porasle ne samo u gradu već i u široj okolini. Novoformirane divizije NOVJ stekle su prva, veoma značajna iskustva u napadu na veće naseljeno mjesto u pogledu komandovanja, organizacije sadejstva, rada službi i samouvjerenja da su u stanju da osvajaju i veća i dobro utvrđena mjesta i dolaze do novog naoružanja i drugih sredstava za borbu i život. Od posebnog značaja bilo je to što su stvoreni uslovi za prodor 1 .proleterske i 3. udarne divizije u srednju Bosnu.

Poslije zauzimanja Jajca Štab 1. proleterske divizije uputio je 3. sandžačku i 3. krajišku brigadu istočno od ovog grada, na prostor između rijeka Vrbasa i Ugra, dok je 1. proletersku brigadu zadržao u gradu i najbližoj okolini radi zavođenja reda, pronalaženja zaostalih neprijateljskih vojnika i petokolonaša, kao i radi političkog djelovanja. U gradu je zadržan i bataljon „Iskra“ 3. krajiškog NOP odreda. Štab divizije je, pored veza sa Štabom 3. krajiškog odreda, uspostavio vezu i sa Okružnim komitetom KPJ Jajce (naziva se i OK KPJ 3. krajiškog odreda). U dogovoru s njim, preduzeo je niz mjera u pogledu organizovanja nove narodne vlasti, političkog, kulturnog i privrednog života u gradu i široj okolini. Uspostavljena je Komanda mjesta Jajce sa komandantom Slobodanom Ilićem na čelu i pružena joj puna pomoć u radu. Odmah su preduzete mjere oko izdavanja radio-vijesti, otvaranja doma kulture, organizovanja omladine i žena, mobilizacije novih boraca, prije svega radnika, evakuacije plijena, naročito soli i drugo. Fabrička postrojenja su uništena, a južni most preko Vrbasa porušen. Za građane i vojnike uspostavljena je ambulanta. U gradu je 29. novembra održan zbor građana na kome je govoreno o ciljevima i perspektivi NOB-a, izdajničkoj ulozi četnika i ustaša kao slugu

[91] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 117-178: Izvještaj Štaba 3.krajiške udarne brigade Štabu 1.proleterske divizije od 27. novembra 1942.

okupatora, o bratstvu i jedinstvu Srba, Hrvata i Muslimana, kao i potrebi učešća u oružanoj borbi svih građana bez obzira na nacionalnu, vjersku, klasnu i drugu pripadnost.

Boravak u Jajcu i okolini bio je za brigade 1. proleterske divizije predah koji je iskorišćen za odmor, popunu zaplijenjenim oružjem i municijom, održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, četnih konferencija, kao i sastanaka sa komandnim kadrom radi analize proteklih borbi, za političko djelovanje na terenu i pripreme za prodor u srednju Bosnu pošto su za to, zauzimanjem Jajca i prebacivanjem glavnine divizije na prostor između Vrbasa i Ugra, stvoreni svi uslovi. Zaplijenjeno automatsko oružje i protivtenkovski topovi raspoređeni su tako da su brigade bile izjednačene u pogledu ovog naoružanja. Od tada je svaka brigada pored ostalog naoružana i sa po jednim protivtenkovskim topom. Zaplijenjene haubice upućene su Vrhovnom štabu, dok je 3. udarnoj diviziji predata haubička baterija pošto se njena upotreba nije predviđala u dejstvima u srednjoj Bosni zbog nemogućnosti transportovanja vozeće artiljerije.[92] Dat joj i po jedan protivtenkovski top i minobacač. U to vrijeme, odlukom CK KPJ, divizija je dobila dopisnike „Borbe", organa Komunističke partije Jugoslavije. Bili su to književnik Jovan Popović i Prvoslav Vasiljević.

Poslije prvih borbi za Sitnicu i Jajce, Štab 1. proleterske divizije bio je u prilici da iz njih izvuče potrebna iskustva, ocijeni vojno-političke vrijednosti svojih brigada, rad samog Štaba i borbene mogućnosti čitave divizije. Politički komesar divizije Filip Kljajić Fića u izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ od 29. novembra 1942. godine je, pored ostalog, konstatovao da 1. proleterska brigada „i pored toga što je u poslednje vreme dala mnogo rukovodećih drugova (u štabovima bataljona sve su novi drugovi), nije izgubila ništa od svoje ubojne sposobnosti i političke spremnosti i sposobnosti". Nasuprot njoj, za 3. sandžačku brigadu je napisao da je „vojnički vrlo slaba" zbog toga „što kroz čitavo vrijeme svoga postojanja nije imala nekih naročitih vojničkih samostalnih akcija, a ipak pretrpela dosta velike gubitke, tako da je, može se reći, začmala... i što je u poslednje vreme popunjena sa dosta velikim brojem novih boraca, koji do sada nisu učestvovali ni u kakvoj borbi, tako da ova brigada u ubojnoj sposobnosti izostaje mnogo ne samo od I proleterske, nego i od III

[92] Haubička baterija je, po naređenju Vrhovnog štaba, ubrzo prebačena preko Mliništa u rejon Glamoča, gdje je početkom decembra 1942. godine ušla u sastav novoformiranog Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba NOV i POJ.

krajiške brigade." Za 3. krajišku brigadu navodi da „ima dosta ubojne sposobnosti i spremnosti, dok je unutrašnja vojnička organizacija i disciplina na vrlo niskom stepenu". Ipak je istakao da je „moral kod boraca I i II brigade vrlo dobar, dok je kod III brigade bilo slučajeva da se javljaju na lekarsku u cilju izbegavanja iz jedinica. Bilo je i nekoliko slučajeva lakšeg ranjavanja u cilju izbegavanja iz jedinica i vraćanja u pozadinu". Za uočene slabosti konstatovano je da uglavnom dolaze od slabog rada partijskih organizacija. Politički komesar divizije nije bio zadovoljan ni radom politodjela, a naročito njegovom saradnjom sa štabovima brigada. Za sanitetsku službu konstatovao je da je u napadu na Sitnicu podbacila, a u napadu na Jajce da je, i pored izvjesnih nedostataka i propusta, bila na visini i da je bolnička četa pokazala dobre rezultate.[93] Neosporno je da su neke od iznijetih ocjena razumljive za ono vrijeme, ali ipak suviše su stroge i brigada će ih ubrzo, u narednim borbama, opovrći.

Štab divizije nije bio zadovoljan ni svojim radom prije svega zbog toga što još nije bio popunjen. Vrhovni štab mu je zamjerio na kratkim i nepotpunim izvještajima i ukazao šta sve treba da sadrže ti dokumenti da bi bili potpuni. Kurirska veza sa štabovima brigada bila je spora, a sa Vrhovnim štabom još sporija zbog velike udaljenosti. Iako je dobio radio-stanicu on radio-vezu sa Vrhovnim štabom tada nije uspio da uspostavi. Štab divizije je smatrao da nije dobro to što su brigade nazvane 1, 2. i 3. brigada 1. proleterske divizije, već da je trebalo da zadrže ranije nazive s obzirom na njihove tradicije i specifičnosti, sa čime se Vrhovni štab ubrzo složio. Pored pomenutog, komesar Kljajić je u izveštaju Vrhovnom štabu NOV i POJ konstatovao: „Za uspešno obavljanje svih poslova, koji spadaju na nas, moraćemo da povećamo, popunimo Štab divizije. A verujemo da će stvari uopšte ići bolje kada se Divizija organizuje kao divizija".[94]

---

[93] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 196-200.
[94] AVII, fond NOR-a, k. 3-a, br.reg. 51-1.

DIO II

BORBE U SREDNJOJ BOSNI KRAJEM 1942. I POČETKOM 1943. GODINE

Oslobođenje Skender-Vakufa i Kotor-Varoša

Insistirajući na što bržoj realizaciji plana dejstava u srednjoj Bosni, Vrhovni štab je 28. novembra naredio 1. proleterskoj diviziji da sa dvije brigade produži pokret u pravcu koji joj je opštom direktivom naznačen, a jednu brigadu, u rejonu Kruščica – Bučići – Podlipci, privremeno stavi pod komandu 3. udarne divizije, koja je dobila zadatak da brani Jajce i novooslobođenu teritoriju, aktivno dejstvuje prema Travniku i Donjem Vakufu i ne dozvoli da je neprijatelj iznenadi kao što je to uspio 26. novembra, kada je „prošao 40 km kamionima i tek pred Jajcem bio dočekan i odbačen", zbog čega je drumove trebalo temeljito porušiti i ne dozvoliti neprijatelju da se „nesmetano šeta tenkovima i kamionima". Istom naredbom Vrhovni štab je obavijestio Štab 1. proleterske divizije i o borbama 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, kao i 2. proleterske divizije.[95]

Prije prijema pomenutog naređenja od Vrhovnog štaba, Štab 1. proleterske divizije namjeravao je da 29. novembra sa čitavom divizijom krene prema Skender-Vakufu, čak je o tome 22. novembra u 22 sata izdao i pisanu zapovijest.[96] Međutim, naređenjem Vrhovnog štaba raniji plan je unekoliko izmijenjen. Na raspolaganje 3. udarnoj diviziji ostavljena je 3. sandžačka proleterska brigada, a 3. krajiška udarna brigada je iz rejona sjeveroistočno od Jajca pomjerena preko Gole i Ranča planine ka rijeci Ugar, predio Pougarje, u sela Zapeće, Davidovići, Zasevica, Orašac, Prisina i Bunar. Prva proleterska brigada napustila je Jajce 30. novembra u 8 sati i preko Lupnice, Doribabe i Gole planine, stigla u sela u kojima je bila razmještena 3. krajiška koja se toga dana pomjerila malo na jugoistok, u rejon Meline – Kričići – Dobretići. Sa 1. proleterskom brigadom kretali su se Štab divizije i hirurška ekipa i smjestili su se u Orašcu. Štab divizije ukazao je brigadama da je teren kojim će se „od sad kretati i gdje ćemo raditi bio do sada četnički, sa stanovništvom u većini četnički nastrojenim", što će imati uticaja na dejstva jedinica, veću budnost, opreznost pri kretanju štabova, a kurirsku službu obavljati jačim odjeljenjima za vezu a ne putem pojedinaca.[97]

U to vrijeme u srednjoj Bosni se nalazio Borjanski četnički odred (odred „Borja"), u čijem su sastavu bili bataljoni: "Petar

[95] Zbornik, tom II, knj. 6, str. 473-476.
[96] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 8/1.
[97] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 9/1.

Mrkonjić", „Karađorđe", „Kralj Petar II", „Knez Arsen" i „Tankosić", ukupne jačine oko 1.500 četnika. Na prostoru između Vrbasa, Vrbanje i Vlašić-planine bio je odred „Obilić". Odredi su bili potčinjeni Komandi bosanskih četničkih odreda. Odred „Borja" je 9. juna 1942. godine u Banjoj Luci sklopio sporazum s predstavnicima NDH o priznavanju njenog suvereniteta i o saradnji u borbi protiv NOP-a.[98] On se tog sporazuma revnosno pridržavao.

Našavši se sa 1. proleterskom i 3. krajiškom udarnom brigadom na lijevoj obali Ugra, Štab 1. proleterske divizije u 17.25 sati 1. decembra izdao je naređenje „za dalji pokret i likvidaciju Kotor-Varoša". Prva proleterska brigada dobila je zadatak da u toku naredne noći izvrši pokret prema Skender-Vakufu i do zore 2. decembra očisti ga od četnika, a zatim produži na sjeverozapad i obilazeći dijelom snaga sa zapada preko Javorana Kotor-Varoš, izbije sa dva bataljona u rejon Podbrđe – Lipovac, na cesti između Banje Luke i Kotor-Varoša, poruši cestu i željezničku prugu, pokida telefonske linije i nizom zasjeda obezbijedi napad na Kotor-Varoš od neprijatelja u Banjoj Luci. Drugim dijelom snaga trebalo je da likvidira neprijateljevu posadu u Sokolinama i u 20 sati napadne Kotor-Varoš i zauzme dio varoši na lijevoj obali Vrbanje, a potom likvidira neprijatelja u Zabrđu i prikupi se u rejonu Bilice – Zabrđe, sjeverno od Kotor-Varoša.

Trećoj krajiškoj udarnoj brigadi je naređeno da u toku noći krene pravcem Meline – Imljani – Šiprage i do zore 2. decembra očisti Šiprage od četnika, a zatim produži na sjever prema Maslovarama i Obodniku, čisteći sela od četnika, tako da do pada mraka 3. decembra izbije sjeveroistočno i istočno od Kotor-Varoša i u određeno vrijeme sa tih pravaca napadne ga i zauzme dio na desnoj obali Vrbanje, obezbjeđujući se prema Zabrđu i Vrbanjcima, kao i prema planini Uzlomac. Po izvršenom zadatku trebalo je da likvidira domobrane u Vrbanjcima i prikupi se istočno od Kotor-Varoša. Planom je bilo predviđeno da se Štab divizije, referent saniteta i bolnička četa kreću sa 3. krajiškom, a hirurška ekipa sa 1. proleterskom brigadom. Dostignute ciljeve trebalo je obilježavati paljenjem vatri i signalnim raketama.[99]

Poslije kraćih priprema i izviđanja desne obale i gazova na Ugru, brigade su krenule na izvršenje zadatka. Još u toku 1. decembra, 1. proleterska brigada je kod Prisike prebacila preko Ugra jedan bataljon

[98] Zbornik, tom XIV, knj. 1, str. 335-338: Zapisnik o sporazumu.
[99] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 4/1.

u rejon Mramor – Crkvište, sa zadatkom da obezbijedi prebacivanje čitave brigade preko rijeke. Prilikom prebacivanja bataljon je imao kraći sukob sa manjom grupom četnika i brzo ih rastjerao. U toku noći brigada je pregazila Ugar i u 4 sata 2. decembra, ne nailazeći na bilo kakav otpor, ušla u Skender-Vakuf. Četnici su na vrijeme pobjegli ostavivši iza sebe nešto hrane i municije. U toku dana brigada se razmjestila na prostoru Javorani – Živinice – Rađići, istočno i jugoistočno od Kotor-Varoša. Slabiji otpor četnici su pružili u Rađićima. ali su brzo pobjegli. Za to vrijeme 3. krajiška brigada je pregazila Ugar kod Kričića i preko Imljana i Petrova polja, savlađujući mjestimično slab otpor četnika, ujutro izbila u Šiprage, rastjerala četu četnika, jednog zarobila i zaplijenila 12 pušaka, arhivu, nešto stoke i živežnih namirnica. Po izvršenom zadatku brigada je nastavila pokret prema Obodniku, Pavlovićima i Garićima, gdje je stigla u toku noći i slijedećeg dana, uz mjestimičan i slab otpor četnika. Za obje brigade noćni marš je bio veoma naporan zbog snijega, magle i ispresijecanog zemljišta.

Trećeg decembra obje brigade su nastavile da se približavaju Kotor-Varošu i pripremaju se za napad. Toga dana je i Štab njemačke 714. divizije uputio izviđačku grupu jačine voda, ojačanu sa tri tenka, koja je iz Banje Luke stigla u Kotor-Varoš, da bi uveče krenula natrag i stigla do škole u Zabrađu ali dalje nije mogla pošto su, u međuvremenu, djelovi 1. proleterske brigade zaposjeli i prekopali cestu Banja Luka – Kotor-Varoš. Štab 1.proleterske brigade izdao je prethodnog dana zapovijest potčinjenim jedinicama kojom je bataljonima odredio zadatke i način njihovog izvršenja. Brigada je do 17 sati 3. decembra sa dva bataljona i protivtenkovskim topom izbila u rejon Podbrđe – Lipovac, rastjerala četnike, porušila cestu i željezničku prugu, pokidala telefonske linije, posjela položaj i na taj način odsjekla Kotor-Varoš od Banje Luke. Ubrzo je od Banje Luke naišao kamion sa njemačkim vojnicima na koje je otvorena vatra, pa su tri ranjena a kamion oštećen. Nastupajući od Rađića, brigada je sa dva bataljona rastjerala ustašku miliciju u Viševicama i Sokolinama, kada je jedan borac poginuo a jedan ranjen, a zatim je sa juga i jugozapada, u određeno vrijeme, napala na Kotor-Varoš. Jedan bataljon zadržan je u rezervi sa zadatkom da bude stalno u gotovosti da interveniše prema Kotor-Varošu ili prema Banjoj Luci. Napad je bio brz i energičan tako da je brigada do 22 sata ovladala dijelom gradića na lijevoj obali Vrbanje. Dio posade povukao se preko Vrbanje

u istočni dio grada, odakle je nastavio da pruža otpor. Očekujući napad 3. krajiške brigade na taj dio grada, bataljoni proletera su zastali. Međutim, kako je napad Krajišnika izostao, bataljoni 1. proleterske brigade nastavili su sa napadom nastojeći da forsiraju Vrbanju.Tek kada je oko 50 dobrovoljaca pregazilo rijeku i sa leđa počelo da napada neprijatelja to im je uspjelo. Borba je vođena do 10 sati 4. decembra kada je prestao svaki otpor, a posada se povukla prema Zabrđu. Ubijeno je oko 40 a zarobljena su 53 domobrana i zaplijenjeno oko 80 pušaka, veća količina puščane municije i nešto ručnih bombi. Brigada je imala jednog poginulog i 5 ranjenih, dok su nesrećnim slučajem ranjena još 4 borca.

Ubrzo poslije pola noći uslijedila je intervencija neprijatelja iz Banje Luke sa 5 tenkova i nešto pješadije iz njemačke 714. divizije. Bataljoni na obezbijeđenju kod Podbrđa dočekali su ih snažnom vatrom, a protivtenkovski top je uspio da ošteti jedan tenk, nakon čega se ova grupa vratila prema Banjoj Luci. Oko 8 sati 4. decembra ponovo su od Banje Luke naišla 3 tenka, ali su i oni zahvaljujući preciznom gađanju protivtenkovskog topa, vraćeni natrag. Ubrzo je, oko 11 sati, uslijedila nova intervencija neprijatelja, ovoga puta sa 7 tenkova. Opet se brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju hrabro suprotstavilo protivtenkovsko odjeljenje 1. proleterske brigade. Preciznim pogotcima uspjelo je da uništi jedan tenk, a ostale prisili na povlačenje ka Banjoj Luci. U tom sudaru iz odjeljenja je poginuo jedan i ranjen jedan borac. Poslije podne oko 14 sati iz suprotnog pravca, oko 50 Nijemaca sa 3 tenka i 2 kamiona pokušalo je da se iz Zabrđa probije u Banju Luku, ali su bili prisiljeni da se, naišavši na zasjedu i protivtenkovski top, vrate u Zabrđe.

Pošto je bio obaviješten da se u Zabrđu nalazi grupa njemačkih vojnika sa tenkovima i domobranima koji su se povukli iz Kotor-Varoša, Štab 1. proleterske brigade naredio je bataljonu koji se nalazio u rezervi u Hadrovcima da ih napadne i likvidira. Bataljon je u naletu i manjim dijelom snaga razbio neprijatelja u Šibovima, a glavninom napao posadu u Zabrđu, koja je najjači otpor pružila iz škole kraj ceste. Uvidjevši da neće moći da odoli napadu, posada je oštetila tenkove i kamione, zatim se izvukla ka Skatavici, na sjevernim padinama Uzlomca i dalje prema Čelincu. Bataljon je zaplijenio znatne količine municije i hrane, a svega jedan njegov borac bio je ranjen. U školi u Zabrđu nađeno je tijelo jednog borca koji je bio

zalutao pa uhvaćen od neprijatelja i strijeljan – iako je odredbama Haške konvencije bilo zabranjeno ubijanje ratnih zarobljenika.

Štab 1. proleterske brigade bio je više nego zadovoljan dejstvima bataljona i njihovom upornošću u izvršavanju zadataka u veoma teškim vremenskim uslovima. Predložio je Štabu divizije da ih pohvali. Za specijalnu pohvalu predložio je poslugu topovskog odjeljenja za koje je istakao da je odigralo najznačajniju ulogu u slamanju neprijateljeve intervencije od Banja Luke.[100] U borbama od 4. do 6. decembra brigada je pretrpjela gubitak od 11 poginulih i oko 10 ranjenih, uglavnom od dejstva artiljerije.

Zbog toga što je kasno krenula sa prostor Garići – Obodnik, teškog terena, labavosti nekih štabova bataljona i nepouzdanih vodiča, 3. krajiška udarna brigada nije stigla da napadom sa istoka sadejstvuje sa 1. proleterskom brigadom u zauzimanju Kotor-Varoša. Ona se u zoru 4. decembra našla na prostoru Dabovci – Hrvaćani – Vodale i na kosi iznad Plitske sukobila se sa oko 40 mještana, ustaških milicionera, od kojih je 37 poginulo, a 3 su zarobljena. U toku dana napala je domobrane u Vrbanjcima od kojih se dio predao a dio uspio pobjeći. Nakon toga razmjestila se u selima Vodale, Plitska, Bilice (oko 4 km istočno od Kotor-Varoša) u kojima je zanoćila.[101]

Poslije zauzimanja Skender-Vakufa, Šipraga i Kotor-Varoša sa okolinom, Štab 1. proleterske divizije namjeravao je da izvjesno vrijeme, dok ne stigne 3. proleterska sandžačka brigada, zadrži glavninu divizije na novooslobođenoj teritoriji radi uspostavljanja i učvršćenja narodne vlasti i antifašističkih organizacija, političkog rada sa stanovništvom i mobilizacije novih boraca. U vezi s tim on je ujutro 5. decembra naredio 1. proleterskoj brigadi da se prikupi na prostoru Kotor-Varoš – Bilice i sjeverozapadno od te linije i da na najpogodnijem mjestu presječe put Banja Luka – Jošavka, a 3. krajiškoj udarnoj brigadi da se smjesti na prostoru Vrbanjci – Hrvaćani i istočno od te linije i likvidira četničke grupe u Maslovarama i okolini. Na pomenutom prostoru odmah je trebalo otpočeti sa stvaranjem NOO i političkim radom. Pored toga, 1. proleterskoj brigadi je stavljeno u zadatak da politički djeluje u Skender-Vakufu i okolini, a 3. krajiškoj brigadi na području Borci – Šiprage. Trebalo je da brigade budu što prikupljenije i da stalno imaju najmanje po dva bataljona spremna da brzo intervenišu gdje to budu

[100] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 454-463.
[101] Isto, str. 423-425, i AVII, fond NOR-a, k. 706-A, reg. 10/I-11

zahtijevale vojne i političke potrebe, te preduzimaju: potrebne mjere za zaštitu od napada iz vazduha (maskiranje i dejstvo grupa strelaca po avionima), izviđaju prema Uzlomcu; obezbijede dobar smještaj i ishranu boraca; stalno vode brigu o higijeni i zaštiti boraca od zaraznih bolesti. Referentu saniteta divizije je naređeno da u Bilicama (zaselak Tešići) obrazuje privremenu bolnicu (prvi put se susrećemo sa divizijskom bolnicom) i da se uz nju smjesti hirurška ekipa.

Radi upoznavanja sa situacijom na terenu i orijentacije u pogledu političkog rada, štabovima brigada je ukazano da je „četničkom raspoloženju ovih krajeva doprinelo – unekoliko i to što su ranije partizanske jedinice pravile prilično grešaka – uglavnom leve greške“, da je „muslimansko stanovništvo bilo pasivno, ali može se reći da je nama simpatisalo. Katolici su bili delom naoružani, prema nama neprijateljski raspoloženi i protiv nas se borili, a jednim delom, verovatno usled naše snage, ostalo je pasivno. Ovo određuje i karakter našeg odnosa prema njima. Opšti uslovi za njihovo postepeno pridobijanje postoje“. Štab divizije je očekivao da će se „na ovom terenu pravilnim radom učvrstiti narodnooslobodilačka vlast i doći do velikog broja novih boraca“. U okviru brigada – pisalo je u naređenju Štaba divizije od 5. decembra u 9 sati – trebalo je održati sastanke sa vojnim i političkim rukovodiocima i na njima prodiskutovati o radu brigada na dotadašnjim zadacima, uočene nedostatke odmah uklanjati i preduzimati mjere za poboljšanje opšteg vojno-političkog stanja jedinica, naročito u 3. krajiškoj brigadi.[102]

Dok se 1. proleterska divizija pripremala da vojnički i politički učvrsti zauzeti prostor, Komanda njemačke 714. divizije, ujutro 5. decembra, uputila je iz rejona Čelinca u napad ojačani 1. bataljon 741. puka, sa zadatkom da otvori dolinu Vrbanje i uspostavi vezu s Kotor-Varošom.[103] Nijemci su, u sadejstvu s domobranima i većim brojem četnika, napadali širokim frontom s obje strane ceste Banja Luka – Kotor-Varoš. Bataljoni 1. proleterske brigade pružili su im snažan otpor. Brdo Lipovac (trig. 759) na lijevoj obali Vrbanje, gdje su se borila dva bataljona brigade, dva puta je prelazilo iz ruke u ruku. Odbivši napad neprijatelja na tome pravcu, bataljoni su se povukli na desnu obalu Vrbanje i razmjestili na području Podbrđa. Istočno od Vrbanje veoma žestoke borbe vodio je jedan bataljon proletera na sektoru Skatavice sve do pada mraka kada se, odbivši napad neprijatelja, povukao u Zabrđe. Ostali bataljoni brigade razmjestili su se u Kotor-Varošu i Bilicama. U ovim borbama brigada je

[102] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 11/1.
[103] Zbornik, tom XII, knj. 2, str. 915-917.

pretrpjela gubitke od 4 poginula i 7 ranjenih boraca. Zarobila je 12 četnika i 15 ustaških milicionara, a zaplijenila 16 pušaka, puškomitraljez i nešto razne vojničke opreme.

Toga dana 3. krajiška udarna brigada nije imala borbi, razmještena na prostoru Garići – Pavlovići – Obodnik (10-12 km jugoistočno od Kotor-Varoša).

Prateći razvoj situacije, Štab 1. proleterske divizije ocijenio je da su mu odbrambene borbe nametnute i da bi bilo necjelishodno i drugu brigadu angažovati u njima. I još da je nastalu situaciju potrebno brzo riješiti kako se ljudstvo ne bi duže zamaralo, te da četnike treba razbijati i uništavati a ne zadržavati. O svojoj procjeni i daljim namjerama on je u 23,45 5. decembra dopisom obavjestio Štab 1. proleterske brigade naglašavajući: „Imati u vidu da nije za nas naročito važno držati teren oko Kotor-Varoša već iskoristiti mogućnost razbijanja četničkih bandi". Zatim je Štabu brigade predočio da se u slučaju potrebe sa jedinicama povlači prema 3. krajiškoj udarnoj brigadi, kojoj je naredio da pojača dejstva prema Maslovarama i sigurno drži teren oko Obodnika i sjeverozapadno od ovog sela, kako bi poslužio kao oslonac u slučaju povlačenja.[104]

Pošto nije uspjela sa prodorom ka Kotor-Varošu, Komanda njemačke 714. divizije znatno je ojačala 1. bataljon 741. puka inžinjercima – pionirima i tenkovima i uz podršku baterije topova rano ujutro 6. decembra ponovo ga uputila u napad radi otvaranja doline Vrbanje. Njemu su se uspješno suprostavila četiri bataljona 1. proleterske brigade u rejonu Uzlomac – Podbrđe ne dozvolivši mu ni najmanji prodor. Zbog pojačanog pritiska neprijatelja, Štab divizije je odlučio da u toku dana sa 1. proleterskom brigadom nastavi da pruža otpor neprijatelju, a u jutro slijedećeg dana da se sa čitavom divizijom prebaci sjeverno od planine Uzlomca, u rejon Gavrići, Railići, Donja, Srednja i Gornja Šnjegotina – bliže jačim četničkim uporištima, radi njihovog razbijanja. U 11 sati 6. decembra izdao je naređenje 1. proleterskoj brigadi da i dalje zatvara pravac od Banje Luke i prikuplja jedinice za sjutrašnji pokret, a 3. krajiškoj udarnoj brigadi da jedan bataljon uputi u Bilice radi zaštite divizijske bolnice, likvidira četnike u Maslovarama i prikupi se za namjeravani pokret. Osim toga, 3. krajiškoj udarnoj brigadi je naredio da sa dopisom u ime Štaba divizije uputi kurira Štabu 3. udarne divizije sa traženjem

[104] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 12/1.

da 3. sandžačku proletersku brigadu što prije uputi u sastav njene divizije i da je upozna sa namjeravanim pokretom glavnine divizije.[105]

Zahvaljujući upornoj odbrani djelovi 1. proleterske brigade čitav dan su uspješno odolijevali napadima neprijatelja i nijesu mu dozvolili da prodre ka Kotor-Varošu. U borbi su se osloncem na Nijemce sve više nametali i četnici sa pravca Jošavke i Uzlomca. Jedinice su bivale sve umornije, a rješenje nije postizano. U takvoj situaciji Štab divizije je ocijenio da bi „pokret prema Šnjegotini sa dvije brigade bio prilično avanturističan", pa je izmijenio prethodnu odluku i u 17.30 sati naredio 1. proleterskoj brigadi da prema neprijatelju ostavi slabije dijelove i pod njihovom zaštitom u toku noći se prikupi na prostoriji Zabrđe – Bilice, a zatim sjutradan, 7. decembra, zorom krene preko Hrvaćana i Garića na prostor Maslovare – Donji Borci - Šiprage, gdje će se odmoriti. Po mišljenju Štaba divizije, bio je to jedini način da ljudstvo predahne i osposobi se za nove ofanzivne akcije. Istovremeno je Štabu brigade naređeno da najjužnijem bataljonu stavi u zadatak da preko povjerljivog seljaka odmah uputi pismo Štabu 3. sandžačke proleterske brigade kojim će, u ime Štaba divizije, „imperativno zahtevati da nam se II brigada priključi pravcem Šiprage". Očito da je ova brigada mnogo nedostajala Štabu divizije kada joj i preko 3. krajiške i 1. proleterske brigade upućuje ista naređenja.

Treća krajiška udarna brigada dobila je zadatak da se u zoru, 7. decembra, postavi na prostoru Plitska – Hrvaćani – Garići – Obodnik radi zatvaranja pravca od Banje Luke (Kotor-Varoša) i Uzlomca, obezbjeđenja izvlačenja 1. proleterske brigade i aktivnog dejstva protiv četnika. Štab divizije, bolnica i hirurška ekipa imali su se povući sa 1. proleterskom brigadom. Bilo je predviđeno da se Štab divizije smjesti u Gornjim Borcima.[106]

Dok je 1. proleterska sprječavala prodor neprijatelja ka Kotor-Varošu, 3. krajiška je tog dana uputila jedan bataljon u Bilice radi zaštite divizijske bolnice, a sa jednim je napala četnike u Maslovarama, koji su poslije kraćeg otpora pobjegli. U ovom sukobu iz bataljona je ranjeno 5 boraca od kojih jedan smrtno. Brigada je jedan bataljon uputila na jug, preko rijeke Kruševice, u namjeri da sa juga obuhvati Maslovare i očisti selo Borci od četnika. Prethodnica ovog bataljona naišla je na četničku zasjedu koja je

[105] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 14/1.
[106] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 13/1.

ubila 2 i ranila jednog borca. Zasjeda je brzo pobjegla a četnici su se iz pomenutog sela razbježali.

Dok su u okolini vođene borbe, u Kotor-Varošu se zadržavao mali broj partizana. Oni su ostavili veoma povoljan utisak na stanovništvo. To su priznale i ustaše u izvještajima nadležnim organima. Tako u izvještaju Župske redarstvene oblasti u Banjoj Luci od 10. decembra, pored ostalog, piše: „Za vrijeme boravka partizana u Kotorišću nije nitko od Hrvata zlostavljan niti ubijen... U nedjelju 6. prosinca dozvolili su partizani da se održi sv.misa u crkvi u Kotorišću.[107] Bio je to, u stvari, svojevrstan kuriozitet za građane i udarac ustaško-četničkoj propagandi o tome kako partizani ubijaju popove i ruše crkve. U izvještaju za naredni dan ista župska redarstvena oblast je napisala i ovo: „Pred narodom pokazali su partizani poslušnost i stegu (disciplinu – TR) prema svojim vođama... Zapalili nisu niti jednu državnu zgradu niti privatnu, jedino su državne ustanove iznutra demolirali, uništili spise i odnijeli nekoliko pisaćih strojeva. Iz bolnice su odnijeli sve ljekove i odveli sobom liječnika dr (Gustava - TR) Krausa, njegovu suprugu i dijete".[108] A iz izvještaja kotarskog predstojnika iz Kotor-Varoša Velikoj župi Sana i Luka od 12. decembra, koga su napadači bili uhvatili i nakon saslušanja pustili, doznajemo i to da su partizani prilikom boravka u Kotor-Varošu održali „dva predavanja građanima, jedno o državnim službenicima. Na ovim predavanjima govorili su o komunizmu i fašizmu i dobrim stranama komunizma, a na predavanja su morali doći svi kućedomaćini iz grada".[109]

Kako je bilo i naređeno, 1. proleterska brigada se, poslije borbi koje su trajale čitav dan i u kojima je imala gubitke od 5 poginulih i 8 ranjenih boraca, prikupila uveče 6. decembra na prostoru Zabrđe – Bilice i ujutro u 4 sata krenula ka Hrvaćanima i Carićima, gdje je stigla poslije podne. Ne nailazeći na otpor, njemački bataljon je oko podne 7. decembra ušao u Kotor-Varoš, a zatim i u Vrbanjce. Prema njemu ostao je bataljon 3. krajiške udarne brigade koji se nalazio na obezbjeđenju divizijske bolnice u Bilicama. Pošto nije primila naređenje Štaba divizije pisano u 17,30 sati, ona je postupila po naređenju pisanom u 11 sati 6. decembra i ujutro slijedećeg dana, preko Uzlomca i bez jednog bataljona, krenula ka Šnjegotini, gdje je prenoćila i slijedećeg dana, 8. decembra, vratila se u Liplje (oko 8 km sjeveroistočno od Maslovara) i tu ostala do 10. decembra.

---

[107] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 38/45-1.
[108] Isto, k. 87, br.reg. 45/45-1.
[109] Isto, k. 87, br.reg. 46/45-1.

U toku 8. decembra 1. proleterska brigada nastavila je da se pomijera na jug i jugoistok. Dva bataljona prebacila su se preko Maslovara u Borce i Tovilovićе, jedan je zadržan u Maslovarama a dva u Hrvaćanima i Garićima. Oko podne dijelovi 1. bataljona njemačkog 741. puka napali su bataljon kod Hrvaćana, koji ih je odbacio prema Vrbanjcima, a kad je u dejstvo stupio i bataljon 3. krajiške udarne brigade sa sjevera, neprijatelj je bio prisiljen da se povuče u Kotor-Varoš. Čitavo to vrijeme neprijatelj je artiljerijom tukao položaje bataljona 1. proleterske brigade i nanio im gubitke od 3 poginula i 3 ranjena borca. Sljedećeg dana Nijemci su iz rejona Vrbanaca, uz podršku artiljerije, napadali prema Hrvaćanima, ali je i taj napad odbijen. Nešto kasnije, uz podršku tenkova, artiljerije i 6 aviona, napad je ponovljen prema Hrvaćanima i Vakufu. Brojno, a naročito tehnički nadmoćniji, neprijatelj je uspio da potisne bataljon 1. proleterske brigade prema Garićima. U tim borbama poginula su 2 i ranjena 3 borca. Pošto nije bilo potrebe i dalje izlagati jedinice dejstvu artiljerije i avijacije, Štab 1. proleterske brigade, po odobrenju Štaba divizije, povukao je 10. decembra sve bataljone južno od rijeke Kruševice i razmjestio ih u selima: Šiprage, Radohova, Maljeva, Borci i Tovilovići. Bataljon 3. krajiške brigade zadržao se u Maslovarama.

Treća krajiška udarna brigada u toku 9. decembra vodila je manje borbe sa četnicima u rejonu Liplja, a sljedećeg dana je, po naređenju Štaba divizije, krenula prema Maslovarama. Baš u tom momentu napali su je četnici prilično jakim snagama. Odbivši taj napad, ona je produžila prema Maslovarama i još u toku dana razmjestila se u selima Borci i Šiprage, a u Maslovare su ušli četnici. Namjera Štaba divizije bila je da prikupi sve tri brigade, a zatim čitavom divizijom krene na četnike. Tu svoju namjeru on je saopštio Štabu 1. proleterske brigade u dopisu od 9. decembra u 9 sati. „Posle povezivanja sa III div. i II brig," pisalo je u dopisu, „preduzećemo pokrete za razbijanje četnika. Do tada treba nastojati da se ljudstvo što bolje odmori".[110] Kako je veza sa 3. sandžačkom brigadom i jedinim bataljonom 10. hercegovačke brigade uspostavljena 10. decembra, Štab 1. proleterske divizije je u naređenju u 22 sata ocijenio da za dva dana može sa čitavom divizijom preći u ofanzivu na četnike.[111]

Pošto je radi ojačanja odbrane Jajca 3. sandžačka proleterska brigada privremeno stavljena pod komandu Štaba 3. udarne divizije, on ju je 1. decembra rasporedio tako što je jedan njen bataljon

[110] AVII, fond NOR-a, k.706-A, br.reg. 17/1.
[111] Isto, k. 706-A, br.reg. 18/1.

postavio na Ćusine a jedan kod Skele radi neposrednog zatvaranja ulaza u Jajce s juga, dok je od ostala dva bataljona obrazovao divizijsku rezervu u Božikovcu. Namjera Štaba 3. udarne divizije bila je da napadne i razbije neprijateljeve posade na komunikaciji Donji Vakuf – Turbe, ali ga je u tome pretekao neprijatelj. Naime, on je odmah, pošto su 1. proleterska i 3. udarna divizija zauzele Jajce, otpočeo da priprema operaciju s namjerom da povrati Jajce (Operacija „Jajce-III") i uništi partizanske snage u njegovom rejonu. Za operaciju je angažovana njemačka 718. pješadijska divizija, ojačana sa sedam bataljona domobrana, dva bataljona ustaša, divizionom artiljerije i nešto inžinjerije oružanih snaga NDH i podržana eskadrilom bombardera.[112] Ona je ujutro 1. decembra prešla u napad sa linije Travnik – Turbe – Komar – Oborci – Orahovljani i poslije višednevnih borbi primorala 3. udarnu diviziju da se povuče istočno od rijeke Ugra, dok je neprijatelj 6. decembra ušao u Jajce. Time je ova neprijateljeva operacija završena.

Treća sandžačka brigada u toku operacije vodila je uporne odbrambene borbe kombinovane sa protivnapadima, često prsa u prsa, u veoma nepogodnim vremenskim i zemljišnim uslovima – po snijegu, magli, hladnoći, teško prohodnom i šumom obraslom zemljištu, na južnim padinama Gole planine, naročito na Neznanici (k.1262), Tornicama (k.1041), Javoru (k.1174) i Bukoviku (k.1042). Po naređenju Štaba 3. udarne divizije od 5. decembra, ona se prikupila u rejonu Kuprešani – Bunar – Gornji Orašac – Davidovići – Prisika i poslije jednodnevnog odmora, prebacila preko Ugra na njegovu desnu obalu kod Prisike, a zatim krenula ka Skender-Vakufu. Kraće vrijeme zadržala se u rejonu te varoši čisteći okolinu od četničkih jedinica. Kako nije znala gdje se tačno nalazi glavnina 1. proleterske divizije, orijentisala se prema dalekim odjecima borbe i krenula na sjever prema Kotor-Varošu. U toku pokreta ona je 9. decembra razbila jaču četničku formaciju koja je od Javorana nastupala prema Skender-Vakufu i zaplijenila dva mitraljeza. Slijedećeg dana njeni kuriri uspostavili su vezu sa Štabom 1. proleterske divizije, a ona je izbila pred Vrbanjce i Kotor-Varoš, odakle se 1. bataljon 741. puka njemačke 714. divizije brzo povukao u utvrđeni rejon Čelinac, oko 12 km jugoistočno od Banje Luke. Jedan dio domobranskog bataljona povukao se u Podbrđe, a drugi dio sa komandantom presvukao se u civilna odijela i predao brigadi.

[112] Zbornik, tom XII, knj. 2, str. 902-905.

Tako je 3. proleterska sandžačka brigada gotovo bez borbe 10. decembra ušla u Kotor-Varoš, o čemu je Štab divizije doznao tek dva dana kasnije.

Borbe za očuvanje i proširenje oslobođene teritorije u srednjoj Bosni

Našavši se na prostoru između Kotor-Varoša i Šipraga sa sve tri brigade, pred Štab 1. proleterske divizije postavilo se pitanje kuda krenuti. Trebalo je samostalno odlučiti, tim prije što zbog kvara radio-stanice već nekoliko dana nije imao nikakve veze sa Vrhovnim štabom NOV i POJ, niti sa Štabom 3. udarne divizije kao najbližom jedinicom NOVJ. U obzir su dolazila dva pravca – na sjever ili na jug. Ovaj drugi imao je prednost pošto se na tome pravcu nalazila 3. udarna divizija. Međutim, nedoumicu je razriješio Vrhovni štab naređenjem primljenim 11. decembra posredstvom radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“[113] – da sa istoka izvrši pritisak na Banju Luku radi vezivanja njene posade, pošto krajiške jedinice napadaju Sanski Most. Istog dana Vrhovni štab je uputio dopis 3. udarnoj diviziji i pored ostalog, naredio joj da se prikupi u selima Gostilj, Lužnica, Žilići i Donje Vitovlje, da odmah otpočne ofanzivne akcije na komunikacije Travnik – Komar – Donji Vakuf, Travnik – Turbe – Jajce, po mogućnosti Donji Vakuf – Bugojno, zatim da uspostavi i stalno održava vezu sa 1. proleterskom divizijom radi koordinacije dejstava.[114]

S obzirom da je napad krajiških partizanskih jedinica na Sanski Most otpočeo uveče 10. decembra, Štab 1. proleterske divizije

[113] Radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“ osnovana 1. novembra 1941. godine u Ufi u Sovjetskom Savezu, odakle je, sa Urala, aprila naredne godine premještena u Moskvu, gdje je ostala do januara 1945. godine, kada je prestala s radom. Njome je rukovodio Veljko Vlahović, tada član CK SKOJ-a i sekretar Komunističke omladinske internacionale. Emitovala je vijesti u sistemu radio-stanica Kominterne i odigrala značajnu ulogu u širenju istine o zbivanjima u Jugoslaviji i na Balkanu. U teškim situacijama, kada su pojedine jedinice NOVJ ostajale bez veze s višim štabovima, preuzimala je ulogu transmisije i upoznavanja štabova jedinica s direktivama i naređenjima Vrhovnog štaba i glavnih štabova. Tako je Tito 8. decembra 1942. godine iz Bosanskog Petrovca uputio depešu Izvršnom komitetu Kominterne: „Molimo hitno objavite preko radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“: „Poruka za Janka“, „Neprijatelj bježi“, „Očekujemo Milana“, „Očekujemo rezultate“, „Mi smo opet desno.“ Ove poruke su veoma važne, a odnose se na naše dvije divizije sa kojima je prekinuta radio-telegrafska veza. Poruke objavite nekolika puta na početku i kraju emisije“. Prema unapred određenoj šifri rečenica: „Poruka za Janka“ značila je: Naši napadaju Sanski Most, Pritisnite Banju Luku (Tito, Sabrana djela, t. 13, str. 75 i 279), Štab 1. proleterske divizije zahtijevao je od štabova brigada da na radiju redovno slušaju emisije radio-stanice „Slobodna Jugoslavija“.

[114] Zbornik, tom II, knj. 7, str. 33-39.

je, na osnovu primljenog naređenja Vrhovnog štaba, odlučio da već u toku noći između 11. i 12. decembra, obezbjeđujući se dijelom snaga od neprijatelja u Pribiniću i Tesliću kao i sa pravca Uzlomca, sa divizijom krene na sjeverozapad radi zauzimanja Vrbanjaca i vršenja pritiska na Kotor-Varoš. U tom cilju je 11. decembra u 14 sati uputio pisano naređenje brigadama.[115] Očigledno Štab divizije nije znao da je 3. sandžačka brigada zauzela Vrbanjce i Kotor-Varoš. No bez obzira na to, ovo naređenje se nije moglo u potpunosti izvršiti zbog kratkoće vremena i slabe veze između brigada. Ipak, u toku narednog dana, 1. proleterska brigada je, u sadejstvu sa dijelovima 3. krajiške brigade, razbila četnike u rejonu Maslovara, a zatim je očistila od četnika sela na južnim padinama Uzlomca između Maslovara i Hrvaćana. Četnici su se povukli prema Šnjegotini, Jošavici i planini Borja, ostavivši manje dijelove na Uzlomcu i kod Solila (k.868) – prevoju između Uzlonca i Borja planine, odnosno na putu Kotor-Varoš – Teslić.

Ujutro 12. decembra Štab 1. proleterske divizije dobio je obavještenje od Štaba 3. sandžačke brigade da se njegove jedinice od prekjuče nalaze u Kotor-Varošu i da su se neki četnici sa lijeve obale Vrbanje ponudili da mu se predaju. Štab divizije odmah je izmijenio prethodnu odluku i odlučio da sa jednom brigadom nastavi pritisak prema Banjoj Luci od Kotor-Varoša, a da dvije brigade prebaci sjeverno od Uzlomca u rejon Šnjegotine, razbije četnike u njenom rejonu i u Jošavici, a zatim da širokim frontom sa istoka vrši pritisak prema Banjoj Luci i na taj način sadejstvuje krajiškim partizanskim jedinicama koje su napadale na Sanski Most. Prvoj proleterskoj brigadi je 12. decembra u 9,30 sati naredio da se iz rejona Hrvaćana prebaci preko Uzlomca na sjever u Donju Šnjegotinu, a zatim od četnika očisti Jošavku, 3. krajiškoj brigadi da se od Maslovara preko Solila premjesti u Srednju i Omerbegovu Šnjegotinu, i 3. sandžačkoj brigadi da od Kotor-Varoša vrši pritisak prema Čelincu i preko Larđije uspostavi i održava vezu sa 1. proleterskom brigadom. Pokreti prema ovom naređenju trebalo je da otpočnu ujutro sljedećeg dana.[116]

Slučaj je htio da je Komanda bosanskih četničkih odreda 12. decembra odlučila da sa linije Skatavica – Marijanovo gnezdo – Savići – Garići – Maslovare napadne dijelove 1. proleterske divizije u Kotor-Varošu, Vrbanjcima, Borcima i Đubinu brdu, nanese im što veće gubitke, potisnu dalje na jug i povrate ova mjesta. Ova komanda je iz

[115] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 335-338.
[116] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 21/1.

povlačenja glavnine 1. proleterske divizije južno od Maslovara pogrešno zaključila da ona, vjerovatno, namjerava „da izvuče plen i povuče se ka Mrkonjiću", pa je htjela da nešto ušićari. Za napad, koji je trebalo da počne u 6 sati 13. decembra, pod parolom: „S verom u Boga za kralja i otadžbinu", bio je predviđen odred „Borja" sastava pet bataljona.[117] Međutim, pošto su dijelovi divizije preduhitrili četnike i još u toku 12. decembra razbili ih kod Maslovara, Garića, Savića i Hrvaćana, čime im je poremećen plan tako da do napada nije ni došlo.

Kako je bilo i naređeno, 3. krajiška udarna brigada je 13. decembra, bez jednog bataljona, iz rejona Maslovara, preko Solila, gdje je imala manji sukob sa četnicima i domobranima, odmarširala u Srednju i Omerbegovu Šnjegotinu. Njen 1. bataljon ostao je u rejonu Savići – Garići – Vakuf radi obezbjeđenja bolnice i hirurške ekipe Štaba divizije. Prva proleterska brigada je iz rejona Hrvaćani – Lilići, poslije napornog marša u dvije kolone preko Uzlomca, po visokom snijegu i uz mjestimično slabiji otpor četnika, stigla u Donju Šnjegotinu, Railiće i Gavriće. Četnici su iz Šnjegotine na vrijeme pobjegli ostavivši magacine sa hranom. Treća sandžačka proleterska je izviđala prema Podbrđu i pripremala se za nastupanje prema Čelincu.

Poslije kraćeg odmora od napornog marša, 1. proleterska brigada je oko podne 14. decembra krenula u napad na četnike u Jošavici. Pošto se sa jednim bataljonom sjeveroistočno od sela Opsječko obezbijedila od neprijatelja u Čelincu, ona ih je na tri pravca napala sa tri bataljona. Na ulazu u selo kod škole ispod Stojanice (tvig.337) naišli su na ojačanu 3. četu 1. bataljona njemačkog 741. puka i četnički bataljon „Petar Mrkonjić". Nijemci su nastupali cestom, a četnici desno i lijevo od nje. Namjera im je bila da intervenišu u pravcu Šnjegotine. Došlo je do borbe u susretu. Dva bataljona proletera, koji su nastupali na tome pravcu, prvi su primijetili neprijatelja i otvorili na njega snažnu i preciznu vatru. Iznenađen, neprijatelj je poslije kraćeg sukoba počeo da se povlači ostavivši iza sebe 8 poginulih četnika i 4 Nijemca, dok su 3 Nijemca zarobljena i zaplijenjena 2 minobacača sa 50 mina. Bataljoni brigade pošli su u gonjenje i do kasno u veče Jošavku očistili od četnika i 8 ih zarobili. U toku čitave akcije brigada je imala samo 2 ranjena borca. Narednog dana ona se malo pomjerila na sjeveroistok u sela Lađevci, Brezičani i Dubrava, odakle su četnici pobjegli na sjever preko rijeke Turjanice, dok je jedan

[117] Zbornik, tom XIV, knj. 1, str. 754-755: Zapovijest Komende bosanskih četničkih odreda potčinjenim jedinicama od 12. decembra 1942.

bataljon ostavila južno od ceste Šnjegotina – Čelinac radi održavanja veze sa 3. sandžačkom proleterskom brigadom. Štab 1. proleterske brigade predložio je nakon toga, 15. decembra, Štabu divizije da se prema Banjoj Luci postave dijelovi 3. krajiške udarne brigade, a da se ona pomjeri „malo na sjever i više na istok", ali ne suviše blizu Prnjavoru dok se ne izradi plan za napad na njegovu posadu.[118]

Južno od 1. proleterske i planine Uzlomca, iz šireg rejona Kotor-Varoša, 3. sandžacka proleterska brigada je 14. decembra nastupala ka Čelincu i Banjoj Luci i to između Vrbanje i Vrbasa sa dva, a između Vrbanje i Uzlomca sa jednim bataljonom, dok je jedan bataljon zadržala u drugom ešalonu radi obezbjeđenja pozadine. Kod Javorana, zapadno od Kotor-Varoša napala je i razbila jaku grupu četnika i natjerala je u bjekstvo ka Banjoj Luci i kanjonu Vrbasa, a zatim i kod Lipovca (tvig. 759). Njen desnokrilni bataljon napao je domobrane i četnike na položaju kod Pobrđa i odbacio ih prema Čelincu. Tako je ova brigada izbila na liniju Skatavica – Pobrđe – Lipovac – Karanovac, gdje se nalazio most preko Vrbasa. Između nje i Banje Luke ostao je utvrđeni Čelinac. Za protekla dva dana 3. krajiška se zadržala u Šnjegotini i ostala neaktivna, što joj je zamjerio Štab divizije.

Oslobodivši Skender-Vakuf, Šiprage, Maslovare, Kotor-Varoš, Šnjegotinu i Jošavku sa nizom drugih sela, 1. proleterska divizija stvorila je prostranu slobodnu teritoriju u srednjoj Bosni s perspektivom njenog daljeg širenja i stvaranja snažnog žarišta NOB-a u tom dijelu naše zemlje, zajedno s 3. udarnom divizijom, koja je svoja dejstva usmjerila ka Travniku i dolini rijeke Bosne između Zenice i Žepča. Od posebnog značaja bilo je zauzimanje Šnjegotine i Jošavke jer su ih četnici smatrali svojim najjačim uporištima u srednjoj Bosni. Jošavka je inače bila sjedište Komande bosanskih četničkih odreda. Štab divizije bio je zadovoljan postignutim uspjesima, pa je polazeći od stvorene situacije i zadataka dobijenih od Vrhovnog štaba, naredbom 16. decembra ukazao štabovima brigada da naredni zadaci divizije „u smislu proširivanja i produbljivanja započetih akcija" treba da budu usmjereni ka „razbijanju četnika i njihovog uticaja u centralnoj Bosni, vršenju pritiska na važne okupatorske centre, likvidaciji neprijateljskih posada u isturenim garnizonima, rušenju i ovlađivanju neprijateljskim komunikacijama, mobilizaciji novih boraca sa ovog terena i organizaciji narodno-oslobodilačke vlasti i učvršćenju pozadine".

[118] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 362-365.

Radi realizacije postavljenih ciljeva Štab divizije istom naredbom naredio je 1. proleterskoj brigadi da se postavi i djeluje na prostoru Jošavka– Šnjegotina – Branešci – Vršani, zatim na cestama Prnjavor – Hrvaćani – Klašnice i Prnjavor – Tešanj, ne upuštajući se u neposredne akcije prema samom Prnjavoru. Štab divizije je predložio da jedan bataljon rasporedi oko Jošavke radi zatvaranja pravca od Banje Luke i održavanja veze sa 3. sandžačkom brigadom, a jedan i Srednjoj Šnjegotini radi obezbjeđenja divizijske bolnice i Štaba divizije. Treća sandžačka proleterska brigada dobila je zadatak da se rasporedi i djeluje na širokom prostoru: Skatavica – Lipovac – Javorani – Skender-Vakuf – Šiprage – Maslovare – Kotor-Varoš, da održava vezu sa 1. proleterskom brigadom, zatvori pravac Banja Luka – Kotor-Varoš i uspostavi vezu sa slobodnom teritorijom na lijevoj obali Vrbasa radi evakuacije teških ranjenika u Centralnu partizansku bolnicu. Štab divizije predložio joj je da jedan stalno pokretan bataljon drži na području Skender-Vakuf – Šiprage – Maslovare, dva bataljona prema Banja Luci na liniji Skatavica – Lipovac – Javorani i jedan bataljon u rezervi u Kotor-Varošu i oko njega. Trećoj krajiškoj udarnoj brigadi je naređeno da od neprijatelja očisti Pribinić i Buletić, a po mogućnosti i Gornji Teslić, te da se zatim rasporedi u selima Pribinić, Osivica, Ukrinica i djeluje prema Tesliću i cesti Tešanj – Prnjavor na dijelu između raskrsnice Jelah i sastava V. i M. Ukrine.

Štab divizije posebno je ukazao na potrebu i značaj održavanja stalne veze i sadejstva između brigada iako su bile relativno udaljene jedna od druge, zatim na stalnu aktivnost i pokretljivost, a naročito na samoinicijativu komandi i štabova u izvršavanju naređenja i pronalaženju novih zadataka u okviru opštih smjernica za rad i djelovanje. Radi rasterećenja bolnice i stvaranja boljih uslova za liječenje 22 teška ranjenika, od kojih su 4 na nosilima a ostali na konjima upućeni preko Vrbasa u Centralnu partizansku bolnicu.[119] Uvedeni su i šifrovani nazivi za sve jedinice od bataljona do divizije kojih su se štabovi pridržavali u međusobnom korespondiranju. Štab divizije, bolnica i hirurška ekipa, u pratnji bataljona 3. krajiške udarne brigade, iz rejona Vakuf – Hrvaćani premjestili su se 17. decembra u Srednju Šnjegotinu.[120]

Štab 1. proleterske divizije namjeravao je da na području Šnjegotine stvori bazu za politički rad i da toj aktivnosti u buduće

[119] Dr Julka Meštrović, isto, str. 158.
[120] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 36/1.

pokloni veću pažnju. Ovo tim prije što četnici, u stvari, nijesu bili vojnički potučeni iako se cijenilo da jesu. Oni, u stvari, nigdje nijesu prihvatali odlučujuću borbu već su se, uglavnom, povlačili ispred jedinica 1. proleterske divizije. Četništvo je trebalo politički likvidirati, stvoriti i učvrstiti novu narodnu vlast. Pošto su do tada jedinice bile angažovane najviše na vojničkim zadacima, Štab divizije smatrao je da će ubuduće političkom radu moći da posveti veću pažnju. „Sam narod je", napisao je politički komesar divizije u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 16. novembra, „naše jedinice dočekivao negde radosno i predusretljivo, a negde je napuštao sela i begao terajući sa sobom stoku i sve što je mogao, ali kad je video da ništa ne činimo narodu, vraćao se svojim kućama".[121] Sve je to nametalo potrebu intenzivnog političkog rada. Izvjesnu pomoć u tom radu jedinicama divizije pružio je manji broj članova KPJ, iako su bili mladi i po godinama i partijskom stažu, koji su sa njima stigli iz Bosanske Krajine, a bili su rodom iz srednje Bosne. Traženo je od CK KPJ da, ukoliko u krajiškim jedinicama ima članova KPJ iz srednje Bosne, uputi iste u srednju Bosnu, a prije svega nekog starijeg i iskusnijeg partijsko-političkog radnika. Predloženo je da to bude Đuro Pucar Stari, koji je kao takav bio poznat i cijenjen u srednjoj Bosni, a kako u njoj nije postojao Okružni komitet KPJ, Štab divizije je obrazovao privremeno partijsko rukovodstvo.

Pored političkog djelovanja, Štab 1. proleterske divizije izdao je tih dana naredbu „stanovništvu svih oslobođenih mesta srednje Bosne" kojom je „u interesu narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, četnika i ustaša, radi odbrane i proširenja slobodne teritorije... jačanja Narodnooslobodilačke vojske... organizovanja pozadine i njenog čvrstog povezivanja sa frontom", zabranio postojanje bilo kakvih oružanih jedinica i grupa van NOV i POJ. U naredbi je, dalje, rečeno da na oslobođenoj teritoriji „prestaje sva vlast okupatora, ustaša ili četnika – dirigovana od izdajničke izbjegličke vlade iz Londona" i da vlast u oslobođenim mjestima „preuzimaju NOO slobodno izabrani od naroda, koji stoje pod upravom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Do izbora NOO svu vlast imaju najbliži štabovi naših jedinica". U naredbi je još, pored ostalog, pisalo: „Svi neprijateljski magacini i skladišta oružja, hrane i dr. materijala pripadaju NO vojsci... Sva lica koja su iz bilo kojih razloga ispred NO vojske napustila svoje domove, imaju se

[121] Zbornik, tom IX, knj. 2, str. 376-377.

za 48 sati od časa objavljivanja ovog naređenja vratiti svojim kućama... Oružje, municiju i drugu vojničku spremu treba za 48 sati od časa objavljivanja ovog naređenja predati našim najbližim vojnim jedinicama... Svi stanovnici su dužni da prijave našoj vojsci svakog neprijateljskog vojnika ili bandita čim ga primete". Za one koji ne izvrše naredbu, rečeno je, biće kažnjeni „po ratnim vojnim zakonima". Na kraju je pisalo: „Ovu naredbu istaći u svakom selu na vidnom mestu, a u sedištu opštine pred opštinskom zgradom".[122]

Pored te naredbe, Štab divizije izdao je i „Direktivu za postupak prema naoružanim jedinicama i pojedincima koji su do sada bili izvan redova Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije", u kojoj je najprije ukazano na uspjehe Antihitlerovske koalicije u borbi protiv sila Osovine, a zatim na nužnost i potrebu angažovanja u borbi u kojoj ne smije biti „mudrih i strpljivih posmatrača", neutralaca i onih koji čekaju. „Mi smo dovoljno jaki", pisalo je u Direktivi, „da se sami obračunamo sa okupatorom i svim narodnim neprijateljima, ali je nesumnjivo da ćemo u tome brže uspeti ako nam i ukoliko nam brže priđu mase kojima su se do sada za vođe bili nametnuli izdajnici i petokolonaši".[123]

Štabovi brigada i bataljona, kao i komande četa, partijske i skojevske organizacije, koristili su svaki dan bez borbe kako za politički rad unutar jedinica tako i na terenu. „Za taj rad", pisao je 16. decembra politički komesar 1. proleterske brigade političkim komesarima bataljona, „treba mobilisati što više političkih radnika i ostalih partijaca. Treba drugove tako rasporediti da u toku sutrašnjeg dana sva sela budu obuhvaćena. Treba u svakom selu održati političku konferenciju. Na svakoj konferenciji treba čitati Proglas antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, raskrinkavati izbjegličku vladu u Londonu i njihove četničke bande. Ovo je četnički teren, četnici su sada glavni domaći neprijatelj i težište našeg agitacionog i propagandnog rada ovde treba da bude protiv četnika. Treba svuda izabrati nar.osl.odbore... Treba po svim selima istaći naredbu (Štaba divizije)... Iz dosadašnjeg iskustva stečenog na ovome terenu vidi se da je težište našega rada na ovome terenu više političko nego vojničko i zato naši odgovorni drugovi treba tome pitanju da svuda posvećuju punu pažnju."[124] U realizaciji tih političkih zadataka najviše je smetalo to što su jedinice često bile u pokretu ili angažovane u borbama tako da su se relativno malo u miru

[122] AVII, fond NOR-a, k. 96, br.reg. 4/15-1.
[123] Isto, k. 701, br.reg. 6/1.
[124] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 377-378.

zadržavale po selima, što ih je onemogućavalo da se bolje srode s narodom i ostvare sve političke zadatke.

I dok je Štab 1. proleterske divizije pripremao jedinice za temeljniji politički rad na zauzetom području – ni neprijatelj nije mirovao. Da bi se smanjio pritisak na Banju Luku i Čelinac, Komanda njemačke 714. pješadijske divizije odlučila je da u luku između Vrbasa i Vrbanje – rejonima Lipovac, Popovac i Javorani okruži i uništi partizanske snage. Ona je smatrala da su to snage jačine oko dvije partizanske brigade, a radilo se, u stvari, o dva bataljona 3. sandžačke proleterske brigade. Zapoviješću od 16. decembra bilo je predviđeno da ojačani 1. bataljon 741. puka, uz podršku artiljerije i tenkova, iz Čelinca manjim snagama napada u zahvatu ceste prema Kotor-Varošu, a glavnim snagama preko Lipovca i Jasika izbije na Lupoglav (trig. 603). Planirano je i da ojačana 1. bojna 2. gorskog zdruga, napadajući iz Karanovca na Vrbasu preko Memića, takođe izbije na Lupoglav tako da Nijemci i ustaše okruže, a zatim unište zahvaćene partizanske snage. Napad je trebalo da podržava avijacija i da se angažuju i četnici. U toku 16. decembra trebalo je jačim snagama izviđati pomenuti rejon, a sa napadom otpočeti slijedećeg dana u 6,30 sati.[125]

Kako je i planirao, neprijatelj je u toku 16. decembra izviđao jačim snagama od Čelinca i Karanovca i uspio da potisne dijelove 3. sandžačke proleterske brigade sa Lipovca. Smatrajući da se radi o napadu jačih snaga, Štab 3. sandžačke brigade uveče toga dana je, pošto je čuo da na njenom sektoru nije bilo borbe, zatražio od Štaba 1. proleterske brigade da sa dijelom snaga od Skatavice izvrši pritisak u bok neprijatelja u zahvatu ceste Čelinac – Kotor-Varoš i tako olakša položaj Sandžaklijama. Dok je Štab 1. proleterske brigade preduzimao mjere u tom pravcu, neprijatelj je ujutro 17. decembra prešao u opšti napad na 3. sandžačku brigadu. Čitav dan ona se uporno i vješto branila tako da je neprijatelj uspio samo malo da je potisne na jugoistok, ali ne i okruži kako je planirao.

Za to vrijeme Štab 1. proleterske brigade budno je pratio razvoj događaja kod 3. sandžačke proleterske i uočio prikupljanje četnika na Crnom vrhu oko 14 km istočno od Banje Luke. On se obratio Štabu krajišnika da iz Šnjegotine uputi dva bataljona u rejon Skatavice, na sjeverozapadnim padinama Uzlomca i popuni međuprostor između 1. proleterske i 3. sandžačke brigade. Namjera Štaba 1. proleterske brigade bila je da sa ta dva bataljona i dijelom

[125] Zbornik, tom XII, knj. 2, str. 941-943.

svojih snaga pređe u napad i očisti teren ispred sebe „od svake bagre, pa zvali se oni Švabe ili četnici – svejedno“ i na taj način pomogne 3. sandžačkoj brigadi. „Nikako ne smijemo dozvoliti da se neprijatelj obračunava pojedinačno sa nama“, pisao je on Štabu 3. krajiške udarne brigade 17. decembra.[126]

Neprijatelj je i slijedećeg dana nastavio da napada na 3. sandžačku brigadu bez većih uspjeha. Pošto su u toku noći dva bataljona 3. krajiške brigade stigla u rejon Skatavice, oni su oko 12 sati 18. decembra, sa linije Kremenica – Brkan kosa – Skatavica – Topići i sa tri bataljona 1. proleterske brigade sa linije Rajčevci – selo Crni Vrh – Radujkovići – Ivankovići – Pavlovići, prešli u napad prema Čelincu i Crnom vrhu. Neprijatelj se u početku uporno branio, ali kad su napali bataljoni 1. proleterske, nakon što su očistili Crni vrh od četnika i sa sjevera počeli da ugrožavaju Čelinac, a bataljoni 3. krajiške proleterske s jugoistoka – neprijatelj je na čitavom frontu, pa i ispred 3. sandžačke brigade, počeo da se povlači u Čelinac, Banju Luku i Karanovac. Uveče, pošto su zahvaljujući uspješnom sadejstvu, postigle postavljeni im cilj i pošto nije bilo potrebe da dalje prodiru ka Banjoj Luci, jedinice su se povukle na polazne položaje, a 3. sandžačka proleterska brigada na položaje koji zatvaraju pravac Čelinac – Kotor-Varoš, prebacivši i bataljon s desne na lijevu obalu Vrbanje.[127]

Obaviješten o borbama prethodnih dana prema Banjoj Luci, Štab 1. proleterske divizije uvidio je da nema potrebe da na tom sektoru drži jače snage jer im se nameću odbrambene borbe, pa je 19. decembra naredio 1. proleterskoj brigadi da prema Banjoj Luci ostavi dva bataljona – jedan sjeverno i drugi južno od ceste Čelinac – Jošavka, a sa ostalima pristupi izvršenju zadataka dobijenih naređenjem od 16. decembra. Trećoj sandžačkoj je naređeno da bataljon vrati u rejon Skatavice, a 3. krajiškoj da dva bataljona iz pomenutog rejona povuče u svoj sastav i da obje otpočnu sa izvršenjem ranije dobijenih zadataka.[128]

Narednih nekoliko dana jedinice su djelovale u duhu dobijenih zadataka, s težištem na političkom radu na terenu i u jedinicama, čišćenju sela od četnika i sprečavanju upada neprijatelja na oslobođenu teritoriju. Prva proleterska brigada očistila je od četnika Branešce, Hrvaćane, Devetine i Drugoviće, sve sjeverno od ceste Klašnice – Prnjavor, čime je ova važna komunikacija za

[126] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 389-390.
[127] Zbornik, tom IV, knj. 8, str. 407-408.
[128] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 26/1.

neprijatelja bila presječena. Da bi je oslobodili, intervenisali su dijelovi njemačkog 741. puka iz Klašnica. Uz podršku tenkova, oni su uspjeli da u toku 22. decembra prodru u Hrvaćane, ali ih je odatle odbacio natrag jedan bataljon 1. proleterske brigade. Neprijatelj se zadržao kod škole u Devetinama, gdje su počeli da se utvrđuju. Međutim, energičnim napadom tri proleterska bataljona, ovi djelovi su, u noći između 24. i 25. decembra, odbačeni prema Klašnicama. Odbačeni su i četnici koji su pokušali da napadaju preko Crnog vrha. Tako je 1. proleterska brigada u borbi proslavila prvu godišnjicu formiranja. Ipak, po jedinicama su, koliko je to bilo moguće, održane kratke svečanosti, a u dva bataljona i priredbe na kojima su evocirane uspomene na pređeni jednogodišnji ratni put i pročitana čestitka Štaba matične divizije.

Treća krajiška udarna brigada je 20. decembra, napadom sa dva bataljona iz rejona Šnjegotine, razbila jake četničke snage na planini Čavki i izbila na sjeveroistok do Žiškovića njiva. Tu su, zbog prisvajanja tuđih stvari i drugih grešaka sa kojima su okaljali moralni lik boraca NOR-a, nakon završene istrage, strijeljana dva borca. Takve kazne su, neosporno, bile veoma stroge i rijetko su primjenjivane, jer su, kako borci tako i starješine, partijske i skojevske organizacije, stalno izgrađivali i čuvali moralni lik boraca, a pribjegavalo im se u teškim slučajevima njegovog narušavanja i nediscipline, naročito u krajevima gdje je trebalo politički djelovati i služiti primjerom.

Pošto su u Šnjegotin stigla i dva bataljona iz Skatavice, brigada Krajišnika je sa njima slijedećeg dana, uz rijeke Bistricu i Lukavac, krenula prema Liplju, čisteći usput sela od četnika i pripremajući se za napad na četnike u Pribiniću. Nastavljajući nastupanje na jugoistok, ona je u toku 22. decembra sa dva bataljona razbila četnike u Čečavi, koji su iza sebe ostavili 6 poginulih i 8 ranjenih, dok se jedan predao. Ispred druga dva bataljona četnici su uspjeli da na vrijeme pobjegnu iz Pribinića. Slijedećeg dana ova dva bataljona vodila su tri i po sata borbu s četnicima i domobranima na liniji Buletić – Bijede (oko 10 km jugozapadno od Teslića) i nanijeli im osjetne gubitke. Tog dana naročito je bila aktivna neprijateljeva artiljerija iz Teslića, od koje su poginula i ranjena po dva borca.[129]

Za to vrijeme 3. sandžačka proleterska brigada kontrolisala je Lipovac i Bjeljevine, odnosno predio između donjeg toka Vrbanje i okuke Vrbasa, zatvarajući pravac Čelinac – Kotor-Varoš. Njene

[129] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 112-114.

jedinice politički su djelovale na terenu, a u prvom redu raskrinkavale četnike i organizovale NOO po selima.

Oslobođenje Teslića

Da bi izvršila dobijeni zadatak, odnosno stvorila snažno žarište NOB-a u srednjoj Bosni, trebalo je da 1. proleterska divizija postojeću slobodnu teritoriju što više proširi. Postavilo se pitanje u kojim pravcima. Očito, dalje širenje prema Banjoj Luci nije dolazilo u obzir jer se u njoj nalazila glavnina njemačke 714. divizije sa jakim ustaško-domobranskim jedinicama. Na desetak kilometara jugoistočno od nje nalazio se dobro utvrđeni Čelinac sa jakom posadom, značajno uporište u sistemu spoljne odbrane Banje Luke i isturena baza i oslonac za ispade prema slobodnoj teritoriji. Realno je bilo da se u takvoj situaciji ofanzivna dejstva glavnine divizije usmjere na sjeveroistok i jugoistok, ka dolinama rijeka Ukrine, Bosne i Usore, u pravcima na kojima su se, pored četnika, uglavnom nalazile domobranske i ustaške posade, ali i objekti veoma značajni i osjetljivi za neprijatelja, kao što su komunikacije u dolini rijeke Bosne koje povezuju Slovenski Brod i dolinu Save sa Sarajevom i dalje, s Jadranskim morem. Tako su se dejstvima na pomenutim pravcima otvarale široke perspektive za postizanje značajnih uspjeha. Ipak, osnovno je bilo razbiti četnike. U vezi s tim je Štab divizije 22. decembra zamjeniku načelnika Vrhovnog štaba, Velimiru Terziću, pored ostalog, pisao: „Mi mislimo da sa glavninom naših snaga prodiremo dalje ka severoistoku i jugoistoku. Pokazalo se, naime, da će se konačno razbijanje četnika moći postići jedino ako zadržimo inicijativu u našim rukama i budemo u ofanzivi – sve dok ih ne dotučemo“.[130]

Teškoće Štabu 1. proleterske divizije u planiranju stvaralo je i to što tada nije imao radio-veze sa Vrhovnim štabom, a kurirska veza je bila spora i nesigurna. Tako je izvještaj Štaba divizije od 4. decembra Vrhovni štab primio tek 8 dana kasnije (12.XII) i od tada nije imao nikakve veze s divizijom. Pošto je brinuo o njoj i želio da utiče na njenu aktivnost, vrhovni komandant Josip Broz Tito uputio joj je 20. decembra iz Bihaća, preko 3. udarne divizije, direktivu u kojoj je precizirao: „Težište vaših operacija ispoljiti na prostoru Banjaluka – Prnjavor – izvorišni dio rijeke Vrbanje, likvidirajući sva

[130] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 16/1.

neprijateljska uporišta na ovom prostoru, čisteći teren od četničkih i ustaških bandi... vi treba da nastupate pred narodnim masama kao pravi narodni oslobodioci i zaštitnici. Imajte u vidu da na označenom prostoru imate raznorodne elemente: Srbe, Hrvate i Muslimane, te prema tome podesite svoj stav, držanje i propagandni rad. Uporedo s izvođenjem akcija... vi ćete nastojati svim silama da sprovodite mobilizaciju, na dobrovoljnoj bazi što većeg broj ljudstva, organizujući i formirajući bataljone, odnosno odrede, bilo kao terenske vojne jedinice bilo kao gotove formacije, koje trebate uvesti u sastav vaše divizije. Ovdje je osnovno da se mobilizacija sprovede što brže, da se što prije formiraju naše vojne jedinice i da se one uvedu što prije u akcije u sadejstvu i saradnji s jedinicama vaše divizije".

Istovremeno je Vrhovni štab obavijestio Štab 1. proleterske divizije da mu šalje novu radio-stanicu, zatim o borbama 3. udarne divizije, borbama u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, kao i na Istočnom frontu.[131] Ovo naređenje Štab divizije primio je 28. decembra, ali obećana radio-stanica još nije bila stigla.[132]

Polazeći od vlastite procjene situacije i zadataka ranije dobijenih od Vrhovnog štaba, Štab 1. proleterske divizije odlučio je da u međuvremenu, 22. decembra, jednu brigadu uputi sjeverno od ceste Prnjavor – Klašnice radi čišćenja sela od četnika, zauzimanja Prnjavora i prodiranja ka Savi, jednu brigadu prema Teslićiu i Tešnju radi njihovog zauzimanja, a jednu da zadrži na do tada oslobođenom području radi političkog djelovanja i zatvaranja pravca od Banje Luke. Pristupajući realizaciji te zamisli, on je toga dana naredio 1. proleterskoj brigadi da se prebaci sjeverno od ceste Prnjavor – Klašnica i očisti od četnika Otpočivaljku i Carevu goru, zatim manjim snagama da prodire ka selu Nožičko (oko 10 km južno od ušća Vrbasa u Savu), gdje se nalazila četnička bolnica, a glavnim snagama da zauzme Prnjavor s perspektivom ovladavanja lijevom obalom Ukrine i prodiranja na sjever – ka Motajici i Savi. Treća krajiška udarna brigada dobila je zadatak da, nastupanjem iz rejona Čečava, Ukrinica i Osivica, očisti od neprijatelja sela oko Teslića i Tešnja i zauzme ova mjesta, a 3. sandžačka proleterska brigada da se razmjesti na širokom području Lipovac – Javorani – Kotor-Varoš – Uzlonac – Jošavka – Šnjegotina - Dubrava – Crni vrh, radi zatvaranja pravca od Banje Luke, političkog djelovanja, stvaranja i učvršćenja NOO i mobilizacije

[131] J.B. Tito, Sabrana djela, 13, str. 108-110.
[132] AVII, k. 6-I, br.reg. 76/2.

novih boraca. Pošto se radilo o velikoj teritoriji, Štab divizije predložio je Štabu 3. sandžačke proleterske brigade da po jedan bataljon rasporedi: na lijevoj obali Vrbanje u rejonu Lipovac – Javorani; na prostoru Skatavica – Podbrđe – Kotor-Varoš; u Jošavki i Crnom Vrhu; u Dubravi i Šnjegotini.

Kad ona zauzme taj raspored trebalo je da 1. proleterska brigada krene na izvršenje svog zadatka. Posebno je Štab divizije, u naređenju od 22. decembra, ukazao brigadama na značaj organizovanja obavještajne službe i prikupljanja podataka o neprijatelju.[133] Očigledno namjera Štaba 1. proleterske divizije bila je da se na zauzetoj teritoriji učvrsti, organizujući je tako kako bi što bolje služila potrebama NOB-a i da je proširi zauzimanjem Prnjavora i Teslića gdje bi se, kako se pretpostavljalo, došlo do značajnijeg plijena u oružju i municiji u kojoj se oskudijevalo, pored vojno-političkog značaja zauzimanja ovih mjesta.

Pomijeranje brigada, naročito 3. sandžačke, na tako velikom prostoru išlo je dosta sporo zbog stalnih ispada Nijemaca iz Čelinca i Klašnica i uznemiravanja od strane četnika. Jači ispad izvršili su 26. decembra dijelovi jednog četničkog bataljona iz Čelinca prema Jošavci i Crnom Vrhu, u namjeri da se probiju na sjever. Istovremeno su koordinirano u napad iz Klašnica prema Prnjavoru krenuli dijelovi njemačkog 741. puka i četnici. Na pravcu od Čelinca četnicima se suprotstavio jedan bataljon 3. sandžačke brigade i primorao ih da se vrati natrag, dok su tri bataljona 1. proleterske brigade istovremeno odbacili drugu napadnu kolonu prema Klašnicama. Svaka brigada imala je po dva ranjena borca. Sljedećeg dana na prostoru između Vrbasa i Vrbanje četnici su pokušali da se u više pravaca probiju ka Javoranima, ali ih je bataljon 3. sandžačke proleterske brigade, koji se nalazio na tom terenu, razbio i primorao da se neorganizovano povuku prema Vrbasu, nanijevši im gubitke od 6 poginulih i 15 ranjenih, uz vlastite gubitke od 3 ranjena borca. I 28. decembra dijelovi ove brigade Sandžaklija odbili su napad četnika i čete Nijemaca iz Čelinca prema Jošavci i natjerali ih u bjekstvo.

Čitavog tog dana jedinice 1. proleterske brigade vodile su borbu s dijelovima njemačkog 741. puka i četnicima podržavanih sa dva tenka i artiljerijom, koji su napadali od Klašnica prema Prnjavoru u namjeri da za saobraćaj oslobode cestu između ova dva mjesta. U borbama na liniji Kremenjak – Devetine brigada je imala gubitke od

[133] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 29/1.

po 2 poginula i ranjena borca. Predveče je sa tri bataljona krenula u protivnapad, a neprijatelj se, kad je to osjetio, povukao prema Klašnicama. Nakon toga brigada je sa tri bataljona zauzela položaje prema Klašnicama (Dragovići, Bundali) i prema Prnjavoru. Ni neprijateljeva posada u Prnjavoru nije mogla ostati pasivna u situaciji kad su joj se dijelovi 1. proleterske brigade sve više približavali. Ona je 29. decembra dijelom snaga, sastavljenim od ustaša i četnika, vjerovatno u cilju izviđanja, krenula u zahvatu ceste prema Banjoj Luci. Ove snage stigle su do Lišnje, ali kad su primijetile da prema njima nastupaju dijelovi 1. proleterske brigade vratile su se natrag ne upustivši se u borbu.[134] U međuvremenu, Štab 1. proleterske brigade dobio je obavještenje da se u Prnjavoru i okolnim selima nalazi oko 1.600 vojnika što mu je, uz stalnu aktivnost neprijatelja sa pravca Banje Luke, ukazivalo da bi sama brigada teško zauzela Prnjavor, pa je Štabu divizije predložio da za napad na ovaj gradić angažuju i 3. krajišku udarnu brigadu.[135] Odvojena od glavnih snaga divizije, 3. krajiška udarna brigada je kod Teslića, u toku 24. i 25. decembra, očistila od četnika sela Pasjaču i Ranković, ali je 26. decembra bila napadnuta od Teslića prema Pribiniću. Borbe su vođene čitavog dana, naročito kod Debeleg brda, Borika, Plandišta, Katuništa i Božingroba. Pred veče neprijatelj je razbijen, pa su se domobrani povukli u grad dok su se četnici razbježali po šumama, a neki se vratili svojim kućama i predali oružje. Na poprištu je ostalo oko 60 poginulih i ranjenih neprijateljskih vojnika, među njima i komandant četničkog bataljona. Zarobljeno je 10 domobrana i 6 četnika. Zaplijenjen je mitraljez, 3 puškomitraljeza, 32 puške i manje količine ratne opreme. Brigada je pretrpjela gubitke od 3 poginula i 8 ranjenih boraca.

Kako joj je bilo naređeno 22. decembra, 3. krajiška udarna brigada je uveče 28. decembra sa zapada i sjeverozapada napala na Teslić, Gusti Teslić i Gornji Teslić. Računalo se s tim da su u tim mjestima domobrani i da neće pružiti jači otpor. I stvarno, brigada je relativno lako zauzela Gusti i Gornji Teslić i sa dva bataljona krenula u napad na Teslić. Međutim, na prilazima gradu neprijatelj je pružio jak otpor i zaustavio napad. U dejstvo je stupio i oklopni voz. U zoru bataljoni su se povukli od grada. Prema ocjeni Štaba brigade do neuspjeha je došlo zbog slabog sadejstva između bataljona. U Izvještaju štabu 1. proleterske divizije od 10. januara 1943 pored

[134] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 16-19.
[135] AVII, fond NOR-a, k. 700, br.reg. 18/2.

ostalog je pisalo: „Akcija nije uspjela iz razloga što se i bataljon nije mogao snaći usled guste magle, te je sva neprijateljska vatra bila uperena na IV bataljon, koji se u zoru morao povući“. Očito da je neprijatelj bio potcijenjen i da napad nije bio dobro pripremljen. Zarobljena su 42 domobrana i 6 četnika i zaplijenjena 3 puškomitraljeza, 50 pušaka i oko 6.000 metaka. Pored toga, porušeno je oko 300 metara željezničke pruge između Teslića i Doboja. Brigada je imala 8 ranjenih boraca. U toku dana njena dva bataljona su se povukla u Čečavu, jedan u Pribinić gdje je obezbjeđivao hiruršku ekipu i divizijsku bolnicu, a jedan je zadržan sjeverno od Teslića u blizini pruge – radi ometanja njene opravke.[136]

Iz izvještaja 1. proleterske brigade i neuspjelog napada 3. krajiške udarne na Teslić, Štab 1. proleterske divizije je uvidio da jedna brigada sama za sebe nije u mogućnosti da zauzme ni Prnjavor niti Teslić. Zbog toga se 29. decembra odlučio da privremeno odgodi napad na Prnjavor, da sa 3. krajiškom i tri bataljona 1. proleterske brigade napadne i zauzme Teslić, likvidira ili prisili na predaju njegovu posadu, a da 3. sandžačku ne pomijera. Računalo se s tim da je posada, koju su sačinjavali domobrani, slabe borbenosti i da će se doći do značajnog plijena, posebno u municiji sa kojom je naročito oskudijevala 3. krajiška. Pored toga, u okolini Teslića se nalazila i prilično jaka grupacija četnika, koja je privlačila pažnju Štaba divizije i koju je takođe trebalo razbiti. Uz to, područje Teslića nudilo je bolje uslove za manevar od rejona Prnjavora, a u vidu se imala i mogućnost sadejstva sa 3. udarnom divizijom koja je dejstvovala na sektoru Travnik – Žepče i ugrožavala komunikacije u dolini rijeke Bosne. U međuvremenu, Štab divizije je uspio da popravi radio-stanicu i uspostavi radio-vezu sa Vrhovnim štabom, mada joj nedavno upućena radio-stanica preko 3. udarne divizije još nije bila stigla. Zamjenik načelnika Vrhovnog štaba je 30. decembra ukratko upoznao Štab divizije sa borbama u Sloveniji, Hrvatskoj i zapadnoj Bosni i stavio mu do znanja da „što se tiče ... zadataka ostaje u važnosti i dalje direktiva Vrhovnog komandanta koja vam je dostavljena 22. XII 1942.g.“, zatim „nastojte da vam radio-stanica bude uvek ispravna i da budete sa nama stalno u radio-vezi“.[137]

U vezi sa odlukom za napad na Teslić, Štab 1. proleterske divizije naredio je 29. decembra Štabu 1. proleterske brigade da sa

[136] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 112-114.
[137] Zbornik, tom II, knj. 7, str. 201-202.

jednim bataljonom zatvori pravac Klašnice – Prnjavor i to tako da bude stalno pokretljiv i da se, po potrebi, kreće i sjeverno od ceste između ova dva mjesta. Jedan bataljon da postavi u rejon Kokori – Vršani sa zadatkom da zatvara pravac od Prnjavora prema novooslobođenoj teritoriji, a da se sa ostala tri bataljona do pada mraka 30. decembra prebaci u rejon Kulaši – Popovići, oko 20 km sjeverozapadno od Teslića.[138] Očito je bilo da Štab divizije namjerno ne dovodi glavninu 1. proleterske brigade u blizinu objekta napada kako bi postigao iznenađenje. Sa glavninom brigade i Štab divizije se premjestio u Kulaše. Sa bataljonima na sektoru Klašnice – Prnjavor ostao je da komanduje komandant brigade Danilo Lekić, a glavninom su komandovali zamjenik komandanta Miloje Milojević i politički komesar Mijalko Todorović.

Štab 1. proleterske divizije imao je podatke: da se u Tesliću i oko njega nalazi oko 600 domobrana i 30-50 ustaša; da od težeg naoružanja imaju 2 haubice, 2 brdska topa, 4 minobacača, 4 mitraljeza i voz sa blindiranim vagonima; da se u Tešnju nalazi četa domobrana, manja posada u Jelahu i u Doboju 2 čete domobrana i oko 150 Nijemaca. Stvarno, posada u Tesliću bila je trostruko jača, tačnije – oko 2.000 neprijateljskih vojnika.[139]

Stigavši u pomenuti rejon sa glavninom 1. proleterske brigade. Štab 1. proleterske divizije odlučio je da Teslić zauzme napadom djelovima 3. krajiške i 1. proleterske brigade podijeljenim u dvije napadne grupe. Prvu grupu sačinjavala su dva bataljona 1. proleterske brigade. Grupa je dobila zadatak da pređe Usoru kod Žarkovine (3 km sjeverno od Teslića), zatim da bataljon 3. krajiške poruši željezničku prugu i cestu Teslić – Doboj, likvidira neprijatelja u Vrelu ukoliko se tu zatekne i kod Lepog brda postavi obezbjeđenje prema Jelahu i Doboju, da jedan bataljon 1. proleterske brigade sa istoka napadne na Teslić a jedan da obezbijedi napad od Tešnja i posluži kao rezerva grupe. Drugu grupu sačinjavala su tri bataljona 3. krajiške i bataljon 1. proleterske brigade pod komandom Štaba 3. krajiške udarne brigade. Njen je zadatak bio da sa bataljonom 1. proleterske brigade napada sa zapada, u zahvatu ceste Pribinić – Teslić, a sjeverno od ove ceste sa jednim bataljonom 3. krajiške brigade, jedan bataljon da zadrži u rezervi kod Rankovića radi obezbjeđenja divizijske bolnice od četnika sa Borja planine i sa jednim da se južno od Teslića

[138] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 33/1.

[139] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 383-384: Izvještaj Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije Glavnom stožeru hrvatskog domobranstva od 4. 1. 1943.

obezbijedi od neprijatelja u Komušini. Jedinicama je ukazano da teže što ranijem upadu ma i najmanjih dijelova u grad i da se ne zadržavaju oko spoljnih utvrđenja neprijatelja. Planom je bilo predviđeno da se sanitet i Štab divizije smjeste u Ranković (6 km zapadno od Teslića). Početak napada određen je za 19 sati 1. januara.

Pored zadataka grupama u napadu Štab divizije naređenjem je regulisao i postupak poslije zauzimanja Teslića: evakuaciju plijena i zarobljenika treba izvršiti prema Rankoviću, Pribiniću i Liplju; prva grupa se postavlja prema Doboju i pristupa zauzimanju Tešnja; druga grupa bataljon 1. proleterske brigade ostavlja u mjestu radi održavanja reda, drugi angažuje za evakuaciju plijena i zarobljenika, a dva postavlja južno od mjesta radi obezbjeđenja sa toga pravca i po potrebi, likvidacije neprijatelja u Komušini. Štab divizije je, u naređenju od 31. decembra u 18 sati, ukazao i na naredne zadatke: brzo napuštanje Tešnja, zadržavanje Teslića ako neprijatelj ne preduzme napad jačim snagama, odmor jedinica u njegovom rejonu, a zatim pokret glavnine na sjever s tim što je za obezbjeđenje zauzete prostorije trebalo ostaviti slabije snage.[140]

Odluku za napad Štab 1. proleterske divizije donio je daleko od Teslića, a zatim jedinice postepeno pripremao i dovodio bliže objektu napada, ali opet ne dovoljno blizu, pa će bataljoni u napad krenuti sa udaljenosti 5 do 15 kilometara. On štabovima brigada daje detaljne zadatke u pisanoj formi, a Štabu 1. proleterske brigade i u neposrednom kontaktu, ostavljajući im slobodu u pogledu izbora načina izvršenja zadatka, pri čemu posebno ukazuje na značaj ubacivanja manjih dijelova u grad, međusobno sadejstvo i održavanje veze. U duhu situacije, racionalno ekonomiše snagama i za napad na grad angažuje 3 a za obezbjeđenja i rezerve 4 bataljona. Po izvršenom zadatku ukazuje i na naredne zadatke brigada u perspektivi. Može se uočiti da Štab divizije još nema dobro organizovanu obavještajnu službu, što se vidi iz činjenice da su snage u Tesliću bile tri puta jače od procijenjenih.

U toku 31. decembra bataljoni 1. proleterske brigade pomjerili su se na jug u sela Rečani, Osivica i Raduja (Draganića mlin), 5 do 7 kilometara sjeverozapadno i sjeverno od Teslića. Bataljoni 3. krajiške udarne brigade ostali su u ranijim rejonima rasporeda. Tokom narednog dana u jedinicama su vršene posljednje pripreme za napad: održani su sastanci štabova bataljona i komandi četa, kao i partijskih

[140] AVII, fond NOR-a, k. 706-A, br.reg. 35/1.

i skojevskih organizacija, čete su upoznavane sa zadacima i dr. Poslije podne, 1. januara, zavisno od udaljenosti, bataljoni su krenuli prema Tesliću čvrsto riješeni da ga napadnu i zauzmu iako nijesu znali tačan raspored neprijatelja. Zbog slabe koordinacije i proračuna za pokrete, blatnjavog terena i nesigurnih vodiča, napad nije počeo jednovremeno niti u određeno vrijeme. Zakasnilo se oko 2 sata.

Napadajući sa zapada u zahvatu ceste Kotor-Varoš – Teslić, desnokrilni bataljon 2. napadne grupe, odnosno bataljon 1. proleterske brigade, uspio je da sa juga od Luga i Bara prvi upadne u grad i na juriš zauzme haubičku bateriju, koja je dva puta prelazila iz ruke u ruku, pri čemu se naročito istakao zamjenik komandanta bataljona Milan Antončić Velebit. Sjeverno od njega napadao je bataljon 3. krajiške udarne brigade koji je naišao na snažan otpor neprijatelja iz bunkera na Kaćunu (k. 286) i Križu (trig. 352), na spoljnoj ivici odbrane grada, i pošto nije uspio da ih likvidira zastao je, a zatim se, nemajući veze i ne osjećajući rad susjednih bataljona, povukao.

Prva napadna grupa je uveče prešla Usoru preko mosta kod Žarkovine, a zatim je bataljon 3. krajiške brigade porušio cestu i prugu i postavljajući se na Lepo brdo (k. 371), zatvorio pravac od Jelaha i Doboja. Jedan bataljon 1. proleterske brigade krenuo je preko Debelog brda (trig. 476) prema Đemilić-Planju radi obezbjeđenja od Tešnja, dok je jedan bataljon sa sjeveroistoka oko 21 sat napao na Teslić. On je najprije slomio otpor neprijatelja iz bunkera na Hasanovači, a zatim i kod Pajića i Stenjaka i sa toga pravca upao u grad gdje je naišao na nešto jači otpor. Neprijatelj je pokušavao da odbranu organizuje u gradu, ali mu to sa demoralisanim domobranima, koji su se uglavnom predavali i nastojali da pobjegnu prema Tešnju, nije polazilo za rukom. Do 10 sati 2. januara prestao je svaki otpor neprijatelja. Tako su, u stvari, Teslić zauzela dva bataljona 1. proleterske brigade, napadajući sa istoka i zapada. Mali dio posade uspio je da se – kako piše u izveštaju Štaba 1. proleterske brigade od 4. januara – probije prema Tešnju. Pokušao je da pobjegne i komandant 4. pješačke pukovnije, pukovnik Stjepan Binder, koji je komandovao odbranom Teslića, ali je uhvaćen od bataljona koji se nalazio na obezbjeđenju, kod sela Đemilić-Planje, na pola puta između Teslića i Tešnja, zajedno sa još 3 oficira, ustaškim logornikom i 270 domobrana.[141] Doveden je u Štab divizije i kad mu se komandant Koča Popović, pored ostalog, obratio riječima: „Znate li da smo sa dva partizanska bataljona

[141] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 65-67.

zarobili ceo vaš puk?“ Odgovorio je: „Znam ovo: da ste Vi komandant moje vojske, a ja Vaše – i ja bih čuda pravio“.[142]

Zauzimanje Teslića snažno je odjeknulo u čitavoj srednjoj Bosni, pa i šire. Bio je to veliki uspjeh 1. proleterske divizije. Kako je njen Štab izvještavao Vrhovni štab 9. januara, zarobljeno je 38 oficira i preko 1.200 domobrana. Zaplijenjeno je: 4 haubice (3 oštećene), 4 protivtenkovska topa (2 oštećena), brdski top, 2 topa “pito” (37 mm), 4 minobacača (3 oštećena), više mitraljeza i puškomitraljeza, oko 1.300 pušaka, preko 1.000 artiljerijskih granata, oko 1.000 mina za minobacače, više ručnih bombi, nekoliko stotina puščanih metaka, nekoliko vagona vojničke opreme, namirnica i drugog. Sve je to ostvareno uz veoma male gubitke: 1. proleterska brigada imala je 2 ranjena, a 3. krajiška jednog poginulog i 2 ranjena borca.[143]

Svu krivicu za gubitak Teslića ustaše su svalile na domobrane. Pišući o napadu na Teslić, ustaški doglavnik Ademaga Mašić je, pored ostalog, konstatovao: „Prva je navala uslijedila na Lug-Bare, južno od Teslića, na kojem je položaju bila III bojna, gdje nije bilo niti jednog pucnja. Jedan sat III bojne predao se je odmah a da nije niti jednu pušku opalio. Time je bio otvoren put za grad Teslić, a to je bilo na liniji Teslićko groblje – Crkvica – Pilana... Po izjavi časnika, koji su se uspjeli po vrlo teškim okolnostima povući u Tešanj - Teslić nije trebao pasti, jer je imao preko 1.700 domobrana, 4 haubice poljske, 4 gorska topa, 4 protuoklopna topa, pješački top, te oko 12 strojnica, 60 strojopušaka, 8 bacača te velik broj strojosamokresa, ali je pao uslijed demoralizacije domobrana IV pješ. pukovnije, koji se jednostavno nisu htjeli boriti.“ Nasuprot domobranima za partizane je napisao: „Partizani su tako dobro naoružani, da je skoro svaki treći partizan oboružan strojopuškom ili strojosamokresom i u borbi, po izjavama svih lica koja su se s partizanima borili, da skoro obične puške ne upotrebljavaju u borbi, nego samo automatsko i teško oružje, a vojnici su im vrlo mladi, od 17 do 25 godina, a među njima je 1/5 mladih djevojaka koje su vrlo borbene. Opremljeni su vrlo dobro, a neobično disciplinirani i ne smije se njihova snaga podcjenjivati. Njihova promičba tako je jaka i opasna da je teško naše domobrane skloniti na jednu uspješnu borbu protiv njih... Kako se govori, partizani su u Tesliću razdijelili narodu hranu, isplatili tvorničke radnike i nikoga nisu maltretirali ili klali.[144]

---

[142] Dr Julka Mešterović, isto str. 161.
[143] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 101-107.
[144] AVII, fond NDH, k. 55, br.reg. 1/1.

Po zauzimanju Teslića bataljoni prve napadne grupe smjestili su se u selima Đemilić-Planje, Markotić, Đedovac, a druge u selima Gomjenica, Gornji Teslić i Žarkovina, kao i u samom gradu. Njihov dalji rad regulisao je Štab 1. proleterske divizije naređenjem izdatim uveče 2. januara. Prvoj napadnoj grupi je naređeno da zatvori pravac od Doboja i Tešnja, temeljito poruši cestu i željezničku prugu prema Jelahu i prikupi podatke o četničkim grupama sjeverno od Jelaha i Tešnja. Druga napadna grupa dobila je zadatak da završi čišćenje Komušine i obližnjih sela od neprijatelja, prikupi zaplijenjeni materijal i evakuiše ga zajedno sa bolnicom i zarobljenicima preko Pribinića i Liplja u Karač, gdje su se nalazili magacini, zatim da za evakuaciju odredi jedan bataljon 3. krajiške udarne brigade, da uz angažovanje i zarobljenih domobrana poruši mostove, da uspostavi red i organizuje vlast u Tesliću i za to angažuje jedan bataljon 1. proleterske brigade. Milanu Antončiću Velebitu naređeno je da od zaplijenjenih artiljerijskih oruđa formira divizijsku artiljeriju, pa mu u tu svrhu obije grupe rano ujutro 3. januara upute sve borce koji su vojni rok služili u artiljeriskim jedinicama Jugoslovenske vojske. Što se tiče dalje perspektive Štab divizije ukazao je da će se glavnina 1. proleterske brigade vratiti na stari sektor, a da će 3. krajiška udarna brigada ostati u rejonu Teslića, s tim što će i dalje jedan bataljon angažovati za evakuaciju, jedan zadržati u Tesliću, a sa dva zatvoriti pravce od Tešnja i Doboja na liniji: Bejtići – Đemilić – Planje – Mrkotić – Kaloševići.[145]

Bataljon 1. proleterske brigade koji je zadržan u Tesliću brzo je zaveo red u gradu i u tom pogledu nije bilo nikakvih problema. Osnovana je partijska organizacija od 4 člana i formirana Komanda mjesta koja je odmah stupila u dejstvo. Život je počeo da se normalizuje. Održan je zbor građana na kome je govorio politički komesar 1. bataljona brigade,[146] a zatim je za narod i vojsku data priredba. Odmah se počelo sa političkim djelovanjem u svim mjestima gdje su se nalazili partizani. Građani su prvi put mogli slobodno da slušaju radio stanicu „Slobodna Jugoslavija“ i prvi dobrovoljci počeli su da se javljaju u partizane. Evakuacija plijena odvijala se normalno. Po naređenju Vrhovnog štaba, dio naoružanja i municije upućen je 3. udarnoj diviziji.

Ocijenivši da nema potrebe za dužim zadržavanjem glavnine 1. proleterske brigade u rejonu Teslića, Štab 1. proleterske divizije

[145] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 35-36.
[146] Advan Hozić, Teslić u NOB, Teslić 1985, str. 119.

odlučio je 3. januara da je za dva dana pomjeri na sjever u rejon Kulaši-Popovići i dalje na zapad na prostor između Banje Luke i Prnjavora, gdje je neprijatelj bio veoma aktivan. Sa njom je trebalo da se kreće i Štab divizije. Treća krajiška udarna brigada trebalo je da ostane u širem rejonu Teslića na prostoru Vitkovići – Đemilić – Planje – Vrućica - G.Teslić – Osivica, s tim da joj jedan bataljon bude pokretan i krstari na području Pribinić – Liplje - Maslovare radi likvidacije preostalih četničkih grupa i učvršćenja nove narodne vlasti. Zadatak glavnine brigade, kako ga je formulisao Štab divizije u naređenju od 3. januara 1943. godine, bio je: „Odbrana Teslića, obrazovanje i učvršćenje narodnooslobodilačke vlasti, eventualno prolazno likvidiranje Tešnja i Jelaha (prema prilikama i mogućnostima), konačno razbijanje četničkih grupa na čitavom ovom sektoru, mobilizacija, organizovanje obavještajne službe na ovom sektoru i prema istoku, sistematsko i svakodnevno dalje rušenje druma i pruge i objekata na njima, politički rad među stanovništvom oslobođene teritorije i vršenje političkog uticaja na stanovništvo okolnih krajeva i sela (u tom cilju pozvati na predaju meštanske i domobranske okolne garnizone) itd.“ Pri svemu tome trebalo je da brigada nastavi i stalno održava vezu sa 3. sandžačkom proleterskom brigadom i 3. udarnom divizijom.

Od zaplijenjene artiljerije Štab divizije dodijelio je 2 protivtenkovska topa 1. proleterskoj brigadi, a po jedan protivtenkovski i „pito“ 3. krajiškoj i 3. sandžačkoj brigadi. Ponovo se naređuje štabovima brigada da do 12 sati 4. decembra upute tražene artiljerce radi obrazovanja divizijske artiljerije.

U vezi sa zarobljenim domobranima, Štab divizije je, na osnovu depeše Vrhovnog štaba od 3. januara,[147] naredio štabovima 1. proleterske i 3. krajiške da one koji su rodom iz okoline Teslića saslušaju i ako se utvrdi da se nijesu „uporno borili protiv partizana“ puste kućama. Ostale, koji su većinom bili iz Slavonije, ne puštati odmah kućama, što je do tada bila praksa, već ih zadržati izvjesno vrijeme. One koji izraze želju da stupe u partizane odmah uvrštavati u jedinice. Ostale (400 zadržanih u 1. proleterskoj, a po 300 u 3. krajiškoj udarnoj i 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi) odmah rasporediti po bataljonima i u pogledu ishrane i stanovanja izjednačiti sa borcima. Sa njima je trebalo intenzivno politički raditi i što veći broj pridobiti da ostanu u jedinicama, a one koji to ne žele predati

[147] AVII, fond NOR-a, k. 14, br.reg. 1/1.

slavonskim partizanima kad se stupi u vezu sa njima.[148] Takav pristup domobranima kao ratnim zarobljenicima uticao je na to da su se oni, naročito kad su se sami borili, bez ustaša i Nijemaca, obično brzo predavali jer su znali šta ih čeka – da će biti pušteni kućama. Međutim, i pored takvog postupka sa njima još uvijek ih je mali broj ostajao u partizanskim jedinicama, kakav je bio slučaj i sa zarobljenima u Tesliću.

Kako je bilo i naređeno, u tom vremenu je od dvije haubice 100 mm i jednog brdskog topa 65 mm formirana divizijska artiljerija. Njen komandant postao je Milan Antončić Velebit. U prvoj polovini januara, na osnovu naredbe Vrhovnog Štaba od 2. decembra 1942. godine, koju je Štab divizije primio 28. decembra, u diviziji je organizovana i obavještajna služba. Pri štabu divizije i štabovima brigada obrazovani su obavještajni centri.[149] Šef obavještajnog centra divizije postao je Nikola Božović. U tom vremenu uspostavljeno je i divizijsko skladište oružja i municije. Bili su to koraci u pravcu daljeg organizacijskog jačanja divizije u pogledu stvaranja rodova i službi u njenom sastavu. Na osnovu naređenja Vrhovnog štaba NOV i POJ, Štab divizije naredio je 17. januara da čete i baterije vode pojedinačni spisak sa podacima o svakom borcu, knjigu ranjenih i bolesnih, knjigu odsustvujućih i listu gubitaka po određenim obrascima, a štabovi bataljona i brigada knjigu gubitaka. Štab divizije ukazao je da su „navedene knjige dokumenti trajne vrednosti i podaci za istoriju, te se za to moraju brižljivo i sa najvećom tačnošću voditi i čuvati".[150]

Dok je Štab divizije planirao nove akcije i preduzimao mjere za njeno dalje organizaciono jačanje - ni neprijatelj nije mirovao. Komandant njemačke 718. pješadijske divizije, pored toga što se nije mirio sa gubitkom Teslića koji je ulazio u njegovo operacijsko područje, uplašio se i za Doboj, koji je kao željezničku raskrsnicu u dolini rijeke Bosne cijenio da je od životne važnosti. S tim u vezi on je, istog dana kad su partizani zauzeli Teslić, izdao zapovijest br. 59 za osiguranje Doboja i naredio formiranje borbene grupe „Šperling" za njegovu odbranu. U njen sastav ušli su: Štab 668. artiljerijskog

[148] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 40-43.

[149] U naprijed citiranom naređenju od 3. januara, Štab 1.proleterske divizije obavijestio je štabove 1.proleterske i 3.krajiške brigade: „Organizovanje obavještajne službe u diviziji sprovešće se sledećih dana". U vezi s tim je 14. januara politički komesar divizije, pored ostalog, obavijestio Vrhovni štab: „Organizovali smo ob.službu i Skladište oružja i municije, tako da svakim danom postajemo sve više prava regularna vojska" (Zbornik, tom IV knj. 9, str. 150).

[150] AVII, fond NOR-a, k. 706, br.reg. 1/1-4.

diviziona, 738.folksdojčerski bataljon, 1.bojna 15.pješačke pukovnije (domobrani), 4.baterija 668.artiljerijskog diviziona, 105.željeznički oklopni voz, jedan bataljon Nijemaca koji je komandant njemačkih trupa u NDH trebalo da prebaci u Doboj, dijelovi 718.čete za vezu i svi dijelovi ustaško-domobranskih jedinica u rejonu Doboj – Teslić – Tešanj. [151] Pored odbrane Doboja u slučaju napada partizana, zadatak grupe je bio i da izviđa u pravcu Teslića i u pogodnom momentu prodre prema njemu i zauzme ga.[152]

Dok se neprijatelj pripremao da povrati Teslić, u njegovom rejonu su bataljoni 1. proleterske i 3. krajiške brigade politički djelovali, vršili evakuaciju materijala iz Teslića i čistili sela od ostataka četničkih jedinica i ustaške milicije (Komušina). U toku 3. januara Nijemci su iz vazduha izviđali Teslić sa okolinom i bombardovali ga. To su nastavili i sljedećeg dana, a oko 13 sati u napad prema Tesliću je, sa linije Jelah-Tešanj, krenula borbena grupa „Šperling". Podržana artiljerijom i tenkovima, ona je oprezno nastupala u više napadnih kolona i do mraka izbila na liniju Kaloševići – Mrkotić – Đemilić – Planje, 6-7 kilometara istočno i sjeveroistočno od Teslića. Tu su joj se odlučnije suprotstavili i zaustavili je bataljoni 1. proleterske i jedan bataljon 3. krajiške udarne brigade.

Napad neprijatelja uslijedio je u veoma nepovoljnom momentu jer su toga dana djelovi 3. krajiške brigade trebalo da smijene glavninu 1. proleterske prema Jelahu i Tešnju, kako bi ova, po naređenju Štaba divizije koje je već bila primila, krenula prema Prnjavoru. Napad je poremetio plan Štaba divizije. Držeći se kruto naređenja, dio Štaba 1. proleterske brigade povukao je bataljon, koji se nalazio južno od Usore u rejonu Mrkotića, sjeverno od pomenute rijeke prema Draganića mlinu, mada nije bio smijenjen od djelova 3. krajiške udarne brigade. Time je na tom pravcu bio otvoren put neprijatelju prema Tesliću. Međutim, ujutro 5. decembra, po naređenju Štaba divizije, dva bataljona 1. proleterske i jedan bataljon 3. krajiške udarne brigade prešli su u napad na neprijatelja prema Mrkotiću i Kaloševićima. Gotovo istovremeno i neprijatelj je krenuo u napad i zahvaljujući brojnoj i tehničkoj nadmoi, uspio da ovlada brdom Miljevac (k. 315) sjeverno od ceste Teslić-Jelah i Lepim brdom (k. 371 i 409) južno od te ceste, 4-5 kilometara sjeveroistočno od Teslića. Protivnapadom neprijatelj je zbačen sa Miljevca i Lepog brda,

[151] Doboj je bio sjedište Stožera 4.pješačke divizije.
[152] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 14-15.

a kada je poslije podne uslijedio napad jednog bataljona u njegov desni bok pravcem Draganića mlin – Piljužići i jednog bataljona 3. krajiške brigade u lijevi bok pravcem Vrućica – Samardžići – Veliki vis (k. 515) – Đemilić-Planje, neprijatelj je prisiljen da se povuče u Jelah i Tešanj. U ovim borbama divizija je imala gubitke od 2 poginula, 8 ranjenih i jednog nestalog borca.

Pošto je neprijatelj odbačen u Tešanj i Jelah, dio Štaba 1. proleterske brigade procijenio je da su time stvoreni uslovi da, u duhu ranijeg naređenja Štaba divizije, krene na sektor Prnjavor – Banja Luka, pa je po završenoj borbi povukao bataljone u Osivicu, Gračanicu i Ukrinicu u namjeri da ujutro, 6. januara, krene s njima u Čečavu gdje bi se odmorili a zatim nastavili pokret.[153] I manji dijelovi 3. krajiške udarne brigade u toku noći i sljedećeg dana povukli su se zapadno od Teslića u Osivicu, Gusti Teslić, Jasenice, Buletić i zatvorili pravac prema Pribiniću, odnosno Kotor-Varošu. Kad je 6. januara borbena grupa „Šperling", uz podršku artiljerije i 6 tenkova, ponovo krenula u nastupanje – nije naišla na jedinice 1. proleterske divizije, tako da je toga dana bez borbe ušla u Teslić. Umjesto ranije razbijene 4. pješačke pukovnije u Teslić je slijedećeg dana za posadu upućena 8. pukovnija 4. pješačke divizije.

Štab divizije bio je veoma nezadovoljan što je neprijatelj olako povratio Teslić iako je napadao jakim snagama. On je smatrao da su Miloje Milojević i Mijalko Todorović Plavi, koji su komandovali sa tri bataljona kod Teslića, trebalo da postupe u duhu situacije i da brane Teslić, a ne da se povuku. Međutim, oni su se dosljedno držali naređenja i po njemu postupili. Svoje nezadovoljstvo takvim postupkom Štab divizije izrazio je u dopisu Štabu 1. proleterske brigade riječima: „Prema Karanovićevom izvještaju i prema onome što smo mi mogli zaključiti, izgleda da se Miloje i Plavi u najmanju ruku nisu snašli. Oni su, kad borba nije još završena, povukli jedinice brigade. Tako smo izgubili Teslić koji se, po svemu sudeći, mogao braniti i odbraniti ... Ako se situacija prema Prnjavoru osetno ne promeni, moraće ponova 3 vaša bataljona da idu prema Tesliću i grad će se morati ponovo osloboditi... Neprijatno smo iznenađeni ovako nepromišljenim postupkom Miloja i Plavog."[154]

Ovakvom postupku svakako je doprinijelo i to što Miloje i Plavi od 5. januara nijesu imali nikakve veze sa Štabom divizije da bi

[153] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 74-76.
[154] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 90-91.

se mogli konsultovati sa njim. Da bi se ove smetnje otklonile, Štab divizije poslao im je 6. januara radio-stanicu. Iz gornjeg citata vidimo da se Štab divizije nije mirio s gubitkom Teslića i da je već odlučio da ga ponovo napadne i povrati.

Naredna dva dana, dijelovi borbene grupe „Šperling" vršili su ispade iz Teslića prema Gustom Tesliću, ali su ih oba dana dijelovi 3. krajiške udarne brigade odbacivali natrag nanoseći im osjetne gubitke. Za to vrijeme jedna četa ove brigade ometala je saobraćaj neprijatelja i opravku ceste, pruge i mosta preko Usore kod Žarkovine. Nakon toga situacija u rejonu Teslića relativno se stabilizovala.[155]

U vrijeme borbi oko Teslića i 3. sandžačka i dva bataljona 1. proleterske vodili su skoro svakodnevno borbe i politički djelovali na širokom području između Prnjavora, Klašnica, Banje Luke, Čelinca i Kotor-Varoša. Neprijatelj ni ovdje nije mirovao. Uz podršku artiljerije, 1. bataljon 741. puka njemačke 714. divizije, zajedno sa domobranima i četnicima, krenuo je 2. januara u više napadnih kolona od Klašnica u zahvatu druma prema Prnjavoru, preko Crnog vrha i od Čelinca prema Jošavci. Istovremeno im je bataljon ustaša iz Prnjavora krenuo u susret i izbio u Lišnju. Kada je počeo napad jedan bataljon 1. proleterske zatečen je na području Devetina i Hrvaćana, te jedan u rejonu Vršani, Šarinci, Gajevi, a bataljon 3. sandžačke brigade na prostoru Crni Vrh-Jošavka. Razvučeni duž širokog fronta, bataljoni su usporavali nastupanje neprijatelja, nanosili mu gubitke i postepeno sužavali front odbrane. Borbe su nastavljene i slijedećeg dana. Neprijatelj je sporo prodirao, ali kad su se krajem dana ustaše pojavile kod Prnjavora, nastojeći da od Vijačana preko Mravica s leđa napadnu pomenute bataljone, oni su se povukli na Kozju glavu (k. 373), Kantar (k. 374) i u Vijačane i zatvorili pravac prema Šnjegotini. Neprijatelj je ovladao Devetinama, Kokorima i Jošavkom i izbio na Divan (trig. 382).

Poslije dvodnevnih borbi, pritisak neprijatelja je 4. januara znatno oslabio. A onda oko podne njemačke snage počele su iznenada da se povlače ka Klašnicama, Banjoj Luci i Čelincu, a iza njih i domobrani, dok su se ustaše sa pravca Prnjavora povukle prema Lišnji. Na dostignutim položajima, pri čemu se vjerovatno radilo o početku koncentracije njemačkih snaga za zimske operacije (Vajs), bataljoni su u noći između 4. i 5. januara prešli u protivnapad na četnike čiji je otpor brzo slomljen i u toku naredna dva dana povratili

[155] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 214-216.

gotovo svu teritoriju koju su držali prije napada neprijatelja. Bataljoni 1. proleterske brigade razmjestili su se u selima Kokori, Čivčije i Branešci, a bataljon 3. sandžačke proleterske brigade na području Crnog vrha, Brđana i Jelovčana.[156] Istovremeno su dijelovi 3. sandžačke brigade vodili uspješne borbe s četnicima na području između Vrbanje i Vrbasa, kod Javorana i Lipovca i ostvarili neposrednu saradnju s bataljonom 5. crnogorske brigade 3. udarne divizije NOVJ.

U Kokorima borci Kragujevačkog bataljona 1. proleterske brigade su zajedno sa mještanima očistili crkvu od smeća jer su je Nijemci bili pretvorili u konjušnicu, a zatim je 7. januara, na pravoslavni Božić, vjerski referent 1. proleterske brigade, sveštenik Blažo Marković, održao liturgiju, što je veoma obradovalo seljake vjernike i pokolebalo četničke propagande da partizani ruše crkve. Pišući o tome, Milan Đorđević Janaćko je, pored ostalog, zabilježio: „Rano na prvi dan Božića zabrujala su crkvena zvona. Narod, svečano odeven, počeo se okupljati. Porta je bila puna. U crkvi nije bilo mesta za sve. Seljaci nisu verovali da je Blažo Marković zaista sveštenik. Počela je služba. Pop je obukao epitrahilj i sa Svetim pismom u ruci izašao pred oltar. Pratio ga je crkvenjak. Narod je više gledao u crkvenjaka nego u popa. Crkvenjak je klimajući glavom potvrdio da je Marković stvarno pop... Kad su vidjeli da nije u pitanju prevara, seljaci su navalili da im pop krsti djecu. A te djece bilo je dosta jer su ustaše ubile seoskog popa i zatvorile crkvu... I eto, sticajem okolnosti, dogodilo se da komunisti vrate ugled crkvi od koje su Nemci i njihove sluge načinili štalu... Toga dana posle bogosluženja priređena je litija oko crkve. Sa narodom su učestovali i neki borci Kragujevačkog bataljona, što su seljaci oduševljeno pozdravili. Na kraju je održan veliki narodni miting na kome su govorili komesar i komandant bataljona... Sve ovo što se dogodilo u selu Kokorima brzo se rasčulo po celoj okolini. O nama se druga priča pričala. Kad smo krenuli iz tog kraja, narod nas je mnogo toplije ispratio nego što nas je dočekao.“[157]

---

[156] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 86-89.

[157] Milan Đorđević Janaćko: Božić u Kokorima, Prva proleterska, 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1963, str. 115-116.

Pokušaj prodora u dolinu rijeke Bosne

Za relativno kratko vrijeme – nepunih 40 dana, 1. proleterska i 3. udarna divizija oslobodile su veliki dio srednje Bosne i stvorile solidnu bazu za dalja dejstva i udar po vitalnim komunikacijama koje okružuju ovu oblast. Sama 1. proleterska divizija oslobodila je područje od oko 2.500 kvadratnih kilometara ili 100-ti dio Jugoslavije. Oslobođena teritorija u srednjoj Bosni je u stvari predstavljala idealnu bazu za dejstva prema istoku i za napad na željezničku prugu Slavonski Brod – Sarajevo koja je za okupatora i ustašku NDH bila od izuzetnog značaja, a u prvom redu za manevar trupama i njihovo snabdijevanje. Njenim prekidom stvorile bi im se velike teškoće ne samo u vojnom već i u privrednom i političkom pogledu. Polazeći od takve procjene i strategijskog plana za prodiranje na istok, Vrhovni štab NOV i POJ je naredbom od 7. januara, naredio 1. proleterskoj diviziji da sredinom januara preduzme napad na dio pomenute pruge između Dervente i Maglaja, a 3. udarnoj diviziji, sa dvije brigade, na dio između Zenice i Žepča i jednom brigadom na komunikacije u dolini Lašve, od Travnika pa prema njenom ušću u Bosnu.[158] Sa zadacima ovih divizija Vrhovni štab je upoznao i 6. proletersku istočnobosansku brigadu i naredio joj da sa njima uspostavi i održava vezu.[159]

Napad na prugu obije divizije trebalo je da počne 15. januara. Pošto su se na pravcu napada 1. proleterske divizije nalazile posade neprijatelja u Tesliću, Tešnju i Jelahu, njen štab je odlučio da ih likvidira napadom 3. krajiške i tri bataljona 1. proleterske brigade, pa da potom napadne na prugu, a da sa 3. sandžačkom brigadom ofanzivno djeluje prema Čelincu i prisili neprijatelja na defanzivu, te da sa dva bataljona 1. proleterske brigade vrši pritisak na neprijatelja u Devetinama i pazi na neprijatelja u Prnjavoru da ne bi intervenisao prema Doboju i Tesliću. Štab divizije imao je podatak da se u Tesliću nalazi oko 1.000 neprijateljskih vojnika – Nijemaca, ustaša i domobrana, raspoređenih uglavnom oko grada, među kojima i njemačka borbena grupa „Mifek“.[160]

---

[158] Pošto u to vrijeme nije imao veze sa 3.udarnom divizijom, Vrhovni štab joj je 7. januara uputio naređenje preko Štaba 1.proleterske divizije. Depeša je bila kratka: „Nemamo vezu sa Perom (Ćetković, komadant 3.ud.divizije-TR). Hitno mu saopštite naše naređenje da se angažuje na pruzi Zenica – Žepče“ (Zbornik, tom II, knj. 7, str. 273).

[159] Zbornik, tom IV, knj. 7, str. 313-316.

[160] AVII, fond NDH, k. 55, br.reg. 1/1: Opća bojna relacija za mjesec siječanj 1943. godine 4.pješačke divizije od 15. veljače 1943.

Štab 1. proleterske divizije izdao je 11. januara naređenje potčinjenim jedinicama. Tako je 3. krajiškoj udarnoj brigadi naredio da sa tri bataljona sa jugozapada, juga i istoka u 21 sat 14. januara napadne i zauzme Teslić, a da jedan bataljon zadrži u rezervi sjeverozapadno od grada, s tim da na tom pravcu dijelom snaga vrši pritisak na grad radi vezivanja neprijatelja. Pored toga, Štabu brigade je još naređeno da štabovima bataljona objasni važnost zadatka i način njegovog izvršenja: da se jedinice ne zadržavaju oko isturenih i dobro utvrđenih položaja neprijatelja već da smjelo i energično prodiru u grad, bez obzira na eventualnu bočnu ili leđnu vatru neprijatelja koja noću nije efikasna, pošto bi padom centra padala sama od sebe i sva okolna utvrđenja, kako se to dogodilo i u prethodnom napadu na Teslić.

Prva proleterska brigada dobila je zadatak da u isto vrijeme sa tri bataljona napadne i zauzme Jelah, ostavi dio snaga u njemu radi sprječavanja intervencije neprijatelja kod Doboja, zaprečavanja i rušenja željezničke pruge i druma, a zatim da bez zadržavanja, sa ostalim snagama, krene prema Tešnju i likvidira njegovu posadu. Po zauzimanju Teslića, Jelaha i Tešnja, trebalo je da 3. krajiška udarna brigada odmah uputi tri bataljona prema Tešnju odakle bi jedan usmjerila prema Maglaju radi ugrožavanja neprijatelja u njegovom rejonu i po mogućnosti, rušenja željezničkog mosta sjeverno od ovog mjesta. Jedan bataljon trebalo je da zadrži u Tešnju radi obezbjeđenja reda i evakuacije plijena, a jedan, sa dijelovima 1. proleterske brigade, da uputi ka ušću Usore u Bosnu sa zadatkom rušenja mostova u tom rejonu.

Po zauzimanju Jelaha i Tešnja i pristizanju bataljona 3. krajiške udarne brigade u taj rejon, 1. proleterska brigada imala je zadatak da, sa sva tri bataljona, krene prema Doboju i rijeci Rudanki radi eventualnog zauzimanja Doboja i rušenja mostova na Bosni, Spreči i Rudanki, a ako se ustanovi da se u Doboju nalaze jake neprijateljske snage, onda da temeljito poruši prugu i drum između Doboja i Kotorskog, s tim da jedan bataljon obavezno uputi na željezničku stanicu Rudanka – radi zatvaranja pravca od Dervente i rušenja saobraćajnih postrojenja.

Treća sandžačka proleterska i dva bataljona 1. proleterske dobili su zadatak da 14. januara preduzmu ofanzivne akcije prema Čelincu, Devetinama i Prnjavoru i neprijatelja na sektoru Čelinac –

Banja Luka - Prnjavor prisile na odbranu za vrijeme borbi na području Teslić – Doboj. Sem toga, 3. sandžačka trebalo je da obezbijedi divizijsku bolnicu, magacine i artiljeriju u rejonu Šnjegotine. Ovoj brigadi ostavljena je radio-stanica koja je ranije bila dodijeljena 1. proleterskoj brigadi.

Hirurškoj ekipi je naređeno da se početkom napada smjesti u Gračanicu (zaselak Rankovića), a zatim premjesti u Teslić pošto bude oslobođen. Za komandno mjesto Štaba divizije određen je Ljeljug (1 km sjeverno od G. Teslića), a zatim Teslić. Štab divizije je naređenjem regulisao način održavanja veze i pravac evakuacije ranjenika i plijena. Zarobljene domobrane trebalo je upućivati 3. sandžačkoj, koja bi ih prebacila preko Vrbasa na slobodnu teritoriju Bosanske krajine. Ako bi kasnije uslijedila intervencija jačih snaga neprijatelja, predviđeno je da se 3. krajiška povuče na pogodne položaje za odbranu Teslića, a 1. proleterska u rejon Kulaša, a ako i ona bude potrebna za odbranu Teslića – onda u Vitkovce i Osivicu.[161] Očito da je Štab divizije računao da će Teslić ponovo zauzeti. Ipak, u slučaju da ne bude zauzet prve noći, Štab divizije naredio je 14. januara 1. proleterskoj udarnoj da naredne noći pomogne 3. krajiškoj u njegovom zauzimanju, pa tek kada budu zauzeti Teslić, Jelah i Tešanj da krene prema Doboju i pruzi u dolini rijeke Bosne, zajedno s dijelovima 3. krajiške brigade.[162]

Zapovijest Štaba 1. proleterske divizije za napad na Teslić zatekla je 3. krajišku brigadu u selima Gusti Teslić, Osivica, Pasjača i Buletić, zapadno od Teslića. S pripremama za napad otpočela je 12. januara. Štab brigade održao je sastanak sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa, zatim su održane četne konferencije i sastanci partijskih i skojevskih organizacija na kojima je ukazivano na značaj predstojećeg napada i vojno-političku potrebu da uspije. Izviđano je u pravcu Teslića i prikupljani su podaci o neprijatelju, a istovremeno odbijani njegovi ispadi iz grada. Brigada je uspostavila i vezu sa 3. udarnom divizijom koja je, južno od nje, napadala u pravcu Žepča.

Zavisno od udaljenosti i pravca napada, bataljoni 3. krajiške su poslije podne 14. januara krenuli prema Tesliću. Nijesu stigli da ga jednovremeno napadnu u određeno vrijeme već u razmaku između 19 i 20 sati. Bataljoni su napadali sa sjeverozapada, jugozapada,

[161] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 115-118.
[162] Isto, str. 151.

jugoistoka i istoka, a dijelom snaga napadnuta je i posada u Žarkovini (oko 3 km sjeverno od grada). Odbrana je bila kružno organizovana u dvije linije – spoljna na udaljenosti 1-2 km od grada i na samoj njegovoj ivici, gdje su bili iskopani rovovi i izgrađeni bunkeri, a zgrade od tvrdog materijala podešene za odbranu. Brigada je relativno lako uspjela da zauzme sva uporišta spoljne odbrane, zajedno sa Žarkovinom, ali je na ivici grada zaustavljena dobro organizovanim otporom. Svi njeni pokušaji da u toku noći prodre u unutrašnjost i savlada neprijatelja ostali su bez rezultata, pa se prije svanuća povukla na polazne položaje. Zarobila je jednog natporučnika i 9 domobrana.[163] Prema izvještaju 4. pješačke divizije 8. domobranska pukovnija imala je gubitke od po jednog poginulog i ranjenog, dok su jedan oficir i 8 domobrana nestali.[164] Gubici brigade: 4 poginula i 9 ranjenih boraca.

Po naređenju Štaba 1. proleterske divizije, 3. krajiška je u 21 sat naredne noći ponovila napad na Teslić. Bataljoni su napadali istim pravcima kao i prethodne noći. Neprijatelj je i ovoga puta pružio snažan otpor i uspio da napad odbije, pa se brigada ujutro, 16. januara, ponovo povukla na polazne položaje. Bataljon koji je napadao sa istoka zarobio je 2 oficira i 75 domobrana. Zaplijenjena su 4 puškomitraljeza, minobacač i 65 pušaka.[165] Prema izvještaju 4. oružničke pukovnije Glavnom oružničkom zapovjedništvu NDH 2 njemačka vojnika su poginula i 2 ranjena i 4 domobrana poginula, dok je čitava 19. satnija 1. pješačke pukovnije sa jednim oficirom i 14 milicionera teslićke domobojne „zasužnjena".[166] Brigada je imala gubitke od 3 poginula i 9 ranjenih boraca. Štab divizije ocijenio je da „do zauzeća Teslića nije došlo zbog nesnalaženja i nemanja iskustva nižih štabova III brigade u napadu na grad"[167] iako je očito da je „krivac" za neuspjeh Kraišnika otpor neprijatelja.

Radi napada na Jelah, Tešanj i prema Doboju, Štab 1. proleterske brigade krenuo je 12. januara sa tri bataljona prema Tesliću, dok su na sektoru Banja Luka – Prnjavor ostala dva bataljona pod komandom zamjenika komandanta brigade Miloja Milojevića.

---

[163] AVII, fond NOR-a, k. 709, br. 8/1-1/I.
[164] AVII, fond NDH, k. 55, br.reg. 1/1-25.
[165] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 60: Petnaestodnevni izvještaj Štaba 3.krajiške udarne brigade Štabu 1.proleterske divizije od 6. januara 1943. godine.
[166] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 481: Doglasno izvješće 4.oružničke pukovnije Glavnom oružničkom zapovjedništvu od 31. siječnja 1943.
[167] Isto, str. 173-174.

Stigavši po veoma lošem vremenu (snijeg je neprestano padao) u rejon sjeverno od Teslića, Štab brigade je predveče 14. januara sa dva bataljona počeo da nastupa prema Jelahu, a jedan je uputio u pravcu Doboja. S jednim bataljonom preko Vitkovaca i Piljužića, a s drugim preko Kaloševića i Usore izbio je u rejon Jelaha i napao ga oko pola noći sa sjevera, sjeveroistoka i juga. Već u prvom jurišu odbrana neprijatelja je razbijena i zarobljeno je 18 domobrana. Međutim, oko 40-50 domobrana, oficira i žandarma, ustaški nastrojenih, povuklo se u školsku zgradu sazidanu od tvrdog materijala i nastavilo da pruža otpor. Sva nastojanja da se likvidiraju ili prisile na predaju ostala su bez uspjeha jer se nije raspolagalo težim naoružanjem. Pored toga, naišao je oklopni voz od Doboja i podržao ih snažnom vatrom, pa je Štab brigade bataljone povukao u Piljužiće i Omanjsku, sjeverno od Jelaha, u namjeri da i sa njima krene prema Doboju.

Bataljon koji je nastupao prema Doboju razbio je ustašku miliciju kod Križa i Sivše i tek ujutro, umjesto oko pola noći, stigao na prugu i počeo da je ruši. Očito je zakasnio jer je oklopni voz već bio prošao prema Jelahu. Drugi oklopni voz koji je ubrzo naišao od Doboja nije mogao da prođe preko razrušene pruge, a uz to je vatrom iz protivtenkovskog topa oštećen i prisiljen da se vrati natrag. U toku dana bataljon je izbio u Alibegovce, oko 8 km jugozapadno od Doboja. Pred veče su naišla još dva oklopna voza od Doboja, ali su i oni primorani da se povuku natrag.

Cijeneći nastalu situaciju i ne odustajući od namjere da zauzme Teslić, Štab 1. proleterske divizije odlučio je 16. januara da ga, angažovanjem 3. krajiške udarne i tri bataljona 1. proleterske brigade, po treći put napadne i zauzme, ovog puta u noći između 17. i 18. januara, a zatim da produži ka dolini rijeke Bosne.

Planom je bilo predviđeno da se Teslić zauzme napadom dviju napadnih kolona. Kolona pod komandom Štaba 1. proleterske brigade, koju su sačinjavala dva njena bataljona i dva bataljona 3. krajiške, dobila je zadatak da se sa dva bataljona – jednim kod Jelaha i jednim kod Žarkovine i Vrela, obezbijedi od neprijatelja u Doboju, a sa ostala dva sa sjevera i sjeveroistoka napadne Teslić i u sadejstvu sa drugom kolonom, kojoj je naređeno da napada s juga i koju su sačinjavala dva bataljona 3. krajiške i jedan 1. proleterske brigade, pod komandom Štaba 3. krajiške udarne brigade – zauzme grad. Početak napada predviđen je za 21 sat 17. januara. Štab divizije smatrao je da

je posada u Tesliću zamorena i demoralisana s obzirom na uzastopne napade na nju i na to da je bila odsječena od Doboja, pa će je, s obzirom na to, energičnim i odlučnim napadom savladati. Štab divizije ukazao je blagovremeno da je važno uočiti mjesta manjeg otpora i preko njih prodirati u centar grada. Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da, do početka napada na Teslić, zauzme Jelah i Tešanj, a po zauzimanju Teslića da se prikupi na prostoriji sjeverno od Jelaha i zatim krene prema dolini rijeke Bosne – u duhu ranijeg zadatka. Treća krajiška brigada trebalo je da dva bataljona ostavi u Tesliću i okolini, a sa ostala dva da se prebaci u Tešanj, od kojih jedan bataljon treba da ostavi u tome mjestu a sa drugim da krene prema dolini Bosne, zajedno sa bataljonima 1. proleterske brigade. Štab divizije obavjestio je brigade da je ova akcija koordinirana sa 3. udarnom divizijom, sa kojom je uspostavljena veza i koja južno od njih napada prema dolini rijeke Bosne, u pravcu Žepča.[168]

Kad je pala noć 16. januara, dva bataljona 1. proleterske brigade krenula su prema Jelahu, riješeni da ga energičnim napadom zauzmu. Međutim, neprijatelj nije sačekao njihov napad već se povukao prema Tešnju. Bataljoni su krenuli za njim i još u toku noći napali Tešanj sa tri strane. Spoljna odbrana grada je brzo savladana. Domobrani su bježali na sve strane, a manji broj ih se sklonio u tvrđavu u centru grada, odakle su nastavili da pružaju otpor. Ujutro su bataljoni ušli u grad, gdje su im se predala 23 domobrana, ali nije bilo vremena da postignuti uspjeh potpuno iskoriste. Ubrzo su krenuli prema Tesliću, kako bi na vrijeme zauzeli položaje za napad na ovaj grad, dok je bataljon koji se nalazio prema Doboju zadržan u rejonu Jelah – Jevadžije radi zatvaranja pravca od Doboja. Za to vrijeme, 3. krajiška se nalazila na položajima oko Teslića sa kojih je uznemiravala neprijatelja i pripremala se za napad.

Na opkoljavanje Teslića i izbijanje dijelova 1. proleterske divizije nadomak Doboja neprijatelj je brzo reagovao jer se uplašio za taj grad i veoma značajne komunikacije u dolini rijeke Bosne. Pošto se radilo o operacijskom području njemačke 718. pješadijske divizije, njena komanda je iz Zavidovića i nekih drugih mjesta prebacila dio snaga u Doboj i od njih formirala pukovsku borbenu grupu „Vist“ („Wust”): ojačani 750. puk sastava dva pješadijska bataljona i diviziona artiljerije. Naredila joj je da deblokira Teslić, dok je

[168] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 173-174 i 179-181: Naređenja Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade od 16. januara 1943 u 9.30 i 19 sati.

obezbjeđenje Doboja povjerila 4. pješadijskoj diviziji NDH. Planirano je da borbena grupa iz Doboja krene prema Tesliću rano ujutro 17. januara, da nastupa predjelom sjeverno od ceste Doboj – Teslić i do 12 sati ovlada Jelahom, a zatim odmah produži ka Tesliću.[169]

Po izbijanju na polazne položaje za napad, bataljoni 3. krajiške udarne i 1. proleterske brigade počeli su oko 22 sata da nastupaju prema Tesliću određenim pravcima. Neprijatelj je napad očekivao pa ga je spremno i organizovano dočekao. Pružio je veoma žilav otpor, no i pored toga neka uporišta spoljne odbrane morao je da napusti, ali se u grad nije moglo prodrijeti. Pošto su sva nastojanja da se grad u toku noći zauzme ostala bezuspješna, bataljoni napadača su se, ujutro 18. januara, povukli južno, zapadno i sjeverozapadno od Teslića.

Borbena grupa „Vist" u toku 17. januara sporo je nastupala od Doboja, nastojeći istovremeno da cestu i željezničku prugu osposobi za saobraćaj. Jedan bataljon 1. proleterske brigade usporavao je njeno nastupanje i postepeno se povlačio na zapad. Grupa je do pada mraka izbila na liniju Križ (tt 307) – Peljužići – Jelah, odakle joj je pružen jači otpor. Sljedećeg dana ona je nastavila još sporije da nastupa ka Tesliću, jer su joj po jedan bataljon 1. proleterske i 3. krajiške brigade pružili veoma žilav otpor kombinovan sa protivnapadima tako da je tek oko 17 sati stigla u Teslić.[170] Narednog dana, 19. januara, Grupa je iz Teslića uputila ojačani 2. bataljon 750. puka preko Jelaha i Tešnja prema Žepču, kao pomoć njemačkoj borbenoj grupi „Anaker" koja je napadala na položaje 3. udarne divizije čiji su dijelovi 17. januara zauzeli Žepče i Novi Šeher.

Iako je Štab 1. proleterske divizije očekivao uspjeh u napadima na Teslić i okolna uporišta, on je izostao u prvom redu zbog jakog otpora branilaca. Pokazalo se da je neprijatelj potcijenjen i da su 3. krajiška udarna i tri bataljona 1. proleterske brigade nedovoljne snage da zauzmu Teslić, Jelah i Tešanj, da izbiju u dolinu rijeke Bosne i ugroze komunikacije koje tuda vode, zajedno sa Dobojem. Pokazalo se i da je neprijatelj, a prije svega Nijemci, veoma osjetljiv na te komunikacije i da je u stanju brzo da interveniše. No bez obzira na sve to, već same borbe u tom rejonu značile su veoma mnogo za NOP u srednjoj Bosni, a postignuti su i izvjesni rezultati. Prema priznanju

[169] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 48-51: Zapovijest komandanta borbene grupe „Vist" za nastupanje ka Tesliću od 16. januara 1943.

[170] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 64-72 i 88-95: Desetodnevni izvještaj o situaciji za period od 16-21. januara 1943. Komande njemačke 718.pješadijske divizije od 26. januara 1943. godine i Izvještaj borbene grupe „Vist" Štabu 718.pješadijske divizije od 10. februara 1943.

neprijatelja, u borbama oko Teslića, u vremenu od 14. do 18. januara, poginulo je 9, ranjeno 14 i zarobljeno 97 domobrana, a zaplijenjeno 16 puškomitraljeza, 51 puška, 72 para cipela, 57 kompleta uniformi, oko 300 pari veša i druga oprema.[171]

Oslobođenje Prnjavora i izbijanje na rijeku Savu

Dok su vođene borbe kod Teslića i prema Doboju, 3. sandžačka proleterska brigada na širem području Kotor-Varoša bila je dijelom snaga orijentisana prema neprijatelju u Crnom Vrhu, Čelincu i Karanovcu radi zatvaranja pravaca koji iz doline Vrbasa izvode ka Kotor–Varošu. Njene snage bile su razvučene jer je pokrivala veliku teritoriju koja se od pomenutih mjesta protezala na istok do Šipraga, na sjever do Uzlomca i na jug do Vrbasa i Ugra. Njena 4 bataljona bila su raspoređena u širem rejonu Skatavice: jedan na prostoriji Lipovac – Javorani; u širem rejonu Skender-Vakufa, Šipraga i Maslovara; u Kotor-Varošu i široj okolini. Pored sprječavanja ispada neprijatelja na oslobođenu teritoriju i političkog djelovanja na terenu, brigada je u ovom vremenu obezbjeđivala divizijsku bolnicu i magacine u rejonu Šnjegotine i prebacivala teške ranjenike 1. proleterske divizije preko Vrbasa u Bosansku krajinu.

Kako joj je bilo i naređeno, istog dana kada su 3. krajiška i glavnina 1. proleterske brigade napadale na Teslić i Jelah, 3. sandžačka proleterska brigada preduzela je demonstrativni napad ka Čelincu. Pošto je prethodno očistila od četnika prostoriju u zoni komunikacije Jošavka – Brđani – Čelinac i zapadno od Čelinca, ona je u toku noći između 14. i 15. januara, sa dva bataljona sa istoka i jednim sa zapada, produžila napad na sam Čelinac. Neprijatelj je odlučno reagovao ne samo iz Čelinca nego i iz Karanovca, odakle je jedna četa Nijemaca sa nešto četnika krenula u napad u leđa bataljonu, koji je sa zapada napadao na Čelinac. Medjutim, bataljon se brzo pregrupisao i uspio da je odbaci prema Karanovcu. Mada napad na dobro utvrđeni Čelinac i nije mogao da da značajnije rezultate, on je ipak primoravao neprijatelja da u tome sektoru stalno drži jače snage radi odbrane Banje Luke, sa kojima je brigada i narednih dana vodila manje borbe i vezivala ih za sebe. U tim borbama, sredinom januara, ona je imala 8 boraca izbačenih iz stroja.[172]

---

[171] AVII, fond NDH, k. 55, br.reg. 1/1-25: Bojna relacija 4.pješačke divizije NDH za januar 1943. godine i do 15. februara 1943.
[172] Žarko Vidović, isto, str. 138-139.

Na sektoru sjeverno od zone koju je kontrolisala 3. sandžačka proleterska brigada, od Uzlomca pa prema komunikaciji Prijedor – Klašnice, dejstvovala su dva bataljona 1. proleterske brigade. Jedan od njih je 14. januara napao četnike u Devetinama i odbacio ih prema Klašnicama, dok je drugi, dejstvujući prema Prnjavoru, izbio u Lišnju oko 9 kilometara zapadno od Prnjavora. Pošto su ova dva bataljona inače imala zadatak da vrše pritisak na Prnjavor i vežu njegovu posadu kako ne bi intervenisala prema Jelahu i Tesliću, zamjenik komandanta 1. proleterske brigade – na osnovu obavještenja da se u Prnjavoru nalazi oko 100 domobrana a u okolnim selima još 900 – ukupno 1.000, te da u to vrijeme nijesu ispoljavali nikakvu aktivnost – odlučio je da 15. januara sa početkom u 23 sata napadne Prnjavor i po mogućnosti da ga zauzme.

Za napad na Prnjavor zamjenik komandanta 1. proleterske brigade, koji je komandovao sa dva bataljona, formirao je 15. januara u Lišnji od po jedne njihove čete Kombinovani bataljon i stavio ga pod komandu zamjenika komandanta 4. bataljona Miloša Vučkovića. Time je stvorena mogućnost da se napad izvrši iz tri pravca. Planom je bilo predviđeno da jedan bataljon napada s juga, Kombinovani sa zapada i jedan sa sjevera. Po zauzimanju varošice trebalo je da jedan bataljon ostane u njoj radi održavanja reda i evakuacije plijena, a jedan da krene prema Kovačevićima, likvidira neprijatelja na Miladinovićevom brdu (tvig.176), 5 kilometara sjeveroistočno od Prnjavora i spriječi intervenciju neprijatelja sa pravca Dervente. Kombinovani bataljon je, pak, s dijelom snaga trebalo da likvidira neprijatelja na Vučijaku i smjesti se u selu Mačino Brdo sjeverno od Prnjavora i zajedno s bataljonom na Miladinovićevom brdu, zatvori pravac od Dervente. Evakuaciju plijena trebalo je izvršiti prema Branešcima, a ako napad ne uspije povući se na polazne položaje. Za napad je trebalo pridodati Carevogorsku četu motajičkog četničkog odreda, ali do tješnje saradnje nije došlo.[173] Inače, saradnju sa četnicima ubrzo je zabranio Vrhovni štab NOV i POJ, stavivši depešom Štabu divizije jasno do znanja da četnike treba „razoružati, neutralisati ili potući", a ne sa njima sarađivati.[174]

Poslije podne 15. januara, po veoma lošem vremenu – pravoj vijavici, bataljoni su krenuli prema Prnjavoru. Domobrani u uporištima oko varošice bili su iznenađeni pojavom partizana. Pružili su slab otpor na Vijaci (trig. 209) i u Mačinom Brdu, a zatim se povukli u mjesto gdje

[173] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 170-172.
[174] AVII, fond NOR-a, k. 6/1, reg.br. 5/2.

su pokušali da se srede i pruže organizovan otpor. Međutim, pritiskom sa svih strana njihov otpor je slomljen do zore. Iz mjesta je prva pobjegla satnija legionara Ukrajinaca,[175] a zatim i manji dio domobrana koji su uspjeli da se probiju u Derventu. Glavnina se predala. Neprijatelj je priznao da su u Derventu stigla „3 častnika, 1. častnički namjestnik i 65 naoružanih domobrana, od oko 350 domobrana, koji su skupa sa zapovjednikom bojne bili u Prnjavoru".[176] Zaplijenjeno je 20 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, 2 minobacača sa 70 mina, 300 pušaka, veća količina municije i raznog ratnog materijala.[177]

Tako je umjesto demonstrativnog pritiska Prnjavor oslobođen bez gubitaka. Bio je to veoma značajan uspjeh koji se negativno odrazio na četnički Motajički odred koji se gotovo raspao, a panika je zahvatila i ustaške vlasti i posadu u Derventi. „Uslijed neposredne opasnosti", kako je Kotarska oblast u Derventi 31. januara 1943. godine obavijestila Veliku župu Posavje, „koja je prijetila Derventi od navale partizana bili su evakuisane najglavnije pismohrane pojedinih državnih ureda iz Dervente, novčane knjige i novac, kao i djelomično žene i djeca".[178]

U oslobođenom Prnjavoru odmah je osnovana Komanda mjesta, zatim je održan zbor građana, izvedena priredba i osnovan narodnooslobodilački odbor. Ni u jednom oslobođenom mjestu u srednjoj Bosni narod sa takvim oduševljenjem nije dočekao partizane kao ovdje, što je na najbolji način potvrđeno masovnim prilivom novih boraca u bataljone 1. proleterske brigade, a obrazovana je i njena Omladinska četa. Dio snaga upućen je na sjever, prema Tromeđi, gdje se na liniji spoljne odbrane Dervente nalazila bojna domobrana. Ne sačekavši napad, njena glavnina je pobjegla u Derventu, dok su po četa domobrana i četnika razoružane u Smrtićima.

Nastupajući dalje na sjever preko Motajice i čisteći je od četnika, dio snaga izbio je na Savu, oslobodio Bosanski Kobaš i otpočeo s osnivanjem NOO i mobilizacijom boraca. Pošto je na stranu NOVJ prešla kompletna Carevogorska četa, uključena je u 1. proletersku brigadu, tako da su dva bataljona ove brigade na tom sektoru imala po četiri čete. Formirana je još jedna četa i uključena u Kombinovani bataljon.

---

[175] Ove legionare mobilisali su Nijemci od Ukrajinaca koje je Austrougarska prije Prvog svjetskog rata iz Galicije raselila u neka sela na širem području Prnjavora i Dervente.
[176] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 485-500: Bojna relacija 2.domobranskog zbora za januar 1943.
[177] Isto, str. 296-302.
[178] AVII, fond NDH, k. 176, br.reg. 10/3-1.

Ubrzo po oslobođenju, u Prnjavor su, po naređenju Štaba divizije, stigli politički komesar i njegov zamjenik 1. proleterske brigade, Mijalko Todorović Plavi i Dušan Korać, a zatim i politički komesar divizije i načelnik Štaba – Filip Kljajić i Vaso Jovanović – radi neposrednog rukovođenja jedinicama, pružanja pomoći u radu i političkog djelovanja, čime je težište toga djelovanja u srednjoj Bosni prenijeto na rejon Prnjavora. Pored toga, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović dopisom je, pored ostalog, ukazao (20. januara) zamjeniku komandanta 1. proleterske brigade Miloju Milojeviću da zarobljene domobranske oficire ne treba „odbaciti" pošto među njima možda ima i onih koji ne zaslužuju da budu odbačeni i onih za koje bi bila šteta da pobjegnu. Dalje je ukazao da prema Derventi ne treba ništa preduzimati. Akcija ka tom mjestu i pruzi južno od njega mogla je doći u obzir u slučaju ako bi se 3. udarna divizija našla u teškoj situaciji – radi njenog rasterećenja. Prema Derventi je trebalo sistematski rušiti komunikacije. „Treba nastaviti" – pisao je komandant divizije, „organizovanje narodnooslobodilačke vojske na prostoru između Vrbasa, Save i Prnjavora onako kako ste započeli, težeći njihovom što bržem učvršćenju... Treba voditi računa da imamo naročite obaveze prema narodu koji nas je tako dočekao i da bi bio veliki politički gubitak ako bi se naš dolazak završio represalijama od strane neprijatelja prema stanovništvu koje ne bismo uspjeli da odbranimo ili bar uspešno da branimo... Prikazati pravu ulogu četnika".[179]

U to vrijeme na širem području Prnjavora stupilo je u 1. proletersku brigadu, prema raznim podacima, između 400 i 700 novih boraca. Štab brigade nosio se mišlju da obnovi 5. bataljon, rasformiran juna 1942. godine. Međutim, s tim se nije složio Štab divizije jer je smatrao da treba popuniti ostale bataljone, pa i bataljone 3. sandžačke proleterske brigade koji su bili malog brojnog stanja, a jedan sveden na svega dvije čete. Pored toga, insitirao je da od najvećeg broja novih boraca treba formirati domaće partizanske jedinice i što prije ih osposobiti za borbena dejstva, kako bi ostale u srednjoj Bosni ako divizija krene na neki drugi sektor.

Naime, još početkom januara 1943. godine, prema dogovoru Štaba 1. proleterske divizije i tada obrazovanog Okružnog povjereništva KPJ za teritoriju ranijeg 4. krajiškog NOP odreda (srednja Bosna), sa Šefketom Maglajlićem na čelu, trebalo je obnoviti

[179] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 221.

ovaj odred razbijen juna 1942. godine. Ubrzo nakon tog dogovora, pored rada na stvaranju partijskih i antifašističkih organizacija, kao i organa nove narodne vlasti, Povjereništvo je stavilo sebi u zadatak formiranje jedne partizanske brigade, a bilo je govora i o formiranju Prnjavorskog partizanskog bataljona. U pomenuto povjereništvo bio je uključen i Vojo Stupar, politički komesar ranijeg 4. krajiškog odreda, koji je kod Prnjavora od novih i dijela boraca iz srednje Bosne, koji su se do tada nalazili u 1. brigadi, formirao četu koja je priključena Kombinovanom bataljonu.[180] Međutim, za realizaciju tih planova nije bilo vremena, jer je 1. proleterska divizija ubrzo napustila srednju Bosnu, a novi borci, politički nepripremljeni i uključeni u 1. proletersku brigadu, su je, skoro svi, napustili kada je u sastavu divizije krenula iz srednje Bosne.

Partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad u diviziji u srednjoj Bosni

Sredinom januara 1943. godine u 1. proleterskoj diviziji bilo je oko 1.000 članova KPJ (1. proleterska – 566, 3. sandžačka proleterska – 223, i 3. krajiška udarna – 207), oko 200 kandidata za članove KPJ i oko 1.300 članova SKOJ-a. Svaki član Partije imao je neko zaduženje i za njegovo izvršenje odgovarao je u ćeliji. Postojala su četiri sektora rada i zaduženja: politički, vojni, kulturno-prosvjetni i rad sa omladinom.

Iako su radile pod veoma teškim uslovima, pogotovo zbog skoro svakodnevnih pokreta i borbi, partijske ćelije su nastojale da jednom u sedmici ili 10 dana održe radni sastanak, dok su se teoretski sastanci održavali nešto ređe – prosječno u 15 dana po jedan. Bilo je odstupanja od toga, ali su to bili izuzeci. Dnevni redovi sastanaka ćelija proizlazili su iz analize stanja i zadataka jedinica, potrebe vojnostručnog i političkog osposobljavanja boraca i jedinica u cjelini, razvijanja ofanzivnog duha i ratnog drugarstva, čuvanja moralnog lika komunista i svakog pripadnika proleterske divizije, vaspitanja i kulturno-prosvjetnog uzdizanja boraca, brzog i energičnog otklanjanja negativnih pojava i drugih slabosti, prijema novih članova u KPJ, odnosa prema stanovništvu, političkog djelovanja na terenu i dr. Zahvaljujući bogatom iskustvu, rad partijskih organizacija postajao je sadržajniji tako da nije bilo ni jednog pitanja, kako iz

[180]Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 148-150 i str. 243-245.

partijskog života tako i iz života vojnih kolektiva, a da o njima na sastancima nije raspravljano, zauzimani stavovi i djelovano. Kao vaspitne mjere komunistima koji bi napravili manje greške ili prestupe izricane su partijske kazne, a u težim slučajevima pojedinci su isključivani iz KPJ, u prvom redu ako su se slabo držali u borbi ili okaljali lik člana Partije i borca proleterske divizije.

Kao metod rada na partijskim sastancima posebno su njegovane kritika i samokritika zbog njihove veoma efikasne vaspitne uloge. Nastojalo se da one budu drugarske, prožete ljudskom toplinom, humanošću i dobronamjernošću, ali i odlučnom osudom i žigosanjem svega što ne valja tako da vaspitavaju borce i pomažu im u otklanjanju slabosti. Od svih vrlina najviše su cijenjeni odanost istini, hrabrost i ratno drugarstvo. Partijska kritika imala je uticaja i na komandovanje. Kakve su bile kritika i samokritika u to vrijeme u 3. krajiškoj udarnoj brigadi vidi se iz izvještaja politodjela ove brigade upućenog 11. januara 1943. godine Centralnom komitetu KPJ u kome se, pored ostalog, kaže: „Na partijskim sastancima se pretresa kritički i samokritički rad svih partijaca, kako onih bez legalnih funkcija, tako i vojno-političkih rukovodilaca. Partijci su se osmelili i više ne gledaju kroz prste greške vojno-partijskih rukovodilaca, već ih osuđuju, a nedorasle i slabe predlažu za smenu. Tako imamo slučaj da je kod 1. bataljona smenjeno sa svojih dužnosti na predlog Partije 6 rukovodilaca.“[181]

Ideološkom i političkom uzdizanju članova Partije, pa i svih boraca, poklanjana je velika pažnja. Nastojalo se da komunisti ovladaju bar minimumom marksističke teorije zbog čega su i održavani teorijski sastanci. Teškoće u tome radu bile su nedostatak materijala i velike razlike u nivou opšteg obrazovanja. Među komunistima bilo je i pojedinaca sa nesvršenom osnovnom školom, polupismenih i nenaviknutih na sistematski teorijski rad. Za taj rad korišćeni su raspoloživi materijali, najviše članci iz „Proletera“ i „Borbe“, razni proglasi, publikacije „Osnovi lenjinizma“ i „Istorija SKP (b)“, više brošura, među kojima „Revolucionarna vojska i revolucionarna vlada“. Proradom prigodnog članka Milentija Popovića „Vladimir Ilić Lenjin“, objavljenog u „Borbi“ od 17. januara 1943. godine, u jedinicama je obilježena i 19-godišnjica smrti (21. jan.1924) Vladimira Ilića Lenjina, vođe Oktobarske socijalističke revolucije i organizatora sovjetske države. U proučavanju materijala

[181] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 119.

primjenjivani su razni metodi: negdje se na sastanku čitao materijal, negdje zaduživani referenti, vođene diskusije. Partijski rukovodilac 3. krajiške udarne brigade, u izvještaju od 14. januara 1943. godine, obavještava Centralni komitet KPJ da se materijal „prorađuje na slijedeći način: uči se i objašnjava na teorijskom sastanku, potom se pojedinačno izučava i na kraju se, na ponovnom teorijskom sastanku (konferenciji), prekontroliše ono što se naučilo".[182]

U cilju što bržeg uzdizanja kadrova, u toj brigadi se pokušalo da se za članove bataljonskih biroa i članove štabova bataljona organizuju teorijski sastanci, kao neka vrsta kursa, ali se u tome nije mnogo postiglo zbog čestih pokreta i borbi. Sličan pokušaj je učinjen i u 1. proleterskoj brigadi. Polazeći od potrebe za kadrovima i postavki iznetih u direktivnom članku „Za teoretsko uzdizanje partijskih kadrova" objavljenom u „Borbi" 13. decembra 1942, po kome je, pored ostalog, „mlade, odane kadrove, u borbama provjerene ali nedovoljno iskusne" trebalo „naoružavati marksizmom-lenjinizmom, tako da mogu odgovoriti onim velikim zadacima koji se postavljaju pred Partiju u daljem razvijanju i pobjedonosnom okončavanju Narodnooslobodilačke borbe". U tom cilju partijski biro divizije, u dogovoru sa Štabom divizije, pristupio je organizovanju kursa za partijske i političke rukovodioce bataljona. Bilo je predviđeno da kurs traje mjesec dana i da ga pohađa 20-25 rukovodilaca. Određeni su bili predavači i rukovodstvo kursa od 4 člana, ali je realizaciju zamisli omela četvrta neprijateljska ofanziva.[183]

Posebna pažnja poklanjana je kandidatima za članove KPJ. Njih je trebalo upoznati sa zadacima i obavezama člana Partije, kao i sa linijom KPJ u NOB i pripremiti ih za prijem u Partiju. To je rađeno na taj način što su izgrađeniji članovi Partije zaduživani za rad sa pojedinim kandidatom, a ponekad je primjenjivan i rad sa grupom od 3-4 kandidata. Izvjesne smetnje u tom radu pričinjavalo je i to što su partijske organizacije formalno bile konspirativne, tako da nije trebalo da se zna ko su članovi Partije pa ni kandidati za nju.[184]

---

[182] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 154.

[183] Isto, Izvještaj političkog komesara 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 14. januara 1943. i Zbornik, tom IX, knj. 3, str. 226-229: Izvještaj Politodjela 1.proleterske brigade Centralnom komitetu KPJ od 9. februara.

[184] Konspiraciju su u radu primjenjivale partijske organizacije prije rata, kada je Partija bila ilegalna, pa je sa njom nastavljeno i u NOB, mada ne u onom stepenu kao ranije. Bila je to specifična konspiracija diktirana političkim razlozima, jer se radilo o narodnooslobodilačkoj borbi.

Kandidati za članove KPJ birani su iz redova boraca koji su se kroz borbe istakli ličnom hrabrošću, disciplinom, drugarstvom, odanošću NOB-u, zalaganjem u vojno-političkom i kulturno-prosvjetnom radu. Pored toga, kandidat je morao da prođe i kandidatski staž, koji je trajao i po nekoliko mjeseci. Kad je bilo potrebe i mogućnosti za pojedince su traženi podaci i od partijskih organizacija sa terena – o njihovom držanju i političkoj pripadnosti prije stupanja u partizane. Sve je to rađeno zbog toga da se neprijatelji NOB-a i Partije ne bi uvukli u njene redove. Odluku ko će biti kandidat donosila je partijska ćelija i tek nakon svih provjera i kandidatskog staža primala ga za člana KPJ. Partijske organiazcije u 1. proleterskoj diviziji do sredine januara 1943. godine, za nešto više od 2 mjeseca njenog postojanja, u toku kog je jedan broj komunista poginuo, a nekoliko pojedinaca isključeno iz Partije, primljeno je u njene redove oko 100 novih članova što, s obzirom na borački sastav, samo po sebi govori o tome koliko je bio strog kriterij za prijem u KPJ.

Politički rad, s težištem na četama, odvijao se putem upoznavanja boraca sa vojno-političkom situacijom, odnosno događajima u svijetu, u našoj zemlji i u kraju u kom su se jedinice zadržavale i borile, zatim putem političkih predavanja sa određenim temama, proradom članaka iz partizanske i partijske štampe (u prvom redu iz „Borbe“), upoznavanjem sa materijalima Prvog zasijedanja AVNOJ-a (Rezolucija i Proglas), što je tada bilo najaktuelnije. Ipak, najznačajnija forma rada bile su četne konferencije iako su se ponekad održavale i u okviru voda. Održavane su kad god se za to ukazala potreba i prilika. Na njima su razmatrani aktuelni problemi čete u cjelini, analizirano držanje čete, vodova, desetina i svakog borca u borbi i na maršu, dogovaralo se o otklanjanju nezdravih pojava i dr. Snaga četnog kolektiva bila je veoma jaka i uticajna, tako da je svaka četna konferencija bila veoma ozbiljan političko-pedagoški čas. Pored nedostataka štampanih materijala, teškoće u radu stvarali su i zimski uslovi jer je po seoskim kućama najčešće bilo teško naći prostoriju u kojoj bi se sakupila čitava četa. Neprekidno su ulagani napori da bi se savladale sve teškoće, a politički rad učinio sadržajnijim i raznovrsnijim.

Kroz borbe i politički rad, naročito na četnim konferencijama, vajao se lik pripadnika 1. proleterske divizije kao visoko svjesnih, hrabrih, disciplinovanih i nepokolebljivih boraca, zadojenih snažnom

ljubavlju prema svojoj zemlji a mržnjom prema okupatoru i svim domaćim izdajnicima. Pored partijskih organizacija, komandi i štabova, za politički rad bili su najodgovorniji politički komesari kao predstavnici Partije u vojsci i nosioci toga rada. Na tome poslu tijesno su sarađivali i izmjenjivali iskustva politički komesari četa, bataljona i brigada, sve do komesara divizije. Ovaj posljednji je usmjeravao politički rad u čitavoj diviziji. Jedan od metoda rada bio je i priprema političkih komesara za pojedine teme koje su obrađivane sa borcima da bi uspjeh bio što bolji. Najčešće je politički komesar bataljona na zajedničkom sastanku pripremao političke komesare četa, a rjeđe je to činjeno u okviru brigada i divizije.

Politički rad sa borcima i starješinama bio je krupan i stalan zadatak partijskih organizacija, komandi i štabova u toku čitavog rata. Divizija se stalno popunjavala novim borcima, čiju je političku svijest trebalo stalno podizati i zajedno sa starim borcima, dograđivati novim događajima i zadacima. Tada, (sredina januara 1943) u 1. proleterskoj i 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi preko 50 odsto sastava činili su novi borci, pa je i to nametalo potrebu političkog rada, prije svega sa njima.

Svrha i cilj političkog rada bili su podizanje političke svijesti boraca i starješina. Samo politički svjestan pripadnik divizije mogao je biti dobar, disciplinovan i nepokolebljiv borac, dobar agitator i propagator narodnooslobodilačke borbe među stanovništvom na terenu, što je takođe bio njihov stalan zadatak. Visoka politička svijest boraca i starješina bila je garancija moralno-političkog jedinstva i čvrstine četa, bataljona i brigada, pa i divizije u cjelini. Ona je u borbama sa okupatorskim jedinicama nadoknađivala inferiornost u oružju, a udružena s vlastitim naoružanjem umnogostručavala je udarnu snagu divizije i postajala njeno ubojito oružje protiv neprijatelja.

Partijske organizacije, komande i štabovi stalno su brinuli i o vojno-stručnom osposobljavanju boraca, starješina i jedinica. To osposobljavanje sticalo se, u prvom redu, kroz praksu – u borbama i marševima. U izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 14. februara 1943. godine zamjenik političkog komesara 1. proleterske brigade je, pored ostalog, konstatovao: „Vojni sektor u spoljnoj formi zadovoljava, mislim na izvršenje akcija, disciplinu itd. Bataljoni su osposobljeni za izvršenje najtežih akcija. Ovaj visoki vojnički nivo

više je rezultat iskustva iz 20-mesečne borbe, samopregora i požrtvovanja boraca i rukovodilaca, nego rezultat vojničkog podizanja unutar svih jedinica... U četama se vrši obuka u osnovnim vojničkim veštinama koja se sastoji iz pešadijskog egzercira, patroliranja, straže itd".[185] Za 3. krajišku udarnu brigadu njen partijski rukovodilac je 14. januara 1943. godine, takođe u izvještaju Centralnom komitetu KPJ, napisao: „Što se tiče naše brigade kao vojne jedinice, ona, uglavnom, zadovoljava, mada i tu ima dosta nedostataka... U cilju uklanjanja tih nedostataka održavaju se vojna savjetovanja Štaba brigade i štabova bataljona, kao i štabova bataljona sa komandama četa; a u cilju vojničkog podizanja boraca održavaju se vojni časovi po uputstvima Štaba brigade".[186]

S obzirom na činjenicu da većina tadašnjih boraca divizije nije prošla kroz višemjesečno iskustvo jer se radilo o novim borcima, od kojih dobar broj nije služio Jugoslovensku vojsku, već je stupajući u diviziju prvi put uzeo pušku u ruke, stalno je bilo aktuelno njihovo vojno-stručno osposobljavanje kako bi se izbjegli nepotrebni gubici a neprijatelju nanijeli što teži porazi. Naročita pažnja poklanjala se tome da se novi borci što prije osposobe za ratne dužnosti (stražara, kurira, izviđača i dr.) i u rukovanju svim vrstama oružja otetog od neprijatelja. Inače, ratnoj vještini učili su se kroz praksu, koja se u manjoj mjeri dopunjavala na časovima vojne obuke i četnim konferencijama, uz svesrdnu pomoć i podršku starješina i starijih boraca.

Posebna pažnja poklanjana je odabiru i uzdizanju vojnih i političkih rukovodilaca iz redova boraca. Kadrovi se nijesu mogli dobiti niotkuda sa strane, već jedino iz sopstvenih redova. Za kadrovima se stalno osjećala velika potreba zbog toga što se ginulo i zbog potreba za formiranjem novih jedinica. Na rukovodeće položaje birani su oni koji su se u borbama isticali ličnom hrabrošću, snalažljivošću, odlučnošću i nepokolebljivošću u izvršavanju zadataka, odanošću narodnooslobodilačkoj borbi, drugarstvom, disciplinom i svim drugim ratničkim vrlinama, a istovremeno su uživali ugled i povjerenje saboraca. Prva proleterska divizija, a naročito njena 1. brigada, ne samo da je vlastitim kadrovima zadovoljavala svoje potrebe, već je znatan broj starješina dala i za druge jedinice. „Većina naših boraca", pisao je zamjenik političkog komesara 1. proleterske brigade Centralnom komitetu KPJ u

[185] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 157.
[186] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 156.

izvještaju od 14. februara 1943. godine, „iskovanih u teškoj borbi, obogaćenih širokim iskustvom, osposobljeni su za vojne i političke rukovodioce. Dokaz za to je veliki broj političkih i vojnih rukovodilaca koje je naša brigada dala drugim jedinicama. Samo u okviru 1. divizije, naša brigada dala je 2 politička komesara bataljona, 4 partijska rukovodioca bataljona i 1 komandanta bataljona".[187]

Radi praćenja kadrova i evidencije svih članova KPJ, u bataljonima su bili uvedeni kadrovici koji su za kadrove i sve komuniste popunjavali „upitnike za kadrove", neku vrstu anketnih listova i dostavljali ih Komisiji za kadrove pri CK KPJ, pošto je partijska organizacija divizije bila vezana za to najviše partijsko rukovodstvo. Njihov rad ovako je ocijenio partijski rukovodilac 3. krajiške udarne brigade u izvještaju CK KPJ od 14. januara 1943. godine: „Rad bataljonskih kadrovika je prilično slab. Po njihovim izjavama, oni su Komisiji za kadrove CK KPJ uputili veći dio odgovora na upitnike za kadrove, a ostali partijci ih postepeno popunjavaju. Ovom pitanju posvetićemo ozbiljniju pažnju, kako se dužnost kadrovika ne bi svela samo na registratorsku dužnost. Potrebna su mi uputstva za rad po ovoj liniji, kako bih ih redovno mogao da koristim, a moj mi ih prethodnik nije ostavio".[188] Međutim, ovi kadrovici su se ubrzo ugasili.

Dužnu pažnju uzdizanju kadrova posvećivao je i Štab divizije. On je putem pisanih zapovijesti i direktiva, kao i ličnim kontaktima nastojao da kod štabova brigada razvije inicijativu, upornost i odgovornost u izvršavanju zadataka, smjelost u donošenju odluka i energičnost i nepokolebljivost u njihovom sprovođenju u život. Ukazivao je i na pojedine taktičke postupke, kao na primjer, ubacivanje manjih djelova u naseljena mjesta prilikom napada na njih, ali im je ostavljao slobodu upotrebe jedinica pa i načina izvršenja pojedinih zadataka. Dok je Štab divizije rjeđe dolazio u mogućnost da održi sastanak ili savjetovanje sa štabovima brigada, dotle su savjetovanja štabova brigada sa štabovima bataljona, a naročito ovih sa komandama četa, bili gotovo redovna praksa pred i po završetku većih borbi i marševa – radi analize taktičkih postupaka, držanja jedinica, komandi i štabova i angažovanja službi. I komande četa su redovno, pred akcije, upoznavale borce sa zadacima, a po završetku borbi i marševa vršile njihovu analizu na četnim konferencijama. Sve je to doprinosilo vrednovanju iskustava, otklanjanju uočenih slabosti,

[187] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 157.
[188] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 155.

unapređenju taktike i podizanju komandovanja na viši nivo.

Kulturno-prosvjetni i zabavni rad u jedinicama divizije bio je intenzivan i veoma raznovrstan iako su uslovi bili više nego teški. Radi što boljeg i sistematičnijeg rada, u svim bataljonima i (ponekim) četama obrazovani su kulturno-prosvjetni odbori, koji su za svoj rad odgovarali partijskim organizacijama i političkim komesarima bataljona, odnosno četa. Odbori su organizovali obučavanje nepismenih boraca po četama putem analfabetskih kurseva ili, još češće, zaduživanjem pismenijih boraca da po jednog nepismenog nauče da čita i piše. Tu se, uglavnom, radilo o novim borcima jer je kod starih nepismenost do tada bila iskorijenjena. „Nepismenost je jedna od najvećih mrlja na licu Brigade", pisao je Politodjel 3. krajiške brigade u izvještaju Centralnom komitetu KPJ 11. januara 1943. godine.[189] Tada je u ovoj brigadi bilo oko 120 nepismenih. U cilju proširenja obrazovanja boraca, po četama su, najčešće, kad god je za to bilo mogućnosti, održavana predavanja iz istorije, prirodnih i društvenih nauka – uz diskusiju, pitanja i odgovore. Za to su korišćeni borci i starješine sa višim i visokim obrazovanjem. Tako je 1. proleterska divizija bila svojevrsna vojna, politička i vaspitno-obrazovna škola sa svim stupnjevima obrazovanja – od učenja prvih slova pa do upoznavanja sa krupnim problemima nauke i filozofije.

Kada su se jedinice nalazile na odmoru i van borbe, nastojalo se da se borcima pruži i izvjesna razonoda i organizuje kulturno-zabavni život i rad primjeren ratnim uslovima. Uz veliku upornost, sa mnogo duha i inventivnosti, uspijevalo se postići da ne bude suviše siromašan. Po četama su organizovani horovi koji su učili revolucionarne i patriotske pjesme, zatim diletantske grupe koje su pripremale kraće scenske sastave, uglavnom skečeve. Priredbe organizovane za borce i stanovništvo najčešće su na programu imale po neki skeč, horske i solo pjesme, recitacije i skoro obavezno, popularnog šaljivog „vrapca". Iako, najčešće, programi na priredbama nijesu imali veće umjetničke domete i često su ponavljani, što je sve razumljivo, one su unosile radost i raspoloženje među borce i narod. Mladost boraca, pored borbi, tražila je i zabavu, veselje i igru, a pjesma je uvijek bila prisutna, na maršu i na odmoru.

U ovome periodu rađeno je i na pripremama i izdavanju brigadnih, bataljonskih, a i četnih listova. Prvi broj lista 1. proleterske brigade „Prva proleterska" izašao je u oktobru 1942. godine i

[189] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 121.

pripreman je drugi broj. Sredinom novembra te godine izišao je prvi broj „Naše brigade", lista 3. sandžačke proleterske brigade, dok je prvi broj lista 3. krajiške udarne brigade, koji se takođe zvao „Naša brigada", pripreman. Za vrijeme boravka kod Bosanskog Petrovca 4. bataljon 1. proleterske brigade izdao je svoj list „Udarnik", a 4. bataljon 3. krajiške udarne, poslije zauzimanja Teslića, „Glas udarnika". U izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 9. februara 1943. godine politodjel 1. proleterske brigade je, pored ostalog, napisao: „Skoro svi bataljoni izdaju svoje listove, a u nekima (na pr. 1.bataljon) imaju listove i manje jedinice. U tome se i suviše daleko ide, tako da se zanemaruje brigadni list pa oskudevamo u rukopisima".[190] Zanimljivo je da su u tome vremenu stvorene biblioteke pri štabovima brigada i bataljona. O tome doznajemo iz izvještaja politodjela 3. krajiške udarne brigade upućenog 11. januara 1943. Centralnom komitetu KPJ, u kom je pisalo: „Kod bataljona, nakon zauzeća Teslića, stvorene su biblioteke sa beletrističkom literaturom. Isto tako kod Štaba brigade ustanovili smo jednu biblioteku sa nešto beletristike i marksističke literature."[191] I politodjel 1. proleterske brigade u izvještaju od 14. februara 1943. godine piše Centralnom komitetu KPJ: „Danas svi bataljoni i samostalne jedinice imaju svoje biblioteke sa većim brojem knjiga koje se obilno koriste."[192]

Omladinski sektor rada svodio se na „aktivnost liniji SKOJ-a". Omladinske antifašističke organizacije kakve su postojale na terenu nijesu stvarane u jedinicama NOVJ jer za to nije bilo potrebe samim tim što su omladinci stupajući u jedinice NOVJ ispoljili visoku antifašističku i patriotsku svijest i bili obuhvaćeni vojnom organizacijom. Organizacije SKOJ-a – aktivi po četama i vodovima u onim četama u kojima je bio veći broj članova SKOJ-a i bataljonski komiteti – prilagođavale su svoj rad i organizaciju partijskim organizacijama. Na sastancima aktiva i bataljonskih komiteta SKOJ-a pretresana su sva pitanja vezana za borbe i život jedinica, a u prvom redu držanje i rad članova SKOJ-a. Otuda su organizacije SKOJ-a predstavljale snažan oslonac partijskim organizacijama, komandama i štabovima u sprovođenju odluka i zadataka, a zajedno sa partijskim organizacijama čvrsta borbena jezgra u svakoj jedinici.

Za članove SKOJ-a primani su najbolji omladinci koji su se isticali ličnom hrabrošću, upornošću u izvršavanju zadataka,

[190] Zbornik, tom IX, knj. 3, str. 228.
[191] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 121.
[192] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 158.

disciplinom, ratnim drugarstvom i drugim ratničkim vrlinama, kao i zalaganjem u pogledu vojno-stručnog, političkog i kulturno-prosvjetnog uzdizanja. Iako je to bio najbolji mogući način da se na djelu provjere borbeni i lični kvaliteti svakog, ipak se sektašilo u pogledu prijema omladinaca u SKOJ. Kriterijum je bio veoma strog, tako da je broj članova SKOJ-a u diviziji bio mali u poređenju sa kvalitetom ogromne većine njenih mladih boraca.

Organizacije SKOJ-a veliku su pažnju poklanjale idejno-političkom uzdizanju svojih članova. Na teorijskim sastancima skojevskih aktiva prorađivani su razni materijali – brošure, proglasi, članci – vezani za omladinsku problematiku kao: „Sovjetska omladina", „Lenjinski komsomolac", „Deca u bodljikavoj žici", „Zadaci SKOJ-evskih organizacija u vojsci", članci iz „Omladinske borbe", materijali Prvog kongresa USAOJ-a.

Za taj kongres, održan 27-29. decembra 1942. godine u Bihaću, divizija je od Centralnog komiteta SKOJ-a dobila poziv da uputi svoje delegate. Oni su po jedinicama izabrani, ali nijesu upućeni – zbog udaljenosti i njihove bezbijednosti.[193]

U to doba, u partijskim ćelijama i bataljonskim biroima počeo je da se uvodi u život i „sektor rada po liniji žena". U vezi s tim je partijski rukovodilac 3. krajiške udarne brigade, u kojoj je tada bilo 56 žena – omladinki, pisao Centralnom komitetu KPJ 14. januara 1943. godine da su „odgovorni drugovi za ovaj sektor iz biroa i ćelija napravili male planove i otpočeli sa njihovim ostvarivanjem", a politbiro te brigade tri dana ranije izvijestio je takođe CK KPJ da su „održane i tri ženske bataljonske konferencije od strane politodjela... raspravljano je o zadacima koji se danas pred žene postavljaju, kao i o tome šta sve one da urade da bi zauzele pravo mesto u jedinicama, koje im pripada."[194] Međutim, od ovoga sektora rada ubrzo se odustalo jer su sva pitanja boraca tretirana jedinstveno, bez obzira na pol.

Rad bataljonskih biroa KPJ bio je takav da su oni u nekim bataljonima uspijevali da postanu stvarni rukovodioci partijskog rada, čemu se stalno težilo, dok su u nekima u tome pogledu imali manjih nedostataka i propusta. Uloga biroa nije se svodila isključivo na rad partijske prirode, već su se bavili svim pitanjima bataljona, a rješavali su ih samostalno i u dogovoru sa štabovima bataljona. Rad

[193] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 148-150: Izvještaj političkog komesara 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 14. januara 1943.
[194] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 158 i 122.

bataljonskih biroa koordinirali su i usmjeravali partijski rukovodioci brigada (zamjenici političkih komesara). Oni su povremeno održavali sastanke sa sekretarima bataljonskih biroa i prisustvovali sastancima biroa, te na taj način sticali uvid u rad partijskih organizacija i uticali na njihov rad. Sekretari bataljonskih biroa bili su obavezni da im dostavljaju zapisnike sa sastanaka biroa, pa i ćelija, radi što boljeg praćenja njihovog rada.

Značajnu pomoć partijskim i skojevskim organizacijama, kao i političkim komesarima jedinica pružali su politodjeli u brigadama kao instruktorski organi CK KPJ. I pored rijetkih pojava razmimoilaženja i neslaganja, uspješno su sarađivali sa štabovima, a o svome radu, radu partijskih i skojevskih organizacija, kao i o stanju u jedinicama, redovno su podnosili izvještaje CK KPJ. U 1. proleterskoj brigadi, pošto su u novembru 1942. godine za ratne dopisnike „Borbe" postavljeni Jovan Popović, književnik, i Prvoslav Vasiljević (jedno vrijeme, zbog potreba, još zadržan u brigadi), politodjel je bio ostao na Filipu Bajkoviću i Dragici Jovičić Belki, pa je divizijski partijski biro za popunu predložio Dragoljuba Milenkovića Dragog, do tada zamjenika komandira čete u brigadi, i Batrića Jovanovića, političkog komesara čete, takođe u brigadi. Jovanović je kandidovan za „rad po liniji SKOJ-a" umjesto Dragice Jovičić, pošto nije zadovoljila u radu, što je CK KPJ nešto kasnije usvojio. U 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi članovi politodjela bili su: Živojin Stefanović, Jovan Marinović, Mišo Pavićević, Milosav Ćitić i Mirko Ćuković, a u 3. krajiškoj udarnoj: Savo Brković, Živorad Ljubičić i Ljubica Đorđević.

Čime su se sve bavili politodjeli najbolje će se vidjeti ako citiramo dio izvještaja politodjela 3. krajiške udarne brigade Centralnom komitetu KPJ od 11. januara 1943. godine u kome, pored ostalog, piše: „Pored svakodnevne pomoći političkim i partijskim rukovodiocima, kao i čitavim štabovima preko štapskih jedinica, učinili smo još i sledeće: prisustvovali smo na 15 part. sastanaka – biroa i ćelija. Isto tako formirali smo iz Teslića i okoline jednu part.jedinicu na terenu i pomagali je praktičnim savetima u radu. Prisustvovali smo na 12 političkih sastanaka komesara u bataljonima i brigadi i sa njima vršili proradu raznog materijala i izrađivali planove za dalji politički rad kako u vojnim jedinicama tako i na terenu. Održali smo 4 sastanka sa komitetima SKOJ-a po bataljonima

i... tri bataljonske konferencije sa ženama... Takođe postarali smo se za stvaranje bataljonskih biblioteka u I i II bataljonu i Štabu brigade, kod III i IV bataljona ovo su uradili politički komesari tih bataljona. Uspjeli smo da organizujemo umnožavanje nekoliko referata za partijske organizacije, nešto materijala za SKOJ (teme, zbirka pesama, zbirka recitacija). Na terenu smo pomagali formiranje NOO i na konferencijama i zborovima istupali kao govornici..."[195]

Divizijski partijski biro, kao najviši partijski organ tek osnovan u diviziji, postepeno je sticao iskustvo i iznalazio forme i metod rada. Uslovi za rad i održavanje sastanaka bili su veoma nepovoljni, u prvom redu zbog međusobne udaljenosti i angažovanosti brigada u borbama tako da za vrijeme boravka divizije u srednjoj Bosni nije održao ni jedan sastanak. Direktive za rad dobijao je od CK KPJ, a na partijske rukovodioce brigada prenosio ih je politički komesar divizije kao član biroa i član štaba divizije. Uvid u stanje i rad partijskih organiazcija u diviziji biro je, pored ostalog, sticao i putem izvještaja koje su mu dostavljali partijski rukovodioci brigada, dok je izvještaje o stanju u jedinicama i radu partijskih i skojevskih organizacija, dostavljao CK KPJ, kome je i odgovarao za svoj rad i stanje u jedinicama.

U izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 9. februara 1943. godine sekretar partijskog biroa 1. proleterske divizije konstatovao je da je „čvrstina i partijski nivo brigada u diviziji neuravnotežen i različit" i da je to jedan od problema koji treba riješiti. U cilju što bržeg i boljeg uzdizanja i osposobljavanja za rukovodioce prebačeno je 25 članova KPJ iz 3. krajiške u 1. proletersku brigadu, dok je 1. brigada trebalo da isti broj partijaca uputi u 3. sandžačku proletersku brigadu kao instruktore u partijske organizacije. Međutim, to se pokazalo necjelishodnim jer je trebalo partijske organizacije osposobiti da same uzdižu kadrove i rukovodioce, učeći ih na sopstvenom iskustvu.

Ocjenjujući stanje i rad partijskih organiazcija u brigadama, sekretar partijskog biroa je za 1. proletersku napisao da je njena partijska organizacija organizaciono prilično čvrsta, da raspolaže znatno većim partijskim iskustvom i kadrovima, te da kao takva ima sve uslove da bude stvarni rukovodilac brigade po svim linijama. Mada je brigada dala veliki broj kadrova za druge jedinice i mada ih je znatan broj izginuo u borbama, kvalitet rada i autoritet Partije ostali

[195] Isto, str. 123-124.

su i dalje na visini. Svakodnevno se uzdižu novi mladi rukovodioci koji s uspjehom staju na čelo jedinica.

Za partijski život i rad u 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi rečeno je da se kreće ka boljem i čvršćem osposobljavanju partijske organizacije, da je partijski kadar relativno mlad, teoretski još neizgrađen i sa nedovoljno iskustva u pogledu snalaženja u komplikovanim situacijama, ali da partijska organizacija u zadnje vrijeme čini krupan korak naprijed u cilju podizanja i učvršćenja jedinica.

Za 3. krajišku udarnu brigadu je napisano da je karakteriše mladost, počev od rukovodilaca pa do partijskih ćelija, slab teoretski nivo i nemanje dovoljnog iskustva, dok je „elemenat veoma zdrav i odan", da je osnovno mjerilo za prijem u KPJ poštenje, odanost i hrabrost, da su oni koji su u Partiji dobri borci – pravi junaci i da imaju puno uslova da se uzdignu do zavidne visine. Za jedinstvo, solidarnost i sadejstvo brigada u diviziji konstatovano je da je na punoj visini bez obzira na izvjesne simptome nepravilnih i nekorektnih odnosa između Štaba 1. proleterske brigade i Štaba divizije zbog uzajamnog potcenjivanja.[196]

U izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ, pisanom 14. januara 1943, politički komesar divizije naveo je, pored ostalog, da odnos štabova brigada prema Štabu divizije još nije na visini na kojoj treba da bude, naročito 1. brigade. „Kod štaba 1. brigade", pisalo je u izvještaju, „oseća se suviše samouverenosti u nepogrešivost, iz čega proističe i nepravilan stav prema Štabu divizije kao takvom, a što je dovelo, u krajnjoj liniji, do greške zbog koje smo izgubili Teslić, tako reći poklonili. Napominjemo da su sve ovo nedostaci koje ćemo lako preodoljeti"[197] – što se ubrzo i potvrdilo.

Zadatak 1. proleterske divizije da politički djeluje u srednjoj Bosni bio je ništa manje značajan od vojnih akcija. Trebalo je kombinovanjem vojnih i političkih akcija razbiti neprijatelja i suzbiti njegov uticaj, prije svega četnika, i od srednje Bosne stvoriti bazu NOB-a. Dolaskom u ovu oblast partijske i skojevske organizacije, borci i starješine su upoznati sa situacijom na terenu kako bi se znali postaviti u radu. Ukazano je da su tu ranije pravljene krupne političke greške koje su, pored ostalog, dovele do toga da su četnici uspjeli da zavedu znatan dio srpskog stanovništva i od srednje Bosne privremeno naprave četničku bazu. Koliko je taj uticaj bio jak vidi se

[196] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 98-101.
[197] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 148-150.

i po tome što je narod iz znatnog broja srpskih sela bježao i sklanjao se ispred jedinica divizije prilikom njihovog nailaska. Dio hrvatskog stanovništva bio je pod uticajem ustaša i neprijateljski se odnosio, pa čak i borio protiv partizanskih jedinica, što je često bio slučaj oko Kotor-Varoša. Odnos muslimanskog stanovništva bio je korektan.

U duhu dobijenog zadatka, jedinice 1. proleterske divizije veoma aktivno su politički djelovale na novooslobođenoj teritoriji i postizale značajne rezultate. Taj rad su umnogom olakšavali uspjesi koje je divizija postizala na vojnom planu. U oslobođenim mjestima održavani su zborovi sa narodom, osnivani NOO, komande mjesta i masovne antifašističke organiazcije omladine i žena, organizovane su priredbe i slično. Istovremeno, svaki borac i starješina u kontaktu s narodom bio je propagator NOB-a i tumač linije KPJ u toj borbi. Posebno se pazilo na pravilan odnos prema narodu. Na negativne pojave oštro se reagovalo, a za teže slučajeve primjenjivane su najstrože kazne, kakav je bio slučaj u Gornjoj Šnjegotini 22. decembra, kada su dva borca iz 3. krajiške udarne brigade strijeljana zbog samovoljnog prisvajanja i paljevina. Zahvaljujući takvoj aktivnosti nijesu izostajali ni zapaženi uspjesi. Izbjegli narod brzo se vraćao u napuštena sela u kojima jedinice nijesu ništa dirale.

Već početkom januara 1943. godine politički komesar divizije izvijestio je Vrhovni štab NOV i POJ da su na prostoru Skender-Vakuf – Kotor-Varoš i u selima do Prnjavora izabrani seoski NOO, da su opštinski u biranju ili izabrani i da se u Kotor-Varošu vrše pripreme za izbor seoskog Sreskog NOO, zatim da je u Tesliću održan veliki zbor i priredba, uspostavljena komanda mjesta i formirana partijska ćelija. Partijske ćelije formirane su i u Skender-Vakufu, Maslovarama, Kotor-Varošu, Vijačanima i Potočanima. Istovremeno, u svim većim oslobođenim mjestima uspostavljene su komande mjesta, a planirano je i uspostavljanje komande područja.[198] Pored okružnog partijskog povjereništva, do sredine januara formirana su i okružna rukovodstva Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) i Antifašističkog fronta žena (AFŽ).[199]

Sama 1. proleterska brigada je na području od Jajca do Prnjavora i Save održala niz zborova i konferencija i formirala preko 60 NOO u selima kroz koje su prolazile njene jedinice. Zavedeni seljaci u četničkim redovima masovno su stupali u njene redove.

[198] Zbornik, tom IX, knj. 3, str. 43-44: Izvještaj političkog komesara 1.proleterske divizije Centralnom komitetu KPJ od 14. februara 1943.
[199] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 148-150.

Njene partijske organizacije osnovale su tri partijske ćelije na terenu i pomagale u stvaranju organizacija SKOJ-a, AFŽ-a i USAOJ-a.[200]

Treća krajiška udarna brigada do sredine januara 1943. godine održala je u selima i zaseocima 61 konferenciju na kojima je prisustvovalo oko 1.200 ljudi. Na njima je narodu objašnjavana linija NOB-a. Nekoliko konferencija održano je samo sa ženama. Posebno su uspjela dva zbora, u Čečavi i Liplju, na kojima je prisustvovalo po više stotina ljudi. U nizu mjesta, sela i velikih zaselaka osnovani su NOO i masovne antifašističke organizacije. U brigadi nijesu bili zadovoljni postignutim uspjesima. Tako je politodjel ove brigade, u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 11. januara, pored ostalog pisao da se „...ni izdaleka ne može reći da se ovo stanovništvo putem ovih konferencija i zborova preorijentisalo na našu stranu. Ono se danas u većini uvjerilo u četničke laži i uglavnom pasivno posmatra dalji razvoj događaja... Muslimanski deo stanovništva svuda nas je sa vidnim raspoloženjem primao, ali to nije išlo tako daleko da bismo uspjeli da ih mobilišemo u vojsku. Katolički deo stanovništva je u manjini u ovom kraju i prema nama se, specijalno onaj u okolini Kotor-Varoša, neprijateljski odnosi dobrim delom".[201] Međutim, bilo je i nerealno očekivati da se politička svijest ljudi promijeni već poslije prisustva na jednoj ili dvije političke konferencije, priredbe i slično.

Kao 1. proleterska i 3. krajiška, tako je i 3. sandžačka proleterska brigada veoma aktivno politički djelovala na terenu i postigla veoma značajne uspjehe. O tome nam je i neprijatelj ostavio više svjedočanstava. Tako iz izvještaja Kotarske oblasti u Kotor-Varošu, upućenog 11. februara 1943. Velikoj župi Sana i Luka sa sjedištem u Banjoj Luci, pored ostalog, doznajemo: „Čim su se partizani smjestili u grad (Kotor-Varoš – TR) i okolicu, prva im je briga bila da organizuju promidžbu, a to su vršili putem raznih priredaba sa igranjem i plesom. Za vrijeme od nepuna dva mjeseca partizani su u Kotor-Varošu priredili oko 20 zborova. Dva puta naročito je došla njihova vojna muzika iz Skender-Vakufa, koja je dolazeći svirala gradom, tako da je mladež letila za njima... Na ovim priredbama istaknuti partizani održavali su govore, kojim su nastojali privući narod. Pored govora recitovane su pjesme. Na koncu, redovno je izvođena kakva komedija. U ovim priredbama redovno su izrugivali četnike, ustaše i Njemce... Kada su partizani po drugi puta ušli u

[200] Isto, str. 153-162.
[201] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 123.

Kotor-Varoš, odmah su osnovali narodno-oslobodilački odbor, koji se je brinuo za prehranu pučanstva...Pored ovoga odbora u gradu, postojao je isti taki odbor i u svim selima... Pored narodnog oslobodilačkog odbora postojao je i odbor pod imenom Front antifašističkih žena."[202]

Uspješno djelovanje 1. proleterske divizije u srednjoj Bosni na vojnom i političkom planu prekinula je takozvana četvrta neprijateljska ofanziva zbog koje je, po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ, napustila ovu oblast. Za svega dva mjeseca postigla je značajne vojne i političke uspjehe i stvorila uslove i perspektivu da, zajedno sa 3. udarnom divizijom, u potpunosti izvrši zadatak dobijen od Vrhovnog štaba NOV i POJ. Ipak, četnici su samo donekle vojnički razbijeni i politički raskrinkani, ali ne i potpuno potučeni, mada su i za to bili pripremljeni uslovi. Na oslobođenom području uništena je kvislinška i okupatorska vlast, a uspostavljena nova narodna revolucionarna vlast u licu NOO sa masovnim antifašističkim organizacijama kao njihovom bazom. Jedinice divizije, najviše 1.proleterska brigada, popunjene su novim borcima, otpočele su pripreme i za formiranje domaćih partizanskih jedinica. Vrijeme od dva mjeseca, koliko se zadržala u ovim oblastima, bilo je dovoljno da se postignuti uspjesi učvrste, tako da će po njenom odlasku neprijatelji NOB-a, naročito četnici, uspjeti da se priberu i srede, ali sjeme NOB-a koje je divizija posijala u srednjoj Bosni više niko neće biti u stanju da uništi.

[202] AVII, fond NDH, k. 20, br.reg. 5/1-46.

PRVA PROLETRSKA BRIGADA

Koča Popović, komandant

Filip Kljajić Fića, politički komesar

Mijalko Todorović Plavi, zamjenik komesara

Danilo Lekić Španac, zamjenik komandanta

Major Mirko Jovanović, komesar 1.proleterske brigade u Beogradskoj operaciji, a na Sremskom frontu 21.udarne divizije

Major Komnen Žugić, posljednji ratni komesar 1.proleterske brigade

Pred Beogradom, četa bataljona „Garibaldi“, pod komandom komandira Prima Ćoćonija i komesara Tuksa

Slavija, 15. oktobra 1944: Prodor proletera i tenkista CA Zorinom ulicom

Ručak na osmatračnici u Sremu – Štab 1.proleterske divizije: (slijeva) komesar Vlado Šćekić, komandant Vaso Jovanović i načelnik Blažo Marković

Jajce, 29. novembra 1943: Hor 1.proleterske brigade, pjevanjem himne „Hej Sloveni“ i „Internacionale“, otvara Drugo zasjedanje AVNOJ-a

Jajinci, 14. oktobra 1944: Komandant 1.proleterske divizije, pukovnik Vaso Jovanović, prima zadatak od generala Peka Dapčevića i V.I. Ždanova

Prva fudbalska utakmica u oslobođenoj prestonici – tim 1.proleterske divizije

Bosanski Petrovac, 7. novembra 1942: Vrhovni komandant vrši smotru 1.proleterske brigade pred predaju ratne zastave

Predah ratnika: snimak grupe proletera za sjećanje na oslobođeni Beograd

Valjevo, septembra 1944: Grupa bolničarki 1.bataljona

Posle pakla Sutjeske: komandanti divizije i brigade Koča Popović (lijevo) i Danilo Lekić

Maršal Tito sa generalima Aleksandrom Rankovićem i Pekom Dapčevićem, na položaju 1.proleterske na Sremskom frontu

Kukujevci, 22. decembra 1944: komandant brigade Jagoš Žarić prima raport od Voja Abramovića, komandanta 1.bataljona

Zagreb, 9. maja 1945: proleteri na paradi pobjednika

DIO III

U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Početak operacije „Vajs“ i pregrupacija divizije u srednjoj Bosni prema Banjoj Luci

Situacija na jugoslovenskom ratištu krajem 1942. i početkom 1943. godine postala je krajnje ozbiljna za okupatore i kvislinge. Kao rezultat pobjeda partizanskih jedinica – odreda, brigada i divizija, stvorena je prostrana slobodna teritorija u zapadnim krajevima zemlje, poznata kao „Bihaćka republika“ ili „Titova država“ kako su je Nijemci nazivali, i snažna armija na njoj – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Bila je to oružana sila od blizu 150.000 boraca, koja je vrlo aktivno i efikasno dejstvovala na samostalnom jugoslovenskom ratištu kao važan činilac u opštesavezničkoj antifašističkoj borbi protiv sila osovine – Njemačke i Italije. Svojim bojevima i operacijama ta oružana sila je ozbiljno remetila stabilnost odbrane „evropske tvrđave“.

Uporedo sa vojnim, postignuti su i krupni politički uspjesi. Na oslobođenoj teritoriji izvršene su revolucionarne promjene – srušena je stara kvislinška i okupatorska, a obrazovana nova revolucionarna vlast u licu narodnooslobodilačkih odbora. Stvorene su i masovne antifašističke organizacije kao politička osnova nove vlasti. Vojni i politički uspjesi omogućili su da se 26. i 27. novembra, u oslobođenom Bihaću, održi osnivačka skupština Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) i da se kao predstavničko tijelo svih njenih naroda, konstituiše u najviši politički organ NOB-a. Mada tada nije, prvenstveno zbog spoljnopolitičkih razloga, formalno proglašen za najviši organ vlasti u Jugoslaviji, AVNOJ je, preko svog Izvršnog odbora, stvarno preuzeo rukovođenje NO odborima i u stvari, postao prvi parlament nove Jugoslavije.

Kao predstavnici srpskog i crnogorskog naroda, odnosno vijećnici AVNOJ-a, iz 1. proleterske divizije na zasijedanju su učestvovali Koča Popović, komandant divizije, Jovan Popović, književnik i ratni dopisnik „Borbe“ i Blažo Marković, sveštenik – vjerski referent 1. proleterske brigade, dok je Mile Peruničić, zamjenik komandanta 3. proleterske sandžačke brigade, izabran za člana izvršnog odbora AVNOJ-a.

Snažni razmah NOB-a jako je zabrinuo okupatora, što je bilo sasvim prirodno. Prostrana slobodna teritorija od blizu 50.000

kvadratnih kilometara u zaleđu obale i sve češći napadi naraslih jedinica NOVJ na vitalne komunikacije i vojno-privredne objekte – doveli su u pitanje njihovu odbranu, a sve to je zaoštravala teška situacija u kojoj se našla kvislinška država NDH. To je ugrozilo pozicije okupatora na Balkanu u tolikoj mjeri da im se nametao kao hitan i neodložan zadatak da preduzmu opsežne vojne operacije, kako bi se konačno ugušila NOB u Jugoslaviji i uspostavio mir u veoma važnom području na jugoistoku Evrope.

U tom vremenu došlo je do strategijske prekretnice u Drugom svjetskom ratu u korist snaga antihitlerovske koalicije i prelaska inicijative u njene ruke. Na Istočnom frontu, glavnom ratištu Drugog svjetskog rata, u poznatoj Staljingradskoj bici koja je 19. novembra 1942. godine ušla u završnu fazu, 2. februara naredne godine su kapitulirale njemačke snage kod Staljingrada (danas Volgograd). U sjevernoj Africi, poslije poraza njemačko-italijanskih armija kod El Alamejna (4. novembra) i iskrcavanja britanskih i američkih trupa u Maroku i Alžiru (1-11. novembra) počeo je sve jasnije da se nazire poraz osovinskih snaga na sjevernoafričkom ratištu, što je imalo jakog uticaja i na zbivanja u Jugoslaviji jer se pretpostavljalo da bi se savezničke snage po završetku kampanje u sjevernoj Africi mogle već u proljeće iskrcati na Balkan, odnosno na jadransku obalu, i sa juga iz pozadine ugroziti odbranu „evropske tvrđave". Sa mogućnošću savezničke invazije na Balkan računale su sve zaraćene strane u Jugoslaviji, razumljivo svaka sa svog stanovišta, pa i Vrhovni štab NOV i POJ.

Snažan razmah NOB-a i očekivana invazija angloameričkih trupa primorali su njemačke i talijanske okupatore da pripreme do tada najveće operacije protiv glavnih snaga NOVJ da bi njih i tzv. „Titovu državu", odnosno „Bihaćku republiku" konačno likvidirali u toku zime i učvrstili odbranu jadranske obale, kako bi spremno dočekali invazione trupe ukoliko bi pokušale da se iskrcaju. Njemačka i italijanska vrhovna komanda dogovorile su se da se operacije pod nazivom „Vajs" (Weiss), kod nas poznate kao četvrta neprijateljska ofaniziva i kao Bitka na Neretvi, izvedu u tri etape: „Vajs I", „Vajs II" i „Vajs III". Prema operacijskom planu, u operaciji „Vajs I" trebalo je okružiti i uništiti snage NOV i POJ na prostoru Karlovac, Ogulin, Gospić, Knin, Ključ, Sanski Most, Kostajnica, Glina; u operaciji „Vajs II" to postići na preostalom dijelu „Titove države" između

Bos.Petrovca, Bos.Grahova, Livna, Jajca i Ključa, a u operaciji „Vajs III“ završiti „čišćenje“ na preostaloj teritoriji do zapadne granice Crne Gore i razoružati četnike[203] južno od Neretve u Hercegovini i Dalmaciji, ali se od ove operacije kasnije odustalo. Za operaciju „Vajs I“ angažovane su veoma jake snage: 4 kompletne i djelovi jedne njemačke divizije, 3 italijanske divizije, pa ustaške, domobranske i četničke jedinice i 14 eskadrila avijacije. Ukupna jačina svih neprijateljskih snaga iznosila je oko 105.000 vojnika.[204]

Od jedinica NOVJ operacijom će biti zahvaćeni 1. hrvatski korpus, primorsko-goranska grupa brigada i 1. bosanski korpus, dok će se Operativna grupa divizija (1. i 2.proleterska i 3.udarna), nazivana i Glavna operativna grupa, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba – naći van područja zahvaćenog operacijom.[205]

Otkrivši neprijateljeve pripreme za ofanzivu, Vrhovni štab je naredio da se preduzmu efikasne mjere za odbranu slobodne teritorije. Štabovima 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa je naredio da uporno brane pojedine pravce, ali ne frontalnim otporom već primjenjujući taktiku gipke i aktivne odbrane, zasjeda i udara u bokove i pozadinu neprijateljskih snaga, zatim rušenjem komunikacija i masovnim zaprečavanjem. Jedinicama koje nijesu bile zahvaćene ofanzivom naredio je da stalno napadaju neprijateljeva uporišta, vojne objekte, živu silu i komunikacije širom Jugoslavije. Štabu 1. proleterske divizije, vjerovatno 19. januara, uputio je direktivu da dvije brigade grupiše prema Banjoj Luci i bude spreman da sa njima izvrši pritisak na Banju Luku ako neprijatelj krene u napad na slobodnu teritoriju Bosanske krajine ili ako krene prema srednjoj Bosni – da ga spremno dočeka. U vezi s tim Štab divizije, istog dana 19. januara u 14 sati naredio je štabu 1. proleterske brigade da sa sva tri bataljona od Teslića, preko Kulaša, krene na prostor Vijačani – Branešci – Dubrava između Prnjavora i Banje Luke,[206] što je ostvareno u toku naredna dva dana.

---

[203] Namjera da se razoružaju četnici, koji su svojom borbom protiv partizana pružali dragocjenu pomoć okupatorima, proizilazila je iz stava Nijemaca da im poslije uništenja partizana više neće biti potrebni, i iz bojazni da će se u slučaju savezničkog iskrcavanja na Jadranu priključiti invazionim trupama i postati neprijatelji.

[204] Tito, Sabrana djela, 14, napomena 8, str.310.

[205] Četvrta neprijateljska ofanziva, Vojna enciklopedija, t. 2, drugo izdanje, Beograd 1971, str. 274-282; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, drugo izdanje, Vojnoistorijski institut, Beograd 1963; Zbornik radova „Neretva-Sutjeska 1943“, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969; Đuro Kladarin: Slom četvrte i pete okupatorsko-kvislinške ofanzive, II izdanje, Kultura, Zagreb 1956; Petar Tomac: Četvrta neprijateljska ofanziva, Mala vojna biblioteka, Beograd 1951.

[206] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 198.

Dva dana kasnije, 21. januara u 10.30 sati, Štab 1. proleterske divizije primio je depešu od Vrhovnog štaba kojom ga požuruje da kreće u određenom pravcu i da ga svakog dana obavještava gdje se nalazi. Na osnovu toga Štab divizije je pretpostavio „da se očekuje neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju", mada je ona stvarno počela prethodnog dana, ali ga Vrhovni štab o tome još nije bio obavjestio. Da bi jedinice pripremio za brzu intervenciju prema Banjoj Luci, Štab divizije je istog dana naredio: 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi da se razmjesti na području Javorani – Skatavica – Kotor-Varoš – Maslovare; 1. proleterskoj brigadi da glavninu postavi prema Banjoj Luci, a najviše dva bataljona zadrži na sektoru Prnjavor – Derventa; 3. krajiškoj udarnoj brigadi da ostane na položajima koje drži prema Tesliću dok se bolnica i magacini ne premjeste iz Šnjegotine (Karač) u Maslovare, kako im je naređeno, a zatim će i ona dva bataljona uputiti u Donju i Gornju Šnjegotinu, dok će druga dva sa komandantom brigade razmjestiti na prostoru Čečava – Klupe – Rankovići prema Tesliću. Komandantu artiljerije naređeno je da se s topovima po svaku cijenu premjesti na put koji preko Jošavke vodi ka Banjoj Luci. Posebno je Štab divizije insistirao da jedinice ulože sve snage za hitno poboljšanje obavještajne službe, jer mu je bilo nepojmljivo da nema nikakvih pouzdanih podataka o neprijateljskim snagama u Banjoj Luci. Štab divizije ukazao je na te mjere opreznosti kako bi divizija, ako neprijatelj eventualno preduzme ofanzivu, mogla energično da interveniše prema Banjoj Luci radi rasterećenja snaga koje budu neposredno branile slobodnu teritoriju.[207] U slučaju napada jačih neprijateljskih snaga i nemogućnosti da se divizija odupre na prostoru koji je držala, bilo je predviđeno da se povuče na područje sjeverno od Ugra ili preko rijeke Bosne u istočnu Bosnu.

Ujutro 22. januara, trećeg dana kako je počela četvrta neprijateljska ofanziva, Vrhovni štab je depešom obavijestio Štab 1. proleterske divizije da je započela neprijateljska ofanziva „sa svih strana na oslobođenu teritoriju iz Karlovca, Petrinje, Gračaca, Gline, Sanskog Mosta itd", zatim da ranjenike više ne šalje u Bosansku krajinu i da pokrete vrši brže.[208] Na osnovu nove situacije Štab divizije je odmah, već u 13 sati, naredio jedinicama da najhitnije zauzmu novi raspored prema naređenju od prethodnog dana, kako bi divizija „mogla da krene na Banju Luku čim dobijemo naređenje od V.Š. ili da

[207] Isto, str. 239-240.
[208] Tito, sabrana djela, 14, str. 3.

dočekamo neprijatelja ako bi delom svojih snaga krenuo i prema nama."[209] Inače, pregrupacija jedinica vršena je dosta sporo. Štab divizije od Teslića (Rankovići) premjestio se u Spaseviće.

Dok se 1. proleterska brigada pomijerala prema Banjoj Luci i Prnjavoru, 3. krajiška udarna brigada je uspješno sprječavala skoro svakodnevne ispade Nijemaca, domobrana i četnika iz Teslića prema Pribiniću, Rankovićima, Osivici i Čečavi. Iako je bilo planirano da dva bataljona uputi u rejon Šnjegotine, Štab divizije i dalje je zadržao čitavu brigadu na tom sektoru zbog aktivnosti neprijatelja. Posebno značajan uspjeh brigada je postigla 23. januara, kada je odbila napad jakih neprijateljskih snaga iz Teslića, podržavanih artiljerijom i dva aviona, prema Gustom Tesliću i dalje prema Pribiniću. Neprijatelj je napadao na širokom frontu od Osivice do Borja planine. Borbe su vođene skoro čitav dan. Pred veče brigada je sa dva bataljona izvršila protivnapad u bok neprijatelja i prisilila ga da se, uz velike gubitke, povuče u Teslić. Štab divizije pohvalio je ova dva bataljona za njihovo odlučno držanje u odbrani i protivnapadu. Prema procjeni Štaba brigade ubijeno je oko 80 njemačkih vojnika, a znatno veći broj ih je ranjen, ali je neprijatelj uspio da ih izvuče pod zaštitom mraka. Zaplijenjeno je 10 pušaka, mitraljez, automat, 2 pištolja, minobacač sa 36 mina, 10.000 metaka i 22 konja sa tovarima ratne opreme. Brigada je pretrpjela gubitke od 3 poginula i 20 ranjenih boraca.[210] U međuvremenu je brigada s jednim bataljonom čistila Pribinić od četnika i vršila konfiskaciju imovine četničkih porodica.

Treća sandžačka proleterska brigada na sektoru Crni Vrh – Čelinac – Karanovac imala je svakodnevno manjih okršaja sa njemačkim i četničkim jedinicama. Njene položaje kod Čelinca 22. januara je žestoko bombardovala njemačka avijacija i 10 boraca izbacila iz stroja, od kojih su 4 poginula. Brojno stanje brigade znatno se smanjilo, a priliva novih boraca sa područja koje je držala nije bilo. Oskudijevala je i u naoružanju, naročito automatskom, tako da je i po brojnom stanju i naoružanju znatno zaostajala, naročito iza 1. proleterske pa i 3. krajiške udarne brigade. Da bi je koliko-toliko izjednačio sa ostale dvije brigade, Štab divizije je naredio da joj 1.

[209] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 249-250.

[210] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 60-62: Izvještaj Štaba 3.krajiške udarne brigade Štabu 1.proleterske divizije o akcijama izvedenim od 15. do 31. januara 1943. godine od 6. februara 1943. godine. Brojni podaci o ovoj akciji u sačuvanim dokumentima dosta se razilaze. tako je komandant 1.proleterske divizije 25. januara 1943. godine depešom, pored ostalog, javio Vrhovnom štabu da je „na bojnom polju ostalo 100 mrtvih i 4 oficira. Naša 3 mrtva, 24 ranjena. Plen: 1 bacač i 35 konja ratne spreme. Sjajno su se borili 3. i 4. bataljon..." (Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 291).

proleterska i 3. krajiška brigada daju izvjestan broj puškomitraljeza sa municijom i top „pito“. Bataljoni 1. proleterske brigade trebalo je da zadrže po 20 puškomitraljeza.

Poslije oslobođenja Prnjavora i povratka glavnine od Teslića, 1. proleterska brigada je glavnu pažnju poklanjala novim borcima i političkom radu sa njima, kao i djelovanju na terenu radi likvidacije četničkog uticaja na narod. Prema naređenju Štaba divizije, ona je u toku 21, 22. i 23. januara razmjestila tri bataljona na prostor Joševka – Devetine – Dragovići, dok se jedan bataljon s glavninom nalazio u selu Palačkovci (7 km sjeveroistočno od Prnjavora) sa isturenim djelovima u Jadovici prema Derventi i jedan bataljon s četama u Šibovskoj, Prnjavoru i Vučijaku prema Jelahu. Pošto su se u oslobođenom Bosanskom Kobašu i okolnim selima ponovo pojavili četnici, tamo je 21. januara upućen Kombinovani bataljon sa četom koju je formirao Vojo Stupar i zamjenikom političkog komesara brigade – da ih razjure i izvrše mobilizaciju ljudstva. Toga dana, 21. januara u 10.35, komandant 1. proleterske divizije uputio je depešu Vrhovnom štabu u kojoj je, pored ostalog, pisalo: „Naša severna granica Sava. Tražimo vezu sa slavonskim partizanima. Po vašem naređenju postepeno se prebacujemo k Banjoj Luci.“[211]

Pošto je nešto prije podne 23. januara primio kratku depešu od Vrhovnog štaba u kojoj je pisalo: „Preduzmite odmah demonstracije prema Banjoj Luci i akcije na komunikaciji Banja Luka – Gradiška“,[212] Štab 1. proleterske divizije odmah je, 23. januara u 11 sati, naredio Štabu 1. proleterske brigade da, po mogućnosti, još u toku noći između 23. i 24. januara, izvrši demonstraciju pravcem Crni Vrh – Banja Luka na sektoru Trapisti – Vrbanja, predloživši mu dvije varijante: sa dva bataljona da napada na pomenutom sektoru, a sa jednim da zauzme Klašnice (oko 15 km sjeveroistočno od Banje Luke) ili, zavisno od podataka kojima raspolaže, da sa jednim bataljonom vrši pritisak prema Banjoj Luci, a sa dva zauzme Klašnice uz dejstvo, makar i manjih dijelova, na komunikaciju Klašnice – Bosanska Gradiška. Ako postoje mogućnosti, sugerisao je Štab divizije, dobro bi bilo neke djelove izvjesno vrijeme zadržati između pomenute komunikacije i Vrbasa radi mobilizacije novih boraca, jer se raspolagalo podacima da je „narod u tom rejonu za NOB“. Drugu varijantu Štab divizije smatrao je realnijom i efikasnijom.

[211] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 238.
[212] Tito, Sabrana djela, 14, str. 7.

Istovremeno je naredio i 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da u toku noći s jednim do dva bataljona vrši pritisak prema Banjoj Luci s juga, a sa jednim prema Čelincu. Pored toga, Štab divizije je ukazao na sljedeće: ako postoje izgledi da se posade neprijatelja u Trapistima i Vrbanji likvidiraju, onda to i uraditi, ali ne da bi se u njima jedinice zadržale, već sa najkraćeg mogućeg odstojanja demonstrirale napad na Banju Luku, a zatim se povukle na polazne položaje.[213]

Kad je stiglo naređenje za demonstraciju prema Banjoj Luci, glavnina 1. proleterske brigade (tri bataljona) izbila je na predviđeni prostor i zauzela naređeni raspored. Bataljoni su se gotovo još u hodu popunjavali novim borcima, oružjem i municijom iz brigadnog skladišta. Toga dana, 23. januara, Štab brigade je naredio da se rasformira Kombinovani bataljon i njegove čete odmah vrate u 2. i 4. bataljon, nakon čega će 2. bataljon svoju novoformiranu četu uputiti u 6. bataljon, a 4. batataljon novoformiranu četu takođe u 3. bataljon, dok je novoformirana četa Voja Stupara stavljena pod komandu štaba 1. bataljona.[214] U duhu naređenja i sugestija Štaba divizije, Štab 1. proleterske brigade odlučio je da u toku noći, a ako se ne stigne onda u zoru 24. januara, sa dva bataljona napadne i zauzme Klašnice, a sa jednim Trapiste.

Plan je bio da sa jednim bataljonom napadne i zauzme Klašnice, a da se sa jednim, sjeverno od Klašnica, prebaci preko Vrbasa – ako tamo postoji splav, a ako ne, onda po zauzimanju Klašnica izbiti na cestu prema Bos. Gradiški radi brze mobilizacije boraca u tom rejonu. Po izvršenom zadatku trebalo je da se bataljoni vrate u polazne rejone, ali i poruše most preko Vrbasa, s tim da manji dio jednog bataljona ostane na prostoru između Vrbasa i ceste Klašnice – Bos. Gradiška. Pored likvidacije posade neprijatelja smještene u manastiru Trapisti, jedan bataljon je dobio zadatak da u njegovoj blizini poruši most preko Vrbasa i dijelom snaga izvrši demonstrativni napad na Vrbanju (oko 4 km istočno od Banje Luke). Štab brigade nije imao gotovo nikakvih podataka o jačini i razmještaju neprijatelja. Te podatke trebalo je da bataljoni prikupe u toku pokreta prema objektima napada. Iako se radilo o demonstraciji prema Banjoj Luci, Štab brigade je zahtijevao od bataljona da dejstvuju brzo, energično i odlučno i po mogućnosti, zauzmu objekte napada, a zatim se najkraćim pravcima vrate u polazne rejone.[215]

[213] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 267-269.
[214] Isto, str. 274-276.
[215] Isto, str. 276-278.

U međuvremenu, noću između 21. i 22. januara, 2. i 5. krajiška brigada 4. krajiške divizije sa pravca Kozare napale su Trn i Klašnice, u kojima se kao posada nalazila 18. satnija 10. pješačke pukovnije sa nešto oružnika i milicije. Tom prilikom Klašnice su zauzete i u njima spaljene žandarmerijska kasarna, opština i dvije zgrade koje su bile pretvorene u kasarne za domobrane. Nakon toga su se Krajišnici, zbog intervencije jakih njemačkih i ustaških snaga podržanih tenkovima i avijacijom, povukli prema Kozari, a neprijatelj ponovo uspostavio posadu u Klašnicama.[216] O svemu tome Štab 1. proleterske divizije nije ništa znao.

Nastupajući od Devetina u potpunoj neizvjesnosti na šta će naići, ojačani bataljon 1. proleterske brigade najprije je razbio i protjerao četnike iz Boškovića, a zatim se odmah iza ponoći sukobio sa njima kod Poljašana i južnije na Bijeloj stijeni, oko kilometar istočno od Klašnica. Četnici su tu u stvari predstavljali spoljnu odbranu mjesta. Razbivši ih, bataljon je prešao u napad na Klašnice, ali se preko Vrbasa i jedinog mosta na toj rijeci, koji je vodio u mjesto, nije moglo prodrijeti zbog jakog otpora i snažne zaprečne vatre neprijatelja usmjerene naročito na prilaze mostu. U međuvremenu je jedan bataljon proletera izbio na Vrbas sjeveroistočno od Klašnica, ali ni on – pošto su, po naređenju Nijemaca, sa desne obale bili sklonjeni svi čamci i splavovi - nije imao mogućnosti da se prebaci preko rijeke. Pridružio se bataljonu koji je napadao Klašnice, ali kako je uslijedila intervencija neprijatelja s tenkovima, oba su se bataljona u zoru 24. januara povukla prema Devetinama, pretrpevši u ovim borbama gubitke od jednog poginulog i dva ranjena borca.

Za to vrijeme je jedan bataljon ove brigade, krenuvši iz Crnog Vrha prema Trapistima a sa jednom četom prema Vrbanji, u selu Slatina Ilidže (oko 10 km sjeveroistočno od Banje Luke) naišao na oružničku posadu i napao je. Bataljon je pružio slab otpor, a zatim se povukao na jugozapad, u Krčmarice, kilometar-dva istočno do Trapista. Zbog napornog noćnog marša i zadržavanja oko oružnika, bataljon nije stigao da u toku noći napadne Trapiste, pa se u zoru povukao prema Crnom Vrhu. Neprijatelj je gađao artiljerijom od Banje Luke ali bez ikakvog učinka.[217]

---

[216] AVII, fond NDH, k. 55, br.reg. 1/1-31: Bojna relacija Banjalučkog zdruga za januar 1943.

[217] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 296-302: Petnaestodnevni izvještaj o akcijama (10-25. januara) Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom Štabu NOV i POJ od 25. januara 1943. i str. 485-500: Bojna relacija 2.domobranskog zbora za januar 1943, zavedena u djelovodnom protokolu Stožera oružanih snaga NDH 1. marta 1943.

Te noći i 3. sandžačka proleterska brigada vršila je pritisak s jugoistoka prema Banjoj Luci i Čelincu. Neprijatelj je odlučno reagovao i ona se u zoru povukla na polazne položaje. Demonstrativni napad na Banju Luku i Karanovac ponovljen je i naredne noći. Dijelovi brigade uspjeli su da prodru do Velikog Ponira (trig. 589), oko 4 km jugoistočno od Banje Luke. Neprijatelj je ponovo pružio jak otpor uz podršku artiljerije, u kojoj je 6 boraca izbačeno iz stroja. Kao i prethodne noći, brigada se prije svitanja povukla na polazne položaje. Štab divizije cijenio je da je 3. sandžačka brigada mogla više da učini i da je poslije povlačenja u toku dana trebalo da ostavi isturena odjeljenja prema Čelincu – kako bi ustanovila tačan raspored neprijatelja.

Vrhovni štab NOV i POJ i dalje je insistirao na demonstrativnim napadima prema Banjoj Luci, pa je 25. januara depešom naredio: „Treća divizija neka napada Turbe – Travnik i Donji Vakuf kao i komunikacije, a Prva divizija Banju Luku.“[218] Štab 1. proleterske divizije odmah je naredio i 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da noću između 26. i 27. januara ponovo preduzme energičnu demonstraciju prema Banjoj Luci, kombinovanu sa napadima na slabije neprijateljeve posade u njenoj bližoj i daljoj okolini – na osnovu preciznih podataka o neprijatelju i iskustava iz prethodnih akcija. Pri tome je trebalo izbjegavati uporne borbe oko dobro utvrđenih uporišta neprijatelja. Iako su bile umorne, Štab divizije je zahtijevao od brigada da ulože najveće napore kako bi se rasteretile jedinice NOVJ, koje podnose glavni teret neprijateljske ofanzive. Pored toga, ukazao je da zadatak dobijen od Vrhovnog štaba nije vezan za određeni dan i vrijeme, već aktuelan sve dok traje neprijateljateva ofanziva na slobodnu teritoriju.[219]

Izvršavajući naređenje, 1. proleterska brigada je od Devetina, noću između 26. i 27. januara, vršila pritisak sa jednim bataljonom prema Klašnicama radi uznemiravanja neprijatelja i prikupljanja podataka o njemu. Bataljonu su se istočno od Klašnica suprotstavili četnici i kako nije insistirao na dubljem prodoru prema Klašnicama, bataljon se vratio prema Devetinama. Inače, Štab brigade je planirao da sjeverno od Klašnica prebaci jedan bataljon preko Vrbasa sa zadatkom da izvrši niz manjih akcija i prekine cestu Banja Luka – Gradiška, a sa dva bataljona napadne neprijatelja na liniji Klašnice – Trapisti i zauzme Klašince. O tome 28. januara izvještava Štab 1. proleterske divizije.[220]

[218] Tito, Sabrana djela, 14, str. 12.
[219] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 292-295.
[220] Isto, str. 315-317.

Bataljoni 1. proleterske brigade 27. januara upućivali su jače izviđačke patrole prema Slatini, Klašnicama i Vrbasu sjeverno od Klašnica i prikupljali podatke o neprijatelju, a u toku noći napali ga na širokom frontu od Klašnica, preko Slatine, do sela Štrbe (3 km sjeverno od Čelinca). Ispred Klašnica, na liniji Poljašani – Bijela stijena, suprotstavili su im se četnici koji su poslije dvosatne borbe bili primorani da se povuku na jug, u selo Malo Blaško. Pokušaj da se preko mosta na Vrbasu prodre u Klašnice nije uspio zbog jake i dobro organizovane vatre neprijatelja. Iz sela Slatina Ilidža protjerano je prema Trapistima oko 80 ustaša i milicionera, a iz sela Štrbe oko 120 četnika. U tim borbama tri borca su ranjena.[221] Ujutro, bataljoni su se povukli u polazne baze da bi se odmorili i pripremili za naredne akcije.

Južno od glavnine 1. proleterske brigade na pravcu prema Banjoj Luci, odnosno ka Čelincu, Poniru i Karanovcu pritisak je s jugoistoka vršila 3. sandžačka brigada, ali bez nekih vidnijih rezultata. Neprijatelj je bio jak i dobro utvrđen, naročito u Čelincu, a za borbu su se, van utvrđenih mjesta, uglavnom nametali četnici koji su, opet, izbjegavali odsudnije angažovanje.

Dok su glavnina 1. proleterske i 3. sandžačka proleterska brigada vršile pritisak prema Banjoj Luci, dva bataljona 1. proleterske brigade su spriječavala prodor neprijatelja od Dervente prema Prnjavoru. Pošto je 23. januara ojačao posadu Dervente bataljonom domobrana, a u njoj se inače nalazio stožer 5. pukovnije 4. pješačke divizije NDH, neprijatelj je pored domobrana, angažovanjem ustaša i čete legionara Ukrajinaca, poslije podne 24. i u toku 25. januara, iz Dervente krenuo u više pravaca prema novooslobođenoj teritoriji i izbio u Miškovce, Deltak i Kalenderovce. Istovremeno je čamcima iz Slavonskog Dubočca preko Save u Bosanski Dubočac prebačena satnija ustaške „Crne legije“ koja je, nastupajući desnom obalom Save prema Bos. Kobašu, izbila u Trstence.

Pošto neprijateljeve snage u Deltaku i Kalenderovcima nijesu predstavljale neposrednu opasnost za Prnjavor, jer su se nalazile istočno od Ukrine preko koje su bili porušeni mostovi i ona nadošla, a mjestimično se i razlila, to je dio Štaba 1. proleterske brigade, 25. januara pred veče, prema neprijatelju koji je nastupao ka Trstencima na Savi i prema Miškovcima, odnosno Prnjavoru, uputio pet četa sa zadatkom da ga zaustave i povrate natrag, dok je jedan bataljon (dvije crnogorske i jedna novoformirana četa) zadržan u Prnjavoru. U toku

[221] Isto, str. 330-331.

noći i narednog dana prije podne neprijatelj je odbačen natrag i povraćeni su Trstenci i Miškovci, pa su se angažovane snage, kako je 25. januara Miloje Milojević izvještavao Danila Lekića, povukle u rejon Tromeđe (Smrtići i Miškovci) i zatvorile pravac od Dervente.[222] Iz rejona Trstenaca, po naređenju komandanta 1. bataljona Sava Burića, ispaljene su tri mine iz minobacača preko Save – kao pozdrav slavonskim partizanima.[223]

Za to vrijeme 3. krajiška udarna brigada na liniji Borja-planina – G. Teslić – Rankovići – Osivica – Ukrinica zatvarala je pravac koji od Teslića vodi prema Kotor-Varošu i Šnjegotini. Nijemci i domobrani iz Teslića su 24, 25, 27. i 28. januara, uz podršku artiljerije, napadali prema Buletiću, ali su svakog dana, uz gubitke, bili odbacivani natrag. Pored toga, brigada je s jednim bataljonom čistila pozadinu svojih snaga od četnika (selo Čečava), koji su gotovo redovno kad bi neprijatelj napadao od Teslića, osloncem na Borja-planinu i brdski pošumljeni predio između Teslića i Šnjegotina, pucali u leđa njenim jedinicama na položaju i na taj način sadejstvovali Nijemcima, ustašama i domobranima.[224]

Dok je 1. proleterska divizija uspješno sprječavala ispade neprijatelja iz Teslića i Dervente i vršila pritisak na širokom frontu od Klašnica do Karanovca prema Banjoj Luci, a 3. udarna divizija dejstvovala na području Travnika i Turbeta, dotle je 4. neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju Like, Korduna i Banije, kao i na Bosansku krajinu, poprimala sve šire razmjere. Jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa NOVJ vodile su veoma oštre i uporne odbrambene borbe, sprječavajući brze prodore sa više pravaca daleko nadmoćnijih snaga neprijatelja na slobodnu teritoriju.

Najdublji prodor, iako daleko ispod planiranog tempa nastupanja, postigle su njemačke snage na pravcu od Karlovca, kada su poslije Slunja, 26. januara, zauzele Drežnik-Grad i otvorile put prema Bihaću. Vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita, ofanziva je zatekla u Ostrošcu, odakle se 24. januara preko Bihaća i Bos.Petrovca automobilom prebacio u Oštrelj, da bi nakon tri dana s nekoliko članova Vrhovnog štaba uskotračnom željeznicom stigao u Drvar. Dobivši obavještenje o namjerama italijanskih i četničkih

[222] Isto, str. 305-306 i 317-318.

[223] Miloš Vuksanović, isto, str. 165.

[224] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 60-62: Petnaestodnevni izvještaj o vojnim akcijama izvedenim od 15. do 31. januara 1943. godine Štaba 3.krajiške brigade Štabu 1.proleterske divizije od 6. februara 1943.

jedinica da od Prozora krenu prema Livnu radi napada u leđa jedinicama NOVJ, on je, da bi ih u tome spriječio i zadržao Livno zbog njegovog izuzetnog značaja za evakuaciju ranjenika, Štabu 1. proleterske divizije, 27. januara, uputio depešu: „Neprijateljsko nadiranje sve jače. Prikupite cijelu diviziju na prostoru Jajce – D(onji) Vakuf – Turbe. Po mogućnosti zauzeti Jajce ili D(onji) Vakuf. Demonstracije ne vrijede..."[225] Slijedećeg dana Štab divizije dobio je još jednu depešu kojom mu je naređeno da diviziju prikupi na teritoriji Jajca, da izviđa prema neprijatelju i čeka naređenje.[226] Očito demonstrativni napadi prema Banjoj Luci nijesu olakšali položaj krajiških jedinica zahvaćenih ofanzivom. Istovremeno je 3. udarna divizija dobila zadatak da napadne Bugojno i Gornji Vakuf.

Pozvavši se na prvu depešu, Štab 1. proleterske divizije istog dana, 27. januara u 20 sati, naredio je 1. proleterskoj brigadi da se slijedećeg dana i noći prikupi na prostoru južno od linije Banja Luka – Prnjavor, zatim da 29. januara uveče krene najpogodnijim pravcem preko Maslovara za Šiprage, gdje je trebalo da stigne do mraka 1. februara. Trećoj sandžačkoj proleterskoj brigadi je naređeno da krene prema Skender-Vakufu kada 1. proleterska brigada počne da napušta Maslovare, dok je 3. krajiška udarna dobila zadatak da se noću, između 30. i 31. januara, prebaci južno od druma Teslić – Klupe u Pribinić i Buletić, a zatim u Očauš. Brigadama je još naređeno da novomobilisano ljudstvo povedu sa sobom, da se u toku pokreta obezbijede jakim zaštitnicama kako im neprijatelj ne bi „jahao na vratu", da se kreću što prikrivenije kako bi se pokret divizije što kasnije primjetio.

Komandantu divizijske artiljerije naređeno je da dvije haubice postavi na vatrene položaje sa kojih će moći da tuče Čelinac i što dalje prema Banjoj Luci. Napad je trebalo da otpočne predveče 28. januara, a ako se ne stigne onda slijedećeg dana i da traje dok se ne potroši sva raspoloživa municija, a zatim je haubice, pošto se nijesu mogle transportovati, trebalo uništiti zajedno sa svom spremom i ostatke gurnuti u neku duboku jarugu odakle se neće moći izvući. Jednu haubicu sa odgovarajućom količinom municije trebalo je uputiti 3. krajiškoj udarnoj brigadi radi gadjanja Teslića, a zatim i nju uništiti. Neispravnu haubicu trebalo je takođe uništiti. Za brdski top iz sastava divizijske artiljerije, kao i protivtenkovske topove sa municijom u brigadama naređeno je da se pripreme za transport na konjima.

[225] Tito, Sabrana djela, 14, str. 18 i 366.
[226] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 326-340.

Divizijskoj bolnici je naređeno da se odmah pripremi za pokret i najdalje 30. januara krene preko Šipraga za Imljane. Za hiruršku ekipu bilo je predviđeno da se kreće sa Štabom divizije pravcem Maslovare – Šiprage. Brigadama je naređeno da iz divizijskih magacina na području Šnjegotine (Karač) podignu potrebne količine municije, ručnih bombi, pušaka i druge potrebne spreme, a divizijska intendantura da evakuiše neophodnu opremu u Imljane. Materijal koji se ne bude mogao evakuisati trebalo je uništiti, a eventualne namirnice i drugu korisnu robu podijeliti seljacima.[227] Sljedećeg dana, 28. januara, Štab divizije javio je depešom Vrhovnom štabu da će divizija najkasnije 5. februara biti na određenom prostoru.[228]

Kako je bilo i naređeno, 1. proleterska brigada se u toku 28. januara, naredne noći i dana, prikupila u selima Vijačani, Branešić, Kokori, Brezičani, Jošavka i Šnjegotina. Napuštanje položaja prema Klašnicama (Devetine) i prema Derventi, kao i Prnjavoru 29. januara, izvršeno je bez ometanja od strane neprijatelja. Njen pokret na jug, predviđen za 29. januar, obustavio je Štab divizije, s tim da se prikupi na prostoru Jošavka – Šnjegotina – Dubrava i pripremi za dalji pokret preko Uzlomca, koji je trebalo da otpočne najranije 30. januara uveče.[229]

Komandant divizijske artiljerije pomjerio je iz Railića dvije haubice na vatrene položaje u rejon Jošavke i sa njih, uveče 28. januara, otpočeo da tuče Čelinac sa okolinom, ali bez nekog značajnijeg učinka.[230] I ovo gađanje prekinuo je Štab divizije jer je prema novom naređenju Vrhovnog štaba artiljerijsku municiju trebalo ponijeti sa sobom. U toku pomenuta dva dana, 28. i 29. januara, 3. krajiška i 3. sandžačka brigada zatvarale su pravac od Teslića i Čelinca prema Maslovarama i Kotor-Varošu i pripremale se za pokret.

Naređenje od 28. januara Štab 1. proleterske divizije dopunio je i precizirao novim naređenjem sledećeg dana. Tako je 1. proleterskoj brigadi naređeno da sa prostora Javorani – Šnjegotina – Dubrava krene najranije noću 30. januara, s tim što će vrijeme polaska i pravac kretanja odrediti Štab brigade, imajući u vidu da do mraka 1. februara stigne u Šiprage sa okolinom. Treća sandžačka proleterska brigada dobila je zadatak da se 31. januara prebaci južno od rijeke

---

[227] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 311-313.
[228] Isto, str. 322.
[229] Isto, str. 322-323.
[230] O tome je domobranski oficir za vezu u njemačkoj 714.diviziji, 29. januara obavijestio Glavni stožer Domobranstva (generalštab): „Na večer neprijateljska topovska vatra na uporište Čelinac, od 97 granata, 35 sjeverno od uporišta eksplodirale“ (Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 451).

Vrbanje i narednog dana da se do mraka sa glavninom prikupi na prostoru Skender-Vakuf – Živinice, ostavljajući zaštitne dijelove prema neprijatelju. Pored toga, njoj je povjereno da se stara o evakuaciji oružja i drugog materijala zatečenog u Kotor-Varošu i Skender-Vakufu. Trećoj krajiškoj udarnoj brigadi je naređeno da 31. januara napusti prostor Klupe – Pribinić – Buletić kod Teslića i da se do mraka, sa glavninom, razmjesti u Očaušu, a manjim dijelom u Maslovarama.

Divizijskoj bolnici naređeno je da se, uz obezbjeđenje jednog bataljona 3. sandžačke brigade, premjesti u Imljane, dok je brdski top upućen u Kotor-Varoš, u sastav 3. sandžačke brigade s tim da ga osposobi za tovarni transport.

Posebno je štabovima brigada 29. januara u 10 sati naređeno da na područjima dotadašnjeg zadržavanja obavijeste komande mjesta o napuštanju teritorije i pomognu ih u mjerama koje će u vezi s tim preduzeti, a zatim da nastoje da se jedinice što manje zamaraju i da izbjegavaju sukobe s neprijateljem ostavljajući prema njemu jače zaštitne dijelove. Štab divizije planirao je da 1. februara održi sastanak sa štabovima brigada u Grabovici, na pola puta između Šipraga i Skender-Vakufa, zbog upoznavanja sa situacijom i zadacima, zatim da se 2. februara divizija odmori, a onda da krene na prostor istočno od Jajca.[231] Međutim, brzi razvoj događaja izmijeniće dati pravac njenog pokreta i ubrzati marš.

Manevar od Prnjavora i Teslića do Gornjeg Vakufa

U žestokim borbama s jedinicama 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa NOVJ i veoma teškim vremenskim uslovima, neprijatelj je postepeno smanjivao slobodnu teritoriju. Najveći uspjeh postigle su njemačke snage nastupajući sa sjevera od Karlovca - prodorom u Bihać 29. januara. Vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, ne ispuštajući inicijativu iz svojih ruku, smatrao je da će najbolji odgovor na neprijateljsku ofanzivu biti ako preduzme protivofanzivu tamo gdje to neprijatelj ne očekuje. Na raspolaganju su mu stajale 1. i 2. proleterska i 3. udarna divizija, koje nijesu bile zahvaćene ofanzivom. Od njih je obrazovao Operativnu grupu divizija. U duhu ranije usvojenog strategijskog plana o prodoru u Srbiju i u cilju njegove

[231] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 338-339.

realizacije, on je, vjerovatno 29. januara, odlučio da sa Operativnom grupom divizija krene na jugoistok i razbije koncentraciju Italijana i četnika kod Prozora, a zatim nastavi u pravcu Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, razbije četničke snage u tim oblastima i stvori novu slobodnu teritoriju koja će mu poslužiti kao baza za dalji prodor u Srbiju. Tako je, u stvari, četvrta neprijateljska ofanziva ubrzala ostvarenje pomenutog strategijskog plana Vrhovnog štaba – umjesto na proljeće, Operativna grupa krenuće na istok ka Naretvi, i dalje, ka Drini i Limu početkom februara. Nju će ofanziva dovesti u veoma tešku situaciju, a Vrhovnom štabu nametnuti krupne probleme prisiljavajući ga da realizaciju plana, u stvari protivofanzivu, sprovodi u veoma nepovoljnim, složenim i često dramatičnim okolnostima.

Nasuprot Titu, general Rudolf Liters (Rudolf Lüters) koji je komandovao njemačkim snagama u ovoj ofanzivi, inače komandant njemačkih trupa u NDH, očekivao je da će jedinice NOVJ glavni otpor pružiti na području Grmeča, pa je baš u to vrijeme usmjerio napad tri njemačke divizije prema toj planini.

Po donošenju odluke o protivofanzivi, Tito je odmah otpočeo i sa njenom realizacijom, pa je, s tim u vezi, 29. januara depešom naredio 1. proleterskoj diviziji da najhitnije krene u pravcu Donji Vakuf-Prozor preko Komara, obavjestivši je da se Italijani i četnici koncentrišu u rejonu Prozor – Bugojno – Kupres zbog napada na Livno i da će divizija ofanzivno dejstvovati zajedno sa 2. i 3. divizijom.[232] Toga dana on je uputio još jednu depešu Štabu 1. proleterske divizije i naredio mu da sa dvije brigade najhitnije krene prema Prozoru i napadne ga zajedno sa 3. udarnom divizijom, a da jednu brigadu bez teške komore, takođe najhitnije, uputi na pravac Mrkonjić-Grad – Glamoč zbog zaštite ranjenika, zahtijevajući od njega da djeluje brzo i uz puno odgovornosti.[233] Istovremeno, Tito je naredio i 2. proleterskoj diviziji da iz rejona Duvno – Ravno najhitnije krene ka Prozoru, a 3. udarnoj diviziji da se iz srednje Bosne takođe prebaci ka Prozoru, kako bi sa te tri divizije uništio koncentraciju Italijana i četnika u njegovom rejonu i na taj način onemogućio ih da krenu u napad preko Ravna ka Livnu. „Poslije toga“, pisalo je u depeši upućenoj 3. diviziji 29. januara, „obje divizije (1. i 3. - TR) dejstvovaće prema Hercegovini“.[234]

---

[232] Tito, Sabrana djela, 14, str. 20.
[233] Isto, str. 23.
[234] Isto, str. 21.

Pošto je uputio naređenja divizijama Operativne grupe, Tito je, vjerovatno 30. januara u Drvaru, u Mandića pilani, održao sjednicu Vrhovnog štaba kojoj su prisustvovali i najviši rukovodioci Bosanske krajine i saopštio svoj operativno-strategijski plan o protivofanzivi u pravcu Hercegovine i Crne Gore i s tim u vezi, upoznao prisutne sa zadacima jedinica Glavnog štaba Hrvatske i 1. bosanskog korpusa. Kako je prijetila opasnost da neprijatelj otkrije i uništi u planinama Bosanske krajine brojne bolnice s ranjenicima i bolesnicima, odlučio je da se svi ranjenici evakuišu u pravcu nastupanja Operativne grupe – ka Neretvi.[235]

Depešu Vrhovnog štaba, datiranu 29. januara, Štab 1. proleterske divizije primio je ujutro narednog dana i odmah pristupio organizaciji pokreta glavnine prema Prozoru. Već u 10.30 sati uputio je naređenje štabovima brigada i naredio: 3. proleterskoj sandžačkoj, pošto je mogla najbrže da stigne u određeni rejon, da se odmah po prijemu naređenja prikupi i bez teške komore najkraćim putem najhitnije prebaci na prostor Mrkonjić-Grad – Glamoč radi obezbjeđenja ranjenika, a tešku komoru da uputi u Imljane; 1. proleterskoj da odmah, bez obzira na vrijeme pokreta određeno naređenjem od 29. januara, krene određenim pravcem; 3. krajiškoj udarnoj takođe da odmah krene ranije određenim pravcem, odnosno u Maslovare radi zaštite evakuacije divizijske bolnice iz toga mjesta ka Šipragama, angažujući za to jedan bataljon koji će sa bolnicom krenuti za Imljane.[236]

Pošto se situacija izmjenila i pokret ubrzan, u toku 31. januara 1. proleterska brigada je stigla u rejon Šipraga, 3. krajiška na prostor Očauš – Maslovare, divizijska artiljerija (brdski top, zaprežni materijal i ostalo) u Maslovare i divizijska bolnica u Imljane, dok je intendantura divizije produžila pokret pravcem Imljani – Vitovlje. U cilju organizacije daljeg pokreta Štab divizije uputio je toga dana u 12.30 sati novo naređenje potčinjenim jedinicama i precizirao im zadatke za naredna dva dana. Zbog dugog i napornog marša 1. proleterskoj brigadi je naređeno da se 1. februara odmori, a narednog dana odmaršira na prostor Meline – Dobretići – Bojtočići na lijevoj obali Ugra, dok je 3. krajiška udarna dobila zadatak da u toku 1. februara izbije u sela na desnoj obali Vrbanje između Šipraga i Kruševa Brda, a slijedećeg dana krene na jugozapad i izbije u sela Gračani, Šišava, Mudrike, Žilići i Sažići (oko 8 km sjeverozapadno od

[235] Isto, str. 366 i napomena 61, str. 315-316.
[236] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 348-349.

Turbeta). Divizijska bolnica trebalo je da 1. februara otpočne pokret iz Imljana i smjesti se u Vitovlju, s tim da joj 1. proleterska brigada toga dana uputi jedan bataljon koji će ostati kod nje kao neposredna zaštita, a bataljon 3. krajiške, koji je ranijim naređenjem bio određen za obezbjeđenje bolnice, vratiće se u sastav svoje brigade. Komandantu divizijske artiljerije, sa odjeljenjem brdskog topa, zapregom i konjima od haubica, naređeno je da haubičku municiju zakopa u šumu kod Imljana a zatim da 2. februara pređe u Vitovlje. Rukovalac ubojne opreme, u dogovoru sa članom ekonomskog odsjeka Vrhovnog štaba i intendantom divizije, trebalo je da ubojnu opremu i drugi materijal 1. februara evakuiše u Vitovlje, a neispravno i nekorisno oružje uništi. Svim jedinicama je naređeno da vezu sa Štabom divizije održavaju pravcem Imljani – Vitovlje, zatim da se prilikom pokreta, a naročito po prelasku na lijevu obalu Ugra, obezbijede od neprijateljevih uporišta, da izviđaju prema neprijatelju nastojeći da prikupe podatke o njemu na pravcima Travnik – Jajce i Travnik – D. Vakuf i obavijeste se o najpogodnijim mjestima prelaza preko komunikacija između pomenutih mjesta na prostoru južno od linije D. Vakuf – Travnik.[237]

U međuvremenu, djelovi 3. udarne divizije, noću između 30. i 31. januara, zauzeli su G. Vakuf i približili se Prozoru. Treća sandžačka proleterska brigada, pošto se prikupila i pripremila za pokret, napustila je noću uoči 1. februara Kotor-Varoš i preko Skender-Vakufa te noći krenula prema Vrbasu, preko koga se prebacila splavovima kod ušća Crne rijeke i izbila u rejon Mrkonjić-Grada. Poslije kraćeg odmora nastavila je pokret i poslije dva dana napornog marša, po dubokom snijegu i mećavi, stigla u rejon Glamoča. Odatle je, po naređenju Vrhovnog štaba, po izuzetno jakoj mećavi produžila preko planine Hrbljine i zapadnom ivicom Kupreškog polja stigla 9. februara u Ravanjsko polje i razmjestila se u selima Vukovsko, Ravno i Zvirnjača na sredokraći između Prozora i Kupresa,[238] da bi napad 3. udarne divizije na Prozor obezbijedilla od eventualne intervencije neprijatelja iz Kupresa.

Dok je 3. krajiška udarna brigada 1. i 2. februara marširala određenim pravcem, 1. proleterska se 1. februara odmarala u rejonu Šipraga. Toga dana su u brigadi – po naređenju njenog Štaba – izvršene manje formacijske promjene: od pratećih vodova po

[237] Isto, str. 359-360.
[238] Žarko Vidović, isto, str. 148.

bataljonima formirane su prateće čete, a od topovskog odjeljenja pri Štabu brigade protivkolska i protivtenkovska četa.[239] Tog dana Štab brigade je uputio jedan vod bataljonu Imljane radi zaštite divizijske bolnice, a sljedećeg dana i ona je nastavila pokret preko Ugra.

Našavši se sa dvije brigade nadomak komuniakcije Travnik – Jajce, Štab divizije iskoristio je 3. februar da ih odmori i što bolje pripremi za dalji pokret na jug, preko ove komunikacije, a zatim i ceste Turbe – Donji Vakuf. Pošto se u toku pokreta bolnice za Imljane uvjerio da bi dalje transportovanje oko 150 teških ranjenika bilo skopčano sa ogromnim teškoćama i njihovo prenošenje usporilo pokrete jedinica, odlučilo je da teže ranjenike, sa potrebnim sanitetskim osobljem, ostavi na visoravni između Šipraga i rijeke Ugra, zajedno sa jednim bataljonom 1. proleterske brigade radi njihove zaštite. Štabu brigade predložio je da to bude njegov 3. bataljon. Pored obezbjeđenja bolnice, bataljon je dobio zadatak da održava vezu s 3. sandžačkom proleterskom brigadom, sarađuje s mjesnim partizanskim jedinicama, izvodi partizanske akcije u cilju likvidacije manjih neprijateljskih uporišta, politički djeluje na terenu, mobiliše nove borce i dr, a sve to, uglavnom, na sektoru između Vrbasa i Vrbanje, dok u slučaju nužde treba da obezbijedi evakuaciju ranjenika u najpovoljnijem pravcu.[240]

Obavješten o odluci u vezi s bolnicom, Tito je odmah reagovao i depešom 3. februara Štabu naredio: „Ranjene ne smijete ostaviti tamo. Mi ćemo ići daleko. Treba ih prebaciti preko Mliništa u Glamočko polje, a odatle će onda dalje. Naredite da se to odmah izvrši.“[241] Tako je i postupljeno. Teškim ranjenicima 1. proleterske divizije priključeni su i ranjenici 3. udarne divizije, pa su, u pratnji 3. bataljona 1. proleterske brigade i dijelova tek formiranog 4. krajiškog NOP odreda, krenuli za 3. sandžačkom proleterskom brigadom do Mliništa, gdje su priključeni Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba, a bataljon se vratio u sastav brigade.[242]

Pored brige za sopstvene jedinice, Štab 1. proleterske divizije postarao se da, prije nego napusti srednju Bosnu, obnovi 4. krajiški NOP odred sastavljen od mjesnih četa formiranih poslije oslobođenja Prnjavora, koje su se sada povlačile sa 1. proleterskom brigadom, a tu je bio i dio boraca koji su stupili u ovu brigadu. On je, vjerovatno 1.

[239] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 16-18.
[240] Zbornik, tom IV, knj. 9, str. 350-351.
[241] Tito, Sabrana djela, 14, str. 32.
[242] Isto, napomena 104, str. 320.

februara, u Šipragama održao sastanak sa komandno-političkim kadrom određenim da formira odred i da s njim rukovodi. Formiranje odreda izvršeno je 3. februara, vjerovatno u Zlovarićima. Imao je dva bataljona ukupne jačine 384 borca. Za komandanta postavljen je Stevo Samardžija, a za političkog komesara Vojo Stupar.[243] Inače, za komandanta svih partizanskih snaga u srednjoj Bosni bio je predviđen Miladin Ivanović. Mali odred, međutim, nije bio u stanju da popuni veliku prazninu stvorenu odlaskom 1. proleterske divizije iz srednje Bosne i svojim prisustvom i akcijama kontroliše dotad stvorenu slobodnu teritoriju.

Radi priprema i nastavljanja pokreta, Štab 1. proleterske divizije naredio je 3. februara da brigade, čim dobiju naređenje, krenu na jug i u toku naredne noći pređu komunikaciju Turbe – Jajce, te da se 1. proleterska brigada prikupi u selima Selići i Gradina, a 3. krajiška u selima Ćosići i Krčevine. Tu je, uz obezbjeđenja, trebalo da se odmore, prikupe podatke o neprijatelju na komunikaciji Turbe – D. Vakuf i izvide najpovoljnije prelaze preko nje, a zatim je – još u toku dana ako bude maglovito, a ako ne onda u toku noći između 4. i 5. februara da pređu preko nje, i to: 1. proleterska zapadno od Komara prikupi se u selima Vidrička i Skakavci, a 3. krajiška istočno od Komara i izbije u sela Goleš i Pećine. Divizijski brdski top privremeno je pridodat 1. proleterskoj brigadi. Zajedno sa sanitetom ove brigade trebalo je da maršuje i divizijski sanitet (hirurška ekipa, dio bolničke čete i bolnica), a u marševskom poretku brigade divizijska intendantura i Štab divizije.[244]

Po niskoj temperaturi, visokom snijegu, besputnom i ispresijecanom zemljištu, brigade su nešto prije pada mraka 3. februara krenule na marš određenim pravcem. Cestu Turbe – Jajce 1. proleterska prešla je na pravcu Gostilj – Selići, a zajedno sa njom i Štab divizije (smjestio se u zaselak Temići) dok je 3. krajiška tu prepreku savladala na pravcu Ćosići – Krčevine, oko 7 km sjeverozapadno od Turbete, istina, poslije kraćeg sukoba sa manjim neprijateljskim snagama – bez ikakvih posljedica. Poslije kraćeg zadržavanja, brigade su nastavile pokret i poslije noćnog marša izbile u određene rejone. Štab divizije smjestio se u selu Skakavci.

Vrhovni štab je svakodnevno depešama upozoravao Štab divizije o situaciji na frontovima i požurivao da maršuje brže. Tako mu 4. februara, pored ostalog, javlja: „Zadatak I, II i III divizije od

[243] Advan Hozić, isto, str. 123.
[244] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 30-32.

ogromne važnosti. Imamo opsežan plan, ali moramo raditi hitno". Slijedećeg dana mu naređuje da se s jedinicama smjesti na prostoru Makljen – G. Vakuf i da će dalji pravac kretanja biti Uzdol – Solakova Kula „kad se naredi". Međutim, 6. februara mu naređuje da zauzme položaje koje je ranije držala 3. udarna divizija u rejonu Gračanica – D. Vakuf i da komandant i politički komesar hitno dođu na sastanak u Vrhovni štab radi upoznavanja sa narednim zadacima.[245]

Nastavljajući pokret poslije prelaska ceste Turbe – D. Vakuf, 1. proleterska brigada je 6. februara, obilazeći sa istoka planine Kalin i Radinu, stigla u sela Jagodici, G. Brda, Dolina, Potočani, Strane, Zlokuće, a slijedećeg dana preko Bojske u rejon sjeverozapadno od G. Vakufa s obje strane Vrbasa – sela Pavića Polje, Sarajvilić, Tihomišlje, Voliće. Za to vrijeme 3. krajiška brigada je, preko Polja Bašarinac, izbila na cestu Travnik – G. Vakuf kod Pričana i Puhovca, a zatim ovom cestom u rejon G. Vakuf – Volice.[246] S obzirom na to da se očekivala intervencija neprijatelja od Bugojna i Travnika, Štab divizije je, po naređenju Vrhovnog štaba, rasporedio 8. februara 1. proletersku brigadu istočno od Vrbasa u sela Bojska, Lužani, Hrastnica, Kućine, Bistrica, Krupa, Ponir, Vrsi i Ždrimce, sa zadatkom da zatvara pravce od Bugojna i Travnika ka G. Vakufu, a 3. krajišku udarnu zapadno od Vrbasa u sela Tihomišlje, Paloč, Volice, Mračaj, gdje je smijenila 5. crnogorsku brigadu 3. udarne divizije, radi zatvaranja pravca od Bugojna i Raduše planine ka G. Vakufu i Prozoru, jer se očekivao skori napad 3. udarne divizije na ovo mjesto. Brigadama je ukazano na potrebu čvrste veze, međusobnog sadjejstva ako jedna od njih bude napadnuta, stalan oprez i preduzimanje mjera protivvazdušne zaštite. Posebno im je skrenuta pažnja da na teritoriji gdje su razmještene ima dosta oboljelih od tifusa, pa da zbog toga treba stalno preduzimati mjere preventivne zaštite.[247]

Marš 1. proleterske divizije od Prnjavora i Teslića, dug oko 15 km po snijegu, niskim temperaturama, besputnom, brdovitom i ispresijecanom zemljištu, bio je veoma naporan iako je prošao bez sudara sa neprijateljem. Jedinice su ga dobro izdržale. Organizaciji marša Štab divizije je poklanjao dužnu pažnju, nastojeći da putem pisanih naređenja štabovima brigada ukaže na sve elemente od

[245] Isto, str. 19, 26 i 32: Depeše Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 4, 5. i 6. februara 1943.

[246] Isto, str. 36-38, 55-56, 58-60 i 172-174: Naređenje štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona od 3, 5. i 6. februara 1943. i Izvještaj Štaba 4.bataljona Štabu 3.krajiške brigade od 15. februara 1943.

[247] Isto, str. 64-67.

uticaja na organizovano i plansko odvijanje marša. Zadaci su davani za po dva dana marša, a vodilo se računa i o odmaranju. Marševalo se u dvije odvojene marševske kolone po brigadama čiji su štabovi takođe, putem pisanih naređenja određivali zadatke bataljonima i kontrolisali njihovo izvršenje. Veza, održavana putem kurira, dobro je funkcionisala, dok je obavještajna služba podbacila. Nije se znalo na što će se naići prilikom prelaska komunikacija niti su se imali podaci o neprijateljevim snagama u mjestima pored kojih se prolazilo. Štab 1. proleterske brigade, na primjer, 5. februara ne zna da u G. Vakufu nema neprijateljevih snaga pa jednom svom bataljonu naredio je da poduzme potrebne mjere da se pored Bugojna prvenstveno obavijesti o neprijateljskim snagama u G. Vakufu.[248]

Zauzimanje Bradine, Ivan-sedla i Raštelice

Pristizanjem 1. proleterske divizije u rejon G. Vakufa, a nešto ranije 3. udarne divizije prema Prozoru i 2. proleterske divizije kod Duvna, završena je koncentracija Operativne grupe divizija za ranije planiranu protivofanzivu prema dolini Neretve i dalje, u Hercegovinu i Crnu Goru. U vezi s tim vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, održao je u noći između 8. i 9. februara, u jednom samostanu u Duvnu, sastanak sa komandantima i političkim komesarima divizija Operativne grupe i upoznao ih sa teškom situacijom u kojoj su se našle jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, mnogi ranjenici i hiljade izbjeglica, koje su se uz velike žrtve povlačile ispred neprijatelja. Tito im je saopštio plan protivofanzive, po kome je sa tri divizije najprije trebalo slomiti italijanske posade u trouglu Mostar – Konjic – Prozor, ovladati Prozorskom kotlinom i dolinom srednjeg toka Neretve, a zatim operacije prenijeti u Hercegovinu i Crnu Goru i dalje na istok.[249]

Za ostvarenje toga plana Tito je komandantima i političkim komesarima divizija saopštio i zadatke: 2. proleterska divizija da nastupa pravcem Duvno – Imotski – Posušje – Drežnica, razbije neprijateljeve posade na tome pravcu i spriječi eventualnu intervenciju neprijatelja od Mostara; 3. udarna divizija da dejstvuje pravcem G. Vakuf – Prozor – Rama – Ostrožac – Konjic, zauzme ta mjesta i osigura prelaz preko Neretve; 1. proleterska divizija da od G.

[248] Isto, str. 55-56.
[249] Tito, Sabrana djela, 14, napomena 99, str. 313 i 368.

Vakufa preko Solakove Kule izbije na Ivan-sedlo, razbije neprijateljeve posade na željezničkoj pruzi u njegovom rejonu, a zatim čvrstim držanjem obezbijedi lijevi bok Operativne grupe od neprijateljeve intervencije sa pravca Sarajeva. U to doba u sastav Operativne grupe uključene su: 9. dalmatinska divizija (formirana 13. februara) koja ja dobila zadatak da obezbijedi evakuaciju ranjenika pravcem Livno – Duvno, a zatim da nastupa za 2. proleterskom divizijom; 7. banijska divizija[250] koja je štitila evakuaciju ranjenika iz Drvara preko Glamoča ka Livnu, a zatim trebalo da, kao zaštitnica Operativne grupe, nastupa sa 3. udarnom divizijom. Istovremeno je odredio zadatke i 1. hrvatskom i 1. bosanskom korpusu, a prethodnog dana (7. februara) naredio je putem radio-stanice „Slobodna Jugoslavija" svim partizanskim snagama u Jugoslaviji da odmah pojačaju napade na neprijateljeve posade i saobraćaj kako bi olakšale položaj jedinica zahvaćenih ofanzivom i onih koje će krenuti u protivofanzivu.[251]

Zadatak 1. proleterske divizije dobijen u Duvnu – obezbijediti lijevi bok Operativne grupe u nastupanju ka Neretvi od neprijatelja u Bugojnu, Travniku i naročito, u Sarajevu – bio je veoma odgovoran i skopčan sa mnogim nepoznanicama i teškoćama. Sa vrhovnim komandantom je dogovoreno: čim 3. proleterska sandžačka brigada stigne na Makljen, da se divizija 14. februara prikupi na prostoru Ždrimci – Solakova Kula, a zatim sa dvije brigade krene ka Ivan-sedlu. Pošto nije bilo borbi, vrijeme je iskorišćeno za vojnu obuku boraca, naročito u rukovanju naoružanjem, za partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad, kao i za zabavni život. Održani su sastanci partijskih i skojevskih organizacija, borci su upoznavani sa vojno-političkom situacijom, održane su četne konferencije, dok su štabovi brigada održavali sastanke sa štabovima bataljona, a ovi sa komandama četa, na kojima je analiziran protekli marš i borbe u srednjoj Bosni – radi sticanja iskustava. Po selima su održavane konferencije i priredbe i politički se djelovalo u narodu. Pošto su odjeća i obuća uglavnom bili slabi, nastojalo se da se, koliko je to bilo moguće, dovedu u bolje stanje, dok je ishrana zadovoljavala. Posebna pažnja poklonjena je higijensko-zdravstvenim mjerama zbog opasnosti od tifusa koji je već bio zahvatio jedinice 3. udarne divizije.

---

[250] U vezi sa zadatkom 7.banijske divizije, Tito je depešom 8.februara, pored ostalog, obavjestio Glavni štab Hrvatske: „Znajte da Jakšić (komandant 7.div. – TR) mora biti zaštitnica za transport ranjenika, kojih ima ogroman broj, a naše I, II, i III divizija počele su dejstvovati ofanzivno da bismo proširili prostoriju i smjestili ranjenike i izbeglice". (Tito, Sabrana djela, 14, str. 52).

[251] Oslobodilački rat, 1, str. 380-381 i Tito, Sabrana djela, 14, str. 48.

Nastojanja da se jedinice divizije popune dobrovoljcima sa šireg područja G. Vakufa nijesu dala očekivane rezultate, pa se pristupilo mobilizaciji putem pozivanja pojedinaca. Ni u tome pogledu mogućnosti nijesu bile velike jer je veći broj mladih ljudi do tada bio mobilisan u oružane snage NDH. Ipak, tim putem je divizija popunjena sa stotinak boraca, od kojih je jedan broj ubrzo dezertirao. Jedan broj dobrovoljaca stigao je iz Dalmacije, koji su raspoređeni po jedinicama. Ukupno brojno stanje divizije 15. februara 1943. godine (po spisku) iznosilo je 4.075 boraca, od kojih 273 žene. Na licu mjesta je bilo 3.743, a u rashodu 332 borca – uglavnom bolesnih i ranjenih.[252] Kada se uzme u obzir da je divizija prilikom formiranja brojala oko 3.200 ljudi i da je u međuvremenu imala znatne gubitke, vidimo da je u nju za tri i po mjeseca stupilo oko 1.000 novih boraca.

Divizija je 15. februara bila naoružana sa 3.220 pušaka, 225 mitraljeza jugoslovenskog i italijanskog porijekla, 14 minobacača 81 mm, 6 lakih minobacača, 2.600 ofanzivnih i defanzivnih bombi, 479 pištolja, protivtenkovska topa i 3 topa „pito".[253] Prosječno, na pušku se raspolagalo sa oko 95 metaka, na puškomitraljez 465 i na mitraljez 2.250 metaka. Vidljiv je nedostatak težeg naoružanja.

Kako je bilo i dogovoreno s Vrhovnim komandantom u Duvnu, od Operativne grupe prva je u protivofanzivu krenula 2. proleterska divizija. Ona je 9. februara zauzela Posušje, a slijedećeg dana i Imotski i dolinom Drežanke nastavila da nadire ka Neretvi. Treća udarna divizija pripremala se za napad na Prozor. Kratak predah i zatišje 1. proleterske divizije prekinuli su dijelovi 5. ustaškog zdruga koji su ujutro 13. februara iz Bugojna[254] krenuli s obje strane Vrbasa prema G. Vakufu, vjerovatno u cilju nasilnog izviđanja. Borba je trajala oko 4 sata. Ustaše su uspjele da prodru do linije D. Ručica – Dražev dol, oko 7 km sjeverozapadno od G. Vakufa, ali su ih odatle bataljoni 1. proleterske i 3. krajiške udarne brigade odbacili natrag uz gubitke, prema vlastitom priznanju od 3 poginula i 2 ranjena pripadnika ustaškog zdruga,[255] dok brigade nijesu imale gubitaka.

Pošto je 2. proleterska divizija bila već na domaku Neretve, a 1. proleterska nije mogla da krene sa dvije brigade, kako je bilo planirano da krene prema Ivan-sedlu, jer nije mogla da napusti

[252] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 171.
[253] Isto, str. 194-195.
[254] Kao posada, u Bugojnu se nalazio Stožer 5.stajaćeg djelatnog zdruga sa stožernom satnijom i dijelovima 1. i 20.bojne. AVII, fond NDH, k. 114, br.reg. 56/24.
[255] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 732.

područje G. Vakufa i ostavi nezaštićen pravac od Bugojna. Zbog toga joj je 14. februara vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, naredio da u toku slijedećeg dana hitno uputi 1. proletersku brigadu na Ivan-planinu i uveče 16. februara zatvori pravac od Sarajeva prema Konjicu, jer se očekivalo da će 2. proleterska divizija toga dana izbiti na Neretvu kod Drežnice, pa bi bilo vrlo nezgodno da 1. proleterska zakasni sa tom akcijom. Od Rovna i Vukovskog 3. sandžačka proleterska brigada, po naređenju Vrhovnog štaba, krenula je 14. februara preko planine Raduše ka Pidiršu i G. Vakufu, da bi zajedno s 3. krajiškom udarnom brigadom zatvorile pravac od Bugojna ka G. Vakufu. Tito je depešom od toga dana stavio do znanja Štabu divizije da će ove dvije brigade biti zamijenjene na položajima kod G. Vakufa čim stignu brigade 7. banijske divizije koje su bile u pokretu.[256]

Naređenje Vrhovnog komandanta Štab 1. proleterske divizije je primio u 1 sat poslije ponoći. Odmah je napisao naređenje štabovima brigada i u 2 sata 15. februara uputio im ga po kuririma. Prvoj proleterskoj brigadi je naredio da odmah, ne čekajući smjenu na položajima, krene pravcem Ždrimce – Solakova Kula – Ivan-planina, podešavajući pokret tako da naveče 16. februara stigne na krajnji cilj, onesposobi tunel na Ivan-sedlu, razruši željezničku prugu, likvidira neprijateljeve posade u tome rejonu i čvrsto zatvori pravac od Sarajeva. Sa brigadom je upućena hirurška ekipa divizije. Treća krajiška udarna brigada dobila je zadatak da dva bataljona uputi na desnu obalu Vrbasa i sa njima posjedne položaje koje je držala 1. proleterska i tako sama zatvori pravce od Bugojna i Travnika do dolaska 3. sandžačke proleterske brigade. Po njenom dolasku trebalo je da se čitava 3. krajiška grupiše istočno od Vrbasa, a 3. sandžačka zapadno od ove rijeke, u selima u kojima su se do tada nalazili Krajišnici.[257]

Očigledno da je zadatak koji je dobila 1. proleterska brigada bio nerealan. Ona do određenog vremena nije mogla stići na Ivan-sedlo i izvršiti naređenje. Štab divizije postupio je striktno po naređenju Vrhovnog komandanta iako je i sam bio uvjeren da će brigada vrlo teško stići do određenog vremena na predviđeno mesto. Tu sumnju izrazio je i u izvještaju Vrhovnom štabu od 15. februara i obavijestio ga što je preduzeo po njegovom naređenju.[258] Kad se uzme u obzir da je vazdušno rastojanje između G. Vakufa i Ivan-sedla 42 kilometra, da je zemljište brdsko-planinsko, besputno i veoma

[256] Tito, Sabrana djela, 14, str. 62.
[257] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 167-168.
[258] Isto, str. 166.

ispresijecano a uz to pokriveno snijegom – odmah se moglo znati da ga brigada u određenom roku neće moći savladati.

Po prijemu naređenja 1. proleteska brigada se brzo prikupila i bez 3. bataljona, koji još nije bio stigao u njen sastav, krenula određenim pravcem na marš. Rvući se bespućem i neravnim zemljištem, nastavljajući da maršuje i noću, ona je pred zoru 16. februara stigla u sela Vrana Gora, Solakova Kula i Kruščica. Pošto su se borci malo odmorili i nešto pojeli, marš je nastavljen oko 9 sati tako da je oko 3 sata slijedećeg dana izbila u sela Trešnjevica, Bulatovići i Repovci, 4-7 km zapadno od Bradine i 6-9 km od Ivan-sedla. Kako su borci bili gladni i umorni od napornog marša, a nije se imalo nikakvih podataka o neprijatelju, to je Štab brigade odlučio da u toku dana zadrži bataljone u pomenutim selima, odmori ih i pripremi za napad, prikupi podatke o neprijatelju i uveče ga napadne. To je bilo jedino pravilno rješenje, iako se cio dan kasnilo sa izvršenjem zadatka.

U toku 17. februara Štab 1. proleterske brigade dobio je podatke o neprijatelju u zahvatu željezničke pruge od Konjica do Tarčina, uglavnom od jedne čete nedavno formiranog ramskog NOP odreda, koji je dejstvovao na području Prozora i Rame. Međutim, većina tih podataka nije bila tačna. Tako je Štab brigade dobio podatke da se nalazi: u Bradini posada od 200 Italijana i 30 četnika, a bilo je 80 Italijana i 11 oružnika; na Lukač-mostu 40 Italijana i 10 oružnika; na Ivan-sedlu dvije satnije 2. željezničke bojne i nešto ustaša u Raštelici. Sve posade bile su veoma dobro utvrđene u objektima stalne fortifikacijem, naročito ona u Bradini. Jače snage neprijatelja nalazile su se u Sarajevu i Konjicu, odakle se mogla očekivati brza intervencija.[259]

Štab brigade je napisao zapovijest i precizirao zadatke bataljonima. Težište napada usmjereno je na Ivan-sedlo. Za likvidaciju njegove posade, obuhvatom sa zapada i sjevera, određena su dva bataljona ojačana protivtenkovskim topom i topom „pito“. Po ovlađivanju Ivan-sedlom bataljoni su dobili zadatak da zauzmu i Raštelicu, poruše prugu i unište uređaje na njoj, pokidaju telefonsko-telegrafske linije i preduzmu sve mjere za onesposobljavanje tunela

[259] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 461-462: Dnevni izvještaj njemačke 718.divizije o situaciji na dan 18. februara 1943. godine; Zbornik, tom IV, knj.11, str. 654-657: Izvješatj Oružničkog krilnog zapovjedništva Mostar Vrhovnom oružničkom zapovjedništvu NDH od 25. ožujka 1943. godine, i: AVII, fond NDH, k. 114, br.reg. 56/24: Iskaz postrojbi stajaće ustaške vojnice na dan 1. prosinca 1942. godine Zapovjedništvu Ustaške vojnice.

ispod Ivan-sedla za željeznički saobraćaj. Po zauzimanju Raštelice trebalo je da se bataljoni povuku na položaje Mali Ivan – Ivan-planina, ostavivši isturene dijelove prema Raštelici i čvrsto zatvore pravac od Sarajeva. Za napad na Bradinu obuhvatom sa sjevera i juga, određen je jedan bataljon, ojačan četom Ramskog NOP odreda i pionirskim vodom, s tim da po njenom zauzimanju uništi sva željeznička postrojenja i sa južne strane potpuno onesposobi tunel za saobraćaj. Zatim će taj bataljon nastaviti prema Konjicu do linije Dragočaj – Šunji, odakle će da ispita mogućnost likvidacije obezbjeđenja na Lukač-mostu,[260] poruši taj most i posjedne položaje na liniji Podorašac – Vrbljani poljani prema Konjicu. Brigadnu rezervu trebalo je da obrazuje jedan bataljon u selima Velika i Pobradine, u gotovosti da bude spreman za intervenciju prema Bradini ili Ivan-sedlu. Hirurškoj ekipi, brigadnoj intendanturi i bataljonskim komorama naređeno je da se smjeste u Repovcima, a Štab brigade u kuće na putu između Velike i Neretina. Svi bataljoni trebalo je da se do 18 sati prikupe u Repovcima i krenu u napad, čiji je početak određen za 20 sati 17. februara.[261]

Po završenim pripremama, 1. proleterska brigada krenula je prema objektima napada. Bataljoni koji su napadali na Ivan-sedlo, zahvaljujući gustoj magli i opreznom nastupanju, izbili su na 10 metara pred neprijateljeve položaje, a da nijesu bili primijećeni. Neprijatelj je bio iznenađen. Bataljoni su, čim je počela borba, krenuli na juriš i za relativno kratko vrijeme skršili otpor ustaša, koji su se, spasavajući se bjekstvom, povukli prema Raštelici i Tarčinu. U okršaju je ubijeno 23 ustaša i zaplijenjen je mitraljez, 80.000 puščanih metaka i manja količina hrane, dok su bataljoni imali jednog poginulog i 3 ranjena borca. Po zauzimanu Ivan-sedla bataljoni su dijelom snaga krenuli prema Raštelici, u koju su ušli skoro bez borbe. Obezbjedivši se prema Tarčinu, odnosno Sarajevu, odmah su pristupili uništenju željezničkih postrojenja i rušenju pruge, kao i demontiranju željezničkih šina na sjevernom ulazu u tunel.

Borba za Bradinu bila je mnogo duža i upornija. Naročito jak otpor pružili su Italijani iz utvrđenja na kakva do tada borci 1. proleterske brigade nijesu nailazili. Radilo se o tzv. blokhauzu

[260] To je bio vrlo značajan objekat na pruzi Sarajevo-Konjic. Njegovim rušenjem saobraćaj bi bio prekinut za duže vrijeme. Nalazio se na potoku Lukač, između Bradine i ž.stanice Brđani. Imao je raspon od 55, a bio visok 37 metara.

[261] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 181-186.

povezanom sa četiri betonska bunkera opasanim bodljikavom žicom. Bataljon koji je napadao privukao se na 30 m od neprijateljevih položaja, a na bliska odstojanja postavljeni su minobacač i protivtenkovski top, ali nije uspio da napravi rupu ili da bar poruši dio utvrđenja iz koga su Italijani žestoko tukli ne štedeći municiju. Kako se nije moglo naprijed, štab bataljona je povukao glavne snage 500 m sjeverno od Bradine, dok je neprijatelja blokirao manjim snagama koje su nastavile da se prepucavaju s njim. Oko podne 18. februara uslijedila je intervencija Italijana uz podršku jednog oklopnog voza iz Konjica. Obezbjeđenje koje se nalazilo na tome pravcu zaustavilo je neprijatelja i poslije kraćeg okršaja počelo da ga potiskuje natrag i natjera u bjekstvo. Jureći za njim, zauzeti su Lukač-most, željeznička stanica i selo Brđani, oko 7 km sjeveroistočno od Konjica. Nakon toga izvršen je snažan pritisak na neprijatelja u Bradini, a uspjeli su ubaciti flaše sa benzinom u bunker, radi paljenja barake unutar utvrđenja. Italijani su istakli bijelu zastavu i predali se. Bilo ih je 67 a 9 ih je poginulo, dok su oružnici uspjeli pobjeći u Tarčin. Zaplijenjeno je 9 mitraljeza pored znatnih količina municije, hrane, odjeće i drugog. Gubici bataljona iznosili su 2 poginula i 4 ranjena borca. U toku noći i narednog dana nastavljeno je uništavanje pruge, onesposobljavanje tunela u čemu se nije najbolje uspjelo, a porušen je i Lukač-most.

Izbijanjem širokim frontom na željezničku prugu i cestu Konjic – Sarajevo i likvidacijom neprijateljevih posada na tome dijelu, 1. proleterska brigada postigla je veoma značajan uspjeh. Štab brigade bio je oduševljen. U izvještaju o tim borbama upućenom uveče 18. februara Štabu divizije on je, pored ostalog, pisao: „Sve jedinice pokazale su se veličanstveno, kako za vrijeme ovog istorijskog marša po naporima, tako i za vrijeme borbe. Sada jačim dijelovima držimo položaje Raštelica – Ivan-sedlo, a drugim ćemo produžiti prema Konjicu, koji ćemo sa manjim snagama, u najmanju ruku, blokirati... Neprijatelj je demoralisan... molimo vas da provjerite razloge zbog kojih nam III b.(ataljon) još ne dolazi. Da je on ovdje, mogli bismo vas pozvati u Konjic. Molimo vas da urgirate njegov dolazak. Takođe i vi nam dođite jer ćemo ovako sami napraviti čudo od neprijatelja, pošto ne možemo da ostanemo na jednom mjestu...“[262]

[262] Isto, str. 205-207.

Neuspjeli napad na Konjic

Iako je zadatak 1. proleterske brigade bio da zatvori pravac od Sarajeva i razvija uspjeh prema Tarčinu, njen štab je – imajući u vidu da je neprijatelj od Sarajeva ostao neaktivan, a ponesen uspjehom na Ivan-sedlu i Bradini i obavještenjima da je italijanska posada u Konjicu domoralisana, da se muslimanska ustaška milicija neće boriti i da se Konjicu sa zapada od Ostrošca približava 5. crnogorska brigada, koja će ga napasti s te strane – odlučio da ga, noću između 19. i 20. februara, napadne i zauzme, iako je po planu Vrhovnog štaba to trebalo da uradi 3. udarna divizija. Štab brigade imao je podatak da se u Konjicu nalazi oko 500 italijanskih vojnika sa nešto četnika i ustaške milicije, a u stvari bilo je oko 1.500 Italijana (jedan bataljon divizije „Murđe"), ustaša, domobrana i četnika. Očigledno da je i ovdje podbacila obavještajna služba. Štab brigade je najprije mislio da za napad angažuje tri bataljona, ali se kasnije odlučio za dva. Time je neprijtelj potcijenjen, a vlastite snage precijenjene. Pokazaće se da dva bataljona nijesu bila dovoljna da tada zauzmu Konjic.

U toku 19. februara u bataljonima su vršene pripreme, a Štab brigade je izdao i pisanu naredbu za napad i precizirao zadatke svim elementima borbenog poretka. Ukazano je da napad treba izvoditi tako što će se vatra iz svih oruđa koncentrisati na otporne tačke neprijatelja, a u grad brzo prodirati ostavljajući manje blokade oko neprijateljevih utvrđenja. Od bataljona je zahtijevana „odlučnost da bi se iskoristio povoljan momenat za likvidaciju neprijateljskog garnizona".[263] Ostala dva bataljona zadržana su na položajima Raštelica – Ivan-sedlo radi zatvaranja pravca od Sarajeva. Time su snage brigade razvučene čime je umanjena njena udarna moć i na jednom i na drugom pravcu. Napadajući s jednim bataljonom zapadno od komunikacije Bradina – Konjic, a sa drugim istočno od nje, brigada je brzo zauzela dio grada na desnoj obali Neretve u kome su se branili domobrani i milicioneri. Predalo se 40 milicionera i 15 domobrana. Ponesene početnim uspjehom, dvije čete su – iz svakog bataljona po jedna – uspjele da se prebace preko mosta na Neretvi u dio grada na lijevoj obali, gdje su se branili Italijani i četnici s težištem na Pomolu (trig. 423), uzvišenju iznad Konjica. lako su u prvom naletu uspjele da zarobe izvjestan broj italijanskih vojnika, ove dvije čete su ipak bile

[263] Isto, str. 211-213.

slabe snage da bi nešto više učinile. Dalji prodor je zaustavljen. Kako se nije osjetilo dejstvo 5. crnogorske brigade, Štab 1. proleterske je pred zoru naredio da se čete izvuku iz grada. Četa koja se povlačila preko mosta imala je 12 ranjenih, pa je druga upućena uz Neretvu, sa zadatkom da se kod Bijele (2 km jugoistočno od Konjica), na tamošnjem gazu, prebaci preko rijeke, što je i učinila. Bataljoni su se u svitanje povukli od Konjica – jedan je zadržan na liniji Podorašac – Vrbaljani, a drugi upućen u Bradinu. Pored zarobljenih domobrana i milicionera, u napadu je, prema procjeni, poginulo oko 50 italijanskih vojnika i 17 četnika, među kojima je bio i jedan komandant četničkog bataljona, dok je brigada imala jednog poginulog i 16 ranjenih boraca.

Ovaj neuspješan napad na Konjic imao je kasnije veoma negativne posljedice za dejstva cijele Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ, koja je baš kod Konjica trebalo, po planu, da pređe Neretvu i upadne u istočnu Hercegovinu. Sa malim snagama Konjic tada nije trebalo napadati. Štabu brigade je u tome smislu, u depeši od 21. februara, oštro zamjerio vrhovni komandant NOV i POJ,[264] a i Štab divizije je, u izveštaju Vrhovnom štabu od 28. februara, ocijenio da predviđene snage za napad nijesu bile dovoljne i „što je najglavnije", ta odluka se nije smela doneti na račun sigurnosti obezbeđenja od Sarajeva, a što je bilo glavni zadatak brigade."[265] Uz sve to, i sama zamisao o zauzimanju Konjica bila je kompromitovana. Pišući o tome napadu poslije rata, komandant 1. proleterske brigade, Danilo Lekić, bio je veoma samokritičan konstatujući: „U jednom trenutku štab brigade (konkretno ja, kao komandant) ponesen mogućnostima jedinice, osećanjem snage od kojeg se muti u glavi, samouverenjem i spremnošću boraca da učine „što biti ne može", pokušao je da pođe dalje od zadatka postavljenog od vrhovnog komandanta i doživeo prvi, vrlo težak poraz. Izgubio je bitku koja je bila od naročitog značaja za operativnu grupu u četvrtoj ofanzivi... tada sam, pod „pritiskom"... uspjeha brigade, kao komandant počinio tešku grešku... u isto vreme Konjic je bio lekcija 1. proleterskoj, odnosno njenom komandantu, da inicijativu razvija pre svega u doslednom izvršavanju postavljenih zadataka".[266]

Ne uspjevši da zauzme Konjic i dobivši obavještenja da neprijatelj iz Sarajeva dovlači snage u Tarčin i upućuje izviđačka

[264] Tito, Sabrana djela, 14, str. 88.
[265] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 332-333.
[266] Danilo Lekić Španac, Inicijativa – u granicama postavljenih zadataka, Prva proleterska, 2, str.175-177.

odjeljenja prema Raštelici, a ne želeći da ispusti inicijativu iz ruku, Štab 1. proleterske brigade odlučio je da napadne i osvoji Tarčin, kako bi zauzeo povoljnije položaje za odbranu prema Pazariću, odnosno Sarajevu. Napad je izvršen u noći između 20. i 21. februara od Raštelice, sa dva bataljona, obuhvatom sa juga, zapada i sjeverozapada. U mjestu se nalazilo nešto ustaša, žandara i 7. pješačka pukovnija (domobrani) koja je prethodnog dana tu stigla. Neprijatelj je pružio snažan otpor, ali su djelovi brigade ipak uspjeli da prodru do željezničke stanice i prekinu željezničku prugu Pazarić – Tarčin. Protiv brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja više se nije moglo postići, pa su se bataljoni pred svitanje povukli. U tom napadu samo jedan borac je ranjen, a i neprijatelj je, prema vlastitim podacima, pretrpio neznatne gubitke.[267] Po povlačenju, brigada je sa tri bataljona posjela položaj na liniji Odžak – Trzanj – Raštelica – Orahovica, frontom prema Tarčinu. Toga dana u sastav brigade stigao je njen 3. bataljon.

Dok je 1. proleterska brigada vodila borbe u zahvatu komunikacije Sarajevo – Konjic, 3. sandžačka proleterska je, po naređenju Vrhovnog štaba, pregazivši planinu Radušu 5. februara stigla u Pidriš i okolinu G. Vakufa, a zatim je slijedećeg dana u selima sjeverozapadno od ovog mjesta smijenila dva bataljona 3. krajiške udarne, zatvorila pravac koji od Bugojna lijevom obalom Vrbasa izvodi ka G. Vakufu i dalje, prema Prozoru, na koji je napadala 3. udarna divizija i zauzela ga 17. februara. Na lijevoj obali Vrbasa, gdje je bila razmještena 3. sandžačka proleterska, stigla je 18. februara i 8. brigada 7. banijske divizije i tu zadržana, a Sandžaklije su, pored Prozora i preko Salakove Kule, upućene prema Ivan-sedlu i uveče i u toku noći 20. februara, zajedno sa Štabom 1. proleterske divizije, stigle u rejon Trešnjevica – Bulatovići – Višnjevica. Štab divizije smjestio se u Golubiću. Njegova namjera je bila da sa 1. proleterskom i 3. sandžačkom brigadom zatvori pravac Sarajevo – Ivan-sedlo – Konjic i to na taj način što bi 3. sandžačka aktivno dejstvovala od Ivan-sedla u pravcu željezničkih stanica prema Sarajevu, dok bi 1. proleterska obrazovala rezervu takođe za dejstvo na tome pravcu.[268] Njen bataljon iz Padorašca i Vrbljana pomjeren je u Dragočaj i Zukiće, 2 km jugozapadno od Bradine.

Za čitavo to vrijeme 3. krajiška udarna brigada nalazila se u rejonu sjeverozapadno od G. Vakufa, radi zatvaranja pravaca od

[267] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 730-734.
[268] Isto, str. 223-225.

Bugojna i Travnika. Njena dva bataljona, po naređenju Vrhovnog štaba, pošto su bila smijenjena od 3. proleterske sandžačke brigade na lijevoj obali Vrbasa, angažovana su u borbama u toku noći između 16. i 17. februara za zauzimanje Prozora i to kao rezerva 5. crnogorske brigade na pravcu od Makljana. Jedan od tih bataljona uključen je u završne borbe za Prozor, a po njegovom zauzimanju oba su vraćena u sastav brigade i razmještena u selima Vrsi i Ždrimce, na desnoj obali Vrbasa. Pored ova dva bataljona, u napadu na Prozor iz 1. proleterske divizije učestvovala su dva protivtenkovska topa i divizijska brdska baterija (jedan top), koja se posebno istakla. Njena dva borca i komandir Jovan Vukanović su ranjeni. Za ispoljenu hrabrost i uspješno komandovanje Štab divizije predložio je Vrhovnom štabu da ga pohvali. Prema planu, 3. krajiška brigada trebalo je da na pomenutom prostoru ostane dok ne stigne glavnina 7. banijske divizije u pomenuti rejon i zatvori pravac od Bugojna sa obje strane Vrbasa, nakon čega bi se i ona prebacila prema Ivan-sedlu i u početku obrazovala opštu rezervu divizije.

Pored 1. proleterske divizije, u protivofanzivi su značajne uspjehe postigle i ostale divizije Operativne grupe. Poslije zauzimanja Posušja i Imotskog, 2. proleterska divizija izbila je dolinom Drežnice 15. februara na Neretvu i u noći između 16. i 17. februara zauzela Drežnicu i Grabovicu, zatim sa dvije brigade zatvorila pravac od Mostara a sa jednom krenula prema Jablanici i zauzela je 22. februara. Treća udarna divizija je, poslije oslobođenja Prozora, bez borbe 18. februara ušla u Ostrožac, a dva dana kasnije uništila neprijateljske snage u Rami. Deveta dalmatinska divizija orijentisana je prema neprijatelju u Ljubuškom i Širokom Brijegu. Tako je Operativna grupa divizija za kratko vrijeme u pomenutom rejonu razbila glavninu italijanske divizije „Murđe“ („Murge“), zaplijenila velike količine oružja i opreme, pa izbila širokim frontom na Neretvu i željezničku prugu Konjic – Sarajevo.[269] Vrhovni komandant NOV i POJ depešom je 20. februara, pored ostalog, Glavnom štabu Hrvatske javio: „Naša ofanziva sjajno napreduje.“[270]

Da bi stvorio uslove za dalji prodor Operativne grupe divizija prema istoku, Tito je 20. februara iz Šćita depešom Štabu 1. proleterske divizije naredio: „Ako vidite da je moguće odmah likvidirati Konjic, nemojte oklijevati. Neka vam pomogne 5.

[269] Oslobodilački rat, 1, drugo izdanje, str. 381.
[270] Tito, Sabrana djela, 14, str. 79.

crnogorska."[271] Pored toga, on je toga dana naredio Pavlu Iliću, pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba, da 3. krajišku udarnu brigadu uputi preko Rame ka Konjicu, u sastav divizije, i da podsjeti Koču Popovića na naređenje da na Ivan-sedlu drži najmanje jednu cijelu brigadu pošto je to najosjetljiviji pravac za Operativnu grupu divizija.[272] Ova naređenja Pavle Ilić je uputio ujutro sljedećeg dana.[273] Naređenje 3. krajiškoj brigadi upućeno je preko Štaba 7. banijske divizije i pošto ovaj nije imao veze sa brigadom, vratio ga je natrag.[274] Toga dana, 21. februara, Tito je ponovo depešom naredio Štabu 1. proleterske divizije da Ivan-planinu dobro zatvori kod Raštelice, a da izviđačke organe upućuje i dalje prema Sarajevu, da komandant 1. proleterske brigade nije smio uputiti svoje jedinice na Konjic a oslabiti Ivan-planinu, zatim da napad na Konjic treba dobro pripremiti i napasti ga sa najmanje dvije brigade, da u grad treba upasti klinom i ako je sve spremno zauzeti ga 21. februara noću.[275] Međutim, intervencija neprijatelja koja je uslijedila toga dana prema Operativnoj grupi divizija dovela je do promjene situacije u čitavom rejonu, pa i na frontu 1. proleterske divizije.

Borbe s njemačkom borbenom grupom „Anaker" na pravcu Sarajevo – Konjic

Prodor Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u dolinu Naretve i izbijanje na Ivan-sedlo ozbiljno su uznemirili i zabrinuli njemačke i italijanske komande u Jugoslaviji, pa i njihove vrhovne komande oružane sile u Berlinu i Rimu. Posebno su se plašili daljeg eventualnog prodora ka Mostaru, u čijem su rejonu Nijemci eksploatisali boksit. Brzo su se sporazumjeli da hitno intervenišu udruženim snagama od Bugojna, Sarajeva i Mostara prema Prozoru i Jablanici. Unekoliko su izmjenili plan operacije „Vajs II" i već 18. februara počeli sa pomijeranjem jedinica za novu operaciju, nazvanu „Mostar".

Planom je bilo predviđeno da njemačka 8. pješadijska divizija sa štabom u Sarajevu krene u napad sa dvije borbene grupe: grupom „Fogl" („Vogel") sastava 738. puk, djelovi 5. ustaškog zdruga, djelovi 668. diviziona, dvije domobranske baterije, dvije pionirske čete i

[271] Isto, str. 82.
[272] Isto, str. 83.
[273] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 122-123.
[274] Isto, str. 142-143.
[275] Isto, str. 120.

dijelovi 202. tenkovskog bataljona – pravcem Bugojno – G. Vakuf – Prozor – Rama; grupom „Anaker" („Annacker") sastava 750. puk, domobranska 7. pješačka pukovnija 4. lovačkog zdruga, ustaški bataljon i dvije brodske baterije iz rejona Tarčin – Pazarić, pravcem Ivan-sedlo – Konjic – Rama. Odatle je obje grupe trebalo da nastupaju ka Mostaru, s tim da u njegov rejon stignu za pet dana. S pravca Mostara, s obje strane Neretve prema Jablanici, trebalo je da nastupaju udružene italijansko-četničke snage.[276] Pored rejona Mostara, brojne četničke snage nalazile su se na lijevoj obali Neretve, dok su druge pristizale iz Crne Gore, Sandžaka, istočne Bosne i Hercegovine. Naime, četnici su ocijenili da je nastupilo vrijeme da krenu u „posljednju bitku s komunistima",[277] u kojoj će, kako su čvrsto vjerovali, zajedno s okupatorskim trupama biti definitivno uništene glavne snage NOVJ, nakon čega će spremno dočekati invaziju anglo-američkih trupa Jadranu, koju su očekivali, i uz njihovu pomoć preuzeti vlast u Jugoslaviji. Početak napada za sve grupe određen je za 6 sati 21. februara.[278] Tako su okupatorske i kvislinške snage bile usmjerene na uništenje Operativne grupe divizija i rukovodstva NOP-a u dolini Neretve.

Nasuprot namjerama neprijatelja, Operativna grupa divizija je, uprkos velikim uspjesima, morala da zastane u Prozorskoj kotlini i na Neretvi da bi sačekala i zbrinula veliku grupu ranjenika, čiji je prvi ešalon tek 19. februara uveče krenuo iz Duvanjskog polja ka Prozorskoj kotlini, sporo se krećući. Nastalu situaciju Tito je ovako ocijenio: „Svi uslovi za brzo napredovanje naših jedinica i izbjegavanje frontalnih borbi sa neprijateljem bili su stvoreni, ali je jedna druga stvar i to presudna, ukočila sposobnost manevrisanja naših jedinica – ranjenici. Tri hiljade ranjenika iz Bosanske krajine, Like, Dalmacije itd. preuzela je ova naša udarna grupa na svoja leđa, i njih je trebalo spasiti da ne padnu u ruke okrutnog neprijatelja."[279] Tako su ranjenici postali operativni faktor prvostepenog značaja. Njihovom spasavanju biće podređeni svi operativni postupci i na Neretvi će se odigrati dramatična bitka – bitka za ranjenike.

---

[276] Oslobodilački rat, 1, drugo izdanje, str. 382-383.

[277] AVII, fond četnička arhiva, (dalje ČA), k. 299, br.reg. 19/1-79: Depeša Draže Mihailovića potčinjenim komandantima od 19. februara 1943.

[278] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 488-491: Dnevni izvještaj (depeše) italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" od 21. i 22. februara 1943.

[279] J.B. Tito, Peta neprijateljska ofanziva, Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ juni, juli, avgust 1943 (Zbornik, tom II, str. 278).

Iako je bilo planirano da njemačka 718. pješadijska divizija ujutro 21. februara krene u napad sa obadvije borbene grupe, za grupu „Anaker" je to bilo nemoguće zbog toga što su njene djelove prethodne noći u Tarčinu napadala dva bataljona 1. proleterske brigade, pa joj je bilo neophodno izvjesno vrijeme da se sredi. Pošto nije znao namjere neprijatelja, a polazeći od zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba da napadne i zauzme Konjic, Štab 1. proleterske divizije, umjesto prema Tarčinu kako je ranije bilo odlučeno, pomjerio je, naredbom od 21. februara, 3. sandžačku proletersku brigadu u sela Kralupi, Homolje, Podorašac, Vrbljani, Barniš nadomak Konjica, sa zadatkom da ga uveče 22. februara, zajedno sa 5. crnogorskom brigadom, napadne i zauzme i da istovremeno, za slučaj potrebe, posluži kao rezerva 1. proleterskoj brigadi. Pošto je neprijateljeva avijacija tih dana bila izuzetno aktivna, Štab divizije je naredio štabovima brigada da preduzimaju mjere protivvazdušne odbrane – maskiranje, ukopavanje, zauzimanje rastresitog rasporeda, sklanjanje iz sela u toku dana, otvaranje vatre na neprijateljeve avione i dr. Ukazao je i na to da je zadatak divizije na ovome prostoru „od neobične važnosti" i da od njegovog izvršenja zavisi ostvarenje plana postavljenog od Vrhovnog štaba. „Glavni cilj svih jedinica ove divizije ostaje zatvaranje pravca od Sarajeva, pa se zbog toga morala i odložiti akcija na Konjic" – pisao je 21. februara Štab divizije štabovima brigada.[280]

Neočekivano za Štab 1. proleterske divizije, borbena grupa „Anaker" krenula je iz Jarčina oko 11 sati 21. februara u napad prema Ivan-sedlu. Obilno pomognuta avijacijom (39 aviona) i artiljerijom, nastupala je jednom napadnom kolonom u zahvatu komunikacije i zapadno od nje, a drugom istočnije, pravcem Tarčin – Duranovići – Rudno brdo (trig. 1270). Brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju suprotstavila su se dva bataljona 1. proleterske brigade, neispavana i umorna pošto su se prije par sati povukli od Jarčina poslije neuspjelog napada. Pod snažnim pristiskom, naročito avijacije, bataljoni su se uz otpor, postepeno povlačili, tako da je neprijatelj oko 15 sati zauzeo Raštelicu i bez zadržavanja nastavio nadiranje kroz odbranu Ivan-sedla. Štab brigade je intervenisao jednim svježim bataljonom, ali se prodor neprijatelja nije mogao zaustaviti. Oko 19 sati ovladao je Ivan-sedlom, veoma važnim prevojem između Sarajevskog polja i doline Neretve i zadržao se na liniji: jugoistočne padine Ivan-planine (k. 1174) – Ivan-sedlo – Rudno brdo (trig. 1270).[281] Poslije povlačenja, 1. proleterska

[280] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 235-237.

[281] Isto, str. 531-532: Dnevni izvještaj njemačke 718.pješadijske divizije od 22. februara 1943.

brigada posjela je u toku noći sa tri bataljona položaje na liniji Zukići – Jasen (k. 1190) – Velika – Pobratine – Vihor (k. 1280), postavivši se bočno sa zapada prema komunikaciji Ivan-sedlo – Konjic, dok je jedan bataljon angažovan za prenošenje ranjenika do Višnjevice.[282]

U tim borbama 1. proleterska brigada pretrpjela je gubitke od 4 poginula i 12 ranjenih, većinom od avijacije i artiljerije. Međutim, ovo nijesu bili svi gubici toga dana. Naime, od neprijateljeve avijacije u selu Trešnjevici, gde su se nalazili brigadno previjalište i zarobljeni italijanski vojnici, poginulo je još 5 i ranjena 4 borca, a poginulo i 14 zarobljenika.[283] Gubici borbene grupe „Anaker", prema vlastitom priznanju, iznosili su 9 ranjenih njemačkih vojnika, zatim 2 poginula i 16 ranjenih pripadnika oružanih snaga NDH, među kojima jedan oficir.[284]

U novonastaloj situaciji Štab 1. proleterske divizije odustao je od napada na Konjic, a nije se složio ni sa prijedlogom Štaba 1. proleterske brigade da 3. sandžačku proletersku brigadu prebaci istočno od komunikacije Bradina – Konjic kako bi neprijatelja, ako krene prema Konjicu, „uhvatile u makaze". Polazeći od toga da je zadatak divizije i dalje „zatvaranje pravca od Sarajeva i uništenje neprijateljskih snaga koje su od tuda krenule", on je u 21.45 sati 21. februara naredio da se 1. proleterska brigada postavi zapadno od pomenute komunikacije, na prostoru Dragočaj – Bale – Repovci – Pobratine, a 3. južno od nje, na prostoru na kom je već bila razmještena, sa zadatkom bočnog dejstva na neprijateljeve snage radi njihovog zadržavanja i uništavanja. Zbog izuzetne aktivnosti neprijateljeve avijacije, jedinice je po danu trebalo držati dalje od naseljenih mjesta, na pošumljenom i zaklonjenom terenu, razmještene po manjim grupama. Sa neprijateljem se nije smjelo upuštati u dnevne frontalne borbe već ga napadati iznenada sa više pravaca i to danju malim, a noću jakim snagama. U slučaju potrebe predviđeno je da se brigade prebace na prostor zapadno od potoka Kraljuščica, gdje su raspoređeni pozadinski dijelovi. Štab divizije trebalo je da se od 22. februara nalazi na pravcu Zagrepčani – Lipica. Brigade su, prema naređenju od 21. februara, bile dužne da održavaju stalnu međusobnu vezu, a 3. sandžačka proleterska da uspostavi i održava vezu s najbližom jedinicom 3. udarne divizije.[285]

---

[282] Isto, str. 244-245: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 21. februara 1943., i Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 59-86: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije o borbama od 15. februara do 1. aprila od 5. aprila 1943.

[283] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 326-339: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 28. februara 1943.

[284] Isto kao pod 79.

[285] Isto, str. 237-240.

Borbena grupa „Anaker“, uz snažnu podršku avijacije i artiljerije, nastavila je oko 9 sati 22. februara da nastupa u pravcu Konjica u tri napadne kolone: glavnom u zahvatu ceste i dvjema jakim pobočnicama zapadno i istočno od nje. Desnoj pobočnici – 2. bojni 7. pješačke pukovnije i dijelovima njemačkih jedinica, na položajima kod Vihora, Pobratina i Nevetina, zatim na koti 1170, kod Velike i na Vranjači (k. 1310), suprotstavili su se djelovi 1. proleterske brigade i tek kad je s njima ovladala u žestokim okršajima i potisnula djelove brigade od komunikacije nešto zapadnije, posjela uzvišenja Jasen (k. 1190) i Kraljevac i na njima sačekala njemačke snage koje su nastupale komunikacijom od Malog Ivana prema Bradini. Na pomenutim uzvišenjima dijelovi 7. pukovnije ostali su do 27. februara radi obezbjeđenja komunikacije i posade u Bradini.[286] Neprijateljeva avijacija bila je posebno aktivna. Avioni su pikirali na svaki uočeni cilj, posebno na puškomitraljeze i mitraljeze. Razrušili su selo Repovce, a prethodnog dana i Trešnjevicu, što je imalo negativnih posljedica na ishranu 1. proleterske brigade.

Kolona koja je nastupila od Malog Ivana istočno od ceste prema Konjicu – 1. bojna 7. pukovnije, ojačana sa dvije čete ustaša, kretala se sporo iako na tome pravcu nije bilo partizanskih snaga niti je mogla biti ugrožena vatrom jedinica 3. proleterske sandžačke brigade, razmještenih zapadno i prilično daleko od ceste. Kolona je predveče izbila u Brđane, dok se motorizacija sa 4 tenka i jednim njemačkim bataljonom – srednja kolona, kretala cestom bez većih smetnji, pošto nije bila dobro porušena, što je svakako bio propust. Po padu mraka obje kolone nastavile su da nastupaju prema Konjicu. Obično je neprijatelj noću rjeđe nastupao, ali ovoga puta mu se žurilo, jer je te noći 3. udarna divizija napadala Konjic. Na položaju Grad (k. 1028) i južno od Podorašca s obe strane ceste nalazio se jedan bataljon 3. proleterske sandžačke brigade, ali se on, zbog nekog nesporazuma, povukao zapadno od komunikacije ne pruživši otpor. Oko pola noći u Konjic su ušle obje kolone, odnosno bataljon Nijemaca, bataljon domobrana, dvije čete ustaša i 4 tenka,[287] a pristiglo je te noći i oko 2.000 četnika iz istočne Hercegovine, čime je posada Konjica znatno ojačana, što je imalo za posljedicu da je napad 3. udarne divizije na grad te i narednih noći odbijan. Pored jedinica koje su se probile u Konjic, borbena grupa „Anaker“ posjela je jakim snagama Ivan-sedlo

[286] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 665-669: Bojna relacija 4.lovačke brigade za februar 1943.

[287] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 569-570: Depeša taktičke komande italijanskog 6.armijskog korpusa Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija“ od 27. februara 1943.

i Bradinu sa okolnim visovima da bi zadržala ovaj taktički i geografski veoma važan prevoj. Prema vlastitom priznanju, u borbama ovog dana grupa „Anaker" pretrpjela je gubitke od 3 poginula i 18 ranjenih njemačkih vojnika i 9 ranjenih domobrana.[288] Gubici 1. i 3. proleterske brigade nijesu se mogli ustanoviti.

Polazeći od opšteg zadatka da čvrsto zatvori pravac Sarajevo – Konjic i ovlada komunikacijom između ova dva mjesta bar do u visinu željezničke stanice Raštelica i obezbijedi napad 3. udarne divizije navedene noći na Konjic, Štab 1. proleterske divizije, dok je neprijatelj još prodirao prema Konjicu, odlučio je da sa obje raspoložive brigade pređe u protivnapad na sarajevskom pravcu. On je u 13.30 sati 22. februara naredio 1. proleterskoj brigadi da kao lijeva napadna kolona prodire zapadno od druma Ivan-sedlo – Tarčin opštim pravcem Ivan-sedlo – Raštelica – Tarčin, likvidira neprijatelja u tim mjestima, ovlada terenom u visini Raštelice, a po mogućnosti i Tarčinom. Istovremeno, 3. sandžačka proleterska brigada dobila je zadatak da se prebaci istočno od komunikacije Ivan-sedlo – Konjic i da kao desna napadna kolona, napada pravcem Dragočaj – Bradina – Vukovići – Trzanj – Osenik (2 km istočno od Tarčina), sa zadatkom razbijanja i protjerivanja neprijatelja na tome pravcu. Trebalo je da frontalno prema neprijatelju ostavlja manje dijelove, a glavninom energično prodire u njegov bok i pozadinu, presječe mu odstupnicu i vezu sa Sarajevom. Početak napada određen je za 21 sat, u isto vrijeme kad je 3. udarna divizija napadala na Konjic. Trebalo je napadati uporno i odlučno, kako bi se neprijateljeve snage dezorganizovale i što dalje odbacile u toku noći, a ujutro 23. februara, jedinice se našle bar na liniji Raštelica – Duranovići, preduzimajući sve mjere zaštite od neprijateljeve avijacije i artiljerije.[289] Pošto su na taj sektor u toku dana pristigla dva bataljona 5. crnogorske brigade, Štab divizije je jedan uputio u Stojkoviće radi obezbjeđenja od Bitovnje, a drugi u Repovce da posluži kao rezerva 1. proleterskoj brigadi. Kako nije poznavao situaciju kod G. Vakufa, a očekujući dolazak i 3. krajiške udarne brigade, Štab divizije je tog dana predložio Vrhovnom štabu da je uputi direktno ka Tarčinu i Pazariću, što je bilo nemoguće.

Prikupljanje i priprema jedinica za taj napad otpočeli su tek po padu mraka, pošto je danju to bilo nemoguće zbog dejstva

[288] Isto, str. 529-530: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 23. februara 1943. i str. 531: Dnevni izvještaj njemačke 718.pješadijske divizije od 23. februara 1943.

[289] Isto, str. 249-251.

neprijateljeve avijacije, od koje je u 1. proleterskoj brigadi poginulo 6 i ranjeno 14 boraca, dok su u 3. sandžačkoj ranjena 3 borca. Prva proleterska brigada, obezbjedivši se jednim bataljonom od neprijatelja u Bradini, napala je njemačke i ustaške snage sa dva bataljona na Ivan-sedlu. Neprijatelj je bio iznenađen. Njegovi vojnici grijali su se oko vatri. Bataljoni su smjelo izbili na Ivan-sedlo i nanijeli osjetne gubitke neprijatelju, koji, iako iznenađen, uspijeva postpeno da se sredi, da pređe u protivnapad i pred svitanje odbaci proletere od Ivan-sedla, nanijevši im gubitke od 3 poginula i 12 ranjenih. Tako brigada nije uspjela da u toku noći zauzme Ivan-sedlo niti da dublje prodre prema Raštelici. Ona je ujutro 23. februara, poslije povlačenja po dubokom snijegu, posjela položaje na liniji Bikova kosa – Brdo (k.1387) – Vranjača (k.1310) – Lisin (trig. 1744), 2-3 km zapadno od ceste, dok je jedan njen bataljon raspoređen u Stojkoviće radi obezbjeđenja od planine Bitovnje. Ljudstvo je bilo zamoreno, a zbog dejstva avijacije nije moglo redovno da dobija ni hranu niti da manevriše danju. U toku dana brigada je odbila napad neprijatelja od Ivan-sedla prema Repovcima,[290] a uveče je demonstrirala napad na Bradinu.

Treća sandžačka proleterska brigada u napad je krenula sa tri bataljona – jednim zapadno od ceste pravcem Vrbljani – Dragočaj – Jasen (k. 1190) – Bradina, sa dva istočno od ceste opštim pravcem Brđani – Bradina – Mali Ivan. Dva njena bataljona, nastupajući s obje strane ceste, izbila su tek ujutro 23. februara ispred položaja neprijatelja, jugozapadno od Bradine na liniji Kraljevac – Jasen (k. 1190). Pošto se napad 1. brigade već bio završio, a nemajući izgleda na uspjeh po danu, oni nijesu ni prešli u napad. Međutim, bataljon koji je preko Brvačke planine, Volujaka i Trebulje (k. 1162) bio upućen u širok obuhvat prema Malom Ivanu, kad je u toku noći, rvući se sa visokim snijegom, izbio na plato Brvačke planine – napadnut je od jakih četničkih snaga u rejonu Crvene stijene od sela Džepi i predjela Preslice. Bataljon se žilavo branio, postepeno se povlačeći prema zapadu. Iako se Crvene stijene gotovo okomito spuštaju prema zapadu, bataljon je uspio da se, kroz jednu vododerinu i klizajući se po snijegu, izvuče prema Podorašcu, dok su posljednji dijelovi zaštitnice, žrtvujući se, izginuli ali omogućili bataljonu da se izvuče iz teške situacije. U toku dana brigada se sa glavninom razmjestila s obje strane ceste u selima Dragočaj, Brđani, Vrbljani, Podorašac, radi zatvaranja pravca Ivan-sedlo – Konjic, dok se jedan bataljon smjestio

[290] Isto, str. 261-263: Izvještaj Štaba 1.proletrske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 23. februara 1943.

u selima Smiholje u Hum, sa zadatkom da sadejstvuje jedinicama 3. udarne divizije u napadu na Prozor.[291]

Odluka Štaba 1. proleterske divizije za noćni protivnapad sa obuhvatom i dubokim prodorom u pozadinu neprijatelja bila je veoma smjela. Ona je proistekla iz opšteg zadatka divizije – obezbjeđenje napada 3. udarne divizije te noći na Konjic i zatvaranje pravca Sarajevo – Konjic sve dok ne zauzme Konjic i dok se tim pravcem evakuišu ranjenici i materijal iz Prozorske kotline i doline Neretve na jugoistok. Tako je odlučeno i na osnovu pretpostavke da će se u tome uspjeti jer se računalo sa iskustvom, snalažljivošću i hrabrošću starješina i boraca. Međutim odluka je donijeta u nedovoljno jasnoj situaciji, kad je neprijatelj u pokretu i kad se nije moglo znati na šta će jedinice naići, a uz to su bile i zamorene. Zbog svega toga odluka o protivnapadu sa dubokim prodorima i zadaci dati jedinicama bili su nerealni, tako da čitava akcija nije uspjela. Po povlačenju od objekata napada, 1. proleterska brigada postavljena je bočno, 3. sandžačka proleterska frontalno u odnosu na neprijatelja. Međutim, komanda njemačke 718. pješadijske divizije prebacila je tog dana kamionima dvije čete 750. puka iz divizijske rezerve, iz rejona Sarajeva na Ivan-sedlo radi obezbjeđenja ovog taktički veoma značajnog prevoja, ali i radi aktivnih dejstava."[292]

Pripremajući se da ovlada komunikacijom od Ivan-sedla do Konjica i uspostavi saobraćaj između Sarajeva i Konjica, 718. pješadijska divizija vršila je tokom 24. februara nasilna izviđanja prilično jakim snagama borbene grupe „Anaker", podržanih avijacijom i artiljerijom, od Velike prema Repovcima i Dragočaju i od Konjica prema Podorašcu, ali su na svim tim pravcima ove napade odbili dijelovi 1. i 3. proleterske brigade. U toku noći obje brigade su vršile demonstrativne napade na neprijatelja radi uznemiravanja, dok je jedan bataljon 3. sandžačke bio angažovan u ponovljenom neuspjelom napadu 3. udarne divizije na Konjic.

Pošto je Komanda njemačke 718. divizije dovlačenjem svojih snaga ojačala borbenu grupu „Anaker", ova je od Velike 25. februara krenula u napad prema Repovcima u namjeri da dijelove 1. proleterske brigade odbaci što dalje od komunikacije, ali u tome nije uspjela, tako da je uz znatne gubitke vraćena natrag. Istovremeno je neprijatelj sa jednim ojačanim bataljonom od Bradine krenuo prema

[291] Žarko Vidović, isto, str. 155-158.

[292] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 555-558: Dnevni izvještaj njemačke 718.pješadijske divizije od 24. februara 1943.

Podorašcu. Nastupao je u zahvatu ceste, podržan sa 4 tenka, i kosama istočno od ceste. I pored toga što su mu se suprotstavili dijelovi 3. sandžačke, uništivši mu i jedan tenk, on je u toku noći prodro do Brđana, gdje je zadržan.

Na osnovu pojačane aktivnosti neprijatelja i obavještenja dobijenog od Štaba 3. udarne divizije o dovlačenju jačih snaga i ofanzivnim namjerama njemačke 718. divizije na sektoru Konjic – Sarajevo, pa i udaru u pozadinu 1. proleterske brigade iz doline Crne rijeke, Štab 1. proleterske divizije, u direktivi od 25. februara u 23.15 sati, ukazao je štabovima ove dvije brigade da pojačaju budnost kako ne bi bile iznenađene, a u slučaju prinudnog povlačenja trebalo je da se 1. proleterska brigada povlači pravcem kojim je došla od G. Vakufa, a 3. proleterska sandžačka, zavisno od situacije, da se osloni na jedinice 3. udarne divizije i izbjegne prelaženje potoka Kraljuščica u gornjem toku zbog kanjonskog karaktera korita. Istovremeno je trebalo sve neboračke dijelove držati spremne za pokret i gdje je to god moguće stvoriti rezerve hrane.[293]

Ojačana sa tri bataljona, borbena grupa „Anaker" nastavila je 26. februara da napada u pravcu Konjica,[294] ali nije uspjela da prodre dalje od Podorašca zahvaljujući snažnom otporu 3. sandžačke proleterske brigade. I pošto prethodne noći (25/26.februara) ni treći napad 3. udarne divizije nije uspio, Vrhovni štab je odustao od daljih napada na ovaj grad i naredio joj da se povuče niz Neretvu prema Ostrošcu. Istovremeno je naredio Štabu 1. proleterske divizije da sve dijelove 3. sandžačke hitno prebaci zapadno od komunikacije Ivansedlo – Konjic, što je on uradio naredbom od 27. februara u 9,30 sati.[295]

Povlačenjem 3. udarne divizje od Konjica, 1. proleterska divizija našla se u novoj situaciji: njen desni bok ostao je otkriven, a položaji obje brigade suviše istureni prema neprijatelju. Štab divizije odmah je ocijenio da njen „dosadašnji zadatak otpada" kao i potreba da se njegove „jedinice zadržavaju na prostoru koji je nezgodno postavljen u odnosu na nove pravce koji su stvoreni za neprijatelja, a delimično – sektor III brigade – nezgodna i za povlačenje sa nje".[296] Štab divizije očekivao je da će dobiti naređenje od Vrhovnog štaba u pogledu daljih zadataka, pa kako ono toga dana nije stiglo naredio je 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da se odmah po padu mraka, 27.

[293] Isto, str. 282-284.
[294] Isto, str. 576-578.
[295] Isto, str. 311-312.
[296] Isto, str. 312-314.

februara, prikupi na prostoru Hasanovići – Barmiš – Ugošće – Kralupi, sjeverozapdno od Konjica, sa obezbjeđenjima prema komunikacijama Bradina – Konjic i Konjic – Ostrožac. I 1. proleterskoj brigadi je naredio da se sa glavninom malo pomjeri na zapad, u sela Gobelovina, Stojkovići, Zagrepčane, Bulatovići, Trešnjevica i obezbijedi prema planini Bitovnji i od neprijatelja u Bradini.[297] Bolnica je upućena u Solakovu Kulu. Pošto su brigade izvršile ova naređenja u toku noći, divizija je 28. februara ostala u stavu iščekivanja daljeg razvoja situacije. Štab divizije depešom je zatražio od Vrhovnog štaba da mu pošalje direktivu za dalji rad.[298] Međutim, neprijatelj je i tog dana napadao u pravcu 1. proleterske brigade i bio odbijen. Njegovi djelovi su predveče tog dana, sa pravca Ivan-sedla, ušli u Konjic.

Razvoj događaja u posljednjih deset dana februara 1943. godine na sarajevskom pravcu pokazao je da nepotpuna 1. proleterska divizija nije bila dovoljno snažna da stabilnije zatvori pravac Sarajevo – Konjic. Kad je dobila taj zadatak ona se našla razvučena, u rasporedu: 3. sandžačka kod Ravna i Vukovskog; 3. krajiška između Bugojna i G. Vakufa; 1. proleterska je, i to bez jednog bataljona, poslije napornog marša, izbila pred komunikaciju Sarajevo – Konjic i uspjela da je presječe zauzimanjem Bradine, Ivan-sedla, Raštelice i svih mjesta do Konjica. Našavši se u povoljnom taktičkom položaju, krenula je sa dva bataljona u napad na Konjic, ali se pokazalo da su to bile nedovoljne snage. Pristizanjem u taj rejon, Štab divizije je 3. sandžačku proletersku usmjerio ofanzivno prema Konjicu, a 1. proletersku brigadu za defanzivna dejstva prema Sarajevu. U stvari, to je bila najpogodnija situacija da se obje brigade angažuju za ofanzivna dejstva prema Sarajevu, radi stvaranja uslova za manevar i uspješno zatvaranje pravca Sarajevo – Konjic, što se nije moglo postići samo držanjem Ivan-sedla.

Intervencija neprijatelja uslijedila je veoma brzo. Angažovanjem jakih snaga, on je ovladao Ivan-sedlom i ojačao posadu Konjica, čime se postavio u povoljan taktički položaj i znatno poboljšao svoju operativnu situaciju. Najpovoljnije vrijeme za zauzimanje Konjica od 19. do 22. februara nije iskorišćeno i više se nije moglo povratiti, iako je neprijatelj bio onemogućen da čitavih 5 dana, od 23. do 28. februara, saobraća između Bradine i Konjica, primoran da njegovu posadu

[297] Isto.
[298] AVII, fond NOR-a, k. 14A, br.reg. 8/13.

snabdijeva vazdušnim putem. Angažovanjem jakih snaga u početku za proboj prema Konjicu i njihovim postepenim pojačavanjem, neprijatelj je ostvario veoma povoljan brojni i tehnički odnos snaga. Jedan njemački bataljon bio je brojno jak (oko 800 vojnika) skoro kao čitava 3. sandžačka proleterska brigada, a tehnički još i jači. Neprijatelj je raspolagao snažnom artiljerijom, a pogotovo avijacijom. Dnevno je angažovao i do 39 aviona, a blizina rajlovačkog aerodroma omogućavala mu je da brzo interveniše, tako da mu je avijacija nekim danima predstavljala glavnu udarnu snagu. Pored toga što nije imala artiljerije izuzev nekolika topa, za 1. proletersku diviziju ne treba ni spominjati da ne samo što nije imala podršku aviona, već ni efikasnu odbranu od njih. Prednost neprijatelja bila je i u pogledu mogućnosti brzog dovlačenja svježih jedinica sa drugih sektora, zatim u snabdijevanju, zbrinjavanju ranjenika i drugom.

Pored brojno i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja, nepotpuna 1. proleterska divizija (bez 3.krajiške udarne brigade) i nedovoljne povezanosti njene 1. i 3. proleterske brigade, borila se i sa nizom drugih teškoća: teškim vremenskim uslovima, veoma nepovoljnim zemljištem za manevar jedinica, teškoćama u snabdijevanju, zbrinjavanju ranjenika i drugom. No i pored svih teškoća, njene jedinice uspijevale su da svoju taktiku prilagode uslovima i neprijatelju nanesu znatne gubitke i stvore vrijeme za napad 3. udarnoj diviziji na Konjic. To su uspijevale zahvaljujući hrabrosti, ratnom iskustvu, visokoj političkoj svijesti, kao i velikom samoprijegoru boraca i starješina spremnih da se angažuju do krajnjih moralnih i fizičkih mogućnosti, mada je bilo i (rijetkih) pojedinaca, mobilisanih u srednjoj Bosni, koji su izlaz iz teškoća potražili u dezerterstvu.

Borbe s njemačkom borbenom grupom „Fogl“ na pravcu Bugojno – Gornji Vakuf – Prozor

Gotovo istovremeno sa borbenom grupom “Anaker”, oko 6 sati 21. februara, iz rejona Bugojna u napad je krenula i borbena grupa „Fogl“, sa zadatkom da brzo stigne u G. Vakuf, a zatim izbije u Prozor i odmah produži prema Rami.[299] Nastupala je prilično širokim frontom s obje strane Vrbasa, uz snažnu podršku artiljerije a zatim i avijacije – čim se malo bolje razdanilo. Istočno od Vrbasa, u rejonu

[299] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 488-491: Dnevni izvještaji italijanskog oficira za vezu pri komandi njemačkih trupa u NDH od 21. i 22. februara 1943.

Bojska – Lužani – Ričica – Hrastnica suprostavila su se dva bataljona 3. krajiške udarne brigade snagama neprijatelja koje su nastupale tim pravcem, dok su druga dva bataljona zatečena u selima Vrsi i Ždrimce, istočno i jugoistočno od G. Vakufa, gdje su se odmarali poslije povratka od Prozora. Zapadno od Vrbasa, na prostoru Tihomišlje – Planinica – Paloč, neprijatelja je dočekala 8. brigada 7. banijske divizije, dok se njena 7. brigada nalazila u rejonu Pidriš – Mačkovac – Mračaj, južno od G. Vakufa – u ulozi divizijske rezerve.[300]

Prema planu Vrhovnog štaba, 3. krajišku udarnu brigadu trebalo je kod G. Vakufa da smijene jedinice 7. banijske divizije, pa da ona potom krene prema Konjicu u sastav svoje divizije, kako joj je bilo i upućeno naređenje. Međutim, pošto ju je napad neprijateljeve grupe „Fogl" zatekao kod G. Vakufa, Vrhovni štab ju je zadržao u tom rejonu sa zadatkom da, zajedno sa jedinicama 7. banijske divizije, spriječi prodor neprijatelja tim pravcem ka Prozoru i dolini Rame. Radilo se o veoma osjetljivom i za Operativnu grupu divizija posebno značajnom pravcu, koji je od Bugojna i Travnika, preko G. Vakufa i Makljana, vodio u njen bok i ugrožavao prikupljanje i zbrinjavanje velikog broja ranjenika. Samim tim je i zadatak njegovog zatvaranja bio od izuzetnog značaja za Operativnu grupu i krajnje odgovoran za jedinice koje su ga zatvarale. Zbog svega toga i brigada je zadržana pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, a zatim je kraće vrijeme bila stavljena pod komandu Štaba 7. banijske divizije.

Dva bataljona 3. krajiške pružila su jak otpor neprijatelju kod Bojske i Lužana, a zatim se brigada, pod pritiskom nadmoćnijih snaga, postepeno povlačila na jugoistok, prelazeći povremeno u protivnapade i nanoseći neprijatelju osjetne gubitke u živoj sili i tehnici (uništena su i 2 oklopna automobila). Do pada mraka neprijatelj je izbio do rijeke Bistrice, na čijoj je lijevoj obali brigada ostavila slabije snage, a sa glavninom se povukla u rejon Vrsi – Zvizde – Ždrimce (kod G. Vakufa), zatvorivši pravac uz desnu obalu Vrbasa. U tim borbama brigada je pretrpjela gubitke od 6 poginulih i 7 ranjenih boraca. Na pravcu odbrane 7. banijske divizije, kuda je grupa „Fogl" usmjerila glavni udar, neprijatelj je zauzeo Tihomišlje i nastavio da nadire prema G. Vakufu i jugozapadno od njega.

Nastavljajući napad 22. februara, grupa „Fogl" usmjerila je glavne snage prema G. Vakufu i južno od njega prema Pidrišu, dok je dio snaga uputila sjeverno od G. Vakufa, prema položajima koje je

[300] Isto, str. 243-244.

držala 3. krajiška udarna brigada. Nju je neprijatelj tek poslije podne uspio da potisne prema selu Ždrimce, a 7. banijsku diviziju na jug i da predveče uđe u nebranjeni G. Vakuf, obilazeći ga s juga, ovladavši selima Mračaj, Paloč, Kuti i Vaganac, 2 do 4 km. južno i jugozapadno od G. Vakufa. Radi dejstva u pozadinu i bok neprijatelja, Štab 3. krajiške brigade uputio je jedan bataljon od Vrsa u predio istočno od Hrastnice (k. 865 i k. 917), ali se on uveče vratio u Ždrimce bez nekog učinka.

U toku noći brigada je pomjerena dalje na jugoistok kanjonom Vrbasa na Orlišće u sela Seoci, Dobrošin, Mračaj, Voljevac i Zastinje. U izvještaju pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba upućenom 23. februara u 3.15 sati, komandant brigade Nikola Karanović je, pored ostalog, napisao: „Već dva dana i dvije noći naši vojnici su po brdima (jer su sela izložena art.vatri) ne spavaju i ne jedu, vodeći borbu, te je ljudstvo premoreno... Još nemamo veza s jednom našom četom (iznad Bistrice). Uputili smo joj ponovo vezu, ali nam kurira još nema."[301]

Uočivši opasnost od prodora grupe „Fogl" u Prozorsku kotlinu, gdje su pristizali ranjenici i bolesnici, Vrhovni komandant NOV i POJ je, da bi je u tome onemogućio, uputio 7. banijskoj diviziji 21. februara iz Prozora bateriju topova, a slijedećeg dana pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, Pavla Ilića Veljka i 1. dalmatinsku brigadu iz sela Gmići, sjeverno od Prozora gdje je bila u rezervi Vrhovnog štaba. Uputio ih je prema G. Vakufu da bi pojačao odbranu na tome pravcu. Međutim, na tome se nije stalo. Po Titovom naređenju, uveče 22. februara, 7. banijska divizija (bez jedne brigade) i 1. dalmatinska brigada, podržane baterijom topova, prešle su u protivnapad na neprijatelja u namjeri da ga odbace ka Bugojnu, ali u tome nijesu uspjele. U protivnapadu je trebalo da učestvuje i jedan bataljon 3. krajiške brigade,[302] ali je njen štab kasno primio naređenje, pa je i učešće jedinice izostalo, mada je brigada samoinicijativno vršila pritisak manjim snagama sa istoka prema G. Vakufu.

Odbivši protivnapad, grupa „Fogl" je ujutro 23. februara nastavila da napada prema Prozoru. Zahvaljujući pristigloj 1. dalmatinskoj brigadi, upornoj odbrani kombinovanoj sa protivnapadima 7. banijske divizije i 3. krajiške udarne brigade, neprijatelj je zaustavljen i prisiljen da pređe u odbranu na liniji Ždrimce (k. 870) – Baba (k. 810) – k. 957 – Mračaj – Jelače – Kuti.[303]

[301] Isto, str. 268-269.
[302] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 149.
[303] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 556-558: Dnevni izvještaj Komande njemačke 718.pješadijske divizije od 24. februara 1943.

Treća krajiška brigada je odbranom i protivnapadima iz Dobrašina i sa padina Vranice planine, iz Oštrog vrata (k. 1195), zaustavila neprijatelja na liniji Ždrimce – Baba na desnoj obali Vrbasa, a 1.dalmatinska brigada i 7. banijska divizija na ostalom dijelu pomenute linije, oko 3 km južno od G. Vakufa.

Pošto je grupa „Fogl" onemogućena da prodre u Prozorsku kotlinu, njena aktivnost na frontu svela se na povremena dejstva artiljerije, minobacača i avijacije, kao i obostrane napade manjim snagama. Da bi se pojačala odbrana na pravcu od G. Vakufa prema Prozoru, Štab 3. krajiške brigade je 24. februara, po naređenju Vrhovnog štaba, prebacio jedan bataljon na lijevu obalu Vrbasa u predio Crni vrh (trig. 1206), između Vrbasa i ceste G. Vakuf – Prozor. Tako je narednog dana 3. krajiška udarna brigada, sa dva bataljona na položaju i dva u rezervi, zatvorila kanjon gornjeg toka Vrbasa posijedanjem i držanjem položaja na liniji: Surdup (k. 909) – Lanište (k. 1072) – Orlišće (k. 913) na desnoj obali i Crni vrh (trig. 1206) sa isturenim dijelovima na Vrteljki (k. 1052), iznad Karamustafića mosta na Vrbasu, na njegovoj lijevoj obali. U rejonu ceste za Prozor brigada je na lijevom krilu održavala vezu s 1. dalmatinskom brigadom, dok na njenom desnom krilu nije bilo partizanskih jedinica. U toku 25. februara dijelovi brigade koji su se nalazili na lijevoj obali Vrbasa, zajedno sa snagama 1. dalmatinske, odbili su jači ispad neprijatelja tenkovima i pješadijom cestom od G. Vakufa prema Karamustafića mostu i dalje iznad Vrbasa. Brigada je u borbama od 21. do 25. februara pretrpjela gubitke od 11 poginulih i 20 ranjenih boraca. U brigadi su se javili i prvi slučajevi tifusa, a imala je teškoća i sa ishranom.[304]

S obzirom na to da je napad grupe „Fogl" zaustavljen i ona prisiljena da pređe u odbranu, 3. krajiška udarna brigada je, po naređenju Vrhovnog štaba, povučena s položaja i u toku noći, između 26. i 27. februara i narednog dana, prikupljena u selima Ljubinci, Blace i Duge, istočno i jugoistočno od Prozora, dok je njene položaje preuzela 1. dalmatinska brigada. Namjera Vrhovnog štaba bila je da 3. krajišku brigadu angažuje u napadu na Konjic. U tom su pogledu već bila izdata naređenja i počeo pokret jednog bataljona.[305] Međutim, kako se situacija brzo mijenjala – odustalo se od daljih napada na Konjic, a neprijatelj je ponovo postao aktivan na pravcu od G. Vakufa – brigada je, krajem 27. februara, u toku noći i narednog dana,

[304] Isto, str. 298-301.

[305] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 167: Izvještaj Sretena Žujovića Vrhovnom komandantu NOV i POJ od 27. februara 1943. U 8.30 sati.

pomjerena u sela Gmići, Sajina, Draševo i Jaklići, sjeverozapadno od Prozora, sa glavninom u pravcu koji iz doline Vrbasa preko Vilića gumna vodi u Prozorsku kotlinu.

Prateći razvoj borbi u toku operacije „Vajs I“ i prodor Operativne grupe divizija u dolinu Neretve i s tim u vezi pretpostavljanu opasnost za boksitnu oblast u rejonu Mostara – njemačka Vrhovna komanda je sve više dolazila do zaključka da se glavna bitka bije u dolini Neretve, a ne na širem području Livna. Po njenoj ocjeni situacija je nalagala da se, zajedno s italijanskim snagama, „komunističke snage konačno unište prije nego što pređu Neretvu u pravcu istoka“, kako je to tih dana zapisano u ratnom dnevniku Vrhovne komande Vermahta.[306]

Komandant njemačkih trupa u NDH, general Rudolf Liters, je, u vezi s tim, usmjerio 24. februara njemačku 717. pješadijsku diviziju iz rejona Jajce – Mrkonjić-Grad na pravac G. Vakuf – Prozor, čime je unekoliko izmijenjen plan operacije „Vajs II“, koja je počela 25. februara i zahvatila Bosansku krajinu. U vezi s angažovanjem 717. divizije na pomenutom pravcu, pod njenu komandu je 25. februara stavljena i borbena grupa „Fogl“, a sljedećeg je dana njen 737. puk, sa po jednim bataljonom, stigao u Bugojno, Pavića Polje i Podgrađe,[307] dok je 749. puk zadržan u rejonu Jajca. Uveče 26. februara grupa „Fogl“ držala je položaje na liniji Krivi vrat – Vagance – Kuti – Mračaj – k. 957 – Baba (k. 810). Sljedećeg dana ona je rokirana južno i jugoistočno od G. Vakufa, a na pravcu Podgrade – Vaganac uveden je 737. puk koji je u toku dana malo potisnuo dijelove 8. brigade na jug i izbio na liniju Volice – k. 1081 – Mračaj,[308] čime je Komanda 717. divizije ispoljila namjeru da svježim snagama prodre zapadno od ceste G. Vakuf – Prozor preko Vilića gumna u Prozorsku kotlinu i ovlada prevojem Makljen (k. 1123).

U protivudaru prema Gornjem Vakufu

Posljednjih dana februara 1943. godine, zbog neuspjeha u napadima na Konjic, preko koga je bio predviđen prodor preko Neretve na istok, u duhu strategijskog plana Vrhovnog štaba,

[306] Fabijan Trgo: Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, Zbornik radova „Neretva-Sutjeska 1943“, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, str. 41.
[307] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 576-578: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 28. februara 1943.
[308] Isto, str. 581-583: Dnevni izvještaj od 1. marta 1943.

koncentričnih napada njemačkih i ustaško-domobranskih snaga sa sjevera, sjeverozapada i zapada – položaj Operativne grupe divizija, sabijene na relativno malom prostoru u rejonu Prozora, Jablanice i Konjica, postao je veoma ozbiljan. Opasnost je prijetila i s juga, iz pravca Mostara, od jakih italijanskih i četrničkih snaga, kao i od koncentracije četnika na lijevoj obali Neretve, koji su se pripremali da, zajedno sa njemačkim i italijanskim trupama, nastave dejstva preko Neretve i učestvuju u uništavanju opkoljenih partizanskih snaga. Najkritičnije, ipak, bilo je na pravcu G. Vakuf – Prozor, gdje je njemačka 717. pješadijska divizija zaprijetila prodorom ka Prozoru, čime bi neposredno bili ugroženi ranjenici koji su se prikupljali u selima zapadno od Prozora. Čim je tu stigla Centralna bolnica, u nju su uključeni i ranjenici iz borbi za Prozor, Konjic i Ivan-sedlo, tako da je broj ranjenih i bolesnih dostigao oko 4.500.

U takvoj izvanredno teškoj situaciji Tito je naredio da se poruše svi mostovi preko Neretve da bi zavarao protivnike o stvarnom pravcu proboja, a zatim je 28. februara sazvao zajedničku sjednicu članova Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, kojoj su prisustvovali i predsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a, dr Ivan Ribar i komandanti i politički komesari 1. i 2. proleterske i komandant 3. udarne divizije. Sjednica je održana u selu Gračanici u dolini Rame i na njoj je Tito prisutne upoznao sa nastalim teškoćama i izložio svoju operativnu zamisao za izlazak iz teške situacije u kojoj se našla Operativna grupa sa hiljadama ranjenika. Njegova zamisao je bila da se najhitnije pregrupišu jedinice, a zatim glavninom Operativne grupe izvrši snažan protivudar u pravcu G. Vakufa kako bi se razbile njemačko-ustaške snage i otklonila opasnost koja se nadvila nad ranjenike. Odmah zatim da se jedinice hitno okrenu, forsiraju Neretvu kod Jablanice i razbiju četnike u njenoj okuci, pa krenu u opšti napad i unište ostatak četničkih snaga, oslobode Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak i stvore novu operativnu bazu sa koje će se krenuti u Srbiju.[309]

Za izvršenje protivudara određene su 1. i 2. proleterska (bez brigade) i 7. banijska divizija kao i 1. dalmatinska brigada 3. udarne divizije – ukupno 9 brigada. Za obezbjeđenje protivudara u dolini Neretve prema Konjicu zadržana je 3. udarna divizija (bez brigade), a prema Mostaru 2. dalmatinska brigada. Devetoj diviziji naređeno je da veže neprijateljeve snage na liniji Ljubuški – Široki Brijeg, a 1. bosanskom korpusu da po svaku cijenu održi položaje kod Drvara i

[309] Tito, Sabrana djela, 14, str. 331-371, i Dedijer, Dnevnik, II dio, str. 145.

spriječi prodiranje njemačkih divizija preko Glamoča i Livna u pozadinu Operativne grupe divizija. Određena naređenja upućena su i drugim jedinicama. Pregrupisanje i pomijeranje jedinica na front prema G. Vakufu vršeno je 1. i 2. marta.

Prvoj proleterskoj diviziji, Vrhovni komandant NOV i POJ prije podne 1. marta naredio je da iz rejona zapadno od ceste Ivansedlo – Konjic krene prema G. Vakufu. Štab divizije odmah je (u 11.10 sati) napisao naređenje i 1. proletersku brigadu uputio pravcem Zagrepčane – Šip – Čažanj – Šćipe – Cvrče, a 3. proletersku sandžačku pravcem Grabovci – Višnjevica – Pothum – Uzdol. Zbog aktivnosti neprijateljeve avijacije, pokret je trebalo otpočeti padom mraka, a ako uslova za to bude i ranije, s tim što je trebalo nastojati da se u toku noćnog marša pređe rijeka Neretvica.[310]

Ubrzo po otpočinjanju marša, Štab divizije je dobio novu depešu od Vrhovnog komandanta kojom ga požuruje da ubrzanim maršem, bez obzira na avijaciju, nastavi pokret preko Solakove Kule prema Prozoru i do mraka 2. marta izbije na prostor Ljubunci – Blace – Kalakušić, 3 do 5 km istočno od Prozora. Nešto kasnije stigla je još jedna depeša kojom je Vrhovni komandant naredio Štabu divizije da 1. proleterska brigada forsiranim maršem još u toku noći stigne u Ljubunce, u kome bi se 2. marta odmorila i samo u slučaju kritičnog stanja, za pomoć 1. dalmatinskoj brigadi, bila angažovana u borbama. Trebalo je nastojati da jedan do dva bataljona uputi u sela Cvrče i Pridvorci. „Objasnite vašim borcima nužnost da izvrše ovaj veliki napor koji se od njih traži", pisalo je u depeši Vrhovnog komandanta, primljenoj 1. marta u 19.30 sati.[311]

Na osnovu primljenih depeša Štab 1. proleterske divizije naredio je u 00.30 sati 1. marta 1. i 3. proleterskoj brigadi da, poslije nužnog kraćeg odmora, nastave ubrzanim maršem od Neretvice i da preko Solakove Kule što prije, a najkasnije uveče toga dana, 1. proleterska brigada stigne na prostor Ljubunci – Blace – Kalakušić, sa Štabom brigade u Tadiće, a 3. sandžačka proleterska na prostor Uzdol – Kranjčići – Duge, sa štabovima brigade i divizije u Ošljane. Pošto se pokret izvodio i danju, skrenuta je pažnja na mjere protivvazdušne odbrane, da bi se izbjegli gubici usled dejstva avijacije. Ranjenici iz brigade upućeni su u divizijsku bolnicu, zadržanu u Kruščici kod Solakove Kule.[312]

---

[310] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 7-8.
[311] Tito, Sabrana djela, 14, str. 101.
[312] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 20-22.

Marš preko besputnog zemljišta, konjskim i kozjim stazama sa velikim i čestim usponima i nizbrdicama, bio je veoma naporan i zamoran, naročito noću, ali i danju zbog dejstva avijacije. Bila je to dramatična trka s vremenom. No uprkos svim teškoćama, borci i jedinice su uz izuzetan napor dobro izdržali marš. I pored sveg umora vremena za odmor nije bilo. U toku dana Štab divizije je upoznat sa situacijom kod G. Vakufa i primio je naređenje od Vrhovnog štaba da se sa dvije brigade odmah postavi na prostoru Mačkara – Zastinje – Valice – Cvrče – Pridvorci – Ljubunci, iza 1. dalmatinske brigade koja je držala položaj na liniji Voljevac – Crni vrh.

Oko pola noći između 2. i 3. marta Štab divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da se premjesti na prostor Mačkara – Zastinje – Valice – Gazići – Cvrče, sa Štabom brigade u Cvrču, a 3. proleterska sandžačka na prostor Šejići – Mejnik – Borova Ravan – Pridvorci – Jurići – Ljubunci, sa Štabom u Pridvoricama, s tim da kod Mejnika (k. 1276) smijeni djelove 1. dalmatinske brigade koji će se rokirati prema Crnom vrhu, zatim da spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da prodre tim pravcem, u kom bi ga slučaju 1. proleterska napala s boka. Pokret na nov prostor trebalo je otpočeti najkasnije u 5 i završiti do 9 sati 3. marta. Štab divizije upoznao je s ovim naređenjem štabove brigada kao i da Vrhovni štab priprema uništenje neprijateljevih snaga koje napadaju od G. Vakufa. „Pred nas se postavljaju zadaci", pisalo je u naređenju, „koji se moraju izvršiti brže i odučnije no ikada. Treba uložiti sve snage i svestrano zalaganje u sadašnjem radu. Štabovima i borcima objasniti izuzetnu važnost zadataka koji su pred nama".[313] Pristizanjem na određeni prostor, glavnina 1. proleterske divizije dovedena je u polazne rejone sa kojih će krenuti u planirani protivudar.

Dok su se 1. i 3. proleterska brigada približavale G. Vakufu, 3. krajiška udarna je bila angažovana u borbama na pravcu G. Vakuf – Prozor. Njoj je u 20 sati 27. februara Vrhovni štab naredio da se slijedećeg dana do 11 sati odmori u Draševu i Sajini, a zatim s jednim bataljonom preko Vilića gumna krene ka Kobili, a sa tri bataljona preko Plandišta i Raduše (trig.1664) na Oglavak (trig.1517), sa zadatkom da na tim položajima smijeni 8. brigadu 7. banijske divizije koja je, iscrpljena slabom ishranom i dugotrajnim borbama kod Banije, brojno prepolovljena, jedva odolijevala napadima neprijatelja.[314]

Kada je 3. krajiška 28. februara nešto prije podne trebalo da krene na izvršenje zadatka, situacija se znatno promijenila. Naime,

[313] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 23-25.
[314] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 169.

ujutro toga dana njemačka 717. pješadijska divizija, ojačana grupom „Fogl", krenula je širokim frontom u napad na Prozor u namjeri da ovlada Makljenom (k. 1123) – prevojem između doline Vrbasa i Prozorske kotline. Težište napada bilo je na desnom krilu, zapadno od ceste G. Vakuf – Prozor preko Vilića gumna, u čijem pravcu je napadao 737. puk. On je, potiskujući dijelove 8. brigade 7. banijske divizije, do podne zauzeo Marljevine (k. 1364), Kobilu, Karaulicu (k. 1398), Vilića gumno i izbio na Grudicu, u stvari jugoistočni greben Raduše planine koji se spušta prema Makljanu (vis Grudica nalazi se svega 4 km sjeverozapadno od Makljena). Bio je to veoma dubok i opasan prodor kojim je neprijatelj ozbiljno zaprijetio da izbije i u Prozorsku kotlinu. Na drugim pravcima od G. Vakufa neprijatelj je malo napredovao.[315] Teško je objasniti zašto Komanda 717. divizije nije iskoristila ostvareni prodor i uvođenjem svježih snaga proširila uspjeh. Vjerovatno su tome doprinijeli teški vremenski uslovi, niska temperatura, visok snijeg, zaostajanje ostalih dijelova borbenog poretka, a prije svega brza i energična intervencija 3. krajiške udarne brigade.

U toj situaciji, prema neprijatelju koji je napadao od Vilića gumna, upućena su dva bataljona 3. krajiške udarne brigade. „Štab brigade je imao samo toliko vremena", napisao je poslije rata Vlado Bajić, tada zamjenik komandanta brigade, „da ukaže štabovima bataljona na bezizlaznost situacije u kojoj bi se našli ranjenici ako ne bi bio zaustavljen prodor neprijatelja sa ovog pravca i zahtijevao je da se s tim upoznaju jedinice. To je bilo dovoljno da se u pokretu, dok su bataljoni žurili da izbiju u određene im rejone, pokrenu sve snage u brigadi i da se i posljednjem borcu objasni važnost zadatka i potreba njegovog potpunog izvršenja. U pokretu ka rejonima borbenog rasporeda održavani su partijski sastanci i sastanci članova SKOJ-a, razgovaralo se sa kandidatima, dogovarale se starešine. Jednom reči, mobilisala se brigada za odlučnu borbu kojom je trebalo zaštititi živote hiljada ranjenih drugova".[316]

Nastupajući iz rejona Draševa s jednim bataljonom preko Sajine planine (trig.1374) i obilazeći uzvišenje Grudicu sa istoka preko Palske šume (k. 1414) ka Orlovači i drugim bataljonom zapadno od Grudice prema Vilića gumna, 3. krajiška udarna brigada se oko podne 28. februara sukobila s 2. bataljonom 737. puka čiji su

[315] Zbornik, tom IV, knj. 10, str. 590-591: Dnavni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 2. marta 1943.

[316] Vlado Bajić: Treća krajiška u bici za ranjenike, Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, knj. 1, VIZ, Beograd 1969, str. 222.

se dijelovi počeli spuštati na jug s grebena Raduše planine. Došlo je do borbe u susretu i žestokog sudara sa kojim su počeli dramatični okršaji ove brigade u rejonu Raduše, koji će potrajati nekoliko dana. Zahvaljujući velikoj upornosti i samoprijegoru, desnokrilni bataljon je uspio da odbaci neprijatelja, a zatim da prodre istočno og Grudice i Vilića gumna i da do pada mraka ovlada Orlovačom (k. 1291). Dalji prodor mu je onemogućio neprijatelj sa Karaulice (k. 1398).

Desnim krilom bataljon je uspostavio vezu sa 7. brigadom 7. banijske divizije u rejonu Pidriša. Lijevokrilni bataljon je za to vrijeme izbio na greben Raduše planine kod Mličnih glava (trig. 1807), odakle je zbacio neprijatelja, a zatim zapadno od Grudice i preko Vilića gumna dopro do Pala, gdje je i on zaustavljen od neprijatelja iz rejona Karaulice. Zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić, ovako je (1. marta u 8 sati) obavijestio Vrhovnog komandanta o uspjehu 3. krajiške brigade: „Greben Raduše tri puta je išao iz ruke u ruku – posle trećeg juriša ostao je u rukama naših jedinica“.[317] Odbacivanjem neprijatelja na sjever, glavnina 2. bataljona 737. puka ostala je okružena na Grudici. Pokušaj da se u toku noći likvidira nije uspio. Dok su ova dva bataljona vodila žestoke borbe, jedan je zadržan u rezervi u rejonu Draševa, a jedan je grebenom Raduše upućen u bok neprijateljevim snagama na Oglavak (trig. 1517), gdje je stigao kasno u noć. Toga dana na Oglavak je stigao i jedan bataljon 16. brigade 7.banijske divizije, pa su ova dva bataljona smijenila dva bataljona 8. brigade koji su se branili na položajima Oglavak – Planinica, da bi bili povučeni na kraći odmor zbog zamora i iscrpljenosti.

Uspjeh koji je tog dana postigla 3. krajiška udarna brigada bio je od izvanrednog operativnog značaja. Neprijatelj ne samo da je zadržan, već je i odbačen natrag, dok mu je jedan bataljon okružen. Time je otklonjena neposredna opasnost koja je zaprijetila ranjenicima u Prozorskoj kotlini i stvoren je prostor i vrijeme za pregrupaciju i dovođenje jedinica u polazne rejone za planirani protivudar. Uspjeh je tim značajniji što je postignut u krajnje nepogodnim vremenskim prilikama. „Vremenski uslovi u kojima je brigada ušla u ovu borbu bili su veoma teški“, napisao je u već citiranom članku Vlado Bajić, „Planinski visovi bez ljudskih naselja bili su zatrpani visokim snegom, temperatura je bila daleko ispod nule, vatra se nije mogla ložiti, a skrovišta nikakvog nije bilo; jedinice su u ovakvim uslovima danonoćno ostajale na položajima. Pored toga,

[317] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 187.

hrane nije bilo niti pak izgleda da će se moći nabaviti. Pitali smo se: koliko ćemo moći ovako izdržati. Ostalo nam je da računamo na svest naših boraca i moral sa kojim su ušli u prve okršaje, što se pokazalo sasvim opravdano".[318]

Naredna tri dana borbe su nastavljene nesmanjenom žestinom. Neprijatelj je nastojao da što dalje prodre prema Prozoru (1. marta zauzeo je Pidriš), a jedinice 7. banijske divizije, 3. krajiške i 1. dalmatinske brigade uspješno su ga u tome spriječavale i pokušavale da ga potisnu prema G. Vakufu. Neprijatelj se – prema njegovom izvještaju od 3. marta – uglavnom držao na liniji k.1002 (2 km jugoistočno od Oglavka) – Mrljevine (k. 1364) – Karaulica (k. 1398) – Orlovača (k. 1291) – Vilića gumno (k. 1236) – k. 1118 (južno od Pidriša) – Crni vrh (trig.1206) – Mračaj (na desnoj obali Vrbasa).[319] Na Grudici mu se nalazio okružen bataljon. Dva bataljona 3. krajiške brigade pokušavala su da prodru na sjever, zauzmu Kobilu i likvidiraju okruženog neprijatelja, ali u tome nijesu uspjeli, a druga dva su imala sukobe s neprijateljem na sektoru Tihomišlja i Planinice.

U toku 1. i 2. marta prema frontu kod G. Vakufa počele su da pristižu jedinice planom predviđene za protivudar. Na Makljen prema Pidrišu pristigla je 2. proleterska, a u predio Draševa prema Vilića gumnu 4. crnogorska proleterska brigada. Njen štab preuzeo je komandovanje na ovom pravcu, pa su mu priključena i dva bataljona 3. krajiške u tom rejonu, sa političkim komesarom brigade i njegovim zamjenikom, dok je komandant brigade sa svojim zamjenikom i jednim bataljonom 2. marta odmarševao na Oglavak, u čijem su se rejonu od ranije nalazili jedan njegov i dva bataljona 7. banijske divizije. Stavio ih je pod svoju komandu. Neprijatelj je i tog dana napadao na cijelom frontu, ali bez uspjeha. Naročito je bio uporan u pokušajima da od Karaulice, preko Vilića gumna, prodre do Grudice i uspostavi vezu s okruženim bataljonom. Pored toga, Komanda 717. divizije namjeravala je da na taj pravac iz rejona Bugojno – Jajce ubaci i glavninu 749. puka, kako bi što prije prodrla u Prozorsku kotlinu.[320] Međutim, u svemu tome neprijatelja su onemogućili djelovi 3. krajiške i 4. crnogorske proleterske brigade, nanijevši mu teške gubitke. Bio je to pravi podvig i značajan uspjeh. Nije izostalo ni priznanje ovim jedinicama, naročito 2. bataljonu 4. crnogorske

[318] Isto, str. 224.

[319] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 326-327.

[320] Isto, str. 331-333: Izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanigh snaga „Slovenija-Dalmacija" od 4. marta 1943.

proleterske brigade, od strane Vrhovnog komandanta koji je u pohvali 3. marta, pored ostalog, istakao: „Neka ovaj herojski podvig boraca IV crnogorske proleterske brigade i jedinica III krajiške udarne brigade služi kao primjer svim borcima, komandirima i politkomesarima naše Narodnooslobodilačke vojske.“[321] Prema vlastitom priznanju, gubici 717. divizije 2. februara, na čitavom frontu, iznosili su: 51 poginuo, 83 ranjena, 21 nestao i 31 smrznut.[322]

Dok su vođene borbe na frontu između G. Vakufa i Prozora, jedinice predviđene za protivudar, požurivane od Vrhovnog komandanta, hitale su prema širem području Prozora na pravce napada. Vrhovni komandant NOV i POJ u početku je planirao da protivudar otpočne ujuto 4. marta, međutim pošto su jedinice planirane za udar stigle do 3. marta u polazne rejone za napad, zbog aktivnosti neprijatelja iz G. Vakufa i mogućnosti da na taj pravac dovede svježe snage, kao i zbog pogoršanja situacije na pravcima prema Kupresu, Glamoču i Livnu i mogućnosti da se jake neprijateljeve snage sa tih pravaca sruče prema Prozoru, trebalo je žuriti i što prije raščistiti sa momentalno najopasnijom grupacijom neprijatelja na pravcu od G. Vakufa. Tito je u 4 sata 3. marta izdao zapovijest divizijama za protivudar sa početkom od 15 sati toga dana.

Osnovna operativna ideja, kako ju je 3. marta formulisao Vrhovni komandant, bila je: “Glavninu njemačko-ustaških snaga, koncentrisanih u dolini rijeke Vrbasa oko G. Vakufa, obuhvatnim manevrom sa juga i sjevera razbiti i produžiti energično dejstvo niz rijeku Vrbas“. On je od vojnih i političkih rukovodilaca zahtijevao da borcima objasne veličinu i značaj ovog zadatka. „Razbijanjem i uništavanjem neprijateljskih snaga“, pisalo je u zapovijesti, „ne samo da ćemo olakšati naše položaje i stvoriti povoljne uslove za daljne ofanzivne operacije, već ćemo obezbijediti živote naših ranjenika.“[323] Za ostvarenje te zamisli formirane su tri napadne kolone. Desnu je obrazovala 1. proleterska divizija, bez 3. krajiške udarne, ali sa pridodatom 1. dalmatinskom brigadom. Njen je zadatak bio da sa odsjeka Seferovići – Crni vrh (trig. 1206) napada opštim pravcem: Seferovići – Dobrošin – Ždrimce – Krupa – Sarajvilić, odnosno da izvrši obuhvatni manevar sa istoka i sjevera, razbije neprijateljeve snage na pomenutom pravcu, sprječavajući im odstupanje desnom

[321] Tito, sabrana djela, 14, str. 115.
[322] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 343-345: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 4. marta 1943.
[323] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 205-212.

obalom prema Bugojnu. Po izbijanju na cestu G. Vakuf – Travnik trebalo je da 1. dalmatinsku brigadu uputi prema Travniku, radi obezbjeđenja sa tog pravca, a sa ostalim snagama produži energično gonjenje neprijatelja prema Bugojnu.

Srednju napadnu kolonu činila je 2. proleterska divizija, bez 2. dalmatinske, ali sa 7. banijskom brigadom i dva bataljona 3. krajiške. Ona je sa odsjeka Pidriš – Vilića gumno trebalo da nastupa opštim pravcem Vilića gumno – Kobila – Podovi (trig. 219) – Paloč i da razbije neprijateljeve snage na tome pravcu obuhvatajući ih sa zapada. Pored toga, naređeno joj je da po izbijanju na Stražicu (k. 853) hitno uputi dva bataljona 3. krajiške preko Vrbasa radi posijedanja položaja na liniji k. 766 – Bistrica i sprječavanja izvlačenja neprijateljskih dijelova od G. Vakufa ka Sarajviliću. Lijevu napadnu kolonu obrazovala je 7. banijska divizija sa 8. banijskom brigadom, jednim bataljonom 16. banijske brigade i 3. krajiške udarne brigade bez dva bataljona. Naređeno joj je da sa 8. brigadom napada od Oglavka (trig. 1517) preko Tihomišlja i da kod Han Ploče presiječe cestu G. Vakuf – Bugojno, spriječi izvlačenje neprijtelja ka Bugojnu i pristizanje mu pomoći sa toga pravca. Treća krajiška udarna brigada (bez dva bataljona) dobila je zadatak da od Planinice izbije na cestu kod Gračanice, postavi tu zasjedu i sa najvećom upornošću spriječi upućivanje pojačanja od Bugojna prema G. Vakufu. Protivudar je trebalo da podržavaju dvije haubičke baterije (4 haubice) i tenkovska četa Vrhovnog štaba.[324] Trećoj udarnoj diviziji (dvije njene brigade i 2. dalmatinska) naređeno je da obezbijedi desni bok i pozadinu Operativne grupe od doline Neretve. Ništa nije ostavljeno slučaju. Čak se u Vrhovnom štabu razmatrala i mogućnost upućivanja dijela ranjenika u Liku i srednju Bosnu i sklanjanja na planinu Ljubušu – ako protivudar ne uspije. U tom pogledu upućena su naređenja štabovima 1. bosanskog korpusa i 9. dalmatinske divizije, čiji je pokret od Duvna požuren ka Šćitu.[325]

Polazeći od dobijenog zadatka, Štab 1. proleterske divizije izdao je istog dana u 8 sati naređenje i uputio 1. proletersku brigadu pravcem Mačkara – Sedlo (trig. 1291) – Škarino brdo (k. 1127) – Seoci – sjeverno od Ždrimca – ispod Oštrog vrata (k. 1195) – Vrsi – Bistrica, sa zadatkom da obuhvatnim manevrom, a po potrebi bočnim

[324] Tito, sabrana djela, 14, str. 108-111.

[325] Isto, str. 112, 117 i 118: Depeše Vrghovnog komandanta NOV i POJ štabovima: 1.bosanskog korpusa, 9.dalmatinske i 3.udarne divizije, od 3. i 4. marta 1943.

dejstvom, potpomogne nastupanje 3. sandžačke proleterske brigade i onemogući izvlačenje neprijatelja od G. Vakufa preko Sarajvilića prema Bugojnu. Desno od nje nije bilo jedinica NOVJ, a lijevo je napadala 3. sandžačka, pravcem Zastinje – Seferovići – Mračaj – Dobrošin – zapadno od Ždrimce (k.749) – Zvizde – G. Vakuf, radi razbijanja neprijatelja na tome pravcu. Prva dalmatinska brigada dobila je zadatak da se pomjeri na Crni vrh (trig.1370) i dalje ka cesti Makljen – G. Vakuf, razbije neprijatelja u trouglu između te ceste, Vrbasa i Crnog vrha, a zatim da obrazuje divizijsku rezervu u rejonu Dobrošin – Ždrimce, odakle će, kad za to budu stvoreni uslovi, krenuti cestom od G. Vakufa prema Travniku radi zatvaranja toga pravca. Štab divizije ukazao je na to da je zadatak neobično važan i da „treba dejstvovati sa krajnjom odlučnošću. Svako odlaganje rešenja bitke znači povećanje kasnijih gubitaka i komplikovanja situacije", pisalo je u naređenju od 8.00 sati.[326]

Da bi štabove brigada upoznao sa zamisli i planom Vrhovnog komandanta za protivudar, Štab divizije im je, uz svoje naređenje, dostavio i prepis Titove zapovijesti za protivudar. Pored toga, oko podne 3. marta, uputio im je obavještenje o borbama i razvoju situacije prva dva dana marta na frontu prema G. Vakufu. Zahtijevao je da brigade budu spremne za borbe u susretu sa neprijateljem i da se ljudstvo pripremi za „ovaj zadatak, koji je od naročite važnosti".[327] Još u toku pokreta ka širem području Prozora, koristeći kraće zastanke, a naročito neposredno pred prelazak u napad, vršene su intenzivne političke pripreme boraca i jedinica za izvršenje predstojećeg zadatka. Borci su upoznavani sa opštom vojno-političkom situacijom, naročito sa uspjesima Crvene armije na Istočnom frontu, borbama u toku tekuće neprijateljske ofanzive, situacijom u kojoj su se našli Operativna grupa divizija i veliki broj ranjenika, kao i sa perspektivom izlaska iz teške situacije, a to je bio protivudar. Održavani su sastanci partijskih i skojevskih organizacija, dogovarali se štabovi i komande jedinica – sve u cilju što boljeg izvršenja predstojećeg zadatka. Pored toga, jedinice su popunjene municijom zaplijenjenom uglavnom u Prozoru. Poslije svega, i pored zamora koji se osjećao kod boraca i jedinica, divizija je u pravom smislu riječi bila mobilisana, politički i vojnički pripremljena da krene u odlučan napad i da se do krajnjih mogućnosti angažuje u izvršavanju dobijenog zadatka.

[326] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 26-29.
[327] Isto, str. 30-31.

Sve jedinice predviđene za protivudar krenule su poslije podne i u toku noći 3. marta u napad. Na krajnjem desnom krilu, 1. proleterska brigada, nastupajući određenim pravcem i obilazeći lijevo krilo i bok 717. divizije (grupa „Fogl"), izbila je ujutro u sela Ždrimce, Vrsi, Bistrica i Ričica, jugoistočno, istočno i sjeverno od G. Vakufa, odakle je protjerala slabije dijelove neprijatelja, zatvorivši dijelom snaga i put koji kanjonom Bistrice od Travnika vodi u G. Vakuf. Bio je to uspješan obuhvatni manevar i najdublji prodor od svih jedinica koje su učestvovale u protivudaru. Istina, na tom pravcu nije bilo jačih neprijateljskih snaga. Prodor je imao i svojih slabosti jer se brigada našla razvučena na frontu od oko 10 kilometara, a Štab brigade je ostao bez čvrste veze sa nekim od bataljona, što će se negativno odraziti na dalja dejstva. Nastupajući lijevo od nje, 3. sandžačka proleterska je, prešavši kod Voljevca Vrbas i napadajući njegovom desnom obalom, razbila neprijatelja kod Mračaja i Dobrošina i napala ga na Orlišću (k. 915), ali ga u toku noći nije uspjela likvidirati, tako da je tu zaustavljena. Za to vrijeme 1. dalmatinska brigada zauzela je Crni vrh (trig. 1206) i izbila do Trličkog potoka iznad okuke puta koji od Karamustafića mosta vodi ka Makljenu.

Od kolike je važnosti protivudar kod G. Vakufa bio za Operativnu grupu i ranjenike vidi se i po tome što je Vrhovni komandant u noći između 3. i 4. marta iz doline Rame stigao na Makljen, odakle je rukovodio protivudarom do poslije podne sljedećeg dana. Ocjenivši tada da će protivudar uspjeti, pošto su 2. proleterska i 7. banijska divizija do toga vremena postigle značajne uspjehe, vraća se u selo Gornji Lug u klisuri Rame i naređuje načelniku Tehnčkog odsjeka Vrhovnog štaba, inž. Vadimiru Smirnovu da, u cilju prebacivanja ranjenika i jedinica preko Neretve u istočnu Hercegovinu, izgradi most kod Jablanice u roku dva dana.[328]

U toku 4. marta veoma žestoke borbe nastavljene su na čitavom frontu kod Vakufa. Vrhovni štab depešom je požurio 1. proletersku diviziju da što prije izbije sjeverno od G. Vakufa i presiječe odstupnicu desnom obalom Vrbasa, kako „neprijatelj ne bi umakao" iz G. Vakuf. U vezi s tim, Štab divizije je, oko 10 sati toga dana, naredio 1. proleterskoj brigadi da što prije izbije na liniju Krupa – Bistrica – Sarajvilić, a 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da se orijentiše na sjeveroistok od G. Vakufa radi uspostavljanja veze sa 1. proleterskom brigadom i daljeg zajedničkog prodiranja prema

[328] Tito, sabrana djela, 14, str.372.

Bugojnu. Oko podne Štab divizije stigao je na brdo Lanište (k. 1072), oko 6 kilometara jugoistočno od G. Vakufa.[329]

Iako je 1. proleterska brigada dijelom snaga već bila izbila sjeverno od G. Vakufa i stvorila uslove za prodor prema Sarajviliću – ona u tome nije uspjela. Naime, neprijatelj je 4. marta, dovukavši svježe snage od Bugojna i sa onima iz rejona G. Vakufa, napao razvučene njene bataljone na liniji Ričica – Bistrica i Krupa – Vrsti i poslije višesatne borbe, odbacio ih na kose iznad tih sela. Na ovo je uticalo i to što je 3. sandžačka proleterska brigada bila znatno zaostala. Ona je u toku dana s jednim bataljonom napala dobro utvrđenog neprijatelja na brdu Orlišće (k. 915) i pretrpjela teške gubitke u poginulim i ranjenim. „Sudar je bio tako silovit", napisao je Žarko Vidović, u to vrijeme načelnik Štaba brigade Sandžaklija, „da su se snage formalno odbile jedna od druge – jednovremeno su se povukli i naš 5. bataljon i neprijateljski delovi iz prednjih rovova. Napad je prekinut, a dobar deo naših boraca upotrebljen je za nošenje ranjenih sa bojišta".[330] Prva dalmatinska brigada, pošto je već skoro izvršila dobijeni zadatak, pripremala se da se, po zauzimanju Orlišća, prebaci na desnu obalu Vrbasa, na prostor Ždrimce – Dobrošin, kako joj je to ranije naredio Štab 1. proleterske divizije.

Neprijatelj se čitavog dana žilavo branio, angažujući do maksimuma artiljeriju i avijaciju (ukupno 57 aviopoleta). No i pored toga, pred napadima 1. i 2. proleterske i 7. banijske divizije bio je prisiljen da se povlači, tako da je krajem dana bio sabijen na uzak prostor u dolinu Vrbasa, od G. Vakufa pa nizvodno prema Bugojnu i okružen sa tri strane. Komanda njemačke 717. divizije bila je prisiljena da u taj rejon, iz Bugojna i Jajca privuče svoj 749. puk (bez jednog bataljona) i sa njim pojača odbranu. I Komanda divizije stigla je u Podgrađe, oko 3 km sjeverozapadno od G. Vakufa, da bi bila u centru zbivanja i svojim prisustvom uticala na upornost branilaca. Tako se krajem dana u rejonu G. Vakufa našla čitava njemačka 717. divizija, ojačana pukovskom grupom „Fogl" i dijelovima 5. ustaškog zdruga. Skratila je front odbrane i dovukla svježe snage, što je presudno uticalo da se održi. Krajem dana grupa „Fogl" branila se na liniji Baba (k. 810) – istočno od G. Vakufa – k.688 (2 km sjeverno od G. Vakufa), a prema 7. banijskoj i 2. proleterskoj diviziji neprijatelj je držao liniju Luče polje (trig. 1105) – Jagnid – Podovi (trig. 919) – k.

[329] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 39.
[330] Žarko Vidović, isto, str. 172.

876, dok je za prihvat snaga iz G. Vakufa posio sviježim jedinicama liniju Osojnica – Raići, oko 4 kilometra sjeverozapadno od G. Vakufa.[331] Divizija je, bez grupe „Fogl", u borbama od 1. do 4. marta, pretrpjela gubitke od 53 poginula, 114 ranjenih i 21 nestao.[332]

Napadi na neprijatelja nastavljeni su nesmanjenom žestinom u toku noći i čitavog 5. marta. Prva proleterska brigada nastojala je da iz rejona sjeverno od G. Vakufa preko Sarajvilića prodre do Vrbasa, ali je u tome onemogućena jer je baš na taj pravac neprijatelj dovukao svježe snage i uporno ga branio. Treća sandžačka proleterska u toku noći krenula je u napad na Orlišće, riješena da ga po svaku cijenu zauzme. Međutim, čim je pao mrak neprijatelj se povukao sa Orlišća, pa je brigada nastavila da nastupa i u jutro zbacila neprijatelja s Babe (k. 810), oko 3 kilometra jugoistočno od G. Vakufa, a zatim i sa kote 749, nastavljajući napad desnom obalom Vrbasa sjeverno od G. Vakufa, koji leži na lijevoj obali pomenute rijeke. Za sve to vrijeme bataljoni 3. krajiške udarne brigade, podijeljeni na pola, izvršavali su zadatke pod komandom 2. proleterske i 7. banijske divizije.

U toku dana Štab divizije uputio je u 9 i 10. 45 sati naređenja brigadama, zahtijevajući od 1. proleterske da onemogući povlačenje neprijatelja desnom obalom Vrbasa od G. Vakufa prema Bugojnu, a od 3. sandžačke proleterske da nastavi prodor i u sadejstu s 1. proleterskom, preduzme energično gonjenje neprijatelja prema Bugojnu, dok je 1. dalmatinskoj naredio da se prebaci na desnu obalu Vrbasa radi upućivanja na komunikaciju G. Vakuf – Travnik, ali ona to neće stići da uradi.[333] U naređenju pisanom u 16.10 sati zahtijevao je: „I pored toga što je ljudstvo umorno, neprijatelj se mora udariti, bez obzira da li neko sa leve strane Vrbasa zatvara drum, jer ako se ova prilika propusti tj. dok se nepr. izvlači sa komorama i kamionima - moraćemo ići na Bugojno pod mnogo težim uslovima".[334]

Izložena stalnim napadima divizija NOVJ – 1. proleterske sa sjevera i istoka; 2. proleterske s juga; 7. banijske sa zapada i jugozapada – njemačka 717. divizija bila je prisiljena na dalje povlačenje i upornu odbranu bokova. Grupa „Fogl", pod njenom

[331] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 350-356: Dnevni izvještaji Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija", i Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkoh trupa u NDH od 5. i 6. marta 1943.

[332] Isto, str. 386-387: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 7. marta 1943. godine.

[333] Isto, str. 48-50.

[334] Isto, str. 52.

komandom, povukla se poslije podne 5. marta iz G. Vakufa u koji su ušli dijelovi 2. proleterske divizije. Krajem ovog dana 717. divizija branila se na liniji Plješevica (k. 832) kod Gračanice – Laze – Jagnid sa Gradinom (k. 801) – Podgrađe, na lijevoj obali Vrbasa i Bistrica – k. 917 – Hrastnica – Lužani, na desnoj obali.[335] Da bi je rasteretili, Nijemci su planirali da sa čitavom 369. legionarskom divizijom 7. marta krenu od Šujice i Livna u napad na snage NOVJ ispred 717. divizije, a do tog vremena ova je trebalo da izdrži na pomenutim položajima.[336] Za Operativnu grupu divizija NOVJ pretpostavljali su da namjerava da se probije na sjever – u srednju Bosnu.

U odlučnim i žestokim sudarima 3, 4. i 5. marta, vanrednim zalaganjem i uz obostrano osjetne gubitke, divizije Operativne grupe slomile su otpor ojačane njemačke 717. divizije i odbacile je od Prozora i iz G. Vakufa. Ovaj uspjeh, postignut protivudarom, bio je rješavajući za spasavanje hiljada ranjenika i bolesnika prikupljenih u Prozorskoj kotlini. Uspjeh je postignut zahvaljujući visokoj političkoj svijesti i moralu svih učesnika u protivudaru, a prije svega vještini rukovođenja u procesu njegove pripreme i izvođenja od strane Vrhovnog komandanta NOVJ, njegovih najbližih saradnika u Vrhovnom štabu i komandnog sastava angažovanih divizija i brigada. Protivudarom i uspješnim sprječavanjem prodora njemačkih, italijanskih, četničkih i ustaško – domobranskih snaga u dolini Neretve, od Konjica i Mostara prema Jablanici, od strane 5. crnogorske, 10. hercegovačke i 2. dalmatinske brigade, stvoreni su povoljni uslovi za ostvarenje daljih namjera vrhovnog vođstva – za prebacivanje preko Neretve. Postignutom uspjehu značajan doprinos dala je i 1. proleterska divizija uspješnim obuhvatnim manevrom G. Vakufa sa istoka i sjevera. Zadatak da spriječi izvlačenje neprijatelja od G. Vakufa desnom obalom niz Vrbas objektivno nije mogla da izvrši, pogotovo kad je isti skratio front odbrane i brzo dovukao svježe snage. Za dalje insistiranje na eventualnom okruženju 717. divizije i njenom odbacivanju prema Bugojnu – nije bilo vremena, a ni potrebe.

---

[335] Isto, str. 375-379 i 386-387: Dnevni izvještaji Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija", i italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 7. i 8. marta 1943.

[336] Isto, str. 383-385.

U zaštitnici ranjenika i prelaz preko Neretve

Iako je protivudarom kod G. Vakufa otklonjena najveća opasnost za Operativnu grupu sa ranjenicima, ona je i dalje ostala u teškom položaju jer je još bila u operativnom okruženju. Zbog nastupanja 7. SS i 369. divizije od Livna i Kupresa ka Prozoru i Neretvi, mogućnosti ponovnog napada ojačane 717. divizije od Bugojna prema Prozoru i pritiska 718. divizije od Konjica niz Neretvu prema Jablanici i italijansko-četničkih snaga od Posušja, kao i zbog posijedanja lijeve obale Neretve od strane brojnih četničkih jedinica i njihovog zauzimanja Jablanice – trebalo je, u duhu odluke Vrhovnog štaba od 28. februara, hitno organizovati proboj preko Neretve, prije nego što se neprijateljeve snage čvršće povežu na frontu oko Operativne grupe i otpočnu sa taktičkim stezanjem obruča oko nje. Zbog toga je vrhovni komandant Josip Broz Tito, odmah poslije odbacivanja ojačane 717. divizije iz G. Vakufa, odlučio da sa Operativnom grupom forsira Neretvu na odsjeku Jablanica – Ostrožac, uništi četnike na području njenog gornjeg toka, prebaci ranjenike i produži nastupanje prema Nevesinju i Kalinoviku.[337]

Odmah po donošenju te odluke, Tito je sa njenom realizacijom otpočeo upućivanjem naređenja jedinicama. Oko 19 sati 5. marta Štab 1. proleterske divizije primio je njegovu depešu: „1) Odlučili smo da našim glavnim snagama nadiremo pravcem: Prozor – Jablanica – Prenj i, dalje, ka istoku. Kod Jablanice ćemo odmah podići most. Sa nama idu svi ranjenici. 2) Vaša divizija obrazuje opštu zaštitnicu, sa zadatkom da štitite i zatvarate pravac: G. Vakuf – Prozor – Rama – Jablanica. Marševaćete širim frontom, zatvarajući pravac: G. Vakuf – Prozor i G. Vakuf – selo Mejnik – selo Duge. Vi ćete marševati pozadi začelja ranjenika. 3) Najhitnije vratite 1. dalmatinsku brigadu u sastav svoje divizije, pravcem preko Solakove Kule“.[338]

Zadatak da, kao čelni ešelon Operativne grupe, forsira Neretvu kod Jablanice, razbije četnike na lijevoj obali i omogući ostalim snagama i ranjenicima prelaz preko ove rijeke, a zatim da energično nastupa preko Boračkog jezera i Glavatičeva prema Kalinoviku – dobila je 2. proleterska divizija. Trećoj udarnoj diviziji naređeno je da forsira Neretvu kod Ostrošca i obezbijedi lijevi bok 2. proleterskoj diviziji od neprijatelja u Konjicu, a 7. banijskoj diviziji, ojačanoj sa

[337] Tito, Sabrana djela, 14, str. 372.
[338] Isto, str. 122.

10. hercegovačkom brigadom, da po prelasku Neretve proširuje mostobran kod Jablanice dejstvom niz njenu lijevu obalu, a zatim preko Prenja nadire ka Nevesinju, obezbjeđujući desni bok Operativne grupe. Pravce koji sa juga i jugozapada vode ka Jablanici trebalo je da zatvori 9. dalmatinska divizija, a pravce od Kupresa i Šujice prema Prozoru 16. banijska (ubrzo povučena ka Rami), 7. krajiška i jedan bataljon 9. krajiške brigade.[339]

Čim se upoznao sa novim zadatkom, Štab 1. proleterske divizije obustavio je planirani napad u toku noći između 5. i 6. marta na neprijatelja u rejonu Sarajvilić – Bistrica, uputio 1. dalmatinsku brigadu (koja je bila prešla na desnu obalu Vrbasa) u sastav 3. udarne divizije i preduzeo mjere da se bolesni i ranjeni iz brigadnih ambulanti i divizijske bolnice u Kruščici priključe Centralnoj bolnici.[340] A kad je detaljnije proučio dobijeni zadatak, oko pola noći je uputio pisano naređenje štabovima brigada, precizirajući im zadatke. Prvoj proleterskoj brigadi naredio je da na dostignutim položajima zatvori pravac koji desnom obalom Vrbasa, preko Mejnika, vodi u selo Duge kod Prozora. Treća sandžačka proleterska trebalo je da se postavi na prostoru između Vrbasa i ceste G. Vakuf – Prozor, radi zatvaranja pravaca koji od G. Vakufa, preko Crnog vrha i cestom preko Makljena, vode prema Prozoru. S obzirom na to da se predviđalo da 3. krajiška neće stići da na vrijeme posjedne položaje na koje su izbile 7. banijska i 2. proleterska divizija, 3. sandžačkoj je naređeno da hitno uputi dva bataljona u rejon Strmica (trig.785) – Paloč – Pidriš, gdje će ostati do dolaska djelova 3. krajiške brigade, koja je dobila zadatak da na lijevoj obali Vrbasa zatvori pravac koji zapadno od ceste G. Vakuf – Prozor vodi u Prozorsku kotlinu i obezbijedi se od Raduše planine. Brigadama je još naređeno da se popune municijom i tovarnim konjima, zatim da punu pažnju posvete zaštiti jedinica od dejstva neprijateljeve artiljerije i avijacije, prije svega rastresitim rasporedom, i da prema neprijatelju budu toliko aktivne da ne osjeti da su prešle u odbranu. Naređenja je trebalo izvršiti odmah.[341]

Dok su brigade još u toku noći i narednog dana zauzimale određeni raspored, a 2. proleterska i 7. banijska divizija kretale prema Jablanici, stiglo je 6. marta naređenje Vrhovnog štaba Štabu 1. proleterske divizije da 1. proletersku brigadu preko Salakove Kule hitno uputi ka Ostrošcu radi pojačanja odbrane 3. udarne divizije na

[339] Oslobodilački rat, 1, drugo izdanje, str. 395-396.
[340] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 52-54.
[341] Isto, str. 54-57.

pravcu od Konjica.[342] Brigadi je naređeno da krene određenim pravcem, ali je u toku noći stiglo novo naređenje Vrhovnog štaba po kome je ona, ujutro 7. marta, iz rejona sjeverno od G. Vakufa krenula na jug pored ovog mjesta i preko Karamustafića mosta prešla Vrbas, a zatim cestom preko Makljena i Prozora odmaršovala u Jablanicu – radi ojačanja 2. proleterske divizije. Nakon toga divizija je, sa dvije brigade, zatvorila pravac prema Prozoru. Jugoistočno od G. Vakufa, sa dva bataljona na desnoj i jednim na lijevoj obali Vrbasa, a jednim po dubini u rezervi, položaje je posjela 3. sandžačka proleterska, a 3. krajiška udarna sa tri bataljona liniju Strumica – južno od G.Vakufa – Gradina – Luče polje i jednim u selu Volice.

Izvlačenje jedinica NOVJ od G. Vakufa nije ostalo nezapaženo od strane njemačke 717. divizije. Samo je njena komanda krivo zaključila da se „izgleda" povlače u pravcu 718. divizije.[343] Tokom 6. marta ojačana 717. divizija izviđala je ispred fronta odbrane, povukla dio snaga ispred 3. krajiške udarne brigade iz Jagnida i sa Gradine (k. 801) do Galečnice, pripremajući se da sjutradan krene u napad prema Prozoru. Njena komanda nalazila se u Osojnici, oko 5 km sjeverozapadno od G. Vakufa. Kao što se i očekivalo, 717. divizija krenula je ujutro 7. marta u napad. Poslije artiljerijske pripreme, veoma oprezno je počela da nastupa pješadija. Vjerovatna namjera neprijatelja bila je samo da izvidi protivnika ispred sebe. Suprotstavila mu se samo 3. krajiška, pošto se 3. sandžačka nije ni nalazila s njim u dodiru. Do 11 sati neprijatelj je napredovao svega oko 2 km i izbio na kilometar sjeverozapadno od G. Vakufa. Sa grupom od 6 tenkova ušao je u nebranjeni G. Vakuf i produžio cestom uz Vrbas do Karamustafića mosta, gdje je protivtenkovski top 3. sandžačke, sa vatrenog položaja na koti 803, onesposobio jedan tenk, nakon čega su se ostali povukli natrag.[344]

Slijedećeg dana ojačana 717. divizija nastavila je da napada širokim frontom, nanoseći glavni udar desnim krilom na pracu zapadno od ceste G. Vakuf – Prozor. Na tom pravcu bataljoni 3. krajiške upornom odbranom su joj usporavali prodor i postepeno se povlačili na jug. Neprijatelj je, osvojivši više sela, izbio na istočnu ivicu G. Vakufa i u Ponir, sjeverno od ovog mjesta.[345] Treća sandžačka ovoga

[342] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 246.
[343] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 392-393: Dnevni izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" od 8. marta 1943.
[344] Isto, str. 394-395: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 10. marta 1943.
[345] Isto, str. 402-403.

dana nije bila uključena u borbe, zapravo prema njoj je neprijatelj samo izviđao. Slijedećeg dana 717. divizija počela je odlučnije da napada, naročito na svom desnom krilu. Treća krajiška je nastojala da je što više zadrži. Vrlo oštre borbe vođene su na planini Kobili i na sjevernim padinama Raduše planine. Brigada se preko grebena Raduše postepeno povlačila na jug, tako da je desnokrilni 749. puk 717. divizije do pada mraka, preko Vilića gumna, izbio na njen jugoistočni greben u rejonu Debeli brijeg – Golinac (k. 1414). Iako su prema 3. sandžačkoj proleterskoj bila usmjerena dva puka ove divizije oni su sporo nastupali. Vjerovatno se računalo na uspjeh 749. puka i zauzimanje Makljena obuhvatom sa zapada. Nastupajući u zahvatu ceste od G.Vakufa, 738. puk (grupa „Folg") izbio je u Pidriš i pred Crni vrh (tvig. 1206), a 737. puk desnom obalom Vrbasa na južnu ivicu sela Ždrimce, svega 4 km jugoistočno od G. Vakufa.[346] Treća sandžačka se zadržala u rejonu Crnog vrha i na desnoj obali Vrbasa i tako ostala znatno isturena prema G. Vakufu.

Tog dana (9. mart) 369. legionarska divizija, nastupajući od Šujice i Malovana, potisnula je 7. krajišku i jedan bataljon 9. krajiške brigade i sa 370. pukom izbila u Zahum, oko 12 km zapadno od Prozora.[347] Time je zaprijetila opasnost da ova divizija zauzme Prozor prije nego se 1. proleterska divizija povuče u njegov rejon i južnije i zatvori dolinu Rame. Zbog toga, kao i zbog činjenice da je 717. divizija izbila na jugoistočni greben Raduše, 3. krajiška je, u toku noći između 9. i 10. marta, povučena preko Lapsunja i Prozora na prostoriju Duge – Kranjčići – Šibenik – Skrobučani – Oglavak i sa dva bataljona istočno, a dva zapadno od Rame, zatvorila njen kanjon kojim cesta vijuga ka Neretvi.

Budno prateći razvoj situacije kod Operativne grupe, Vrhovni komandant NOV i POJ je uočio da je „Kočino desno krilo", odnosno 3. sandžačka proleterska brigada, ostala suviše isturena, pa je, da ne bi bila odsječena od komunikacije Prozor – Rama, u 3.25 sati 10. marta naredio da se povuče na jug, a zatim da ostupa kosama s obje strane druma Prozor – Rama, s tim da dolinu Rame zatvara najmanje „jedan dobar bataljon" sa svim potrebnim alatom za rušenje mostova.[348] Titova namjera je, očito, bila da dejstva opšte zaštitnice Operativne grupe saobrazi sa postojećom situacijom.

---

[346] Isto, str. 408-409.
[347] Isto.
[348] Tito, sabrana djela, 14, str. 142.

Kao zaštitnica Operativne grupe i ranjenika, 1. proleteska divizija je borbama kod G. Vakufa, zajedno s jedinicama koje su štitile bokove i pozadinu, stvorila potrebno vrijeme i omogućila da se glavne snage planski saviju ka mjestu prelaza preko Neretve i da se ranjenici prebace prema Jablanici. Koristeći porušeni željeznički most, jedinice 2. proleterske divizije, pošto su prethodno protjerale četnike iz Jablanice, počele su u toku noći uoči 7. marta da prelaze preko Neretve. Toga dana 35 boraca Tehničke čete Vrhovnog štaba uspjelo je da za kratko vrijeme, uz ogromna naprezanja i od priručnih sredstava, uz gvozdenu konstrukciju srušenog mosta izgradi improvizovani most, pa su tako stvoreni uslovi za prelaz jedinica i ranjenika preko Neretve. Međutim, zbog male propusne moći, forsiranje Neretve pretvorilo se u dugotrajnu, tešku i dramatičnu operaciju, pod dejstvom neprijateljeve avijacije i sve jačim pritiskom neprijateljevih trupa.

Pošto je 8. marta završila prebacivanje preko Neretve i učvrstila mostobran na njenoj lijevoj obali, 2. proleterska divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom, energičnim napadom razbila je iznenađene četničke snage u okuci Neretve, a zatim nastavila da nastupa preko vrletnog Prenja i 11. marta izbila u rejon sela Borci - Boračko jezero. Prva proleterska brigada prešla je Neretvu prije podne 8. marta i kao lijeva pobočnica 2. proleterske divizije, uz manje sukoba s četnicima, nastupala besputnim sjevernim i sjeveroistočnim vrletnim padinama Prenja, pravcem Krstac – Dobrigošće – Breza – Ćosići – Majdani – Bijela – Medeškovići – Borci. Po naređenju Štaba 2. proleterske divizije, ona je kod Medeškovića i na brdu Paklena (trig. 906) postavila dva bataljona radi obezbjeđenja od Konjica.

Osmog marta preko mosta kod Jablanice prešla je i 7. banijska divizija (bez 16.brigade) i pošto nije uspjela da razbije neprijatelja na svom pravcu, zadržana je južno od Jablanice, kod Glogošnice, radi zaštite desnog boka Operativne grupe. Odbacivši u borbama od 7. do 9. marta dijelove 718. divizije od Neretvice ka Konjicu, 3. udarna divizija prebacila se 10. marta sa dvije brigade – dijelom gazom a dijelom preko mosta kod Ostrošca – na lijevu obalu Neretve i čvrsto zatvorila pravac od Konjica lijevom obalom prema Jablanici, dok je njena 1. dalmatinska brigada još tri dana ostala na desnoj obali i sprječavala prodor neprijatelja tim pravcem. U međuvremenu je 9. dalmatinska divizija, sa dvije brigade, posjela položaje na Plasa –

planini i sa juga i zapada zatvorila prilaze Jablanici, a sa jednom brigadom kod Vrata (k. 1264) pravac Blidinje jezero – Doljani. Prebacivanje ranjenika na lijevu obalu Neretve kod Jablanice počelo je u noći između 8. i 9. marta.

Pošto je pravac nastupanja poslije forsiranja Neretve vodio preko surovog i besputnog Prenja, Tito je 10. marta naredio da se unište i bace u nabujalu Neretvu sva motorna vozila, tenkovi, haubice i sve drugo što se nije moglo dalje nositi na rukama i konjima. Slijedećeg dana sa Vladimirom Nazorom i dijelom Vrhovnog štaba, Tito se iz sela Gračanice u dolini Rame prebacio u Jablanicu, prešao preko mosta na lijevu obalu Neretve, obišao teške bolesnike – tifusare u obližnjem željezničkom tunelu, izdao dopunska naređenja da se ubrza prebacivanje ranjenika, a zatim, kozjim stazama preko vrletnih obronaka Prenja, uz kraća usputna zadržavanja, 13. marta stigao na Boračko jezero, gdje će ostati pet dana.[349] U međuvremenu on je u delegaciju Vrhovnog štaba za pregovore s Nijemcima oko razmjene zarobljenika, dobitka u vremenu za izvlačenje ranjenika, priznanja NOV-u statusa zaraćene strane i dr, pored Milovana Đilasa, člana Vrhovnog štaba i Vladimira Velebita, načelnika Vojnosudskog odjeljenja pri Vrhovnom štabu, angažovao i Koču Popovića kao istaknutog vojnog komandanta, tako da je bio odsutan iz divizije od 10. do 14. marta, a za to vreme su vođeni pregovori u Komandi 717. divizije u G. Vakufu.[350]

Poslije povlačenja 1. proleterske divizije ka dolini Rame, ojačana njemačka 717. divizija je izbila sa 737. pukom 10. marta bez borbe u Voljevac, na okuci Vrbasa; sa 749. pukom na Makljen i oko podne u Prozor; i sa 738. pukom u rejon sela Duge, 3 km jugoistočno od Prozora, odakle se jedan bataljon 3. krajiške, poslije kraće borbe na Troglavu (k. 773), povukao na lijevu obalu Rame u selo Paroš.[351] Komandant njemačkih trupa u NDH, general Rudolf Liters, koji je komandovao njemačkim jedinicama u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, smatrao je da je toga dana završena operacija „Vajs“, o čemu je depešom obaviještena i italijanska vrhovna komanda.[352] Međutim,

[349] Tito, Sabrana djela, 14, str. 374.

[350] Detaljnije o ovim pregovorima vidi: Mišo Leković, Martovski pregovori 1943., Narodna knjiga, Beograd 1985; Koča Popović: Beleške uz ratovanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod (BIGZ), Beograd 1988, str. 88-92; Aleksandar Nenadović: Razgovori s Kočom, Globus, Zagreb 1989, str. 72-76.

[351] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 418-419: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri komandi njemačkih trupa u NDH od 12. marta 1943.

[352] Isto, str. 415.

trebalo je još, po planu, da njemačke snage čvrsto posjednu komunikaciju u dolini Neretve od Konjica do Drežnice, spriječe probijanje partizanskih snaga na sjever, preko demarkacione linije, u njemačku okupacionu zonu i obezbijede osvojena područja.

U takvoj situaciji 1. proleterska divizija se poslije podne 10. marta našla sa dvije brigade južno, istočno i jugoistočno od Prozora. Štab divizije, koji se nalazio u rejonu Gračanice, izvijestio je toga dana u 16 sati Vrhovni štab da je ujutru naredio 3. sandžačkoj da se prebaci istočno i jugoistočno od Prozora i da njeni dijelovi već počinju da pristižu, da se 3. krajiška sa po dva bataljona nalazi istočno i zapadno od druma Prozor – Rama. Naglašava i da će, kad pristigne 3. sandžačka, prebaciti sve dijelove 3. krajiške zapadno od pomenute komunikacije i da je njenom komandantu Nikoli Karanoviću naredio da neprijatelj ne smije prodrijeti južno od Prozora.[353] Na liniji Gradina – Ploča, prema 369. legionarskoj diviziji, ojačanoj 3. gorskim zdrugom (domobrani), pravce od sela Rumboci i Šćita prema Prozoru zatvorila je 7. krajiška brigada (bez jednog bataljona). Po naređenju zamjenika načelnika Vrhovnog štaba, ona je toga dana stavljena pod komandu Štaba 1. proleterske divizije.[354]

U toku noći i 11. marta 3. sandžačka proleterska brigada se, kako joj je naređeno, povukla istočno i jugoistočno od Prozora i zatvorila pravce koji između Neretvice i Rame vode prema Neretvi, dok je 3. krajiška udarna brigada na desnoj obali Rame posjela rejon Parcani – Paroš – Oglavak i zatvorila dolinu rijeke Rame sa kosama zapadno od nje. Jedan bataljon uputila je na područje izvornog dijela Doljanke, u selo Sovići, radi zatvaranja pravca od Vran-planine i spriječavanja eventualnog prodora 369. divizije ka dolinama Rame i Neretve. Sedma krajiška brigada rokirana je nešto južnije na desnu obalu Rame, a zatim je i ona angažovana za zatvaranje pravca dolinom Doljanke. Ojačana 717. divizija je tog dana pretežno izviđala i pripremala se za dublji prodor na jugoistok. Dolazilo je do kraćih sukoba manjih jedinica. Najveći prodor ostvarila je na pravcu Voljevac – Mejnik – Uzdol, na kome se, po naređenju, 3. sandžačka brigada, uz slabiji otpor, povlačila po djelovima na jugoistok, kako ne bi ostala suviše isturena u odnosu na 3. krajišku brigadu. Ovog

[353] Isto, str. 97-98.

[354] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 290. Sedma krajiška brigada formirana je 27. decembra 1942. u Orahovljanima, od četiri bataljona ukupne jačine 650 boraca. Bila je u sastavu 5.krajiške divizije. Kad je stavljena pod komandu Štaba 1.proleterske divizije, njome su komandovali Rade Marjanac, komandant, i Ljubo Babić, politički komesar.

dana neprijateljeva avijacija bila je vrlo aktivna. Pored ostalog, bombardovala je i Štab 3. krajiške u Skrobučanima i ubila jednog i ranila 5 boraca, te usmrtila i nekoliko konja štabne komore.

Uveče, 11. marta, 717. divizija izbila je sa 749. pukom južno od Prozora, sa 738. pukom (grupa „Fogl") na liniju Duge – Uzdol i sa 737. pukom na područje Ljubunci – Lisac (trig. 1341). Divizija je imala namjeru da, nastupajući sa pomenute linije i nanoseći glavni udar ojačanim lijevim krilom, pravcem preko Čelinske planine (trig. 1307) ka Podhumu na Neretvici, izbije na liniju Rama – Podhum kod Seosnice, uspostavi vezu sa desnim krilom 718. divizije, koja je nastupala od Konjica, a zatim da produži ka liniji Rama – Ostrožac.[355] Istovremeno, ojačana 369. legionarska divizija pripremala se da iz rejona zapadno od Prozora krene na jug i jugoistok, da se po izbijanju na sjeverne padine Vran – planine reorganizuje, a zatim, napadajući ka jugoistoku, izbije širokim frontom na Neretvu od G.Grabovice do Rame. Ona je do podne 12. marta stigla do linije Sedlo (k.1221) – Crni vrh (k.1617) – Kovačevo Polje, 4 km jugozapadno od Prozora.[356]

Primjenjujući zaprečavanje na cesti Prozor – Rama i koristeći ispresijecanost zemljišta, jedinice 1. proleterske divizije vodile su manevarsku odbranu na taj način što su na pogodnim položajima pružale jači otpor, a međuprostore branile manjim snagama i uspješno usporavale nadiranje 717. divizije, stvarajući potrebno vrijeme za prebacivanje jedinica i ranjenika preko Neretve, koje je neprekidno teklo kod Jablanice. Razvučena na širokom frontu, veoma umješno se branila 3. sandžačka proleterska brigada, iako se na nju sručila skoro čitava 717. divizija. Dijelovi 369. legionarske divizije napali su 13. marta 7. krajišku brigadu na Rogulji (k. 1204) i ova ih je u šumi Miradovici odbacila na jugoistok, ka Sovićima, gdje je protiv njih angažovan i bataljon 3. krajiške brigade. Bio je to prvi sukob dijelova 1. proleterske i 369. legionarske divizije, koja je namjeravala da od Vran – planine prodre u dolinu Neretve na dijelu od G. Grabovice do Rame i tako s juga obuhvati 3. krajišku udarnu brigadu.

Uspješno i vješto zadržavana od 1. proleterske divizije, ojačana 717. divizija poslije dva dana borbi izbila je krajem 13. marta na liniju Lovine (k. 955) – oko 2 km jugozapadno od Gračanice – Parcani – k. 649 (istočno do Gračanice) – Bukva (trig. 1211) južno od Uzdola –

[355] Zbornik, tom IV, str. 422-426: Dnevni izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija", i Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDHod 13. marta 1943. godine.

[356] Isto, str. 429-434.

Kute – Šćipe. Očito da je njeno lijevo krilo mnogo zaostalo u odnosu na prodor desnog dolinom Rame (oko 2 km južno od Gračanice). To zaostajanje pravdano je velikim terenskim poteškoćama. Međutim, njemački štab za vezu pri italijanskoj Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija", u dnevnom izvještaju za 13. mart 1943. godine pravilno je konstatovao da, pored terenskih teškoća i „razoreni mostovi kod Rame, sjeverozapadno od Gračanice, kao i umješno vođenje borbe neprijateljskih zaštitnica, usporavaju napredovanje (717.) divizije",[357] odavši time priznanje štabovima i komandama jedinica 1. proleterske divizije.

U situaciji kada su se 717. i 369. divizija približavale Neretvi, a 718. divizija vršila pritisak od Konjica niz Neretvu, Vrhovni komandant NOV i POJ je zahtijevao da se prebacivanje ranjenika na prostoriju Borci – Boračko jezero ubrza do najveće moguće mjere, kao i prebacivanje svih jedinica preko Neretve. On je 13. marta naredio 1. proleteskoj diviziji da se sa tri brigade (računajući i 7. krajišku) hitno prebaci preko Neretve i posjedne njenu lijevu obalu od Luga do Ostrošca. Prije toga trebalo je da pomogne prebacivanje 9. dalmatinske divizije i njenih ranjenika kod Jablanice, a zatim da, poslije njihovog pokreta određenim pravcem, obrazuje opštu zaštitnicu i kreće se pozadi ranjenika.[358]

Kad je dobila ovo naređenje 1. proleterska divizija se nalazila prilično daleko od Neretve, naročito 3. sandžačka proleterska brigada. Prebacivanje ranjenika još nije bilo završeno, a i 9. dalmatinska divizija nalazila se na desnoj obali. Trebalo je stvoriti vrijeme za njihovo prebacivanje i organizovati vlastito. U toku noći 3. krajiška udarna brigada povukla se južno od Gračanice i posjela položaje u rejonu Slatina – Travna kosa (k. 657) – Pisvir (k. 116) – Oklanica (trig. 1290), dok je jedan bataljon zatvorio dolinu Doljanke. Na pomenutim položajima brigada se čitavog 14. marta tukla sa 749. pukom 717. divizije i zahvaljujući upornosti, požrtvovanju i visokom moralu svojih boraca i starješina, uspjela da ih održi. Neprijatelj je samo na nekoliko mjesta uspio da ostvari manje prodore, ali ne i da slomi odbranu. I bataljon koji je zatvarao dolinu Doljanke uspješno je zadržavao dijelove 369. legionarske divizije, tako da su ovi uspjeli da sa zapada prodru samo do zapadne ivice sela Doljani (k. 727), omogućivši 7. krajiškoj brigadi da se povuče ka Jablanici.

[357] Isto, str. 437.

[358] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 299-300: Naređenje zamjenika načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ pomoćniku načelnika od 31. marta 1943.

Treća sandžačka proleterska brigada, na frontu od oko 16 km, takođe je uspješno usporavala nastupanje centra i lijevog krila 717. divizije. Pri tome morala je da obraća pažnju i na svoje lijevo krilo, pošto se prethodnog dana i noći 1. dalmatinska brigada, koja je sprječavala nastupanje 718. divizije od Konjica, prebacila kod Ostrošca na lijevu obalu Neretve. Vršeći na pojedinim pravcima protivnapade i obezbjeđujući se zaštitnicama, 3. sandžačka se uspješno i vješto odvajala od neprijatelja i postepeno svijala prema Ostrošcu. Još u toku 14. marta uspjela je da tu veći dio snaga prebaci preko mosta na lijevu obalu Neretve, a ostatak u toku noći, nakon čega je porušila most da se neprijatelj ne bi njim koristio. Najveću smetnju u tome činila joj je neprijateljeva avijacija koja je u toku dana bila vrlo aktivna. Na lijevoj obali brigada je posjela položaj na liniji Čelebići – Ribići.

Nastojanja 369, 717. i 718. divizije da svoja krila, po vojničkim pravilima, povežu s lijeva udesno i zatvore polukrug oko 1. proleterske divizije osloncem na Neretvu, nijesu uspjele da ostvare iako su bile na domak toga cilja. Neprijatelj je dobro uočio i konstatovao da se pred frontom 717. divizije „slabe neprijateljske snage, boreći se žilavo, povlače prema jugu i jugoistoku. Vjerovatno se bore da bi dobile vremena za transport ranjenika".[359] Slično se konstatuje i u još jednom izvještaju: „Slab neprijatelj, ali koji se vješto bori, odstupa na jug i jugoistok".[360] Tog dana 717. divizija doprla je do linije kota 836 južno od sela Trišćani – Gračac – Ustirama u dolini Rame – Kućani – Popova glava (k. 1140) – Kruščica – Solakova Kula. Njene jedinice u dolini Rame zadržane su uveče 14. marta na udaljenosti od oko 12 km od Jablanice.

Zahvaljujući uspješnoj odbrani 3. krajiške udarne brigade, dijelovi 717. i 369. divizije zadržani su 14. marta na dovoljnom odstojanju od mjesta prebacivanja preko Neretve kod Jablanice, čime su stvoreni potrebni prostor i vrijeme da se i posljednji ranjenici i jedinice prebace na lijevu obalu. Prebacivanje je vršeno danju i pored ometanja od avijacije. U toku noći prebačeni su posljednji ranjenici, 9. dalmatinska divizija koja je obezbjeđivala prebacivanje s juga i jugozapada i 7. krajiška brigada. Ubrzo po padu mraka, bataljoni 3. krajiške udarne brigade, uz obezbjeđenje zaštitnicama, počeli su da se

[359] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 453-455: Dnevni izvještaj italijanskog oficira za vezu pri Komandi njemačkih trupa u NDH od 16. marta 1943.

[360] Isto, str. 460-462: Dnevni izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" od 17. marta 1943.

odvajaju od neprijatelja i kreću prema Jablanici. Još u toku noći brigada je, neometana od neprijatelja, uspjela da glavninu snaga prebaci preko Neretve. Sva suvišna oprema koja se nije mogla nositi uništena je. Posljednji se ujutro 15. marta prebacio njen 4. bataljon, a zatim uništio improvizovani most da se neprijatelj ne bi njime koristio.[361] Time je završeno prebacivanje Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba preko Neretve. Iako nije bilo otpora, neprijatelj je toga i narednog dana sporo nastupao za divizijom. Tek 17. marta desno krilo 717. divizije izbilo je na Neretvu kod mjesta Rame i dalje, prema Jablanici, a dijelovi 369. legionarske divizije kod D. Jablanice, ali tada tamo više nije bilo jedinica NOVJ.

Prelaskom 1. proleterske divizije, posljednje od Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, preko Neretve, kao i izbijanjem 717. i 369. divizije na Neretvu sredinom marta, završena je četvrta neprijateljska ofanziva, odnosno bitka na Neretvi. Nijemci su smatrali da su postigli puni uspjeh. Tako je general Rudolf Liters, komandant njemačkih trupa u NDH, cijeneći situaciju u prvoj polovini marta, konstatovao da je „Titova država razbijena“ i da je „njegova vojska u raspadanju“. Međutim, činjenice su govorile suprotno. Neprijatelj nije uspio da razbije ni jednu partizansku jedinicu, niti je NOVJ dovedena u stanje „raspadanja“, a na osvojenim područjima nikada nijesu ni prestala dejstva partizanskih jedinica. Naprotiv, neprijatelj je u ofanzivi i prema nepotpunim podacima, pretrpio gubitke od oko 4.000 izbačenih iz stroja, među kojima je više od trećine bilo poginulih.[362]

Nasuprot tome, Operativna grupa divizija, iako je bila dovedena u veoma tešku situaciju na širem području Prozora i Neretve, uspjela je da – pod neposrednim rukovodstvom vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, u vrlo nepovoljnim, složenim i često dramatičnim okolnostima – izvojuje pobjedu u bici za ranjenike i da se sa oko 4.000 ranjenika i bolesnika prebaci preko Neretve i krene na jugoistok, ka Crnoj Gori i Srbiji, u duhu strategijskog plana Vrhovnog štaba. Istina, ofanziva neprijatelja je poremetila pripreme za ostvarenje toga plana, ali ga nije osujetila niti odgodila, već – ubrzala. Prebacivanjem Operativne grupe divizija preko Neretve u stvari je realizovana njegova prva etapa. „Planovi Vrhovnog štaba“, napisao je

[361] AVII, k. 853, br.reg. 39/2: Petnaestodnevni izvještaj o dejstvima od 1. do 15. marta 1943. Štabu 1.proleterske divizije od 24. marta 1943., i Vlado Bajić, isto, str. 229-232.

[362] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 171-177: Procjena situacije za vrijeme od 1. do 15. marta 1943. Komandanta njemačkih trupa u NDH, i: Slavko Odić. Njemačke i kvislinške oružane snage u četvrtoj i petoj ofanzivi i njihovi gubici, Zbornik radova „Neretva-Sutjeska 1943.“, str. 110-119.

Tito u „Biltenu Vrhovnog štaba“ za juni, juli i avgust 1943. godine, „bili su ostvareni. Četvrta ofanziva je propala. Opkoljavanje naše slobodne teritorije i uništavanje naših snaga nije uspjelo zahvaljujući kontramanevru naše udarne grupe kod Neretve i Gornjeg Vakufa. Ranjenici su bili spaseni.“[363] Njemačka zamisao okruživanja i uništavanja jedinica NOVJ pokazala se nerealnom.

Uspjehu postignutom u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, odnosno u bici na Neretvi, značajan doprinos dala je i 1. proleterska divizija. Ona je maršem od Teslića, Prnjavora i Banje Luke brzo stigla u rejon G. Vakufa, a zatim joj je Vrhovni komandant povjerio vrlo odgovorne i značajne zadatke: obezbjeđenje lijevog boka Operativne grupe u nastupanju na jugoistok; učešće u protivudaru prema G. Vakufu; ulogu opšte zaštitnice prilikom forsiranja Neretve i prebacivanja ranjenika na njenu lijevu obalu.

Poslije izbijanja na komunikaciju Sarajevo – Konjic, zauzimanja Ivan-sedla i neuspjelog brzopletog pokušaja 1. proleterske brigade da sa dva bataljona zauzme Konjic, pokazalo se da divizija sa dvije brigade razvučene od Konjica do Raštelice nije bila u stanju da, zbog brze intervencije neprijatelja jakim snagama i zbog taktičkih propusta, održi Ivan-sedlo i spriječi ojačanje posade Konjica, tako da ga ni 3. udarna divizija poslije tri pokušaja nije uspjela zauzeti, što je imalo krupnih negativnih operativnih posljedica za dalji tok bitke za ranjenike. Prebacivši se brzo prema G. Vakufu, ona je u protivudaru obuhvatom sa istoka i sjevera ovog mjesta, umnogome doprinijela da 2. proleterska i 7. banijska divizija lakše izvrše svoj zadatak i da sve tri zajedno odbace ojačanu 717. diviziju od G. Vakufa. Kao opšta zaštitnica sa dvije brigade u odbrambenim borbama od G. Vakufa, preko Prozora do blizu Jablanice, primjenjujući zadržavajuću odbranu, divizija je u potpunosti izvršila zadatak – omogućila je evakuaciju ranjenika i bolesnika iz Prozorske kotline i zaštitila njihovo prebacivanje kao i prebacivanje jedinica Operativne grupe koje su prešle Neretvu kod Jablanice. Pored toga, ona je 1. proleterskom brigadom ojačala 2. proletersku diviziju kao čelni odred Operativne grupe divizija prilikom forsiranja Neretve i nastupanja preko Prenja ka Kalinoviku. „Rad jedinica bio je dobar, a takođe i držanje boraca koji su izdržali u stalnim borbama često bombardovanje, neredovnu ishranu, noćivanje po položajima na snijegu“, ocijenio je 27. aprila Štab divizije.[364]

---

[363] Zbornik, tom II, knj. 1, str. 279.

[364] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 305-312: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ o borbama u martu 1943.

U toku bitke na Neretvi divizija je, manje ili više uspješno, primjenjivala različite oblike manevara od napadnih (prepad, napad, obuhvat, demonstracija i dr.) do odbrambenih oblika borbe. Posebno se istakla uspješnim, žilavim i vještim izvođenjem zadržavajuće odbrane zarad dobitka u vremenu, na čemu joj je i neprijatelj odao priznanje. U nizu napadnih i odbrambenih bojeva do punog izražaja došli su njena pokretljivost i naročito, manevarska sposobnost njenih brigada. Njeni rodovi – artiljerija, inžinjerija i veza – odgovorili su svojim zadacima u odnosu na malobrojna i oskudna borbena sredstva kojima su raspolagali. Štab divizije održavao je radio-vezu sa Vrhovnim štabom, dok se veza unutar divizije održavala kuririma tako da je bila prilično spora i dosta nesigurna iako su kuriri najčešće zadivljavali svojom hrabrošću, snalažljivošću i upornošću da naređenje ili izvještaj stigne do onoga kome je namijenjen. Zavisno od uslova, korišćena su i signalna sredstva (paljenje vatri i dr). Kada iz objektivnih razloga nije bila moguća primjena nijedne vrste veze – ostajala je zasigurno tzv. idejna veza koja se nikad nije prekidala i po kojoj su jedinice, štabovi i komande dejstvovali u duhu opštih zadataka. I pored veoma teških uslova, sanitetska i intendantska služba su zadovoljavale, dok je obevještajna podbacila. U uslovima pojačane aktivnosti neprijateljeve avijacije, osjećao se i nedostatak sredstava za protivvazdušnu odbranu.

Čitavo vrijeme bitka na Neretvi je vođena u surovim zimskim uslovima. Divizija je skoro čitavo vrijeme dejstvovala po snijegu i niskim temperaturama. Posebne teškoće stvaralo joj je znatnim dijelom pošumljeno i niskim rastinjem obraslo planinsko i brdsko-planinsko zemljište izrazito kraškog karaktera, ispresijecano škrapama, vrtačama i kanjonskim obalama rijeka i potoka, što ga je sve skupa činilo teško prohodnim. Zbog toga prostorija na kojoj je vođena bitka, kako su je Nijemci nazvali „kotao Neretve“, vjerovatno spada među najsurovija i najteže prohodna zemljišta na kojima je vođena jedna bitka.

Iako se borila u veoma teškim uslovima, 1. proleterska divizija postigla je značajne uspjehe zahvaljujući, prije svega, tome što je bila pod neposrednom komandom vrhovnog komandanta NOV i POJ, koji je skoro svakodnevno putem depeša usmjeravao njena dejstva. Komandovanje od najnižih starješina, komandi četa, štabova bataljona i brigada, pa do Štaba divizije bilo je na potrebnom

nivou, tako da je u svim elementima odgovorilo zahtjevima situacije. Štab divizije i štabovi brigada izdavali su, uglavnom, pisane zapovjesti i naređenja, a štabovi bataljona i komande četa usmena. Pri tome su inicijativa, smjelost i odlučnost komandi i štabova, kao i čitavog komandnog kadra, kako u donošenju odluka tako i u izvršavanju zadataka, došli do punog izražaja. Pored uspješnog komandovanja, divizija je mogla da izvršava dobijene zadatke zahvaljujući svojim borcima koje su krasile izvanredne ratničke vrline, politička svijest i moral.

I pored svih teškoća, neprekidnih marševa i borbi, u diviziji se u ovom periodu nije zapostavljao ni partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad. Radi uvida u tu aktivnost navodimo ocjene i konstatacije Politodjela 3. krajiške udarne brigade, iznijete u izvještaju upućenom Centralnom komitetu KPJ od 20. marta 1943. godine za period četvrte ofanzive. U njemu se – pored brojnih podataka o članovima KPJ, kandidatima i skojevcima (na licu 216 članova KPJ, 86 kandidata i 399 članova SKOJ-a) i nekih strogih kritičkih ocjena (recimo, da rad partijske organizacije „u brigadi kao celini još u potpunosti ne zadovoljava“ i da je „rad SKOJ-a nešto živnuo“) – konstatuje da su uslovi za rad partijske organizacije, osobito u posljednje vrijeme, bili vrlo teški, pa zaključuje: „No ipak part. jedinice nalazile su mogućnosti da svake nedelje održe po jedan praktični – radni sastanak. Što se tiče teoretskih sastanaka osetio se izvestan napredak, tako da se svake sedmice održi i po jedan teoretski sastanak“. Rad političkih komesara – pisalo je dalje u izvještaju – uglavnom je zadovoljavao, mada još nije bio „onakav kakav bi trebalo da bude. Opaža se da politkomesari bataljona nastoje da politički podignu sebe, politkome četa i vodne delegate prorađujući sa njima skoro sve materijale, koji se kasnije prorađuju po četama... Četne konferencije po pitanju unutrašnjeg života boraca održavaju se često (obično jedan put sedmično). S obzirom na česte pokrete i akcije, težište političkog rada je preneseno na vodne delegate. Politkomi četa najčešće uspevaju da održe sedmično po 2 politička časa, a neki i više... Oseća se ipak nostalgija za rodnim krajem i briga za porodice“. U brigadi su, na prigodan način, obilježene godišnjica Lenjinove smrti i 25-godišnjica Crvene armije. Za vojnički rad u pogledu izvršavanja zadataka konstatovano je da je dobar i da je držanje boraca u napadnim i u defanzivnim akcijama dobro. „Povremeno se održavaju

vojna savetovanja u okviru bataljona i brigade – najčešće u vezi sa izvedenim akcijama. Isto tako, komande četa održavaju sastanke sa vodnicima i desetarima".

Za kulturno-prosvjetni rad rečeno je da je „koraknuo napred", da su se kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima i četama učvrstili, da skoro po svim jedinicama postoje horovi i diletantske grupe i da je brigada prilikom zadržavanja oko G. Vakufa dala priredbu u ovom mjestu. I pored ratnih uslova „kod boraca se sve više razvija smisao za čitanje naročito beletrističke literature. Ovoj svrsi naročito koriste bataljonske biblioteke. Naročito vidan uspeh postignut je u pogledu izdavanja listova po bataljonima. Od 1. februara do danas, iako pod vrlo teškim okolnostima, svi su bataljoni izdali po jedan broj svojih listova, a IV bataljon čak i treći. Isto tako i SKOJ-evci III bataljona izdali su svoj list. Početkom ovog mjeseca izašao je i prvi broj brigadnog lista („Naša brigada" – TR). Ni rad sa nepismenima nije zapostavljen. Broj od 121, koliko ih je bilo u januaru sveden je na 35. Da bi se ovaj rad poboljšao brigada je izdala „Mala uputstva" za rukovodioce analfabetskih tečajeva..."

„Po liniji rada na terenu", zapisano je dalje u izvještaju, „iako je brigada bila tako reći u svakodnevnim pokretima ili borbama, ipak je nešto učinjeno. Održano je 89 konferencija sa narodom, od kojih 9 omladinskih i 5 ženskih. Isto su tako formirana 2 seoska NOO. Na svim ovim konferencijama učestvovala su 1.622 lica". Brigada je oko G. Vakufa vršila i mobilizaciju novih boraca, ali se veliki broj njih već u prvim borbama, a naročito kad je brigada počela da se povlači ka Prozoru, demoralisao i dezertirao jer im se „nije mogla posvetiti dužna pažnja s obzirom na situaciju".[365]

[365] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 184-189.

DIO IV

OD NERETVE PREKO DRINE DO LIMA

Borbe u okuci Neretve

Mada je forsiranje Neretve uspješno završeno, Operativna grupa divizija se i dalje sa velikom masom ranjenika i bolesnika[366] nalazila u teškom položaju. Bila je razvučena od Jablanice do Boračkog jezera, tako reći na jednoj jedinoj planinskoj stazi (Krstac – Štrbina – Javorik – Breza – Memaja Selo – Idbar – Ljubina planina – Vis (k. 1152) – Siljevica – Majdani (k. 1345) – G. Bijela – Borci – Boračko jezero), na strmim padinama Prenja, bez mogućnosti manevra, izložena neprekidnoj vatri njemačke artiljerije i avijacije. Situacija je bila utoliko teža što je epidemija tifusa i dizenterije zahvatila veliki broj boraca i ranjenika i što su za nošenje ranjenika i bolesnika, pored oko 600 zarobljenih italijanskih vojnika, morale biti angažovane i dvije divizije, čime je borbena sposobnost Operativne grupe bila znatno umanjena. Sanitetsko osoblje bilo je jako prorijeđeno i do krajnjih granica iscrpljeno. Nastupila je i strašna glad jer su rezerve hrane bile iscrpljene, a na terenu se nijesu mogle naći ni najmanje količine životnih namirnica, tako da su od gladi i tifusa umirali i ranjenici i njihovi nosioci. „Bilo je slučajeva", napisao je Vrhovni komandant o toj situaciji, „da su iscrpljeni i gladni borci sjedeći umirali; čovjek je sjeo i više se nije digao, od velikog umora srce mu je popustilo. Teško je to bilo gledati".[367]

I pored toga što su im bile razbijene i rastrojene jedinice kod Jablanice, Krstača i Idbara, četnici su po naređenju Draže Mihailovića, a uz podršku i na insistiranje Italijana i Nijemaca, užurbano vršili pregrupaciju i dovlačili svježe snage iz Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne ka Prenju i gornjem toku Neretve, a naročito u rejon Glavatičeva kako bi „zgnječili" Operativnu grupu divizija u „džepu Neretve". Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa depešom je, 13. marta, pored ostalog, naredila generalu Đuzepeu Amiku (Giuseppe Amico), komandantu sektora Mostar, da prije nego partizani predahnu gleda da se „pomoću vaših formacija V.A.C. (četnici D. Mihailovića – TR) opkoli i uništi partizanska masa iz Bijela – Borci i spriječi svaka infiltracija ka jugozapadu i jugoistoku".[368] U naređenju pukovniku Baju Stanišiću, komandantu zetskog četničkog

[366] Samo u Centralnoj bolnici bilo ih je oko 4.000, od kojih 800 na nosilima i 1.500 koje je trebalo prenositi na konjima, pored neutvrđenog broja u divizijskim bolnicama i brigadnim ambulantama.
[367] Tito, Vojna djela, knj. VI, VIZ, Beograd 1978, str. 74.
[368] Zbornik, tom VI, knj. 11, str. 445-446.

odreda, izdatom 14. marta za napad na partizanske snage u rejonu sela Borci, koji je trebalo da otpočne ujutro slijedećeg dana, major Zaharije Ostojić, komandant istaknutog dijela Vrhovne četničke komande za Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Liku i Crnu Goru, posebno je istakao: „Ovo je najpogodniji momenat za definitivno uništenje glavnih snaga boljševika u džepu Neretve, što (se) i mora postići po svaku cenu. Učinite sve da se postigne što sjajnija pobeda posle mesec dana borbi".[369]

Iako su se Operativnoj grupi divizija kao glavna protivnička snaga na lijevoj obali Neretve nametnuli četnici, Vrhovni štab je posebnu pažnju poklanjao njemačkoj 718. diviziji zbog mogućnosti da eventualnim prodorom od Konjica na jug ka Borcima i Bijeloj ozbiljno ugrozi jedinice, ranjenike i bolesnike prije nego se prebace ka Boračkom jezeru i dalje na jug i jugoistok. Međutim, bojazan da će njemačke divizije nastaviti dejstva i preko Neretve bila je suvišna jer im to nije bilo u planu. One su po izbijanju na Neretvu dobile zadatak da obezbijede zauzetu teritoriju, na kojoj partizanska dejstva nijesu ni prestajala i da spriječe prodor Operativne grupe u njemačku okupacionu zonu. Razumljivo, Vrhovnom štabu to nije bilo poznato.

Mada se Operativna grupa divizija nalazila u teškom položaju, za Vrhovni štab se nije postavljalo pitanje kuda sa njom. Trebalo je nastaviti nastupanje na jugoistok u duhu ranije usvojenog strategijskog plana za protivofanzivu „opštim pravcem: Rama – Boračko jezero – Ulog – Foča", kako je to formulisao Vrhovni komandant u naređenju 7. banijskoj diviziji 9. marta 1943. godine.[370] A situacija je zahtijevala veoma brz rad kako bi se Operativna grupa sa ranjenicima i bolesnicima, prije nego bi došlo do jačeg angažovanja njemačkih i četničkih snaga ka Borcima i Glavatičevu, probila sa ugrožene prostorije, stiješnjene u uzanoj dolini gornje Neretve između planinskih masiva Visočice, Bjelašnice i Prenja i izbila u rejon Glavatičeva, odakle su joj se nudile mogućnosti da lepezastim širenjem izbije na liniju Nevesinjsko polje – Ulog – Kalinovik, a ranjenici izvuku na prostoriju Rakitnica – Odžaci (Bjelemić) – Obalj gdje bi bili bezbjedniji, angažujući istovremeno više snaga za dalju ofanzivu kroz Hercegovinu i jugoistočnu Bosnu prema Crnoj Gori. Trebalo je potpuno, vojnički i politički, razbiti četnike u ovim krajevima, koji su posjeli položaje na liniji Hum (trig.

[369] Zbornik, tom XIV, knj. 2, str. 466-467.
[370] Tito, Sabrana djela, 14, str. 138-140.

1204) – Ribari – Čičevo – Lipeta (k. 1038) – Lišanj (k. 1249) – V. okuka (k. 1456) – Ruda glava (trig. 1596) radi zatvaranja pravaca ka Glavatičevu i Nevesinju.[371]

Radi daljeg prodiranja i stvaranja povoljnijih uslova za nastavak ofanzive Operativne grupe ranije određenim pravcima, Vrhovni komandant NOV i POJ naredio je 13. marta: 2. proleterskoj diviziji, ojačanoj 1. proleterskom brigadom, da energično napadne i potuče četničke snage kod Čičeva i Glavatičeva i što prije izbije na cestu Nevesinje – Kalinovik, kod Uloga, Obija i Grajsalića; 3. udarnoj diviziji da razbije udružene italijansko-četničke snage na pravcu Donje i Gornje Zimlje – Nevesinjsko polje; 6. istočnobosanskoj brigadi i Grupi udarnih majevičkih bataljona da iz istočne Bosne krenu prema Kalinoviku, u susret Operativnoj grupi divizija.

Nastupajući iz rejona Boračkog jezera, 2. proleterska divizija razbila je u noći između 14. i 15. marta četnike u rejonu Čičeva i narednog dana, poslije upornih borbi, prodrla u Glavatičevo, dok je 10. hercegovačka brigada 3. udarne divizije, nastupajući od sela Borci, prodrla na Prenj i potisla četnike ka Bahtijevici. Povukavši se nakon toga na liniju Krstac (k. 808) – Devojački kuk – Tjeme (k. 1328) – Rat kamen (k. 1302) – Bahtijevica, četnici su namjeravali da na njoj spriječe dalji prodor Operativne grupe, a planirali su i da pređu u protivnapad. Međutim, taj plan im se nije ostvario. Napadnuti od 2. proleterske i dijelova 3. udarne divizije u noći između 16. i 17. marta na teško pristupačnim položajima, četnici su, u žestokim sudarima koji su nastavljeni narednog dana i noći, doživjeli novi težak poraz, pa su, pretrpivši velike gubitke, ujutro 18. marta, počeli da se u neredu povlače prema Nevesinju i Mostaru, a manjim dijelom ka cesti Ulog – Kalinovik.

Prva proleterska brigada, koju je Vrhovni štab 11. marta privremeno stavio pod komandu Štaba 2. proleterske divizije, bila je sa tri bataljona, angažovana u borbama protiv četnika oko Čičeva, Glavatičeva, na Kvanju, Tjemenu i Devojačkom kuku i nanijela im ozbiljne gubitke, dok je sa dva bataljona zatvarala pravac od Konjica prema Boračkom jezeru. Borcima i starješinama bilo je posebno drago što je brigada sjajno izvršila zadatak u sastavu 2. proleterske divizije. Nakon ovih borbi povučena je u Glavatičevo i Lađanicu – na kraći odmor.

---

[371] Zbornik, tom XIV, knj. 2, str. 629-645: Izvještaj komandanta Zetskog četničkog odreda za april 1943.

Nakon prelaska Neretve 1. proleterska divizija je, prema naređenju Vrhovnog štaba, posjela sa tri brigade (7. i 3. krajiška i 3. proleterska sandžačka) položaje na njenoj lijevoj obali od Ostrašca do Jablanice (Luga), pošto je prethodno smijenila dijelove 7. banijske i 9. dalmatinske divizije. Tokom 16. marta 3. proleterska sandžačka brigada smijenila je, na položaju od Ostrašca pa prema Konjicu, dijelove 3. udarne divizije. Tako se 1. proleterska divizija našla razvučena na lijevoj obali Neretve u ulozi opšte zaštitnice sa zadatkom da spriječi eventualni pokušaj njemačkih divizija da se prebace preko Neretve i nastave nastupanje za Operativnom grupom, a zatim da zatvori pravac koji iz doline ove rijeke izvodi na Prenj, odnosno ka stazi kojom je vršena evakuacija teških ranjenika i bolesnika. Za njihov prenos Vrhovni štab je angažovao čitavu 9. dalmatinsku diviziju odmah po njenom prelasku Neretve, zatim 8. brigadu 7. banijske divizije, a nešto kasnije i njenu 16. brigadu, kao i Livanjski partizanski bataljon i sve zarobljene Italijane (oko 600). Ove snage mogle su odjednom da ponesu oko 650-700 teških ranjenika i da ih, uz kraće odmore, nose određenom stazom.[372]

Zahvaljujući nebudnosti jednog bataljona 3. krajiške udarne brigade, neprijatelj je uspio da dijelom snaga 16. marta pređe Neretvu kod ušća Rame i izbije na Čavski vrh (k. 828). Istovremeno, neprijatelj je napadao iz doline Neretve prema Idbaru, ali je na tom pravcu ovaj napad odbijen. U tim borbama divizija je pretrpjela gubitke od 3 poginula i 7 ranjenih, dok je jedan borac nestao. Tim napadima neprijatelj je želio da dijelove divizije odbaci što dalje od Neretve, kako bi na cesti koja vijuga pored nje uspostavio saobraćaj.

I pored ovih napada, glavna opasnost za Operativnu grupu i ranjenike prijetila je od eventualnog napada njemačkih, ustaško-domobranskih i četničkih snaga iz rejona Konjica prema selima Borci i Bijela, pogotovo zbog kratkoće tog pravca i mogućnosti odsijecanja dijela ranjenika i jedinica u „džepu Neretve“. Da bi jačim snagama zatvorio taj pravac, Štab 1. proleterske divizije ostavio je za zaštitu ranjenika 7. krajišku brigadu, a 3. krajišku je uveče 16. marta uputio na sektor Konjica i sa njom kod Idbara, istočno od potoka Raščica, zatvorio pravac od Ostrošca. Istovremeno su smijenjeni i preostali dijelovi 3. udarne divizije, tako da je ona čitava mogla biti upućena prema Nevesinjskom polju. U rejon južno od Konjica pomjerena je 3. proleterska sandžačka brigada. Ona je uveče 18. marta u rejonu

[372] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 299-300.

Paklene (trig. 906) smijenila dva bataljona protivtenkovske čete 1. proleterske brigade i zatvorila sve pravce koji od Konjica vode ka tom uzvišenju, Borcima, Bijeloj i Visu (k. 1152).

Smijenjene bataljone kod Paklene, kojima su komandovali zamjenik komandanta i politički komesar 1. proleterske brigade, Štab brigade je slijedećeg dana, po naređenju Vrhovnog štaba, kao posebnu napadnu kolonu uputio preko Međe, Krupca, Lađanice, Živnja, Vilišta, Uzriječja i Jezera prema Ulogu, sa zadatkom da ta sela očiste od četnika, zauzmu Ulog obuhvatajući ga sa juga i uspostave vezu s kolonom koja je nastupala desnom obalom Neretve prema Oblju, kao i sa Štabom 2. proleterske divizije pod čiju je komandu stavljena.[373]

Dok se glavnina 1. proleterske divizije pomijerala prema Konjicu radi zaštite lijevog boka Operativne grupe, tekla je evakuacija ranjenika ne samo prema Boračkom jezeru već i dalje – prema Glavatičevu – poslije njegovog zauzimanja. „Evakuacija se vrši pod vrlo teškim uslovima“, pisao je pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba u izvještaju od 19. marta 1943. godine, „naročite teškoće čini nedostatak konja za teške ranjenike koji mogu da jašu... Sami borci su strahovito iscrpljeni slabom ishranom i naporima, ali ipak nose ranjene drugove. Borci često padaju u nesvest i ne mogu da nose dalje, ali se ipak pridižu i nastavljaju put. Borci nose ranjenike bez zamene, to jest, četiri borca nose stalno jedna nosila. U 8. banijskoj brigadi ima više smrtnih slučajeva od iznemoglosti. Legne borac kraj nosila i izdahne“.[374]

Prema stepenu evakuacije ranjenika, odnosno njihovog udaljavanja od Jablanice, Štab 1. proleterske divizije postepeno je skraćivao front jedinica. Teret zaštitničkih borbi sa četnicima, a manjim dijelom s Italijanima, koji su napadali u leđa i bok od planine Prenja, pao je na 7. krajišku brigadu. Pored toga, ona je bila opterećena i prikupljanjem i nošenjem zaostalih ranjenika, tifusara i iznemoglih boraca. Posebno oštre borbe vodila je 18. marta s četnicima koji su napadali od Prenja i dijelovima 718. divizije koji su napadali od Ostrošca, podržani artiljerijom i avijacijom, kod Javorika, Prisoja (k. 949) i Bunara (k. 1105), jer je trebalo zaštititi začelje ranjeničke kolone dok se ne spusti u Idbar i krene dalje. U tim borbama ona je pretrpjela gubitke od 6 poginulih i 16 ranjenih boraca.[375] Pred veče brigada se, preko veoma strmog predjela Bačve,

[373] Tito, Sabrana djela, 14, str. 153.
[374] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 323-325.
[375] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 168-172.

spustila u Idbar gdje je te noći i ona bila angažovana za nošenje ranjenika do Boračkog jezera. Bilo je to začelje ranjeničke kolone.

Nakon toga zaštitu začelja ranjenika preuzela je 3. krajiška udarna brigada. Ona je 19. marta proširila svoje položaje na jug od Neretve i posjela visove istočno iznad Idbara – Orlenica, Bodilj (k.818), Tamara (k.823), Crven (k.918), Crni vrh (k.1037) i po dubini Vis (k.1152), dok je dio jednog bataljona uputila u rejon koliba Rapta radi obezbjeđenja od Bjelašnice i kontrole pravca od Donjeg jezera (k. 1284), odnosno Prenja, otkuda je prijetila opasnost od četnika. Obezbjeđenje od Konjica i dalje je vršila 3. proleterska sandžačka brigada.

U međuvremenu, 18. marta pred veče, stigli su iznenada u Štab 1. proleterske divizije koji se nalazio u Bijeloj, njemački parlamentarci iz 718. divizije – jedan oficir u pratnji dva vojnika. Nosili su bijelu zastavu. Zanimljivo je da su prošli kroz položaj 3. sandžačke i stigli do Štaba divizije a da ih niko nije primijetio i zaustavio. Donijeli su poruku da su Nijemci, u vezi sa ranijim pregovorima u G. Vakufu i Zagrebu, pristali da vode pregovore o razmjeni zarobljenika. Vratili su se te noći, a sa njima je krenuo i član Vrhovnog štaba Milovan Đilas – radi pregovora koji će se voditi u Sarajevu. Veza između njega i Vrhovnog štaba trebalo je da se održava preko Štaba 1. proleterske divizije. U vezi s tim pregovorima, a po naređenju Vrhovnog štaba, Štab divizije uputio je ujutro 19. marta u Konjic šestoricu njemčakih zarobljenika – inžinjera i službenika, a slijedećeg dana jednog majora i 20 podoficira i vojnika. Za njih su razmijenjena dvanaestorica pristalica NOP-a koji su se nalazili u zatvorima NDH.[376]

Pored svakodnevnih napada, dijelovi njemačke 718. divizije i ustaško-domobranske snage krenuli su noću između 20. i 21. marta u odlučniji napad od Konjica i Čelebića sa težištem prema Bijeloj. Koordinirano sa njima u napad su krenule i četničke i italijanske snage s padina Prenja. Namjera, prije svega Nijemaca, bila je da djelove 1. proleterske divizije odbace što dalje od ceste, posjednu visove južno od nje i obezbijede saobaćaj na njoj. Žestoke borbe vođene su čitave noći i narednog dana jer je trebalo zaštititi i evakuisati posljednje grupe od oko 250 teških, većinom nepokretnih ranjenika iz G. Bijele, zaostalih iza 9. dalmatinske divizije. Za njihovu evakuaciju divizija je angažovala sve komorske konje i čitavu 7. krajišku brigadu. Neprijatelj je uporno napadao i u toku dana uspio

[376] Mišo Leković, isto, str. 121-140.

da zauzme čitav prostor između Idbara i Bjele, zatim uzvišenje Paklenu (trig. 906), oko 4 km jugoistočno od Konjica, koja dominira dolinom potoka Bjela i da sa 4 tenka i pješadijom prodre u istoimeno selo, ali je bio prisiljen da se povuče na liniju neposredne odbrane Konjica. Treća proleterska sandžača i 3. krajiška udarna brigada vodile su zadržavajuću odbranu i postepeno se povlačile na jugoistok, prelazeći na pojedinim pravcima i u protivnapade. Treća krajiška brigada uspjela je da sa jednim bataljonom odbije napad četnika sa pravca Prenja kod koliba Rapta. I pored agresivnosti neprijatelja, divizija je uspjela da evakuiše i posljednju grupu ranjenika prema Boračkom jezeru i da se organizovano, u toku dana i noći sa obje brigade, povuče preko potoka Bjela.

Štab 1. proleterske brigade je, s obzirom na širinu fronta, smatrao da je ostavljeno suviše malo snaga u zaštitnici, pogotovo kad se uzme u obzir da je divizija, pored uloge zaštitnice, morala da primi na sebe i evakuaciju velikog broja ranjenika. Povlačenjem preko potoka Bjela divizija je znatno skratila front odbrane i došla u mogućnost da odbranu organizuje i po dubini. Naime, 3. krajiška udarna brigada je noću između 21. i 22. marta i u toku dana i naredne noći, po naređenju Štaba divizije, posjela položaj na desnoj obali potoka Bjela od sela Ljuta na Neretvi, pa preko Paklene, kota 793 i 969, Šupljeg i Debelog kuka i Poslušnika (trig. 1741) do koliba na Crnom polju (k. 1387). Bio je to veoma širok front brigade, ali je iza nje, prema selu Borci, zadržana 3. proleterska sandžačka brigada, istina svega jedan dan, a zatim je upućena u rejon Boračkog jezera, gdje je stigla 23. marta. Tako je prema Konjicu ostala sama 3. krajiška udarna brigada.[377]

Ne znajući prave namjere neprijatelja, a da bi preduprijedio svako iznenađenje, Štab 1. proleterske divizije naredio je 21. marta da se svi ranjenici i bolesnici iz rejona Boračkog jezera odmah evakuišu dalje. lako je bilo predviđeno da se tu zadrže 2-3 dana kako bi se malo odmorili i izvršila depedikulacija, evakuacija je nastavljena tako da su 23. marta stigli u sela Kula, Ploča, Ribari i Sitnik, dok su pokretni pješaci, sa 1. i 2. proleterskom divizijom i 7. krajiškom brigadom, izbili u Bjelinić (Odžaci). Planirano je da u tim selima ostanu nekoliko dana kako bi se malo oporavili, zajedno sa zarobljenim italijanskim vojnicima koji su ih nosili, što je bilo veoma humano. Bilo je predloga da se hrana za zarobljene Italijane traži od

[377] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 193-194 i 312-320.

italijanskih vlasti u Konjicu „jer se od konjetine slabo oporavljaju“, a ranjenike je trebalo da i dalje nose.[378]

Evakuacijom ranjenika i bolesnika iz rejona Boračkog jezera, stiješnjenog visokim i strmim vijencima okolnih planina, prema Glavatičevu i izvlačenjem jedinica istočno od potoka Bjela, 1. proleterska divizija uspješno je izvršila zadatak kao zaštitnica Centralne bolnice i glavnih snaga Operativne grupe. Osujećena je namjera neprijatelja, prije svega četnika, da nju i ranjenike unište u „džepu Neretve“, iako su smatrali da je to bio „najpogodniji momenat za definitivno uništenje glavnih snaga boljševika“. Borbe 1. proleterske divizije u „džepu Neretve“ čine, u stvari, izuzetno osjetljivu i odgovornu, a iznad svega humanu operaciju, u kojoj su se njene jedinice – iako premorene, gladne i sa malo municije – uspješno suprotstavljale neprijatelju, istina češće grudima nego oružjem, pa postigle značajan uspjeh i stekle nova borbena iskustva.

Štab divizije bio je zadovoljan radom brigada. U izvještaju Vrhovnom štabu od 23. marta 1943. godine on je, pored ostalog, napisao: „Obzirom na razvučenost fronta koji smo morali držati, na malobrojnost njihovih bataljona – naročito sandžačke brigade (spala je na 400-450 boraca – TR) – zadovoljni smo radom Sandžačke i Krajiške brigade, a takođe i radom 7. krajiške brigade. Borci su sa puno požrtvovanja i samoprekora, po ceni prilično velikih gubitaka, časno izvršili težak i neblagodaran zadatak opšte zaštitnice i prihvatanja zaostalih najtežih ranjenika, sve od G. Vakufa dovde. Predlažemo da se za njihov požrtvovan rad sve ove tri brigade pohvale, a naročito 5. bataljon sandžačke brigade, koji je imao najviše žrtava i koji je u noći 21-22. o.m. odbio pet juriša jako nadmoćnijih nemačkih snaga“.[379]

Poraz četnika kod Kalinovika

Uspješnim zaštitničkim borbama 1. proleterske divizije, porazom četnika u širem rejonu Glavatičeva i njihovim odbacivanjem prema Mostaru, Nevesinju, Ulogu i Kalinoviku, stvoreni su uslovi za produženje ofanzive Operativne grupe divizija ka Nevesinjskom polju, Ulogu i Kalinoviku, čemu je Vrhovni štab i težio. Naime, on je očekivao da će Italijani i četnici nastojati da spriječe prodor jedinica

[378] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 337-338.
[379] AVII, NOR, k. 706, br.reg. 24-1/7.

NOVJ navedenim pravcima, pa je odlučio da što prije i sa što jačim snagama preduzme energično nadiranje, dotuče četnike i ne dozvoli im da se srede i otežavaju dalji prodor Operativne grupe. Četnike je trebalo uništiti i zbog toga jer su predstavljali „najveću opasnost ne samo za Narodnooslobodilačku borbu no i u buduće“, kako je to vrhovni komandant NOV i POJ, 30. marta 1943. godine, pisao Štabu 1. bosanskog korpusa.[380]

Odluka Vrhovnog štaba da što prije nastavi sa ofanzivom Operativne grupe divizija potpuno je odgovarala stvarnoj situaciji. Četnički komandanti nastojali su da spriječe dalje rasulo svojih jedinica do kog je došlo poslije poraza kod Glavatičeva i da, dovlačenjem svježih novomobilisanih snaga, organizuju odbranu Nevesinja i Kalinovika, a zatim pređu u protivnapad. Veliku nadu polagali su u četničke, jedinice kapetana Pavla Đurišića, mobilisane u sjevernim oblastima Crne Gore i u Sandžaku, čiji se dolazak nestrpljivo očekivao. „Sa svim ovim svežim i prvoklasnim trupama“, pisao je 18. marta major Zaharije Ostojić, komandant istaknutog dijela Vrhovne četničke komadne majoru Petru Baćoviću, komandantu četničkih Operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, „učinićemo okrajnje napore da tučemo glavne snage boljševika, koji su izgladneli, premoreni, desetkovani i demoralisani izuzev proletera koji vrše proboje“. Tražio je od njega da trupe „odmori, nahrani i duhovno pripremi za nove borbe... Najvažnije je postići moralni preokret kod naših trupa predočavajući im svu težinu situacije kod komunista i uveravajući ih u našu sigurnu pobedu dolaskom vojvode Đurišića i svježih trupa“.[381] Četnički glavari tražili su pomoć od Nijemaca, Italijana i ustaša.

U rejon Kalinovika je 18. marta stigao Đurišić sa 2.314 četnika, koje su Italijani kamionima prevezli iz Kolašina do Čajniča, a odatle su marširali pješice.[382] Tada je u Kalinovik stigao i Draža Mihailović iz Lipova kod Kolašina, gdje se nalazila Vrhovna četnička komanda, uvjeren da će biti očevidac uništenja Operativne grupe divizija zajedno sa Vrhovnim štabom. Naređujući četničkim komandantima da na svim pravcima nastave najenergičnija nadiranja, on je 19. marta pukovniku Baju Stanišiću i majoru Petru Baćoviću, pored ostalog, pisao: „Naredio sam i druge iznenadne udare

[380] Zbornik, tom II, knj. 8, str. 360.
[381] Zbornik, tom XIV, knj. 2, str. 484-485.
[382] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 476-477.

za definitivno uništenje komunista u pravcu Glavatičeva i njihovih glavnih snaga, ovi iznenadni udari izvešće se u najpovoljnijem momentu obzirom na situaciju koju treba Vi da pripremite a u najkritičnijem momentu za komuniste... Obavestite sve vojnike na frontu da se priprema opšti opkoljavajući napad u kome će vidnog učešća pored njih uzeti i Pavlove (Đurišićeve) trupe".[383] Koliko je bilo ukupno brojno stanje raznih četničkih bataljona, brigada, odreda i korpusa koji su se sredinom marta suprotstavljali Operativnoj grupi divizija nije moguće utvrditi zbog nedostatka pouzdanih izvora. U istoriografiji taj broj se kreće od 18.000 do 26.000 četnika.[384] Međutim, sigurno je da su to tada na pomenutom prostoru bile glavne četničke snage sa Dražom Mihailovićem na čelu. Za zatvaranje pravca Kalinovik – Foča četnici su grupisali Kalinovačku grupu, jačine oko 5.800 četnika (u njenom sastavu bili su i četnici P. Đurišića), koja se utvrdila na dominantnim položajima zapadno od Kalinovika, Oblja i Uloga, s težištem prema Kalinoviku, s ciljem da odbije napad Operativne grupe divizija i odbrani ova mjesta.

I dok su se četnici užurbano pripremali za odbranu Nevesinja i Kalinovika, a zatim i za prelazak u protivnapad, vapijući za pomoć od Nijemaca, Italijana i ustaša, Operativna grupa se približavala tim jakim četničkim garnizonima. Na desnom krilu je 3. udarna divizija, poslije trodnevnih borbi sa Italijanima i četnicima, 22. marta zauzela Nevesinje, koje je četiri dana kasnije morala napustiti da bi ga 29. marta ponovo zauzela. Veliki uspjeh u međuvremenu postigla je i 2. proleterska divizija. Ona je, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, poslije uspjeha kod Glavatičeva nastavila da nastupa na jugoistok. Na njenom desnom krilu, kao posebna napadna grupa, kretala su se dva bataljona 1. proleterske brigade. Oni su pred Ulogom razbili dvije brigade i bataljon četnika, a zatim uveče 20. marta, gotovo bez borbe, zauzeli ovo mjesto, izbili na desnu obalu Neretve i presjekli cestu Nevesinje – Kalinovik, uz gubitke od 2 poginula i 6 ranjenih boraca. Te noći je i 2. proleterska brigada na juriš zauzela Obalj.

Lijevokrilna divizijska napadna kolona, koju su sačinjavale 1. proleterska (bez dva bataljona) i 2. dalmatinska brigada, pod vodjstvom komandanta 1. proleterske brigade Danila Lekića, izbila je ujutro 20. marta u sela Sočani, Kutine, Hotovlje i Bojići, 7 do 9 km

[383] Zbornik, tom XIV, knj. 2, str. 494.

[384] Ivan Antonovski, Razbijanje četničkih oružanih formacija u okuci Neretve i istočnoj Hercegovini, Zbornik „Neretva – Sutjeska" 1943, str. 158.

zapadno od Kalinovika. Bez zadržavanja, pokretom unaprijed, 1. proleterska posjela je položaj na liniji Zečina šuma – Prisoje – Kovačeva glava (k. 1346), na desnoj obali potoka Zavala, 2. dalmatinska brigada južnije od nje, dok su se glavne snage Kalinovičke četničke grupacije bile utvrdile na uzvišenjima na lijevoj obali potoka od Vičkovog brda (k. 1185) do Lukavca (trig. 1774), sve po objektima koji su dominirali desnom obalom.

Još dok su brigade izlazile na položaj, četnici su ih obasuli streljačkom, minobacačkom i artiljerijskom vatrom, a zatim su nešto prije podne prešli u napad na čitavom frontu. Razvile su se žestoke borbe koje su trajale cio dan i narednu noć. Stalno su se smjenjivali juriši i protivjuriši s borbom prsa u prsa. Ginulo se na obje strane. A kada je počela da popušta odbrana 2. dalmatinske, jedan bataljon 2. proleterske krenuo je silovitim jurišem u bok četnika koji su izbijali na položaje 2. dalmatinske brigade. U izvještaju Štabu 1. proleterske divizije od 5. aprila, komandant 1. proleterske brigade ovako je opisao taj okršaj: „Borci su se sudarili prsa u prsa. Neprijatelj je slomljen i natjeran u bjekstvo. Na mjestu je ostalo 42 mrtva četnika, među kojima tri komandira. Mi smo imali 7 mrtvih i 8 ranjenih. Tada je poginuo Voja Grujić, zamjenik komandanta (proglašen za narodnog heroja – T.R.), poginuo je u momentu kada je, na čelu bataljona u jurišu, pucao u neprijateljsku masu iz mašingevera... Ovaj momenat je u stvari odlučujući u borbi sa četnicima na Kalinoviku. Poslije toga juriša borbena sposobnost neprijatelja je oslabila, njegova upornost nestajala. Neprijatelj je kasnije na položaju naših jedinica izvršio u toku noći još pet juriša, ali nijednom prilikom nije uspio da napreduje ni jedne stope... Drugi Crnogorski bataljon je, jednom rečju, prevazišao primjer masovnog herojstva od rukovodećeg kadra do posljednjeg borca... Odbio je 6 uzastopnih juriša i izvršio četiri uspjela“.[385]

I pored uspjelih protivnapada, kada su četnici ispoljili namjeru da pomijeranjem snaga na sjever prema Treskavici i prodorom od Čestaljeva i Vrhovina obuhvate lijevo krilo 1. proleterske brigade, ona i 2. dalmatinska povukle su se u zoru 22. marta 2-3 km unazad, na desnu obalu potoka Vrhovina i zatvorile pravac prema Bjeleniću.[386] Istovremeno su se i četnici povukli na svoje ranije položaje. Prema ocjeni komandanta 1. proleterske brigade, borba na sektoru Kalinovika po svojoj žestini spada među najteže koje je vodila

[385] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 81-82.
[386] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 196-197.

do tada. Komandant je smatrao da je i odluka o povlačenju bila pogrešna i to ovako obrazložio: „Mi nismo shvatili jačinu udarca nanesenog neprijatelju (na sektoru naše brigade neprijtelj je imao oko 70 mrtvih i mnogo veći broj ranjenih), nismo osjetili prelom u nastupu neprijatelja, tako da je nedostajao samo još jedan napor do njegovog potpunog poraza, jer je neprijatelj već bio demoralisan i znatnim dijelom bježao – tako se dogodilo da smo se pred potučenim neprijateljem povukli (neka mi se ne zamjeri na primjedbi: ponovila se, u minijaturi, Borodinska bitka). Međutim, bitka je u cjelini uspješno završena. Razbijeni su i poraženi elitni neprijateljski odredi na kojima su počivale sve njihove nade".[387]

Dalji razvoj događaja ubrzo je pokazao da je komandant 1. proleterske brigade, istina 15 dana kasnije, realno ocijenio situaciju u rejonu Kalinovika. Naime, kada se ujutro 22. marta 2. proleterska divizija našla na liniji Obalj – desna obala potoka Vrhovina, njen štab je ocijenio da divizija zbog velikog umora jedinica neće biti dovoljna da likvidira četničku grupaciju u rejonu Kalinovika, pa je zatražio od Vrhovnog štaba pomoć u jedinicama.[388] Na osnovu toga Vrhovni komandant je istog dana, 22. marta, iz rejona Glavatičeva naredio Štabu 1. proleterske divizije da hitno, sa područja Glavatičeva, uputi 7. krajišku brigadu na lijevo krilo 2. proleterske divizije u rejon sela Polje i da 16. banijskoj brigadi saopšti da najhitnije krene lijevom obalom Neretve za Ulog, gdje će smijeniti dva bataljona 1. proleterske brigade koji će biti upućeni na sektor svoje brigade.[389] Štabu 2. proleterske divizije depešom je naredio da sačeka ova pojačanja, da dotle odmori jedinice i onda krene u opšti napad.[390]

Međutim, Štab 2. proleterske brigade, pošto nije bio upoznat sa situacijom i pošto je 21. marta odbio napad četnika prema Oblju, a čuo odjek borbi kod 2. dalmatinske i 1. proleterske brigade – samoinicijativno je krenuo da goni četnike i da, obilazeći Kalinovik s juga, izbije u selo Jelašca, oko 3 km jugoistočno od Kalinovika. Plašeći se okruženja i napada iz pozadine, kao i zbog velikih gubitaka i pojave demoralizacije, četnici su noću između 22. i 23. marta napustili Kalinovik i povukli se prema Foči, dijelom i prema Dobrom Polju. Iz Kalinovika je pred partizanima pobjegao i Draža Mihailović, zajedno sa svojim komandantima koji su se par dana ranije zaklinjali da će

[387] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 59-86.
[388] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 204-205.
[389] Tito, Sabrana djela, 14, str. 158.
[390] Isto, str. 159.

braniti Kalinovik do posljednjeg čovjeka. Mihailović je 25. marta depešom javio svojoj Vrhovnoj komandi: „Za mene ne brinite. Po potrebi prelazim u treću brzinu".[391] Izgleda da ga je ovoga puta spasila najbrža – četvrta brzina. Ujutro 23. marta u Kalinovik je bez borbe ušla 2. proleterska brigada, a zatim i jedan bataljon 1. proleterske brigade koji je zarobio Propagandno odjeljenje četničke Vrhovne komadne koje se nalazilo sa Dražom Mihailovićem.

U oslobođenom Kalinoviku sa okolinom, Štab 2. proleterske divizije zadržao je 2. proletersku brigadu; na prostoriju Jelašca – Borje uputio 2. dalmatinsku; u rejon Krbljine 1. proletersku brigadu – radi zatvaranja pravca Sarajevo – Kalinovik i čišćenja okolnih sela od zaostalih četnika. U pokretu prema Kalinoviku bila je 7. krajiška brigada. Dalji cilj dejstava za diviziju bila je Foča.[392] Nakon poraza na Neretvi, kod Glavatičeva i Nevesinja, bojem kod Kalinovika dovršen je vojno-politički slom četničkih snaga koje su učestvovale u bici na Neretvi. I ne samo to: četničkim snagama uopšte tada je praktično slomljena kičma, što je bio početak njihovog kraja. A nadali su se da će partizanskim snagama, umornim i prorijeđenim u borbama u Bosni, zadati uništavajući udarac nakon prelaska Neretve. Umjesto toga, četnička strategija je doživjela opšti slom, a komandovanje se pokazalo nedoraslim. Pred čitavim svijetom pokazali su pravo lice kao saradnici okupatora. Pored velikog broja poginulih, ranjenih i zarobljenih, najveću do tada koncentraciju četnika Draže Mihailovića zahvatili su demoralizacija i osipanje. Prisilno mobilisani seljaci bježali su svojim kućama, tako da ih četnički komandanti ni najgrubljim sredstvima nijesu mogli zaustaviti. Pored lokalnog, poraz četnika u okuci Neretve i istočnoj Hercegobini, imao je i opštejugoslovenski značaj, jer se radilo o glavnim snagama i nosiocima kontrarevolucije u zemlji. Značajan doprinos tome dala je i 1. proleterska divizija.

Četnici su razočarali i svoje saveznike, Nijemce i Italijane, koji su se nadali da će oni u drugoj polovini marta „slomiti komunističke snage koje su izbjegle uništenjima Nijemaca" poslije prebacivanja preko Neretve. Za taj neuspjeh, kao i za neuspjeh u dolini Neretve, njemački komandant jugoistoka, general Aleksander Ler, okrivio je nikog drugo nego Dražu Mihailovića. On je 1. aprila 1943. godine, u izvještaju njemačkoj Vrhovnoj komandi, pored ostalog, napisao:

[391] AVII, fond četnička arhiva (dalje ČA), k. 293, br. Reg. 4/1-54
[392] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 210-211.

„Dosadašnje borbe pokazuju da je Mihailović kao vojni komandant zatajio. Mihailović snosi osnovnu krivicu za dosadašnje neuspjehe zbog nepravilne procjene vremena, prostora i zemljišta i zbog toga što nije iskoristio opšte date mogućnosti".[393]

Nakon zauzimanja Kalinovika nastupio je kraći predah u borbama uz postepeno pomijeranje 1. i 2. proleterske divizije prema Drini. Vrhovni štab je depešom od 24. marta naredio Štabu 1. proleterske divizije da 3. proletersku sandžačku brigadu uputi u Kalinovik, a da 3. krajiška, sa jednim članom Štaba (načelnik Vasa Jovanović), ostane u rejonu sela Borci radi zatvaranja pravca od Konjica prema Glavatičevu, gdje su se nalazili ranjenici.[394] Maršujući od Boračkog jezera preko Glavatičeva i Bjelenića (Odžaka), 3. sandžačka je 26. marta stigla u rejon Jelašca kod Kalinovika. Štab 2. proleterske divizije uputio je, uveče 25. marta, sa prostorije Kuta – Božanovići 7. krajišku brigadu u rejon Krbljine – Mušići sa zadatkom da zatvori pravac Sarajevo – Kalinovik i smijeni 1. proletersku brigadu koju je pomjerio u Miljevinu radi zatvaranja pravaca Ustikolina – Kalinovik i Foča – Kalinovik, kao i radi prikupljanja podataka o neprijatelju na sektoru Ustikolina – Foča. Pod komandom Štaba 1. proleterske divizije ostala je sama 3. krajiška udarna brigada u rejonu Borci – Boračko jezero. Rasturanje jedinica divizija njen komandant je shvatio kao izvjesnu kritiku rada njenog štaba.

Kraći predah poslije napornih i dugotrajnih borbi i marševa dobro je došao jedinicama 1. proleterske divizije da se malo odmore, analiziraju protekle borbe, održe sastanke partijskih i skojevskih organizacija, izvrše depidikulaciju odjeće u partizanskim buradima zbog uništavanja vašiju i sprječavanja širenja tifusa, srede liste gubitaka i pripreme se za naredne zadatke. Mogućnosti za to nijesu bile jednake za sve brigade. Najbolje uslove za to imala je 3. krajiška udarna brigada, koja je od 22. marta do 6. aprila ostala u rejonu Borci – Boračko jezero i nije bila angažovana u borbama, osim u manjim čarkama sa zaostalim grupama četnika, ali je imala problema sa ishranom. Ona je u vremenu od 22. do 27. marta evakuisala i posljednje ranjenike i bolesnike (oko 11 nosila, 125 na konjima i 8 pješaka) iz rejona Boraca za Glavatičevo. Prva proleterska brigada ostala je tri dana u rejonu sjeverno od Kalinovika i iskoristila ih za predah. U njen sastav vratila su se tada i dva bataljona iz rejona Uloga.

[393] AVII, mikroteka, NAV-N-T-78, 332/6290035-72
[394] Tito, Sabrana djela, 14, str. 169.

Ona je u tom vremenu očistila od četnika i sela Dobro Polje, Varoš, Dragomiliće i Rogoj.[395] Sedma krajiška je, tek kad je smijenila 1. proletersku brigadu u pomenutom rejonu, mogla malo da predahne, dok 3. proleterska sandžačka gotovo i nije imala vremena za predah. Za kraće sastanke i dogovore korišćeni su odmori u toku marša. Brigade su, zavisno od uslova, stizale i da politički djeluju u narodu, naročito 3. krajiška brigada koja je organizovala više kulturno-zabavnih večeri za borce i narod, a 28. marta održala je i zbor u selu Borcima. U tome vremenu sve jedinice su upoznate s Naređenjem Vrhovnog komandanta o načinu ishrane NOVJ od 17. marta i Naređenjem o štednji municije od 21. marta 1943. godine. Na prigodan način obilježena je i godišnjica 27. marta, kada su se demokrtaske snage Jugoslavije parolom „Bolje rat nego pakt" izjasnile za otpor okupatoru.[396]

U svim brigadnim izvještajima konstatovano je da su za brigade protekle borbe u toku četvrte neprijateljske ofanzive bile najteže do tada – zbog stalnih, upornih i uglavnom defanzivnih borbi, teških zimskih i zemljišnih uslova za borbu i život, velikih gubitaka i smanjenja brojnog stanja jedinica (samo 1. proleterska brigada je, pored poginulih, imala 123 ranjena borca)[397], zatim zbog pojave tifusa, velikih teškoća po pitanju ishrane, teških prizora u prebacivanju ranjenih i bolesnih drugova i drugog. Te teškoće najteže je doživjela 7. krajiška brigada, koja je prvi put bila zahvaćena tako žestokim borbama odvojena od svoje Bosanske krajine.

Zbog teških uslova u kojima su brigade živjele i borile se, nostalgije za rodnim krajem kakav je slučaj bio sa 3. i 7. krajiškom brigadom, a zavisno od političke svijesti boraca, sastava i tradicija brigada – došlo je do pojave gubljenja perspektive kod pojedinih kolebljivaca i samovoljnog napuštanja jedinica i vraćanja u svoj rodni kraj. Iako su gotovo svi takvi dolaskom u rodni kraj stupali u tamošnje partizanske jedinice, iako nije bilo podataka da su pojedinci prebjegli neprijatelju – ta je pojava smatrana dezerterstvom, pa se tako prema njoj i odnosilo. Ove pojave nijesu bile karakteristične za 1. i 3. proletersku brigadu, tačnije njih su napustili samo rijetki pojedinci mobilisani u srednjoj Bosni. Prema ovoj pojavi veoma ozbiljno su se

[395] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 613-618: Izvještaj Zapovjedničtva 5.oružničke pukovnije Ministarstva unutrašnjih poslova NDH od 14. aprila 1943.
[396] Tito, Sabrana djela, 14, str. 147-148 i 155-156.
[397] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 309-312: Spisak boraca 1.proleterske brigade ranjenih u borbama od 15. februara do 31. marta 1943.

odnosile komande i štabovi, a naročito partijske i skojevske organizacije, nastojeći da je riješe pojačanim političkim i kulturno-prosvjetnim radom, a u pojedinim slučajevima su, različito po brigadama, primjenjivane i najteže kazne. Ratni vojni sud, formiran ad hok pri Štabu 3. krajiške udarne brigade, osudio je 26. marta 1943. godine u odsutnosti, 23 borca rodom iz petrovačkog i drvarskog sreza, koji su u vremenu od 29. januara do 24. marta 1943. godine samovoljno napustili brigadu – na kaznu smrću strijeljanjem. Istovremeno, zamoljen je Štab 1. bosanskog korpusa da se kazna izvrši pred borcima i narodom – za Petrovčane na petrovačkom, a za Drvarčane na drvarskom području.[398] Međutim, u većini slučajeva oni su dobrodošli tamošnjim partizanskim jedinicama da ih popune. Tih dana su, zbog nepravilnog odnosa prema privatnom vlasništvu, dva borca osuđena na smrt od prijekog vojnog suda i strijeljana u Borcima.

Razmišljajući o proteklim borbama i naporima, komandant divizije Koča Popović, tih dana je u svoj dnevnik, pored ostalog, zapisao: „Nikakva motorizacija ne može se meriti sa natčovečanskom snagom i plodovima naših napora. Svaki minut nespavanja, svaki dah, svaka kap krvi, svaki otkucaj srca, čak svaki poslednji dah i težinu tela umrlog od iznemoglosti da se osetiti, ispoljava se u rezultatu, zaključku, u završnom računu. Bili bismo jako slabi ako bismo pobedu sveli samo na pucanje pušaka! Ostalo je sve istorija. Ne radi se o tome da budemo bogovi sa Olimpa. Činjenice imaju i moraju imati svoje hroničare“.[399]

I pored svih teškoća i negativnih pojava karakterističnih za sve armije svijeta u ratu, moralno-političko jedinstvo, ofanzivni duh, bojeva gotovost i vojnička čvrstina ni kod jedne jedinice nijesu dovedeni u pitanje. Iako se ne može govoriti o spremnosti divizije kao cjeline, jer je Štab ostao samo sa 3. krajiškom udarnom brigadom, sa sigurnošću se može konstatovati da su sve njene brigade, kako 3. krajiška, tako i 1. i 3. proleterska i 7. krajiška brigada, koje su se nalazile pod komandom Štaba 2. proleterske divizije, bile spremne da bez većih priprema nastave ofanzivna dejstva, što su narednih dana i pokazale.

[398] AVII, NOR, k. 711, br. reg. 1/11.
[399] Koča Popović: Beleške uz ratovanje, BIGZ, Beograd 1988, str. 93.

Forsiranje Drine

Oslobođenjem Kalinovika i Nevesinja, odnosno jugoistočne Bosne i sjeverne Hercegovine i razmještajem ranjenika i bolesnika na novooslobođenoj teritoriji na području Glavatičeva, Bjelemića i Kalinovika, bitka za ranjenike bila je definitivno dobijena. Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba uspješno je prebrodila kriznu situaciju u kojoj se nalazila krajem februara i početkom marta. Time su bili stvoreni povoljni uslovi za njeno dalje ofanzivno nastupanje ka istočnim i jugoistočnim krajevima zemlje, za ostvarenje strategijskih, vojnih i političkih ciljeva CK KPJ i Vrhovnog štaba. Trebalo je, prema zamisli Vrhovnog komandanta, najprije forsirati Drinu i tim pravcem, kao i od Nevesinja preko Gacka, prodrijeti širokim frontom u Crnu Goru i Sandžak, razbiti tamo četnike koji su još predstavljali ozbiljnog neprijatelja NOP-a, stvoriti slobodnu teritoriju na kojoj bi se jedinice, iscrpljene višemjesečnim borbama i marševima i zahvaćene epidemijom tifusa, mogle donekle odmoriti i obezbijediti liječenje ranjenika i bolesnika, a nakon toga nastaviti prodor prema Srbiji. Dotadašnjim nastupanjem za prodor od Nevesinja prema Gatačkom polju bila je orijentisana 3. udarna divizija, a za forsiranje Drine i prodor u Sandžak 1. i 2. proleterska divizija, dok je za obezbjeđenje njihovog nastupanja i pozadine, kao i zaštite ranjenika trebalo da na prostoriji Nevesinja, Glavatičeva i Kalinovika ostanu 7. banijska i 9. dalmatinska divizija.

Nasuprot planovima Vrhovnog štaba, četnici su se nakon poraza kod Kalinovika glavnim snagama povukli na desnu obalu Drine u namjeri da na njoj, sjeverno i južno od Foče i u saradnji s Italijanima, ogranizuju odbranu i spriječe po svaku cijenu prodor djelova Operativne grupe u Sandžak. U vezi s tim, Draža Mihailović je 25. marta majoru (Italijani ga nazivaju kapetan, koji je čin i imao u JV) Pavlu Đurišiću, komandantu limsko-sandžačkih četničkih odreda, naredio: „Sa ostatkom snaga organizujte zatvaranje svih pravaca ka Sandžaku i Crnoj Gori na odseku: reka Drina od ušća reke Bistrice do ušća reke Sutjeske – Volujak – Golija“.[400] Interesantno je da Mihailović tu zatečene četničke jediniče naziva „ostatkom snage“ čime, u stvari, priznaje prethodne poraze svojih trupa. Tri dana kasnije on je u pismu majoru Zahariju Ostojiću, pored ostalog,

[400] Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 502.

ukazao: „Bolje linije nego što je Drina u vezi sa Pivom ne možemo imati za odbranu. Moramo je braniti jakim snagama sa dobrim moralom“.[401] U tome vremenu četnici su pristupili i izvjesnim organizacionim promjenama u sastavu svojih jedinica. Otpočeli su da formiraju „leteće brigade“ jačine oko 400 probranih ljudi, koje su morale biti „u pravom smislu divlji odredi“ i „kao lovački psi goniti do istrebljenja i potpune klonulosti“ protivnika, primjenjujući „čisto četničko ratovanje“.[402]

Od snaga koje su se povukle preko Drine Pavle Đurišić je formirao Desni drinski odsjek sa tri pododsjeka, sa zadatkom „zaštite prolaza i tučenja svih snaga koje budu pokušale prelaz od Broda do Goražda“. U sastav odsjeka ušli su drinski i romanijski korpus, zatim čajnička, višegradska, pljevaljska, pribojska, fočanska, novovaroška i dvije leteće brigade, ustikolinski i prijepoljski bataljon i jedan odred, ukupne jačine 3.530 četnika. Jedinice su bezuslovno morale posjesti određene djelove obale i biti spremne za odbranu najkasnije do 9 sati 29. marta.[403]

Na pravcu nastupanja 1. i 2. proleterske divizije, od okupatorskih snaga nalazila se italijanska divizija „Taurinenze“ („Taurinense“), sa štabom u Pljevljima i posadama u Foči, Goraždu, Priboju, Prijepolju i Pljevljima.[404] Četnici su sa njom tijesno sarađivali, a ona ih je podržavala u borbama s jedinicama NOVJ, naročito artiljerijom i minobacačima i snabdijevala ih sa municijom i hranom. Konkretno, četnici na sektoru Drine snabdijevani su iz njenih magacina u Foči. Italijani su šutke prelazili i preko četničkih pogroma nad muslimanskim življem u Sandžaku i na sektoru Foče.[405]

Nakon zauzimanja Kalinovika i u toku približavanja Drini – dobivši netačna obavještenja da Italijani izvlače materijal iz Foče i pretpostavivši da imaju namjeru da je napuste – Štab 2. proleterske divizije odlučio je da raspoloživim snagama forsira Drinu i zauzme Foču. Zamisao je bila da sa 2. dalmatinskom zauzme Brod sa mostom preko Drine i prebaci je na desnu obalu, a sa 1. proleterskom brigadom, koja

[401] Isto, str. 512-514.
[402] Isto, str. 498-499 i 547: Naređenje komandanta Istaknutog dijela Vrhovne četničke komande komandantu Drinskog korpusa, i depeša D. Mihailovića od 21. marta.
[403] Isto, str. 523-526: Zapovjest komandanta Desnog drinskog odsjeka komandantima pododsjeka od 28. marta.
[404] Italijanska divizija „Taurineze“.
[405] Plašeći se pokolja od strane četnika, oko 200 muslimana pobjeglo je krajem marta 1943. iz Foče u Goražde (Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 576-577: Dnevni izveštaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija“ od 28. marta.

je još bila pod njegovom komandom, izbije u Ustikolinu i obrazuje mostobran, pa zatim brzom akcijom, obuhvatom sa juga i sjevera, odsječe Foču od unutrašnjosti i pristupi likvidaciji njene posade. Bila je to smjela, ali nerealna odluka. Pristupajući njenoj realizaciji, Štab 2. proleterske divizije naredio je u 11 sati 26. marta 1. proleterskoj brigadi da odmah po prijemu naređenja krene ka Ustikolini, na prostoriju Gornji Kremin – Željevo radi presjecanja komunikacije Foča – Goražde i uspostavljanja mostobrana na desnoj obali Drine. Štab divizije nije imao nikakvih podataka o neprijatelju na tom pravcu, pa je brigadi skrenuo pažnju da u toku pokreta istura ispred sebe izviđačka odjeljenja i prikuplja podatke o neprijatelju.[406]

Pošto je proučio zadatak, Štab 1. proleterske brigade napisao je 26. marta naređenje bataljonima i precizirao im zadatke, pa ujutro 27. marta iz rejona Miljevine krenuo sa brigadom u pravcu Ustikoline.[407] Tokom dana ona je, na položajima 6 do 7 km zapadno od Ustikoline, na liniji Slađenovići – Gornji Kremin – Kreminsko brdo (trig. 1202) – Hotka (k. 1231) – Previla, razbila četnike koji su se dijelom povukli prema Jahorini, a dijelom se prebacili preko Drine kod Ustikoline. Kako nije dovoljno poznavala situaciju ni desno ni lijevo niti ispred sebe, brigada je oprezno nastupala. Ipak, manji dijelovi su još u toku noći ušli u napuštenu i gotovo razrušenu Ustikolinu, a bataljoni se razmjestili u selima oko mjesta.

U toku dana Štab brigade je pristupio organizaciji prebacivanja preko Drine. Napisao je naređenje jedinicama i precizirao im zadatke. Zamisao je bila da se pomoću skela u toku noći između 28. i 29. marta, uz obezbjeđenje dva bataljona, prebace tri bataljona, razbiju četnici na desnoj obali, ovlada Krčinim brdom (trig. 844), a zatim prodre do Guvništa i Slatine, oko 11 km jugoistočno od Ustikoline i zatvore pravci od Foče, Čajniča i Goražda. Preostala dva bataljona prebacila bi se kasnije, kada na obezbjeđenju budu smijenjeni od drugih jedinica.[408]

Kako drugih mogućnosti i sredstava za prelaz preko nabujale Drine nije bilo osim skele (dereglije) koju su četnici zadržali na desnoj obali, trebalo ju je prebaciti na suprotnu stranu. Pod zaštitom vatre iz mitraljeza, puškomitraljeza i minobacača, kojom su tučeni položaji četnika na desnoj obali, grupa od tri dobrovoljca iz 1. bataljona, među kojima i politički komesar bataljona Krsto Bajić, preplivala je hladnu,

[406] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 231-232.
[407] Isto, str. 233-235: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona.
[408] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 274-276.

nabujalu i punu virova rijeku i pokušala da preveze skelu na lijevu obalu.[409] Bio je to svojevrstan podvig dostojan najvećeg divljenja. Slučaj je htio da je kuršum pogodio čelično uže (sajlu) po kojem je pomoću koturače klizila skela i oštetio ga baš na sredini rijeke. Pomenuta grupa boraca dovezla je skelu do sredine rijeke, ali se ta koturača zaglavila i pošto nijesu mogli da je osposobe zbog mraka i dejstva četnika, a uz to goli i promrzli, doplivati su na lijevu obalu. U međuvremenu su četnici prilikom povlačenja preko Drine porušili most kod Broda i tako privremeno onemogućili prelazak preko rijeke djelovima 2. proleterske divizije na tom mjestu, južno od Foče. Time je pokušaj forsiranja Drine iz pokreta propao. Pokazalo se da se prijelaz preko rijeke nije smio zasnivati samo na jednoj skeli, koja se uz to zatekla na suprotnoj obali. Moralo se nakon neuspjeha zastati i pristupiti sistematskim pripremama da bi se ta veoma složena i teška borbena radnja uspješno obavila.

U međuvremenu je 25. marta u selo Drače (oko 10 km istočno od Kalinovika) stigao Vrhovni štab, a nekoliko dana kasnije u rejon Kalinovika prispio je i Štab 1. proleterske divizije. U sjedištu Vrhovnog štaba Tito je 28. marta održao savjetovanje sa komandantima i političkim komesarima 1. i 2. proleterske divizije u vezi sa njihovim narednim zadacima, a prije svega forsiranja Drine, razbijanja četnika na njenoj desnoj obali, zauzimanja Foče i prodora u Sandžak i Crnu Goru.[410] Vrhovni komandant je smatrao da je riskantno prebacivanje svega jedne brigade preko Drine, pa je odlučeno da Drinu što prije forsiraju obje divizije i to: 1. proleterska kao Sjeverna operativna grupa sjeverno, a 2. proleterska kao Južna operativna grupa južno od Foče. Odatle je trebalo da razbiju četnike na desnoj obali i u širokom pojasu oko Foče, a zatim da se, ostavivši potrebna obezbjeđenja prema četnicima, glavnim snagama okrenu prema Foči i likvidiraju njenu posadu.

Istog dana kada je održavano savjetovanje u Vrhovnom štabu, u rejon Jeleča stigla je 3. proleterska sandžačka brigada. Da bi njome ojačao 2. proletersku diviziju i da bi, kako je planirano, prva stigla u Sandžak, na područje sa kog je potekla – vrhovni komandant ju je toga dana stavio pod komandu Štaba 2. proleterske divizije. Istovremeno su u sastav 1. proleterske divizije vraćene 1. proleterska

[409] Miloš Vuksanović, isto, str. 198.

[410] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 272-274 i 278-280: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 28. marta, i Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade, pisano 29. marta.

i 7. krajiška brigada. Vrhovni komandant je toga dana, 28. marta, uputio naređenje Štabu 7. banijske divizije da sa svojom 8. brigadom smijeni 3. krajišku brigadu na sektoru Konjic – Borci, a istovremeno je i Štabu ove brigade naredio da odmah po izvršenoj smjeni sa brigadom krene prema Kalinoviku i Jelašca u sastav njene divizije.[411] Ipak, smjena se nije mogla odmah izvršiti jer je 8. brigada bila toliko zahvaćena tifusom da je stavljena u karantin, pa je smjenu izvršila 7. brigada tako da je 3. krajiška tek 6. aprila krenula prema Kalinoviku.

Poslije savjetovanja u Vrhovnom štabu, Štab 1. proleterske divizije smjestio se u selo Poljice, 3 km sjeverozapadno od Jeleča. Tu je doznao o namjerama Štaba 1. proleterske brigade da u toku noći sa tri bataljona forsira Drinu. Odmah je, 28. marta u 22.45 sati, obavijestio Vrhovni štab da nije u mogućnosti da to obustavi jer bi kuririma, da odnesu naređenje Štabu brigade, bilo potrebno 6 do 8 sati. Ipak, pretpostavljajući da će brigada uspjeti, bio je mišljenja da se i preostala njena dva bataljona prebace preko Drine, a da se za obezbjeđenje mjesta prelaza hitno angažuju jedan do dva batljona 7. krajiške brigade. Štab divizije zamolio je Vrhovni štab da mu što prije dostavi direktive za dalji rad i da ubrza dolazak 3. krajiške udarne brigade.[412] Da bi i 7. krajišku imao što bliže Drini, naredio joj je te noći da se sa položaja prema Trnovu hitno prebaci na prostoriju Jeleč – Miljevina i sa dva bataljona smijeni bataljone 1. proleterske brigade na obezbjeđenju – kako bi se i ovi prebacili preko Drine.

Kako nije bio upoznat s tim da 1. proleterska brigada nije uspjela da forsira Drinu, Štab divizije uputio joj je prije podne 29. marta dva naređenja u kojima je njen štab upoznao sa odlukama donijetim na savjetovanju u selu Drače u vezi sa forsiranjem Drine i napadom na Foču, zadacima brigade, poduzetim mjerama i drugim aktuelnim događajima.[413] Poslije podne toga dana uputio je naređenje štabovima 1. proleterske, 3. i 7. krajiške brigade i upoznao ih sa situacijom na širem području Foče, planom Vrhovnog komandanta o forsiranju Drine, zadacima Sjeverne i Južne operativne grupe, kao i preduzetim mjerama. Na osnovu svega toga naredio je 1. proleterskoj brigadi, u uvjerenju da je prešla Drinu, da razbije četnike na desnoj obali rijeke sjeveroistočno od Foče i izbije do linije Han Soha – Slatina – Vršeljak (k. 1138) – Hunka (k. 1229) – Obradovići (k. 1016) i tako obrazuje mostobran, a zatim da po dolasku 3. krajiške udarne brigade, ostavi obezbjeđenja prema

[411] Tito, Sabrana djela, 14, str. 182-184.
[412] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 277.
[413] Isto, str. 278-281.

sjeveru, a sa glavninom, u sadejstvu s ovom brigadom i jedinicama Južne operativne grupe, učestvuje u napadu na Foču. Treća krajiška brigada dobila je zadatak da se najhitnije prebaci preko Drine za 1. proleterskom brigadom, pa ukoliko ova nije do tada razbila četnike, da joj u tome pomogne, a zatim, obezbjedivši se prema istoku i u sadjejstvu sa glavninom 1. proleterske brigade i jedinicama 2. proleterske divizije, napadne Foču. Sedma krajiška brigada trebalo je da najhitnije sa svoja dva bataljona, smjeni dva bataljona 1. proleterske brigade na lijevoj obali, kako bi se i oni prebacili preko Drine, a zatim da sa po jednim bataljonom zatvori pravce: Foča – Miljevina, Goražde – Ustikolina i od Jahorine preko Bogovića i Korjena prema Miljevini.

Kad je naređenje već bilo napisano, stigao je izvještaj Štaba 1. proleterske brigade da nije uspio prelaz preko Drine. Štab divizije ovo je samo dopisao na kraju naređenja, sa još nekim podacima o neprijatelju i dodao da se ovim ne mijenjaju zadaci brigada, s tim što je Štabu 1. proleterske brigade naredio da najhitnije preduzme sve mjere u vezi sa forsiranjem Drine, kako, pored ostalog, ne bi u težak položaj bile dovedene jedinice Južne operativne grupe za koje se pretpostavljalo da su se već prebacile preko rijeke,[414] mada ni one u tome nijesu uspjele.

Na osnovu ovih naređenja Štab 1. proleterske brigade je odlučio da naredne noći, između 29. i 30. marta, ponovo pokuša da se sa brigadom prebaci preko Drine. Napisao je 29. marta u 16.30 naređenje potčinjenim bataljonima sa detaljno preciziranim zadacima. Ponovo je trebalo da grupa dobrovoljaca, uz vatrenu zaštitu, prepliva Drinu i prebaci skelu na lijevu obalu. Štab brigade je ukazao na značaj i potrebu forsiranja Drine, kao i na to da je to vrlo težak zadatak i da je, da bi se izvršio, potrebno napregnuti sve snage i ispoljiti maksimalno samopožrtvovanje. „Mi ne smijemo dozvoliti neprijatelju, koga tučemo i progonimo od Neretve dovde“, pisalo je u naređenju, „da se sada sredi i organizuje, jer bi u tom slučaju sutra morali osvajati iste položaje, ali sa mnogo više žrtava nego što je to danas potrebno“.[415] Međutim, polazeći od stava Vrhovnog komandata iznijetog na savjetovanju u selu Drače da je rizično upućivati samo jednu brigadu preko Drine, zatim od opšte situacije na području gornjeg toka Drine, potrebe da se forsiranje dobro pripremi, organizuje i koordinira sa prelaskom Južne operativne grupe – Štab

[414] Isto, str. 282-285.
[415] Isto, str. 287-289.

1. proleterske divizije obustavio je prebacivanje 1. proleterske brigade preko Drine i stavio joj u zadatak da odmah otpočne sa pripremama kako bi se Drina, kao velika vodena prepreka, uspješno savladala.

Pošto forsiranje iz pokreta nije uspjelo, jedinice 1. proleterske brigade razmjestile su se u selima oko Ustikoline: Osoje, Strimac, Odžak, Mirjanovići i Filipovići, obezbjeđujući se od Foče i Goražda. Štab brigade smjestio se u Željevu. Sedma krajiška brigada, sa jednim bataljonom u rejonu Gradac (trig. 909) – Pivni Do, zatvorila je pravac Foča – Kalinovik, sa drugim je u rejonu Miljevina – Jeleč obezbjeđivala haubičku bateriju Vrhovnog štaba (naziva se i divizion – svega 2 haubice 100 mm) i brdsku bateriju divizije (svega jedan brdski top 65 mm), a s trećim, u rejonu Mehmedovići – Sahbašići – Boškovići, zatvorila pravac Jabuka – Ustikolina. Štab brigade nalazio se u Daničićima kod Miljevine. Dolazak 3. krajiške brigade Štab divizije očekivao je 1. aprila.

Težište priprema za forsiranje Drine od strane 1. proleterske divizije palo je na 1. proletersku brigadu. Ona je trebalo da pripremi sredstva za forsiranje koja će koristiti i ostale jedinice divizije poslije njenog prebacivanja preko rijeke, zatim da se prva domogne druge obale, obrazuje mostobran na desnoj obali i tako omogući prebacivanje i ostalih jedinica divizije. Štab divizije ukazao je 31. marta Štabu brigade da ne treba da se ograniči samo na to da se forsiranje izvrši kod Ustikoline, već da izvidi mogućnosti za forsiranje i nizvodno na odsjeku rijeke između Ustikoline i ušća Osanice u Drinu i da prikupi iscrpne podatke o neprijateljskim snagama na suprotnoj obali. Ukoliko bi se pokazalo da bi forsiranje na pomenutom sektoru bilo suviše teško, Štab divizije nije isključivao da se divizija preko Drine prebaci južno od Foče. Tih dana 1. proletersku i 7. krajišku brigadu obišao je politički komesar divizije i pomogao njihovim štabovima u sagledavanju prošlih borbi i narednih zadataka. Štab divizije obavijestio je 31. marta štabove brigada da je pri Štabu divizije obrazovan Mobilizacijski odsjek koji će ubuduće raditi na mobilizaciji novih boraca i voditi brigu o popuni divizije.[416]

Na osnovu sugestija Štaba divizije i vlastite procjene situacije da su uslovi za forsiranje Drine kod Ustikoline minimalni i da bi bili skopčani sa velikim gubicima, Štab 1. proleterske brigade odustao je od daljih pokušaja da se forsiranje izvrši kod tog mjesta, a kao najrealnija mogućnost uzeto je u razmatranje da se to izvede

[416] Isto, str. 294-295.

nizvodno, kod sela Mrđelići, oko 4 km nizvodno od Ustikoline. Štab brigade uputio je 31. marta naređenje štabovima bataljona i o tome ih obavijestio, istakavši da prelaz preko Drine nije obustavljen, naprotiv da se postavlja kao hitan zadatak i da je osnovno izvršiti sve pripreme. „Centri četničkih snaga: Crna Gora, Sandžak i dijelom Srbija", pisalo je u naređenju, „koncentrišu svoje snage na liniji Drina – Piva. Tako da ta linija postaje odbrana gornjih teritorija. Padom te linije uglavnom će, ako ne pasti, a ono stvoriće se uslovi za likvidaciju četnika u tim pokrajinama".[417]

Da bi se forsiranje uspješno obavilo potrebno je bilo izgraditi što veći broj splavova kao osnovnih sredstava za savlađivanje rijeke. Štab brigade je 31. marta naredio bataljonima da odmah otpočnu sa prikupljanjem građe za splavove: greda, balvana, žice, eksera, klamfi, dugačkih motki i drugog, da se za taj hitan posao odredi potreban broj boraca i pronađu ljudi koji se razumiju u taj posao. Materijal je trebalo prikupiti i izvršiti probno sklapanje splavova blizu Ustikoline, odakle bi se, padom mraka, mogli brzo prenijeti na rijeku. Taj posao 1, 2. i 6. bataljon trebalo je da obave između Odžaka i Ustikoline, uz pomoć brigadnog pionirskog voda. Nije smjelo biti ni jedne jedinice koja ne bi izgradila bar jedan splav. Čitav posao trebalo je završiti u toku 1. aprila,[418] što je neosporno bio nerealan rok.

O svom planu i pripremama za forsiranje Drine Štab brigade je obavijestio Štab divizije, a ovaj Vrhovni štab. Štab divizije insistirao je da se forsiranje izvrši koordinirano sa 2. proleterskom divizijom i to što prije „zbog toga što reka može narasti u teško premostivu prepreku i zbog toga što svako odlaganje daje mogućnost neprijatelju da se bolje koncentriše i celishodnije rasporedi". Štab divizije obavijestio je 1. aprila u 23 sata Vrhovni štab da će 1. proleterska brigada biti spremna za forsiranje uveče 2. aprila, da bi forsiranje moglo otpočeti prije dolaska 3. krajiške udarne brigade i da očekuje dalja naređenja.[419]

Dok se čekalo naređenje Vrhovnog štaba o početku forsiranja Drine, Štab 1. proleterske brigade nastavio je sa usavršavanjem i upotpunjavanjem priprema u taktičkom i tehničkom pogledu. Ponovo se 2. aprila obratio naređenjem štabovima bataljona, još jednom im ukazujući na važnost zadatka i potrebu razbijanja četnika na desnoj obali. „Činjenica je da je neprijatelj koncentrisao znatne

[417] Isto, str. 302.
[418] Isto, str. 302-304.
[419] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 8-10.

snage na desnoj obali", pisalo je u naređenju, „činjenica je da će on ove položaje uporno braniti, ali je i činjenica da njihovim razbijanjem na Drini mi dobijamo, stičemo put, vrata za ulaz u Crnu Goru, Sandžak i dalje. Činjenica je da se na Drini vodi, u neku ruku, bitka za naredne pokrajine".[420]

Štab brigade je zahtijevao od štabova bataljona da se izgradnja splavova nastavi udarnički i da organizacija rada i obezbjeđenja budu što bolji kako bi se vrijeme čekanja iskoristilo za maksimalan odmor i za što moguću bolju ishranu boraca. Za rukovodioca prelaza postavljen je Živan Maričić, komandant 4. bataljona, a za rukovodioce izgradnje splavova Savo Burić i Božo Božović, komandanti 1. i 2. bataljona. Njima je na raspolaganje trebalo staviti svo stručno osoblje i splavove iz bataljona na mjestu izgradnje splavova, odnosno na putu između Ustikoline i Odžaka (kod begove kuće). Pošto je bilo odlučeno da se forsiranje izvrši kod Modrana, oko 2 km nizvodno od Ustikoline i kod Mrđelića, trebalo je u toku noći između 2. i 3. aprila otpočeti sa prenošenjem splavova ka mjestima prelaza, ostaviti ih blizu obale i dobro maskirati, a splavari se upoznati sa mjestom prelaza.

Pored izgradnje splavova, štabovima bataljona još je 2. aprila naređeno da se izvrši smotra naoružanja, naročito automatskog, da se ono očisti i podmaže kako ne bi dolazilo do zastoja, da se pronađu i predvide pogodna mjesta za vatrene položaje oruđa koja budu potpomagala forsiranje, zatim da se predvide najbolji borci koji će biti prebačeni u prvim talasima na desnu obalu. Određeno je da se prebacivanje vrši redom: 1. 2. 3. 4. i 6. bataljon. Krilni bataljoni, južno i sjeverno od Ustikoline, trebalo je da po svaku cijenu spriječe upad neprijatelja od Foče i Goražda u rejon gdje su izgrađivani splavovi.[421]

Prateći pripreme za forsiranje Drine i situaciju u širem rejonu Foče, Vrhovni komandant NOV i POJ uputio je 4. aprila direktivu Štabu 1. proleterske divizije u vezi sa izvođenjem te najsloženije operativne radnje. Ukazao mu je, pored ostalog, da na sektoru forsiranja divizije od Foče do Ustikoline, pa i sjevernije, izabere jedno najpovoljnije mjesto za prelazak i najmanje dva mjesta za demonstracije prelaza – radi obmane neprijatelja o stvarnom mjestu forsiranja. Mjesto za prelazak trebalo je da bude sjeverno od Ustikoline, a mjesta za demonstracije između Ustikoline i Foče. Dalje mu je ukazao na neophodnost da se taktičke i tehničke pripreme

[420] Isto, str. 33.
[421] Isto, str. 33-35.

izvedu u najvećoj tajnosti i da se ništa ne smije ostaviti slučaju. Zamisao Vrhovnog komandanta bila je da se forsiranje izvrši u vidu prepada jednovremeno na sektorima 1. i 2. proleterske divizije. Tito je smatao da će uspjeh zavisiti od temeljito izvršenih taktičkih i tehničkih priprema, s tim da skele budu što većih razmjera i da se svi izrađeni plovni objekti moraju prethodno ispitati, pa tek nakon toga uzeti u obzir za prevoženje.

Radi postizanja iznenađenja, vatrenu pripremu forsiranja trebalo je vršiti samo ako se mora, dok ju je na mjestima demonstacije svakako trebalo primijeniti radi obmane. Tokom prebacivanja jedinica ne bi smijelo da dođe do zastoja zbog učvršćenja i proširenja uspjeha prvoprebačenih trupa i što bržeg izbijanja na liniju šireg mostobrana: potok Slatina – selo Slatina – Hunka (k. 1229) – desna obala potoka Banovac. „U ovakvim situacijama za prvoprebačene trupe", stajalo je u direktivi, „bitni uslovi uspjeha su odlučnost i energija, bezobzirnost, drskost i nasrtljivost prema neprijatelju, uz nastojanje da ga u neodoljivom naletu zbace s onostrane obale i obezbijede uži mostobran". Na kraju je obavijestio Štab divizije da će on, prema stepenu izvršenih priprema, blagovremeno narediti prelazak preko Drine za obje grupe. „Ako baš ne bi mogao da bude jednovremen, u istom času, odnosno u istom danu, može se, s obzirom na jačinu i raspored neprijatelja na sektoru Južne grupe, dozvoliti njenim jedinicama da pređu jedan dan prije vas", pisalo je na kraju direktive.[422]

S obzirom na to da je 2. proleterska divizija trebalo da počne forsiranje uveče 4. aprila, 1. proleterska divizija je te večeri, uz podršku haubičke baterije (diviziona), po naređenju Vrhovnog štaba, vršila demonstracije na svom sektoru da bi joj olakšala prebacivanje i da bi se došlo do podataka o rasporedu neprijatelja. Prema planu, trebalo je da u tim demonstracijama učestvuju dva bataljona 7. krajiške brigade prema Foči i tri bataljona 1. proleterske na širem području Ustikoline i to na mjestima koja nijesu uzimana u obzir za stvarno forsiranje. Međutim, obje borigade su kasno dobile naređenje za demonstracije, tako da one nijesu izvedene u onom obimu kako je planirano, a ni 2. proleterska divizija nije uspjela da forsira Drinu. U naređenju za demonstracije, Štab 1. proleterske divizije zahtijevao je od Štaba 1. proleterske brigade da uzme „kurs na izgradnju tolikog broja splavova da se od njih može obrazovati pontonski most, ako ne

[422] Tito, Sabrana djela, 14, str. 211-213.

za prebacivanje prvih delova ono bar za delove koji će se prebacivati posle učvršćenja mostobrana". Pored toga, Štabu brigade je naređeno da ne smije vršiti nikakvo prebacivanje bez izričitog naređenja Štabu divizije, a isto tako mu je sugerisano da bi bolje bilo, ako je moguće, da prebacivanje, kada dobije naređenje za to, vrši kod Ustikoline jedino ako smatra da je to mjesto najpovoljnije, o čemu treba sam da odluči prema konkretnim prilikama, ali o odluci obavezno da obavijesti Štab divizije.[423]

Pripreme za forsiranje Drine pratilo je niz teškoća. U Ustikolini, u kojoj nije bilo ni jednog stanovnika, nije pronadjen ni jedan čamac, izuzev jedne sandoline, iako mjesto leži uz rijeku i njeni stanovnici su svakako bili upućeni na nju. U napuštenim i napola porušenim kućama malo se našlo alata za izradu splavova, kao i eksera, klamfi, žice i drugog. Malo toga materijala bilo je i u okolnim selima. Za izradu splavova korišćene su grede, brvna, daske i drugi materijal od porušenih i napuštenih kuća. U čitavoj brigadi našao se samo jedan čovjek koji je nešto znao o splavovima. Uz sve to, rad na izradi splavova ometala je i neprijateljeva avijacija. Ipak uspjelo se napraviti 36 splavova nosivosti 3-5 boraca. Velika nada polagana je u to da će se postojeća skela – dereglija kod Ustikoline, nosivosti oko 40 ljudi, uspjeti popraviti i iskoristiti za prebacivanje.

Pored izrade splavova, Štab divizije i štabovi brigada, preko svojih obavještajnih centara, uporno su radili na prikupljanju podataka o neprijatelju ne samo u širem rejonu Foče, već i na području Čajniča, Sandžaka, Goražda, pa i Sarajeva i uspjeli da prikupe veliki broj podataka o rasporedu, jačini i namjerama italijanskih, njemačkih, četničkih i ustaško-domobranskih jedinica na pomenutom području. Međutim, na pravcu Ustikolina – Ifsar – Čajniče, predviđenom za forsiranje i dalje nastupanje, obavještajna služba nije uspjela da otkrije grupisanje neprijatelja, koji je baš na tome pravcu postavio glavne snage, što je bio veliki propust i podbačaj obavještajne službe. O prikupljenim podacima redovno je obavještavan Vrhovni štab NOV i POJ.[424]

Štab 1. proleterske brigade izvidio je i detaljno proučio rijeku i njene obale na odsjeku predviđenom za forsiranje, mogućnosti prilaza rijeci, raspored neprijatelja na suprotnoj obali, kao i šanse za

[423] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 39-41 i 54-56

[424] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 270-272 i 291-292 i knj. 12, str. 42-43 i 50-51: Izvještaji Obavještajnog centra Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 28. i 30. marta i 3. i 4. aprila.

stvaranje mostobrana. Kod Ustikoline Drina je široka oko 80 i duboka do 3 metra. Bila je narasla iznad normale zbog čestih kiša i topljenja snijega na planinama u slivu Pive i Tare, a uz to je i brza, tako da se nikako nije mogla gaziti. Predstavljala je veoma ozbiljnu prirodnu prepreku. I pored sugestija Vrhovnog štaba i Štaba divizije, rukovodstvo brigade je ostalo pri staroj odluci – da rijeku forsira na pravcu Ustikolina – Cvilin. Vjerovatno se rukovodilo time da će zauzimanjem Krčinog brda (trig. 844) uspjeti da obrazuje pogodan uži mostobran, koji će moći da proširi i da brzo prodre ka Čajniču. Svakako je na tu odluku uticala i postojeća skela za prevoz preko rijeke, te nada da će se popraviti i dobro poslužiti.

Tehničke i taktičke pripreme pratile su i one političke prirode. U jedinicama su održavani sastanci partijskih i skojevskih organizacija, kao i četne i vodne konferencije, na kojima su borci redovno obavještavani o događajima u zemlji i svijetu, a upoznavani su i sa predstojećim zadacima, kao i o potrebi i nužnosti njihovog izvršenja. Štab 1. proleterske brigade održao je 5. aprila u selu Odžaku sastanak sa štabovima bataljona i komandom protivtenkovske čete, na kome su svestrano razmatrane sve mogućnosti i data detaljna uputstva za rad jedinica, grupa i pojedinaca u toku forsiranja.

Dok su se jedinice 1. i 2. proleterske divizije pripremale za forsiranje Drine, neprijatelj je, uočivši njihove namjere, preduzeo više mjera da ih u tome onemogući. Četnici su od raspoloživih snaga obrazovali tzv. Desni drinski odsjek i sa njegovim jedinicama krajem marta posjeli desnu obalu Drine od Goražda do Broda, pod komandom kapetana Vojislava Lukačevića. Odsjek je bio podijeljen na tri pododsjeka (nazivaju se i odsjecima). Na dijelu desne obale od Osanice do ušća Jošaničkog potoka bile su raspoređene snage tzv. drugog pododsjeka (odsjeka): Drinski korpus (200 četnika), Ustikolinski bataljon (200), Višegradska brigada (150), Pljevaljska brigada (700), Leteća brigada (160) i Romanijski korpus (250), ukupne jačine 1.660 četnika. Od tih snaga, kao rezerva po dubini, Leteća brigada nalazila se na Krčinom brdu (trig. 844), jedan bataljon Pljevaljske brigade i Romanijski korpus na Kapku (trig. 1203) i Ustikolinski bataljon na Golom vrhu (k. 1309). Ovim snagama komandovao je kapetan Bajo Nikić, čiji se štab nalazio u Cvilinu. U tom selu nalazio se i štab kapetana Lukačevića, dok je Draža Mihailović sa Istaknutim dijelom Štaba vrhovne komande 6. aprila

stigao na Crni vrh kod Foče, gdje su bili vatreni položaji italijanske artiljerije – radi rukovođenja odbranom Drine.[425]

Od italijanskih snaga u Foči se nalazio bataljon „Aosta" 4. alpskog puka italijanske divizije „Taurinenze", ojačan baterijom topova. Poslije prvog pokušaja 1. proleterske brigade da forsira Drinu, Italijani su početkom aprila doveli bataljon „Intra", takođe 4. alpskog puka, sa vodom artiljerije najprije na Karan i Goli vrh, a zatim ga prebacili na Krčino brdo naspram Ustikoline. Divizija „Taurinenze" vršila je i druga pomijeranja jedinica. Krajem marta prebacila je iz Nove Varoši u Pljevlja bataljon „Eksile" („Exlle") 3. alpskog puka, zatim je ovaj puk, bez ijednog bataljona, pomjerila u Boljaniće, pa u Metaljku i oko 6. aprila, u rejon Ifsara.[426] Italijani su budno pratili i kretanja partizanskih snaga na lijevoj obali Drine putem izviđanja iz vazduha i dostavama agenata. Tako Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa 6. aprila telegramom Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" (Superslade) javlja: „Obavještajac saopštava da ustanici prave oko stotinu splavova na brzici Kolinska R. između Ustikoline i Odžaka. Vazdušno je izviđanje potvrdilo vijest".[427] Znači, Italijani su bolje znali šta se radi na lijevoj nego Štab 1. proleterske divizije na suprotnoj obali Drine.

Od neprijateljskih snaga na forsiranje i kasnija dejstva imao je uticaja i jedan bataljon 724. puka njemačke 717. divizije raspoređen u Goraždu i Ustiprači, ali se on oko 5. aprila prebacio prema Višegradu. Nakon toga u Goraždu su ostali vod italijanskih vojnika, djelovi 3. bojne 9. pješačkog puka (domobrani) i vod oružnika.[428] Iako ove jedinice nijesu ispoljavale aktivnost, prema njima se morao odvajati dio snaga radi obezbjeđenja lijevog boka.

Vrhovni štab NOV i POJ, koji se od 2. aprila nalazio u selu Govzi kod Jeleča, oko 14 km jugozapadno od Foče, budno je pratio razvoj situacije na području toka Drine i šire. Požurivao je 1. i 2. proletersku diviziju u vršenju priprema kako bi što prije forsirale Drinu i nastavile da nadiru na jugoistok u duhu strategijskog plana. Iako se insistiralo na tome da obje divizije otpočnu sa forsiranjem

[425] Zbornik, tom HIV, knj. 2, str. 523-526: Zapovjest komandanta Desnog drinskog odsjeka potčinjenim jedinicama od 28. marta 1943. i napomena 10 na str. 575-576.
[426] Zbornik, tom IV, knj. 11, str. 568 i 593-594 i knj. 12, str. 376-377, 389-390, 412 i 419-420: Telegrami Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Komandi Superslade od 27. marta do 7. aprila 1943.
[427] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 412.
[428] Isto, str. 406-407. I 610-611.

jednovremeno, prva je noću između 5. i 6. aprila krenula 2. proleterska divizija na odsjeku južno od Foče. O tome je Štab 1. proleterske divizije obavješten u 22 sata 5. aprila. Bilo je to suviše kasno da i on sa divizijom te noći krene preko Drine. Naredio je 7. krajiškoj brigadi da sa jednim bataljonom demonstrira napad prema Foči, a haubičkoj bateriji (divizionu) da ispali 12 granata na to mjesto. Bilo je to sve što je Štab divizije mogao te noći da preduzme. O tome je sjutradan u 6.30 sati obavjestio Štab 1. proleterske brigade, uz napomenu da će joj, čim dozna ishod kod 2. proleterske divizije i dobije direktivu od Vrhovnog štaba, izdati potrebno naređenje.[429]

Šestog aprila štab divizije najprije je preko 7. krajiške brigade uputio naređenje 1. proleterskoj brigadi da završi prpreme i 7. aprila uveče bude spremna za prebacivanje preko Drine,[430] a u 18 sati uputio je avizo naređenje štabovima 1. proleterske i 7. krajiške brigade kojim ih je upoznao sa uspjehom Južne operativne grupe i ukazao da su time stvoreni uslovi i za prebacivanje Sjeverne operativne grupe, nezavisno od dolaska 3. krajiške udarne brigade.[431]

Slijedećeg dana Štab divizije naredio je 1. proleterskoj brigadi da 7. aprila uveče, „u vreme i čas koji Štab brigade bude procenio kao najpovoljniji", otpočne sa prebacivanjem svojih borbenih djelova preko Drine na mjestu koje je izabrao, i da ostaje njen zadatak određen naređenjem Štaba divizije od 29. marta u 16.30 sati. Štabu brigade skrenuta je pažnja da je toga dana vrhovni komandant upozorio na to da svu pažnju treba posvetiti neprekidnosti prebacivanja trupa. Komore i neborački djelovi koji se ne budu mogli prebaciti istovremeno s jedinicama trebalo je da ostanu pod zaštitom 7. krajiške brigade, spremni da se prebace čim za to uslovi budu obezbijeđeni.

Zadatak da obezbijedi prebacivanje 1. proleterske brigade dobila je 7. krajiška i to na način kako joj je bilo precizirano spomenutim naređenjem, odnosno da sa po jednim bataljonom zatvori pravac Foča – Kalinovik i obezbijedi haubičku bateriju (divizion), a zatim i pravce od Jahorine i Goražda prema Ustikolini. Pod njenu komandu stavljena je brdska baterija divizije, a sa njom je trebalo da održava vezu i divizijska bolnica. Pored toga, ova brigada je u tom vremenu trebalo da izvrši i mobilizaciju novih boraca.

[429] Isto, str. 99-100.
[430] Isto, str. 100-101.
[431] Isto, str. 101-102.

Treća krajiška udarna brigada stigla je toga dana (7. aprila) u rejon Kalinovika, gdje je prenoćila. Njoj je Štab divizije naredio da se prikupi u selima na lijevoj obali Kolunske rijeke, između Ravnog vrha (trig. 1040), Ribičkog vrha (trig. 929) i Kotke (k.1231), 3-4 km jugozapadno od Ustikoline, odakle je trebalo da što hitnije organizuje prebacivanje preko Drine radi izvršenja zadatka dobijenog takođe naređenjem od 29. marta u 16.30 sati.

Za Štab divizije bilo je predviđeno da se kreće zajedno sa Štabom 1. proleterske brigade.[432] Nakon što je napisano naređenje, komandant divizije Koča Popović uputio se u Štab 1. proleterske brigade, kako bi neposredno uticao na tok forsiranja, dok je politički komesar divizije, Filip Kljajić Fića, ostao kod haubičke baterije (diviziona), da bi sačekao 3. krajišku udarnu brigadu, sa kojom se još od Boračkog jezera nalazio načelnik Štaba divizije Vaso Jovanović.

Čim je pao mrak 7. aprila djelovi 1. bataljona 1. proleterske brigade počeli su da prenose splavove na obalu Drine kod Ustikoline. Odlučeno je da se vatrena priprema ne vrši kako bi se postiglo iznenađenje. Splavovi su bili glomazni i teški, a uz to i nestručno napravljeni i nepodesni za nošenje. Svaki splav je nosilo oko 30 boraca. Na nekima su vezovi i klamfe popustili a javljale su se i druge teškoće. Sve je to uzelo mnogo vremena tako da je do 2 sata 8. aprila preneseno jedanaest splavova. Četnici su primijetili dovlačenje splavova, pa su počeli da sa suprotne obale otvaraju vatru i pogrdno dovikuju. Nešto iza pola noći otisnula su se prva dva splava od obale. Četnici su ih obasuli vatrom iz mitraljeza. Jedan od splavova brzo je potopljen a na drugom je rafal pokosio čitavu posadu. Zbog toga, kao i kašnjenja u prenošenju splavova, komandant divizije koji se tu nalazio, obustavio je, na prijedlog Štaba brigade, dalje prebacivanje i odgodio ga za iduću noć, jer nije želio da se vrši po danu što bi bilo skopčano s velikim gubicima, kao i zbog želje da postigne iznenađenje.[433]

U nepovoljnoj atmosferi izazvanoj neuspjelim pokušajem forsiranja, Štab 1. proleterske brigade, čim se dobro razdanilo, 8. aprila održao je sastanak sa štabovima bataljona u Odžaku. Sastanku je prisustvovao i komandant divizije. Analizirani su svi uočeni propusti koji su doveli do neuspjeha. Oštro su kritikovani rukovodioci

[432] Isto, str. 107-109: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada i brdskoj bateriji od 7. aprila 1943. u 11.20 sati.

[433] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 44-45: Obavještenje zamjenika načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ članu Vrhovnog štaba Aleksandru Rankoviću od 8. aprila 1943.

izgradnje splavova i rukovodilac prelaza. Odlučeno je da novi prelaz počne u prvi mrak toga dana i da se iz svih bataljona odaberu dobrovoljci koji će kao udarna grupa prvi preći Drinu, obrazovati uži mostobran i omogućiti prelazak ostalih snaga, šireći mostobran prema stepenu njihovog pristizanja. Opšti zaključak sastanka je bio: „Noćas se Drina mora preći!".

U toku dana vršene su posljednje pripreme, otklonjene su uočene slabosti, ponovo pregledani i učvršćivani splavovi, obavljeni posljednji dogovori o tome ko i šta, kako i kada treba da uradi. Održani su sastanci partijskih i skojevskih organiazcija na kojima je insistirano da komunisti u svemu treba da posluže primjerom, a svi borci su upoznati sa značajem izvršenja postavljenog zadatka. Sprema i naoružanje dovedeni su u ispravno stanje. Radi pripreme i podrške forsiranja sa lijeve obale bila su iz tri bataljona predviđena 2 protivtenkovska topa, 15 mitraljeza, 50 puškomitraljeza i 14 srednjih i lakih minobacača. Teškoće su se pojavile kod izbora dobrovoljaca za prve splavove, ali ne zbog toga što ih nije bilo, već što su gotovo svi to željeli da budu.[434] Ipak je, uz mnogo ubjeđivanja, izabrano 36 dobrovoljaca, koji su podijeljeni na bombaška odjeljenja naoružana puškomitraljezima i bombama. Oni je trebalo prvi da se prebace preko Drine i zauzmu rovove na suprotnoj obali, u kojima su se obično nalazila osmatračka odjeljenja – prije nego što ih posjednu jače četničke snage iz Cvilina i Jošanice.

Ovog dana je iz Kalinovika, preko Miljevine, konačno u sastav divizije stigla i 3. krajiška udarna brigada i razmjestila se u selima Kruške, Mirjanovići, Željevo, Putojevići, D. i G. Kremin jugozapadno od Ustikoline. Sačekao ju je politički komesar divizije i upoznao sa situacijom i zadacima. Naređeno joj je da se pripremi za prebacivanje preko Drine.

S obzirom na to da je Južna operativna grupa, odnosno 2. proleterska divizija već bila forsirala Drinu, Vrhovni komandant je toga dana naredio Štabu 1. proleterske divizije da pohita sa prijelazom kako bi što prije presjekao vezu između Foče i Ifsara.[435] Pogrešno obavješten, na osnovu nekih pomijeranja jedinica, da Italijani i četnici užurbano evakuišu Foču, vrhovni komandant je 8. aprila u 13 sati ponovo naredio: „Požurite s prelaskom da što prije izbijete na njihovu odstupnicu Foča – Ifsar".[436]

[434] Miloš Vuksanović, Isto, str. 201.
[435] Tito, Sabrana djela, 14, str. 229.
[436] Isto, str. 231.

U prvi sumrak 8. aprila, borci su, uz velike napore, počeli da donose splavove (ukupno 34) na obalu kod Ustikoline. Oruđa određena za vatrenu podršku postavljena su na vatrene položaje oko mjesta prelaza. Tačno u 19 sati prvi su se otisnuli preko Drine u sandolini Ante Raštegorac, puškomitraljezac i Vajo Kadijević koji je veslao. Iza njih kretali su postepeno dobrovoljci na splavovima koji su mogli da nose 3-5 boraca, uz vatrenu podršku oruđa sa lijeve obale. Prebacivanje je išlo sporo i uz velika naprezanja. Sjećajući se svega tog, Savo Burić, tada komandant 1. bataljona, u svojim sjećanjima je, pored ostalog, napisao: „Mislim da do tada niko od nas nije ni sjeo na splav. Splavove je voda više zanosila nego što se njima moglo upravljati običnim kolčevima. Pristajali smo po stotinu metara nizvodno od predviđenog mjesta. Noću je rijeka izgledala mnogo teža nego što se to po danu činilo. Naročito su vrtlozi bili opasni. Pri naletu na njih splav se okretao u suprotnom pravcu ili se čak vraćao nazad odakle je i krenuo. Još gore od toga, dešavalo se da opaki kovitlac i razbije splav. Naš splav se, iako nizvodno, uredno približavao obali. Kada smo došli blizu obale, nasukali smo se na splav ispred nas. Ovoj grupi su se polomila vesla, te su veslali kundacima pušaka... Uprkos svim ovim nevoljama i opasnostima sa kojima smo se borili, niko riječi nije prozborio iako se išlo u potpunu neizvjesnost, tim prije što je među nama bilo i dosta neplivača. Pristali smo uz obalu, daleko nizvodno. Splavovi se nijesu imali čime vezati za obalu, niti vući uzvodno i prevoziti nazad. Na to se nije ni računalo. Splav smo, kao što su to činile i ostale posade, pustili niz vodu“.[437]

Prvi prebačeni dobrovoljci uspjeli su da unište četničke predstraže, upadnu u njihove rovove, a zatim da odbiju napad četnika od Cvilina i nakon sat borbe, zauzmu to selo. Time je bio obrazovan uski mostobran na desnoj obali, koji je poslužio za prihvat ostalih djelova i kao oslonac za dalji prodor od Drine. U međuvremenu je grupa specijalno određena za to osposobila postojeću skelu (deregliju) i prebacila je na lijevu obalu. I taman što su počeli da je koriste, pogodila ju je mina iz neprijateljevog minobacača i – ponovo oštetila. Trebalo je dosta vremena dok je popravljena, a kada je ujutro osposobljena nastavljeno je samo pomoću nje dalje prebacivanje jedinica, što je išlo znatno brže nego pomoću splavova.

Iako malobrojni, prvi prebačeni dobrovoljci nijesu se zadržavali na obali već su odmah krenuli uz Krčino brdo (trig. 844)

[437] Savo Burić, Kako smo pregazili Drinu, Zbornik sjećanja Prva proleterska, 2, str. 204.

koje je dominiralo okolinom, u namjeri da njime što prije ovladaju. Oko pola noći izbili su pred rovove italijanskog bataljona „Intra". Prvi juriš Italijani su odbili, ali su u drugom, ipak istjerani iz rovova. Sredivši se, Italijani su prešli u protivnapad i zahvaljujući ogromnoj nadmoćnosti, povratili Krčino brdo. Ocijenivši da je to pogodan momenat da proletere odbace natrag, u Drinu, u napad su, naročito u lijevi bok, krenuli četnici. Dočekani su bombama i prisiljeni na povlačenje.

U međuvremenu, dok su vođene te borbe, nastavljeno je prebacivanje boraca. Oko tri sata poslije pola noći svega oko 120 boraca ponovo je krenulo u napad na italijanski bataljon „Intra", koji je brojao oko 600 vojnika podržavanih artiljerijom i četnicima. Sudar je bio žestok. Pretrpevši veoma velike gubitke, Italijani su prisiljeni da napuste Krčino brdo. U tri maha oni su pokušali da ga povrate, ali su uvijek bili odbijeni. Dolaskom novih boraca uspjeh je učvršćen, tako da, kad je svanulo, ovaj veoma važan zemljišni objekat ostao je čvrsto u rukama 1. proleterske brigade, što je omogućilo da se prebacivanje bez ometanja nastavi i u toku dana, uz snježnu vijavicu.

Razbijeni bataljon „Intra", zajedno sa četnicima, povukao se na Kapak (trig. 1203), gdje je prihvaćen od svježeg bataljona „Fenestrele" 3. alpskog puka divizije „Taurinenze", koji mu je pritekao u pomoć iz rejona Čajniča.

U ovim borbama, kao i u toku prevoženja preko Drine, 1. proleterska brigada imala je velike gubitke: oko 30 boraca je poginulo a veći broj je ranjen. U izvještaju Vrhovnom štabu NOV i POJ, upućenom 9. aprila, Štab 1. proleterske divizije za ove borbe je konstatovao: „Neprijateljska utvrđenja i položaji bili su jaki, neprijatelj je bio žilav, uporan i ofanzivan. Samo krajnje zalaganje i veliko junaštvo dobrovoljačke grupe i boraca 1. i 2. bataljona moglo je rešiti ovaj težak zadatak. Predlažem da se rad ovih jedinica istakne".[438]

Prebacivanje 1. proleterske brigade preko Drine završeno je u 13 sati 9. aprila. Kako bi se koja grupa našla na desnoj obali odmah je hitala za ranije prebačenim snagama, pojačavajući ih u gonjenju neprijatelja od Krčinog brda na istok. Oko podne brigada je prešla u napad na Kapak riješena da do kraja izvrši dobijeni zadatak. Italijanski bataljon „Fenestrele", u sadejstvu s četnicima, uporno i žilavo se branio podržavan artiljerijom i minobacačima. Uspio je da u toku poslije podneva odbije pet i po padu mraka, još jedan juriš

[438] AVII, NOR, k. 706A, br. reg. 6/1-7.

brigade. Tek kad je u toku noći jedan batajon uspio da se na desnom krilu brigade probije i sa leđa napadne neprijatelja, Kapak je u zoru 10. aprila zauzet, Italijani i četnici povukli su se 2-3 kilometra na istok, na Goli vrh (trig. 1009) i Raskršće (k. 1221). Zbog zamorenosti i pretrpljenih gubitaka jedinica, Štab brigade je, po naređenju Štaba divizije, prema neprijatelju na Golom vrhu ostavio samo slabije snage, a glavninu povukao na kraći predah.

Još dok se 1. proleterska brigada prebacivala preko Drine, Štab divizije postepeno je približavao 3. krajišku udarnu brigadu Ustikolini, tako da je, čim je prethodna završila prelaz, otpočela da se pomoću skele prebacuje i 3. krajiška. Za svaki slučaj , jedan dio splavova sa splavarima iz 1. proleterske brigade zadržan je u rejonu mjesta prelaza. Prebacivanje 3. krajiške brigade trajalo je čitavo poslije podne i skoro čitavu noć. Prebačeni dijelovi odmah su, obilazeći Krčino brdo s juga, upućivani na desno krilo 1. proleterske brigade – kako je bilo i planirano. Tako se ujutro 10. aprila ova brigada našla u selima: Bogavići, Bjelice, Skobalj, Baždari i Gudelj, orijentisana prema četnicima na Raskršću. Po naređenju Vrhovnog štaba, na lijevoj obali Drine i dalje je zadržana 7. krajiška brigada. Tih dana su na područje zapadno od Drine, gdje se prije forsiranja nalazila 1. proleterska divizija, stigle 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada.

Štab 1. proleterske divizije namjeravao je da, u duhu ranije dobijenog naređenja od Vrhovnog štaba, sa 1. proleterskom brigadom izbije na Vršeljak (k. 1138) i Hunku (k. 1229), oko 4 km zapadno i sjeverozapadno od Ifsara, a sa 3. krajiškom u Han Sohu i Slatinu, pa zatim, obezbjedivši se manjim snagama prema Čajniču, Ifsaru i Goraždu, glavninu obje brigade orijentiše prema Foči, uspostavi vezu sa 2. proleterskom divizijom i zavisno od situacije, pristupi likvidaciji neprijatelja u ovom gradu. Štab divizije očekivao je da će Vrhovni štab, s obzirom na dolazak dvije istočnobosanske brigade na njegov raniji rejon, narediti da se i 7. krajiška brigada prebaci preko Drine.[439] U vezi s ovim planom Štab 3. krajiške udarne brigade je 10. aprila, po naređenju Štaba divizije, pomjerio dva bataljona u Han Sohu i Slatinu, radi uspostavljanja veze s jedinicama 2. proleterske divizije i potpunog opkoljavanja neprijatelja u rejonu Foče, što je tada i ostvareno.

Druga proleterska divizija, kao Južna operativna grupa, do 9. aprila prebacila je preko Drine i sve pozadinske dijelove, zauzela južni

[439] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 125-127: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 9. aprila 1943. u 18 sati.

dio Foče i izbila na donji tok Ćehotine istočno od ovog mjesta. Treća proleterska sandžačka brigada, pod komandom Štaba 2. proleterske divizije, trebalo je po planu da nastupa pravcem Bastasi – Hum – Zlatni bor – Toholje – Zavajit, šireći se prema Čelebiću i da uspostavi vezu s jedinicama Sjeverne grupe kod pilane, na ušću Slatine u Ćehotinu. Ona je 6. aprila i naredne noći prešla Drinu kod sela Kopilovi i poslije više sukoba sa četnicima, u toku naredna tri dana izbila širokim frontom do linije Uzlup – Čelebić – Vikoč, između rijeka Tare i Ćehotine.

Izbijanjem 1. proleterske divizije na liniju Han Soha – Slatina – Guvništa – Kapak i 2. proleterske divizije u međurječje Drine i Ćehotine i okruženjem Foče – ove jedinice su završile forsiranje Drine. Prva proleterska divizija obrazovala je mostobran dubine 6-10 km, koji će joj poslužiti kao oslonac za dalji prodor prema Čajniču i Sandžaku. S obzirom na to da je Drina predstavljala veliku i ozbiljnu prirodnu prepreku na pravcu nastupanja dijela Operativne grupe divizije, kao i na neprijateljske snage koje su pokušale da je iskoriste za odbranu, za Štab divizije, a naročito Štab 1. proleterske brigade, forsiranje je bilo veoma teška i složena taktička radnja, u prvom redu u tehničkom pogledu. A kad se uzme u obzir da divizija formacijski nije imala nikakvih pontonirskih jedinica, niti tehničkih sredstava za savlađivanje vodenih prepreka i da je forsiranje izvršeno pomoću priručnih sredstava, onda se bez ikakvog pretjerivanja može zaključiti da je ono više nego uspješno izvedeno. Nasuprot tome, četnici su, nakon Neretve, Glavatičeva i Kalinovika, doživjeli poraz i na Drini.

Pored toga što je forsiranje rijeke samo po sebi teška i složena borbena radnja, pripreme za forsiranje Drine bile su otežane i samim rasporedom brigada u momentu dobijanja tog zadatka. U dolini Drine kod Ustikoline nalazila se samo 1. proleterska, između Trnova i Kalinovika 7. krajiška, u rejonu Boračkog jezera 3. krajiška, dok je pod komandu Štaba 2. proleterske divizije stavljena 3. proleterska sandžačka brigada. Težište priprema za forsiranje i borbi za obrazovanje mostobrana palo je na 1. proletersku brigadu. Njen štab je, u duhu upustava Vrhovnog štaba i Štaba divizije, morao da: bez iskustva rješava sva tehnička i taktička pitanja forsiranja za čitavu diviziju; organizuje izgradnju splavova od priručnog materijala; otme skelu od četnika; izvidi Drinu od Foče do Osanice; izabere mjesta prelaza, pri čemu se, svakako, rukovodio količinom priručnog

materijala i mogućnošću korišćenja skele. Štab nije znao da su se na pravcu prelaza nalazile glavne neprijateljske snage, što je bio veliki podbačaj obavještajne službe. U uslovima veoma nepovoljnog odnosa snaga, 1. proleterska brigada je – sukcesivnim i brzim uvođenjem u borbu prebačenih dijelova, energičnim nastupanjem, često borbom prsa u prsa i uz upotrebu ručnih bombi – uspjela da osvoji Krčino brdo i Kapak, izbije na liniju mostobrana i omogući prebacivanje ostalih dijelova divizije. To je bilo moguće, prije svega, zahvaljujući nevjerovatno visokom moralu, hrabrosti i požrtvovanju svih njenih boraca i starješina, mada po cijenu velikih gubitaka.

Posebno treba istaći ulogu vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita, koji se sa Vrhovnim štabom i najbližim saradnicima, od kojih svakako treba spomenuti zamjenika načelnika Vrhovnog štaba Velimira Terzića, nalazio u neposrednoj blizini – najprije u selu Drače, a zatim u Govzi. Tito je po izbijanju 1. i 2. proleterske divizije na Drinu u selu Drače održao savjetovanje sa komandantima i političkim komesarima ovih divizija na kom je izrađen detaljan plan forsiranja Drine i daljeg prodora u Sandžak i Crnu Goru. Putem dopisa i depeša upoznavao je štabove sa događajima na drugim frontovirna i ukazivao koje i kakve tehničke i taktičke pripreme treba izvršiti, ne ostavljajući ništa slučaju. Podstrekivao je i ubrzavao rad i dejstva, a po prebacivanju preko Drine i koordinirao dejstva obje divizije. Forsiranjem Drine ostvarena je značajna etapa u realizaciji strategijskog plana o prodoru Operativne grupe divizija prema Sandžaku i Crnoj Gori.

Boj kod Ifsara i oslobođenje Čajniča

Nakon zauzimanja Kapka, Štab 1. proleterske divizije je od zarobljenih italijanskih vojnika i četnika, doznao da se na nizu uzastopnih visova od Kapka prema Ifsaru (Goli vrh, Raskršće, Banjača i Hunka) nalaze jake italijanske i četničke snage. Štab divizije je procijenio da su to glavne snage neprijatelja na sektoru Foča – Čajniče, a ne one u Foči. U stvari, bili su to italijanski bataljoni „Fenestrele“ i „Intra“, podržani divizionom artiljerije 1. alpskog artiljerijskog puka divizije „Taurinenze“, sa dijelovima različitih četničkih jedinica uglavnom iz Vasojevića. Ocjenivši da 1. proleterska

brigada – zamorena u prethodnim borbama u kojima je imala velike gubitke i istrošila znatne količine municije – neće moći sama da ih likvidira, a imajući u vidu da situaciju u rejonu Foče potpuno kontroliše 2. proleterska divizija, Štab 1. proleterske divizije predložio je Vrhovnom štabu da sa 1. proleterskom i 3. krajiškom, napadne i razbije neprijatelja na grebnu između Kapka i Ifsara, umjesto da ih angažuje prema Foči, kako je bilo planirano. Štab divizije dobro je ocijenio da će razbijanje pomenutih snaga povoljno uticati na rješenje pitanja Foče i stvoriti povoljnu perspektivu za razrješenje situacije oko Čajniča i razbijanje četnika vezanih za Italijane, što je bilo vrlo značajno. Vrhovnom štabu predloženo je i to da istočnobosanske brigade smijene 7. krajišku i da se ova prebaci na desnu obalu Drine. Pored pisanog izvještaja,[440] Štab divizije uputio je 10. aprila u 7.30 depešu Vrhovnom štabu, moleći ga za brzi odgovor i direktive za dalji rad u vezi s prijedlogom.[441]

Na odgovor Vrhovnog štaba nije se dugo čekalo. Depešom je naredio Štabu divizije: „Razbiti neprijatelja pred sobom, presijecajući komunikaciju Foča – Ifsar, a s vašim glavnim snagama upraviti dejstvo prema Čajniču, odsijecajući ga od Pljevalja i Goražda. Odmah prebacite i 7. krajišku brigadu".[442] Istog dana, drugom depešom, Vrhovni štab je naredio da se ta brigada angažuje prema Foči. I Štab 1. proleterske divizije radio je veoma brzo jer se nije smjelo odugovlačiti, što bi koristilo neprijatelju da sredi i uspostavi narušeni sistem odbrane. Već u 12.30 sati, 10. aprila, napisao je naređenje štabovima 1. proleteske i 3. i 7. krajiške brigade, upoznao ih sa zadatkom divizije i naredio 1. proleterskoj i 3. krajiškoj da razbiju neprijatelja na Golom vrhu. Raskršću, Banjači i Hunki napadom 1. proleterske od Kapka i udarom 3. krajiške s juga u lijevi bok neprijatelja. Sedma krajiška brigada dobila je zadatak da se odmah prebaci preko Drine, što prije izbije prema Ifsaru i presiječe komunikacije Foča – Slatina i Ifsar – Čajniče oslanjajući se na desno krilo 3. krajiške brigade. Pretpostavljajući da 7. krajiška, s obzirom na udaljenost, ipak neće moći da stigne na vrijeme, to je 3. krajiškoj brigadi još naređeno da odmah po razbijanju neprijatelja glavninom krene prema Ifsaru radi presijecanja odstupnice neprijatelju prema Čajniču, što je trebalo blagovremeno ocijeniti. Obezbjeđenje prema

[440] Zbornik, tom IV, knj. 12 str. 138-140.
[441] Isto, str. 140.
[442] Tito, Sabrana djela, 14, str. 238 i 241.

Goraždu trebalo je da pruži 1. proleterska, a vezu s 2. proleterskom divizijom da uspostavi 3. krajiška brigada.

Način zauzimanja Čajniča trebalo je riješiti poslije izbijanja u Ifsar, za što će biti potrebno usaglasiti rad svih jedinica. Pošto se hirurška ekipa divizije nalazila u selu Odžak, naređeno joj je da se prebaci preko Drine zajedno sa 7. krajiškom brigadom, a zatim kreće pravcem Ostrmci – Guvništa i prema situaciji, na istok. Za sebe je Štab divizije predvidio da se kreće pravcem Ustikolina – Ostrmci – Guvništa – Ifsar.[443] Za to vreme trebalo je da dijelovi 2. proleterske divizije pređu Ćehotinu i izbiju na komunikaciju Foča – Slatina.

Napad je počeo oko 21 sat 10. aprila. Nastupajući s juga, 3. krajiška udarna brigada je sa dva bataljona napala neprijatelja na visovima Hunka, Banjača i Raskršće, dok je 1. proleterska brigada za napad na Goli vrh angažovala tri bataljona. Orna za borbu, 3. krajiška je odlučnim napadom do zore ovladala pomenutim visovima i sa njih odbacila neprijatelja prema Ifsaru u Golom vrhu. Međutim, na Golom vrhu, i pored nastojanja 1. proleterske brigade da ga zauzme, dijelovi bataljona „Intra“ i „Fenestrele“ su, dobro utvrđeni, uspjeli da se održe, ali su se ujutro našli okruženi od jedinica 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Propust je napravljen zato što 3. krajiška nije preduzela gonjenje razbijenih dijelova prema Ifsaru, pa je čak i izgubila kontakt s njima.

Da bi deblokirala okružene snage, Komanda italijanske divizije „Taurinenze“ intervenisala je bataljonom „Eksile“ 3. alpskog puka iz Ifsara. On je oko 11 sati 11. aprila, zahvaljujući magli i nedovoljnoj budnosti jedinica 3. krajiške udarne brigade, uspio da je iznenadi, odsječe dio njenih snaga i probije se do Raskršća, a zatim i da uspostavi vezu sa snagama na Golom vrhu. Komanda italijanske divizije „Taurinenze“ namjeravala je da sa ova tri bataljona, podržana artiljerijom, a „pošto potuku ustaničke snage koje su prodrle u rukav Ustikoline“, krene sa njima „da deblokiraju Foču.[444] Međutim, dogodilo se suprotno – Italijani su potučeni. Pošto su i do tada pretrpjeli teške gubitke, bataljoni „Intra“ i „Fenestrele“ su, čim su se spojili sa bataljonom „Eksile“, počeli da se, pod njegovom zaštitom, povlače prema Ifsaru. Napadani u bokove i sa fronta snagama tri bataljona 1. proleterske i jednog bataljona 3. krajiške brigade. Italijani su u toku povlačenja, još zahvaćeni i panikom, pretrpjeli veoma teške

[443] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 141-143: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 10. aprila 1943. godine u 12.30 sati.

[444] Isto, str. 445-446: Dnevni izveštaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Supersladi od 11. aprila 1943.

gubitke.[445] Nijesu se zadržali u Ifsaru već su odmah, kako su pristizali, produžavali u Čajniče.[446] U toku noći između 11. i 12. aprila u napušteni Ifsar ušli su dijelovi 1. proleterske brigade, dok su se bataljoni 3. krajiške zaustavili na liniji Karauzvići – Vukopine – Stanetići, 2-3 km zapadno od Ifsara.

Nakon razbijanja divizije „Murđe“ u bici na Neretvi, druga italijanska divizija „Taurinenze“ pretrpjela je težak poraz u bici na Drini, odnosno u boju kod Ifsara. Predio od Golog vrha do Ifsara, gdje se boj odigrao, pružao je stravičnu sliku. Mrtvi i ranjeni vojnici, ubijeni i napušteni konji, razbacano oružje i oprema vidjeli su se na sve strane. Među poginulima bili su i komandanti bataljona „Intra“ i „Fenestrele“, a 1. proleterska brigada domogla se zastave 37. čete bataljona „Intra“ 4. alpskog puka. Pored toga, brigade 1. proleterske divizije zaplijenile su 6 brdskih topova (75 mm) bez pojedinih djelova, 9 minobacača, 14 mitraljeza, 200 pušaka, 9 radio-stanica, velike količine municije, sanitetskog materijala, namirnica i razne opreme.[447] I pored neospornog uspjeha, stiče se utisak da je poraz neprijatelja mogao biti još i veći da je Štab 3. krajiške brigade angažovao jače snage, čime bi izvlačenje Italijana s Golog vrha bilo dovedeno u pitanje. Propust je načinjen i u tome što ova brigada nije preduzela energično gonjenje, pa je to neprijatelj iskoristio da se odvoji i istina na brzinu, izvuče iz Ifsara. I gubici 1. proleterske divizije bili su veliki. U poslijednja dva dana borbi 3. krajiška imala je 9 poginulih i 16 ranjenih boraca, dok je 1. proleterska brigada u borbama od Drine do Ifsara pretrpjela gubitke od preko stotinu izbačenih iz stroja.

Čim je doznao za poraz neprijatelja kod Ifsara, Vrhovni štab je depešom naredio Štabu 1. proletrske divizije da sa sve tri brigade odmah preduzme energično gonjenje prema Čajniču, zauzme ovo mjesto i što prije izbije na Metaljku. Istom depešom ga je obavjestio da je naredio 2. proleterskoj diviziji da sa svojim bigadama odmah likvidira italijansku posadu na desnoj obali Ćehotine kod Foče.[448] Štab 1. proleterske divizije primio je depešu u 18.15 sati u selu Crnetići. Trebalo mu je izvjesno vrijeme da uspostavi veze sa štabovima brigada, koje su olabavile u toku gonjenja i da se detaljnije obavijesti o situaciji i stanju neprijatelja na pravcu daljeg nadiranja.

---

[445] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 312-313. Dnevni izveštaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Supersladi od 12. aprila 1943.
[446] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 209-211.
[447] Tito, Sabrana djela, 14, str. 358-359.
[448] Isto, str. 248.

Iako mu još tačno nije bio poznat „stepen raspada neprijateljskih snaga“, Štab divizje je nešto prije pola noći 11. aprila napisao naređenje štabovima brigada da po povezivanju i prikupljanju jedinica nastave prodiranje: 1. proleterska pravcem Krašići – Miljeno, ka cesti Čajniče – Goražde, s tim da sa dva bataljona s obje strane ceste zatvori pravac od Goražda, a sa druga dva pređe pomenutu cestu i u sadejstvu sa 3. krajiškom napadne sa sjevera Čajniče, te sa jednim, koji će ujedno biti i rezerva, organizuje prikupljanje ratnog materijala sa poprišta proteklog boja; 3. krajiška brigada pravcem Ifsar – St. Karaula, radi napada s juga i zapada na Čajniče; 7. krajiška, koja se noću između 10. i 11. aprila prebacila preko Drine i uspostavila vezu sa 2. proletrskom brigadom sjeveroistočno od Foče, pravcem Plansko – Ponikve – Metaljka, s tim da sa dva bataljona zauzme Metaljku i zatvori pravac od Pljevalja s obje strane ceste, a sa jednim napadne Čajniče s istoka.

Štab divizije još je naredio: brdskoj bateriji da osposobi bar jedan zaplijenjeni brdski top i da se kreće na pracu nastupanja 3. krajiške; da odeljenja za vezu prikupi što više telefonskog materijala; da brigade svoje pozadinske dijelove privuku što bliže boračkim jedinicama i da se divizijska hirurška ekipa kreće pravcem Guvništa – Ifsar i dalje, za 3. krajiškom. Kad je naređenje bilo napisano, Štab divizije je obaviješten da je 1. proleterska brigada ušla u Ifsar, pa je u 22.45 samo dopisao da, bez obzira na to, osnovni pravci kretanja i zadaci brigada ostaju.[449]

Baš kad je Štab divizije završavao pisanje tog naređenja, djelovi italijanske divizije „Taurinenze“ su u panici i na brzinu napustili Čajniče, pošto su prethodno porušili i zapalili neke zgrade, a zatim se povukli i iz Metaljke čak u Pljevlja. Brigade nijesu to primijetile, pa su bez dodira s Italijanima nastavile da nastupaju kako im je naređeno. Sedma krajiška brigada primila je naređenje u pokretu, pa je već u 3 sata 12. aprila bez borbe ušla u Metaljku i postavila obezbjeđenja prema Pljevljima. Treća krajiška nastupala je dosta sporo i tek uveče toga dana, oko 20 sati, dijelom snaga ušla u Čajniče, a zatim se razmjestila na prostoru Starovići – Čajniče – Trpinje. I 1. proleterska brigada postupila je kako joj je naređeno. Jedan njen bataljon takođe je, poslije djelova 3. krajiške, ušao u Čajniče. Kakvom su brzinom Italijani napustili Čajniče govore podaci da su uništili skladište benzina i eksploziva i ostavili 8.000 kilograma

[449] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 158-161.

brašna, 5.000 kg makarona, 1.800 l ulja, 3 vagona soli, 3 neispravna kamiona i drugi materijal.[450] Tako bogat ratni plijen dobro je došao iznemoglima, gladnima i bolnicama, za koje je dio, po naređenju Vrhovnog štaba, odmah rezervisan.[451]

U pogledu daljeg angažovanja, Vrhovni štab je 13. aprila naredio Štabu divizije da jedinice zadrži na prostoru Čajniče – Kovač planina, da preduzme nasilno izviđanje prema Pljevljima radi prikupljanja podataka tamošnjoj italijanskoj posadi, obezbijedi se od Goražda i Ustiprače i da dobro zatvori pravac Gotovuša – desna obala Ćehotine, zbog eventualnog pokušaja neprijatelja da tuda pritekne u pomoć opkoljenoj posadi u Foči. Istovremeno je obaviješten da je jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade prebačen na desnu obalu Drine prema Ustikolini, radi zatvaranja pravca koji od Goražda desnom obalom vodi na jug.[452] Namjera Vrhovnog štaba bila je da divizija malo predahne, likvidira zaostale četničke bande na širem području Čajniča, konsoliduje novooslobođenu teritoriju i uspostavi dodir s okupatorskim posadama u okolnim mjestima.

Polazeći od dobijenog zadataka Štab 1. proleterske divizije rasporedio je brigade: 1. proletersku na prostoru od Čajniča do blizu Goražda, sa zadatkom zatvaranja pravca od Goražda, obezbjeđenja Čajniča i ispitivanja stanja u Goraždu putem obavještajnih organa; 3. krajišku na području Prisoje – Metaljka – Staronića, radi kontrolisanja terena istočno od ceste Čajniče – Metaljka, razbijanja eventualnih četničkih grupa ukoliko se nalaze u blizini i sadejstva 7. krajiškoj u zatvaranju pravca od Pljevalja prema Čajniču; 7. krajišku u rejonu Kovač-planine radi zatvarnja pravca od Pljevalja, kontrole prostora na jugu do Ćehotine i uspostavljanja veza sa 3. proleterskom sandžačkom brigadom južno od ove rijeke.

Štab divizije je 23. aprila u 12 sati naredio štabovima brigada i da stalno održavaju čvrstu vezu međusobno i sa Štabom divizije, a da neboračke djelove smjeste na dodijeljene im prostore. Ukazao je i na propuste u protekloj borbi, naročito na neorganizovano prikupljanje plijena, u prvom redu sanitetskog materijala. Štabovima je skrenuta pažnja da vrijeme, dok se ne dobiju direktive od Vrhovnog štaba za dalja dejstva, iskoriste za odmor i ishranu jedinica uglavnom sa terena, jer je većina zaplijenjenih artikala dodijeljena divizijskoj i

[450] Isto, str. 164: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 12. aprila 1943.
[451] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 91.
[452] Isto, str. 91.

Centralnoj bolnici.[453] Istovremeno, predložio je Vrhovnom štabu da pohvali 1. proletersku brigadu sa komandantom Danilom Lekićem – za borbe od Glavatičeva do Čajniča.[454]

Boravak na širem području Čajniča bio je prvi pravi predah za 1. proletersku diviziju. Maksimalno je iskorišćen za vojno-stručni, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad, organizaciono sređivanje, uvođenje novih zaplijenjenih borbenih sredstava u jedinice, jačanje rodova i službi, podizanje higijene i jačanje mjera zdravstvene zaštite, kao i za politički rad na terenu. Popunjena su mjesta poginulih rukovodilaca i to iz redova sopstvenih jedinica, jer se kadrovi sa strane nijesu ni mogli dobiti.

Radi analize proteklih borbi, rješavanja unutrašnjih, organizacionih i formacijskih pitanja, Štab divizije održao je 14. ili 15. aprila sastanak sa štabovima brigada, na kome je temeljito pretreseno stanje u jedinicama i ukazano na mjere koje treba preduzeti u cilju daljeg jačanja divizije kao vojne formacije. Nakon toga, takve sastanke su održali štabovi brigada sa štabovima bataljona, ovi sa komandama četa i komande četa sa komandirima vodova.

Pozivajući se na zaključke sa sastanka sa štabovima brigada, Štab divizije napisao je 16. aprila i naređenje o tome šta treba da urade u pogledu jačanja rodova i službi i podizanja borbene spreme i gotovosti jedinica. Kao prvo, naređeno je da se u jedinicama formiraju stalna protivavionska odjeljenja radi protivvazdušne odbrane streljačkim naoružanjem za vrijeme borbi, na maršu i na odmoru. To pitanje bilo je veoma aktuelno s obzirom na to da se dolaskom proljeća vrijeme proljepšavalo, a time i neprijateljeva avijacija postajala sve aktivnija.

Značajna pažnja poklanjana je i službi veze (tada još nije smatrana za rod) kao vrlo važnom elementu komandovanja. S obzirom na zaplijenjena sredstva veze – poljske kablove i telefone, a naročito radio-stanice i dr – naređeno je da se odmah popune, a ukoliko ih nije bilo da se formiraju vodovi veze u brigadama, na taj način što će svaki vod imati po tri odjeljenja – telefonista, signalista i kurira. Telefonska odjeljenja morala su se snabdjeti poljskom centralom, potrebnim brojem telefona i što većom količinom poljskog telefonskog kabla; odjeljenje signalista barjačićima, signalnim

[453] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 170-172.
[454] Isto, str. 172.

lampama, gerc aparatima (optički instrumenti) i signalnim pištoljima; a odjeljenje kurira potrebnim brojem jahaćih konja. Ukoliko nemaju obučenih telefonista, brigadama je naređeno da odmah upute po dva borca u vod za vezu divizije, gdje će se obučiti. Štabovima brigada stavljeno je do znanja da će njihovi vodovi za vezu dobiti primopredajne radio-stanice čim se obuče radio-telegrafisti. U vezi s tim im je naređeno da odmah pošalju u Štab divizije po dva borca koji će biti upućeni na radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu.

Pošto su do tada od zaplijenjenih brdskih topova 75 mm bila osposobljena tri, Štab divzije povukao je iz brigada oko 65 boraca za popunu divizijske brdske baterije, koja je do tada imala samo jedan brdski top 65 mm, u stvari topovsko odjeljenje. Štab divizije je naredio brigadama da brdskoj bateriji odmah upute zaplijenjene mazge, s tim da za sebe ostave po dvije za protivtenkovske topove i po jednu za topove „pito". Baterija je nastavila rad i na osposobljavanju ostalih zaplijenjenih topova čije su dijelove Italijani razbacali.

Pored brdske baterije Štab divizije popunio je divizijski vod za vezu i ojačao zaštitnu četu. Rasformirao je bolničku četu pri divizijskoj bolnici, pošto njeni pripadnici nijesu odgovorili zadatku, pa su upućeni za borce u jedinice, a od novih, boljih i odgovornijih boraca, dobijenih iz brigada, formirao je novu bolničku četu. Zaplijenjenim oružjem bolje je naoružao 7. krajišku brigadu i naredio štabovima brigada da na terenu izvrše mobilizaciju radi popune prorijeđenih jedinica novim borcima.[455] Štab divizije, sa brdskom baterijom, zaštitnom četom, hirurškom ekipom i prihvatnom bolnicom,[456] smjestio se u Čajniče.

Rad na realizaciji dobijenih zadataka brzo je donosio pozitivne učinke. Uz stečena velika borbena iskustva, visoku političku svijest i moralno-političko jedinstvo, jačanjem rodova i službi, divizija je postpeno podizala i svoju udarnu moć i pripremala se za naredne zadatke. Radilo se brzo i efikasno jer je divizija svakog časa mogla da krene dalje. Na realizaciji dobijenih zadataka, pored štabova i komandi, angažovale su se i partijske i skojevske organizacije. U pogledu vojno-stručnog osposobljavanja nastojalo se da se svaki borac što prije osposobi u rukovanju svim vrstama streljačkog naoružanja, a prije svega automatskim. Pored toga -

[455] Isto, str. 214-216: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 16. aprila 1943. U 12 sati.

[456] Divizijska bolnica nalazila se sa Centralnom bolnicom, jer se još nije bila prebacila preko Drine, u sastav divizije.

kako to piše u izvještaju 2. bataljona Štabu 3. krajiške udarne brigade od 14. aprila, a što se može odnositi na sve bataljone u diviziji, „održavani su vojni časovi, kao napad na grad, noćni napad, osvajanje tvrđava, čistoća oružja, čuvanje municije, opreznost i budnost na svakom mjestu, a naročito na položaju, kao i čuvanje vojničke tajne, o disciplini, hrabrosti, hladnokrvnosti, izdržljivosti, požrtvovanju i inicijativi, o stražama, ratnoj službi, i kao egzercir šta se najmanje još postiže, što se mora popraviti.“[457]

Od svih zadataka koje su dobili štabovi i komande jedinica, najmanje se uspjelo sa mobilizacijom novih boraca. U jedinice je stupio manji broj pojedinaca koji su bili zavedeni i prisilno mobilisani u četnike. Stanovništvo, naročito muslimansko, bilo je nevjerovatno zaplašeno od četnika. Strahovalo je od četničke osvete ako bi neko stupio u partizane. Još su bila svježa sjećanja na zvjerstva počinjena od strane četnika nad muslimanskim življem u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu u februaru 1943. godine, za vrijeme akcije koja je, po naređenju Draže Mihailovića, imala za cilj potpuno uništenje muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti. U toj akciji ubijeno je oko 200 odraslih muslimana i oko 8.000 žena, djece i staraca.[458] Boravak 1. proleterske divizije u ovom kraju i njeno uništavanje četničkih bandi djelovali su na narod kao melem na tešku ranu. Nepovoljna okolnost bila je u tome što se ona tu zadržala kratko vrijeme da bi se mogli postići neki značajniji rezultati u pogledu čvršćeg i masovnijeg vezivanja naroda za NOB.

U to vreme stigla je i dnevna zapovijest vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita od aprila 1943. godine u kojoj je, u ime Vrhovnog štaba, izrazio „priznanje i zahvalnost borcima, komandirima i političkim komesarima 1. proleterske brigade za sjajno izvršene zadatke, za hrabrost i čvrstinu u bojevima kod Glavatičeva, Kalinovika, prilikom prebacivanja preko rijeke Drine i u borbi sa Italijanima na sektoru Drina – Čajniče. U tim bojevima“, pisalo je dalje u Dnevnoj zapovesti, „vi ste pokazali takav herojizam i junaštvo kojim se ponosi sva naša vojska. Isto tako izjavljujem priznanje i zahvalnost komandantu ove brigade Lekiću Danilu za vješto rukovođenje operacijama brigade“.[459]

---

[457] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 194-195.

[458] Radoje Pajović, Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine, Zbornik „Neretva – Sutjeska 1943“, str. 510-519.

[459] Zbornik, tom II, knj. 1, str. 254.

Poraz četnika kod Čelebića

Dok je 1. proleterska divizija vodila borbe s Italijanima i četnicima i nastojala da predahne i organizaciono se sredi poslije tih i prethodnih borbi, dotle se 2. proleterska divizija pripremala da noću između 15. i 16. aprila, sa 2. proleterskom i 2. dalmatinskom brigadom, napadne i savlada italijansku i četničku posadu u Foči, a da 3. proleterska sandžačka brigada u širem rejonu Čelebića obezbijedi napad sa toga pravca.

Nasuprot planovima i pripremama za dalje akcije 1. i 2. proleterske divizije – ni neprijatelj nije mirovao. Prodor ovih divizija preko Drine i blokada Foče, a naročito neuspio pokušaj divizije „Taurinenze" da je, napadom od Ifsara preko Hunke i Golog vrha, deblokira – izazvali su izuzetne mjere u italijanskim štabovima. Čak je i italijanska Vrhovna komanda, da bi deblokirala Foču i spriječila prodor partizana u Sandžak, iako je u Crnoj Gori i Hercegovini imala dva armijska korpusa, zatražila pomoć od njemačke Vrhovne komande oružane sile (Ober-commando der Wehrmacht – OKW). U telegramu od 13. aprila, kojim je italijanska Vrhovna komanda obavijestila Generalštab kraljevske vojske, Guvernatorat Crne Gore i Superslodu, pored ostalog je pisalo: „Ova Vrhovna komanda je zatražila od OKW da nam pomogne u oslobođenju ovog garnizona. Oslobađanje bi trebalo da se izvrši pomoću njemačke akcije iz Goražda ka Foči i po mogućstvu, akcijom VI armijskog korpusa, pojačanog njemačkim trupama sa pravca Kalinovik – Foča. Posebna pomoć je tražena od OKW za dejstvo većih razmjera u Sandžaku protiv glavnine partizana koja je tamo naišla".[460]

Na molbu Italijana, OKW je naredila da se garnizonu u Foči pruži pomoć upotrebom vazduhoplovnih snaga i što je brže moguće, jednom borbenom motorizovanom grupom, za koju se predviđalo da će biti spremna za akciju 18. ili 19. aprila, u dogovoru s italijanskim komandama. Obavještavajući o tome Superslodu, u telegramu od 15. aprila Generaštab italijanske kraljevske vojske joj je ukazao na neophodnost da italijanske trupe dejstvuju iz Sandžaka i Hercegovine kako bi onemogućile partizane da spriječe deblokadu Foče. „Molim stoga", pisalo je u telegramu, „da se pobrinete: da Guvernatorat Crne Gore naredi akciju na pravcu Pljevlja – Foča, a Gl. Generalštab

[460] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 456-459.

kraljevske vojske iz zone Mostar ka Foči. Za koordinaciju akcije sporazumjeti se sa Njemačkom komandom u Hrvatskoj".[461]

Pošto su pripreme i dogovaranja između italijanskih i njemačkih komandi sporo napredovali, italijanski Guvernatorat i Komanda trupa u Crnoj Gori usmjerili su jaku četničku grupaciju između rijeka Tare i Ćehotine protiv 2. proleterske divizije, s namjerom da je odbace na lijevu obalu Drine i deblokiraju Foču. Istovremeno su četnici, uz podršku italijanskih snaga, preduzeli napade pravcima: Goransko – Avtovac, Bileća – Gacko – Mostar – Nevesinje i Konjic – Glavatičevo, protiv 3. i 7. divizije, s ciljem da ih izbace iz Hercegovine i spriječe da prodru u Crnu Goru. Za napad na 2. proletersku diviziju angažovane su jake četničke snage pod komandom Pavla Đurišića, sastavljene od Samostalnog ibarskog odreda, dovučenog iz Srbije i osam brigada: Kolašinske, Bjelopoljske, Durmitorske, Pljevaljske, Mileševske i tri vasojevićke jurišne, ukupne jačine oko 3.000 četnika, dobro naoružanih streljačkim oružjem dobijenim od Italijana. Dio ove grupacije, uglavnom sandžački četnici i Ibarski odred, prikupio se jugozapadno od Pljevalja, u rejonu Meljaka, dok se drugi dio, uglavnom crnogorski četnici, iz rejona Žabljaka između 14. i 15. aprila prebacio preko Tare kod sela Tepaca u rejon Bobova, a noć kasnije dio preko podignutog mosta kod Uzlupa prema Zlatnom boru. Nasuprot ovim četničkim snagama, u međuprostoru između rijeka Tare, Drine i Ćehotine zatekla se, razvučena na širokokom frontu od oko 30 km, 3. proleterska sandžačka brigada – sa po jednim bataljonom u rejonima: Bastasi – Šćepan Polje; Uzlup – Zlatni bor; Hočevo – Čelebić i Podgaj – Fališi. Njeno brojno stanje bilo je svega oko 700 boraca.

Napad četnika otpočeo je iznenada za brigadu, u zoru 15. aprila sa dvije kolone: desnom sjeverno od planine Ljubišnje opštim pravcem Meljak – Popov Do – Vojtine – Viševina (trig. 1289) – Fališi; lijevom južno od Ljubišnje, opštim pravcem Bobovo – Meštrovac – Velimći – Hočevo. Namjera im je bila da partizanske snage u rejonu Čelebića obuhvate sa sjevera i juga i unište. Udar brojno daleko nadmoćnijih četničkih snaga primio je na sebe najistureniji bataljon na jugoistoku u rejonu Čelebića. Poslije žestokih sudara sjeverno i jugozapadno od Čelebića, naročito na Viševini i Velikoj tavni (trig. 1216), u kojima je pretrpio velike gubitke i neuspjelih intervencija manjih dijelova još dva bataljona prema desnom i lijevom krilu

[461] Isto, str. 480-483.

četnika, bataljon se povukao na sjeverozapad od Čelebića, tako da se krajem dana front brigade protezao linijom Uzlup – Ilijina glava (trig. 1124) – Vrbica – Vakuf – Dikanj – Tvrdaci.

Čim je obavješten o napadu četnika, vrhovni komandant NOV i POJ je zbog toga, kao i zbog jačine posade Foče i eventualno velikih žrtava, obustavio toga dana napad na grad i o tome obavijestio štabove 1. i 2. proleterske divizije. Istovremeno je Štabu 1. proleterske divizije naredio da odmah ispita jačinu neprijateljeve posade u Pljevljima i uslove za njenu likvidaciju, s tim da jednu brigadu zadrži na prostoru Goražde – Čajniče i čisti teren od četničkih bandi, a da se sa ostale dvije brigade pomjeri bliže Pljevljima, čisteći okolni teren i poboljšavajući uslove ishrane do daljeg naređenja.[462] A kada je upoznat sa situacijom 3. proleterske sandžačke brigade, Tito je još istog dana naredio Štabu 1. proleterske divizije da najhitnije uputi jednu brigadu pravcem Kovač – Gradac – Meljak – Koviljka – Oštriokovo brdo – Vranovina u pomoć 3. sandžačkoj brigadi, radi uništenja četničkih snaga kod Čelebića, u cilju usaglašenja dejstva sa Štabom 2. proleterske divizije.[463] Obavještavajući ga o tome, Tito je istovremeno naredio Štabu 2. proleterske divizije da mora razbiti pomenute četničke snage i da za to angažuje i 2. proletersku brigadu.[464]

Kao što se vidi, zamisao vrhovnog komandanta NOV i POJ bila je da se, kombinacijom dejstava s fronta i iz pozadine, unište četničke snage na širem području Čelebića. Međutim, da bi se to ostvarilo bilo je nužno da 3. proleterska sandžačka brigada, koja se frontalno suprotstavljala četnicima, stvori potrebno vrijeme. Naime, Štab 1. proleterske divizije uputio joj je kasno u noći 15. aprila u pomoć 7. krajišku brigadu iz rejona Kovač-planine. A kako se radilo o dubokom obuhvatu, njoj je bilo potrebno duže vrijeme da stigne u određeni rejon i napadne četnike iz pozadine.

Nesmanjenom žestinom i brojno jačim snagama, četnici su nastavili da napadaju i u toku noći i narednog dana, 16. aprila. Vodeći teške borbe, naročito kod Ilijine glave (trig. 1124), Vakufa, Jameline (trig.1248), Podgaja i Zlatnog bora i trpeći velike gubitke, 3. proleterska sandžačka brigada i dalje se postepeno povlačila na zapad. U toku dana Štab 2. proleterske divizije intervenisao je sa po jednim bataljonom iz 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade na lijevom krilu

[462] Tito, Sabrana djela, 14, str. 177 i 279.
[463] Isto, str. 281 i 284.
[464] Isto, str. 282 i 285.

brigade, ali to nije bilo dovoljno da se četnici zaustave. Pred kraj ovog dana 3. proleterska se našla na položajima: kolibe Nadbučje, Kunar i kose zapadno od Podgaja, oko 12-13 km jugoistočno od Foče.

Ocjenivši da je 2. proleterska divizija dovedena u težu situaciju, vrhovni komandant je tog dana depešom naredio Štabu 1. proleterske divizije da joj u pomoć uputi još jednu brigadu i to preko Vikoča, ukazavši mu da je sadejstvo 3. i 7. krajiške brigade 2. proleterskoj diviziji neophodno.[465] Istovremeno, obavijestio je Štab 2. proleterske divizije o upućivanju ovih brigada i naredio mu da neprijatelja mora razbiti i za to angažovao i 2. proletersku brigadu i dio 2. dalmatinske brigade, „samo da se bande razbiju i unište".[466] Štab 1. proleterske divizije odmah je naredio 3. krajiškoj udarnoj brigadi da se prikupi i preko Vikoča, krene u pomoć 2. proleterskoj diviziji. Pošto nije znao situaciju u kojoj se ova divizija nalazila, to ni brigadi nije mogao da da konkretniji zadatak. Ukazao joj je da po prelasku Ćehotine i uspostavljanju dodira s neprijateljem istog energično napadne, ne čekajući da uspostavi vezu sa 7. krajiškom i 3. proleterskom sandžačkom brigadom. „Od brzine pokreta i ulaska u borbu", pisalo je u naređenju Štaba divizije, „zavisiće rešenje situacije na ovom sektoru". U vezi s upućivanjem 3. krajiške brigade južno od Ćehotine, Štab divizije je u depeši od 17.50 naredio Štabu 1. proleteske brigade da uputi jedan bataljon u rejon Metaljka – Kovač-planina radi smjene krajiške brigade i zatvaranja pravca od Pljevalja, čime se zadatak 1. proleterske brigade znatno proširio.[467]

Tokom 16. i 17. aprila Štab 2. proleterske divizije uputio je još po jedan bataljon iz 2. proleterske i 2. dalmatinske brigade na lijevo krilo 3. proleterske sandžačke brigade, prema Zavajitu i Vikoču. Time je njen front postepeno sužavan, a brigada postepeno prikupljana ali još uvijek razvučena, u južnom dijelu zone između Drine i Ćehotine. Ove noći je Štab 2. proleterske divizije pokušao da protivnapadom zaustavi i odbaci četnike, ali bez uspjeha. Treća proleterska sandžačka brigada nije ni stigla da se grupiše i krene u protivnapad, a dva bataljona 2. dalmatinske brigade, koja su napadala sjeverno od nje, bila su i suviše slabe snage da bi postigli neki uspjeh.

Sedamnaestog aprila 3. proleterska sandžačka brigada, pružajući jak otpor, nastavila je da usporava nadiranje daleko

[465] Tito, Sabrana djela, 15, str. 7 i 12.
[466] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 117 i 118.
[467] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 216-217.

brojnijih četničkih snaga. Ona je i pored oskudice u municiji, nanosila četnicima gubitke i stvarala potrebno vrijeme za angažovanje jačih snaga 1. i 2. proleterske divizije. Žestoke borbe vođene su za Zečije brdo (trig 1689), Pliješ (trig.1716), Gradinu (k. 1473) i Slabić (k. 1504), nakon čega se brigada povukla na Kruščičko brdo (trig. 1170) i sjeverno od njega, a djelovi 2. dalmatinske i 2. proleterske brigade bili su prisiljeni da se povuku sa Trovrha (k. 1386), Humića (trig. 1326) i Bakića (trig. 1444).

Izbijanjem četnika na Humić, Bakić, Slabić i Gradinu, na oko 8 km jugoistočno od Foče, situacija na ovom dijelu fronta ozbiljno se pogoršala. Ugrožen je mostobran kod Broda i pozadinski dijelovi 2. proleterske divizije koji su počeli da se prebacuju preko Drine na njenu lijevu obalu, pa je i divizijska bolnica tamo evakuisana. U takvoj situaciji Štab 2. proleterske divizije prešao je, tačno u ponoć između 17. i 18. aprila, u protivnapad sa 3. proleterskom sandžačkom i dijelovima 2. proleterske i 2. dalmatinske brigde, sa ciljem protjerivanja četnika i uništenja njihove žive sile, pri čemu je računao i na napad 7. krajiške brigade u leđa neprijatelja pravcem Gradac – Meljak – Čelebić.

Treća proleterska sandžačka, ojačana jednim bataljonom 2. proleterske brigade, kao desna napadna kolona 2. divizije napadala je opštim pravcem Kruščičko brdo – Pliješ – Lanište – Čelebić, dok je sjeverno od nje, kao lijeva napadna kolona, napadala 2. proleterska brigada (bez dva bataljona), ojačana sa dva bataljona 2. dalmatinske brigade, opštim pravcem Humić – Korče – Tvrdaci Ječmište – Čelebić.[468] Četnici su bili iznenađeni jer nijesu ni pomišljali da bi partizanske snage, poslije trodnevnih borbi i odstupanja, mogle preći u protiv-napad. Napadajući u dvije potkolone, 3. proleterska sandžačka brigada razbila je četnike na Pliješu, Slabiću i Zečijem brdu, nakon čega su ubrzano počeli da se povlače prema Čelebiću i Uzlupu. Tom gotovo paničnom povlačenju mnogo je doprinijela 7. krajiška brigada, koja je, pošto je prešla Ćehotinu kod Gradca, 17. aprila izbila u Meljak, odakle je bez zadržavanja krenula na zapad prema Čelebiću radi napada u leđa četnicima, a ne na jug prema Kolijevki, kako je bilo planirano. Ona je rano ujutro 18. aprila izbila kod Čelebića i na prepad ga zauzela, a zatim je razbivši četnike koji su se tu zatekli zauzela sela Rijeku i Suho Polje u blizini Čelebića. Lijeva napadna kolona 2. proleterske divizije, pošto je kasnije krenula u

[468] Isto, str. 222-226: Zapovijest Štaba 2.proleterske divizije od 17. aprila u 19 sati.

napad zbog kasno primljenog naređenja, nije ni došla u dodir sa četnicima koji su brzo odstupali u pravcu Čelebića. Pošto je u toku noći bila smijenjena od jednog bataljona 1. proleterske brigade, 3. krajiška udarna brigada je u 5 sati 17. aprila iz šireg rejona Kovač-planine (sela: Bukovik, Dubrava, Skenderovina, Kovač, Mirovići, Kačak) krenula prema Vikoču pravcem Čitluk – Klapuhe – Raščići – Tupci – Vukosavići. Usput je kod sela Kovačevići razbila veću grupu četnika i ujutro sljedećeg dana prešla Ćehotinu i izbila u Vikoč, odakle je dva bataljona uputila u selo Tvrdaci.[469] Međutim, glavne četničke snage već su bile razbijene. Bježale su od Čelebića na jugoistok.

U sprječavanju prodora četnika prema Foči, a naročito u protivnapadu 2. proleterske divizije, glavnu ulogu je odigrala 3. proleterska sandžačka brigada, iako štab ove divizije nije bio zadovoljan radom brigadnog štaba u ovim borbama. Brigada je u nepovoljnim uslovima, razvučena na širokom frontu, primila udar brojno znatno nadmoćnijih četničkih snaga, a zatim ih, postepeno odstupajući, u trodnevnim borbama iscrpljivala i lomila njihovu udarnu moć. A kad je 2. proleterska divizija prešla u protivnapad – rješenje je palo na pravac njenog napada. Sve je to ona platila vrlo velikim gubicima: u tri dana borbi, od 15. do 18. aprila su – kako je 19. aprila izvještavao Štab Sandžaklija – poginula njena 42 borca, a njih 30 je ranjeno.[470] U izvještaju Štabu 2. proleterske divizije od 19. aprila 1943. godine, Štab brigade je ocijenio: „Borci naše brigade dobro su se držali i zalagali, odstupanje su vršili pod jakom navalom neprijatelja, često puta i zbog nedostajanja municije za automatska oružja. Štabovi bataljona i komande četa pokazali su se na visini, osim nekih u momentu povlačenja drugog dana (17.ov.m.), a naročito su hrabrost, samopregor, zalaganje i junaštvo pokazali borci, štabovi bataljona i komande četa u protivnapadu noću 17. i 18.ov.m., što treba istaći i pohvaliti“.[471]

Veliki doprinos uspjehu u protivnapadu dala je 7. krajiška brigada – napadom u leđa četnicima kod Čelebića, što je dovelo do njihovog brzog sloma i hitnog izvlačenja sa svih pravaca i odstupanja glavnim snagama preko Tare kod Uzlupa i Tepaca za Crnu Goru, a manjim snagama između Tare i Ljubišnje preko Meštrovca, prema Sandžaku. Na brzo izvlačenje četnika uticali su, kao velika pretnja

[469] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 29: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade Štabu 1.proleterske divizije od 2. maja 1943.
[470] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 257-261.
[471] Isto.

zbog udara u njihov desni bok i lijevokrilna napadna kolona 2. proleterske divizije u protivnapadu i približavanje 3. krajiške udarne brigade Vikoču. Dok je Vrhovni štab koordinirao dejstva 1. i 2. proleterske divizije, Štabu 2. proleterske divizije bilo je veoma teško da bez radio-veze organizuje bolje sadejstvo svih brigada angažovanih u protivnapadu, a pogotovo sa 7. i 3. krajiškom, koje su se, u momentu prijema naređenja da priteknu u pomoć 2. proleterskoj diviziji, nalazile daleko od borbi. Bilo je potrebno vrijeme da se savlada razdaljina, a manevar pješice, još po besputnom terenu, nije mogao biti brži. I kada je 7. krajiška brigada prešla Ćehotinu kod Gradca, o čemu su Italijani i četnici odmah obaviješteni[472] i pošto se žurilo da se četnici što prije napadnu u leđa, ona je od Meljaka upućena prema Čelebiću, a ne južno od Ljubišnje kako je bilo planirano, tako da su se četnici dijelom baš tuda izvukli, čime su izbjegli okruženje, a time i teži poraz.

Borbe na području Goražda i Pljevalja

Dok se 3. proleterska sandžačka brigada borila pod komandom Štaba 2. proleterske divizije, 1. proleterska brigada je – poslije boja kod Ifsara i nakon upućivanja 7. i 3. krajiške brigade u pomoć 2. proleterskoj diviziji – bila raspoređena na prostor između Goražda i Pljevalja, radi sprječavanja ispada neprijatelja iz ovih mjesta na oslobođenu teritoriju, čišćenja sela od zaostalih i razbijenih četničkih jedinica, političkog djelovanja u narodu, mobilizacije novih boraca i ratnog predaha. Njene glavne snage nalazile su se prema Goraždu, raspoređene od Trebeškog brda, preko Podkozare do Paljike (trig. 1164), oko nedjelju dana neangažovana u borbama. Polazeći od toga da su neprijateljeve snage u Goraždu relativno slabe i da bi se njegovim zauzimanjem došlo do municije u kojoj se oskudijevalo, Štab 1. proleterske divizije predložio je Vrhovnom štabu da ga sa brigadom napadne i zauzme. To je Vrhovni štab 14. aprila odlučno zabranio, jer nije želio da se upliće u nepotrebne borbe s obzirom na još dva momenta: još uvijek veliki broj ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici; strategijski plan daljeg angažovanja Operativne grupe divizija.[473]

[472] Isto, str. 496-497: Telegram italijanskog 6.armijskog korpusa Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija“ od 17. aprila 1943.
[473] Tito sabrana djela, 14, str. 270 i 274.

U vezi sa italijansko-njemačkim dogovorom za deblokadu Foče, u Goražde je 19. aprila,[474] sa pravca Rogatice, stigao ojačani 2. bataljon 369. puka njemačke 369. legionarske „vražje" divizije.[475] Obavještajne službe brigade i divizije to su odmah doznale, ali ne i pravi cilj njegovog dolaska u Goražde. Već sljedećeg dana ovaj bataljon prebacio je manje djelove preko mosta na desnu obalu Drine a 21. i 22. aprila preduzimao je nasilna izviđanja južno od Goražda prema Zupčićima i Podkozari, ali je oba dana, uz osjetne gubitke, odbačen od djelova 1. proleterske brigade.

Dok je 1. proleterska brigada motrila na neprijatelja u Goraždu i spriječavala mu ispade na oslobođenu teritoriju, vrhovni komandant NOV i POJ je odmah poslije poraza četnika kod Čelebića – u duhu strategijskog plana – sa glavninom 1. i 2. proleterske divizije preduzeo nastupanje prema Sandžaku i Crnoj Gori. On je 19. aprila depešom naredio Štabu 1. proleterske divizije da sa 3. krajiškom udarnom i 3. proleterskom sandžačkom brigadom (čime je vraćena u sastav divizije) odmah krene od Čelebića i izbije na Kovren i to dvema naporednim kolonama: sa 3. sandžačkom pravcem Čelebić – Bobovo – Glibaći – Krupice – Kovren, a sa 3. krajiškom pravcem Čelebić – Meljak – Hoćevina – Podpeć – Maoče – Vrulja – Kovren. Brigade su dobile zadatak da se zadrže na prostoru Vrulja, Kozice, Kovren i Bliškovo, očiste od četnika sva sela južno od linije Pljevlja – Mihajlovići i izvrše mobilizaciju novih boraca i uspostave narodnu vlast. Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da i dalje ostane na prostoru Čajniče – Kovač, s tim da, pored obezbjeđenja od Pljevalja i Goražda, čisti od četnika sela sjeverno od Čajniča i zapadno i sjeverno od Pljevalja. Štabu divizije još je naređeno da uspostavi radio-vezu sa 1. proleterskom brigadom, ali se to tada još nije moglo ostvariti. Tom naredbom 7. krajiška brigada stavljena je pod komandu 2. proleterske divizije.[476]

---

[474] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 268-269: Izvještaj Obavještajnog centra 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu NOV i POJ od 20. aprila 1943.

[475] Njemačku 369.legionarsku „vražju" diviziju (službeni naziv 369. hrvatska pješadijska divizija) sačinjavali su: štab, 369. i 370.pješadijski legionarski puk od po tri bataljona, 369.artiljerijski legionarski puk od tri diviziona i divizijski prištapski bataljoni: izviđački, pionirski, protivtenkovski, za vezu i puk za snabdijevanje. Njen starješinski kadar, od komandira četa pa naviše, a poneki i komandir voda, sačinjavali su Nijemci sa završenim vojnim školama. Vojnici – legionari bili su dobrovoljci iz NDH – uglavnom ustaše, koji su završili šestomjesečnu vojnu obuku u njemačkim kasarnama i bili dobro uvježbani. Divizija je 11. maja 1943. godine brojala 11.363 oficira, podoficira i vojnika.

[476] Tito, sabrana djela, 15, str. 22.

Istog dana Tito je depešom naredio Štabu 2. proleterske divizije – o čemu je obavijestio i Štab 1. proleterske divizije – da sa 7. krajiškom brigadom pređe Taru između Tepaca i Lever-Tare i zauzme Žabljak i Jezera; da 2. proletersku brigadu privremeno zadrži u rejonu Čelebić – Uzlup, s tim da dio snaga pokuša da prebaci preko Tare u Pivu, dok je 2. dalmatinska brigada dobila zadatak da Foču i dalje drži u blokadi.[477] Istovremeno, vrhovni komandant je preduzeo mjere da se dio Centralne bolnice, uglavnom sa pokretnim ranjenicima i bolesnicima, sa područja Bjelemići – Kalinovik prebaci u rejon Čelebića.

Štab 1. proleterske divizije je uveče 19. aprila u 19.30, napisao naređenje štabovima brigada i upoznao ih sa zadatkom dobijenim od vrhovnog komandanta,[478] tako da su 3. krajiška udarna i 3. proleterska sandžačka brigada još u toku noći krenule određenim pravcima. Međutim, zbog pojave djelova 369. legionarske divizije u Goraždu i obavještenja da se i Italijani u Pljevljima pripremaju za napad prema Foči i Goraždu, Tito je unekoliko izmijenio zadatak 1. proleterskoj diviziji i saobrazio ga novoj situaciji. On je u 5 sati 20. aprila, depešom naredio njenom štabu: da 1. proleterska brigada i dalje ostane na prostoru Čajniče – Metaljka s naslonom na 3. krajišku brigadu; da se 3. krajiška zaustavi i razmjesti na području sela Brvenica, Glisnica i Boljanići, 10 do 15 km sjeverozapadno od Pljevalja; da 3. proleterska sandžačka nastavi da nastupa pravcem Čelebić – Bobovo – Hoćevina – Potpeć – Maoče, zadrži se oko Maoča, vrši mobilizaciju i uspostavi narodnu vlast oslanjajući se na 3. krajišku; zatim da se divizijska bolnica i magacini prebace u Meljak, a Štab divizije bude kod 3. krajiške udarne brigade.[479]

Već u 8.30 sati toga dana Štab 1. proleterske divizije je upoznao štabove brigada sa novim zadacima dobijenim od vrhovnog komandanta. Nastupajući određenim pravcem, 3. krajiška udarna brigada je 21. aprila izbila širokim frontom prema Pljevljima na liniju Kruševo – Hoćevina – D. Brvenica – Glisnica – Jakubov Grob. Slijedećeg dana su se njeni djelovi i djelovi 3. proleterske sandžačke brigade sukobili sa manjim snagama Italijana i četnika kod Kruševa i odbacili ih prema Pljevljima.[480] Treća proleterska sandžačka brigada izbila je 21. aprila na prostor Glibaći – Kosanica –

[477] Isto, str. 23.
[478] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 243-245.
[479] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 143.
[480] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 29-30.

Kutuša – Bitine i presjekla cestu Pljevlja – Šavnik. Toga dana 7. krajiška brigada zauzela je Žabljak.

Radi upoznavanja sa situacijom na širem području Pljevalja, Goražda i Foče, kao i dopune zadataka, Štab 1. proleterske divizije uputio je uveče 23. aprila naređenje štabovima brigada i ukazao im da njihovi zadaci dobijeni prethodnih dana i dalje ostaju, s tim što se proširuju. Tako je 1. proleterska brigada, zavisno od situacije kod Goražda, trebalo da češće i dublje kontroliše teren uglavnom sjeverno i istočno od Čajniča i izviđa prema Limu; 3. krajiška da jačim djelovima krstari terenom sjeverno od Pljevalja do linije Poblaćnica – Kaluđerovići, radi uništenja četničkih bandi ukoliko se tamo nalaze, zatim da uništava isturene djelove italijanskih i četničkih snaga u sistemu spoljne odbrane Pljevalja, a da bi to mogla da vrši naređeno joj je da skrati front i razmjesti se na prostor G. Drvenica – Glisnica – G. Krče. Manji dio snaga trebalo je da ostavi na lijevoj obali Ćehotine, u rejonu D. Brvenica – Hoćevina, radi zaštite bolnice u Meljaku sa pravca Pljevalja i održavanja veze sa 3. proleterskom sandžačkom brigadom, kojoj je naređeno da sa prednjim djelovima izbije na Kovren i zatvori pravac Pljevlja – Šahovići, a da joj baza i oslonac za dejstva prema ranije dobijenom zadatku bude područje Kovren – Gorice – Vrulja. Štabovima brigada ponovo je 23. aprila u 21 sat naređeno da u svojim vodovima za vezu odmah formiraju telefonska odjeljenja, što prije ih snabdiju telefonskim materijalom i pristupe obuci telefonista.[481] Slijedećeg dana u 8 sati komandant divizije je dopisom – pored obavještenja o situaciji gdje se nalaze 3. proleterska sandžačka i 3. i 7. krajiška brigada – obavijestio Štab 1. proleterske brigade da će mu, čim se vrate sa kursa, uputiti par radiotelegrafista radi uspostavljanja međusobne radio-veze.[482] Kao što se vidi, Štab divizije je skoro svakodnevno, pisanim naređenjima i obavještenjima, upoznavao štabove brigada sa vojno-političkom situacijom na širem području i usmjeravao njihova dejstva i rad u duhu naređenja dobijenih od vrhovnog komandanta.

U nastupanju prema Kovrenu, 3. sandžačka izbila je 24. aprila na prostor Maoče – Kosanica – Tulovo – Čavanj. Njoj su se na pravcu daljeg nastupanja na području Kovren – Bliškovo – Stožer – Barice, odnosno u rejonu sjeverozapadno od Šahovića, ispriječile četničke snage koje su sačinjavali Mileševski, Drinski i Romanijski četnički

[481] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 281-284.
[482] Isto, str. 294-295.

korpus, reorganizovani u „leteće brigade“ koje su obrazovale 1. leteći ravnogorski korpus pod komandom Zaharija Ostojića, ukupne jačine oko 1.500 četnika. Štab 3. sandžačke odmah je obavijestio Štab divizije o četnicima i ovaj je na to brzo reagovao.

Ocijenivši da je za razbijanje četnika i izbijanje na Kovren potrebno da 3. proleterska sandžačka brigada dejstvuje koncentrisano, a da joj lijevi bok i pozadinu obezbijede druge snage, Štab 1. proleterske divizije naredio je 25. aprila u 7.15 3. krajiškoj udarnoj brrgadi da glavninu svojih snaga rasporedi na lijevoj obali Ćehotine, na prostor D. Đrvenica – Hoćevina – Podpeće, radi zatvaranja pravaca od Pljevalja prema Meljaku i Kosanici, obezbjeđenja lijevog boka i pozadine 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi i sadejstva sa njom, dok je manji dio snaga trebalo da zadrži na desnoj obali Ćehotine, u rejonu G. Brvenica – G. Krče, zbog zatvaranja pravca od Pljevalja ka Boljanićima. Prvu proletersku brigadu i dalje je zadržao sa glavninom prema Goraždu, s tim što je ona trebalo da jedan bataljon uputi na prostor Boljanići – Kovač-planina. Istovremeno je 3. proleterskoj sandžačkoj brigadi naredio da odmah otpočne sa razbijanjem četničkih bandi koje su se pojavile oko Kovrena i posijedanja prostora Maoče – Kovren – Vrulja, radi ostvarenja zadataka dobijenih prethodnim naređenjem.[483]

Nasuprot zadatku 3. proleterske sandžačke brigade, pomenute četničke snage su se pripremale da je napadnu i razbiju i istovremeno, očiste „crvena sela“ Vaškovo, Prenćane, Krupice, Kotlajiće, Varine i Maoče od pristalica NOB-a. Prema naređenju potčinjenim jedinicama komandanta 1. letećeg ravnogorskog četničkog korpusa od 25. aprila 1943. godine, pomenuta sela trebalo je očistiti „od boljševika meštana... pohvatati i na licu mesta streljati, kuće im zapaliti i imovinu zapleniti“,[484] što su i uradili sa Vaškovom. Četnici su prvi krenuli u napad u toku druge polovine noći između 25. i 26. aprila. Napadali su širokim frontom u više napadnih kolona od Kovrena, Stožera i Barica prema Vrulji, Maoču i Čavnju s težištem na svom lijevom krilu (prema Čavnji) kako bi udarom u desni bok i iz pozadine na 3. proletersku sandžačku brigadu ostvarili namjere. Brojno jači i dobro od Italijana snabdjeveni streljačkom municijom, četnici su u početku imali uspjeha. Bataljon iz rejona Čavnja, koji je na sebe primio udar

[483] Isto, str. 298-299.
[484] Zbornik, tom HIV, knj. 2, str. 622-624.

glavnih četničkih snaga, počeo je da se povlači prema Pušanjskom Dolu. Međutim, kada je Štab brigade prešao u protivnapad sa tri bataljona, četnici su, dobro koordiniranom vatrom i udarom, bili primorani da se brzo povuku prema Šahovićima. Brigada je produžila da nastupa prema jugoistoku i 28. aprila izbila na prostor Barice – Stožer – Kovren i presjekla cestu Pljevlja – Bijelo Polje.[485]

Dok je 3. proleterska sandžačka brigada prodirala prema Kovrenu, 1. proleterska je, razvučena na prostoru od Boljanića do Drine, dijelom snaga spriječavala ispade neprijatelja iz Goražda prema Čajniču i Foči, izvodila vojno-političku obuku kad nije bilo borbi i politički djelovala u narodu, nastojeći da mobiliše što veći broj novih boraca, u čemu je uspijevala. Njeni dijelovi su 26. aprila odbili ispad jačih sastava 2. bataljona njemačkog 369. legionarskog puka iz mostobrana, koji je neprijatelj držao na desnoj obali Drine kod Goražda prema Trebeškom Brdu, nanijevši im osjetne gubitke.[486] Treća krajiška brigada na sektoru Pljevalja je – kako 2. maja izvještava Štab divizije – budno motrila na Italijane u ovom gradu, izviđala i čistila sela (Vidre, Židovići, Cerovica) od četnika koji su italijanskoj posadi služili kao spoljna odbrana.[487]

Izbijanjem 3. proleterske sandžačke brigade na Kovren, 1. proleterska divizija našla se razvučena na prostoru dugom oko 100 kilometara, između Goražda i ceste Pljevlja – Bijelo Polje. Posebno je 1. proleterska brigada, takođe razvučena, bila udaljena od glavnine divizije (3.krajiške i 3.sandžačke). Polazeći od potrebe grupisanja jedinica, perspektive daljeg prodora na jugoistok i vojno-političke situacije u Sandžaku, odnosno povoljnih uslova za razbijanje preostalog vojno-političkog centra četnika u bjelopoljskom srezu, Štab 1. proleterske divizije predložio je 26. aprila Vrhovnom štabu NOV i POJ da ga oslobodi obaveza prema Goraždu na taj način što bi 6. istočnobosanska smijenila 1. proletersku brigadu i zatvorila pravac Goražde – Čajniče, čime bi došao u mogućnost da obrazuje jaku udarnu grupu sa kojom bi razbio četnike na pravcu Kovren – Šahovići – Bijelo Polje. Naime, sa 1. proleterskom brigadom bi zatvorio pravce koji s obje strane Ćehotine izvode na jug i jugoistok od Pljevalja, a 3. krajišku i 3. sandžačku bi upotrijebio za razbijanje četnika na pomenutom pravcu. O tome prijedlogu Štab divizije obavijestio je 27.

[485] Žarko Vidović, isto, str. 215-218.
[486] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 322-324.
[487] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 29-30.

aprila u 8.30 sati štabove svojih brigada i stavio im do znanja da njihovi zadaci dobijeni ranije ostaju i dalje do odgovora Vrhovnog štaba na ovaj prijedlog.[488]

U to vreme izvršene su manje organizacijske i formacijske promjene u sastavu divizije. Pošto je do tada Obavještajni centar divizije obavljao i vojnosudske i isljedničke poslove, Štab divizije je 27. aprila razdvojio ove funkcije i za isljednika pri Štabu divizije postavio Nikolu Božovića, do tada šefa divizijskog obavještajnog centra i naredio mu da organizuje isljedničke poslove u diviziji, radi na poslovima koji spadaju u nadležnost vojnih sudova i po tom pitanju tijesno sarađuje sa sudovima pri štabovima brigada. Za novog šefa divizijskog obavještajnog centra postavio je Milana Simovića Zeku.[489]

Još od boja kod Ifsara, kada je od zaplijenjenih topova formirao brdsku bateriju, Štab 1. proleterske divizije radio je na njenom prerastanju u divizijon – opravkom oštećenih zaplijenjenih topova. Krajem aprila u tome je uspio, pa je u posljednja tri dana tog mjeseca i prvih dana maja, u Hoćevini kod Pljevalja, formirao Brdski divizfon 1. proleterske divizije. Divizijon je imao dvije baterija od po dva topa 75 mm i manevarsko odjeljenje topa 65 mm. Brojio je 167 boraca naoružanih, pored topova, sa 66 pušaka, 2 puškomitraljeza, 13 pištolja i 24 bombe. Raspolagao je sa 429 granate za topove 75 mm i 206 granata za topove 65 mm, zatim sa 100 tovarnih i 7 jahaćih konja.[490] Naređenje (rješenje) o formiranju brdskog diviziona Štab divizije je izdao 3. maja 1943. godine. Za komandanta je postavljen Aleksandar Gavriljčenko, a za njegovog zamjenika Milan Antončić Velebit, za politčkog komesara Strado Bojović i za njegovog zamjenika Komnen Žugić.[491] Ubrzo poslije formiranja diviziona, Štab divizije je organizovao veterinarski kurs za marvene bolničare, čime je počela da se stvara i veterinarska služba u diviziji.

U pogledu daljeg angažovanja 1. proleterske divizije, kao i prijedloga njenog štaba u vezi s tim, vrhovni komandant NOV i POJ je 27. aprila obavijestio Štab divizije da je pod njegovu komandu privremeno stavio 6. istočnobosansku brigadu i naredio joj da na položajima smijeni 1. proletesku brigadu.[492] Istovremeno je Štabu

[488] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 302-304.
[489] AVII, NOR, k. 707, br,reg. 6/1-6.
[490] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 11-14.
[491] Isto, str. 38: Rješenje Štaba 1.proleterske divizije od 1. maja 1943.
[492] Šesta istočnobosanska udarna brigada formirana je 2. avgusta 1942. godine u Šekovićima, od tri istočnobosanska proleterska bataljona ukupne jačine oko 550 boraca, od kojih su 380 bili

divizije naredio da čim bude smijenjena, sa 1. proleterskom brigadom odmah krene pravcem Maoče – Kovren – Šahovići – Ravna reka, usput očisti od četnika sela Krupice i Barice i što prije izbije na liniju selo Siga – Lepešnica – Ravna reka, nastojeći da zauzme most preko Lima kod ušća Ravne reke, presiječe vezu između Berana i Bijelog Polja i ispita mogućnost zauzimanja Bijelog Polja. Treća krajiška i 3. proleterska sandžačka brigada trebalo je da i dalje ostanu na zauzetoj prostoriji.[493]

Štab 1. proleterske divizije upoznao je, 28. aprila u 4 sata, potčinjene brigade sa zadacima dobijenim od Vrhovnog štaba i svojim naređenjem precizirao im te zadatke. Šestoj istočnobosanskoj brigadi naredio je da što prije smijeni 1. proletersku brigadu na prostoru Goražde – Čajniče – Metaljka – Kovač-planina, na taj način što će glavnim snagama zatvoriti pravac Goražde – Čajniče, a jedan bataljon postaviti u rejon Metaljka – Kovač-planina, radi: održavanja veze i sadejstva sa 3. krajiškom brigadom; kontrolisanja okolnog terena; organizacije obavještajne službe i izviđanja prema dolini Lima i Rudom. Naredio je i da mu uputi dva kurira i radi upoznavanja dostavi pregled formacije, brojnog stanja i naoružanja. Štabu 1. proleterske brigade je naredio da, dok se ne izvrši smjena, pripremi jedinice za pokret prema naređenju Vrhovnog štaba sjeverno od Pljevalja, što je predloženo Vrhovnom štabu, kako bi prošli terenom koji je bio van kontrole partizanskih jedinica – i političkog uticaja. Treća krajiška brigada trebalo je da i dalje, sa glavnim snagama na prostoru D. Đrvenica – Hoćevina – Podpeće, zatvara pravac od Pljevalja prema Meljaku i dalje ka Čelebiću, gdje se nalazila divizijska i dio Centralne bolnice (Bolnica broj II), a sa jednim bataljonom u rejonu G. Drvenica – G. Kroče da zatvori pravac od Pljevalja desnom obalom Ćehotine i cestom prema Šahovićima, s tim što je, u slučaju potrebe, bila obavezna da sa svim snagama obezbijedi bolnice i to u

---

članovi KPJ, a većina ostalih članovi SKOJ-a. Bila je pod komandom Glavnog štaba NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu i borila se u istočnoj Bosni i Sremu. U rejon Ustikoline izbila je 9. aprila 1943. godine. Kad je stavljena pod komandu Štaba 1.proleterske divizije imala je u svom sastavu tri bataljona i prateći vod, ukupne jačine oko 630 boraca, naoružanih sa 4 mitraljeza, 30 puškomitraljeza, 2 minobacača 81 mm, protivtenkovskim topom i ostalo puške i bombe. Njen štab su tada sačinjavali: komandant Vojo Ljujić, politički komesar Cvijetin Mijatović, zamjenik komandanta Miloš Zekić, zamjenik političkog komesara Pašaga Mandžić i načelnik štaba Rudi Petovar (Rudi Petovar – Savo Trikić: Šesta proleterska istočnobosanska brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1982, str. 275).

[493] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 170: Depeša Vrhovnog komanadanta NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 27. aprila 1943.

sadejstvu sa 3. proleterskom sandžačkom brigadom čiji se zadatak, dobijen ranije, nije mijenjao.[494]

Tih dana, na osnovu pojačanog saobraćaja italijanskih trupa od Pljevalja prema Prijepolju i Rudom i obratno i netačnih obavještenja da bi Italijani mogli evakuisati Pljevlja, a u stvari su utvrđivali mjesto i pojačavali posadu radi deblokade Foče, Štab 1. proleterske divizije naredio je 30. aprila Štabu 1. proleterske brigade da sa cijelim sastavom, čim bude smijenjena (već je bila krenula), odmah krene sjeverno od ceste Čajniče – Pljevlja i postavi se na prostor sjeverno i istočno od tog grada radi presijecanja komunikacija koje od njega vode prema Prijepolju i Rudom, pa ako Italijani evakuišu Pljevlja, da se angažuje u njihovom razbijanju i zauzimanju ovog grada, zajedno sa ostalim snagama divizije. Ako, pak, Italijani ostaju u gradu, trebalo je da nastavi pokret u duhu naređenja Vrhovnog štaba i razbije četnike na prostoru Mataruge – Kamena gora – Crni vrh – Lisa planina – Pavino Polje – Šahovići, u sadejstvu sa 3. proleterskom sandžačkom brigadom.[495]

Pored vojničke akcije, četnike je trebalo i politički raskrinkati i konfiskovati dio imovine onima koji se ne predaju do određenog roka. Naime, četnici su putem naređenja i preko porodica pozvani da se vrate kućama i predaju oružje. Pošto je to dalo slabe rezultate, Štab 1. proleterske divizije naredio je 30. aprila štabovima brigada da na svojim sektorima, u saradnji sa NOO ili gdje njih nema sa simpatizerima NOP-a, hitno pristupe prikupljanju podataka o četnicima i konfiskaciji njihove imovine, stoke, hrane i ostalog. U kućama iz kojih se jedan član nalazio u četnicima procenat konfiskacije imovine trebalo je da iznosi 50 do 70 odsto, a gdje su dva i više članova 80 odsto, dok je porodice onih za koje se utvrdi da su činili zločine trebalo protjerati u Pljevlja i svu imovinu im konfiskovati, uz konfiskacione potvrde.[496]

Smjenu 1. proleterske brigade i njeno upućivanje za glavninom divizije požurivao je i Vrhovni štab. Pored toga, on je 30. aprila depešom obavijestio Štab divizije da će 3. dalmatinska brigada smijeniti 3. krajišku kod Pljevalja i tada će moći da krene za 3. sandžačkom brigadom koja se ne smije suviše udaljavati dok ne stignu Krajišnici.[497] U međuvremenu, 29. aprila, dva bataljona 1.

[494] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 316-319.
[495] Zbornik, tom IV, knj. 12, str. 329-331.
[496] Isto, str. 332-333.
[497] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 181.

proleterske brigade odbili su ispad dijelova 2. bataljona 369. legionarskog puka iz mostobrana na desnoj obali Drine kod Goražda. Neprijatelj je iza sebe – kako je 7. maja javljao Štab brigade – ostavio 21 poginulog, među kojima je bio i jedan oficir, dok su 2 borca poginula i 3 ranjena.[498]

Šesta istočnobosanska brigada počela je uveče 29. aprila da smjenjuje 1. proletersku. Smjenjivanje je nastavljeno čitave noći i narednog dana. Pošto na tim položajima nije imala većih borbi, za 1. proletersku brigadu boravak na prostoru od Goražda do Kovač-planine bio je pravi predah. Iskorišćen je za: popunu upražnjenih mjesta komandnim kadrovima iz redova boraca; intenzivan vojni, politički i kulturno-prosvjetni rad; političko djelovanje na terenu, odmor ljudstva i popravku odjeće i obuće. Čim bi koji bataljon bio smijenjen kretao je, ne čekajući druge, preko Čajniča, Metaljke i Kovač-planine prema Pljevljima. I poslije podne 1. maja brigada se prikupila na prostoru Gotovuša – Krče – Boljanići, sjeverozapadno od Pljevalja i tu prenoćila.

Međunarodni praznik rada, Prvi maj, obilježen je na prigodan način i u 1. proleterskoj diviziji. U svim jedinicama održana su prigodna predavanja, a gdje je za to bilo uslova i priredbe za borce i narod sa umjetničkim programom, sem ostalog i u Čajniču. U ime boraca, Štab 1. proleterske divizije čestitao je praznik vrhovnom komandantu NOV i POJ Josipu Brozu Titu, predsjedniku AVNOJ-a dr Ivanu Ribaru i Izvršnom odboru AVNOJ-a. „Vama, Vrhovnom komandantu“, pisalo je u telegramu Titu, „borci 1. proleterske divizije čestitaju praznik Prvog maja zavetuvjući se da će još nemilosrdnije uništavati mrske fašističke osvajače“.[499] Posebnim naređenjem upućenim štabovima brigada 1. maja, Štab divizije čestitao je praznik svim borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima, ukazavši da zadaci brigada određeni naređenjem od 28. aprila i dalje ostaju. Ocijenivši da su mali izgledi da će Italijani napustiti Pljevlja, naredio je 1. proleterskoj brigadi da u toku pokreta sjeverno i istočno od tog grada postavlja obezbjeđenja na komunikacijama samo dok ih jedinice ne prođu.[500]

Iz rejona sjeverozapadno od Pljevalja 1. proleterska brigada je predveče 2. maja nastavila pokret u jednoj koloni, pravcem

[498] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 96-99.
[499] Isto, str. 7.
[500] Isto, str. 8-10.

Gatovuša – sjeverni djelovi sela Jugovo – Milunići i kod Dobre Vode prešla preko ceste Pljevlja – Rudo. Nastavljajući marš preko Adrovića, izbila je na Jabuku, gdje je prešla cestu Pljevlja – Prijepolje, obezbjedivši se bočnim osiguranjima od neprijatelja iz ta dva grada. Dalji pokret nastavila je na jug u dvije kolone i pred veče 3. maja stigla na prostor Mataruge – Kamena Gora. Dužina marša iznosila je oko 40 kilometara. Bilo je vrlo naporno, jer se marševalo besputnim terenom i po veoma mračnoj noći. Brigada je izgubila 3 borca i 12 konja, koji su posustali zbog dugog i napornog marša.

I pored niza uzastupnih poraza i osipanja jedinica, četnici se nikako nijesu mirili sa nastalom situacijom. Vršeći prisilnu mobilizaciju, primjenom drastičnih mjere i dovlačenjem jedinica sa drugih sektora, ulagali su krajnje napore da bi spriječili dalji prodor Operativne grupe divizija u Crnu Goru i Sandžak. Prelazili su i u napade da bi joj nanijeli što veće gubitke i odbacili je natrag. Tako su i snage, koje je prije nekoliko dana 3. proleterska sandžačka brigada odbacila prema Šahovićima, „posle okrepljenja i moralne injekcije koju dobiše dolaskom dviju jurišnjih brigada... prešle u opšti napad od Tare do Kovrena sa ciljem da se tuče 3. proleterska sandžačka brigada i izbije na liniju Šejtan Kula – Čavanj – Remik (k. 1142) – Borova Glava – Pešterina“.[501]

Četničke snage (1. i 3. jurišna brigada, Bjelopoljski aktivni bataljon, Ravnorječki bataljon, ostaci Fočanske i Čajničke brigade i odredi Momčilovića i Cvetića), koje su raspolagale sa oko 2.000 pušaka, 5 mitraljeza, oko 80 puškomitraljeza i 5 minobacača 81 mm, krenule su u napad zorom 3. maja sa linije Orlovača – Šahovići – Burenj – Prošćenje – Tara, u četiri napadne kolone i prema Pljevljima. Svim snagama komandovao je Zaharije Ostojić, dok je napad dviju kolona objedinjavao Pavle Đurišić.[502] Napad je bio sastavni dio opšteg napada četničkih trupa na partizanske snage u Crnoj Gori i Sandžaku, a koordiniran je i sa akcijom njemačkih i italijanskih snaga za deblokadu Foče.

Treća proleterska sandžačka brigada, iako razvučena na širokom frontu, odlučno se suprotstavila četnicima. Ipak tri puta brojno jači, dobro snabdjeveni municijom i hranom od Italijana, a uz to i dobri poznavaoci zemljišta – četnici su uspjeli da je potisnu na

[501] Zbornik, tom IV, knj. 2, str. 696-697: Izvještaj majora Rudolfa Perhineka Draži Mihailoviću od 2. maja 1943.

[502] Isto, str. 657-659: Izvejštaj pomoćnika delegata četničke Vrhovne komande za Crnu Goru Draži Mihailoviću od 2. maja 1943.

sjeverozapad. Dajući im otpor, brigada se postepeno povlačila tako da su tokom dana zauzeli Vaškovo brdo, Gusino brdo Bliškovo, Gorice i Kovren i izbili do sela Krupice. Sredivši se u toku noći, brigada je prije dana prešla u protivnapad na četnike na Vaškom brdu, Prisoju i Gusinom brdu. Uspjelo se jedino prema Gusinom brdu, gdje su ubijena 23 četnika, više ranjeno i 5 zarobljeno, među kojima je bio i jedan komandant četničkog korpusa. Angažovanjem rezerve četnici su povratili Gusino brdo, pa se brigada poslije podne povukla prema selu Pandurici.[503]

Kad je 1. proleterska brigada izbila na prostor Mataruge – Kamena Gora, obavještena je od seljaka, a zatim i od Štaba 3. proleterske sandžačke brigade, da su je četnici potisli sa linije Grab – Kovren i umjesto da nastavi pokret prema Ravnoj reci, kako joj je bilo naređeno, ona je, našavši se u povoljnom položaju u odnosu na četnike – na njihovom desnom boku i gotovo u pozadini, rano ujutro 4. maja krenula u napad na njih i u pomoć Sandžaklijama. Sa tri bataljona nastupala je od Mataruga preko Kozice prema Kovrenu, s namjerom da na njemu razbije četnike i što prije izbije na sektor Šljemena i Sokolca, u pozadinu četničkih snaga koje su preko Barica i Krupica napadale na 3. proletersku sandžačku brigadu. Istovremno je iz Kamene Gore krenula sa dva bataljona preko Crnog vrha, Graba i Gončareva ka Šahovićima, kako bi četnicima presjekla odstupnicu prema Bijelom Polju.

Poslije nešto više od tri sata marša, desna kolona je napala četnike na položajima Mejdanica – Čelina – Gradina (trig. 1433), a lijeva kod Bajova groba. Bili su potpuno iznenađeni jer nijesu očekivali partizane sa sjevera. U velikoj zabuni i panici uspjeli su da ispale svega tri metka. Bježali su na sve strane. U tome prvom sudaru 18 ih je poginulo i 50 zarobljeno. Desna kolona odmah je otpočela da goni neprijatelja prema Kovrenu i Žuberu, a on je „bježao kao lud, a mi smo ga gonili strašću lovca kad goni ranjenog zeca“ kako je to napisao Štab 1. proleterske brigade u izvještaju štabu divizije od 7. maja 1943. godine.[504] Iako im je pružao povoljnije uslove za odbranu, četnici se ni na Kovrenu nijesu zaustavili. Bježali su dalje na jug. Tek iz rejona Sokolak – Borova glava – Kosovo – k. 1151, sjeverozapadno od Šahovića, pružili su nešto jači otpor, ali je i on brzo skršen, tako da su dijelovi brigade, gotovo trčeći, oko 19 sati ušli u Šahoviće, odakle

[503] Žarko Vidović, isto, str. 218-219.
[504] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 101.

je sa svojim štabom uspio da pobjegne Zaharije Ostojić, zamjenik Draže Mihailovića. Tri su četnika poginula, a oko 20 ih je zarobljeno, među kojima je bio i jedan komandant četničkog bataljona.

Štab brigade zadržao je u Šahovićima jedan bataljon, koji je sa manjim odjeljenjima nastavio da goni razbijene četnike prema Bijelom Polju, a dva bataljona je uputio na prostor Sokolac –Kremenjače, oko 5 kilometara sjeverozapadno od grada. Lijeva kolona poslije sukoba sa četnicima kod Bajova groba nastavila je da nastupa bez ikakvog otpora određenim pravcem prema Šahovićima. U toku pokreta stupila je u vezu s jednom grupom predstavnika muslimana, koja joj je ponudila predaju oko 200 naoružanih ljudi, ali ih je ona uputila na 3. proletersku sandžačku brigadu. Zbog jako ispresijecanog zemljišta i mračne noći, lijeva kolona je tek u 3 sata 5. maja stigla u Šahoviće. U toku čitavog dana brigada je imala svega jednog ranjenog borca.

Ujutro 5. maja Štab 1. proleterske brigade uputio je tri bataljona na prostor Lijeska – Brezna – Obod, zapadno i jugozapadno od Šahovića, u namjeri da presiječe odstupnicu na jug četnicima koji su napadali na 3. proletersku sandžačku brigadu. Međutim, kada ga je štab ove brigade obavijestio da četnici prodiru preko Krupica i da je potrebna hitna intervencija 1. proleterske brigade četnicima u leđa – čitava brigada je najkraćim pravcem krenula za Barice. I kada je oko 16 sati stigla na Šljemen doznala je da su se četnici, osjetivši njen manevar, oko podne preko Barica povukli prema Proščenju, odnosno u suprotnom pravcu njenog nastupanja i zapadno od nje. U međuvremenu je 3. proleterska sandžačka brigada, kada su četnici počeli da se povlače, sa dva bataljona krenula da ih goni pravcem Stožer – Barice, razbivši ih na Snežnici, u rejonu Barica, nakon čega su brzo odstupili prema Prošćenju. Pošto više nije bilo nikakvih uslova za gonjenje četnika, 1. proleterska brigada se razmjestila i prenoćila na području Barica.

Kada se 6. maja razdanilo, 1. proleterska brigada je krenula u četiri kolone na jug, u namjeri da konačno stigne na određeni prostor jugozapadno od Bijelog Polja. Na položajima Gradac, Burenj, Cer, Žari, Pale, Cerovo, između rijeka Tare i Lima, četnici su pokušli da je zaustave, ali im je otpor poslije kraće borbe brzo skršen, pa su se kod Mojkovca povukli na lijevu obalu Tare, a manjim dijelom ka Bijelom Polju i preko Lima, pretrpjevši gubitke od 24 poginula i 68 zarobljenih. Brigada je do zore slijedećeg dana izbila širokim frontom

južno od Šahovića i razmjestila se između Tare i Bijelog Polja, na prostoru Prošćenje – Lepenac – Žari – Pale – Cerovo – Oklade i izgubila kontakt sa neprijateljem. Odmah je počela da prikuplja podatke o četnicima i posadama neprijatelja u Bijelom Polju, Prijepolju, Kolašinu i Beranama. Toga dana pristigla je brdska baterija iz sastava divizijskog brdskog divizijona, kojom je Štab divizije ojačao brigadu. Međutim, brigada do tada još nije dobila obećanu radio-stanicu, koja joj je i te kako bila potrebna radi održavanja veze sa Štabom divizije.[505]

Prvih dana maja neprijatelj iz Pljevalja i Goražda nije vršio ispade, tako da 3. krajiška i 6. istočnobosanska brigada nijesu imale borbi, što je iskorišćeno za vojno-stručni, politički i kulturno-prosvjetni rad u jedinicama i za političko djetovanje u narodu. Tih dana u selu Zaborsku formiran je Čajnički partizanski odred, kojim su komandovali Gojko Krezović i Ljubo Kojo. Ubrzo je odred ušao u sastav jednog bataljona 6. istočnobosanske brigade.[506] Iako se 7. krajiška brigada povremeno nalazila pod komandom Štaba 2. proleterske divizije, Štab 1. proleterske divizije gotovo redovno je obavještavao štabove brigada o njenim uspjesima i gdje se nalazi. Tako im 3. maja, pored ostalog, piše: „Naša 7. krajiška brigada nalazi se na prostoru Boan – Bare – Timar, a sa jednim bataljonom na Sinjajevini Pl. i u Gomili. Štab te brigade javlja da ih je narod oduševljeno primio i da do sada nisu bili nigde ovako lepo dočekani“.[507]

I dok su 1. i 3. proleterska brigada uspješno tukle četnike i prodirale prema dolini Lima i Bijelom Polju, dotle je 3. krajiška udarna brigada bila vezana za Pljevlja i zatvaranje pravca Pljevlja – Meljak – Čelebić radi obezbjeđenja bolnice na području Čelebića. Situacija je zahtijevala da kompletna 1. proleterska divizija nastavi da nastupa dalje na jugoistok radi uspješnijeg ostvarenja vojno-političkih ciljeva, ali se bolnica nije smjela niti mogla ostaviti neobezbijeđena. Zbog toga je Vrhovni štab NOV i POJ početkom maja iz rejona Kalinovika uputio 3. dalmatinsku brigadu[508] prema Pljevljima, sa

[505] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 99-103.
[506] Rudi Petrovar – Savo Trikić, isto, str. 277.
[507] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 33.
[508] Treća dalmatinska brigada formirana je 12. novembra 1942. godine u Vrbi, kod Muća, sastava tri bataljona ukupne jačine oko 560 boraca. Kada je formirana 9.dalmatinska divizija ušla u njen sastav. Borila se u Dalmaciji, a zatim u toku četvrte neprijateljske ofanzive kod Posušja, Širokog Brijega, na Čvrsnici i kod Nevesinja. Poslije prelaska Neretve nosila je teške ranjenika preko Prenja i bila zahvaćena epidemijom tifusa. Poslije rasformiranja 9.divizije, 12. marta 1943. godine, popunjena je i reorganizovana, pa je narasla na 1.200 boraca. Kada je stavljena pod komandu Štaba 1.proleterske divizije, sa njom su komandovali: Vojin Popović, komandant, Milija Stanišić, politički komesar i njihovi zamjenici Branko Dude i Ante Roje.

zadatkom da preuzme obaveze i zadatke koji je do tada imala 3. krajiška brigada u tom rejonu. Istovremeno, stavljena je privremeno i pod komandu Štaba 1. proleterske divizije. Stigavši preko Ustikoline, Zavajita i Meljaka, ona je kod Pljevalja smijenila 3. krajišku udarnu brigadu, nakon čega se ova prikupila na području Podpeć – Kruševo – Dragaši.

Izbijanje na Lim

Usmjeravajući dejstva 1. proleterske divizije radi kidanja veza između neprijateljevih posada u dolini Lima, Berana, Bijelog Polja, Brodareva i Prijepolja, kao i između Pljevalja i Prijepolja, i pripremajući je za prodor preko Lima, Vrhovni štab je 7. maja u 10.45 naredio Štabu da, s obzirom na to da su njemačke i italijanske snage zauzele Ustikolinu i deblokirale Foču (5. maja), naredi svojim brigadama: 6. istočnobosanskoj da obrati pažnju na Goražde i čuva desnu obalu Drine od Ustikoline do Goražda, te mobiliše što više Srba za borbu protiv ustaša; 3. proleterskoj sandžačkoj da se rokira na cestu Pljevlja – Prijepolje s tim da onemogući saobraćaj na njoj, a zatim i da krstari po selima oko Pljevalja; 3. krajiškoj udarnoj da odmah krene pravcem Krupice – Barice – Burenj – Lepenac i izbije na liniju Siga – Lepešnica – Ravna reka, a zatim zauzme most na Limu kod sela Kisilice i prekine vezu između Bijelog Polja i Berana; 1. proleterskoj da izbije na prostor Pape – Orahovica i da sjeverozapadno od Bijelog Polja presiječe vezu u dolini Lima između Brodareva i Bijelog Polja.[509]

Istog dana po prijemu depeše od Vrhovnog štaba, Štab 1. proleterske divizije napisao je 7. maja u 18.30 sati naređenje štabovima 1. i 3. proleterske, 3. i 7. krajiške, 6. istočnobosanske i 3. dalmatinske brigade i upoznao ih sa zadacima dobijenim od Vrhovnog štaba. Pri tome im je detaljnije precizirao dobijene zadatke i naredio da se brdski divizion i hirurška ekipa kreću sa 3. krajiškom udarnom brigadom i da 3. proleterska sandžačka brigada glavninom izbije u rejon Jabuka – Mijajlovica (trig. 1411) na cesti Prijepolje – Pljevlja, a jedan bataljon ostavi na prostoru Kovren – Mataruge – radi kontrole terena. Trećoj dalmatinskoj brigadi, koja nije bila pomenuta u depeši Vrhovnog štaba, naredio je da tri bataljona rasporedi na

[509] Zbornik, tom II, knj.9, str. 216.

lijevoj obali Ćehotine, na prostoru Podpeće – Kruševo – Hoćevina – D. Brvenicama, a dva na desnoj obali, u rejonu G. Brvenica – Glisnica – Krće – Boljanići, sa zadatkom zatvaranja pravca od Pljevalja i obezbjeđenja bolnice na području Čelebića. Brigadama koje budu kontrolisale ceste naredio je da ih što bolje zapriječe i poruše i da za te radove koriste i mještane. Ukazao je i na način i značaj održavanja veze između brigada. Divizijskoj bolnici je naredio da se iz Vrbe, preko Kosanice, premjesti u Barice. Štabove brigada je obavjestio da će Štab divizije 8. maja krenuti za Maoče, a odatle na sektor 1. proleterske i 3. krajiške udarne brigade. Najzad, upoznao je štabove 6. istočnobosanske i 3. dalmatinske brigade da od tada, s obzirom na veliku udaljenost od njih, neće moći da neposredno rukovodi njima zbog čega će one ubuduće dejstvovati samostalno, u duhu ovog naređenja, odnosno naređenja Vrhovnog štaba.[510]

U naredna tri dana 1. proleterska divizija razmjestila se na prostoru određenom od Vrhovnog štaba. Neprijateljeva posada u Bijelom Polju i komunikacija u dolini Lima našle su se ugrožene, dok su Pljevlja bila odsječena od okolnih mjesta. Borci su željno očekivali da što prije krenu preko Lima, bliže Srbiji i u sjeveroistočni dio Crne Gore – kako bi razbili četnike u Vasojevićima. Jedinice su intenzivno izviđale i prikupljale podatake o neprijateljevim snagama – njemačkim, italijanskim i četničkim, kao i o muslimanskoj miliciji, u okolnim mjestima i na širem prostoru – sve do Peći, Rožaja i Tutina.

Obavještajni centar Štaba 1. proleterske divizije nešto prije toga počeo je povremeno da izdaje „Obavještajni bilten“ sa iscrpnim podacima o neprijateljskim snagama. Dostavljao ga je Vrhovnom štabu i štabovima brigada na korišćenje. Pošto su bili uočeni pokreti njemačkih jedinica, u „Obavještajnom biltenu“ br. 3 od 10. maja 1943. godine je, u vezi s njihovim namjerama, konstatovano: „Prema nepotvrđenim vestima Nemci imaju zadatak da osiguraju dolinu r. Lima, a po nekim vestima i da preduzmu ofanzivu na nas“.[511] Međutim, tim vestima o ofanzivi, nažalost, nije poklonjena nikakva pažnja. Skori brzi razvoj događaja će pokazati da je učinjen veliki propust što se nije krenulo tragom tih vijesti – kako bi se potvrdile ili demantovale. U stvari, radilo se o njemačkoj 1. brdskoj diviziji koja je prebačena s Istočnog fronta na prostor Novi Pazar – Kosovska Mitrovica – Kuršumlija, radi angažovanja u predstojećoj

[510] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 91-95.
[511] Isto, str. 131-133.

petoj neprijateljskoj ofanzivi, odnosno operaciji „Švarc“ („Schwarz“).[512] Ona je početkom maja počela da izviđa duboko u Crnu Goru, a 8. maja i da nastupa na zapad prema Andrijevici i Beranama,[513] pošto je dva dana ranije izdata zapovijest za operaciju „Švarc“ protiv Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini. Nijemci su svoje namjere držali u velikoj tajnosti, tako da ih ni obavještajna služba 1. proleterske divizije nije uspjela da otkrije.

I dok se njemačka 1. brdska divizija pripremala za ofanzivu, 1. proleterska divizija se glavnim snagama približavala Bijelom Polju i dolini Lima. Njena 1. proleterska brigada, pošto je stigla u određeni rejon prema Bijelom Polju i izbila na Lim, posjela je s jednim bataljonom položaj kota 876 – Vukotičko brdo (k.990) – Radov krš (k.890) na lijevoj obali Lima, 8 do 11 km sjeverno od Bijelog Polja, radi presijecanja ceste između Bijelog Polja i Brodareva. Nešto prije podne 10. maja cestom je od Brodareva naišla italijanska autokolona od 18 kamiona u kojima je prevezena vojna oprema iz Priboja za Berane uz pratnju dijelova divizije „Taurinenze“. Kamioni su se kretali oprezno i na priličnom rastojanju. Čim je naišla, kolona je napadnuta kod sela Metanac.[514] Pogriješilo se što čitava kolona nije puštena da uđe u zasjedu, pa onda napadnuta. Ovako je napadnuto samo prvih pet kamiona sa posadama, tako da su se Italijani iz ostalih kamiona nesmetano iskrcali i posjeli položaj Milov krš (k. 1132) – G. Selo – Dobrakovo, sjeverno od Metanca, a zatim otvorili jaku vatru iz automatskog naoružanja i minobacača u namjeri da spasu i izvuku posade napadnutih kamiona. Međutim, bataljon 1. proleterske brigade je, pored frontalnog napada, odmah uputio dio snaga preko Kanja i Milova za Bare, sa zadatkom da posjednu Gradinu (k. 1011), spriječe izvlačenje napadnute kolone i onemoguće intervenciju

[512] Prva brdska divizija spadala je u red najelitnijih njemačkih divizija. Bila je specijalno obučena i opremljena za borbe na brdsko-planinskom zemljištu. Uz sve to imala je i bogato ratno iskustvo iz borbi na Istočnom frontu. Pored ostalog, njeni djelovi su 1942. godine na Kavkazu doprli do njegovog najvišeg vrha – Elbrusa (5.633 m) i na njemu poboli njemačku nacističu zastavu. U svom sastavu imala je: 98. i 99.brdski lovački puk od po tri bataljona, 79.brdski artiljerijski puk od tri divizijona, 54.izviđački bataljon, 54.lovački bataljon, 54.pionirski bataljon, 54.bataljon za vezu, 54.dopunski bataljon, 54.vod poljske žandarmerije, školu za obuku i pozadinske djelove. Brojno je bila vrlo jaka – oko 21.000 vojnika, što znači da je i brojno i po naoružanju i opremi bila jača od Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ.

[513] Zbornik, tom HII, knj. 3, str. 423-433: Izveštaj njemačke 1.brdske divizije o angažovanju u Crnoj Gori.

[514] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 437-439: Dnevni izvještaj komandanta njemačkih trupa u NDH Ministarstvu oružanih snaga NDH od 12. maja 1943.

neprijatelja iz Brodareva. Bataljonu se pridružilo i oko 15 pripadnika muslimanske milicije iz Kanja i Dobrakova. Italijani su se čitavo poslije podne uporno branili i postepeno povlačili koristeći pogodnosti zemljišta za odbranu kao i utvrđenja izgrađena pored ceste radi obezbjeđenja saobraćaja. I pored toga, pretrpjeli su osjetne gubitke, a kamione i tovar nijesu uspjeli da sačuvaju. Pored većeg broja ubijenih i ranjenih, zarobljeno je oko 70 italijanskih vojnika, uništeno 18 kamiona (paljenjem) i zaplijenjeno nešto soli, 10 puškomitraljeza, minobacač sa 100 mina, oko 150.000 puščanih metaka, izvjesne količine sanitetskog materijala i velika količina vojničke spreme, uglavnom punih ranaca (u svakom se nalazila Ljetnja vojnička uniforma, veš, šatorsko krilo i ćebe). Plijen je evakuisan u toku noći i narednog dana. Uspjeh je postigao 2. bataljon za koji je, u izvještaju upućenom 12. maja 1943. godine Štabu 1. proleterske divizije, Štab brigade napisao da se „cjelokupan, od borca do komandanta, i ovoga puta pokazao kao i do sada jednim od najboljih naših bataljona, sposobnim da samostalno rješava teške zadatke. Borci i komandno osoblje ovog bataljona zaslužuju svaku pohvalu“.[515]

Još u toku dana, kada se doznalo za napad na auto-kolonu, intervenisali su manji dijelovi 1. brdske divizije iz Brodareva, ali su uz gubitke odbačeni natrag. Nakon toga intervenisala je Komanda italijanske divizije „Taurinenze“ i to na taj način što je bataljon „Eksile“, koji je prevožen kamionima iz Višegrada u Pljevlja, iz Prijepolja skinut i preko Brodareva, upućen ka Dobrakovu. On je u toki noći izbio na Milov krš i uspio da prikupi i spase 205 vojnika iz pratnje auto-kolone i uputi ih u Brodarevo, među kojima je bilo 35 ranjenih. Neke grupe iz pomenute pratnje, zabarakadirane po škrapama i pećinama i dalje su ostale u tome rejonu.[516] Ostavivši dio snaga na Milovom kršu, bataljon „Eksile” je ujutro 11. maja stigao u Dobrakovo, ali kasno da bi spasio kamione s tovarom.[517]

Angažovanjem dva svježa bataljona, 1. proleterska brigada je u toku toga dana zauzela Milov krš i presjekla odstupnicu italijanskom bataljonu. Zbog toga je Komanda divizije „Taurinenze“ odmah intervenisala sa bataljonom „Aosta“ iz Prijepolja. I pored otpora dijelova 1. proleterske brigade, on je pred veče toga dana uspio da uspostavi kontakt sa bataljonom „Eksile“, ostavivši dio

[515] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 142-145.
[516] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 355-356: Dnevni izvještaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija“ od 11. maja 1943.
[517] Isto, str. 358-359.

snaga u selu Bare, gdje su ih u toku noći napadali dijelovi brigade. „Pošto su pretrpjeli daljnje mnogobrojne gubitke“, izvještava Komanda 6. armijskog korpusa 14. maja komandu Superslode, „12. ujutro oba bataljona uspjela su da se izvuku i da se povuku u Brodarevo, gdje su stigla u 15 časova“.[518] Ujutro toga dana neprijatelj je intervenisao sa ojačanim bataljonom divizije „Venecija“ iz Bijelog Polja prema Dobrakovu, ali ga je kod Orahovice sačekao jedan bataljon 1. proleterske brigade i odbacio natrag. Nakon tih borbi 1. proleterska brigada se, prema naređenju njenog štaba od 13. maja, razmjestila na području sela Pape, Gornja Sela, Orahovica, Milovo, Dobrinje, Bare, Kičevo, Unjiče i na lijevoj obali Lima radi spriječavanja saobraćaja na komunikaciji koja vijuga njegovim kanjonom između Bijelog Polja i Brodareva.[519]

Treća krajiška je, pošto se 9. maja razmjestila na prostoru Siga – Lepenac – Obod – Lijeska, zauzela slijedećeg dana položaje prema Bijelom Polju, Ribarevini i Mojkovcu. Bataljoni su upućivali jača izviđačka odjeljenja prema ovim mjestima radi prikupljanja podataka o neprijatelju. Desnokrilni bataljon nastojao je da uspostavi vezu s partizanskim gerilcima, koji su dejstvovali u Sandžaku do dolaska 1. proleterske divizije, kao i sa 7. krajiškom brigadom na Sinjajevini. Izvršavajući naređenje Vrhovnog štaba, brigada je iz rejona Bojište – Vlaško Polje, u noći između 11. i 12. maja, sa ojačanim bataljonom napala dobro utvrđene dijelove italijanske divizije „Venecija“, koji su osiguravali most preko Lima kod Ribarevine (oko 5 km južno od Bijelog Polja), s namjerom da ih likvidira, zatim poruši most i onemogući saobraćaj između Bijelog Polja i Berana.

U stvari, na obezbjeđenje mosta napadala je samo jedna četa, a ostale snage bataljona bile su angažovane za obezbjeđenje od Bijelog Polja i planine Bjelasice. Pored toga, da bi se spriječila intervencija neprijatelja, dijelovi 1. proleterske brigade demonstrirali su, po naređenju Štaba divizije, napad na Bijelo Polje. Međutim, pošto je neprijatelj, podržan artiljerijom iz Bijelog Polja, pružio jak otpor, a napad nije bio dobro pripremljen ni vođen, to nije ni postignut nikakav uspjeh, tako da se bataljon pred zoru povukao na polazne položaje.[520] Očito da je napravljen propust jer za napad nijesu angažovane jače snage. Uslijedila je i intervencija ojačanog bataljona

[518] Isto, str. 361-362.
[519] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 149-150: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona i komandama jedinica od 13. maja 1943.
[520] Isto, str. 168-170. i 249-250.

divizije „Venecija“ iz Bijelog Polja prema selima Crnonjica i Kruševo, koja su tom prilikom spaljena. Prema izvještaju Komande 6. armijskog korpusa komandi Superslode od 14. maja, bataljon je u tim selima „zapalio kuće komunista“.[521] Trinaestog maja Italijani su iz rejona mosta na Limu izvršili napad ojačanom četom uz podršku 3 tenka dolinom Ravne reke prema Slijepač mostu, ali su ih dijelovi brigade poslije kraće borbe odbacili natrag.

Za to vrijeme 3. proleterska sandžačka brigada, koja je sa dva bataljona izbila na cestu Pljevlja – Prijepolje, imala je nekoliko sukoba sa dijelovima italijanske divizije „Taurinenze“ kod Mihajlovića, koji su nastojali da saobraćaju cestom. Pored toga, ona je s jednim bataljonom na položaju Mataruge – Korijen zatvarala pravac Pljevlja – Bijelo Polje, dok se jedan bataljon nalazio na prostoru Kovren – Pavino Polje – Šahovići, gdje je politički djelovao i mobilisao nove borce.

Izbijanjem glavnine 1. proleterske divizije na lijeve obale Lepešnice, Ravne reke i Lima, 10. maja je završen dvomjesečni period u njenoj istoriji, računajući od 15. marta kada su njeni posljednji dijelovi prešli Neretvu kod Jablanice. To je, u stvari, razdoblje između dvije velike neprijateljske ofanzive – četvrte i pete, odnosno dvije velike bitke – na Neretvi i Sutjesci. Istovremeno, to je i vrijeme oporavka poslije teških iscrpljujućih borbi u četvrtoj ofanzivi, prikupljanja snaga i priprema za dalje nastupanje na jugoistok u duhu strategijskog plana Vrhovnog štaba, ali i vrijeme odlučnih i značajnih borbi i pobjeda, koje su sastavni dio ofanzive Operativne grupe divizija u Crnu Goru i Sandžak.

Pod neposrednom komandom Vrhovnom štaba NOV i POJ i lično vrhovnog komandanta, divizija je uspješno izvršila sve dobijene zadatke, najprije kao opšta zaštitnica Operativne grupe divizija i Centralne bolnice po prelasku Neretve, a zatim u razbijanju četnika kod Glavatičeva i Kalinovika, kao i u nastupanju na lijevom krilu prilikom forsiranja Drine, razbijanja glavnine italijanske divizije „Taurinenze“ i četnika u Sandžaku. Kroz sve te borbe divizija se stalno kalila i sticala nova dragocjena borbena iskustva. I pored borbi i marševa, u njoj se stalno i intenzivno radilo na idejno-političkom i vojno-stručnom uzdizanju boraca, starješina, komandi, štabova i jedinica, kao i na razvoju rodova i službi. Uz sve to, politički se djelovalo i u narodu.

[521] Zbornik tom III, knj. 5, str. 361-362.

Posebna pažnja poklanjana je mobilizaciji novih boraca i nastojanju da se njeni prorijeđeni redovi popune novim ljudstvom. Na tome je stalno insistirao Vrhovni štab. Međutim, i pored svih napora u tome pravcu nijesu postignuti očekivani rezultati, odnosno nije došlo do masovnijeg priliva novih boraca ni u Sandžaku. Vjerovatno da to u većem obimu nije ni bilo moguće ostvariti jer je na terenu kuda se kretala divizija veliki broj sposobnog ljudstva za vojsku već bio mobilisan u oružane snage NDH i četnike, pa i u muslimansku miliciju, a uz sve to narod je bio strašno zaplašen, naročito od četnika. Strepio je od njihove osvete.

I pored svih teškoća, divizija je ipak popunjena izvjesnim brojem novih boraca. Pored toga, u njene jedinice je vraćen znatan broj izliječenih ranjenika, kao i onih koji su ozdravili od raznih bolesti, što se nikako ne smije zapostaviti. Na kraju ovog perioda, 15. maja 1943. godine, prema pregledu brojnog stanja ljudstva sačinjenog toga dana od strane Štaba divizije, ona je tada brojila 3.959 boraca, među kojima je bilo 326 žena. U stroju (na licu) bila su 3.394 borca od kojih 280 žena, dok su se ostali nalazili u rashodu – uglavnom u bolnicama. Od brigada najbrojnija je bila 1. proleterska: ukupno je imala 1.541 boraca (99 žena), od kojih je na licu bilo 1.230 (85 žena). Treća krajiška je brojila 1.207 (126 žena) od kojih na licu 983 borca (104 žene), dok su 3. proletersku sandžačku sačinjavala 933 borca (87 žena), odnosno na licu 820 (77 žena). Brdski divizion imao je 183 borca (9 žena) od kojih je 5 bilo u rashodu, dok je prateća četa Štaba divizije bila jaka 95 boraca (6 žena) od kojih se samo jedan nalazio u rashodu.[522] U pomenutom brojnom stanju nema podataka za sanitet (bolnica, bolnička četa i hirurška ekipa), pozadinske dijelove i Štab divizije, tako da se može uzeti da je brojno stanje 1. proleterske divizije sredinom maja 1943. godine iznosilo oko 4.000 boraca. Zbog razlika u pogledu brojnog stanja i naoružanja između brigada, Vrhovni štab je zahtijevao od Štaba divizije da te „suviše velike razlike izravna".

Divizija je tada – prema izvještaju od 15. maja – bila naoružana sa 2.408 pušaka, 208 puškomitraljeza, 36 mitraljeza, 26 srednjih i lakih minobacača, 2.685 ručnih bombi, 446 revolvera i pištolja, 37 automata (mašingevera) , 4 topa 75 mm, 1 top 65 mm, 4

[522] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 181. U ovom pregledu brojnog stanja divizije učinjeno je više grešaka u sabiranju. Tako je u rubrici „po spisku" za ukupno brojno stanje divizije napisano 3.958 a treba jedan broj više. Pogrešno su obračunati i iznosi boraca po rubrikama „na licu", „u rashodu" i „po spisku" tako da, na pr., zbir boraca u rubrici „na licu" varira za oko 200.

protivtenkovska topa i 3 topa „Pito".[523] Kako po brojnom stanju tako i po naoružanju, 1.proleterska divizija je u to vrijeme znatno zaostajala iza savremenih divizija kakve su bile okupatorske – njemačke i italijanske – u Jugoslaviji. Bila je izrazito streljačka jedinica, bez težeg naoružanja i razvijenih rodova i službi, izuzev nešto artiljerije. No i pored toga, uspješno se tukla sa okupatorskim divizijama i kvislinškim snagama, zahvaljujući visokoj političkoj svijesti boraca i starješina, čvrstom moralno-političkom jedinstvu jedinica, prekaljenom i već iskusnom komandnom kadru, taktici koju je primjenjivala u borbama i uspješnom komandovanju i rukovođenju od strane Vrhovnog štaba i lično vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita, Štaba divizije i nižih štabova i komandi.

U pomenutom periodu i ostale divizije Operativne grupe postigle su značajne uspjehe i nanijele teške poraze četnicima i Italijanima. Kao desno krilo, 3. udarna divizija je, nastupajući iz Nevesinjskog u Gatačko polje, oslobodila Gacko i Avtovac, a zatim preko Goranska prodrla u Šavnik i nadomak Nikšića. Za to vrijeme 2. proleterska divizija se, poslije forsiranja Drine i suzbijanja četnika jugoistočno od Foče, prebacila dijelom snaga preko Tare, prisilila četnike da napuste Žabljak, a potom izbila na Sinjajevinu i ka Kolašinu. Devetu dalmatinsku diviziju Vrhovni štab je rasformirao 12. aprila i njenim ljudstvom popunio 1, 2, i 3. dalmatinsku brigadu. Sedma banijska divizija zatvarala je pravce od Trnova i Konjica ka Kalinoviku i obezbjeđivala bolnice u njegovom rejonu, a zatim i njihovo prebacivanje na prostor Čelebića i u Pivu.

Energičnim prodorom u Crnu Goru i Sandžak, Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba oslobodila je prostor koji je bio omeđen mjestima: Nikšić, Kolašin, Bijelo Polje, Brodarevo, Pljevlja, Goražde, Foča, Kalinovik i Gacko. Time je, pored velike slobodne teritorije u zapadnom dijelu zemlje na kojoj su 1. hrvatski i 1. bosanski korpus ponovo postali gospodari situacije, stvorena nova prostrana slobodna teritorija u centralnom dijelu zemlje, na kojoj je, poslije višemjesečnog zastoja i terora okupatora i četnika, ponovo oživjela narodnooslobodilačka borba, koja je trebalo da posluži kao oslonac Operativnoj grupi za dalji prodor prema Srbiji.

Nakon prodora glavnine Operativne grupe duboko u Crnu Goru i Sandžak, da bi joj se nalazio u neposrednoj blizini, vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito, sa Vrhovnim štabom, napustio

[523] Isto, str. 182-183.

je 3. maja selo Govzu, u kojem je boravio mjesec dana i preko Vrbnice i Šćepan-Polja, stigao u Donje Kruševo, gdje ostaje pet dana, od 7-12. maja. Pored rukovođenja operacijama NOV i POJ, direktnog komandovanja divizijama Operativne grupe i bavljenja i drugim poslovima koji su proizlazili iz funkcije vrhovnog komandanta i generalnog sekretara KPJ, Tito je u tome vremenu preduzeo i više mjera koje su imale za cilj dalje organizaciono jačanje i osavremenjavanje jedinica NOVJ. Oko 20. aprila izdao je naredbu o uvođenju oficirskih i podoficirskih činova u NOV i POJ, oko 10. maja naredbu o sudovima časti za oficire NOV i POJ, a dan-dva kasnije i novi tekst zakletve (svečane obaveze)[524] kojom su se morali zakleti svi pripadnici NOV i POJ koji do tada nijesu položili partizansku zakletvu, kao i oni koji stupaju u NOV i POJ.[525]

Na osnovu naredbe o uvođenju oficirskih i podoficirskih činova,[526] Tito je maja 1943. godine izdao Ukaz o proizvođenju i unapređenju oficira Narodnooslobodilačke vojske, koji je stupio na snagu 1. maja i bio objavljen u Biltenu Vrhovnog štaba NOV i POJ za maj 1943. godine. Ovim ukazom proizvedeni su u činove: general-lajtnanta – 1, general-majora – 9, pukovnika – 6, potpukovnika – 33, majora – 69, kapetana – 82, poručnika – 87, potporučnika – 107, zastavnika – 168 i u čin starijeg vodnika 7 starješina. Bili su to prvi oficiri i podoficiri NOV i POJ. Među njima iz 1. proleterske divizije proizvedeni su u činove: u general-majora Koča Popović, u potpukovnika Vaso Jovanović, Miloje Milojević, Aleksije Gavriljčenko i dr Julka Mešterović, u majora dr Milan Špoljar i Božo Božović,[527] u kapetana Milan Simović, Nikola Božović, Jagoš Žarić, Vojo Radić, Savo Mašković, Milan Antončić i Branislav Barjaktarević, u poručnika Mika Pavlović, Špiro Špadijer, Bogdan Ivanović, Radomir Popović,

[524] Tito, Sabrana djela, 15, str. 310 i 312.

[525] Zakletva je glasila: „Zaklinjem se čašću svoga naroda da ću u redovima Narodnooslobodilačke vojske vjerno služiti svome narodu boreći se protiv okupatora i svih domaćih izdajnika – neprijatelja narodne slobode i narodnih prava. Zaklinjem se da ću disciplinovano i savesno vršiti svoje dužnosti i izvršavati naredbe svojih pretpostavljenih. Kunem se da neću ispustiti oružje iz svojih ruku dok naša zemlja ne bude očišćena od okupatora, dok narodu ne budu osigurana njegova prava i slobode. Spreman sam primiti svaku kaznu za prekršaj ove moje zakletve. Smrt fašizmu – sloboda narodu!“ (Zbornik, tom II, knj. 1, str. 275).

[526] Do 1. maja 1943. godine u NOV i POJ postojala su samo zvanja: desetar, vodnik, vodni delegat, komandir čete, zamjenik političkog komesara čete i dr. a od tada uvedeni su prvi činovi: podoficiri – desetar, mlađi vodnik, vodnik i stariji vodnik, i oficirski – zastavnik, potporučnik, poručnik, kapetan, major, potpukovnik, pukovnik, general-major, general-lajtnant i general-pukovnik (Tito, sabrana djela, 15, str. 268).

[527] Ovdje se, vjerovatno, radi o grešci, jer se za Božovića kaže da je komandant 1.proleterske brigade, što on tada nije bio, već Danilo Lekić.

Jovan Pejković, Ljubiša Veselinović, Miodrag Pešić, Božo Kalember, Raka Jauković, Petar Jelović, Stevan Adamović, Ljubomir Marić i Jovan Vujović, te u potporučnika Jovo Borota, Dušan Milutinović, Janko Ćirović, Miloš Vujošević, Janko Radulović, Stevan Roglić, Mate Bošković, Radosav Maričić, Zdravko Gigović, Dušan Karić i Dragoljub Petrović.[528] Međutim, Štab divizije, na zahtjev Vrhovnog štaba, sredinom maja pisao je prijedloge za proizvođenje starješina u oficirske činove, što se događa prvih dana pete neprijateljske ofanzive (oko 18. maja), a izvod iz Ukaza biće saopšten unaprijeđenima tek u avgustu 1943. godine. Označavanje oficirskih i podoficirskih činova regulisano je posebnom naredbom.[529]

„Uvođenje oficirskih i podoficirskih činova u našu Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije", pisao je vrhovni komandant Josip Broz Tito u članku „Narodni oficiri i podoficiri", objavljenom zajedno sa pomenutim Ukazom, „jeste velik i važan događaj u razvitku naše narodne armije... kada su za to svi uslovi bili sazreli... Komandni kadar naše narodne armije i partizanskih odreda stvarao se u procesu borbe sa okupatorima i domaćim izdajnicima... Taj komandni kadar stvarao se i pomoću samih boraca. Borci su iz svoje sredine izdvajali i pomagali da na njihovo čelo dođu najsposobniji u ratnoj vještini. To su danas novi oficiri naše narodne vojske proizvedeni dekretom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 1. svibnja 1943. godine. To su ljudi prokušani u mnogim teškim borbama, to su ljudi iz naroda, to su seljaci, radnici, studenti, inteligencija i onaj mali broj poštenih oficira – rodoljuba, koji su došli u svoju narodnu vojsku, da se zajedno s narodom bore za veliku stvar..."[530]

Ne očekujući njemačku ofanzivu većih razmjera, u međuvremenu je odlučeno u Vrhovnom štabu da se sredinom maja Operativnom grupom, u duhu strategijskog plana, nastavi dalji prodor na istok. U vezi s tim, u Vrhovnom štabu je 8. maja, u Donjem Kruševu, održano savjetovanje sa komandantima 1. i 2. proleterske i 3. udarne divizije, na kome ih je vrhovni komandant upoznao sa svojim planom daljih dejstava. Tito je tada naredio: 1. i 2. proleterskoj diviziji da unište preostale neprijateljske snage u istočnom dijelu Crne Gore, a prije svega četnike u Vasojevićirna, zauzmu Mojkovac,

[528] Zbornik, tom II, knj. 1, str. 256-271: Ukaz Vrhovnog komandanta NOV i POJ o proizvođenju i unapređenju oficira Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije od maja 1943. godine. Nastavak Ukaza objavljen je u Biltenu VS NOV i POJ za juni, juli, avgust 1943. godine (Isto, str. 282-299).
[529] Isto, str. 272.
[530] Isto, str. 255-256.

Kolašin, Andrijevicu i Berane, da stvore povoljnu operacijsku osnovicu za nastupanje u Srbiju i prodorom preko Kosova i Metohije, pomognu NOB u Albaniji, a 3. udarnoj diviziji da obezbijedi desni bok i pozadinu 2. proleterskoj i 7. banijskoj udarnoj diviziji i osigura lijevi bok i pozadinu 1. proleterskoj diviziji.[531] U duhu pomenutog plana operacija, Tito je dva dana kasnije, 10. maja, od 2. proleterske, 6. istočnobosanske i 1. majevičke brigade obrazovao zasebnu Drinsku operativnu grupu, pod komandom Štaba 2. proleterske brigade i naredio joj da zatvori sve pravce koji sa lijeve obale Drine vode ka Sandžaku, a naročito od Foče i Goražda prema Čajniču, Čelebiću i Šćepan-Polju, odnosno ka bolnicama.[532] Radi neposrednijeg uticaja na tok planiranih dejstava, Vrhovni štab se iz Donjeg Kruševa premjestio u selo Đurđevića Tara, gdje je stigao noću između 13. i 14. maja.

Prema zamisli Vrhovnog komandanta, trebalo je da 1. proleterska divizija napadne i zauzme Mojkovac, a 2. proleterska Mateševo i Bioče, a zatim da dubljim obuhvatnim manevrom obje divizije, jednovremenim napadom, savladaju jaku italijansko-četničku posadu u Kolašinu, neosporno najznačajnijem objektu na pravcu planiranog nastupanja Operativne grupe divizija. Mogućnost zauzimanja Bijelog Polja trebalo je da ocijeni Štab 1. proleterske divizije. Napad obje divizije trebalo je da otpočne jednovremeno 17. maja.[533]

Pripremajući se za izvršenje dobijenog zadatka i da bi zatvorio pravac Bijelo Polje – Šahovići, Štab 1. proleterske divizije uputio je u noći između 14. i 15. maja 1. proletersku brigadu nešto južnije, u rejon sela Žari – Pale – Cerovo – Oklade – Pape – Gornja Sela.[534] Istovremeno, Štabu 3. krajiške udarne brigade je naređeno da se sa dijelom snaga prebaci preko Ravne reke i otpočne čišćenje predjela na njenoj desnoj obali, uz istovremeno i dalje zatvaranje pravca od mosta kod Ribarevine prema Slijepač Mostu. Štab divizije namjeravao je da za napad angažuje i 3. dalmatinsku brigadu, ali mu je Vrhovni štab naredio da nju ne treba da čeka, jer ona neće moći biti smijenjena kod Pljevalja do 20. maja, već da požuri i da akciju na četnike u Vasojevićima koordinira sa Štabom 2. proleterske divizije, ukazavši

[531] Tito, Sabrana djela, 15, str. 311-312.
[532] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 233-235.
[533] Tito, Sabrana djela, 15, str. 111-115.
[534] AVII, NOR, k. 709, br.reg. 8/1-2: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade od 14. maja 1943.

mu da su mu za napad dovoljne dvije brigade (1. proleterska i 3. krajiška), s tim da 3. proletersku sandžačku zadrži na prostoru Podpeće – Maoče – Kovren da mu čuva leđa.[535] Nasuprot planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ, slučaj je htio da je komandant njemačkih trupa u NDH general Rudolf Liters, dva dana prije pomenutog Titovog savjetovanja u Donjem Kruševu, izdao zapovijest potčinjenim jedinicama za izvođenje operacije „Švarc" protiv Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, koja je trebalo da počne 15. maja[536]– dva dana prije planiranog prelaska u napad 1. i 2. proleterske divizije. Ni jedna ni druga strana nije znala za namjere i planove protivnika. Nasuprot 1. i 2. proleterskoj diviziji, dolazeći sa područja Kosova i Metohije, suprotnim smjerom od pravca predviđenog za nastupanje ove dvije divizije, stigla je 14. maja ojačana njemačka 1. brdska divizija na pros-tor Ribarevina – Kolašin – Mateševo – Berane – Andrijevica. Ona će svojim napadom u sklopu neprijateljske ofanzive preduhitriti 1. i 2. proletersku diviziju, odnosno mnogo više od toga jer će početak neprijateljeve ofanzive dovesti do promjene situacije a razvoj događaja uzeće drugačiji tok od predviđenog.

[535] Isto, k. 706, br.reg. 1-15: Depeše Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 14. maja 1943.
[536] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 265-272.

DIO V

U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Situacija pred ofenzivu i obostrani planovi

U proljeće 1943. godine, zbog daljeg snažnog razvoja naorodnooslobodilačke borbe, interesi okupatora, a naročito Nijemaca, bili su ozbiljno ugroženi u Jugoslaviji, pa i na Balkanu. Na to je snažno uticao i povoljan razvoj događaja u korist Saveznika na svim svjetskim frontovima, a naročito u sjevernoj Africi, gdje su poslije uspješnih ofanzivnih operacija, anglo-američke trupe 12. maja prisilile na kapitulaciju ostatke njemačko-italijanskih snaga na tom ratištu. A znatno prije toga njemačku Vrhovnu komandu oružane sile (OKW) počelo je da zabrinjava pitanje gdje će se Saveznici iz sjeverne Afrike kasnije iskrcati na jugu Evrope. U procjenama se s najvećom vjerovatnoćom pretpostavljalo da to može biti Balkan i pored drugih mogućnosti. U takvoj situaciji izuzetno je porastao značaj jugoslovenskog ratišta u međusavezničkim okvirima.

Cijeneći situaciju, OKW je došla do zaključka da joj je NOVJ najopasniji protivnik na Balkanu i da je zbog toga „smirivanje situacije“ u Jugoslaviji osnovni preduslov da bi se mogla uspješno organizovati njegova odbrana. Posebnu opasnost u odnosu na njemačke odbrambene planove Balkana predstavljala je Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba u Sandžaku i Crnoj Gori – zbog mogućnosti njenog prodora na Kosovo i Metohiju, a zatim i u južnu Srbiju, što bi ozbiljno ugrozilo komunikacije u Moravsko-vardarskoj dolini, a time i veze s njemačkim trupama u Grčkoj. Da bi otklonila te prijetnje, OKW je naredila njemačkom komandantu jugoistoka, general-pukovniku Aleksandru Leru, da na planinskom području Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i jugoistočne Bosne izvede operaciju protiv Operativne grupe divizija „u cilju njenog konačnog uništenja“, zajedno sa vojnim i političkim rukovodstvom NOB-a, nazvanu šifrom „Švarc“ („Schwarz“), poznatu u našoj istoriografiji kao peta neprijateljska ofanziva ili Bitka na Sutjesci.[537]

Još u toku dramatične bitke za ranjenike, OKW je početkom marta 1943. godine, u uvjerenju da će uništiti elitne jedinice NOVJ na Neretvi, planirala operaciju „Švarc“ radi razoružanja četnika u istočnoj Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, pošto je cijenila da joj tada više neće biti potrebni. Međutim, pošto četvrtom neprijateljskom

[537] Alija Bojić, Pripreme Nijemaca za izvođenje operacije „Schwarz“ i njihove procjene o mogućnostima iskrcavanja Saveznika na Balkan u prvoj polovini 1943. godine, Zbornik „Neretva-Sutjeska 1943“, str. 125-134.

ofanzivom nije ostvaren postavljeni cilj, nastavljeno je od kraja marta pripremanje operacije ali sada, zbog izmijenjene situacije, sa drugim ciljem – radi uništenja Operativne grupe divizija i razoružanja četnika. Ovo razoružanje Nijemci su planirali zbog toga što su smatrali da je iskrcavanje anglo-američkih trupa na Balkan postalo mogućno, pa su ocijenili da bi im četnici u takvoj situaciji mogli biti opasni zbog planova da uz pomoć zapadnih saveznika uspostave monarhiju i stari društveni poredak u Jugoslaviji. Razoružanju četnika odlučno su se protivili Italijani.

Bez obzira na prvobitno planiranje, operacija „Švarc" na kraju biće planirana i izvedena isključivo i jedino protiv Operativne grupe divizija kojom je neposredno rukovodio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito. Na ovu operaciju, odnosno novu ofanzivu, njemačko komandovanje primorala je i situacija nastala poslije četvrte neprijateljske ofanzive u kojoj okupatorsko-kvislinške jedinice nijesu ostvarile svoje namjere. Djelimično razoružanje četnika, do koga je došlo uoči samog početka ofanzive, nije imalo nikakvog značaja.[538]

Očekujući mnogo od predstojeće operacije, njemačka Vrhovna komanda oružane sile pridavala joj je veliki značaj i direktno se angažovala u njenim pripremama koje su vršene u najvećoj tajnosti – da bi se postiglo iznenađenje. Čak ni saveznicima Italijanima, iako je operaciju „Švarc" trebalo izvesti na njihovom okupacionom području, nije ništa saopštavano o namjerama. Pored prikupljanja podataka o protivniku, studije zemljišta i drugog, jedinice su pripremane u dubokoj pozadini. U to vreme njemačke komande su u Jugoslaviji reorganizovale posadne divizije: 701, 714, 717 i 718. u lovačke: 104, 114, 117. i 118. na taj način što su iz Njemačke dopremili velike količine materijala i opreme pogodne za brdsko-planinsko ratovanje i popunile ih novim, dobro izvježbanim i mlađim ljudstvom, tako da su od oko 8.000 narasle na oko 18.000 vojnika.

Nijemci su nastojali da iskoriste teškoće u kojima se nalazila Operativne grupa: zamorenost jedinica, slabi uslovi za ishranu i smještaj, a naročito prisustvo velikog broja ranjenika i bolesnika.

[538] Dijelovi 1.brdske divizije u Kolašinu su 14. maja, bez ikakvog otpora, razoružali 1980 četnika sa Pavlom Đurišićem na čelu, a razoružanje na ostalim sektorima nije vrijedno ni pomena. Ovo razoružanje izazvalo je incident i energičan protest od strane italijanskih komandanata u Crnoj Gori. Nesporazum je izglađen. Nijemci ne samo da su prestali da razoružavaju četnike, već su ih ubrzo angažovali u borbama protiv jedinica NOVJ. Italijani su strahovali da bi zbog razoružavanja četnici mogli masovno da pristupaju NOVJ, ali se to nije dogodilo. Ostali su dosljedni svom antikomunističkom opredjeljenju (Jovan Vujošević, Njemačko-italijanski odnosi i četnici u operaciji „Schwarz" , Zbornik „Neretva-Sutjeska 1943", str. 143-150).

Osim toga, težili su i da iskoriste brdsko-planinsko teško prohodno zemljište, na kome se ističu masivi planina Sinjajevine, Ljubišnje, Durmitora, Bioča, Maglića, Volujaka, Zelengore, visoki i do 2.500 metara, ispresjecani kanjonima Ćehotine, Tare, Pive, Komarnice, Sutjeske i njihovih pritoka, mjestimično dubokih i do 1.000 metara, što je veoma otežavalo pokrete i manevar jedinica Operativne grupe, a išlo u prilog njemačkim jedinicama osposobljenim za brdsko-planinsko ratovanje i podržavanim avijacijom, s velikim prednostima u pogledu snabdijevanja, kao i brojne i tehničke nadmoćnosti.

Osnovna zamisao Nijemaca za operaciju „Švarc" bila je da se najprije, postepenom koncentracijom snaga oko teritorije omeđene komunikacijom Foča – Goražde – Pljevlja – Prijepolje – Bijelo Polje – Kolašin – Podgorica – Nikšić – Bileća – Gacko – Kalinovik – Foča, opkoli Operativna grupa, a zatim koncentričnim nastupanjem sa te linije nabaci na planinske masive između donjih tokova Tare i Pive i tu uništi. Sa zarobljenicima i civilnim stanovništvom na teritoriji zahvaćenoj operacijom trebalo je postupati sa brutalnom nemilosrdnošću: zarobljene partizane streljati, uhvaćene civile poslati u koncentracione logore, a zaplijenom rezervi hrane i razaranjem naselja „oduzeti svaku mogućnost opstanka".[539]

Rukovođenje operacijom komandant jugoistoka je, kao i u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, povjerio komandantu njemačkih trupa u NDH, generalu Rudolfu Litersu. Pored 1. brdske divizije, ojačane diverzantskim 4. pukom divizije „Brandenburg", on je u početnoj fazi angažovao još tri njemačke ojačane divizije: SS dobrovoljačku diviziju „Princ Eugen" (kasnije 7.SS divizija) grupisanu zapadno od Mostara; 118. lovačku diviziju, ojačanu sa 4. domobranskim zdrugom (7. i 13. pješačka i topnička pukovnija, obkoparska bojna i pekarska i mesarska polusatnija) prikupljenu u rejonu Konjic, Sarajevo, Trnovo a dijelom i kod Foče i 369. legionarsku „vražju" diviziju, grupisanu na području Ustikolina – Goražde, zatim borbenu grupu „Ludviger" (ojačani 724. puk 104. lovačke divizije i 61. bugarski puk), raspoređenu u dolini Lima od Prijepolja do Brodareva. Nijemci su italijanske komande u Crnoj Gori i Hercegovini obavijestili o početku operacije tek 14, 15. i 16. maja i zatražili učešće njihovih divizija, čime su ih stavili pred svršen čin. Iako su Italijani zbog toga, kao i zbog pokušaja razoružanja četnika,

[539] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 431-434: Uputstvo komandanta njemačke 118.lovačke divizije potčinjenim jedinicama o postupku trupa pri izvođenju operacija od 12. maja 1943.

oštro protestvovali – nesporazumi su brzo izglađeni tako što je Musolini na traženje OKW, 22. maja, naredio guverneru Crne Gore da italijanske divizije učestvuju u operaciji, mada su neke i do tada bile djelomično angažovane. Tako su u operaciju uključene divizije: „Taurinenze“ koja je bila razmještena na prostoru Pljevlja – Prijepolje; „Venecija“ u rejonu Bijelo Polje – Kolašin – Berane; „Ferara“ na prostoru Nikšić – Podgorica i neke druge manje jedinice zajedno sa četnicima koji su služili kao pomoćne snage italijanskim trupama. Sve ove snage podržavalo je oko 12 eskadrila avijacije. Ukupno su neprijateljske snage brojale oko 127.000 vojnika – 67.000 njemačkih, 43.000 italijanskih, 2.000 bugarskih i 15.000 kvislinških – ustaša, domobrana i četnika.[540]

Operativna grupa divizija pred početak ofanzive bila je ovako raspoređena: 1. proleterska divizija na sektoru Pljevlja – Prijepolje – Šahovići; 2. proleterska divizija zapadno od Kolašina; 3. udarna divizija razvučena na širokom frontu od Nikšića do Gacka; 7. banijska udarna divizija nalazila se u pokretu dolinom Sutjeske za Šćepan Polje i ka Pljevljima; Drinska operativna grupa držala je položaje istočno od linije Goražde – Foča; Udarna grupa od tri bataljona vodila je borbu protiv italijanskih jedinica i četnika kod Bioča; Vrhovni štab NOV i POJ s pratećim bataljonom nalazio se u selu Đurđevića Tara i Centralna bolnica sa oko 3.400 ranjenika i bolesnika na području Čelebića i Pive. Ukupna jačina Operativne grupe iznosila je oko 16.000 boraca. Brojni odnos snaga bio je 1:8 u korist neprijatelja. Kako nije očekivala ofanzivu većih razmjera, Operativna grupa se, u duhu zadataka dobijenih od vrhovnog komandanta, pripremala za prodor u istočni dio Crne Gore i dalje na istok – o čemu je već bilo riječi – tako da je dio njenih snaga bio orijentisan za ofanzivna dejstva, a drugi za odbranu slobodne teritorije i zaštitu Centralne bolnice.

Početne borbe na širem području Šahovića

Nakon temeljito izvršenih priprema, njemačke snage su ujutro 15. maja krenule u ofanzivu. Operativna grupa divizija i Vrhovni štab NOV i POJ bili su potpuno iznenađeni. Na sektoru 1. proleterske divizije, 99. brdski lovački puk 1. brdske divizije, ojačan divizionom 79. brdskog artiljerijskog puka i četom inžinjerije (grupa „Remold“) stigao

[540] Tito, Sabrana djela, 15, str. 281, Napomena 151.

je 14. maja u rejon Ribarevine (oko 4 km južno od Bijelog Polja) i odmah preduzeo nasilno izviđanje prema Slijepač Mostu, ali je bio odbačen od dijelova 3. krajiške udarne brigade, a zatim je u 4 sata 15. maja krenuo u napad na 1. proletersku diviziju sa zadatkom da zauzme Slijepač Most i Šahoviće. Tako je na sektoru 1. proleterske divizije otpočela peta neprijateljska ofanziva. Drugi dijelovi 1. brdske divizije (98. ojačani puk odnosno grupa „Calminger" – „Zalminger") napali su 2. proletersku diviziju pravcem Mateševo – Kolašin – Mojkovac.[541]

Napad je 1. proletersku diviziju zatekao u veoma nepovoljnom položaju. Pripremala se za napad na Mojkovac, a ne za odbranu. Prva proleterska brigada razmještala se u selima Žari, Pale, Cerovo, Oklade, Pape i Gornja Sela, dok je 3. krajiška brigada zauzimala raspored sa dva bataljona u rejonu Uloševina – Razvršje – Siga – Lepenac prema Mojkovcu, a sa druga dva na prostoru Slijepač Most – Bojište – Jabučna – Kulina (trig. 1197) prema Ribarevini i Bijelom Polju. Glavnina 3. proleterske sandžačke brigade nalazila se na prostoru Lekovina – Kovren – Grab – Kamena Gora – Mijakovići – Podpeće, a jedan bataljon na cesti između Prijepolja i Pljevalja u rejonu Jabuka – Mijajlovića (trig. 1411).

Nastupajući glavnim snagama u zahvatu ceste od Ribarevine prema Slijepač Mostu i šireći se na sjever prema Šahovićima, njemački ojačani 99. brdski lovački puk, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, napao je u početku dva bataljona 3. krajiške udarne brigade kod Bojišta i Kuline (trig. 1197). Brojno i tehnički neuporedivo jačem neprijatelju bataljoni su pružili snažan otpor, tako da je ovaj tek oko 11 sati ovladao Slijepač-Mostom, a bataljon iz rejona Bojišta povukao se 2 do 3 km na sjeverozapad na uzvišenja Skok i Ramo (k. 1136), odakle je nastavio da pruža otpor. Nakon toga je 99. puk težište napada usmjerio prema Šahovićima, u pravcu kog mu se, pored jednog bataljona 3. krajiške brigade, suprotstavila i 1. proleterska brigada. Veoma žestoke borbe vođene su čitav dan uz obostrano osjetne gubitke. Dijelovi obje brigade postepeno su se povlačili prema Šahovićima i zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići. Neprijatelj je uspio da djelimično pocijepa borbene poretke brigada, zbog čega Štab divizije, a naročito slabih veza, nije bio u mogućnosti da u potpunosti prati razvoj situacije na frontu.

Do kraja dana Nijemci su uspjeli da izbiju na 5 do 6 kilometara južno od Šahovića i zauzmu Cerovo i Oklade – istočno i Bučje, Rudine

[541] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 279-283: Zapovijest komandanta 1.brdske divizije potčinjenim jedinicama za operaciju „Švarc" od 14. maja 1943. u 4 sata.

(k. 1163), Sokolovicu (k. 1073) i Žaljevo – zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići. Glavnina 1. proleterske brigade povukla se na Gradinu (trig. 1208) i Modri do (k. 1021), istočno i jugoistočno od Šahovića i ka selu Ujniće sjeveroistočno od ovog mjesta. Jedan njen bataljon, koji se zatekao u rejonu Pale – Žari, zapadno od pomenute ceste, našao se jedno vrijeme za leđima neprijeteljevih snaga koje su prodirale na sjever, a zatim se izvukao prema Obodu i uklopio u borbeni poredak 3. krajiške brigade, dok se bataljon 3. krajiške brigade koji se borio istočno od ceste – pridružio 1. proleterskoj brigadi. Krajem dana glavnina 3. krajiške udarne brigade razmjestila se na liniji Razvršje – Lepenac – Cer – Burenj, bočno u odnosu na snage koje su prodrle prema Šahovićima. Njena dva bataljona u rejonu Uloševina – Razvršja – Lepenac, orijentisana prema Mojkovcu, nijesu ovoga dana imali sukoba s neprijateljem.

Pošto su se u međuvremenu njemačke i italijanske komande u Crnoj Gori i Sandžaku sporazumjele i o angažovanju italijanskih divizija u operaciji, nešto kasnije tokom toga dana krenula su dva bataljona divizije „Venecija“ („Venezia“) iz Bijelog Polja dolinom Lima i kosama zapadno od nje na sjever – radi osiguranja ceste prema Brodarevu i obezbjeđenja desnog boka 99. brdskog lovačkog puka. Oni su tokom dana bez otpora stigli u visinu sela Šljepošnice. Kod Banja Sela i ispred Gornjih Sela sukobili su se sa dijelovima 1. proleterske brigade i tu zaustavljeni. Ne želeći da se mnogo isturaju na sjever i plašeći se udara u bok, Italijani su zastali, a ispred sebe uputili jače izviđačke patrole.

Ovog dana je i italijanska divizija „Taurinenze“ krenula u napad. Ona je, sa po jednim bataljonom iz Pljevalja i Prijepolja, napala bataljon 3. proleterske sandžačke brigade na cesti između ova dva mjesta, kod Mijajlovice (trig. 1411) i Jabuke – radi uspostavljanja saobraćaja. Napadajući iz dva pravca, a uz to podržani artiljerijom i tenkovima i u saradnji sa pripadnicima muslimanske milicije, Italijani su, i pored snažnog otpora, uspjeli da odbace pomenuti bataljon sa ceste koji se povukao na Kamenu Goru. Nakon toga 3. alpski puk uspostavio je posade na cesti u Mihajlovićima i Jabuci i kod Savina lakta, pa odmah otpočeo da se utvrđuje s težištem južno od ceste.[542]

Borbena grupa „Ludviger“ tek je počela da pristiže od Nove Varoši u Prijepolje i Brodarevo, da bi na tome dijelu

[542] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 368-370: Telegram italijanskog 6.armijskog korpusa Komandi 2.armije od 16. maja 1943. i Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 221-223: Izvještaj Štaba 3.proleterske sandžačke brigade zamjeniku načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ od 17. maja 1943.

zatvorila dolinu Lima i pripremila se za napad prema jugozapadu, između Pljevalja i Šahovića.

Štab 1. proleterske divizije zatekao se u selu Lijeska zapadno od Šahovića i u u toku dana nije bio u mogućnosti da procijeni o čemu se radi. Kako nije imao dovoljno podataka o neprijatelju, a naročito o njegovim namjerama i jačini, najmanje je mogao da zaključi da se radi o ofanzivi. Očito da su Nijemci uspjeli da prikriju svoje namjere i sačuvaju tajnost operacije sve do njenog početka, dok je obavještajna služba divizije podbacila. I u Vrhovnom štabu NOV i POJ za napad 1. brdske divizije pretpostavilo se da se radi o jačem ispadu neprijatelja a ne ofanzivi. Zbog toga je on depešom i dalje insistirao da 1. proleterska divizija zauzme Mojkovac, a zatim zajedno s 2. proleterskom divizijom i Kolašin.[543]

Pored prodora prema Šahovićima i prostoru između Bijelog Polja, Šahovića i Slijepač Mosta, Nijemci su napadom pokidali veze između bataljona, a od 13.30 sati Štab divizije ostao je bez veze sa 3. krajiškom udarnom brigadom. U nejasnoj situaciji, polazeći od zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba za napadna dejstva, Štab divizije naredio je u 17.45 sati 1. proleterskoj brigadi da, protivnapadom na desno krilo, odbaci neprijatelja natrag,[544] što se nije moglo izvršiti zbog jačine neprijatelja. Krajem dana i početkom noći situacija na frontu divizije postala je jasnija, ali ne i potpuno. U naređenju štabovima 1. proleterske i 3. krajiške udarne brigade, pisanom 15. maja u 22.45 sati, Štab divizije je konstatovao: „Naš i neprijateljski raspored suviše su isprepleteni i situacija suviše nejasna da bi se mogao narediti i sprovesti detaljan plan daljeg rada“. Ipak je naredio ovim dvjema brigadama da još u toku noći izvrše protivnapad na neprijatelja koji se uklinio u njihov raspored.

Zamisao Štaba divizije bila je da se čitava 1. proleterska brigada grupiše zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići, na liniji Borova glava (k. 1219) – sjeverni dio Burenja, a 3. krajiška južnije od nje, u južnom dijelu Burenja – Cer – Kom (k. 1247) – rijeka Tara, pa da zatim napadnu u bok neprijatelja koji je prodro prema Šahovićima i ovladaju cijelim područjem zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići – Pavino Polje.[545] Očito da su odluka i naređenje bili nerealni kako u odnosu na zadatak koji je trebalo izvršiti tako i u odnosu na

[543] Tito, Sabrana djela, 15, str. 114: Depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 15. maja u 15.15 sati.
[544] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 177-178.
[545] Isto, str. 179-180.

vrijeme do kog je zamisao trebalo ostvariti. Pošto je zbog razvučenosti jedinica i kratkoće vremena bilo nemoguće da brigade za napad angažuju bar glavninu snaga, to je 3. krajiška udarna brigada sa svega jednim bataljonom sa uzvišenja Skok i Ramo (k. 1136) napala neprijatelja kod Slijepač-Mosta, ali je taj napad odbijen, nakon čega se bataljon povukao na Cer i južne padine Burenja. Znatno sjevernije i 1. proleterska brigada napadala je takođe s jednim bataljonom, ali kako su se Nijemci uporno branili ni ovaj napad nije imao uspjeha.

Narednog dana, 16. maja, grupa „Remold" (ojačani 99. brdski lovački puk) nastavila je glavnim snagama da nadire prema Šahovićima, a pomoćnim od Slijepač-Mosta prema Lepencu, šireći se istovremeno zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići. Na pravcu prema Šahovićima snažan otpor neprijatelju pružila je 1. proleterska brigada, prelazeći povremeno manjim snagama u protivnapade i povlačeći se postepeno u rejon zapadno i jugozapadno od Šahovića, tako da je ovaj tek oko podne ušao u to mjesto. I bataljon 3. krajiške udarne brigade, koji se nalazio sa glavninom 1. proleterske, obilazeći Šahoviće sa sjevera preko Vratišta, a zatim zapadno od Burenja, slijedećeg dana je stigao u Prošćenje na desno krilo svoje brigade i na lijevoj obali Tare uspostavio vezu sa 7. krajiškom brigadom koja se nalazila pod komandom Štaba 2. proleterske divizije.

Na pravcu od Slijepač-Mosta glavnina 3. krajiške udarne brigade uspješno je zadržavala pomoćne snage 99. brdskog lovačkog puka kod Lepenca, Cera i na južnim padinama Burenja, tako da su one u toku dana vrlo malo napredovale. Međutim, ovog dana oko 11 sati, nastupajući s juga od Kolašina, u Mojkovac su izbili dijelovi 98. brdskog lovačkog puka. Dok su se razmještali po mjestu, na njih su sa položaja na Razvršju (k. 1174), sjeveroistočno od Mojkovca, dijelovi 3. krajiške udarne brigade, koji su se tu zatekli, otvorili vatru i nanijeli im manje gubitke.

Treća proleterska sandžačka brigada je, pošto nije bila angažovana u borbama, rušila komunikaciju Pljevlja – Šahovići počev od Dubočice pa prema Šahovićima, naročito u Krakalicama gdje je porušila sve mostove i serpentine. Aktivnost neprijatelja na njenom sektoru svela se na pojačan saobraćaj između Pljevalja i Prijepolja. Od jednog zarobljenog pripadnika muslimanske milicije Štab brigade je dobio podatak da će Italijani evakuisati Pljevlja i Prijepolje, odnosno sve gradove u Sandžaku i da „idu za svoju zemlju nekuda

preko Crne Gore", odnosno da njihove sadašnje akcije imaju za cilj oslobađanje komunikacija za saobraćaj i da je „pitanje samo kojom će se komunikacijom kretati snage iz Pljevalja", kako je to Štab brigade, u izvještaju pisanom 17. maja u 11. sati, obavjestio zamjenika načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ.[546] Očito da je to bila ubačena dezinformacija na koju Štab brigade nije nasio.

Uporedo sa 99. brdskim lovačkim pukom, nastupanje cestom kroz kanjon Lima i kosama zapadno od njega prema Brodarevu nastavila su i dva bataljona italijanske divizije „Venecija". Iako im se nije niko suprotstavljao, kretali su se veoma sporo i oprezno, opravljajući usput cestu tako da su u Brodarevo stigli 19. maja. Nedaleko od Dobrakova naišli su na ostatke autokolone uništene 10. i 11. maja. Svoj bijes Italijani su iskalili na mirnom stanovništvu „vršeći energično čišćenje i porušivši Dobrakovo", kako je to napisala Komanda 6. armijskog korpusa u izvještaju Komandi 2. armije od 20. maja 1943. godine.[547]

Pošto još uvijek nije imao predstavu o pravim namjerama neprijatelja, Vrhovni štab je i tog dana insistirao na izvršenju svog ofanzivnog plana. U toku prijepodneva on je naredio Štabu 1. proleterske divizije da ne dozvoli da mu neprijatelj razvlači snage na širokom frontu, već da pregrupiše jedinice i što prije izvrši protivnapad sa 1. proleterskom i 3. krajiškom udarnom brigadom i to brzo i odlučno.[548] Ali s obzirom na to da se situacija od prije dva dana znatno izmijenila, sada je bilo nužno da se njemačke snage najprije odbace zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići, pa tek nakon toga pristupi napadu na Mojkovac.

Kako mu je bilo i naređeno, Štab divizije radio je veoma brzo i već u 13 sati toga dana napisao je naređenje brigadama za protivnapad. Zamisao je bila da sa 1. proleterskom i 3. krajiškom udarnom brigadom, uz podršku brdskog diviziona, noćnim napadom razbije neprijateljeve djelove koji su se nalazili zapadno od ceste Slijepač Most – Šahovići, a zatim ih odbaci u njihove garnizone i prema njima ostavi manje snage, a glavninu postavi zapadno od pomenute ceste prema Mojkovcu. Napad je trebalo da počne u 3 sata 17. maja u dvije napadne kolone: 3. krajiška opštim pravcem Burenj – Cer – Žari – Slijepač Most – Crnjonica, a 1. proleterska pravcem

[546] Isto, str. 221-223.
[547] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 376-377.
[548] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 263: Depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 16. maja u 9,45 sati.

Šorića krš – Obad – Sokolovica – Rudine – Majna Gora – Cerovo.[549] Štab divizije depešom je obavjestio susjedni Štab 2. proleterske divizije da je naredio posijedanje linije rijeka Tara – Kom (k. 1247) – Cer – planina Burenj – Sokolac i ovlađivanje prostorom zapadno od druma Slijepač-Most – Šahovići na koji su se „infiltrirali jači neprijateljski delovi",[550] iz čega se vidi kako je prva dva dana ofanzive gledano na napad neprijatelja. Ipak, zbog njegove aktivnosti i jačine odustalo se od planiranog napada.

Poslije zauzimanja Šahovića pritisak neprijatelja u naredna dva dana znatno je opao, naročito na frontu 1. proleterske brigade, dok je na desnom krilu 3. krajiške udarne brigade u rejonu Lepenac – Cer – Siga – južne padine Burenja, sjeverno od Mojkovca i dalje vršio jak pritisak, potiskujući njene djelove prema Prošćenju i Rasovom vrhu (trig. 1672). Cijeneći situaciju na svom sektoru prije podne ovoga dana, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović je 17. maja u 9.15 sati javio Vrhovnom štabu da „neprijateljska akcija ima karakter ofanzive".[551] Međutim, nakon toga, on je na poziv vrhovnog komandanta, u 16 sati otišao na razgovor u Vrhovni štab,[552] koji se nalazio u Đurđevića Tari i slijedećeg dana vratio se u Štab divizije u selu Maoče.[553] Svakako da je tom prilikom bilo govora o nastaloj situaciji, ali o tome kako je ona konkretno ocijenjena i kakve su odluke donijete nije se moglo ništa doznati iz raspoloživih dokumenata, sem izvjesnih naslućivanja.

Vrhovni štab je, naime, i dalje insistirao na svom ofanzivnom planu. On je 17. maja depešom u 9.15 sati naredio Štabu 2. proleterske divizije da 2. dalmatinsku brigadu rokira prema Mojkovcu radi presijecanja saobraćaja između Kolašina i Mojkovca i pritiska na Mojkovac[554] i o tome obavijestio Štab 1. proleterske divizije. Poslije podne toga dana Vrhovni štab je u 16 sati javio Štabu 2. proleterske divizije da 1. proleterska divizija sa prikupljenim snagama drži liniju Prošćenje – Burenj – Sokolac i naredio mu da je „pritisak na Mojkovac i cestu Mojkovac – Kolašin što pre neophodan".[555] Na osnovu prve depeše Štab 1. proleterske divizije, koji se nalazio u selu Barice oko 15

[549] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 193-196.
[550] Isto, str. 197.
[551] AVII, k. 706, br.reg. 1/15: Knjiga depeša 1.proleterske divizije, depeša broj 24 od 17. maja 1943. u 9,15 sati.
[552] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 268.
[553] Isto, str. 271.
[554] Isto, str. 267.
[555] Isto, str. 268.

km sjeverozapadno od Šahovića, u odsutnosti komandanta, zaključio je da je „zadatak divizije, u sklopu ranije opšte perspektive... da treba što pre pripremiti i izvršiti razbijanje neprijatelja između B. Polja i Ribarevine, te time stvoriti uslove za dalje operacije". U vezi s tim on je u 15 sati 1. proleterskoj i 3. krajiškoj udarnoj brigadi naredio da onemoguće dalje prodiranje neprijatelja, da mu nanesu što veće gubitke, stalno prikupljaju podatke o njemu i dostave prijedloge Štabu divizije o mogućnosti opšteg napada s obje brigade, koji će biti olakšan dejstvom 2. dalmatinske. Trebalo je težiti da 1. proleterska brigada odbaci neprijatelja ka selu Jabočna a 3. krajiška da ovlada cestom Slijepač Most – Mojkovac, ili da odbaci neprijatelja iz Mojkovca preko rijeke Tare.[556]

Tokom noći 1. proleterska i 3. krajiška udarna brigada su se pripremale za izvršenje dobijenog zadatka. Napadale su neprijatelja manjim djelovima radi uznemiravanja i prikupljanja podataka, a vršeno je i manje pomjeranje jedinica. Doznavši putem obavještajne službe da je te noći u selo Gilinoga, južno od ceste Slijepač Most – Lepenac, stigao štab nekog njemačkog puka s jakim obezbjeđenjem (mogla je to da bude jedino Komanda 99. brdskog lovačkog puka), štab jednog bataljona 3. krajiške udarne brigade uputio je tamo s položaja dvije čete koje su iznenadnim napadom, uglavnom bombama i automatskim naoružanjem, nanijele neprijatelju osjetne gubitke, a zatim se vratile na položaj sjeverno od Lepenca.[557] Za sve to vrijeme poslije borbe na cesti Pljevlja – Prijepolje prvog dana ofanzive, 3. sandžačka proleterska brigada, naročito poslije smjenjivanja na položajima prema Pljevljima, rušila je ceste Pljevlja – Šahovići i Pljevlja –Đurđevića Tara.

Komanda 1. brdske divizije, u sumarnom izvještaju o borbama u operaciji „Švarc" od 10. jula 1943. godine, visoko je ocijenila taktiku 1. i 2. proleterske divizije koju su primjenjivale prvih dana ofanzive. „Način vođenja borbe neprijatelja", pisalo je u izvještaju, „savremen je i težak. Mi smo bili naviknuti da izviđamo, da udarimo na neprijatelja, da ispitamo front pojačanim izviđanjem i tada da napadnemo i uništimo neprijatelja, odnosno da ga odbacimo. Ovdje imamo puno posla sa neprijateljem čija snaga leži u taktici partizanskog ratovanja (Kleintaktik) i koji je u najvećoj meri zaštićen

[556] Zbornik, tom III, knj. 13, str. 221-223:

[557] Nikola Kovačević, Treća krajiška brigada u bici na Sutjesci, Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, 1, VIZ, Beograd 1969, str. 390.

terenom. On uvek uzmakne odlučnoj borbi. Noć i maglu obimno iskorišćuje, prodire u front i napada tada sa svih strana pojedina uporišta i istaknute visinske položaje. On je majstor u borbi u šumi. Osobenost planine omogućava da je jedan jedini mitraljez u stanju da na ovladanim položajima satima zadrži čitavu četu dok preko drugih kota ne uspe zamašnije okruženje od strane neprijatelja".[558]

Manevar prema Čelebiću

Dok je prvih dana ofanzive 1. proleterska divizija vodila žestoke borbe sa njemačkim snagama, situacija na širem području postepeno se pogoršavala. U napad su krenuli i dijelovi 369. legionarske divizije. Njen ojačani 369. puk, nastupajući glavnim snagama iz Goražda a pomoćnim od Foče i Ustikoline (ostale snage ove divizije nalazile su se još na sektoru Sarajeva, srednje i istočne Bosne) prema Čajniču i dalje prema Pljevljima – radi ovlađivanja cestom između ova dva mjesta, uspostavljanja zaprečne linije, odnosno zatvaranja obruča oko Operativne grupe na tom sektoru i uspostavljanja veze sa italijanskom divizijom „Taurinenze". Potisnuvši 6. istočnobosansku brigadu, dijelovi ovog puka sa pravca Goražda ušli su nešto prije podne 15. maja u Čajniče i naredna dva dana, savlađujući otpor 6. istočnobosanske brigade i opravljajući cestu, nastavili da u njenom zahvatu sporo nastupaju prema Pljevljima. Oni su 18. maja zauzeli Boljaniće i kod sela Gotovuše (8 km sjeverozapadno od Pljevalja) uspostavili vezu sa divizijom „Taurinenze". Od nje su, pored ostalog, bili obaviješteni da se „partizanski stožer" (Vrhovni štab NOV i POJ) nalazi u Đurđevića Tari.[559] Istog dana su se u Pljevljima sastali komandanti ove dvije divizije i dogovorili se da 369. legionarska preuzme odsjek Čajniče – Pljevlja, a „Taurinenze" Pljevlja – Prijepolje,[560] čime se zatvarao obruč oko Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba sa sjevera. Za to vrijeme na liniji Ulog – Obalj – Kalinovik – Foča pristizala je njemačka 118. lovačka divizija i njoj potčinjeni 4. domobranski lovački zdrug (7. i 13. pješačka i topnička pukovnija). Od njihovih djelova je u Foči 18. maja obrazovana borbena grupa „Gertler", s tim

[558] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 426.
[559] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 566-567: Dnevni izvještaj 369.legionarske divizije od 18/19. maja 1943.
[560] Isto, str. 552-553. Dnevni izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri italijanskoj Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija-Dalmacija" od 19. maja 1943.

da 20. maja bude spremna za napad na jugoistok. Prema njoj su se nalazili dijelovi 2. proleterske i Majevičke brigade. Aktivnost je bila svedena na sukobe izviđačkih djelova i sprječavanje ispada na slobodnu teritoriju.

U međuvremenu je, 16. maja, u Popov Do (oko 20 km zapadno od Pljevlja) stigla 7. banijska udarna divizija, koja je dobila zadatak da kod Pljevalja smijeni 3. sandžačku proletersku brigadu i zatvori pravac koji od ovog mjesta vodi prema Kovrenu i Đuređevića Tari – radi obezbjeđenja leđa 1. proleterskoj diviziji, kojoj je bilo naređeno da 17. maja krene u protivnapad. Međutim, zbog promjene situacije i odustajanja od tog napada, Vrhovni štab je slijedećeg dana 7. diviziji naredio da glavnim snagama zatvori pravac Pljevlja – Žabljak, pa se rasporedila na prostoru Mijakovići – Vijenac – Podpeće – Vlahovići – južno od Pljevalja. Toga dana pod njenu komandu stavljena je 3. dalmatinska brigada u rejonu Kruševo – Hoćevina – Brvenica.[561]

Prodorom dijelova 369. legionarske divizije od Goražda prema Pljevljima i uspostavljanjem posada na cesti između ova dva mjesta ugrožena je i Centralna bolnica u rejonu Čelebića, pa je 17. maja, po naređenju Vrhovnog štaba, otpočela njena evakuacija dublje u Sandžak i preko rijeke Tare – na područje pivske visoravni.[562]

Smatrajući da je njegova divizija u četvorodnevnim borbama izvršila dobijeni zadatak, a pošto je znao da Operativna grupa NOVJ ima zadatak da se preko Lima probije u istočni dio Crne Gore i dalje u Srbiju, komandant 1. brdske divizije, general Valter Štetner (Walter Stetner), naredio je kasno u noć 18. maja potčinjenim jedinicama da organizuju odbranu na zaprečnoj liniji Šahovići – Kulina (k. 1632 - najviši vrh na planini Burenj) – rijeka Tara – Šanac (trig.1862) – katun Potrk (na Sinjajevini) – Donje Lipovo – planinski vijenac južno od doline Platnice (zapadno od Kolašina).[563] Zadatak divizije bio je da na toj liniji, koju je dostigla na cijelom frontu do uveče 19. maja, „hvata i uništava komuniste koji su sa severa potisnule naše (njemačke - TR) jedinice“, pa se imala „izgraditi kao glavna borbena linija, i braniti od svakog neprijateljskog napada“. Pored toga, zauzeti prostor trebalo je očistiti od „raspršenih komunista... planski

[561] Isto, str. 299-304: Izvještaj Štaba 7.divizije Vrhovnom štabu od 29. maja.

[562] Gojko Nikoliš, Ranjenici kao operativni i moralni faktor u bitkama na Neretvi i Sutjesci, Zbornik radova „Neretva-Sutjeska 1943“, str. 170-183.

[563] Linija od Tare pa do zapadno od Kolašina protezala se ispred fronta odbrane 2.proleterske divizije.

pročešljati izviđačkim odeljenjima sposobnim za borbu... Neprestano nadzirati i hvatati neprijatelja na legalu u njegovim skrovištima... Napuštena naseljena mesta spaliti i pogodnim merama oduzeti neprijatelju sve životne mogućnosti", kako je to u naređenju formulisao Štetner.[564] On je očekivao skori jači pritisak partizana sa sjeverozapada i pokušaj njihovog prodora na istok. Zabrinjavala ga je „rupa" koja je zjapila između njegove divizije i divizije „Taurinenze", odnosno između Šahovića i Pljevalja „kroz koju neprijatelj možda provlači snage nepoznate jačine prema istoku", kako je to napisao u pomenutoj zapovijesti. Ta briga bila je nepotrebna jer Operatvina grupa divizija više nije imala namjeru da se probija na istok, pogotovo tim pravcem, a i obruč oko nje nešto dublje bio je zatvoren u zahvatu komunikacije Pljevlja – Prijepolje od strane dijelova divizije „Taurinenze". Na dijelu između Prijepolja, Brodareva i Gostuna prikupljala se borbena grupa „Ludviger", a dalje na jug, do Bijelog Polja, nalazili su se djelovi divizije „Venecija".

Dok su borbe na sektoru Drinske operativne grupe, 1. i 2. proleterske divizije počele 15. maja i obruč oko Operativne grupe zatvoren sa sjevera, istoka i jugoistoka, dotle je SS dobrovoljačka divizija „Princ Eugen", nastupajući iz rejona Široki Brijeg – Čitluk – Ljubuški – Čapljina na istok i jugoistok, izbila 18. maja na liniju Bileća – Gacko, a slijedećeg dana i u Nikšić, čime je i na tom sektoru stvaran obruč oko Operativne grupe, ali borbe sa 3. udarnom divizijom još nijesu bile počele.

Prateći razvoj situacije, naročito na sektoru Mojkovac – Pljevlja –Foča, Vrhovni štab je, u 6.15 sati 18. maja, naredio Štabu 1. proleterske divizije da u toku naredne noći pregrupiše jedinice na taj način što će 3. krajišku udarnu brigadu postaviti na položaj Vaškovo – Reljin kam – Prisoje (k. 1530), a jednu četu u Dobriloviku na lijevoj obali Tare, prema mostu na ovoj rijeci, s tim da ga odmah poruši. Treću proletersku sandžačku brigadu trebalo je da rasporedi u rejon Bliškovo – Kovren – Slatka, a od 1. proleterske obrazuje divizijsku rezervu na prostoru Maoče – Vrulja – Podkrajci. Osim toga, naređeno je Štabu da prema neprijatelju ostavi jače izviđačke dijelove sa automatskim oružjima, da preduzme sve mjere kako bi se saznale prave namjere neprijatelja, da komandno mjesto divizije smjesti u Maoču a o pregrupaciji izvijesti 7. banijsku diviziju.[565] Namjera

[564] Zbornik, tom XII ,knj. 3, str. 302-306: Zapovijest komandanta 1.brdske divizije od 18. maja 1943. u 22.30 sati.

[565] Zbornik, tom II ,knj. 9, str. 271.

Vrhovnog štaba bila je da divizija skrati front odbrane kako bi se što uspješnije suprotstavila neprijatelju. Nešto kasnije, istog dana u 10.45 sati, Vrhovni štab je obavijestio diviziju da njen pritisak na Mojkovac otpada,[566] a pred veče joj depešom naredio da sve muško i žensko stanovništvo sposobno za rad i vojsku skloni na taj način što će sposobne za borbu mobilisati u jedinice, a ostale, zajedno sa stokom, prebaciti preko Tare u šume.[567]

Slijedećeg dana, 19. maja u 16.45 sati, Štab 1. proleterske divizije novim naređenjem upoznao je štabove brigada i brdskog diviziona sa pogoršanjem situacije na sektoru između rijeka Ćehotine, Drine i Tare i objasnio potrebu pregrupacije divizije. Na osnovu „podataka o kretanju i prikupljanju neprijateljskih snaga", pisalo je u naređenju, „može se zaključiti da neprijatelj sprema ofanzivu kombinovanim dejstvom iz Pljevalja, Bijelog Polja i Mojkovca". Zbog toga je Vrhovni štab naredio da se „jedinice ove divizije pomjere na sever, da ne bi došle u opasnost da budu nabačene na Taru i da bi bile čvršće povezane sa jedinicama levo od našeg sektora, tj. sa terenom Meljak – Čelebić – Foča, kako bi u slučaju potrebe mogle intervenisati i u tom pravcu i kako bi se obezbedila mogućnost skladnog manevrisanja".[568] Kao što se vidi, Štab divizije još ne zna da je ofanziva otpočela prije pet dana, već da neprijatelj tek „sprema ofanzivu kombinovanim dejstvom" i to lokalnog značaja – iz Pljevalja, Bijelog Polja i Mojkovca.

Vrhovni štab NOV i POJ je takođe kasnio u procjeni pravih namjera neprijatelja. To je, svakako, bilo prouzrokovano time što nije očekivao ofanzivu. Sve do 18. maja Tito je insistirao na realizaciji svog strategijskog plana prodora na jugoistok i prema njemu podešavao dejstva Operativne grupe pa i 1. proleterske divizije. Tek četvrtog dana ofanzive, 18. Maja, on shvata o čemu je reč, što izražava: naređenjem o pregrupaci 1. proleterske divizije radi skraćivanja fronta odbrane, pomijeranjem dijelova 2. proleterske divizije takođe radi odbrane nekih pravaca; postavljanjem 7. banijske divizije na pravac Pljevlja – Žabljak, kao i mjerama na drugim pravcima napada neprijatelja; a posebno naređenjem Štabu 1. proleterske divizije da njen „pritisak na Mojkovac sada otpada". On je već 17. maja, pored ostalog, javio Izvršnom komitetu Kominterne da „prema Crnoj Gori Nijemci i Talijani koncentrišu sa svih strana krupne jedinice", te da

[566] AVII, k. 706, br.reg. 1/11-15.
[567] Zbornik, tom II ,knj. 9, str. 274.
[568] Zbornik, tom IV ,knj. 13, str. 237-240.

„predstoje teške borbe“ i zatražio pomoć engleske avijacije za bombardovanje gradova u Crnoj Gori i Sandžaku.[569] Vrhovni štab dotadašnji borbeni poredak Operativne grupe, orijentisan na ofanzivna dejstva, podešava odbrani, nakon čega će početi da traži rješenja za razbijanje ofanzive. Time je, poslije istočne Bosne, ponovo odgođen prodor Operativne grupe divizija u Srbiju.

Ni plan neprijatelja za ofanzivu nije mogao biti realizovan onako kako je u početku bo zamišljen. Naime, u međuvremenu je Tito, da bi obezbijedio napad 1. i 2. proleterske divizije na Kolašin s juga, uputio Udarnu grupu bataljona (iz 4. proleterske i 5. crnogorske brigade) u rejon sjeverno od Podgorice, koja je 13. maja kod Radovča razbila jaku četničku grupu, a zatim kod Bioča, na cesti Podgorica – Mateševo, u borbama od 14. do 17. maja i dijelove italijanskog 383. puka, koji su pritekli četnicima u pomoć, nanijevši im veoma teške gubitke. Ovo je generala Litersa, koji je rukovodio operacijom, navelo na pogrešan zaključak da je neprijatelj (Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba) „posle neuspelog pokušaja da pređe preko Lima u Sandžak, pomerio težište na jug u rejon severno od Podgorice i pokušava da se između Mateševa i Podgorice probije u jugoistočnom pravcu prema Albaniji“.[570] I general fon Štetner, komandant 1. brdske divizije, konstatovao je da je neprijatelj „napustio svoje pokušaje da prodre u sektor 1. brdske divizije“ i da „sada pokušava da sa glavninom prodre preko Podgorice u Albaniju“.[571] Da bi to spriječio, Liters vrši izvjesnu pregrupaciju snaga, pa na prostor Bioče, Podgorica i Danilovgrad počinje da koncentriše oko pet njemačkih i italijanskih pukova. On je zahtijevao prebacivanje i divizije „Taurinenze“ iz rejona Pljevalja u zonu Podgorice, ali se Italijani sa tim nijesu složili. Sve je to dovelo do toga da se mijenja plan upotrebe nekih jedinica u ovoj fazi operacije, što će imati određenih posljedica po dalji tok i ishod borbi pa i na sektoru 1. proleterske divizije. Naime, u vezi s pomenutom procjenom general Liters je 19. maja u 23.50 sati naredio 1. brdskoj diviziji da ojačani 99. brdski lovački puk, koji je do tada napadao na 1. proletersku diviziju, pomjeri s fronta u rejon Mateševa i da njegov sektor napada preuzme borbena grupa „Ludviger“. Smjena

[569] Tito, sabrana djela, 15, str. 133.

[570] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 311-313: Naređenje komandanta njemačkih trupa u NDH borbenoj grupi „Ludviger“ od 20. maja 1943.

[571] Isto, str. 423-433: Izvještaj komandanta 1.brdske divizije o angažovanju u Crnoj Gori od 10. jula 1943.

je izvršena do 25, a pregrupacija čitave divizije do 27. maja.[572] Time je neprijatelj oslabio snage na pravcu svog glavnog udara, olakšao pregrupaciju 1. proleterske divizije, a zatim i njeno skoro prebacivanje na fočanski sektor.

Kao što je bilo i naređeno, 1. proleterska divizija, poslije manjih borbi 18. maja, pregrupisala je brigade tokom naredne noći, čime se, u stvari, odvojila od neprijatelja na taj način što su prema njemu bataljoni prve linije ostavili po jednu četu na predstražama. Nakon toga, ne samo kod 1. proleterske divizije, već na čitavom prostoru između Pljevalja, Foče i Šahovića, borbena dejstva su se svela na pojačnu izviđačku aktivnost. Obavješten o pristizanju neprijateljevih snaga u Foču i njihovom napadu s obje strane Drine prema Šćepan Polju, čime je ugrožena Centralna bolnica, Vrhovni štab je uveče 19. maja, da bi ojačao Drinsku operativnu grupu, naredio Štabu 1. proleterske divizije da odmah u toku noći uputi 1. proletersku brigadu pravcem Čelebić – Zavajit – Bunovi, gdje će stupiti u vezu sa Štabom drinske operativne grupe.[573]

U vezi s ovim zadatkom Štab divizije je te večeri u 21.30 sati naredio 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi da dijelom snaga preuzme i sektor 1. proleterske, a da ova, ojačana baterijom divizijskog brdskog artiljerijskog diviziona, ne čekajući smjenu, krene odmah određenim pravcem. Treća krajiška udarna brigada trebalo je da ostane na ranije određenom sektoru, s tim da veću pažnju obrati na svoje lijevo krilo, postavljajući izviđačke dijelove na Stožeru, radi kontrole toga pravca i tješnjeg dodira sa dijelovima sandžačke brigade orijentisanim prema Šahovićima. „Još ne raspolažemo sa dovoljnim podacima o neprijatelju“, pisalo je u naređenju, „na osnovu kojih bismo procenili i blagovremeno saznali neprijateljske namere. Nemamo čak ni preglednih podataka o jačini i rasporedu neprijateljskih delova koji su neposredno pred nama i sa kojima smo već duže vremena u kontaktu“. A to „duže vremena“ je punih pet dana. Da bi se to otklonilo i saznali podaci o neprijatelju, naređeno je „da se oživi izviđačka služba u dubljoj pozadini neprijatelja putem daljih izviđačkih grupa koje će akcijama na pojedina mesta veze, komandovanja itd. u dubini neprijatelja saznavati i razotkrivati neprijateljski raspored“. Zbog aktivnosti neprijateljeve avijacije, jedinicama je naređeno da primjenjuju aktivne i pasivne mjere

[572] Isto.

[573] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 273.

protivvazdušne odbrane. Na kraju je naređeno da se svi sposobni sa prostora na kom je raspoređena divizija pozovu u NOVJ i borbu protiv okupatora.[574]

Čim je primio divizijsko naređenje i Štab 1. proleterske brigade napisao je iste večeri (19. maja) naređenje potčinjenim jedinicama, upoznao ih sa situacijom na sektoru Foče i zadatkom dobijenim od vrhovnog komandanta NOV i POJ, odnosno da sa prostora na kom se zatekla odmah krene preko Podpeća, Kakmuži, Meljaka i Popova Dola i ubrzanim maršem stigne na određeni prostor kako bi „u sadejstvu sa ostalim jedinicama zaustavila i razbila neprijatelja". Planom je bilo predviđeno da brigada u rejonu Meljak – Šljuke – Popov Do skuva nešto hrane i predahne, a zatim nastavi pokret. Štabovima bataljona i komandama jedinica još je naređeno da „preduzmu najenergičnije mere da se pokret izvrši što je brže moguće" i da 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi ostave 100 mina za minobacač 82 mm.[575] Brigada se brzo pripremila za pokret i ujutro 20. maja, iz rejona Tulovo – Vrulja – Maoče – Podkrajci, krenula određenim pravcem.

Borbama i nastupanjem na određenim pravcima, Nijemci su do 20. maja, uglavnom uspjeli da zatvore širi obruč oko Operativne grupe divizija i stvore povoljne uslove za njegovo taktičko stezanje. Toga dana neprijatelj je na širem operacijskom području 1. proleterske divizije, odnosno na prostoru u trouglu između rijeka Ćehotine, Drine i donjeg toka Tare, krenuo u napad sa više pravaca na jedinice NOVJ koje su se tu zatekle – 1. proletersku i 7. banijsku udarnu diviziju i Drinsku operativnu grupu. U napad su i na drugim pravcima krenule njemačke snage, uz sve čvršću saradnju s italijanskim trupama.[576]

Ojačani 99. brdski lovački puk, koji je do tada napadao na 1. proletersku diviziju, zaustavio se na dostignutoj liniji i očekivao da bude smijenjen i prebačen na sektor Mateševa. Zbog toga 3. krajiška udarna brigada toga i prethodnog dana nije bila angažovana u borbama s njim. Međutim, ujutro 20. maja, sa linije Prijepolje – Brodarevo, krenuo je u napad na jugozapad ojačani njemački 724. puk iz sastava borbene grupe „Ludviger". Nastupao je u više napadnih

[574] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 241-243.
[575] Isto, str. 243-245.
[576] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 581-585: Zapisnik sa sastanka komandanta trupa Crne Gore (14.armijski korpus) generala Erkole Ronkaljija (Ercole Roncaglia) i načelnika štaba njemačkih trupa u NDH pukovnika Fafenrota (Pfaffenroth) održan 20. maja 1943. u Podgorici.

kolona prema Đurđevića Tari i krajem dana izbio širokim frontom na liniju Jabuka (na cesti Pljevlja – Prijepolje) – Kamena gora – Gradina (trig. 1433) – visovi zapadno od sela Rogujevca (oko 5 km jugozapadno od Brodareva). Tek krajem dana u kontakt s njim stupili su dijelovi 3. sandžačke proleterske brigade, tako da većih borbi i nije bilo. Krajem dana u Prijepolje je od Bistrice stigao 61. bugarski puk koji je takođe pripadao borbenoj grupi „Ludviger".[577]

Istog dana, zamoljena od njemačkih komandi, u napad je, održavajući vezu desno sa 369 i lijevo sa 724. pukom, krenula iz Pljevalja divizija „Taurinenze" sa po dva bataljona (ojačani 4. alpinski puk) s obje strane druma između ova dva mjesta. Iako im se nije niko suprotstavljao, bataljoni su sporo nastupali i tek se pred kraj dana sukobili sa manjim dijelovima 3. sandžačke proleterske brigade kod zaseoka Potok u Matarugama, odbacili ih na jugozapad i izbili na liniju Kartalov vrh (trig. 1210) – kota 1230, južno od Mataruga.[578] Zbog napada neprijatelja od Pljevalja i Prijepolja, komandant 1. proleterske divizije predložio je Vrhovnom štabu 20. maja, u depeši od 15.15 sati, da se sa glavninom povuče na liniju Podpeće – Đurđevića Tara radi skraćivanja fronta odbrane,[579] a u toku noći uputio je dva bataljona 3. krajiške u Maoče kao rezervu 3. sandžačkoj proleterskoj brigadi.

Ojačani njemački 369. legionarski puk (bez jednog bataljona koji se nalazio u Metaljci), grupisan u rejonu Gotovuša – Stub (oko 7-10 km sjeverozapadno od Pljevalja), ovog dana nasilno je izviđao manjim djelovima prema mostobranu koji je držala 7. banijska udarna divizija na desnoj obali Ćehotine u rejonu G. Brvenica – Gradac. Neprijatelj je uspio da zauzme kotu 959 kod G. Brvenice.[580]

Najjače snage za napad ovoga dana na pomenutom prostoru neprijatelj je angažovao iz rejona Foče. Desnom obalom Drine prema Bastasima i na sastavku Pive i Tare napadala je borbena grupa „Gertler" (dijelovi 738. puka i bataljon 750. puka 118. lovačke divizije), pošto je prethodnog dana proširila mostobran preko Crnog Vrha do Ravnih Njiva i Perizovića (oko 4 km južno od Foče). Sjeverno i južno od Ćehotine nastupao je 4. domobranski lovački zdrug i to 13. pukovnijom opštim pravcem: Biokovi – Trovrh (k. 1386) – Čelebić, a

[577] Isto, str. 579-580: Dnevni izvještaj njemačkog štaba za vezu pri komandi 2.italijanske armije od 21. maja 1943.
[578] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 379-380: Dnevni izvještaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Komandi 2.armije od 21. maja 1943.
[579] AVII, NOR, k. 706, br.reg. 1/13.
[580] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 582-588: Dnevni izvještaj 369.legionarske divizije od 20/21. maja 1943.

7. pukovnijom iz rejona sjeveroistočno od Foče (Trovrh k. 1057 – Korjen k. 1023 – Zlataja trig. 1216) nešto kasnije prema Vikoču. Ova pukovnija je u toku dana uputila jednu satniju preko Ifsara u Čajniče i uspostavila vezu s dijelovima 369. legionarske divizije.[581] Svim snagama koje su napadale iz Foče komandovao je general Jozef Kibler (Jozef Kubler), komandant 118. lovačke divizije, dok je njegov 750. puk (grupa „Anaker" – Annacker) nastupao sa linije Ulog – Kalinovik prema Sutjesci. Snagama iz Foče suprotstavile su se jedinice Drinske operativne grupe – 2. proleterska brigada (bez dva bataljona), Majevička i 6. istočnobosanska brigada. U toku dana neprijatelj je potisnuo bataljone 2. proleterske brigade ka Šćepan Polju, dok je jugoistočno od Foče postigao manji uspjeh pripremajući se za dublji prodor narednog dana.

Prateći razvoj situacije i uviđajući da je neprijatelj preduzeo koncentričnu ofanzivu na Operativnu grupu, Vrhovni štab je 20. maja preduzeo više mjera za njeno razbijanje.[582] Iz Đurđevića Tare premjestio se u Žabljak i smjestio pored Crnog jezera, gdje će ostati do 28. maja. Ocijenivši težinu situacije,Tito je na sjednici Vrhovnog štaba održanoj 20. maja odlučio da težište operacije iz dolina Lima, Tare i Pive prenese na sjeverozapad i u vezi s tim: da se 1. proleterska divizija prebaci prema Foči na front Drinske operativne grupe; da 7. banijska udarna divizija s lijeve obale Ćehotine onemogući prodor neprijatelja preko ove rijeke kod Gradca; da 3. udarna divizija zatvori pravce Gacko – Pivska župa i Nikšić – Šavnik; i da 2. proleterska udarna divizija brani srednji tok Tare i zatvori pravac Pljevlja – Lever Tara.[583]

Na frontu odbrane 1. proleterske divizije, ojačani 724. lovački puk, nastavljajući da napada, uspio je 21. maja da potisne dijelove 3. sandžačke proleterske brigade, zauzme Gorice i izbije na Ćehotinu jugoistočno od Tulova. Komandu nad borbenom grupom „Ludviger", kojoj je pripadao i pomenuti puk, preuzeo je 19. maja komandant njemačke 104. lovačke divizije, general Hartvig fon Ludviger (Hartnvig von Ludviger), a toga dana u 12 sati i nad odsjekom kojim je napadao 99. brdski lovački puk od Šahovića do Mojkovca u dolini Tare. Na tom pravcu trebalo je da bude uveden bugarski 61. puk – da smijeni pomenuti puk 1. brdske divizije.[584]

---

[581] Isto, str. 784-800: Bojna relacija 4.domobranskog zdruga za maj 1943.

[582] Pored ostalog, u 12.05 je uputio depešu Štabu 2.proleterske divizije kojom ga je obavijestio da je „neprijatelj preduzeo koncentričnu ofanzivu od Pljevalja, Foče i Gacka u pravcu slobodne teritorije" (Zbornik, tom II, knj. 9, str. 280).

[583] Tito, Sabrana djela, 15, str. 313-314.

Koordinirano sa 724. lovačkim pukom, napad na jug su produžila i četiri bataljona divizije „Taurinenze". Oni su, uz slabiji otpor dijelova 3. sandžačke brigade, napredovali svega nekoliko kilometara u zahvatu ceste prema Šehovićima do Vrulje, odnosno do granice sa 724. lovačkim pukom (Tulovo je pripadalo ovom puku).[585] Očito brojno mala i razvučena na širokom frontu, 3. sandžačka proleterska brigada, napadnuta s istoka i sjevera, nije bila u mogućnosti da se odlučnije odupre daleko nadmoćnijim njemačkim i italijanskim snagama. Radi njenog ojačanja u toku dana su u Maoče, po naređenju Štaba divizije, stigla dva bataljona 3. krajiške udarne brigade koja sticajem okolnosti već treći dan nije bila angažovana u borbama.[586] Krajem toga dana glavnina 1. proleterske divizije (3. krajiška i 3. sandžačka brigada) našla se razvučena na širokom frontu na liniji Razvršje (k. 1623 na desnoj obali Tare) – Prisoje (k. 1530) – Kutlov krš – Zelena stijena (k. 1203 na lijevoj obali Ćehotine) – Mijakovići, dok se 1. proleterska brigada približavala Čelebiću. Štab divizije predložio je depešom 21. maja Vrhovnom štabu da mu dozvoli da glavninu divizije povuče zapadno od ceste Pljevlja – Đurđevića Tara,[587] vjerovatno imajući u vidu da bi na taj način izbjegao tešku situaciju ako bi tim pravcem uslijedio napad Italijana u pozadinu divizije. Međutim, u međuvremenu, prije nego što je dobio taj prijedlog, Vrhovni štab je, depešom od 21. maja, naredio Štabu divizije da glavninu snaga povuče na liniju Podpeće – Kosanica – Đurđevića Tara, posjedne dominantne položaje i održava čvrstu vezu sa 7. banijskom udarnom divizijom.[588]

Sjeverozapadno od 1. proleterske divizije, na području južno i zapadno od Pljevalja, 7. banijska udarna divizija toga dana nije vodila borbe. Italijani iz Pljevalja nijesu napadali u zahvatu ceste prema Kosanici i Đurđevića Tari, dok je njemački 369. legionarski puk i dalje izviđao iz rejona Gotovuše prema Gradcu i Brvenici, uz manje okršaje.

Najveći uspjeh toga dana neprijatelj je postigao na sektoru Drinske operativne grupe kod Foče, što je dovelo do pogoršanja situacije na čitavom ovom području. Naime, pukovska grupa „Gertler", nastupajući istočno od Drine, ovladala je kosom Kruščičko

[584] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 311-313: Zapovijest komandanta njemačkih trupa u NDH borbenoj grupi „Ludviger" od 20. maja 1943.
[585] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 589-590: Dnevni izvještaj za 21. maj Njemačkog štaba za vezu pri komandi 2.italijanske armije od 22. maja 1943.
[586] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 15-18.
[587] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 251.
[588] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 282.

brdo (trig. 1170) – Gradina – (k.1773) Pliješ (trig. 1710) – Debela Ljutina (k. 1678), potisla djelove 2. proleterske brigade i izbila do Šćepan Polja, ugrozivši prelaze sa mostovima preko Pive i Tare kod Kruševa i Uzlupa, dok je most kod Šćepan Polja avijacija porušila. Za spriječavanje daljeg prodora neprijatelja i za odbranu mostova Štab drinske operativne grupe angažovao je tri bataljona 2. proleterske i dva bataljona Majevičke brigade.[589] Duboki prodor ostvarila je i ojačana 13. domobranska pješačka pukovnija, koja je dobila zadatak od Komande 118. lovačke divizije da do kraja dana zauzme Čelebić. Ona je, nastupajući iz rejona Ćeteništa opštim pravcem preko Humića (trig. 1326), Trovrha (k. 1386), Kušlata i Fališa i potiskujući dijelove Majevičke brigade, pred kraj dana izbila u selo Borje, oko 2 km sjeveroistočno od Čelebića. Nešto prije toga u Čelebić je stigao Štab 6. istočnobosanske brigade sa tri bataljona i na brzinu, sa dva od njih, posio položaj Ječmište – Čelebić – Suho Polje, pa je dalji prodor neprijatelja zaustavljen.[590] Međutim, kako je on i dalje napadao i počeo da potiskuje bataljone, situacija je postajala sve teža jer bi njegovim prodorom u Čelebić bili ugroženi djelovi Centralne bolnice koji još nijesu bili evakuisani.

U kritičnom momentu u Čelebić je, od sela Rijeke, počela da pristiže 1. proleterska brigada. Borci su bili umorni od napornog marša preko besputnih sandžačkih vrleti, dugog preko 60 km, ali vremena za odmor nije bilo. Pošto se upoznao sa situacijom, Štab brigade je nabrzinu organizovao napad i sa marša uputio jedan bataljon prema Borju, a po jedan u obuhvat sa sjevera i juga preko Ječmišta, odnosno prema Ilijinoj glavi (trig. 1124). Pomiješani sa ovim bataljonima u napad su, u stvari protivnapad, krenuli i zatečeni bataljoni Majevičke i 6. istočnobosanske brigade. Do žestokog sudara došlo je u 19.30 sati. Domobrani su bili iznenađeni obrtom situacije i relativno brzo izbačeni iz Borja. U selu su zatečeni dijelovi komore Majevičke i 6. istočnobosanske brigade sa nekoliko ranjenika i boraca koje je neprijtelj tu ranije zarobio.

Vjerovatno zbog umora boraca, nejasne situacije i nastupajuće noći – nije se odmah krenulo u gonjenje neprijatelja. To je pokušao da iskoristi komandant 13. domobranske pukovnije i na položajima zapadno od Borja, na liniji Vrbica – Štetići, organizuje odbranu i sačeka dan. Međutim, i Štab 1. proleterske brigade je, želeći da

[589] Isto, str. 252.
[590] Rudi Petovar – Savo Trikić, isto, str. 290.

iskoristi postignuti uspjeh, brzo djelovao. Grupisao je bataljonske minobacače na jedno mjesto radi efikasnije podrške jedinica, odredio bataljonima pravce u produženju napada i oko 21 sat sa tri bataljona napao neprijatelja na novim položajima, uz sadejstvo 6. istočnobosanske i Majevičke brigade – na desnom i lijevom krilu. Napad je bio brz i energičan, što je ponovo iznenadilo neprijatelja, naročito snažna minobacačka vatra, tako da je ubrzo razbijen. U neredu i panici počeo je da se povlači prema Trovrhu. Nešto poslije ponoći Štab 1. proleterske brigade uveo je u borbu još jedan bataljon, a u napad su krenuli i dijelovi Majevičke i 6. istočnobosanske brigade, ali se efikasnije gonjenje neprijatelja nije moglo nastaviti zbog teško prohodnog zemljišta i mračne noći. Zahvaljujući tome razbijeni domobrani su bez smetnji odstupili prema Trovrhu, gdje su počeli da se prikupljaju ujutro 22. maja.[591]

Teški poraz kod Borja priznao je komandant 13. domobranske pukovnije. O tome je u, izvještaju o borbama pukovnije u vremenu od 19. do 15. maja 1943. godine, u vojnoj relaciji upućenoj 6. juna, pored ostalog, napisao: „Baš kad sam zapovjedniku 2. bojne određivao mjesta pukovnijske pričuve (rezerve - T. R.) oko 21 sat, neprijatelj je izvršio jak vatreni napad iz svih svojih teških oruđa i prešao u protivnapad. Domobrani 1. bojne koji su (se) utvrđivali na postavu (položaju - T. R.), a i oni iz pričuve, bili su obuzeti (panikom) i pohrlili izbezumljeni nazad".[592] I komandant njemačke 118. lovačke divizije, general Jozef Kibler, u izvještaju o operaciji „Švarc" pisanom 16. juna, morao je da konstatuje da je partizanima „pošlo za rukom da u noći 21/22.5. razbiju 13. hrv.lov.puk i da ga jednim potezom potisnu do rejona Trovrh".[593]

Pokušaj proboja na sektoru Foče u istočnu Bosnu

Prateći razvoj borbi ne samo u međurečju Ćehotine i Tare, već i na ostalim frontovima Operativne grupe divizija, a uviđajući svu ozbiljnost situacije i tražeći izlaz iz nje, Vrhovni štab je 21. maja, u duhu odluke od prethodnog dana o prenošenju težišta operacija na sjeverozapad prema Foči, naredio Štabu 1. proleterske divizije, koji se nalazio u Maoču, da sa 3. krajiškom udarnom brigadom najhitnije

[591] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 784-800.
[592] Isto, str. 807-815.
[593] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 372-380.

krene preko Čelebića za Zavajit i da komandu nad svim jedinicama na fočanskom sektoru primi Koča Popović, komandant divizije. Zadatak je bio da sa grupom od pet brigada (1. proleterska, 3. krajiška, 2. proleterska, Majevička i 6. istočnobosanska) razbije neprijateljske snage na liniji Foča – Šćepan Polje, odbaci ih što dalje na sjever i ovlada lijevom obalom Drine, prostorom Suha – Ljubina – Zakmur – Bistrica. Istovremeno, Vrhovni štab je naredio da na pljevaljskom sektoru komandu nad jedinicama (takođe 5 brigada) primi Pavle Jakšić, odnosno Štab 7. banijske udarne divizije. Tim naređenjem pod njegovu komandu stavljena je i 3. sandžačka proleterska brigada, s tim da je rokira na sektor gdje je bila 3. krajiška udarna brigada, odnosno da drži položaj na liniji Đurđevića Tara – Kosanica – Potpeće.[594]

Zamisao Vrhovnog štaba bila je da na sektoru Foče probije neprijateljev obruč oko Operativne grupe i stvori uslove za njeno izvlačenje iz okruženja – preko Drine u istočnu Bosnu. U skladu s tom operativnom idejom, radi olakšanja proboja i prihvata jedinica, on je istog dana naredio 1. bosanskom korpusu da najhitnije uništi željezničku prugu Sarajevo – Brod i u pravcu namjeravanog proboja dijelom snaga krene pravcem Olovo – Han Pijesak – Rogatica – Goražde „radi sadejstva našim operacijama i udaranja neprijatelju u leđa“. Ubrzo je tim pravcem iz srednje Bosne upućena i 5. krajiška divizija. Istog dana Tito upućuje zahtjev radio-stanici „Slobodna Jugoslavija“ da objavi njegovo naređenje svim jedinicama NOV i partizanskim odredima Jugoslavije da preduzmu „usiljene ofanzivne operacije“ radi uništavanja neprijateljeve žive sile, rušenja mostova, puteva, željezničkih pruga, skladišta, fabrika i drugog kako bi pomogle borbu jedinica u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku.[595]

Pored odluke o proboju na sektoru Foče, u Vrhovnom štabu su razmatrane i druge mogućnosti izvlačenja iz neprijateljevog okruženja u slučaju neuspjeha kod Foče. Uočavajući značaj pravca koji sa Vučeva vodi ka Sutjesci i dalje, prema Zelengori – Tito je 22. maja od Nikšića, preko Žabljaka, uputio dva bataljona 2. proleterske brigade na Vučevo, kako bi obezbijedio „mostobran za slučaj potrebe“, iako su mu ovi bataljoni bili dragocjeni i kod Foče. Ubrzo se pokazalo da je to bila dalekosežna odluka od presudnog značaja za kasnija dejstva.

Naređenje za pokret prema Čelebiću Štab 1. proleterske divizije primio je ujutro 22. maja, ali kako je bilo naređeno da se

[594] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 289-290: Depeša Vrhovnog štaba NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 21. maja 1943. godine.
[595] Isto, str. 284.

maršuje samo noću zbog dejstva avijacije, marš je, zajedno s 3. krajiškom udarnom brigadom i brdskim artiljerijskim divizionom, uslijedio uveče toga dana. Brigada se zatekla na prostoru Maoče – Čavanj – Krupice, odakle je po bataljonima, krenula preko Glibaća, Kolijevke i Konjskog polja prema Suhom Polju, odnosno Čelebiću.[596] Marševalo se ubrzano, kako bi se što prije stiglo u određeni rejon, što je zahtijevalo veliko naprezanje svih boraca.

Za to vrijeme borbe na sektoru jugoistočno od Foče nastavljene su svom žestinom. Poslije uspjeha kod Borja, nastupajući za razbijenim neprijateljem, bataljoni 6. istočnobosanske, 1. proleterske i Majevičke brigade izbili su ujutro 22. maja na liniju Tvrdaci – Fališi – Korlat – Klinci – Jameline (trig. 1248), sa koje su bez zadržavanja produžili za 13. domobranskom pukovnijom, koja se uz obezbjeđenje zaštitnica čitavo prije podne prikupljala u rejonu Trovrh (k. 1386) – Crni vrh (k. 1320) – Humić (trig. 1326) i pripremala za odbranu. Odbacivši zaštitnice, bataljoni su oko podne izbili pred Trovrh. U međuvremenu, toga dana je grupa „Gertler" potisla dijelove 2. proleterske brigade i zauzela selo Zlatni Bor, odakle je neposredno ugrozila prelaz preko Tare kod Uzlupa i lijevi bok i pozadinu snaga koje su nastupale prema Trovrhu. Zbog toga je Štab Drinske operativne grupe bio prisiljen da, prije napada na Trovrh, uputi po jedan bataljon Majevičke i 1. proleterske brigade prema Zlatnom Boru, koji su do kraja dana vodili žestoke borbe uz sadejstvo dijelova 2. proleterske brigade i zaustavili dalji prodor neprijatelja, koji je tada najveću pažnju poklanjao Trovrhu.

Ubrzo po izbijanju sa jugoistoka pred Crni vrh (k. 1320) i Trovrh (k. 1386), dva bataljona 1. proleterske i glavnina Majevičke i 6. istočnobosanske brigade napali su 13. domobransku pukovniju na pomenutim uzvišenjima, ali je ona taj napad, nedovoljno pripremljen i na brzinu izveden, odbila. Upućivanjem dijela snaga u obuhvat sa sjevera i juga, uz dejstvo s fronta, napad je ubrzo ponovljen, pa su Crni vrh i Trovrh zauzeti. Domobrani su se, uz osjetne gubitke, povukli na Humić (trig. 1326), oko kilometar i po na sjeverozapad. Nejasno je zašto napad nije nastavljen. Vjerovatno da je na to uticao zamor boraca i prije svega, prijetnja grupe „Gertler" iz rejona Zlatnog Bora, koja se našla bočno i duboko prema pozadini (oko 10 km južno od Trovrha) snaga na Trovrhu, tako da je njihovo dalje uklinjavanje na sjeverozapad postajalo rizično.

[596] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 15-18: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade o borbama u vremenu od 15. do 31. maja, pisan 1. juna.

Po napuštanju Trovrha neprijatelj je odmah počeo da dovlači svježe snage na Humić. Iz rejona sjeverno od Ćehotine stigla je 1. bojna 7. pješačke pukovnije, a od vojnika iz pozadinskih dijelova 7. i 13. pukovnije obrazovana su tri voda i upućeni na Humić. Privučeni su bliže frontu i neki dijelovi topničke pukovnije 4. domobranskog lovačkog zdruga. Pošto se sredila i dobila pojačanja, 13. pješačka pukovnija je, po naređenju komandanta 118. lovačke divizije i uz snažnu podršku artiljerije, dijelom snaga izvršila protivnapad i prije pada mraka povratila Trovrh, a zatim zauzela i Vijenac (trig. 1356) sa kog se ubrzo povukla, tako da je pukovnija zanoćila na Trovrhu i Humiću. Po ovlađivanju Trovrhom, na njegove sjeverozapadne padine stigli su komandanti 118. lovačke divizije i 4. domobranskog zdruga da bi podigli moral vojnicima i neposredno na poprištu rukovodili borbom, tim prije što je Trovrh po ocjeni neprijatelja predstavljao „vrata ka Foči i najpogodniji prostor za dalji rad ka Čelebiću". Partizanske snage povukle su se od njega na jugozapad, do linije Korče (trig. 1255) – Kušlat – Zavajit.

Zatišje u toku noći između 22. i 23. maja i veći dio narednog dana iskorišćeno je za sređivanje jedinica i pripreme za nastavljanje napada. Drinska operativna grupa i 1. proleterska brigada, o tome obaviještene prethodnog dana, očekivale su dolazak Štaba 1. proleterske divizije sa 3. krajiškom udarnom brigadom, koji su se nalazili na maršu, dok je neprijatelj dovlačio svježe snage koristeći djelimično i autotransport, čime je bio u ogromnoj prednosti u odnosu na brzinu manevra i promjenu odnosa snaga u svoju korist. Najprije je na Trovrh od strane komandanta 118. lovačke divizije upućena jedna četa, a zatim i izviđački bataljon ove divizije dovučen iz rejona sjeverno od Ćureva i Milice. Zatim je od svih mogućih rezervi u drugom dijelu komande divizije formirano sedam alarmnih četa i hitno kamionima prebačeno u Foču, a angažovana je i jedna četa iz 369. legionarske divizije i sve to upućeno u rejon Trovrha.[597] Na dio fronta između grupe „Gertler" i 4. lovačkog zdruga dovedena je „Fon Stilpnagel" grupa. Time je težište dejstava u međurječju Ćehotine i Drine, pa i čitave 118. lovačke divizije, usmjereno na pravac Trovrh – Čelebić.

Nasuprot mjerama neprijatelja, a ne znajući za njih, Vrhovni štab je požurivao na maršu Štab 1. proleterske divizije sa 3. krajiškom udarnom brigadom. On mu je u 10.45 sati 23. maja ponovio

[597] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 372-380: Izvještaj komandanta 118.divizije o njenom učešću u operaciji „Švarc".

naređenje od prethodna dva dana da najhitnije izbije u Zavajit, preuzme komandu nad svim snagama na fočanskom sektoru i sa pet brigada koje je imao na raspolaganju – najhitnije preduzme protivnapad na neprijatelja na liniji Foča – Šćepan Polje s težištem na lijevoj obali Ćehotine, odsijecajući neprijateljeve snage koje su prodrle prema Šćepan Polju i nabacujući ih na Drinu. Po potrebi, trebalo je da jedan do dva bataljona prebaci na desnu obalu Ćehotine radi pritiska na utvrđenja kod Foče. Zatim je bilo naređeno da 2. proletersku brigadu prebaci na lijevu obalu Drine radi ovlađivanja prostorom Vučevo – Suha – Zakmur – Bistrica. „Nastojati da zauzmete Foču. Nikakvo čekanje ne sme biti. Radite brzo i energično. Već sad 1 bat. da bude na levoj obali Drine", stajalo je na kraju naređenja.[598] Jasno, Vrhovni štab insistira na što bržem proboju na tom pravcu, uz nastojanje da se zauzme i Foča kako bi što prije izvukao jedinice iz okruženja koje se sve više stezalo.

Po pristizanju pojačanja i završenim pripremama, oko 12 sati 23. maja, borbena grupa „Gertler" i 13. pješačka pukovnija, ojačana izviđačkim bataljonom 118. lovačke divizije i drugim jedinicama i uz snažnu podršku artiljerije, krenule su u napad sa linije Zlatni Bor – Toholj – Bakić (trig. 1424) – Trovrh (k.1386),[599] nanoseći glavni udar pravcem Trovrh – Čelebić. U popodnevnim satima ojačana 13. pješačka pukovnija izbila je na liniju Vijenac (trig. 1356) – Kušlat – Korče (trig. 1255) i tu je zaustavljena snažnom vatrom dva bataljona 1. proleterske, 6. istočnobosanske i glavnine Majevičke brigade, čija je dejstva koordinirao zamjenik komandanta 1. proleterske brigade Miloje Milojević. Ove snage su u večernjim satima nekoliko puta prelazile u protivnapad, ali su svaki put bile odbijene, jedino je nešto prije ponoći bataljon 1. proleterske brigade zauzeo Korče.

Protiv dijelova borbene grupe „Gertler", pored po jednog bataljona 1. proleterske i Majevičke brigde, kao i dijelova 2. proleterske brigade od kojih je dio orijentisan prema Šćepan Polju i Kruševu, tog dana angažovana su još dva bataljona 1. proleterske i bataljon Majevičke brigade. Ove snage, pod komandom Štaba 1. proleterske brigade, skoro čitav dan vodile su žestoke borbe i uspjele da spriječe prodor neprijatelja iz rejona Toholj – Zlatni Bor – Gradina (k. 1473) prema Čelebiću i Uzlupu i održe Jameline (trig. 1248 – 3 km sjeverno od Zlatnog Bora).

[598] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 292.

[599] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 607-608: Izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Komandi 2.italijanske armije, od 24. maja 1943.

Polazeći od opšteg zadatka za dejstva u operaciji „Švarc“, situacije na ovom frontu od Čemerna do Foče i kod susjeda, komandant 118. lovačke divizije planirao je da 24. maja sa divizijom nastavi napad i odbaci „neprijatelja preko odseka Piva – Tara, ukoliko se još nalazi z. i s. od tog odseka“, te nastavi „napad na Čelebić, sa ciljem da dostigne opštu liniju: Uzlup – V.ravan – Čelebić – potok Skopolnica i da i tu izvrše zatvaranje“ obruča. U tu svrhu on je u 22 sata 23. maja izdao zapovijest i naredio: grupi „Anaker“ da na svom odsjeku konačno očisti rejon između Sutjeske i Pive, a zatim izvrši zatvaranje na Pivi; grupi „Gertler“ da konačno očisti od neprijatelja sjevernu obalu Tare na svom odsjeku i na njoj izvrši zatvaranje, zatim da pod vatrom drži prelaze kod D.Kruševa i Uzlupa i da, sa 1. bataljonom 750. puka, energičnim napadom uništi neprijatelja u rejonu Jamelina (trig. 1248) – Klinci, a zatim lijevom obalom potoka Ljutnica skrene na jugoistok i izbije na Veliku ravan (trig. 1216) – oko 3 km sjeveroistočno od Uzlupa; 4. domobranskom lovačkom zdrugu da sa svim snagama nastavi napad prema Čelebiću, s tim da 7. pješačka pukovnija, nastupajući iz rejona Zlataja (trig. 1216) sjeverno od Ćehotine, izbije na prostor Vikoč – Račići – Hajlovine – D. Papratno, obezbijedi lijevi bok divizije i uspostavi vezu s djelovima 369. legionarske divizije; borbenoj grupi „Fon Stilpnagel“ da, napadajući na desnom krilu 4. domobranskog zdruga, objezbijedi preko rejona Mirići – Klinci vezu s 1. bataljonom 750. puka grupe „Gertler“, koji joj se tu potčinjava, a zatim da jakim lijevim krilom odatle napada prema Čelebiću u tijesnom sadejstvu sa 4. domobranskim zdrugom. Kao divizijska rezerva, trebalo je da ujutro 24. maja borbena grupa „Grajner’“ krene iz Foče na Trovrh.[600]

Tako su se vremenski slučajno poklapale suprotne namjere komandanta 118. lovačke divizije i komandanta 1. proleterske divizije – da ujutro 24. maja pređu u napad, što će naredna dva dana dovesti do žestokih sudara na čitavom frontu između Ćehotine i Tare, jugoistočno od Foče, jer je svaka strana težila da ostvari svoje ofanzivne planove. Brdsko-planinsko zemljište, na kome su se odigrali ti sukobi, bilo je relativno rijetko naseljeno, pretežno pošumljeno, ne rijetko i visokom šumom, isprecijecano uvalama i manjim potocima, a uz to i besputno i nepogodno za manevar jedinica.

Štab 1. proleterske divizije stigao je predveče 23. maja sa 3. krajiškom udarnom brigadom, brdskim divizionom (bez baterije

[600] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 316-318: Divizijska zapovijest br. 3 komandanta 118.lovačke divizije potčinjenim jedinicama od 23. maja 1943.

koju je ranije pridodala 1. proleterskoj brigadi) i prištapskim dijelovima u rejon Suhog Polja, oko 2 km jugozapadno od Čelebića, dok je divizijska bolnica ostavljena u selu Slatina. Uspostavio je vezu sa Štabom Drinske operativne grupe, održao te večeri sastanak s njim i upoznao se sa situacijom. Na sastanku je razrađen plan za opšti protivnapad koji je trebalo da počne sjutradan u 11 sati.[601] Štab divizije, kako je bilo i naređeno, preuzeo je komandu nad brigadama Drinske operativne grupe, čime je ona prestala da postoji. Vremena za neku temeljitiju organizaciju napada, kao i mogućnosti za pomijeranje jedinica po frontu i bolje grupisanje nije bilo, iako su bataljoni više brigada bili prilično izmiješani, pogotovo što sa brigadama nije bilo radio-veze, a kuriri su bili spori. Zbog toga je komandant divizije odlučio da brigade u protivnapad krenu sa položaja na kojima su se zatekle. On je 3. krajišku udarnu brigadu, iako umornu od napornog marša, uputio u jedan sat poslije ponoći pravcem Suho Polje – Borje – Korlat – Klinci – Putišići, na spoj između jedinica koje su napadale ka Trovrhu i Zlatnom Boru. Njen zadatak je bio da razbije neprijatelja u rejonu Kunar – Zečje brdo (trig. 1689) – Pliješ – Debela ljutina, a da dijelove borbene grupe „Gertler“ na području Zlatni Bor – Toholj odsiječe od Foče, sadejstvuje 6. istočnobosanskoj, Majevičkoj i dijelovima 1. proleterske brigade u zauzimanju Trovrha i glavnini 1. proleterske u osvajanju Zlatnog Bora, a zatim da izbije na Drinu i nastavi dejstva prema Foči.[602]

Ujutro 24. maja jedinice koje su bile u dodiru s neprijateljem krenule su u napad. Na desnom krilu 6. istočnobosanska, glavnina Majevičke i dva bataljona 1. proleterske brigade napadali su prema Crnom vrhu (k. 1320), Kušlatu i Vijencu (trig. 1356), ali je taj prvi napad odbila ojačana 13. pješačka pukovnija. Ponovnim napadom i upornim insistiranjem da se neprijtelj razbije i što dalje odbaci ka Foči, uz obostrano osjetne gubitke, u prijepodnevnim satima zauzeti su Kušlat, Vijenac i Bakić (trig. 1424). U Kušlatu je zaplijenjena komora sa arhivom 13. pukovnije, a ona se ponovo našla na Trovrhu, Crnom vrhu i Humiću i umjesto da napada bila je prisiljena da se brani. Oko 13 sati na Trovrh je stigao general Jozef Kibler, komandant 118. lovačke divizije, da bi podigao moral branilaca i spriječio dalji prodor jedinica NOVJ na sjeverozapad. Pored ostalih mjera, komandu

[601] Zbornik, tom IV, knj. 14, str.237-255: Izvod iz Dnevnika komandanta 1.proleterske brigade o borbama u maju i junu 1943.
[602] Nikola Karanović, isto, Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, 1, str. 394.

nad svim jedinicama na Trovrhu preuzeo je jedan njemački major (borbena grupa „Tribukalt“), koji je naredio da se taj objekat ima braniti po svaku cijenu sve dok se ne ispolji bočni napad na Čelebić, pravcem Gradina – Klinci – Čelebić.[603]

U međuvremenu borba je nešto splasnula. Za to vrijeme jedinice su se pripremale za odlučujući napad. Štab 1. proleterske divizije 24. maja je obavijestio depešom Vrhovni štab da je stigao sa 3. krajiškom udarnom brigadom, uspostavio vezu sa Štabom drinske operativne grupe i da napad prema Foči počinje u 19 časova.[604] U vezi s tim on je naredio štabovima 6. istočnobosanske i Majevičke brigade da produže napad u pravcu Foče i upadnu u nju, a ako bi neprijatelj pojačao snage trebalo je da se zabarakadiraju u fočanskoj tvrđavi i sačekaju dolazak ostalih snaga 1. proleterske divizije. Kakav su zadatak, u vezi s ovim planom, dobile ostale brigade u ovom rejonu nije se moglo doznati iz raspoloživih dokumenata. Iako su proučavajući zadatak, došli do zaključka da postoji mala vjerovatnoća da bude izvršen,[605] ipak su štabovi pomenutih brigada sa dostignute linije i u određeno vrijeme krenuli sa bataljonima u napad. Uporno se nastojalo da se zauzme Crni vrh, kako bi se obuhvatom sa sjevera i uz napad s fronta – zauzeo Trovrh. Neprijatelj se veoma žilavo branio, tako da je uspio da odbije tri napada na Crni vrh, kao i napad s fronta i da se održi u pomenutom rejonu, a time i da onemogući dalji prodor prema Foči. Nastupajući ovoga dana od Zlataje predjelom sjeverno od Ćehotine ka Vikoču, 7. lovačka pukovnija (bez bojne) izbila je prije pada mraka na prostor Orlov šjed – k. 898 – Tinjci i dijelom snaga osigurala most preko Ćehotine kod Vikoča, čime je ugrozila desni bok i pozadinu snaga koje su napadale prema Trovrhu.

Na lijevom krilu, glavnina 1. proleterske i djelovi Majevičke brigade napali su djelove borbene grupe „Gertler“ i grupu „Štiplnagel“. Nijemci su se, iz u međuvremenu iskopanih rovova i streljačkih zaklona, uz podršku artiljerije i avijacije žilavo branili. Dolazilo je do žestokih sudara prsa u prsa u kojima su obje strane trpjele osjetne gubitke. I pored sve upornosti napadača, djelovi 1. proleterske uspjeli su toga dana da zauzmu Toholj ali ne i Zlatni Bor, za koji su vođene posebno žestoke borbe, možda i najžešće koje je ova brigada vodila u toku NOR-a, jer je nastojala da što bolje obezbijedi

[603] Zbornik, tom VI, knj. 13, str. 784-800: Bojna relacija 4,lovačkog zdruga za maj 1943.
[604] AVII, fond NOR-a, k. 14A, reg. br. 5/14.
[605] Rudi Petrovar i Savo Trikić, isto, str. 297.

prelaz preko Tare kod Uzlupa. „Na Zlatnom Boru", napisao je poslije rata Milan Simović, tada komandir čete, „bila je strašna borba. Jedna od najtežih. Nemački položaji bili su udaljeni od naših svega pedesetak koraka. Jedni drugima smo hvatali bačene bombe i vraćali ih nazad. Rasprskavale su se u vazduhu. Otimali smo se za svaku bukvu. Smenjivali su se juriši i protivjuriši".[606]

Nešto poslije 11 sati toga dana na front je stigla i 3. krajiška udarna brigada. Zadržavši jedan u rezervi, ona je sa tri bataljona, gotovo iz pokreta, napala neprijatelja. Zahvaljujući pošumljenom zemljištu Nijemci nijesu otkrili njen dolazak. U Kunaru i na Zečjem brdu nije zatečen neprijatelj, ali je on ubrzo pokušao da ovlada Zečjim brdom. I pored velike upornosti, sva njegova nastojanja u tom pogledu završila su se bezuspješno. Znatno veće borbe brigada je vodila za Pliješ i Debelu Ljutinu i uspjela da ih zauzme, a time i da izbije na kosu istočno od Drine, odnosno na 3 km od ove rijeke i onemogući napad neprijatelja iz ovog rejona prema Čelebiću. Posebno žestoko se tukla za Pliješ. Sjećajući se toga, Milan Karanović je napisao: „Naši pucaju, pucaju i Nemci. Vatra je uraganska... Na dati znak prešli smo u juriš. Prvi pokušaj nije uspeo, ali u drugom izbacismo Nemce iz prve linije rovova... Komandir je naredio po treći put juriš. Bio je to pravi krkljanac. Naši jurišaju, a Nemci se grčevito brane. To je strašno. Nisam verovao da bi se u jednom okršaju, kakav je ovaj, moglo ostati živ. Iako brojno jači, tehnički opremljeniji, neprijatelj je prinuđen na povlačenje. Borbu za Pliješ su dobili bombaši i puškomitraljesci".[607] U borbama tog dana poginulo je 7 i ranjeno 18 boraca iz brigade. I gubici neprijatelja bili su veliki: poginulo je 48 i zarobljeno 28 nemačkih vojnika. Zbog snažnog pritiska 3. krajiške udarne brigde na svom pravcu, komandant 118. lovačke divizije bio je prisiljen da iz doline Sutjeske pomjeri 1. bataljon 738. puka u Kosman, na ušću Sutjeske u Drinu, kako bi Krajišnike onemogućio u pokušaju forsiranja Drine.

Ujutro slijedećeg dana napad je nastavljen na čitavom frontu. Na desnom krilu 6. istočnobosanska i Majevička brigada pokušale su da, obuhvatom sa zapada od Vijenca (trig. 1356) i napadom s fronta, zauzmu Trovrh, ali je i taj napad neprijatelj odbio uz masovnu podršku artiljerije i avijacije. Nakon toga su se ove brigade povukle na

[606] Milan Simović, Politički komesar Rudarske čete, Zbornik sjećanja Prve proleterske, 2, str. 261.
[607] Milan Karanović, Sa Radom Medić u borni na Pliješu, Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, 1, str. 454-455.

polazne položaje. Ni 1. proleterska, a ni 3. krajiška udarna brigada ovoga prijepodneva nijesu uspjele da postignu bilo kakav uspjeh, odnosno da zauzmu Zlatni Bor i izbiju na Drinu.

Dok su brigade pod komandom Štaba 1. proleterske divizije nastojale da prodru prema Foči, neprijatelj je nastavio da napada na 7. banijsku udarnu diviziju i jedinice pod njenom komandom južno i zapadno od Pljevalja. Neki njegovi uspjesi u tome rejonu imali su velikog uticaja i na dejstva jedinica na prostoru jugoistočno od Foče. Odlaskom 3. krajiške brigade prema Foči, 3. sandžačka proleterska brigada preuzela je sama položaje 1. proleterske divizije na prostoru između Tare i gornjeg toka Ćehotine. Nastavljajući napad ka jugozapadu, njemački ojačani 724. puk potisnuo je 22. maja dijelove ove brigade preko ceste Šahovići – Vrulja i izbio na uzvišenja do 2 km zapadno od nje, gdje je zadržan.[608] Puk je kod Šahovića uspostavio neposrednu vezu sa dijelovima 90. puka 1. brdske divizije. Veoma žestoke borbe, uz osjetne gubitke, brigada je tog dana vodila sa italijanskim 4. alpskim pukom (ojačanim bataljonom „Fenestrele“), divizijom „Taurinenze“ na Katabunu (k. 1118) i Zekovom brdu (k. 975), a naročito na Zelenoj stijeni (k. 1203), koji je nastojao da je na tom dijelu što dalje odbaci od ceste Šahovići - Pljevlja.[609] Brigada je pod borbom odstupila na položaje od Krupica do Maoča i održavajući vezu s dijelovima 7. banijske divizije južno od Pljevalja, zatvorila pravce koji od ceste Šahovići – Pljevlja vode prema Đurđevića Tari i Kosanici.

Tako je neprijatelj 22. maja ovladao cestom Šahovići – Pljevlja i na tom dijelu fronta zatvorio obruč („rupu“) oko Operativne grupe. Djelovi divizije „Taurinenze“ posjeli su cestu od Pljevalja do kote 898 (oko 18 km jugoistočno od Pljevalja), a od nje do Šahovića 724. lovački puk. Naredna četiri dana aktivnost na ovome dijelu fronta svela se na izviđačke akcije uz povremene manje i jače sukobe.

Narednih nekoliko dana težište dejstava u širem rejonu Pljevalja neprijatelj je prenio zapadno od ovoga grada. Nastupajući uz podršku avijacije od Gotovuše, sjeveroistočno od Pljevalja, dijelovi 369. legionarskog puka od Pljevalja, forsirali su 24. maja Ćehotinu kod Gradca, odbacili 3. dalmatinsku brigadu na zapad i sjeverozapad, prodrli do Popovog Dola i obrazovali mostobran u rejonu Pluževina

[608] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 597-598: Izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri Komandi 2.italijanske armije za 22. maj 1943.

[609] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 382-383 i 385-386: Dnevni izvještaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Komandi 2.armije za 22. i 23. maj 1943.

– Cerovci – Gradac.[610] Naredna dva dana neprijatelj je iz mostobrana izviđao u sve strane, pored ostalog i za uspostavljanje veze s lijevim krilom 118. lovačke divizije. Osim toga, u Baljaniće je 25. maja iz Nove Varoši prebačen 369. izviđački bataljon, a sljedećeg dana je u Čajniče, iz rejona Bioče – Lijeva Rijeka, stigao puk „Baundenburg" i stavljen pod komandu 369. legionarske divizije, koja je namjeravala da sa ove dvije jedinice posjedne Ćehotinu južno od pomenutih mjesta, čvrsto poveže 118. lovačku diviziju sa 369. legionarskim pukom[611] i spriječi očekivani proboj jedinica NOVJ preko Ćehotine na sjever.[612] Očito neprijatelj je nastojao da i na ovome dijelu fronta stvori čvrst obruč oko Operativne grupe i zatvori sve rupe u njemu.

Forsiranjem Ćehotine i stvaranjem mostobrana južno od nje dijelovi 369. legionarske divizije ne samo da su ugrozili 7. banijsku udarnu diviziju već i jedinice na fočanskom sektoru. Prodorom od Popova Dola prema Čelebiću neprijatelj bi ozbiljno ugrozio njihovu pozadinu i doveo ih u veoma tešku situaciju. Na ovu opasnost Vrhovni štab je depešom poslije podne 25. maja ukazao Štabu 1. proleterske divizije obavjestivši ga da je jedna neprijateljska kolona prodrla preko Ćehotine kod Gradca, pa da u vezi s tim pazi da mu ne dođe iza leđa.[613] Našavši se u veoma teškoj operativnoj situaciji kada prodor prema Foči nije uspio, a jedinice se povukle na polazne položaje i kada je zaprijetila opasnost iz pozadine, Štab 1. proleterske divizije odustao je od daljih pokušaja proboja prema Foči i odlučio da pređe u odbranu s osloncem na planinu Ljubišnju. Pred veče 25. maja naredio je brigadama da se povuku prema Čelebiću, odnosno ka planini Ljubišnji, a prema neprijatelju ostave slabije djelove.

Povlačenje je izvršeno u toku noći bez ometanja od strane neprijatelja. Dio snaga zadržan je na liniji potok Skakavac – Borje – Ilijina glava – potok Ljutnica. Pravac prema Čelebiću zatvorila je 6. istočnobosanska, a prema Uzlupu 1. proleterska brigada. Treća krajiška udarna brigada, koja se povukla u Čelebić, ostavila je jedan bataljon na Debeloj Ljutini (k. 1678), oko 7 km sjeverozapadno od Zlatnog Bora. Brdski artiljerijski divizion povukao se najprije u Hočevo, a zatim u selo Ravni. Interesantno je da su se ove noći i

[610] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 637: Dnevni izvještaj 396.legionarske divizije od 25. maja 1943. i str. 299-304: Izvještaj Štaba 7.banijske udarne divizije Vrhovniom štabu NOV i POJ od 29. maja.
[611] Granica između ove dvije jedinice protezala se linijom: Čardak (sjeverno od Ćehotine) – Kljun (3 km sjeverozapadno od Popova Dola) – Kolijevka.
[612] Zbornik, tom VI, knj. 13, str. 650-651: Dnevni izvještaj 369.legionarske divizije od 27. maja.
[613] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 295.

dijelovi borbene grupe „Gertler“ povukli sa Zlatnog Bora preko Bačije prema Bakiću (trig. 1444) i Slabiću (k. 1504). Prema Zlatnom Boru zadržani su djelovi 1. proleterske brigade, dok su djelovi 2. proleterske kontrolisali lijevu obalu Tare od Uzlupa do Šćepan Polja. Povlačenjem prema Ljubišnji bezuspješno je završen pokušaj proboja iz okruženja preko Drine na sektoru Foče.

Pokušaj proboja pet brigada pod komandom Štaba 1. proleterske divizije ka Foči i preko Drine u istočnu Bosnu nije uspio iz više razloga. Prije svega, na tome pravcu nalazile su se veoma jake snage neprijatelja koje su, uz to, bile izdašno pomagane od strane avijacije. Komandovanje neprijatelja bilo je brzo i efikasno. Angažovanje svih mogućih rezervi i dovlačenje jedinica s drugih frontova na poprište borbe jugoistočno od Foče, odnosno manevar spoljnim pravcima, bilo je brzo i efikasno zahvaljujući djelimičnoj upotrebi autotransporta i korišćenju raspoloživih komunikacija, u čemu je neprijatelj bio u ogromnoj prednosti u odosu na jedinice NOVJ. Treba istaći da je komandant njemačke 118. lovačke divizije u dva maha stizao na front, i to na Trovrh, gdje je dolazilo do krize, da bi ličnim prisustvom ohrabrio branioce, podigao im moral i direktno pomagao u komandovanju nižim jedinicama u neposrednom dodiru s protivnikom, što je imalo pozitivnog efekta. Pokazalo se da su domobrani, za koje je sam komandant 13. pukovnije konstatovao da su najvećim dijelom, pa i „dobar dio častnika strašljiv kad zapuca“,[614] slabi vojnici kada su se sami borili (Borje), međutim kad su među njihove redove uvedene njemačke jedinice i kad su komandu nad njihovim manjim sastavima preuzeli njemački oficiri – tukli su se dobro.

Pet brigada, pod komandom Štaba 1. proleterske divizije, bile su nedovoljne snage da bi ostvarile planirani proboj iz okruženja kod Foče. Šesta istočnobosanska i Majevička brigada bile su brojno male – svaka sa nešto više od 600 boraca – kao jedan njemački bataljon, dok je 2. proleterska brigada bila nepotpuna jer su joj se dva bataljona nalazila na Vučevu. Uvođenjem 1. proleterske brigade poboljšan je odnos snaga i postignut prvi značajni uspjeh kod Borja, ali se nije mogao ostvariti dublji prodor zbog nemanja rezervi sa kojima bi se taj uspjeh iskoristio. Tek nakon tri noći i dva i po dana u napadu je angažovana i 3. krajiška udarna brigada, ali se ni tada nije mogao postići značajniji uspjeh, jer je neprijatelj

[614] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 814.

uspio da do tog vremena na front dovuče značajna pojačanja, a zaprijetio je i napadom iz pozadine poslije forsiranja Ćehotine i obrazovanja mostobrana kod Graca.

Brigade 1. proleterske divizije uvođene su u borbu iscrpljene poslije dugih i napornih marševa, i to ne jednovremeno već poslije velikog vremenskog rastojanja. Manevar po unutrašnjim pravcima pješke besputnim i brdovitim predjelima bio je spor i nije se mogao znatnije ubrzati. Zbog brzog razvoja situacije nije bilo ni vremena za temeljitiju organizaciju napada u koji su brigade uvođene iz pokreta. Zbog svega toga nepotpuna 1. proleterska divizija nije ni mogla da ostvari početnu jednovremenu silinu udara. Izostala je i direktna pomoć jedinica koje su se nalazile van okruženja. Peta krajiška divizija, upućena iz srednje Bosne prema Goraždu radi dejstva u pozadinu njemačkih snaga u rejonu Foče, pošto nije uspjela da u noći između 26. i 27. maja forsira rijeku Bosnu sjeverno od Zenice, vratila se natrag. Iako pokušaj proboja iz okruženja kod Foče nije uspio, on je imao velikog uticaja na olakšanje položaja čitave Operativne grupe. Njemačka 118. lovačka divizija bila je primorana da sa svog desnog krila pomjeri dio snaga prema Drini i Foči i time bila ometena da izvrši jedan od svojih glavnih operativnih zadataka: posijedanje Vučeva i zatvaranje obruča na Pivi. U dolini Sutjeske zadržala je samo 3 bataljona 738. puka.[615] Neprijatelj je bio prisiljen da vrši pomijeranje jedinica i sa drugih sektora fronta (puk „Brandenburg“). Sve je to bilo od odlučujućeg značaja u daljem traženju izlaza iz okruženja, za pregrupaciju i manevar snaga, kao i za predstojeći proboj iz okruženja preko Vučeva i Sutjeske. Otklonjena je i neposredna opasnost koja je zaprijetila Centralnoj bolnici i omogućeno da se zajedno sa 7. banijskom udarnom divizijom, organizovano iz Sandžaka, prebaci preko Tare u Pivu.

Manevar preko Tare na Vučevo i borbe za ovu visoravan

Dok su vođene borbe u međurečju Ćehotine, Drine i Tare, u vremenu od 21. do 25. maja, neprijatelj je na ostalim sektorima fronta postepeno potiskivao jedinice NOVJ. Druga proleterska divizija usporavala je nastupanje njemačke 1. brdske divizije od jugoistoka preko Sinjajevine, dok je 3. udarna divizija vodila borbe sa SS

[615] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 372-380: Izvještaj od 16. juna komandanta 118.lovačke divizije o njenom angažovanju u operaciji „Švarc“.

divizijom „Princ Eugen“ i djelovima italijanske divizije „Ferara“ koje su nastojale da sa juga i zapada prodru u Šavnik i Pivsku župu.

U takvoj situaciji, kada pokušaj proboja kod Foče nije uspio, i kada je neprijatelj postepeno sužavao obruč, vrhovni komandant NOV i POJ morao je tražiti drugo rješenje za izvlačenje iz okruženja čitave Operativne grupe zajedno sa ranjenicima i bolesnicima. Na osnovu svestrane analize operativne situacije, Tito je 26. maja odlučio da težište dejstava Operativne grupe usmjeri preko Vučeva i Sutjeske radi prodora u istočnu Bosnu. To je bio jedini povoljan pravac i jedina realna šansa koja se tada pružala za organizovano probijanje iz neprijateljevog obruča. Na tom pravcu neprijatelj je tada imao slabe snage, svega jedan bataljon u rejonu Tjentišta na Sutjesci. Visoravan Vučevo bila je pogodna za pregrupaciju jedinica, tim prije što je od 23. maja bilo posjednuto sa dva bataljona 2. proleterske brigade, što se sada pokazalo kao veoma značajno. Uveče 27. maja održana je sjednica Vrhovnog štaba, kojoj su prisustvovali komandanti 1. i 2. proleterske divizije, Koča Popović i Peko Dapčević, na kojoj je razrađena pomenuta odluka, veoma značajna za dalji tok operacije, odnosno bitke na Sutjesci.[616]

Zaključivši da je „uglavnom završeno opkoljavanje komunističkih ustanika“, komandant njemačkih trupa u NDH, general Rudolf Liters, koji je rukovodio operacijom „Švarc“, donio je 25. maja, dan prije pomenute odluke vrhovnog komandanta, „Operacijski plan za sužavanje obruča“ i uništenje Operativne grupe. Tako je slučaj htio da su gotovo istovremeno donijete dvije suprotne zamisli: jedna za stezanje obruča i uništenje jedinica NOVJ u njemu i druga za njihov proboj iz okruženja. Liters je potčinjenim jedinicama ukazao da „treba računati s time da neprijatelj prikuplja snage u unutrašnjosti Crne Gore, da bi koncentrisanim snagama izvršio proboj na nekom slabom mestu i izbegao uništenje. Nema znakova o verovatnom pravcu udara“. Obruč je trebalo „suziti na liniju južno od Pljevalja, put Pljevlja – Šavnik, gornji tok Tare, katun Milački Priboj (na Sinjajevini – T. R.), Šavnik, odsek Pive, donji tok Tare, Čelebić, odsek Voloder“ (potok koji se 2 km istočno od Gradca sa jugoistoka uliva u Ćehotinu).

[616] U 15. tomu Sabranih djela Josipa Broza Tita, u napomeni 213, str. 289 napisano je da je Tito „noću 26/27. maja sazvao sjednicu Vrhovnog štaba kojoj su od komandanta divizija prisustvovali K. Popović i P. Dapčević“. Međutim, te noći K. Popović još nije stigao u Vrhovni Štab. To potvrđuje depeša Vrhovnog štaba upućena Štabu 1.proleterske divizije 27. maja, a primljena u 17 sati, u kojoj je, pored ostalog, rečeno: „Očekujemo Koču. Kad je pošao k nama. Javite situaciju“ (AVII, NOR, k. 706, br.reg. 1/15).

Prema tome planu trebalo je da front zatvore: 118. lovačka divizija na odsjeku Pive od Brljeva (uključno) do ušća i na donjem toku Tare do Uzlupa, Čelebića i Rijeke (uključno dolina ovog potoka); borbena grupa 369. legionarske divizije odsjek na liniji Rijeka – Kljun – Gradac – Voloder do sela Pauče (6 km jugozapadno od Pljevalja); italijanska divizija „Taurinenze" na dijelu od Pauče (isklj.) do Bitine (oko 5 km sjeverno od Đuređevića Tare); borbena grupa „Ludviger" između Bitine i kote 670 na Tari (sjeverno od Dobrilovine); 1. brdska divizija od kote 670, pa preko katuna Milački Priboj i potoka Tušinja do sela Luke (uključno – oko 2 km jugoistočno od Boana); 4.SS divizija „Princ Eugen" na liniji Luke – Šavnik – gornji tok Pive do Brljeva, s tim da jakom motorizovanom grupom prodre u rejon Žabljaka. Italijanski 14. armijski korpus zamoljen je da sa linije Kisjelica – Podgorica – Nikšić napada na sjever do linije Manastir Morača – Međeđi vrh (na Maganiku trig. 2139) – Nikšić i da je zatvori. Napad svih jedinica sa dostignutih položaja ka liniji obruča naređeno je da otpočne ujutro 27. maja, a po dostizanju određene linije trebalo je nastaviti nadiranje u obruč jakim potjernim odjeljenjima.[617] Liters nastoji da povezivanjem jedinica angažovanih u napadu stvori čvrst obruč oko Operativne grupe, a zatim pritiskom sa svih strana postepenim sužavanjem sabije partizanske snage između Tare, Pive, Šavnika i Durmitora – kako bi ih tu uništio i ostvario operacijski cilj.

U novonastaloj situaciji vrhovni komandant NOV i POJ oštro je zamjerio Štabu 1. proleterske divizije na povlačenju prema Ljubišnji i naredio mu šta treba da uradi: „Niste smjeli", pisalo je u depeši koju je Štab divizije primio 26. maja u 10.45 sati, „narediti povlačenje do Ljubišnje. Trebali ste poslati jednu brigadu prema Gracu da odbaci zajedno sa ostalim jedinicama neprijatelja preko Ćehotine. Morate blokirati neprijateljske jedinice na Zlatnom Boru[618] i pod svaku cijenu osigurati prelaz preko Uzlupa. Taj je prelaz od životne važnosti za nas. Prebacite odmah jednu brigadu prema Gracu. Koča neka odmah dođe do nas u Žabljak.[619] Izdržite krajnje napore jer od toga zavisi naš uspjeh"[620], stajalo je na kraju depeše. Poslije podne, u 15.15 sati, Štab divizije primio je još jednu depešu od vrhovnog komandanta, s

[617] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 318-321: Operacijski plan za sužavanje obruča, komandanta njemačkih trupa u NDH od 25. maja 1943.
[618] Tito još nije bio obaviješten da je neprijatelj prethodne noći napustio Zlatni Bor.
[619] Pozvan je da bi prisustvovao sjednici Vrhovnog štaba.
[620] AVII, NOR, k. 706, br.reg. 1/15.

naređenjem da odmah uputi cijelu 2. proletersku brigadu na lijevu obalu Drine sa zadatakom da izbije na liniju Suha – Vrbnica – Zakmur – Trbušće i da po mogućstvu, sa njom uputi i Majevičku brigadu.[621]

Izvršavajući naređenja, Štab divizije uputio je iz Čelebića 3. krajišku udarnu brigadu (bez bataljona) preko sjeverozapadnih padina Ljubišnje ka Popovu Dolu sa zadatkom da uspostavi vezu sa 3. dalmatinskom brigadom i zajedno s njom i jedinicama 7. banijske udarne divizije razbije neprijatelja kod Popova Dola i odbaci ga preko Ćehotine. Napad, u kom su pored pomenute dvije brigade učestvovala i dva bataljona 8. banijske, počeo je u 2 sata poslije ponoći i trajao do 7 sati 27. maja. Nedovoljno pripremljen i uz slabo sadejstvo između jedinica, neprijatelj, koji je u međuvremenu dobio pojačanje i stigao da se utvrdi, uspio je da odbije napad, nakon čega su se jedinice povukle na polazne položaje. U toku te noći, po naređenju Štaba divizije, Majevička brigada je smijenila na položaju dijelove 2. proleterske brigade koji su 27. maja prešli Taru kod Uzlupa i nastavili pokret određenim pravcem.

Prebacivanje ranjenika i pozadinskih djelova divizije i nekih brigada preko Tare kod Uzlupa na područje Gornjeg i Donjeg Polja, otpočelo je već 26. maja.[622] Toga dana preko Tare prebacio se i brdski divizion i zauzeo vatrene položaje u rejonu Rudine – Polje, kako bi odatle podržavao borbu jedinica kod Zlatnog Bora i štitio njihovo prebacivanje preko Tare.

Sprovodeći odluku o pregrupaciji jedinica, Vrhovni štab je ujutro 27. maja naredio Štabu 1. proleterske divizije da Majevičku brigadu hitno uputi na lijevu obalu Drine za 2. proleterskom brigadom, zatim da odmah što više snaga prebaci preko Uzlupa u Pivu, a ostatak koji ne bude u mogućnosti da to učini da zatvori pravac Čelebić – Meštrovac, da se mostobran kod Uzlupa drži što duže kako bi se što više snaga organizovano prebacilo preko Tare, porušio most i na lijevoj obali Tare organizovala odbrana.[623] Po prijemu naređenja u 10.45 sati, Štab divizije je odmah uputio Majevičku brigadu određenim pravcem, a 3. krajišku povukao iz rejona Popov Do u Suho Polje gdje je zanoćila. Toga dana neprijatelj je sporo nastupao za jedinicama na fočanskom sektoru i, uglavnom, izviđao

[621] Isto.
[622] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 280-281.
[623] AVII, NOR, k. 706, br.reg. 1/15.

tako da nije bilo borbi.

Ujutro 28. maja u 6.15 sati Vrhovni štab je naredio Štabu divizije da i 6. istočnobosansku brigadu uputi za 2. proleterskom brigadom na lijevu obalu Drine, a da sa 1. proleterskom posjedne Zlatni Bor i druge položaje koje je neprijatelj napustio i da 3. krajišku udarnu brigadu zadrži u rejonu Čelebića.[624] Vrhovni štab je namjeravao da kod Uzlupa prebaci i 7. banijsku udarnu diviziju i 3. dalmatinsku brigadu na lijevu obalu Tare. U vezi s tim Štab dibizije je naredio 6. istočnobosanskoj brigadi da iz rejona Čelebića u 15 sati krene prema Uzlupu i dalje preko Tare prema Ćurevu, gdje je trebalo da uspostavi vezu s komandantom 2. proleterske brigade koji je određen da komanduje sa svima brigadama na lijevoj obali Drine. Na širem području Čelebića trebalo je da se umjesto 6. istočnobosanske postavi 1. proleterska brigada, od rijeke Škopotnice do potoka Ljutnica, sa glavninom snaga na liniji Viševina (trig.1289) – Čelebić – Suho Polje – Oštra glava – Velika ravan (trig. 1216) – Ilijina glava, s tim da desnim krilom održava čvrstu vezu sa 3. dalmatinskom brigadom preko sela Vojtine, a lijevim krilom sa 3. krajiškom brigadom koja je dobila zadatak da posjedne Zlatni Bor i sve položaje koje je neprijatelj napustio u pravcu Bučja, Pliješa i Slabića. Hirurška ekipa i prihvatna bolnica koje su se prebacile preko Tare trebalo je da se smjeste u selu Lećevina na njenoj lijevoj obali – na pola puta između Uzlupa i Šćepan Polja.[625]

I dok su brigade pomijerale bataljone u duhu naređenja, uslijedio je napad izviđačkog bataljona 118. lovačke divizije i ojačane 13. domobranske pukovnije i drugih manjih jedinica od Zavajita prema Čelebiću i Uzlupu, radi izbijanja na liniju predviđenog obruča na odsjeku Tara – Uzlup – Rijeka. Veoma žestoke borbe s ovim snagama vodila je 1. proleterska zajedno s djelovima 6. istočnobosanske brigade naročito za Ilijinu glavu, koju je neprijatelj uspio da zauzme, kao i na prilazima Borju i Draževu. Borbena grupa „Gertler“ nastupala je dijelom snaga od Foče istočno od Drine i do kraja dana bez otpora izbila na liniju Bastasi – Bakić (trig. 1440).[626]

U međuvremenu Štab 1. proleterske divizije dobio je više naređenja Vrhovnog štaba: da hitno uputi 3. krajišku za 2. proleterskom brigadom na lijevu obalu Drine; da 1. proleterska drži

[624] Isto, k. 706, br.reg. 1/15.
[625] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 282-284.
[626] Isto, str. 669-670: Izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri komandi 2.italijanske armije od 19. maja.

što širi mostobran kod Uzlupa i omogući tu prebacivanje 7. banijske udarne divizije i 3. dalmatinske brigade; da sa komandantom 7. divizije Pavlom Jakšićem održava čvrstu vezu i koordinira rad; najzad, da odmah kod Uzlupa prebaci 1. proletersku, 3. krajišku i 3. dalmatinsku brigadu uz obavještenje da će se 7. divizija prebaciti kod Tepaca. U 17 sati 28. maja Štab divizije primio je naređenje da snage, koje će se prebaciti preko Pive kod Kruševa, odmah uputi ka Mratinju, Trnovačkom jezeru i Suhoj, zatvori sve pravce i spriječi neprijatelju prodor na Vučevo i ka Sutjesci.[627] Očito da Vrhovni štab zbog slabih veza nije bio brzo upoznavan sa razvojem situacije na sektoru između Ćehotine i Tare, koja se brzo mijenjala.

Pristupajući izvršenju zadatka i organizovanom prebacivanju jedinica preko Tare, Štab 1. proleterske divizije napisao je toga dana u 15,30 sati naređenje jedinicama. Po njemu je 3. krajiška udarna brigada trebalo da sa glavninom odmah krene na lijevu obalu Tare i postavi se za odbranu prelaza preko ove rijeke, na dijelu između Uzlupa i Šćepan Polja, određujući jedan bataljon za neposrednu odbranu prelaza kod Uzlupa i za održavanje veze sa djelovima 1. proleterske brigade na pravcu Uzlup – Podsjerina, zatim da pripremi potrebna sredstva za uništenje mosta kod Uzlupa i poruši ga kada se i posljednji djelovi divizije prebace preko Tare.

Prva proleterska brigada dobila je zadatak da po svaku cijenu mora da osigura prelazak 6. istočnobosanskoj brigadi preko Tare, a potom da se i sama prebaci preko rijeke uz obezbjeđenje vlastitim zaštitnicama. Po prelasku Tare trebalo je da se razmjesti na području Crkvica u Pivi, kontroliše kanjone Pive i Tare i održava vezu s 3. krajiškom udarnom brigadom. U slučaju da ne bude mogla da se prebaci kod Uzlupa, naređeno joj je da se postepeno povlači pravcem Velika ravan (trig. 1216) – Meštrovac – Slatina i kod Tepaca pređe Taru. Međutim, pošto se pretpostavljalo da će prebacivanje kod Uzlupa ipak uspjeti, trebalo je da prema neprijatelju ostavi jedan bataljon koji će se postepeno povlačiti pravcem Suho Polje – Radovina – Slatina, radi obezbjeđenja bolnice u Slatini, koja je takođe dobila zadatak da evakuiše sve ranjenike i bolesnike preko Tare kod Tepaca, a kad se to završi da taj bataljon pređe rijeku na tom mjestu i krene u sastav brigade. Šestoj istočnobosanskoj brigadi je naređeno da, ostavljajući zaštitnicu prema Čelebiću, odmah krene pravcem Suho Polje – Velenići – Vjeronovići – Uzlup i tu pređe

[627] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 307, 309, 311 i 314.

Taru, a zatim odmah produži ranije određenim pravcem ka Sutjesci za 2. proleterskom brigadom. Izvlačenje sa položaja trebalo je obaviti tajno, a pokret vršiti pošumljenim terenom kako ne bi bio osmotren od strane neprijatelja.

Hirurška ekipa i prihvatna bolnica po prelasku preko Tare trebalo je da se prabace u Jeriniće, a Štab divizije u selo Zamršten.[628]

Naređenje za prebacivanje preko Tare zateklo je 3. krajišku udarnu brigadu na maršu od Suhog Polja prema Zlatnom Boru, koji je po ranijem naređenju trebalo da posjedne. Štab brigade je, u duhu novog naređenja, uputio jedan bataljon prema Zlatnom Boru, na koji je u međuvremenu izbio neprijatelj, ali mu je dalji prodor onemogućio ovaj bataljon. Glavnina brigade skrenula je prema Uzlupu i u toku dana i noću, prešla Taru i narednog dana posjela položaje na njenoj lijevoj obali, nizvodno do Šćepan Polja. Za njom je, pošto se pod zaštitom 1. proleterske brigade uspješno odvojila od neprijatelja, i 6. istočnobosanska brigada na istom mjestu prešla Taru, a zatim narednog dana nastavila pokret preko Šćepan Polja na Vučevo. Po izvlačenju s položaja 6. istočnobosanske brigade, udar svih neprijateljskih snaga na frontu od Ilijine glave do Čelebića primila je na sebe 1. proleterska brigada. Ona je, uprkos žestokim napadima neprijatelja, uspjela da uspori njegovo nadiranje, da se, uz obezbjeđenje vlastitim zaštitnicama, organizovano odvoji od njega i u toku noći pređe Taru i nastavi određenim pravcem. Jedan njen bataljon, kako je bilo i naređeno, odstupio je prema Slatini – radi obezbjeđenja bolnice, a po njenoj evakuaciji preko Tare i on se za njom, u toku dana, prebacio kod Tepaca preko rijeke i krenuo u sastav brigade. Kod Uzlupa posljednji se, ujutro 29. maja, prebacio bataljon 3. krajiške udarne brigade, koji je držao položaj kod Zlatnog Bora, a zatim je porušio most preko Tare. Time je uspješno i organizovano završeno prebacivanje preko Tare svih brigada koje su se pod komandom Štaba 1. proleterske divizije borile na sektoru kod Foče. Nakon toga na donji tok Tare, ka Uzlupu i u Čelebić, izbili su dijelovi 118. lovačke divizije i 4. domobranskog zdruga.

Na frontu odbrane 7. banijske udarne divizije, 3. dalmatinske i 3. sandžačke proleterske brigade, koje su bile pod njenom komandom, neprijatelj je 27. maja pojačao napade kako je to naredio general Liters. Tokom toga i narednog dana 4. alpski puk potisnuo je

[628] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 284-286: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 28. maja u 15.30 sati.

dijelove 3. proleterske sandžačke brigade na jugozapad, do linije Stančansko brdo (k. 1233) – Zeleno borje, sjeveroistočno i istočno od Kosanice, dok je njemački 724. puk zauzeo Tulovo, a zatim Varine i Mučanj (k. 1309). U to vreme na njegovom lijevom krilu, pošto je na frontu kod Šahovića smijenio njemački 99. brdski lovački puk, u napad je uveden i 61. bugarski puk, koji je napadao preko Stožera i Krupica prema Tari. Na 7. banijsku udarnu diviziju napadali su dijelovi italijanske divizije „Taurinenze" i borbena grupa njemačke 369. legionarske divizije.

U duhu plana za pregrupaciju jedinica i proboj iz okruženja, Vrhovni štab je 28. maja naredio 3. sandžačkoj brigadi i 7. diviziji da se odmah prebace preko Tare kod Tepaca i Đurđevića Tare. Pošto je pao mrak, 3. sandžačka se odlijepila od neprijatelja i krenula prema Đurđevića Tari, gdje je u toku noći i do popodne 29. maja prešla rijeku preko novopodignutog mosta. Bez zadržavanja je nastavila pokret preko Aluga i Negobuđa prema Žabljaku i tokom noći i narednog dana posjela položaje sa bataljonima u rejonu Dobri do – na južnim padinama Durmitora, sa izviđačkim odjeljenjima kod Motičnog Gaja, Razvršja i na Javorovači (trig. 1529) – južno i jugozapadno od Žabljaka, zatim na liniji Nagorje – Tepca i u rejonu Štuoca radi zatvaranja pravaca koji od Pošćenskog jezera, preko Dobrog dola, vode u Pivu i od Žabljaka i Tepaca prema selu Crna Gora.[629] Sedma banijska udarna divizija, zajedno sa 3. dalmatinskom brigadom i dijelom Centralne bolnice, prešla je 29. i 30. maja Taru kod Tepaca i Đurđevića Tare, a zatim je sa jednom brigadom posjela lijevu obalu Sušice, glavninom izbila na Durmitor, rejon Veliki Štulac (trig.2103) – Sušičko jezero. Borbena grupa „Ludviger" izbila je 30. maja na Taru između Đurđevića Tare i Prenćana.

Za vrijeme kraćeg zadržavanja na području Durmitora, u 3. sandžačkoj su izvršene veće kadrovske promjene – u Štabu brigade i štabovima bataljona. Zapravo, sprovedena je u život naredba vrhovnog komandanta NOV i POJ od 23. maja, kojom su politički komesar brigade Boško Đuričković i njegov zamjenik Jezdimir Lović stavljeni na raspolaganje, a za političkog komesara je postavljen Božo Miletić (iz 1. proleterske brigade), za njegovog zamjenika Voja Leković (član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak) i za zamjenika komandanta brigade Momčilo Stanojlović (do tada komandant 3.

[629] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 52-53: Izvještaj Štaba 3.sandžačke brigade Vrhovnom štabu od 30. maja u 14 sati.
[630] AVII, NOR, k. 10, br.reg 55-1.

bataljona 1. proleterske brigade).[630] Komandant brigade ostao je i dalje Velimir Jakić, a načelnik Štaba Žarko Vidović. Odlukom CK KPJ, za rukovodioca politodjela brigade došao je Dragoslav Đorđević Goša (iz 2. proleterske brigade). Kasnije je ocijenjeno da su te kadrovske promjene, izvršene tada u brigadi u veoma teškoj situaciji, bile nepotrebne pa i nepravilne zbog toga što su novi rukovodioci dovedeni iz drugih jedinica i sa terena, pored sposobnih, iskusnih i borbenih kadrova u brigadi, koji su se osjetili zapostavljeni.[631]

Uporedo sa napadima njemačkih, italijanskih, domobranskih i bugarskih jedinica na prostoru između Ćehotine, Tare i Drine i ostale neprijateljeve snage su, u duhu naređenja generala Litersa, nastojale da dostignu predviđenu liniju okruženja na Sinjajevini, Komarnici i Pivi i čvrsto zatvore obruč oko Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba. Do ozbiljnog pogoršanja situacije došlo je 27. maja, kada su njemačke snage, koje su napadale od Avtovca, slomile odbranu 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade i zauzele Goransko. Pošto su se ove brigade povukle na desnu obalu Pive, ostao je nezaštićen pravac koji s juga, njenom lijevom obalom, izvodi ka Mratinju, gdje se nalazio most na Pivi preko koga je mogla da prelazi i stoka. Taj prelaz bio je od izvanrednog značaja za Operativnu grupu jer je tuda trebalo izvući dio snaga, koje su se nalazile istočno od Pive, na Vučevo – da bi se usmjerile preko Sutjeske.

Ocijenivši svu težinu situacije, koja bi nastala gubitkom mratinjskog prelaza, Vrhovni štab je 28. maja naredio depešom Štabu 3. udarne divizije da „bezuslovno spriječi nadiranje neprijatelja" lijevom obalom Pive i obezbijedi taj prelaz.[632] Dva dana kasnije 7. krajiška brigada zaustavila je nastupanje neprijatelja tim pravcem kod katuna Javorak (5 km južno od Mratinja) i time osujetila pokušaj Nijemaca da ovladaju prelazom preko Pive kod Mratinja, a pristizanjem dijelova 10. hercegovačke i 4. crnogorske proleterske brigade, njemačke snage na tome pravcu su, uz velike gubitke, odbačene na jug ka Brljevu i u dolinu potoka Vrbnica.

Za Operativnu grupu divizija krajem maja je ogromno porastao značaj Vučeva, prema kome je bila usmjerena i pažnja vrhovnog komandanta. Ta visoravan, nadmorske visine oko 1500 metara, omeđena skoro vertikalnim kanjonima Pive, Drine i Sutjeske, a sa juga pregrađena planinom Maglić (trig. 2386), predstavljala je

[631] Bogdan Gledović, Borbeni put Treće proleterske (sandžačke) brigade 1942-1943, Zbornik sjećanja Treća proleterske, 1, str. 69-70.
[632] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 313.

neobično surov i težak planinski teren, bez naselja i izvorske vode. Iz kanjona Pive na Vučevo izvode svega dvije planinske staze – jedna od Šćepan Polja i Donjeg Kruševa, a druga iz Mratinja, koje je trebalo da posluže za izvlačenje čitave Operativne grupe sa ranjenicima na pomenuti plato. Bilo je jasno: ko zagospodari Vučevom – taj će držati pod kontrolom obje pomenute staze i cio kanjon Pive, kao i dolinu Sutjeske od Suhe do ušća u Drinu. Plato je Operativnoj grupi trebalo da posluži ne samo za manevar i grupisanje, već i kao operacijska osnovica za probijanje iz obruča preko Sutjeske.

U duhu odluke za proboj iz okruženja preko Pive i Sutjeske, glavnina 2. proleterske brigade, po naređenju Vrhovnog štaba, prešavši Pivu kod D. Kruševa, izbila je 27. maja na Vučevo, gdje su se od ranije nalazila njena dva bataljona, koji su 23. maja, za prvi momenat onemogućila dijelove borbene grupe „Anaker" da ovladaju ovim platoom i prelazima na Pivi. Sjutradan je ovu brigadu smijenila Majevička brigada, a ona je (bez jednog bataljona) krenula u dolinu Sutjeske i izbila na njenu desnu obalu na sektoru između Ćureva i Suhe, dok su se na lijevoj obali, od Tjentišta pa do ušća u Drinu, nalazili dijelovi 738. puka, a od Graba prema Čemernu dijelovi 750. puka njemačke 118. lovačke divizije. Time je 2. proleterska obrazovala mostobran na Sutjesci i zagospodarila neposjednutim dijelom njene doline između Tjentišta i Suhe. Istovremeno se prema Vučevu kretala 6. istočnobosanska brigada.

Pošto je sačekao Britansku vojnu misiju od šest članova, koja se noću između 27. i 28. maja padobranima spustila na Negobuđsko polje. Vrhovni štab se sa njom, članovima CK KPJ i Izvršnog odborom AVNOJ-a (u toj grupi nalazio se i komandant 1. proleterske divizije Koča Popović) premjestio od Crnog jezera, preko sjevernih ogranaka Durmitora, ka Sušičkom jezeru, kod koga se zadržao 29. i 30. maja. Pristupajući neposrednom izvršenju odluke za proboj iz okruženja preko Sutjeske, vrhovni komandant je 29. maja, ponovo pod komandom Štaba 2. proleterske brigade, objedinio 2.proletersku, Majevičku i 6. istočnobosansku brigadu, sada kao Operativnu grupu brigada, sa zadatkom da što prije izbije na liniju Suha – Zakmur – Trbušće – Drina i na taj način stvori što širi i dublji mostobran na Sutjesci, koji bi poslužio za prodor prema istočnoj Bosni.[633] Taj zadatak je još 26. maja dobila 2. proleterska brigada, ali ga ona sama

[633] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 316.
[634] Isto, str. 302: Naređenje VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 26. maja.

nije mogla realizovati.[634] Leđa pomenutoj grupi brigada trebalo je da zaštite 1. proleterska i 3. sandžačka, koje je Vrhovni komandant uveče 28. maja uputio na lijevu obalu Pive i Drine, radi zatvaranja pravaca koji preko ovih rijeka od Mratinja, Trnovačkog jezera i Suhe izvode ka Vučevu. Ovim dvjema grupama je naređeno da uspostave čvrstu vezu i koodiniraju rad.[635]

Da bi olakšao proboj Operativne grupe i obezbijedio njen prihvat, Tito je 29. maja naredio Štabu 1. bosanskog korpusa (preko Glavnog štaba Hrvatske, jer sa korpusom nije imao radio-veze) da sa dijelom snaga hitno krene iz srednje Bosne preko Fojnice i Igmana na područje Trnova i Kalinovika, radi sadejstva Operativnoj grupi. „Ovo izvršite po svaku cijenu, jer se nalazimo u teškoj situaciji... Intervencija vaša hitno potrebna", pisalo je u naređenju.[636]

Dok je Vrhovni štab upućivao brigade na Vučevo i pripremao proboj preko Sutjeske, i njemačko komandovanje je uočilo značaj tog platoa za realizaciju plana predviđenog operacijom „Švarc". Zbog toga je general Liters naredio 118. lovačkoj diviziji da zauzme Vučevo i zatvori prelaze na donjem toku Pive, odnosno uspostavi planirani obruč i na tome dijelu fronta – prije nego se preko rijeke prebace jače protivničke snage. Njenim izbijanjem na donji tok Pive glavnina Operativne grupe sa bolnicom bila bi blokirana na Pivskoj planini i dovedena u veoma tešku situaciju. Izvršavajući naređenje, 118. divizija je ujutro 29. maja uputila ojačanu 2. četu 1. bataljona 738. puka iz rejona Ćureva sa zadatkom da, prodorom preko Vučeva, zatvori prelaz preko Pive kod D. Kruševa. Na Vučevu su se tada nalazili Majevička i jedan bataljon 2. proleterske brigade. Pošto su iznenadili Majevičku brigadu, Nijemci su, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, uspjeli da potisnu njene dijelove, zauzmu katun Koritnik i počnu da napreduju prema katunu Duži. U poslijepodnevnim satima počela je od Šćepan Polja i D. Kruševa da na Vučevo izbija 6. istočnobosanska zajedno sa dva bataljona 1. proleterske brigade. Iako umorne od izuzetno napornog penjanja uz veoma strmu i visoku stranu kanjona, ove snage su postepeno prelazile u protivnapad i zajedno sa Majevičkom i jednim bataljonom 2. proleterske, odbacile Nijemce natrag, natjeravši ih na strme stijene koje od Vučeva padaju ka Sutjesci, nanijevši im velike gubitke u ljudstvu i zaplijenivši im čitavu komoru.

Slijedećeg dana u napad je iz rejona Ćurevo – Šadići, istim

[635] Kao pod 97.
[636] Isto, str. 315.

pravcem prema D. Kruševu, upućen čitav 1. bataljon 738. puka, ojačan alarmnom četom „Projs“ i podržan sa 4 baterije topova. Veoma žestoke borbe vođene su čitav dan. Nijemci su ponovo uspjeli da izbiju do katuna Koritnik, ali su krajem dana i u toku noći opet zbačeni u dolinu Sutjeske uz velike gubitke. U zoru 31. maja dijelovi 6. istočnobosanske brigade uspjeli su da zauzmu Ćurevo i u tom rejonu pređu Sutjesku, ali su protivnapadom vraćeni natrag. U izvještaju o ovim borbama komandant tog bataljona je napisao da se „nije moglo noću izbeći da se mnogi vojnici i tovarna grla survavaju sa stena“ i da je do neuspjeha „došlo zbog velike premorenosti i moralnog šoka koji je pretrpjela 2. četa prethodnog dana“.[637] Očito je da su angažovane snage bile nedovoljne da bi ovladale Vučevom. Nakon tih borbi, Majevička brigada je zatvorila pravce koji od Bastasa i Ćureva izvode na Vučevo, a 6. istočnobosanska zadržana je u rejonu Koritnika i dijelom prema Ćurevu, dok je 2. proleterska držala dolinu Sutjeske između Tjentišta i Suhe.

Zbog ranijeg prebacivanja dijela snaga 118. lovačke divizije iz doline Sutjeske na sektor Foče i zbog nemogućnosti da malim snagama koje su ostale u ovoj dolini ovlada Vučevom i zatvori obruč na Pivi – propala je osnovna zamisao njemačkog komandovanja da Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba sabije između kanjona Pive i Tare i tu je uništi. To je prisililo Nijemce da izvrše izmjenu u svom prvobitnom operacijskom planu, kako bi po svaku cijenu onemogućili dalji prodor Operativne grupe sa Vučeva preko Sutjeske. Pošto su došli i do zaključka da se težište operacije sa sektora Foče prenosi na taj pravac, Nijemci sada, pregrupacijom snaga i usmjeravanjem dviju divizija prema Sutjesci, nastoje da na njoj obrazuju zaprečni front na taj način što je 118. divizija dobila zadatak da posjedne Sutjesku, dok je, istovremeno, od Šavnika, gdje ih je smijenila italijanska divizija „Ferara“, počelo prebacivanje dijelova SS divizije „Princ Eugen“ u rejon Plana – Avtovac – Gacko – Čemerno, radi nastupanja prema Mratinju i dolini Sutjeske.[638] Time se odustalo od njenog planiranog prodora pravcem Šavnik – Žabljak. Ostale njemačke snage trebalo je da i dalje sužavaju obruč na svojim pravcima napada. Namjera Nijemaca bila je da brzim pregrupisavanjem snaga stegnu obruč oko Operativne grupe na Vučevu i Pivskoj planini i tu je unište. U duhu toga plana, 118. divizija posjela je početkom juna sa ojačanim 738.

[637] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 327-330: Izvještaj komandanta 1.bataljona 738.puka od 30. maja.
[638] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 271-272: Dnevni izvještaj Komande italijanskog 6.armijskog korpusa Komandi 2.armije od 2. juna.

pukom front u dolini Sutjeske, na liniji Ćurevo – Popov Most – Košur – Borovno, dok su se dijelovi grupe „Anaker“ od ranije nalazili od Graba (Slano brdo trig. 1136) prema Čemernu i gornjem toku Sutjeske. Tako se u stvari gotovo čitava 118. lovačka divizija našla u dolini Sutjeske.

U duhu zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba da organizuje odbranu Pive od Uzlupa do Bastasa i da sa prostora Mratinje – Trnovačko jezero – Suha zatvori sve pravce i spriječi nadiranje neprijatelja ka Vučevu i Sutjesci – Štab 1. proleterske divizije napisao je 29. maja u Gornjem Kruševu naređenje potčinjenim jedinicama i naredio slijedeće:

– Trećoj krajiškoj da sa glavninom, uz potrebne fortifikacijske radove, organizuje odbranu na lijevoj obali Tare, od Uzlupa do Šćepan Polja i onemogući neprijatelju prelaz preko rijeke, a sa jednim bataljonom posjedne lijevu obalu Drine, od Šćepan Polja do ušća Sutjeske u Drinu, radi sprečavanja neprijatelja da pređe Drinu i Sutjesku, kao i daljeg napredovanja prema Vučevu, s tim da odredi jedno odjeljenje za neposrednu zaštitu mosta preko Pive kod Donjeg Kruševa i da dobijeno naređenje izvrši do 12 sati slijedećeg dana.

– Prvoj proleterskoj, da se postavi na prostor Mratinje – Trnovačko jezero – Trnovačke kolibe – Suha, radi zatvaranja svih pravaca koji izvode ka tom prostoru i sprečavanja nadiranja neprijatelju ka Vučevu i od Graba dolinom Sutjeske, kojoj je trebalo obratiti naročitu pažnju. U rezervi je trebalo da ima jedan bataljon u rejonu Vučevo – Rujevac. Novi raspored trebalo je da zauzme do noći slijedećeg dana.

– Brdskom divizionu je, radi dejstva po neprijatelju na desnoj obali Drine i lijevoj obali Sutjeske, a naročito po njegovoj artiljeriji, naređeno da jednu bateriju, tokom narednog dana i u noći između 30. i 31. maja, prebaci na Vučevo.

– Štab divizije trebalo je da se, takođe narednog dana, prebaci na Vučevo, a hirurška ekipa i bolnica i dalje ostanu u Jerinićima.

Prebacivanje jedinica, ranjenika i bolesnika preko Pive kod Mratinja trebalo je da omogući pionirski vod 1. proleterske brigade.[639]

Zbog pokušaja neprijatelja da 29. maja ovlada Vučevom, zadatak 1. proleterske brigade Štab divizije je dopunio novim naređenjem toga dana u 18.45 sati, po kome je trebalo da se ona odmah prikupi na prostoru Kruševo – Vučevo – Hadžića ravan i sa nje

[639] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 294-296: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 29. maja.

potpomogne Majevičku brigadu u zatvaranju pravaca od Bastasa i Ćureva prema Vučevu, a oko se ukaže potreba i da energično interveniše dok se ne prikupi 6. istočnobosanska brigada i učvrsti sektor Vučeva. „Prostor između Sutjeske i Pive", pisalo je u tom naređenju, „mora se sigurno obezbediti. Ona je od neophodne potrebe za sadašnje i buduće naše operacije".[640]

Izvršavajući naređenje, 3. krajiška udarna brigada je uputila jedan bataljon preko Pive na lijevu obalu Drine i stavila pod kontrolu sve gazove i pogodnija mjesta za forsiranje Tare i Drine od strane neprijatelja između Uzlupa i ušća Sutjeske u Drinu. U tom rasporedu brigada je ostala i naredna dva dana. Izuzev manjih čarki, borbi nije bilo, ali su zato neprijateljeva artiljerija i avijacija bile veoma aktivne.

Prva proleterska brigada – pošto je dijelom snaga pomogla Majevičku, a zatim i 6. istočnobosansku brigadu da odbace Nijemce s Vučeva prema Ćurevu i pošto se gotovo vertikalnom stazom i uz ogromne napore uspela na plato Vučeva – uputila je po jedan bataljon u Mratinje, ka Trnovačkom jezeru i u Suhu, a jedan zadržala u rezervi kod katuna Mrkalj klade, dok je jedan bio na maršu od Tepaca prema Mratinju. Tako je brigada bila razvučena na tom prostoru, zbog čega je bataljonima naređeno da samostalno dejstvuju – u duhu opšteg zadatka.

Pošto nije mogla da se kod D. Kruševa prebaci preko Pive jer je most bio oštećen, brdska baterija se vratila u G. Polje, odakle je čitav brdski divizijon 1. juna krenuo preko Barnog dola i Pive i prebacio se u Mratinje. Njegov raniji prelazak kanjona Tare kod Uzlupa i sada još težeg kanjona Pive spadaju u rijetke primjere izdržljivosti i velikih napora boraca i starješina. Kanjon Pive između Barnog dola i Mratinja dubok je preko 700 metara, a jedina staza koja se spušta u korito rijeke ka mostu skoro je vertikalna i toliko izlomljena da se i pješaku na njoj teško okrenuti a da se pri najmanjoj neopreznosti ne sunovrati u provaliju. Iako je, uz to, bio izložen udarima njemačke avijacije, od koje su poginula 3, a ranjeno 8 boraca i 7 konja, divizion je, uz velike napore i sa ukupno 5 topova i municijom, stigao u Mratinje.

Nakon prebacivanja na lijevu obalu Tare a dijelom i Pive, 1. prol terska divizija par dana nije imala većih borbi. Međutim, skoro stalni pokreti, a naročito savlađivanje dubokih riječnih kanjona uz ogromna naprezanja, u prvom redu 1. proleterske, gotovo do maksimuma su

[640] Isto, str. 290-293.

iscrpljivali i zamarali borce i starješine. No i pored toga, kratki predasi iskorišćavani su da se održe partijski i skojevski sastanci na kojima su komunisti kritički i samokritički govorili o sebi i drugima, naročito držanju u teškoj situaciji. Tada je u 3. udarnoj krajiškoj brigadi (29. maja) bilo 298 članova KPJ (od njih 60 u rashodu) organizovanih u 28 partijskih ćelija, zatim 94 kandidata za članove KPJ i 416 članova SKOJ-a (od njih 43 u rashodu), organizovanih u 22 aktiva i 6 komiteta, dok je samo 117 omladinaca bilo van SKOJ-a. Prema ocjeni politodjela brigade, u tako teškoj situaciji pred partijsku organiazciju postavljali su se zadaci: „još više pojačati rad na teoretskom podizanju članstva... pojačati part. disciplinu i odgovornost, podizati partijnost i odanost kod članova, razvijati budnost i inicijativu, i to ne samo kod članova već i kod part.rukovodilaca".[641]

Prorijeđeni redovi starješina u diviziji popunjavani su novim komandnim kadrom, uzdizanim iz redova boraca i nižih rukovodilaca. Održavane su uglavnom vodne, a ponegđe i četne konferencije sa borcima. Najviše se govorilo o onome što predstoji. Jedinice i svi borci pripremani su da budu spremni na najveće napore i najteža iskušenja pri izvršavanju predstojećih zadataka. I pored teške situacije, borci i starješine su bili puni optimizma, koji se pored pouzdanja u vlastite snage, temeljio i na bezgraničnom povjerenju u Vrhovni štab i lično vrhovnog komandanta Tita, sigurni da će se naći izlaz iz teškoća u koje su zapali. Svuda okolo čule su se borbe, neprijatelj je nadirao na svim pravcima, a njegova avijacija neprekidno je izviđala i bombardovala uočene ciljeve i položaje jedinica divizije. Uz sve teškoće, brzo su se topile i zalihe hrane prenijete iz Sandžaka, tako da je i glad počela da pritiska. U takvim uslovima se tu nije ne samo moglo, već ni smjelo duže ostati.

Iz rasporeda 1. proleterske divizije, koji je odredio Vrhovni štab, sa 3. krajiškom na Drini i Tari i 1. proleterskom na liniji Suha – Trnovačko jezero – Mratinje prema Čemernu, zajedno sa Operativnom grupom brigada orijentisanom ka Sutjesci – vidi se da je ona, u sklopu plana Vrhovnog štaba, imala zadatak da osigura prostor između Pive, Drine, Sutjeske i Maglića (trig. 2386), u stvari Vučevo, na kojem je trebalo da se prikupe i ostale jedinice Operativne grupe divizija, a zatim, osloncem na taj plato, krenu u proboj preko Sutjeske, obezbjeđujući im bokove.

[641] Zbornik, tom IV, knj. 13, str. 304-307: Izvještaj politodjela 3.krajiške brigade Centralnom komitetu KPJ od 29. maja.

Borbe na Sutjesci i izbijanje na Zelengoru

Privlačeći jedinice na prostor između Pive i Sutjeske i pripremajući ih za prodor preko Sutjeske, Vrhovni štab je 30. maja, preko Štaba 1. proleterske divizije, naredio Operativnoj grupi brigada da u sadejstvu s 1. proleterskom brigadom odbaci neprijatelja sa desne obale Sutjeske, nanoseći glavni udar preko Tjentišta ka Vrbnici.[642] Slijedećeg dana, Štab 1. proleterske divizije je predložio Vrhovnom štabu da se što prije ovlada i lijevom obalom Sutjeske.[643] Međutim, Tito je toga dana naredio Štabu 2. proleterske brigade, koji je komandovao Operativnom grupom brigada, da sa 1. proleterskom i svoje tri brigade preduzme prodor prema Vrbnici, zatim da po svaku cijenu održi Suhu i da jake čete uputi od Suhe preko Donjih i Gornjih bara u rejon Koljeno (k. 1177) – katun Ninkovići i da tu ostanu u zasjedi u najvećoj tajnosti.[644] Namjera vrhovnog komandanta bila je da spriječi prodor neprijatelja od Čemerna ka Suhoj i da na pomenutom pravcu razbije neprijateljeve snage i tako proširi jedini postojeći otvor od oko 6 km na Sutjesci u obruču oko Operativne grupe divizija, koji se i dalje sve više stezao.

Pored toga, Vrhovni štab je krajem maja i početkom juna uputio niz naređenja jedinicama i preduzeo više mjera u cilju organizacije proboja iz okruženja. Tako je 31. maja naredio Štabu 7. banijske udarne divizije da hitno sa dvije brigade smijeni 3. krajišku brigadu na lijevoj obali Tare, kako bi se ova pomjerila na lijevu obalu Drine, zatim da jedan bataljon 1. proleterske i 3. dalmatinsku brigadu uputi preko Barnog dola i Mratinja na Vučevo, gdje će se staviti pod komandu Štaba 1. proleterske divizije.[645] Pošto su tri brigade 2. proleterske i 3. udarne divizije razbile dijelove SS divizije „Princ Eugen“ u rejonu Brljeva – Štirna – Budnja, vrhovni komandant je orijentisao 2. proletersku diviziju da se probija pravcem Izgori – Grab – Jabuka – žandarmerijska stanica Zelengora – Konjske vode (oko 8 km. jugozapadno od Jeleča).[646] Namjera je bila da zauzimanjem gornjeg toka Sutjeske (Izgori) i Graba i na ovom pravcu proširi otvor

[642] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 321: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 30. maja.
[643] AVII, NOR, k. 706, br.reg. 1/22-15: Depeša Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 31. maja.
[644] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 328: Depeša Vrhovnog komandanta Štabu 2.proleterske brigade od 31. maja.
[645] Isto, str. 324 i 326: Depeša i naređenje VŠ Štabu 7. divizije od 31. maja.
[646] Isto, str. 332: Depeša VŠ Štabu 2.proleterske divizije od 1. juna.

u obruču neprijatelja na Sutjesci, kako bi na što širem frontu izveo Operativnu grupu iz okruženja. Proboj je trebalo izvesti pod zaštitom 7. banijske udarne divizije na Tari i 3. udarne divizije koja je dobila zadatak da sa Durmitora i Pive zatvori pravce od Plužina, Stabna i Katina kuka ka Javorku i Mratinju.

Izvršavajući naređenje vrhovnog komandanta, Operativna grupa brigada je uveče 31. maja napala neprijatelja u dolini Sutjeske, na položaju Ćurevo – Popov Most – Košur – Borovno, u namjeri da ga u toku noći razbije i otvori pravac prema Vrbnici. U tome se nije uspjelo, pa su borbe nastavljene i slijedećeg dana. Zauzeti su Ćurevo, Košur i Borovno, ali su ih Nijemci povratili. Tako je zbog jakog otpora nadmoćnih neprijateljskih snaga, ali i zbog nedovoljno organizovanog napada i slabog sadejstva, propao pokušaj da se razbije neprijatelj na dijelu Sutjeske i stvore uslovi za proboj prema Vrbnici istočno od Zelengore. Međutim, bataljon 2. proleteske brigade na Suhoj u dva maha je potukao njemačke snage, koje su od Slanog brda (trig. 1136) i Graba pokušale da niz Sutjesku prodru u Suhu i dalje ka Tjentištu. Njega je 1. juna smijenio bataljon 1. proleterske brigade, a on se iz kanjona Sutjeske popeo na Gornje i Donje bare i Koljeno, čime je, zajedno s bataljonom 1. proleterske brigade, još čvršće zatvorio dolinu Sutjeske. Suha je bila od izvanrednog značaja za Operativnu grupu zbog staze koja od nje, preko Donjih i Gornjih bara, vodi na Zelengoru.

Dok su vođene borbe u dolini Sutjeske i na svim ostalim sektorima, Tito je putem depeša i naređenja požurivao jedinice na izvršavanje dobijenih zadataka. Tako je Štabu 1. proleterske divizije 1. juna naredio da odmah smijeni 6. istočnobosansku brigadu kod Ćureva, kako bi se što prije mogla angažovati na pravcu Tjentište – Vrbnica i da na Vučevu prihvati 3. dalmatinsku brigadu, zatim da čvrsto drži desnu obalu Sutjeske i prikupi svoje snage na prostoru Ćurevo – Popov Most – radi prodiranja na sjever. Pored toga, diviziji je naređeno i da, sa čitavom 1. proleterskom brigadom, potpomogne napad Operativne grupe brigada u cilju razbijanja neprijatelja na Sutjesci i njegovog odbacivanja na sjever, kao i da hitno uputi obavještajce ka Kalinoviku i Miljevini – radi prikupljanja podataka o neprijatelju na tom pravcu.

Istovremeno je Štab divizije obaviješten od Vrhovnog štaba da je komandantu 2. proleterske divizije, Peku Dapčeviću, naređeno

da sa 4. crnogorskom brigadom krene za Mratinje, pa preko Trnovačkog jezera i grebena Volujaka za Grab i dalje, prema Jabuci, žandarmerijskoj stanici Zelengora i Konjskim vodama na sjeveru Zelengore, a da 2. dalmatinsku uputi preko Suhe, Donjih i Gornjih bara – radi dejstva prema Tođevcu, odnosno Vrbnici, u bok i pozadinu neprijateljevih snaga na Sutjesci.[647]

Namjera Vrhovnog štaba bila je da razbije neprijateljeve snage na Sutjesci, a zatim na širokom frontu prodre preko ove rijeke na sjever i to: 2. proleterskom divizijom od Graba i Suhe preko Zelengore, s tim da, dijelom snaga napadom u bok i pozadinu neprijatelja, sadejstvuje Operativnoj grupi brigada i 1. proleterskoj brigadi u napadu na njegove snage u dolini donjeg toka Sutjeske. Na tom dijelu neprijateljeva obruča, odnosno u rejonu Ćurevo – Popov Most – Borovno – Košur, trebalo je da Operativna grupa brigada i dijelovi 1. proleterske divizije razbiju neprijatelja i prodru na sjever istočno od Zelengore prema Miljevini, čime bi bili stvoreni uslovi za izvlačenje u tom pravcu čitave Operativne grupe divizija, zajedno sa ranjenicima, u istočnu Bosnu.

Tokom 2. juna Operativna grupa brigada i 1. proleterska brigada pripremale su se za ponovni napad na neprijatelja u dolini Sutjeske. Pošto se već jedan njegov bataljon nalazio kod Suhe, Štab 1. proleterske brigade uputio je kao pomoć Operativnoj grupi brigada dva bataljona prema Borovnu (k. 819), uzvišenju na desnoj obali Sutjeske (oko 1,5 km sjeveroistočno od Tjentišta), iako je bilo naređeno da se angažuje čitava brigada. Vjerovatno su njena dva preostala bataljona zadržana u rezervi. Borovno sa kotom 706, južno od Popova Mosta, bilo je od velikog značaja za neprijatelja, jer mu je to bio jedini mostobran na desnoj obali Sutjeske sa kojeg je sprečavao prilaz rijeci na ovom sektoru. Toga dana na Vučevo je stigla 3. dalmatiska brigada i sutradan, po naređenju Štaba divizije, na položajima prema Ćurevu smijenila 6. istočnobosansku brigadu, a ova je krenula prema Košuru. U toku noći između 2. i 3. juna 7. banijska udarna divizija smijenila je na Tari 3. krajišku udarnu brigadu, koja je odmah, još u toku noći, preduzela pokret: dijelom snaga preko Barnog dola i Mratinja, a dijelom preko D. Kruševa prema Vučevu, pa 3. juna prije pada mraka izbila u rejon Katunsko polje – Rupe.[648] Bio je to jedan od najnapornijih marševa koji je

[647] Tito, Sabrana djela, 15, str. 194-195.
[648] Zbonik, tom IV, knj. 14, str. 137-139.

Krajiška brigada izvela u toku NOR-a. Konji su skapavali od umora, ali su borci izdržali. „Gledao sam ih," zapisao je komandant brigade Nikola Karanović, „kako sa iznemoglih konja skidaju sanduke s municijom, šarce, minobacače i stavljaju ih na svoja iznurena ramena... Ponosan sam na takve vojnike koji su bez komande, bez gunđanja, samoinicijativno radili ono što treba... Nama u štabu brigade to je bio barometar morala i snage u brigadi. Bili smo zaista ponosni na ljude kojima smo komandovali u situaciji kakva je tada bila, a koja se retko doživljava u ratu".[649]

Uočavajući namjere Operativne grupe, neprijatelj je činio sve da joj onemogući proboj i izvlačenje iz okruženja i da se po svaku cijenu održi u dolini Sutjeske. Po naređenju komandanta 118. lovačke divizije, potpukovnik Gertler predao je svoju raniju borbenu grupu komandantu borbene grupe „Tribukait" i uveče 2. juna preuzeo komandu nad novom grupom, nazvanom po njemu „Gertler", koju su sačinjavali 1. i 3. bataljon 738. puka i 2. bataljon 734. puka, prebačen iz Srbije. Grupa je sa 3. bataljonom 738. puka držala Košur (k. 787), zaobljeno uzvišenje, djelomično pokriveno niskom šumom, koje dominira Tjentišem i sa koga je neprijatelj kontrolisao staze koje od Tjentišta vode prema Zelengori, Zamrštenu i Vrbnici. I prema ocjeni Nijemaca, Košur je bio „ključna tačka za zatvaranje dolina Sutjeske i Hrčavke i puta u pravcu Vrbnice". Prvi bataljon 738. puka bio je angažovan za obezbjeđenje bokova 3. bataljona na Košuru i za odbranu lijeve obale Sutjeske od ušća Hrčavke u nju do Popova Mosta. Mostobran na desnoj obali Sutjeske, sa po jednom četom na Borovnu (k. 819) i koti 706, držao je 2. bataljon 734. puka, dok mu se 3. četa nalazila u Popovom Mostu – kao bataljonska rezerva. Komandno mjesto grupe nalazilo se jugoistočno od vodenice (k. 540), oko 500 m sjeverno od Popova Mosta.[650] Na donjem toku Sutjeske, od Šadića preko Ćureva, do ušća u Drinu, nalazili su se dijelovi borbene gupe „Tribukait".

Pored nastojanja da obruč oko Operatvne grupe divizija zatvori i na Sutjesci, neprijatelj je nastavio da potiskuje njene dijelove s juga i jug istoka. Posebno je bio opasan prodor dijelova SS divizije „Princ Eugen" s juga, koji su 2. juna izbili na područje planina Bioča (trig. 2396) i Maglića (trig. 2386), zbog čega je otpala mogućnost probijanja 2. proleterske divizije određenim pravcem preko Izgora i

[649] Nikola Karanović, isto, str. 407.

[650] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 381-393: Sumarni borbeni izvještaj komandanta borbene grupe „Gertler" o borbama između 2. i 13. juna 1943, pisan 18. juna.

Graba prema Jabuci i dalje, prema Zelengori. Posebno su Nijemci ovim prodorom zaprijetili da brzo ovladaju Mratinjem, a time i prelazom preko Pive, što bi Operativnu grupu divizija dovelo u izuzetno težak položaj, a naročito bolnicu i jedinice koje su se još nalazile istočno od Pive.

Kako je bilo i planirano, 3. juna je izvršen nov pokušaj da se neprijatelj razbije u dolini Sutjeske, proširi postojeći uski otvor u neprijateljevom obruču na ovoj rijeci i otvori pravac prema Vrbnici. Po veoma lošim vremenskim uslovima, kiši i gustoj magli, karakterističnim za gotovo čitavo vrijeme trajanja operacije „Švarc", rano ujutro 2. proleterska brigada napala je sa dva bataljona na Košur (jedan njen bataljon nalazio se na Gornjim i Donjim barama, a jedan je upućen u Vrbnicu), 1. proleterska brigada, takođe s dva bataljona, na Borovno, dok je Majevička napadala prema koti 706, odnosno Popovom Mostu. I pored toga što je veoma hrabro i uporno napadala, 2. proleterska brigada nije mogla da zauzme Košur, a ni Majevička na desnom krilu nije imala uspjeha. Jedino su bataljoni 1. proleterske brigade snažnim jurišem uspjeli da zauzmu Borovno, ali ne i da ga održe. Prikupljanjem razbijene čete koja se branila na tom uzvišenju i angažovanjem čete iz rezerve, a uz snažnu podršku artiljerije - neprijatelj je poslije podne povratio Borovno i ponovo uspostavio poremećeni sistem odbrane. Time je propao i ovaj pokušaj da se proširi otvor na Sutjesci. Očigledno, angažovane snage, iscrpljene u dvadesetodnevnim borbama i bez težeg naoružanja, nijesu bile dovoljne da izvrše taj zadatak.

U duhu dobijenog zadatka da potpuno zatvori dolinu Sutjeske, tog dana je komandant 118. lovačke divizije dodijelio 1. bataljon 750. puka komandantu borbene grupe „Gertler". Planom je bilo predviđeno da ovaj bataljon smijeni 2. bataljon 734. puka na desnoj obali Sutjeske, radi njegovog prebacivanja na desno krilo grupe „Gertler" i angažovanja na zatvaranju postojećeg otvora u obruču. Međutim, smjena se nije mogla izvršiti zbog napada na taj bataljon i zbog toga što su „podivljale vode Sutjeske" odnijele neke prelaze kod Popovog Mosta.[651]

Zbog neprestanog i sve opasnijeg stezanja obruča, neuspijevanja da se otvor na Sutjesci proširi i prijetnji neprijatelja da taj otvor zatvori i ovlada prelazom preko Pive kod Mratinja – položaj Operativne grupe divizija postao je vrlo kritičan. Njeni borci,

[651] Isto.

iscrpljeni dugotrajnim borbama i napornim marševima, bili su na kraju svojih fizičkih moći. Uz to, sve je više pritiskao nedostatak hrane, municije i ljekova. Vrhovni štab se vjerovatno našao pred jednim od najtežih problema za sve vrijeme NOR-a, jer je trebalo bez ikakvog odlaganja učiniti sve da se iz tog košmara čim prije izađe, odnosno odlučiti šta bi trebalo učiniti da bi se jedinice izvukle ispod udara neprijatelja i spasli ranjenici.

U toj veoma teškoj situaciji, krećući se od Sušičkog jezera preko Nedajna, Podmilogore, Vojvodića, Kneževića i Barnog dola, Vrhovni štab je u zoru 3. juna prešao Pivu i zadržao se u njenom kanjonu kod jedne pećine ispod Mratinja. Tu je, toga dana, pod rukovodstvom generalnog sekretara KPJ i vrhovnog komandanta NOV i POJ, Josipa Broza Tita, održana zajednička sjednica Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, na kojoj su razmatrani cjelokupno stanje na bojištu i plan kako da se izvrši proboj iz obruča, spasu jedinice i bolnica. Odlučeno je da – u cilju lakšeg proboja – 1. i 2. proleterska divizija, s ukupno deset brigada koje su do tada prešle Pivu, obrazuju Sjvernu grupu i da se pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, probiju preko Sutjeske i Zelengore prema istočnoj i srednjoj Bosni. Južnu grupu trebalo je da obrazuju 3. udarna i 7. banijska divizija, odnosno ukupno šest brigada, koje su se zatekle istočno od Pive. Tada je, odlukom vrhovnog komandanta, 3. sandžačka proleterska brigada privremeno ušla u sastav 3. udarne divizije.[652] Južnoj grupi je naređeno da se, pod komandom posebnog Operativnog štaba, zajedno sa Centralnom bolnicom, probije preko Tare u Sandžak ili, zavisno od uslova, na jugoistok prema Sinjajevini, odnosno na jug prema Goliji.[653]

U dolini Sutjeske je 4. juna vladalo relativno zatišje. Borbena aktivnost je svedena na obostrano djelovanje izviđačkih patrola. Jedinice su se pripremale za izvršenje dobijenih zadataka: Sjeverna grupa za proširenje otvora na Sutjesci i prodor ka sjeveru, a njemačke snage da je u tome po svaku cijenu onemoguće i potpuno ovladaju dolinom Sutjeske. Štab 1. proleterske divizije uputio je 3. krajišku sa Vučeva preko Ždrijela prema Ćurevu, Šadićima i Popovom Mostu, dok su prema ovim mjestima odranije bile orijentisane Majevička i 3. dalmatinska – radi zatvaranja pravaca prema Vučevu. Prva proleterska brigada je, poslije neuspjelog napada prethodnog dana,

[652] Bogdan Gledović, Borbeni put Treće proleterske (sandžačke) brigade 1942-1945. Zbornik sjećanja „Treća proleterska“, str. 70.
[653] Tito, Sabrana djela, 15, str. 293, napomena 259.

zadržana i dalje prema Borovnu, a 6. istočnobosanska je čitavog dana marševala od Vučeva preko Dragoš sedla i Suhe, do Tjentišta, gdje je stigla oko pola noći.

Nasuprot namjerama Vrhovnog štaba, general Liters je uporno težio ostvarenju svoga plana operacije. On je s fronta 369. legionarske divizije izvukao puk „Brandenburg" i 4. juna, zajedno sa 659. pionirskim bataljonom (motorizovanim), prebacio SS divizije „Princ Eugen" na sjeverno krilo, u rejon Čemerna.[654] Pod njenu komandu toga dana su stavljeni borbena grupa „Anaker" i 118. artiljerijski divizion, čime je ova divizija znatno ojačana. Za 5. jun njemačko komandovanje je sa njom planiralo: „koncentričan napad na Mratinje; zatvaranje otvora Tjentište – Suha napadom sa juga, severozapada i severa",[655] pošto ovaj drugi zadatak nije uspjela da izvrši 118. lovačka divizija.

U napad su, još prije svitanja 5. juna, prve krenule jedinice NOVJ. Na desnom krilu 1. proleterske divizije, Majevička i dijelovi 3. krajiške brigade napali su neprijatelja na položajima Šadići – Popov Most, dok je 1. proleterska brigada sa tri bataljona napala na Borovno, obuhvatajući ga s juga i sjeveroistoka. Na Košur su napadali dijelovi 2.proleterske i 6. istočnobosanska brigada. Napad je podržavao brdski divizion divizije – jednom baterijom sa vatrenog položaja na Dragoš-sedlu i drugom iz rejona katuna Koritnik, utrošivši 200 granata. U dolini Sutjeske odvijao se težak okršaj. Pored huke nabujale rijeke, kanjonom su odjekivali mitraljeski rafali i eksplozije bombi i granata. „Mi smo silovito napadali kao da smo se mesec dana odmarali i pripremali", napisao je u naprijed citiranom članku Nikola Karanović, komandant 3. krajiške udarne brigade. Ali i Nijemci su se očajnički branili. Zbog loših vremenskih uslova avijacija nije mogla da ih podržava. Smjenjivali su se juriši i protivjuriši. Poslije nikoliko napada bataljoni 1. proleterske brigade na juriš su u jutarnjim satima – pošto su razbili dvije čete Nijemaca – zauzeli Borovno, na kome su ostale gomile poginulih vojnika. Preživjeli su odbačeni prema selu Mrkalje i koti 706 južno od Popovog Mosta. I pored svih nastojanja da u toku dana zauzmu ovu kotu, dijelovi 3. krajiške brigade u tome nijesu uspjeli. Ipak, njenim i napadima Majevičke brigade, neprijatelj je bio prisiljen da se tokom noći povuče preko rijeke. Time je likvidiran

[654] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 467-475: Izvještaj komandanta njemačkih trupa o borbi i iskustvu u operaciji „Švarc", napisan 20. juna 1943.

[655] Isto, str. 452-453: Dnevni izvještaj njemačkog komandanta Jugoistoka Vrhovnoj komandi kopnene vojske od 4. juna 1943.

mostobran neprijatelja na desnoj obali Sutjeske. Dalji prodor na sjever, prema Popovom Mostu, zbog nabujale rijeke i snažne odbrane neprijatelja sa lijeve obale – nije se mogao ostvariti. Ni napad na Košur nije uspio, iako su se jedinice hrabro borile i uporno napadale gotovo čitav dan. Time je, i pored uspjeha na desnoj obali, propao i ovaj pokušaj da se slomi odbrana borbene grupe „Gertler" i otvor na Sutjesci proširi do Popovog Mosta.

Komandant borbene grupe „Gertler" je tog dana, zbog angažovanosti u borbama i nejasne situacije u pozadini, odustao od smjene 2. bataljona 734. puka 1. bataljonom 750. puka, pa je glavninu ovog bataljona od Popova Mosta uputio dubokim obilaskom preko Halilovine prema dolini Sutjeske, istočno od masiva Treskavac (trig. 1805), sa zadatkom da je očisti i u daljem toku borbi izbije na kote 706 i 920 i sa njih pripremi napad na greben Milinklada (k. 1001) i Ozren (k. 1405) i presječe stazu koja od Tjentišta izvodi na Zelengoru.

Dok su vođene borbe za Košur, Borovno i Popov Most, bataljon 1. proleterske brigade u rejonu Suhe odbio je sve pokušaje Nijemaca da sa jugoistoka niz Sutjesku prodru prema Tjentištu, pa i 5. juna. Toga dana je u Suhu, kao prethodnica 2. proleterske divizije, stigla 2. dalmatinska brigada, odakle je produžila za Gornje i Donje bare, gdje je narednog dana smijenila bataljon 2. proleterske brigade koji je samoinicijativno krenuo u Vrbnicu. Brigada je u četvorodnevnim, veoma dramatičnim borbama na Tovarnici i Gornjim i Donjim barama, spriječila ojačanu grupu „Anaker" da tim pravcem prodre u dolinu Sutjeske, što je bilo od presudnog značaja za uspjeh proboja. Po naređenju Štaba 2. proleterske divizije i 7. krajiška brigada je krenula noću, između 5. i 6. juna, od Brljeva prema Tjentištu.

Stigavši prethodnog dana sa Vrhovnim štabom od Mratinja na Vučevo u katun Mrkalj klade, Tito je tu 5.juna održao sastanak sa komandantima 1. i 2. proleterske divizije, koji su mu podnijeli izvještaje o stanju jedinica i uzaludnim pokušajima da se proširi postojeći uzani otvor na Sutjesci. Poslije svih nastojanja da se proboj iz okruženja izvrši na što širem frontu preko ove rijeke, ostale su slobodne svega dvije planinske staze kojima se od Tjentišta i Suhe može izići na Zelengoru. Tito je 1. proletersku diviziju usmjerio na probijanje pravcem Tjentište – Košur – Vrbnica – Miljevina i dalje na sjever, sa zadatkom da dejstva nastavi u istočnoj Bosni. Divergentno

njoj, 2. proleterskoj diviziji, sa kojom je trebalo da se kreće i Vrhovni štab, naređeno je da se probija pravcem Suha – Gornje bare – Konjske vode – Obalj – Umoljani i da preko Treskavice i Bradine, razvije ofanzivna dejstva u srednjoj Bosni.[656]

Radi olakšanja probijanja iz okruženja, a zatim i prihvata jedinica Operativne grupe, Tito je toga dana depešom ponovo naredio Štabu 1. bosanskog korpusa da bez odlaganja, svojim snagama što brže nastupa pravcem Fojnica – Igman – Trnovo, a Štabu 2. bosanskog korpusa da jednu lako pokretljivu taktičku grupu uputi na područje Ivan-sedla, sa zadatkom da prekine prugu Sarajevo – Mostar i olakša nastupanje dijela Operativne grupe u srednju Bosnu. Pored toga, Tito je, radi veće pokretljivosti jedinica i bržeg probijanja iz obruča, naredio da se teška oruđa zakopaju, komore i jedinice oslobode svega onoga što nije neophodno za borbu, a konji upotrebe za ishranu boraca.[657] Pored ostalih mjera, 5. juna je rasformirana Operativna grupa brigada, a njene brigade stavljene pod komandu štabova njihovih divizija. Slijedećeg dana na Vučevu je rasformirana i 3. dalmatinska brigada a njenim ljudstvom su popunjene 1. proleterska i 3. udarna divizija.

Tokom 6. juna jedinice 1. proleterske divizije su se prikupljale i pripremale za pokret određenim pravcem. Oslobađale su se suvišnog naoružanja i opreme. I bataljonske biblioteke ostale su bez knjiga, a neke se potpuno ugasile. Još prethodne noći jedna baterija divizijskog brdskog diviziona zakopala je svoja dva topa na Vučevu, kod katuna Koritnik, dok je brdski top 65 mm zakopan u šumi Ravno borje. Druga baterija je, takođe sa dva topa, prešla Sutjesku, ali ih je i ona zakopala 8. juna na Ozrenu – poslije ispaljenih posljednjih granata. Radi obezbjeđenja prema neprijatelju, na Košuru i kod Popova Mosta zadržani su dijelovi 2. proleterske, 6. istočnobosanska i Majevička brigada.

Prikupivši se u rejonu Dragoš-sedla, 1. proleterska brigada je – zbog strme desne obale Sutjeske i mogućnosti da bude primijećena od neprijatelja sa Košura i tučena od avijacije i artiljerije – krenula obilaznom stazom kroz prašumu Perućicu i spustila se u Suhu. Tu joj se pridružio njen bataljon, koji je zatvarao pravac od Čemerna i pošto je prešla Sutjesku preko jednog trošnog drvenog mostića, nastavila je noću pokret kroz kanjon, stazom niz lijevu obalu rijeke (tada dolinom Sutjeske nije bilo ceste). Izišavši iz

[656] Tito, sabrana djela, 15, str. 293, napomena 261.
[657] Isto, str. 317.

kanjona kod Tjentišta, brigada je u koloni nastavila pokret stazom kroz šumu, prema spaljenom selu Krekovi i pored Košura produžila prema Milinkladi (k. 1001). Staza u rejonu Krekova bila je udaljena svega oko 500 metara od neprijateljevih rovova na Košuru. I pored toga što su dijelovi 2. proleterske i 6. istočnobosanske brigade gotovo stalno napadali i u poluokruženju držali neprijatelja na Košuru, bilo je veoma smjelo uputiti jedinice tom stazom zbog rizika da bude presječena. Međutim, neprijatelj je na Košuru očekivao napad, pa se pripremao za odbranu, tako da tada nije ni pomišljao da krene u napad.

Iako je ranije bilo planirano i naređeno da se nastupa pravcem Košur – selo Vrbnica – selo Ljubina i dalje u istočnu Bosnu, tim pravcem nije se moglo zato što Košur nije zauzet, pa je brigada, a za njom i ostale jedinice, od Krekova skrenula ka Milinkladi i dalje, prema Zelengori.

Od Milinklade brigada se kroz šumu spustila u kanjon Hrčavke i kod katuna Hrčava se, u noći između 7. i 8. juna, malo odmorila, što je bilo neophodno poslije vrlo napornog marša. Rano ujutro pokret je nastavljen, ali sporo, često uz pomoć ruku, veoma strmom stazom preko Katuništa ka katunu Lučke kolibe, gdje je brigada zanoćila u šumi pošto su sve kolibe bile spaljene. Za jelo je skuvano konjsko meso. Obezbjeđenje od Vrbnice vršila su dva bataljona 2. proleterske brigade, koji su 8. juna u rejonu Velika Košuta (trig. 1871) zaustavili napad neprijatelja sa tog pravca i prisilili ga na odbranu.

Nakon što se povukla od Popova Mosta, 3. krajiška je nešto poslije podne, takođe 6. juna, krenula na marš i stigla u katune Pan, Polje i Mrkalj klade, gdje je prenoćila. Ujutro je nastavila pokret istom stazom za 1. proleterskom brigadom i kasno u noći 8. juna izbila na područje katuna Lučke kolibe, odakle je rano ujutro sa dva bataljona posjela položaj Ljubin grob – Planik (k. 1795) – Javorak prema grebenu Zelengore.

Izbijanjem 1. proleterske i 3. krajiške udarne brigade u rejon Vrbničkih i Lučkih koliba, 1.proleterska divizija se našla na Zelengori. Marš od Vučeva bio je izuzetno naporan, naročito prilikom prolaza kroz kanjon Hrčavke. Teškoće je stvorila i slaba ishrana koja se svela na konjsko meso, ali ni njega nije bilo dovoljno, a ni vremena da se bolje pripremi, niti soli da bi bilo ukusnije. Borci su bili više gladni nego siti. Oni koji su teže podnosili glad jeli su mlado bukovo lišće i

koru, a naročito srijemušu – biljku koja ima ukus bijelog luka. Oni čiji je organizam bio alergičan na nju, čim bi je pojeli odmah bi je povratili, što ih je još više iscrpljivalo. Pošto se tih dana vrijeme proljepšalo, neprijateljeva avijacija je postala veoma aktivna. Stalno je izviđala, bombardovala i mitraljirala kolone – čim im bi ih otkrila. Naročito žestoko su bombarodvane jedinice divizije na području Lučkih i Vrbničkih koliba.

Dok je 1. proleterska divizija prodirala prema Zelengori, položaj Operativne grupe stalno se pogoršavao. Trebalo je da se i 2. proleterska divizija, preko Suhe i Gornjih i Donjih bara, probije na Zelengoru. Sedma krajiška koja je bila pod njenom komandom, stigla je 7. juna na Tjentište i kod Košura, na desnom krilu 6. istočnobosanske, smijenila dva bataljona 2. proleterske brigade koji su se pomjerili za 1. proleterskom divizijom, kako bi zajedno sa ona dva bataljona koja su se nalazila kod Vrbnice, ušla kao cjelina u sastav svoje divizije. Kada su sljedećeg dana, 8. juna, jake njemačke snage, i pored herojske odbrane i vanrednog zalaganja 2. dalmatinske brigade, zauzele Gornje bare i potisnule je prema Velikoj i Maloj Siljevici (k. 1720 i k. 1710), Vrhovni štab joj je od Ćureva i Popova Mosta uputio u pomoć Majevičku brigadu. Zauzimanjem Gornjih bara, neprijatelj je prekinuo stazu koja od Suhe izvodi na Zelengoru, pa je Vrhovni štab i 2. proletersku diviziju uputio da se probija za 1. proleterskom divizijom jedinom preostalom stazom koja od Tjentišta izvodi na Zelengoru, uz obezbjeđenje desnog boka u rejonu Košura od strane 6. istočnobosanske i 7. krajiške brigade.

Sa 2. proleterskom divizijom kretao se i Vrhovni štab. On je 7. juna napustio katun Mrkalj-klade i krećući se kroz prašumu Perućicu, pa preko Prijevora do Suhe, a zatim stazom niz Sutjesku, kroz šumu pored Tjentišta i Usovičkim potokom – uveče sljedećeg dana stigao pod Ozren (k. 1405), gdje je u šumi zanoćio, svega oko 2 km jugozapadno od neprijatelja na Košuru. Polazeći od kritične situacije, komandant 1. proleterske divizije uputio je toga dana, 8. juna, po kuriru dopis vrhovnom komandantu i predložio mu kojim pravcem da se dalje kreće. „Druže Stari“, pisao je Koča Popović, „na osnovu razvoja situacije kakvom smo ti je izneli u prethodnim našim izveštajima, smatramo da treba bez odlaganja da kreneš prema Lučkim kolibama. Mi sada krećemo u tom pravcu... Od Tjentišta, odnosno Sutjeske, može se zaklonjeno ići i danju...[658] Sjutradan kada

[658] AVII, NOR, k. 3A, br.reg. 12-2.

je kroz šumu krenula prema Lučkim kolibama, kolona Vrhovnog štaba bila je u dva maha bombardovana na jugoistočnim padinama Ozrena. Prilikom drugog naleta aviona od bombe je ranjen i Tito. Tom prilikom je, pored nekoliko boraca iz pratećeg bataljona, poginuo i šef britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu, kapetan Bil Stjuart Vilijam.[659]

U naročito težak položaj u to vreme dovedena je Južna grupa, odnosno 3. i 7. divizija. One su u vremenu od 5. do 8. juna pokušale nekoliko puta da se sa Centralnom bolnicom preko Tare probiju u Sandžak, ali u tome nijesu uspjele. Zbog toga je odlučeno da se i ove dvije divizije, sa ranjenicima i bolesnicima, prebace preko Pive na Vučevo i preko Sutjeske krenu za 1. i 2. proleterskom divizijom. Sa oko 600 pokretnih ranjenika i bolesnika, 7. banijska udarna divizija prešla je 7. juna Pivu kod Čokove Luke, 4 km južno od Šćepan-Polja i dva dana kasnije, preko Vučeva izbila na Sutjesku – kada su i posljednje jedinice Sjeverne grupe napustile njenu dolinu. Prešla ju je u noći između 9. i 10. juna, nešto južnije od Tjentišta, kod Ravnog borja i odmah nastavila pokret između Ozrena i Pleća ka Lučkim kolibama. Na taj način ona je u poslednji čas izmakla 118. lovačkoj i SS diviziji „Princ Eugen“, koje su sjutradan zatvorile Sutjesku i odsjekle 3. udarnu diviziju. Ona se, pošto je sklonila teške ranjenike po pećinama Pivske planine i u kanjon Tare, sa glavninom Centralne bolnice, u kojoj je bilo oko 1.200 ranjenika i bolesnika, između 8. i 10. juna prebacila na Vučevo.

Na osnovu uvida u borbe i praćenja pokreta jedinica Operativne grupe putem stalnog avio-izviđanja, a naročito poslije početka okršaja na Sutjesci, general Liters je potpuno sigurno zaključio da je dalja namjera Vrhovnog štaba da se sa jedinicama probije preko Sutjeske na sjever. „Jasno se videlo“, napisao je on 20. juna 1943. u Izveštaju o borbi i iskustvima u poduhvatu „Švarc“, „da se u luku Piva – Sutjeska nalaze jaki neprijateljski dijelovi, da je tu neprijatelj privukao i druge svoje snage i da će masovnim napadom verovatno pokušati da se probije preko Sutjeske“.[660] Da bi to onemogućio, preduzeo je više mjera, manevrišući jedinicama, u prvom redu, spoljnim operacijskim pravcima, s ciljem da zatvori otvor na Sutjesci između Suhe i Tjentišta, sabije Operativnu grupu na što je moguće uži prostor, a zatim je i uništi.

[659] Tito, Sabrana djela, 15, str. 317-318.
[660] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 467-475.

Putem depeša i naređenja general Liters je usmjeravao pokrete i dejstva potčinjenih jedinica. Da bi zatvorio međuprostor između 118. i SS divizije „Princ Eugen“ i paralisao prodor Operativne grupe preko Zelengore, on je u rejon Jeleč – Kalinovik prebacio glavninu 369. legionarske divizije. Ostavljajući odgovarajuće osiguravajuće dijelove na Tari, 5. juna je počela smjena borbene grupe „Fišer” (Fischer), odnosno 369. legionarskog puka, na tom dijelu fronta i njeno upućivanje preko Goražda i Foče u rejon Jeleč – Kalinovik. Istovremeno je u taj rejon počelo prebacivanje i nekih drugih dijelova ove divizije sa područja Sarajeva zajedno sa štabom divizije. On je u rejonu Jeleča, od 3. bataljona 370. puka, 369. protivoklopnog diviziona, 369. artiljerijskog diviziona i dva voda 12. tenkovske čete za specijalnu namjenu, formirao borbenu grupu „Vertmiler“ (Wörthmüller) i 7. juna je uputio u napad prema Vrbnici. Ona je slijedećeg dana potisla dijelove 2. proleterske brigade iz ovog sela i pošto nije uspjela da dalje odbaci „žilavog neprijatelja“ i prodre ka Lučkim kolibama – prešla je u odbranu na liniji k. 1298 – Vrbnica – k. 1089 prema zapadu.

Ocijenivši da su stvoreni uslovi da njemačke jedinice zatvore „međuprostor u severozapadnom delu fronta okruženja i zajedno sa italijanskim snagama na istoku i jugu sabiju neprijatelja na uzani prostor stezanjem obruča okruženja“, Liters je 8. juna uputio potčinjenim jedinicama Operativnu zapovijest i u duhu pomenute zamisli, dao im odgovarajuće zadatke. Tako je 118. lovačkoj diviziji naredio da drži dostignutu liniju, a dijelove 369. legionarske divizije koji su joj bili potčinjeni (1. baterija 369. protivoklopnog divizijona, 9. i 11. četa 370. puka) uputio je u Jelač na komunikaciju Foča – Kalinovik. Glavnina 369. legionarsike divizije trebalo je da udarom pristiglih snaga od Vrbniče preko katuna Zamršten i Hrčave, zatvori međuprostor između 118. i SS divizije „Princ Eugen“, a zatim napadom na Ozren razbije protivnika na položajima sjeverno i istočno od njega. Ponovo je SS diviziji „Princ Eugen“ naređeno da zatvori međuprostor između Suhe i Tjentišta.[661]

Pošto je toga dana 1. proleterska divizija izbila u rejon Lučkih koliba s ispoljenom tendencijom da se i dalje probija na sjever, komandant 369. legionarske divizije je, da bi je u tome onemogućio, izdvojio iz borbene grupe „Vertmiler“ 3. bataljon 370. puka i od njega

[661] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 354-357: Operativna zapovijest komandanta njemačkih trupa u NDH od 8. juna 1943.

i pristiglog 3. bataljona 369. puka formirao borbenu grupu „Hene“ (Höhne) i uputio je od Vrbnice preko Balinovca ka šumi Sremaška luka. Na Balinovcu, u ulozi rezerve, zadržan je bataljon 370. puka, a 3. bataljon je produžio na jug i u poslijepodnevnim satima 9. juna izbio na kotu 1642, oko 2 km jugozapadno od Balinovca. Toga dana je i borbena grupa „Fišer“ (pristigao samo 1. bataljon 369. puka), dijelom kamionima preko Kalinovika prebačena u rejon k. 1461 – k. 1441, oko 3-4 km sjeverozapadno od Balinovca, sa zadatkom da do kraja dana zauzme Videž (k. 1863), a zatim i kotu 1914 oko 1,5 km južnije. Međutim, ona je do 22 sata izbila na Oštri kuk (k. 1342) i uputila izviđačke dijelove prema Videžu. Toga dana borbena grupa „Hene“ potčinjena je borbenoj grupi „Fišer“.[662] Komandant 369. legionarske divizije želio je da u rejonu Videž – k. 1642 – k. 1914 obrazuje jaku udarnu grupaciju za ofanzivna dejstva prema području Vrbničke kolibe – Ljubin grob – Lučke kolibe, gdje je izbila 1. proleterska divizija, a za njom pristizale 2. proleterska i 7. banijska udarna divizija.[663]

Proboj sa Zelengore preko Balinovca ka Jeleču i Rataju

Nakon izbijanja sa dijelom snaga na Zelengoru, Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba predveče 9. juna opet se našla u vrlo teškom položaju. Razvučena duž uskog koridora od kanjona Pive do Vrbničkih koliba na Zelengori, dugog oko 35 kilometara, podijeljena u nekoliko odvojenih grupa bez međusobne taktičke veze i izložena sve snažnijim napadima sa zemlje i iz vazduha. Njemačke i italijanske snage ulagale su krajnje napore kako bi je onemogućile da se probije iz okruženja, sabiju je na što uži prostor i unište. Sjeverno od Sutjeske, sa linije Zamršten Košur, 118. lovačka divizija nastojala je da, napadima sa istoka, zauzme Milinklade, Krekove, Ozren i Tjentište i presiječe jedinu još preostalu stazu od Sutjeske prema Zelengori.

Sa zapada SS divizija „Princ Eugen“, ojačana grupom „Anaker“, pukom „Brandenburg“, 118. izviđačkim bataljonom i 2. bataljonom 738. puka, težila je da, poslije zauzimanja Gornjih i Donjih bara, prodre na Vilinjak (trig. 1764) i preko Suhe niz Sutjesku ka Tjentištu radi uspostavljanja neposredne veze sa 118. lovačkom

[662] Fišer je bio potpukovnik i komandant 369. legionarskog puka, a Hene major i komandant 3.bataljona tog puka.
[663] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371: Borbeni izvještaj 369. legionarske divizije od 15. juna.

divizijom i zatvaranja doline Sutjeske. Istovremeno je dijelom snaga nastupala od Boščije glave (k. 1710) ka grebenu Zelengore – Kozje strane (trig. 2014), Orlovac (k. 1960) i k. 1958, gdje je izbila predveče 9. juna – radi uspostavljanja neposredne veze sa desnim krilom 369. legionarske divizije i zatvaranja obruča sa zapada oko jedinica NOVJ koje su izbile na Zelengoru.

Nakon što je 369. legionarska divizija sa linije Kalinovik – Jeleč ubačena prema Zelengori radi ofanzivnog dejstva i zatvaranja međuprostora između 118. i SS divizije „Princ Eugen" i pošto je do 9. juna izbila na liniju Oštri kuk (k. 1342) – k. 1642 – Balinovac – Vrbnica, komandant divizije naredio je toga dana borbenoj grupi „Fišer" da u „jutarnjem mraku", 10. juna, sa 1. bataljonom 369. puka,[664] napadne i zauzme Videž (k. 1863) i kotu 1914, a sa borbenom grupom „Hene" kotu 1642, pošto je u međuvremenu bila odbačena sa nje, dok je grupa „Vertmiler" trebalo da i dalje drži položaj k. 1298 – Vrbnica – k. 1089 i zatvara pravac od Lučkih koliba prema Vrbnici.[665] Namjera njemačkog komandovanja bila je da angažovanjem tri divizije (118, 369. i „Princ Eugen") okruži na Zelengori dijelove Operativne grupe divizija koji su se probili preko Sutjeske, odsječe ih od snaga koje su ostale između Sutjeske i Pive, za koje se pretpostavljalo da su glavne, a zatim i jedne i druge, angažovanjem i drugih jedinica, uništi.

Cijeneći nastalu situaciju, general Liters je došao do zaključka da su jake partizanske snage sabijene u najuži prostor Sutjeska – Piva i da je „pouzdano utvrđeno da se među njima nalazi i Tito", zatim da je nastupila „posljednja faza borbe" i „došao čas potpunog uništenja Titove vojske". Sa tom procjenom on je, depešom upućenom 10. juna u 18.25 sati, upoznao potčinjene jedinice i ukazao im da se važnost ranije izdatog naređenja da „nijedan čovjek sposoban za vojnu službu ne sme živ da napusti obruč, a žene pregledati da nisu preobučene u muškarce", mora ponovo zaoštriti kod trupa. Na kraju depeše je pisalo da su „Tito i pratioci navodno u nemačkim uniformama" i da zbog toga treba provjeravati vojničke knjižice.[666] Očito, Liters nije raspolagao tačnim podacima o Operativnoj grupi divizija. U vrijeme kada je poslao depešu potčinjenim jedinicama, njena glavnina (1, 2. i 7. divizija) nalazila se sjeverno od Sutjeske, a

[664] Drugi bataljon tog puka nalazio se toga dana još na maršu od Goražda prema Kalinoviku, dok je 3.bataljon prethodnog dana ušao u sastav grupe „Hene".
[665] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 331-332: Dnevni izvještaj 369.legionarske divizije od 9/10. juna.
[666] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 457.

ne na prostoru Sutjeska – Piva, gdje je izbila 3. divizija, dok se Tito sa Vrhovnim štabom nalazio na Zelengori, u šumi istočno od Vrbničkih koliba i nije bio obučen u njemačku uniformu.

U takvoj situaciji 1. proleterska divizija se, izbivši na čelu Operativne grupe na Zelengoru, našla u kritičnoj situaciji, okružena sa tri strane jakim neprijateljskim snagama s jasno izraženim ofanzivnim tendencijama prema njoj. Sa istoka od Vrbnice i sa sjevera sa linije Oštri kuk (k. 1343) – Balinovac pritiskala je 369. legionarska divizija, a sa zapada, od grebena Zelengore (Kozje strane trig. 2014 i Orlovac k. 1960), dijelovi SS divizije „Princ Eugen" prijetili su da se sruče u bok divizije, dok je s juga pristizala 2. proleterska divizija.

Vrijeme se nije smjelo gubiti niti inicijativa prepustiti neprijatelju. Situacija je nalagala da se dejstvuje brzo i energično– zadržavanjem na Zelengori divizija bi bila dovedena u još težu situaciju. Poteškoće je stvaralo i to što je radio-veza sa Vrhovnim štabom bila u prekidu pa Štab divizije nije bio u mogućnosti da se sa njim konsultuje o tome šta da se radi, a naređenja ili direktive nijesu se smjeli čekati.

Polazeći od opšteg zadatka da se sa divizijom probije u istočnu Bosnu, komandant 1. proleterske divizije Koča Popović, preuzimajući svu odgovornost na sebe, samoinicijativno je odlučio da nastavi nadiranje na sjever i još u toku noći razbije neprijatelja ispred sebe, za koga nije znao gdje se tačno nalazi i izbije sa 1. proleterskom i 3. krajiškom udarnom brigadom na Balinovac, odakle će prema situaciji produžiti ofanzivna dejstva. Sa podacima o neprijatelju na tom pravcu nije se raspolagalo. Bila je to veoma smjela, a razvoj događaja je ubrzo pokazao i jedino ispravna odluka u datim uslovima. Štab divizije uputio je prije podne 9. juna 1. proletersku brigadu od Lučkih prema Vrbničkim kolibama i dalje pravcem Stari katun, podno kote 1642 – Balinovac. Trećoj krajiškoj, koja je obezbjeđivala lijevi bok divizije od grebena Zelengore, naređeno je da u toku noći krene za 1. proleterskom brigadom, radi proširenja mjesta proboja pravcem Videž (k. 1863) – Lokve (zapadno od Balinovca) – Mrčin planina (k. 1363), koja se od Balinovca proteže na sjeveroistok. Desni bok obezbjeđivali su djelovi 2. proleterske brigade zatvarajući pravac Vrbnica – katun Zamršten.

Prije nego su krenule u jedinicama su izvršene kratke pripreme za proboj. Borci su upoznati sa svom težinom situacije u

kojoj se našla divizija i čitava Operativna grupa, kao i sa perspektivom izlaska iz teškoća – da se po svaku cijenu razbije neprijatelj na pravcu nastupanja. Održani su i kratki partijski i skojevski sastanci, na kojima se insistiralo da komunisti posluže za primjer u izvršavanju dobijenih zadataka. Komore su do maksimuma rasterećene i oslobođene svega onoga što nije bilo najneopohodnije da bi jedinice bile što pokretnije.

Štab 1. proleterske divizije uputio je toga dana – 9. juna u 13.30 sati – dopis Štabu 2. proleterske divizije i upoznao ga sa svojom odlukom te ga zamolio da sa njom upozna i Vrhovni štab pošto sa njim već drugi dan nije imao radio-veze. Štab 2. proleterske divizije još je upoznat i kad će 3. krajiška udarna brigada krenuti na zadatak kako bi, radi obezbjeđenja boka svojim snagama, na vrijeme zatvorio pravce od Boščije glave i grebena Zelengore prema Vrbničkim kolibama. „Treba odmah", pisalo je u dopisu, „izvući na sektor Lučke kolibe sve snage iz doline Sutjeske i omogućiti da one odmah dalje produže... Smatramo da treba svakako što više ubrzati pokrete, kako bi i vi uporedo sa nama prodirali svojim pravcem... Ako imate vezu sa drugom Starim (pseudonim Josipa Broza Tita - T. R.), mislimo da i on treba takođe još večeras da dođe u Vrbničke kolibe". Štab 2. proleterske divizije zamoljen je da oslobodi 7. krajišku brigadu, koja se nalazila pod njegovom komandom i da je hitno uputi za 1. proleterskom divizijom. Osim toga, Štab 1. proleterske divizije smatrao je da treba osloboditi i Majevičku i 6. istočnobosansku brigadu (vjerovatno su bile pod komandom Vrhovnog štaba) kako bi sa 1. proleterskom, 3. krajiškom i Majevičkom brigadom (kad stigne) prodirao pravcem Balinovac – Mrčin planina – ka Jeleču, a sa 7. krajiškom i 6. istočnobosanskom pravcem Vrbničke kolibe – Šadino vrelo – Ruda planina.[667] Očito da je Štab 1. proleterske divizije želio da pod svojom komandom oformi jaku operativnu grupu brigada kako bi što uspješnije prodirao na sjever.

Kako joj je bilo i naređeno, 1. proleterska brigada je ujutro 9. juna krenula iz rejona Lučkih prema Vrbničkim kolibama. Pokret je ometala neprijateljeva avijacija, bombardujući i mitraljirajući kolone, istina gotovo bez ikakvog učinka. Od Lučkih koliba nastupanje je nastavljeno kroz šumu prema Balinovcu. U suprotnom pravcu od Balinovca nastupala je borbena grupa „Hene" sa 3. bataljonom 369. legionarskog puka. Bataljon je u popodnevnim satima izbio u Stari

[667] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 30-31.

katun i na kotu 1642, južno od šume Bavan koja razdvaja Balinovac od ove kote. Kao rezerva na koti 1592 i Balinovcu zadržan je 3. bataljon 370. legionarskog puka.

Čim je došla u dodir s neprijateljem u rejonu k. 1642 – Stari katun brigada ga je brzo i odlučno napala s fronta, obuhvatajući ga istovremeno sa istoka i zapada. Zbog jake vatre, moral bataljona legionara brzo je „veoma poljuljan i nije mogao više da izdrži jak pritisak", kako je to napisala Komanda 697. legionarske divizije u izvještaju od 15. juna 1943. godine. Oko 18 sati bio je prisiljen da napusti kotu i da počne da se povlači prema Balinovcu. U takvoj situaciji komandant borbene grupe „Hene" prešao je u protivnapad bataljonom sa Balinovca, osim čete koja se nalazila na koti 1592, u namjeri da povrati kotu 1642. Međutim, prema svjedočenju sačuvanom u naprijed citiranom izvještaju, „3. bataljon 370. puka nalazio se u nastupanju za vreme povlačenja 3. bataljona 369. puka, koji je, i pored ličnog angažovanja majora Henea i njegovih oficira, uhvatila panika, pa je i 3. bataljon 370. puka podlegao psihozi povlačenja".[668]

I pored panike, oba bataljona su se zaustavila na Balinovcu i posjela položaje za odbranu. Komandant 369. legionarske divizije, general Fric Najdhold (Fritz Neudholdt), bio je očajan. Odmah je uputio depešu borbenoj grupi „Hene": „Ogorčeni smo radi neizvršavanja zadataka borbene grupe „Hene" u rejonu kote 1642. Očekujem da će borbena grupa u svitanje dana ponovo zauzeti kotu 1642".[669] Međutim, ni to mu se nije ostvarilo. Kada se spustila noć 1. proleterska brigada nastavila je kroz šumu da nastupa za neprijateljem nemajući predstavu gdje će doći do narednog okršaja sa njim. I kad je izbila pred Balinovac energično je napala neprijatelja, riješena da ga po svaku cijenu razbije. „Juriš nije dugo trajao", napisao je Miloš Vuksanović u monografiji o 1. proleterskoj brigadi, "Nije ni mogao dugo trajati. Do takvog juriša rijetko dolazi i teško se može ponoviti. To je bio juriš poput groma. Munja je morala nekog spržiti. Za desetak minuta sve je bilo gotovo. Prva proleterska je probila obruč i na Balinovcu...[670] "Neprijatelj je odbačen prema Jeleču. U svitanje u rejon Balinovca stigla je i 3. krajiška, čiji je jedan bataljon obezbjeđivao i sprovodio divizijsku i brigadne bolnice.

---

[668] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371.
[669] Isto.
[670] Miloš Vuksanović, isto, str. 241.

Poraz borbene grupe „Hene“ u rejonu Balinovca, čiji je 3. bataljon 369. puka bio gotovo razbijen, potpuno je pomrsio planove njemačkih komandi i jedinica. Onemogućen je, prije svega, napad 369. legionarske divizije planiran za jutro 10. juna i njeno zatvaranje obruča sa sjevera oko jedinica Operativne grupe divizija na Zelengori. Preduhitrila ju je svojim napadom 1. proleterska divizija, iako nije znala za njene neposredne namjere. Porazom na Balinovcu više se nije mogao ostvariti ni Litersov plan o sabijanju Operativne grupe u najuži prostor i njeno konačno uništenje zajedno sa Vrhovnim štabom i Titom na njegovom čelu. Nasuprot tome, poraz neprijatelja na Balinovcu došao je u odsudnom momentu, što je bilo od odlučujućeg značaja za manevar i dalja dejstva Operativne grupe, jer je tu probijen novi obruč neprijatelja koji je počinjao da se steže sa sjevera oko nje na Zelengori. Sasvim neočekivano za Nijemce, 1. proleterska divizija uzela je inicijativu u svoje ruke i preokrenula situaciju u korist Operativne grupe, što je omogućilo i ostalim njenim jedinicama na Zelengori da, manevrom kroz napravljeni otvor, nastave planirani prodor u istočnu Bosnu.

Po zauzimanju Balinovca Štab 1. proleterske divizije uputio je po kuriru, u 23 sata 9. juna, izvještaj Vrhovnom štabu kojim ga je upoznao sa novostvorenom situacijom u rejonu Zelengore i svojim daljim namjerama. Izvještaj je upućen i Štabu 2. proleterske divizije radi obavještenja. Bio je veoma koncizan i u njemu je, pored ostalog, pisalo: „U toku dana I brigada izbila je na Balinovac... Rešili smo da sa I prolet. i III kraj. brigadom izvršimo prodor ka severu i to: I brigada pravcem Balinovac – Mrčin kolibe – Ruda pl. – Rataj, a III kraj.brigada pravcem Balinovac – Jezero – r.Oteša – Drače. Po izbijanju na komunikaciju odmah ćemo se prebaciti severno od nje.“ Namjera Štaba divizije bila je da odmah, bez zadržavanja u rejonu Balinovca, nastavi nadiranje ka cesti Foča – Kalinovik i pređe je s jednom brigadom istočno a drugom zapadno od Jeleča. „Smatramo“, pisalo je dalje u izvještaju, „da našim zadržavanjem ovde ne stvaramo povoljniju situaciju. Mislimo da će naše prodiranje poremetiti sadašnje neprijateljsko postavljanje i dejstvo prema nama. Radi ovoga naredili smo opšti pokret svih delova I i III brigade noćas u 00.00 časova sa sadašnjeg prostora Vrbničke kolibe – Balinovac“. Prethodnu odluku da sa Zelengore bez zadržavanja krene u proboj objasnio je riječima: „Mi smo vam u toku dana javili da mislimo

doneti ovakvu odluku i tražili smo hitne direktive. Međutim, pošto vezu sa vama nemamo, smatrali smo da treba odlučiti brzo i odluku sprovesti odmah."

Iako se odlučio za brza dejstva bez čekanja, Štab divizije nije ispuštao iz vida ni potrebu izvjesnog zadržavanja na području Zelengore. „Ukoliko je potrebno malo duže zadržavanje na ovom sektoru", pisalo je dalje u izvještaju, „potrebno je da i delovi IV crnogorske budu orijentisani za zatvaranje pravca od Zelengore", pored neophodnosti da ih „odmah zatvori jedna od najbližih jedinica" uz mogućnost da na tom pravcu budu angažovani i djelovi 2. proleterske brigade.

Štab divizije predložio je Vrhovnom štabu da se 7. krajiška, Majevička i 6. istočnobosanska brigada odmah upute pravcem između Balinovca i Vrbnice i dalje, neposredno desno od pravca prodora divizije i zamolio ga da borce njegovog brdskog diviziona, koji su zaostali kod Lučkih koliba, a mogu se upotrebiti kao pješadija, uputi sa prvom jedinicom koja pođe za divizijom.[671]

Ujutro 10. juna, kako je bilo i planirano, Štab 1. proleterske divizije, poslije dogovora sa komandantima brigada, uputio je 1. proletersku brigadu na sjeveroistok, opštim pravcem Balinovac – katun Mrčin kolibe – Jablanovo brdo (trig. 1353) – Trebičina. Jedan njen bataljon, u jutarnjim časovima kod kote 1409, razbio je snabdjevačku kolonu koja se od Vrbnice sa tovarima municije i hrane kretala prema Balinovcu da bi snabdjela grupu „Hene". Bataljon je zaplijenio veću količinu municije i hrane, što mu je dobro došlo. Borci su se posebno obradovali živežnim namirnicama. U daljem nastupanju, obezbjedivši se jednim bataljonom kod Balinovca i Mrčin koliba od Ljubine i Vrbnice, uz slabiji otpor, prepucavajući se sa neprijateljem – brigada je do kraja dana izbila do Trebičine. Od zarobljenih neprijateljskih vojnika Štab divizije dobio je tačne podatke da je prethodnog i tog dana vodio borbu sa dva bataljona 369. i 370. legionarskog puka.

Iako je bilo zamišljeno da od Balinovca krene prema selu Drače, zapadno od Jeleča, Štab divizije je i 3. krajišku udarnu brigadu uputio na sjever, grebenom između rijeka Oteša i Govze prema selima Govza i Jeleč, da je ne bi odvajao od 1. proleterske brigade. Ona je, obezbjedivši se jednim bataljonom u širem rejonu Balinovca od dijelova borbene grupe „Fišer" na Videžu (k. 1863) i kod Konjskih

[671] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 32-35.

voda, kao i od kote 1592 na kojoj je zaostala jedna četa grupe „Hene“, glavninom snaga krenula za neprijateljem prema Pliješu (trig. 1605). Već u početku nastupanja, kod Jezera južno od Pliješa, zaplijenila je neprijateljevu komoru od nekoliko desetina konja natovarenih raznom ratnom opremom i hranom. U daljem nastupanju brigada je razbila dijelove grupe „Hene“ na Pliješu i u rejonu Repišta, pa sjeverno od kote 1098 ponovo zaplijenila veće količine municije i razne opreme. Da bi spriječio prodor brigade ka Jeleču, komandant 369. divizije uputio je iz rezerve jednu četu ojačanu baterijom topova i neke alarmne jedinice – da posjednu kotu 1399, Sokolinu (k.1397), Vis (k.1371) i Siljevac (trig. 1214), a pošto su to bile slabe snage naredio je i borbenoj grupi „Hene“ da ih ojača i posjedne te položaje, 3 do 4 km južno od Jeleča, što je i učinila dijelom snaga. Ipak, napadom s juga Krajišnici su ih zbacili s kote 1399, Sokoline i Visa i krajem dana izbili pred Siljevac, gdje ih je neprijatelj zadržao jakom mitraljeskom vatrom, kao i na južnim prilazima Govzi.[672]

Iznenađen obrtom situacije, komandant 369. legionarske divizije, koji je prema planu tog dana trebalo da se nađe negdje u rejonu Balinovca i direktno rukovodi napadom potčinjenih jedinica u uništavanju partizanskih snaga na Zelengori, bio je prisiljen da se brani i sa isturenog komandnog mjesta u rejonu Jeleča, pokušava da zaustavi dalje prodiranje 1. proleterske divizije koja mu je, napravivši brešu u njegovom rasporedu, pocijepala borbeni poredak na tri dijela: grupa „Fišer“ ostala je u rejonu Orlovac – Konjske vode (k. 1441), na sjeveroistočnim padinama Zelengore; grupa „Hene“ je, pretrpjevši velike gubitke, odbačena prema Jeleču: grupa „Vertmiler“ ostala je u rejonu Vrbnice.

U takvoj situaciji komandant 369. divizije izvlači s fronta iz grupe „Fišer“ 1. bataljon 369. puka u rejon kote 1441 (Konjske vode) i u popodnevnim satima upućuje ga prema Husad-planini na Preslo (k.1543), sa zadatkom da iz tog rejona napadne u lijevi bok 3. krajiške udarne brigade koja je prodirala prema Siljevcu. Međutim, zbog nemogućnosti da savlada veoma strmi kanjon rijeke Govze, on nije bio u stanju da izvrši dobijeni zadatak. U takvoj situaciji intervenisao je general Liters. On je s fronta na Tari, iz grupe „Ludviger“, izvukao 2. bataljon 724. puka i od Pljevlja ga hitno, na kamionima uputio preko Goražda ka Jeleču. Da bi odbacio 1. proletersku diviziju natrag

[672] Isto, str. 42-44: Izvještaj načelnika Štaba 1.proleterske divizije komandantu od 10. juna u 12.20 i njegovo obavještenje u 14.10 sati.

i zatvorio brešu u svom borbenom poretku, komandant 369. divizije naredio je grupi „Hene“ da, u jutro 11. juna svojim lijevim krilom istočno od Siljevca, pređe u napad u pravcu juga radi razbijanja protivnika, izbijanja na liniju Pliješ (trig. 1605) – Mrčin planina – Mrčin kolibe i uspostavljanja veze s borbenom grupom „Vertmiler“. Borbena grupa „Fišer“ dobila je zadatak da ovaj napad pomogne udarom u zapadni bok protivnika.[673]

Dok je 1. proleterska divizija, poslije proboja na Balinovac, prodirala prema Jeleču i Rataju, Vrhovni štab se 10. juna sa 2. proleterskom divizijom zadržao na prostoru Lučkih i Vrbničkih koliba, očekujući ostale dijelove Operativne grupe. Zbog neizvjesne situacije, Tito je bio zabrinut za sudbinu Vrhovnog štaba, 7. i 3. divizije i Centralne bolnice, koje je, takođe, trebalo da se probiju na Zelengoru. Nastojeći da iscrpi sve mogućnosti za njihov prihvat, on u početku nije bio za brzi prodor prema sjeveru već da treba pričekati bar jedan dan. Pošto mu tada još nijesu bile poznate sve okolnosti u kojima je 1. proleterska divizija izvršila proboj sa Zelengore, došao je do zaključka da se Koča Popović samovoljno i nedozvoljeno odvojio i otišao s divizijom, napustivši Vrhovni štab i jedinice u neprijateljskom okruženju na Zelengori. Naljutivši se na njega što je to uradio, Tito je odlučio da ga smijeni i na njegovo mjesto za komandanta divizije postavi Velimira Terzića.[674] Međutim, do toga nije došlo jer su događaji ubrzo pokazali da je taj proboj dobrodošao, jer je njime u stvari otvoren put za izlazak Vrhovnog štaba i drugih jedinica iz neprijateljevog okruženja na Zelengori. Štaviše, odluka Koče Popovića o proboju sa Zelengore je primjer smjelog ali ispravnog, promišljenog i samoinicijativnog komandovanja u izuzetno teškim ratnim uslovima. Treba reći i to da je za njenu realizaciju odlučujuća bila i sposobnost, hrabrost, smjelost i upornost komandanta 1. proleterske brigade Danila Lekića.

Proboj preko ceste Kalinovik – Foča i izbijanje na područje Jahorine

Ojačana SS divizija „Princ Eugen“ širokim frontom sa zapada, od Sutjeske pa do grebena Zelengore, i borbena grupa „Vertmiler“ od Vrbnice i 118. lovačka divizija sa linije Zamršten – Košur sa istoka –

[673] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371: Izvještaj komande 369.legionarske divizije komandantu njemačkih trupa u NDH od 15. juna, i Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 343-345: Dnevni izvještaj 369.leginarske divizije od 11. juna 1943.

[674] Aleksandar Nenadović, Razgovori s Kočom, Globus, Zagreb 1989, str. 79-87.

uporno su nastojale da se 10. juna povežu i onemoguće dalje izvlačenje dijelova Operativne grupe divizija uskim koridorom od Sutjeske preko Zelengore. Nakon što su zauzeli Milinkladu i Krekove, a zatim i Ozren (k. 1405), dijelovi 118. lovačke divizije uspostavili su krajem dana vezu sa dijelovima SS divizije „Princ Eugen" koji su sa zapada izbili na Vilinjak (trig. 1764).[675] Sljedećeg dana, 11. juna, djelovi ovih divizija izbili su na Tjentište i Suhu i čvrsto zatvorili obruč oko 3. udarne divizije, koja se, preko Vučeva, sa Centralnom bolnicom približavala Sutjesci. Nasuprot tome, a zahvaljujući izvanredno upornoj i dramatičnoj odbrani 4. proleterske brigade na Ljubinom grobu i 2. proleterske brigade na Velikoj i Maloj Košuti, lijevo krilo SS divizije „Princ Eugen" i borbena grupa „Vertmiler" nijesu uspjele da 10. juna ovladaju Lučkim i Vrbničkim kolibama. U taj rejon, uveče toga dana, počela je da pristiže i 7. banijska udarna divizija sa oko 600 ranjenika, pošto se u poslijednjem momentu probila između Ozrena i Pleća, nakon čega je neprijatelj za njom sklopio obruč. Tako se krajem dana na uskom prostoru na Zelengori, pored tri brigade 7. banijske divizije (7, 8. i 16.), zateklo još sedam brigada: 2. i 4. proleterska, 7. krajiška, 6. istočnobosanska, Majevička, 10. hercegovačka i 2. dalmatinska, sa Štabom 2. proleteske divizije i Vrhovnim štabom.

Težak položaj ovih jedinica ukazivao je na to da više nijesu mogle ostati na Zelengori – iz više razloga. Njihov proboj na sjever dalje se nije smio odlagati jer bi time bile dovedene u opasnost da budu uništene. Nestalo je i namirnica za ishranu boraca, a više nije bilo ni mogućnosti da se pomogne 3. diviziji. Povoljna okolnost bila je u tome što je 1. proleterska divizija razbila neprijatelja na Balinovcu i, prodorom prema cesti Foča – Kalinovik, otvorila prolaz za prodor u istočnu Bosnu, što je svakako trebalo iskoristiti. Polazeći od svega toga, Vrhovni štab je poslije podne odlučio da uveče sa svim snagama sa Zelengore krene za 1. proleterskom divizijom i o tome depešom obavijestio njen štab, pošto je radio-veza sa njim poslije trodnevnog prekida uspostavljena. Kad se dobro smračilo, jedinice su sa Zelengore krenule u dvije kolone za 1. proleterskom divizijom. Desna kolona sastava: 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 2. dalmatinska brigada prema Ruda-planini i lijeva kolona u kojoj su bile 4. proleterska crnogorska, 7. krajiška, Majevička i 10. hercegovačka

[675] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 381-393: Izvještaj borbene grupe „Gertl" o borbama između 2. i 13. juna 1943. dostavljen 18. juna.

brigada prema Balinovcu. Nešto kasnije, kao zasebna kolona, krenula je 7. banijska udarna divizija pravcem Vrbničke kolibe – Balinovac – Rataj – Miljevina.[676]

Krećući se na pravcu nastupanja 1. proleterske brigade, Štab 1. proleterske divizije stigao je ujutro 11. juna u Dobri do (5 km sjeveroistočno od Balinovca) i u 9 sati, po kuriru uputio izvještaj Vrhovnom štabu, kojim ga je upoznao dokle su stigle brigade, kao i sa podacima o neprijatelju na pravcu daljeg nastupanja, dobijenim od zarobljenih neprijateljskih vojnika. O 3. krajiškoj ga je izvjestio da joj je naredio da sa tri bataljona posjedne Siljevac (trig. 1214), Vis (k.1371), Sokolinu (k.1397) i Pliješ (trig. 1605) i da napadne Govzu. Istovremeno je predložio da se 10. hercegovačka i 4. proleterska brigada iz rejona sjeverno i sjeverozapadno od Balinovca upute između Jeleča i Kalinovika – prema Vratlu i Boriji.[677] Posebnim naređenjem poslije podne konkretizovao je postupke 1. proleterskoj brigadi u vezi sa osnovnim zadatkom prebacivanja preko ceste Foča – Jeleč opštim pravcem Rataj – Miljevina. Trebalo je da na sjever uputi odjeljenje radi kontrole ceste Goražde – Foča i izviđačke djelove radi prikupljanja podataka o neprijatelju, zatim da što prije dozna podatke o neprijateljevim snagama prema Foči i Goraždu i spriječi, ili bar ugrozi, saobraćaj između ta dva mjesta.[678]

Ujutro 11. juna, prije nego što je borbena grupa „Hene“ prešla u napad prema Vrbnici, 3. krajiška je napala alarmne jedinice 369. legionarske divizije na Siljevcu (trig. 1214), odbacila ih ka selu Govza i počela da nadire prema sjeveru. Komandant tih jedinica izjavio je da je „do poraza došlo zbog nedovoljne borbenosti Hrvata“.[679] Zbog tog poraza komandant borbene grupe „Hene“ odustao je od naređenog mu napada, a da o tome nije obavijestio komandanta divizije. Kad je ovaj za to doznao, ponovo je oko 9 sati izričito naredio borbenoj grupi „Hene“ da, grupišući jake snage na svom lijevom krilu, napadne na Siljevac obuhvatajući ga sa istoka, a zatim produži napad na jug prema Vrbnici – radi uspostavljanja veze s borbenom grupom „Vertmiler“. Po pristizanju u rejon Rataja, 2. bataljon 724. puka dobio je zadatak da napadom u pravcu juga obezbijedi lijevi bok grupe „Hene“.

[676] Isto, Naređenja VŠ Štabu 7.divizije od 10. juna u 15. i 18. sati.

[677] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 55-56: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 11. juna u 9 sati.

[678] Isto, str. 56-57: Obavještenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade od 11. juna u 16,15 sati.

[679] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371: Izvještaj 369.legionarske divizije od 16. juna. Vojnici divizije bili su mobilisani s teritorije NDH, dok su komandni kadrovi bili Nijemci.

Istovremeno, u napad je trebalo da krene i borbena grupa „Fišer“ iz rejona kote 809, južno od sela Govze, prema Visu (k.1371) i Pliješu (trig. 1605).[680] Dok su vođene borbe u rejonu Siljevca i prema Jeleču, neprijatelj je, zahvaljujući nebudnosti dijelova 3. krajiške brigade, izbio na Vis, a zatim, napadajući na jug, zauzeo i kotu 1399, kilometar južnije od Visa. Nakon toga, težište borbi je prenijeto u rejon Visa. Dalji prodor neprijatelja na jug i jugoistok je zaustavljen, a on prisiljen na odbranu. Iako je brigada uporno napadala, legionari su se žilavo branili sve do pada mraka, kada su ih Krajišnici snažnim jurišem zbacili s Visa, a zatim i od Siljevca prema Jeleču, zaplijenivši veće količine naoružanja i razne opreme. Tako se napad neprijatelja ugasio, u stvari, prije nego što je i počeo, a 3. krajiška je tokom noći s juga i istoka izbila do Govze i Jeleča, gdje je dočekana jakom mitraljeskom, minobacačkom i artiljerijskom vatrom sa unaprijed pripremljenih položaja.

Na desnom krilu borbenog poretka divizije, 1. proleterska brigada intenzivno je izviđala prema Rataju, gdje se nalazilo komandno mjesto komandanata 369. legionarske divizije sa raznim osiguravajućim jedinicama, i ispitivala mogućnosti prelaska preko rijeke Bistrice i dalje, preko ceste Foča – Kalinovik. Oko 13 sati u Ocrkavlje je, na kamionima iz Foče, stigao 2. bataljon 724. puka i nakon dva sata, iz rejona Rataja upućen u napad na jug istočnim padinama Glavice (k. 1001) prema Siljevcu. Iako je podržavan artiljerijom žestoko navaljivao, uspješno su mu se suprotstavila dva bataljona 1. proleterske brigade i spriječila mu prodor ka Siljevcu, a zatim ga odbacila prema Rataju. Čim je počelo njegovo povlačenje, komandant 369. legionarske divizije je, sa štabom i osiguravajućim jedinicama, napustio Rataj i povukao se u Jeleč a zatim u Kalinovik. Komandantu bataljona naredio je da po svaku cijenu održi Rataj, oslanjajući se na ruševine starog grada i položaje lijevo do željezničkog mosta i desno do istočne padine Stolova (k. 800), sjeverno od Jeleča, a u slučaju da u tome ne uspije, da se povuče na sjeverozapad i organizuje odbranu na istočnoj i sjevernoj padini Stolova i na visovima sjeverno od ceste. Pokušaj dijelova 1. proleterske brigade da u toku noći zauzmu Rataj nije uspio. Njemački vojnici neuporedivo upornije su se branili od legionara. No i pored toga u izvještaju upućenom zamjeniku načelnika Vrhovnog štaba, Velimiru Terziću, u 2.10 sati 12. juna, komandant 1. proleterske divizije je

[680] Isto.

napisao: „Izgleda nam da smo dobro zbunili neprijatelja, i to treba iskoristiti brzim i odlučnim radom, ne oklevati i bez odlaganja".[681]

U borbama od Balinovca do Jeleča i Rataja borbena moć 369. divizije znatno se istopila. Posebno je, prema vlastitom priznanju neprijatelja, grupa „Hene" bila „izuzetno oslabljena". Komandant divizije nalazio se na velikoj muci. Sa tri oslabljena bataljona nije mu preostalo ništa drugo nego da odbranom Jeleča i visova istočno od njega pokuša da spriječi prodor jedinica NOVJ na sjever, a o nekom napadu iz tog rejona prema Vrbnici nije se moglo više ni razmišljati. Planirao je da grupu „Fišer" (dva bataljona), koja se zadržala na sjeveroistočnim ograncima Zelengore (rejon Videža), prikupi na prostoru Konjske vode (k.1441) – Pliješ (trig. 1605) i uputi je u napad u leđa 3. krajiškoj brigadi. Ali pošto je već bila angažovana u borbama u tom rejonu s jedinicama NOVJ, koje su nastupale za 1. proleterskom divizijom, uputio ju je na sjever, zapadno od rijeke Govze na Husad-planinu i zapadno od Jeleča da bi zatvorio pravac Jeleč – Kalinovik, jer se pretpostavljalo da bi 1. proleterska divizija mogla krenuti i tim pravcem.[682]

Stigavši sa Vrhovnim štabom sa Zelengore preko katuna Mrčin-kolibe u rejon Jablanova brda (trig. 1353), oko 4 km sjeveroistočno od Balinovca, Tito je, usmjeravajući jedinice, u 3 sata poslije pola noći 12. juna uputio po kuriru naređenje Štabu 1. proleterske divizije da divizija kao operativna grupa sastava: 1. proleterska, 3. i 7. krajiška, 6. itočnobosanska i Majevička brigada; neizostavno toga dana oko 21 sat napadne i razbije neprijatelja na sektoru Jeleč – Rataj – Trebičina i brzo prodre na sjever u Miljevinu, odnosno da ovlada sektorom Jabuka – Mrežica, hvatajući se grebena Jahorine. Tim naređenjem Štab divizije je obaviješten da će mu u zoru toga dana biti upućena 6. istočnobosanska, 7. krajiška i Majevička brigada u selo Zagorice, kako bi blagovremeno stigle i mogle uzeti učešća u predviđenom napadu. Želja Vrhovnog štaba je bila da Štab divizije ima dovoljno jake snage kako bi napad uspio. Štab divizije obavješten je i o tome da će 2. proleterska divizija zauzeti Pliješ i Konjske vode, a zatim odmah preduzeti nastupanje preko Lelije, Oblja i Bjelenića za Umoljane, koordinirajući dejstva sa 1. divizijom. Napade je trebalo dobro pripremiti, tako da prodor bude osiguran na

[681] Zbornik, tom IV, str. 65-67.

[682] Isto, str. 350: Dnevni izvještaj 369.legionarske divizije od 11/12. juna, i Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371: Izvještaj 369.legionarske divizije od 16. juna.

oba pravca. „Za prodor – proboj – birati onaj deo položaja kuda se najlakše probiti obzirom na taktičke i tehničke mogućnosti povoljne za brz i siguran prolaz. Sadašnji naš plan trebalo bi uspeti na oba pravca kako (bi) ovim uspehom stvorili preduslov za naše dalje prodiranje", pisalo je na kraju naređenja.[683]

Nakon 3 sata i 45 minuta, Vrhovni štab je uputio dopunsko naređenje Štabu 1. proleterske divizije i ponovio mu prethodno u vezi sa predstojećim napadom, što govori o tome koliki mu je značaj pridavao. Sem toga, Štab divizije je kritikovan što je ranije izdavao naređenja brigadama koje nijesu bile pod njegovom neposrednom komandom već pod komandom Štaba 2. proleterske divizije (2. proleterska, 10. hercegovačka i 7. krajiška), što je moglo dovesti do negativih posljedica. Štab divizije je obaviješten da Vrhovni štab ne namjerava da se kreće njegovim pravcem niti će dolaziti do njega, već da će se kretati sa štabovima 2. proleterske i 7. banijske divizije, odnosno sa grupom koja će biti orijentisana prema srednjoj Bosni. „Vi imate jasnu direktivu za rad i zadatak", pisalo je u naređenju. „Snage za izvršenje postavljenog zadatka su već danas u vašoj ruci – sad samo ostaje izvršenje". Štab divizije obavješten je i o teškom položaju 3. udarne divizije na Vučevu i o zadatku koji je dobila da se izvuče iz okruženja.[684]

Čitavu noć između 11. i 12. juna 1. proleterska brigada napadala je sa dva bataljona 2. bataljon 724. puka u Rataju. Sa Štabom brigade nalazio se načelnik Vaso Jovanović – radi pružanja pomoći u komandovanju jedinicama. Neprijatelj se veoma žilavo branio, a za odbranu je koristio i tenkove. Tek kad je pred zoru u napad uveden i treći bataljon i kada je počeo da se jače ispoljava obuhvat sa istoka, neprijatelj je, pretrpivši osjetne gubitke, bio prisiljen da napusti Rataj i povuče se prema zapadu, pa po naređenju komandanta 396. legionarske divizije posjedne istočne padine Stolova (k. 800) sjeverno od Jeleča, i visove sjeverno od ceste, u cilju sprečavanja proboja protivnika u pravcu Kalinovika.[685]

Čim je neprijatelj izbačen iz Rataja, Štab 1. proleterske brigade uputio je tri bataljona preko rijeke Bistrice na cestu Foča – Kalinovik, jedan u Ocrkavlje sa zadatkom da zatvori pravac od Kalinovika, a dva prema Foči s tim da u rejonu Donjeg Budnja i Debelog brda (k.769)

[683] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 361-362: Naređenje VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 12. juna (pogrešno datirano sa 11. juna) u 3 sata.
[684] Isto, str. 362-366: Narešenje VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 12. juna u 6.45 sati.
[685] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 69.

zatvore pravac od Foče. Ne čekajući dolazak ostalih jedinica, preostala dva bataljona upućena su sjeverno od ceste prema Jabuci. Sa njima se kretao i načelnik Štaba divizije. Povoljna okolnost za jedinice bila je u tome što je sjeverno od Rataja ostao neporušen željeznički most preko Bistrice, koju je zbog strmih obala bilo teško prelaziti.

Zauzimanjem Rataja i ovladavanjem dijelom ceste Foča – Kalinovik između Donjeg Budnja i Ocrkavlja, širine oko 4 kilometra, 1. proleterska brigada je u prijepodnevnim satima izvršila zadatak predviđen da se ostvari naredne noći. Neprijatelj je tokom dana pokušavao više puta da, napadom od Foče, zatvori stvorenu brešu, ali su sve te pokušaje razbili bataljoni 1. proleterske brigade koji su zatvarali taj prelaz. Pokušaj neprijatelja da pomoću tenkova od Ocrkavlja ovlada cestom takođe je ostao bez uspjeha. Prva proleterska brigada je zasjela na komunikaciju i napravljenim otvorom na njoj omogućila da se tim pravcem izvuče na sjever glavnina Operativne grupe divizija.

Pošto je prethodnog dana zbacila grupu „Hene“ sa Visa Siljevca u Jeleč, 3. krajiška ju je, ne čekajući noć, napala ujutro 12. juna. Sa njom se nalazio Pavle Ilić Veljko, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba. Nastupajući za njom, 7. krajiška brigada je oko 9 sati stigla u selo Zagorice. Energičnim napadom 3. krajiška je izbacila grupu „Hene“ iz Jeleča i dijelom snaga s juga izbila do Stolova (k. 800), a drugim dijelom na kosu zapadno od Jeleča i rijeke Govze. I pored svih nastojanja da od Jeleča i sela Zagaj izbije na cestu, u tome nije uspjela zbog protivnapada borbene grupe „Fišer“ od Husad-planine u bok i leđa, zbog čega se krajem dana morala povući iz Jeleča na jug i istok prema Glavici (k. 1001). Dio 7. krajiške brigade orjentisan je prema neprijatelju na Stolovima i serpentinama na cesti, sjeverno od ovog uzvišenja, radi obezbjeđenja Rataja i mosta na Bistrici – kuda je trebalo da prođu sve jedinice prema Miljevini.

Komandant divizije Koča Popović, koji se sa dijelom Štaba iz Mokrog dola premjestio u katun Ratkovac, koordinirao je dejstva 1. proleterske i 3. krajiške brigade i održavao kurirsku vezu sa Vasom Jovanovićem i Pavlom Ilićem Veljkom, koji su se nalazili sa pomenutim brigadama. Naredio je 6. istočnobosanskoj i Majevičkoj brigadi da odmah krenu preko Ratkovca, Trebičine i Rataja za 1. proleterskom brigadom – radi njenog rasterećenja u odnosu na obaveze na cesti. Svim neboračkim dijelovima naređeno je da se što

bliže primaknu Rataju. Po naređenju komandanta divizije, svi jahaći konji koji su pripadali Štabu divizije i štabovima brigada, kao i preostali tovarni konji, upućeni su u divizijsku bolnicu radi prenosa ranjenika.[686]

Oko 20.30 sati stigao je u Rataj komandant divizije i naredio prebacivanje bolnice i pozadinskih dijelova preko Bistrice i dalje, preko ceste. Za organizaciju prelaza ovih dijelova s južne strane angažovan je jedan bataljon 7. krajiške brigade, kao i za prihvat dijelova 2. proleterske divizije koji su počeli da pristižu. Prihvat jedinica na lijevoj obali Bistrice i na cesti organizovao je načelnik Štaba divizije, angažovanjem dijelova 1. proleterske i 7. krajiške brigade. Radi proširenja otvora na cesti i sadejstva 3. krajiškoj brigadi, te noći je 7. krajiška brigada od Rataja napadala neprijatelja u rejonu serpentina na cesti zapadno od Ocrkavlja i na Stolovima, u namjeri da prodre preko ceste u pravcu Poljica, oko 3 km sjeverno od Jeleča, ali se u tome nije uspjelo. „Mora se dobro zapeti! Ne smemo dozvoliti da se sada pred ciljem stvar pokvari ili da je platimo prevelikim žrtvama", pisao je komandant divizije svom načelniku Štaba.[687] Te noći su se divizijska bolnica, pozadinski dijelovi i Štab divizije bez ometanja prebacili preko Bistrice i ceste na sjever.

Pošto je 1. proleterska brigada zauzela Rataj i ovladala mostom preko Bistrice i dijelom ceste Foča – Kalinovik i time otvorila prolaz za istočnu Bosnu, Tito je predveče 12. juna odustao od upućivanja 2. proleterske i 7. banijske udarne divizije u srednju Bosnu i odmah ih uputio za 1. proleterskom divizijom. Uveče, iz rejona Jablanova brda, on je sa Vrhovnim štabom krenuo prema Rataju i ujutro, preko sela Zagorice, stigao na područje Glavice (k. 1001), oko 2 km istočno od Jeleča i tog dana ostao tu, usmjeravajući jedinice ka mjestu proboja.[688] U rejonu Zagorice Tito je naišao na Štab 3. krajiške udarne brigade, koji mu je podnio izvještaj o situaciji na području Jeleča, a zatim mu je Tito naredio da sa brigadom i dalje ostane na istim položajima i borbom što više veže neprijatelja, kako bi se breša stvorena na cesti održala sve dok se sve jedinice ne izvuku na sjever, a brigada posljednja – kao zaštitnica.[689]

---

[686] Isto, str. 72. Obavještenje komandanta načelniku Štaba divizije od 12. juna u 17 sati.

[687] Isto, str. 74-71: Obavještenje komandanta 1.proleterske divizije načelniku štaba divizije od 12. juna u 22.30 sati i Zbornik, tom II, knj. 9, str. 369: Obavještenje pomočnika načelnika VŠ komandantu 1.proleterske divizije od 12. juna u 18.30 sati.

[688] Tito, Sabrana djela, 15, str. 318-319.

[689] Nikola Karanović, isto, str. 418-419.

Da bi ovladao cestom Foča – Kalinovik i zatvorio napravljeni otvor, general Liters je naredio 369. legionarskoj diviziji da, iz rejona sjeverno od Jeleča, uz podršku tenkova, prodre cestom do Nozdre (k.757), a 118. lovačkoj diviziji da od Foče takođe prodre do Nozdre (oko 2 km sjeverno od Rataja). Bio je to posljednji pokušaj i trzaj neprijatelja da na cesti Foča – Kalinovik spriječi proboj dijelova Operativne grupe prema Miljevini i dalje na sjever. Međutim, za ostvarenje toga cilja više u tom rejonu nije imao dovoljno snaga. Borbenu grupu „Hene", otkako ju je na Balinovcu poduhvatila 1. proleterska divizija, nije prestala da je goni i da joj nanosi gubitke sve do Jeleča i u Jeleču, tako da joj je borbena snaga, prema priznanju komandanta 369. divizije, „u to vreme bila izvanredno mala a ljudi su bili potpuno iscrpljeni". Ne raspolažući svježim snagama, on je reorganizovao jedinice u rejonu Jeleča i od njih obrazovao borbenu grupu „Kuhtner" (Kuchtner), nazvanu tako po njenom komandantu potpukovniku Kuhtneru. Za napad prema Foči angažovan je samo njen dio i manji dijelovi 2. bataljona 724. puka, podržani vodom tenkova.[690]

Ni 118. lovačka divizija nije bila u mogućnosti da od Foče uputi jače snage prema Jeleču, u susret 369. legionarskoj diviziji. Na brzinu su angažovane sve raspoložive snage u rejonu Foče, sastavljene od „štabova i komora, delova inžinjerije 1. bataljona 370. puka, delova 369. divizije koji su se povukli iz rejona Jeleča u pravcu Foče i na brzinu upotrebljene 2 teške i 2 lake haubice".[691] Rano ujutro 13. juna iz rejona Vrbnice upućena je prema Jeleču borbena grupa „Vertmiler", koja se od prije dva dana privremeno nalazila pod komandom borbene grupe „Gertler" 118. lovačke divizije.[692]

Tokom 13. juna dijelovi 369. legionarske divizije u tri maha su pokušavali da se iz rejona sjeverno od Jeleča probiju cestom do Nozdre, ali su sva tri puta bili odbačeni dejstom dijelova 1. proleterske i 7. krajiške brigade. Snage koje su napadale od Foče takođe su doživjele poraz od bataljona 1. proleterske brigade južno od Debelog brda i kod Donjeg Budnja. Toga dana je na taj odsjek fronta stigao iz Sarajeva komandant njemačkih snaga u NDH, general Liters i lično

[690] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 361-371: Izvještaj 369.divizije od 15. juna, i Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 360-361: Dnevni izvještaj 369.divizije od 12/13. juna.

[691] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 372-380: Izvještaj komandanta 118.lovačke divizije o borbama u operaciji „Švarc" od 16. juna.

[692] Isto, str. 381-393: Izvještaj komandanta borbene grupe „Gertler" o borbama od 2. do 13. juna, pisan 18. juna

rukovodio jedinicama, ali mu nije pošlo za rukom da zatvori obruč i spriječi jedinicama Operativne grupe divizija proboj iz okruženja. Borci i starješine su, boreći se i na jednom i na drugom pravcu, pokazali i ovog puta visoke moralne i borbene kvalitete koji su proizilazili iz svijesti da na tim položajima moraju zadržati neprijatelja i obezbijediti slobodan prelaz preko ceste Vrhovnom štabu, bolnici i jedinicama, koje su se još nalazile južno od Bistrice, u čemu su i uspjeli.

Dok je neprijatelj nastojao da zatvori otvor na cesti Foča – Kalinovik, 3. krajiška udarna brigada ponovo je pokušala da zauzme Jeleč. To je trebalo ostvariti ubacivanjem jednog bataljona sjeverno od ceste kod Vratla – radi napada iz pozadine, ali ubacivanje nije uspjelo. U jeku najžešćih borbi i iznenada za brigadu, s juga iz pozadine su na Vis (k. 1371), koji je prethodnih dana zauzela, izbili dijelovi borbene grupe „Vertmiler" i počeli da nadiru prema Siljevcu. Štab brigada je brzo reagovao i prema ovom neprijatelju uputio rezervu koja ga je razbila, povratila Vis i zaplijenila izvjesnu količinu oružja, municije i razne opreme. Iako 3. krajiškoj nije pošlo za rukom da zauzme Jeleč, ona je odigrala značajnu ulogu jer je neprijatelja, vezujuci ga za to selo, onemogućila da angažuje jače snage za napad prema Foči i interveniše prema Rataju i mostu preko Bistrice. Sigurno je obezbijedila bok Vrhovnom štabu, 6. istočnobosanskoj i Majevičkoj brigadi, 2. proleterskoj i 7. banijskoj diviziji, koje su se noći između 13. i 14. juna, tim pravcem prebacile u Miljevinu i dalje, prema Jabuci i Jahorini. Oko 23 sata brigada je počela da se povlači od Jeleča prema Rataju i u rano jutro kod Nozdre prebacila se preko ceste Foča – Kalinovik u Miljevinu.[693]

Iako je bilo rizično da se sve tri divizije upute na jedan pravac, one su, zahvaljujući uspješnom obezbjeđenju bokova, dobroj organizaciji prebacivanja, brzini rada i disciplini jedinica – uspjele da se organizovano prebace preko ceste za jedan dan i dvije noći, tako da 14. juna ni jedna jedinica upućena na ovaj pravac nije ostala južno od pomenute ceste. Dijelovi 369. legionarske divizije, napadajući iz rejona sjeverno od Jeleča, i dijelovi 118. lovačke divizije, koji su joj nastupali u susret od Foče – ovladali su cestom

[693] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 137-139: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade Štabu 1.proleterske divizije o borbama od 1. do 15. juna, podnijet 22. juna. Iako se ovdje radi o dokumentu, brigada se, prema tvrđenju Nikole Karanovića u članku „Treća krajiška brigada u bici na Sutjesci", Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, str. 420 i 421 i po monografiji Save Trikića, „Treća krajiška brigada", str. 151, preko pomenute ceste prebacila noć kasnije – između 14. i 15. juna.

i Miljevinom poslije žestokih okršaja sa 7. banijskom udarnom divizijom, koja je na sebe primila ulogu zaštitnice 1. i 2. proleterske divizije.[694] Ovlađivanje pomenutom cestom iza leđa glavnine Operativne grupe, koja se zajedno sa Vrhovnim štabom probila iz okruženja, više nije imalo nikakvog značaja. Komanda italijanskog 6. armijskog korpusa izvijestila je 14. juna Komandu 2. italijanske armije da su „Nijemci izigrani".[695]

Dok su se 1. i 2. proleterska i 7. banijska udarna divizija, zajedno sa Vrhovnim štabom, uspješno probijale sa Zelengore prema Jahorini, položaj 3. udarne divizije (1. dalmatinska, 5. crnogorska i 3. sandžačka proleterska brigada i Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade) postajao je sve teži. Brojno mala, sa svega 1.500-1.800 boraca i Centralnom bolnicom sa oko 2.000 ranjenika i bolesnika, našla se 10. juna na malom uzanom prostoru između Pive i Sutjeske, okružena sa četiri neprijateljske divizije: tri njemačke: 1. brdska, 118. lovačka i SS „Princ Eugen" i italijanskom „Ferara". Nemajući drugog izbora, divizija je, sa komandantom Savom Kovačevićem na čelu, krenula u zoru 13. juna preko Sutjeske, u posljednju borbu za proboj iz okruženja i spas ranjenika. Na lijevoj obali Sutjeske nije bilo neprijatelja, ali joj se ispriječio na liniji Košur – Krekovi – Ozren – Pleće – Vilinjak, gdje je dočekana bliskom ubitačnom vatrom. I pored vanrednog zalaganja i masovnog herojizma, svi pokušaji da se proširi mostobran i spasu ranjenici ostali su bez uspjeha – zbog višestruke nadmoćnosti neprijatelja. Postizanje tog plemenitog i humanog cilja bilo je iznad njenih mogućnosti. U vanredno dramatičnim trenucima i borbi na život i smrt, divizija je razbijena. Jurišajući u prvim redovima, herojski je poginuo i sam komandant divizije Sava Kovačević. Narednih dana, njene jedinice su se, više nego prepolovljene, pa po dijelovima, grupama i pojedinačno, probijale kroz međuprostore neprijateljskih položaja – prema Zelengori, Sandžaku i Hercegovini. U šumi kod Tjentišta i pored Sutjeske, Nijemci su se domogli ranjenika i tu ih masakrirali – nasuprot odredbama Međunarodnog ratnog prava.

U tim borbama na Sutjesci 3. proleterska sandžačka brigada pretrpjela je teške gubitke. Među poginulima bili su i politički komesar brigade Božo Miletić i zamjenik komandanta brigade Momčilo Moma Stanojlović. Njene jedinice bile su više nego

[694] Isto, str. 82-83: Izvještaj Štaba 7.banijske divizije Vrhovnom štabu od 15. juna.
[695] Zbornik, tom III, knj. 5, str. 212.

prepolovljene. Znatno prorijeđeni 5. bataljon i manje grupe i pojedinci probili su se u istočnu Bosnu, a oko 250 boraca sa Štabom i Politodjelom brigade – u Sandžak. Tu se brigada u borbama, uglavnom sa četnicima, postepeno oporavljala. Naređenjem vrhovnog komandanta, ona je 15. septembra 1943. godine, reorganizovana, ušla u sastav 2. proleterske divizije. U njenim redovima borila se do pred kraj januara 1944. godine, a zatim mjesec dana u sastavu 3. udarne divizije. Od 4. marta te godine pa do kraja NOR-a u sastavu je 37. udarne (sandžačke) divizije.[696]

Probojem 1. i 2. proleterske i 7. banijske udarne divizije preko ceste Kalinovik – Foča i njihovim izbijanjem 15. juna na šire područje Jahorine, završena je, nakon mjesec dana borbi, peta neprijateljska ofanziva, odnosno Bitka na Sutjesci. Završena za Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba. Komandant njemačkih snaga u NDH, general Liters, koji je rukovodio operacijom „Švarc", kako su Nijemci nazvali ovu ofanzivu, konstatovao je da je to bilo dan kasnije – 16. juna.[697] Po žestini borbi, dramatičnosti zbivanja, raznim teškoćama, izvanrednim naprezanjima boraca i jedinica, a naročito pretrpljenim gubicima – bila je to jedna od najtežih operacija koje je NOV Jugoslavije vodila tokom NOR-a. U njoj je Operativna grupa divizija izgubila trećinu svoga sastava. Nijemci su bili ubijeđeni da su germanski preciznim planiranjem obezbijedili sve elemente potrebne za uspjeh – ogromnu nadmoćnost u živoj sili i tehnici, mogućnost brzog manevra spoljnim operacijskim pravcima, brzo prenošenje težišta s jednog na drugi odsjek i dobro, redovno snabdijevanje. Oni su postigli iznenađenje i ostvarili strategijsko okruženje, a u prilog im je išlo besputno teško planinsko zemljište ispresijecano dubokim rječnim kanjonima. Ali, pored svega toga oni nijesu ostvarili postavljeni cilj – potpuno uništenje Operativne grupe sa Vrhovnim štabom na čelu.

U čitavoj operaciji 1. proleterska divizija imala je istaknuto mjesto i značajnu ulogu. Nju je ofanziva zatekla u prvim redovima snaga koje je, prema planu Vrhovnog štaba, trebalo da preko istočnog dijela Crne Gore prodru u Srbiju. Ona je, zajedno sa 2. proleterskom divizijom, prva primila udar njemačke 1. brdske divizije – najbrojnije i najiskusnije njemačke divizije – koja je prva krenula u ofanzivu, a 1.

[696] Vidi Žarko Vidović, Treća proleterska brigada, VIZ, Beograd 1972, i Bogdan Gledović, Borbeni put 3.proleterske (sandžačke) brigade 1942-1945. Zbornik sjećanja, VIZ, Beograd 1970.

[697] Zbornik, tom II, knj. 9, str 467-475: Izvještaj o borbi i iskustvima u operaciji „Švarc" komandanta njemačkih trupa u NDH, napisan Vrhovnoj komandi oružane sile, 20. juna 1943.

proleterska joj se snažno suprotstavila. Kada su se namjere neprijatelja jasno ispoljile, Vrhovni štab ju je, bez 3. proleterske sandžačke brigade, sa područja Mojkovac – Šahovići – Pljevlja prebacio prema Foči i stavio pod njenu komandu Drinsku operativnu grupu brigada, sa zadatkom da na tom pravcu probije obruč neprijatelja koji se stezao oko Operativne grupe. Iako u tome nije uspjela zbog nadmoćnosti neprijateljevih snaga, ona se organizovano prebacila preko kanjona Tare i Pive, izbila na Vučevo i obezbijedila ga kao oslonac za proboj Operativne grupe – preko Sutjeske prema Zelengori.

Mada proširenje otvora na Sutjesci, zajedno sa Operativnom grupom brigada i pored vanrednog zalaganja i zauzimanja Borovna i Mrkalja, nije bilo moguće ostvariti – divizija se prva probila na Zelengoru. U dramatičnoj situaciji, potpuno samoinicijativno, potukla je dijelove 369. legionarske divizije na Balinovcu i tako u kritičnim momentima, u pravo vrijeme i na pravom mjestu – otvorila prolaz za sve jedinice koje su izbile na Zelengoru zajedno sa Vrhovnim štabom. Goneći razbijenog neprijatelja u daljem nastupanju na sjever, zauzela je Rataj i privremeno Jeleč, a zatim napravila otvor na cesti Foča – Kalinovik i obezbijedila tim pravcem prolaz 2. proleterskoj, 7. banijskoj diviziji i Vrhovnom štabu prema Jahorini, što su joj bile i poslednje borbe u petoj ofanzivi. Tako se 1. proleterska divizija od početka pa do kraja operacije nalazila u centru zbivanja i na pravcima gdje se odlučivala sudbina čitave Bitke na Sutjesci.

Čitavo vrijeme ofanzive divizija je bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i lično vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita. Komandovanje je ostvarivano putem direktiva i naređenja, najčešće depešama preko radio-veze i kurira, a korišćeni su i lični kontakti. Komandant divizije tri puta je pozivan u Vrhovni štab radi podnošenja izvještaja, davanja prijedloga i primanja zadataka. Štab divizije dobijao je zadatke ne samo za rad divizije kao cjeline već i, gotovo redovno, u pogledu upotrebe brigada. Komandovanje od strane Štaba divizije, štabova brigada i bataljona, kao i komandi četa bilo je uvijek u duhu dobijenih zadataka na visokom nivou i u skladu sa zahtjevima situacije. Uspješno rukovođenje i komandovanje divizijom, koje se ispoljavalo kroz inicijativu i sposobnost starješinskog sastava za donošenje brzih i smjelih odluka, bio je jedan od značajnijih činilaca, zahvaljujući

kome je, pored ostalih, uspješno izvršavala dobijene zadatke i u tom pogledu visoko nadmašila neprijatelja.

U nizu uzastopnih bojeva, tokom čitave ofanzive, divizija je primjenjivala najraznovrsnije oblike manevra, i to najčešće u veoma specifičnim uslovima: od zadržavajuće odbrane, uz primjenu ofenzivnih dejstava, napada na utvrđene položaje, odbrane mostobrana, borbe na planinama, oko rijeka, u šumi, najčešće u lošim meteorloškim uslovima – po kiši i magli, danju i noću, do probijanja iz okruženja bez pomoći spolja i gonjenja neprijatelja, često manevrišući po unutrašnjim operacijskim pravcima uz ogromne teškoće i patnje jedinica. Sadejstvo između brigada i bataljona uspješno se ostvarivalo. Pored pješadije, divizija je od rodova imala nešto inžinjerije i brdski artiljerijski divizion od 5 topova. S obzirom na malu vatrenu moć na pravcima gdje je dejstvovao, divizion je uspješno podržavao jedinice dok nije zakopao topove. Izuzev manjih prekida, uspješno je funkcionisala radio-veza s Vrhovnim štabom, dok su veze između Štaba divizije i brigada, kao i nižih jedinica, održavane putem kurira koji su i u teškim uslovima veoma hrabro, samoprijegorno, pronicljivo, a ponekad i začuđujuće uspješno izvršavali zadatke. Od službi su se intendantska i sanitetska, u granicama svojih mogućnosti, uspješno borile s velikim teškoćama u pogledu snabdijevanja jedinica i zbrinjavanja ranjenika, dok je obavještajna služba podbacila. Trebalo je da prođe nekoliko dana od početka ofanzive pa da se dozna s kim se divizija tuče i kakve su namjere neprijatelja.

Tokom ofanzive divizija je izdržala ogromna iskušenja u uslovima za koje je teško naći primjer u istoriji ratova. Borila se po vrletima visokih planina i savlađivala duboke riječne kanjone. Zbog izuzetnih teškoća u snabdijevanju, borci su se najčešće borili gladni, što ih je do maksimuma fizički iscrpljivalo. I kad nijesu bili u borbi ili maršu, gotovo čitav mjesec dana nijesu ušli u kuću ili pod krov da se odmore i osuše od znoja i kiše koja je tih dana skoro svakodnevno padala na području zahvaćenom operacijama, a vatre se najčešće nijesu smjele ložiti zbog dejstva neprijateljeve avijacije. I pored svih teškoća, kako pojedinci tako i čitave jedinice, ispoljili su nevjerovatnu vitalnost, masovni heroizam, besprimjernu izdržljivost, moralno-političku snagu, visoku patriotsku i revoluciornu svijest, koju su u jedinicama, pored komandi i štabova, razvijale organizacije

Komunističke partije Jugoslavije. Monolitnost i visok moral boraca, starješina i jedinica, uz njihovo neograničeno povjerenje u Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, a posebno u vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita – bili su jedan od odlučujućih činilaca za postignuti uspjeh.

U toku jednomjesečnih borbi, divizija, brigade i sve njene jedinice, štabovi, komande i svi borci stekli su, u surovoj ratnoj školi, ogromna iskustva u pogledu vođenja borbi i komandovanja jedinicama, koja će im korisno poslužiti u narednimi borbama širom ratišta. Mnoga od tih iskustava ni danas nijesu izgubila od svog značaja u pogledu njihovog izučavanja, korišćenja i primjene na savremene ratne uslove, a još su i snažno inspirativno dejstvo i za umjetničku obradu.

Prva proleterska divizija u petoj neprijateljskoj ofanzivi pretrpjela je velike gubitke u ljudstvu. U njenim jedinicama ukupno je poginulo oko 870 boraca i rukovodilaca, dok ih je znatno veći broj ranjen. Najveće gubitke imala je 1. proleterska brigada – 446 poginulih,[698] zatim 3. proleterska sandžačka – oko 300,[699] pa 3. krajiška oko 120 i brdski divizion 3 poginula. Bila je to velika cijena kojom su plaćeni postignuti uspjesi. Pored toga, divizija je u ovoj ofanzivi ostala bez 3. proleterske sandžačke brigade, koja ni poslije oporavka nije vraćena u njen sastav.

Veoma visoko priznanje jedinicama NOVJ koje su se borile u petoj neprijateljskoj ofanzivi u pogledu komandovanja, borbenog morala, discipline, taktike i korišćenja zemljišta odao je i sam neprijatelj, što se u velikoj mjeri odnosi i na 1. proletersku diviziju. Tako je general Jozef Kibler, komandant 118. lovačke divizije, sa kojom se 1. proleterska žestoko tukla na sektoru Foče i Sutjeske, u opširnom izvještaju od 16. juna 1943. godine, o borbama svoje divizije u operaciji „Švarc“, pored ostalog, napisao: „Tok borbe je pokazao da su partizanske snage pod komandom Tita strogo organizovane, vešto vođene i poseduju začuđujuće visok borbeni moral. Neprijatelj je vodio veoma pokretnu borbu, a i u odbrani bili su aktivni. Karakteristični su bili masirani udari koncentrisanim snagama na jednom mestu, po vremenu koje je pogodovalo neprijatelju (otpada avijacija!), i tamo gdje nije dosezalo dejstvo naše artiljerije. Tako je partizanima pošlo za rukom da ponovo nadoknade nestašicu u teškom naoružanju i da, koristeći mrak, maglu i kišu, idu na juriš,

[698] Miloš Vuksanović, isto, str. 246.
[699] Žarko Vidović, isto, str. 244.

borbu prsa u prsa. Pri tome su pokazali da su fanatični borci koji su malim zadovoljni, koji dobro poznaju težak planinski teren i koji se žilavo bore".[700]

Pišući o petoj neprijateljskoj ofanzivi neposredno po završetku operacije, vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito je konstatovao da će „peta neprijateljska ofanziva u proljeće i ljeto 1943. protiv naše oslobođene teritorije u Crnoj Gori i Sandžaku ući u historiju kao najslavnija epopeja naše Narodnooslobodilačke borbe" i da su se u njoj, kroz najteže i najkrvavije borbe, „slavom ovjenčale naše četiri divizije Narodnooslobodilačke vojske – Prva i Druga proleterska, Treća i Sedma udarna, i brigade – Šesta istočnobosanska i Prva majevička... Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost našeg komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njen krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visoki stepen... Moje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i politkomesarima Prve, Druge, Treće i Sedme divizije i Prve majevičke i Šeste bosanske brigade".[701]

[700] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 374-375.

[701] Zbornik, tom II, knj. 1, str. 277-282: Tito, Peta neprijateljska ofanziva, Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, juni, juli, avgust 1943. godine.

TREĆA SANDŽAČKA PROLETERSKA BRIGADA

Vladimir Knežević Vologđa, komandant

Rifat Budžević Tršo, zamjenik političkog komesara

Velimir Jakić (desno) i Mile Peruničić, komesar i zamjenik komandanta

Mrkonjić, oktobra 1942: Kuća u kojoj su četnici na prevaru pohvatali pa iskasapili i u jamu bacili prve narodne heroje iz brigade: Vologđu, Trša i Tomaša Žižića

Jesen 1942: Grupa Sandžaklija u okolini Mrkonjić Grada

Decembar 1942: Mirko Ćuković, član Politodela 3. proleterske (sandžačke), sa pionirskim odredom kojeg je organizovao u Kotor Varošu

Oktobar 1943: 4.bataljon na paradi u Pljevljima

Tomaš Žižić,
komandant 4.bataljona

Ostali na Sutjesci 13. juna 1943, brat i sestra Jakša i Jasna Ljujić, borci brigade

Referent saniteta brigade
Milena Rudić

Komandant Pljevaljskog odreda Milko Starčević i komandant bataljona proletera Danilo Jauković (desno)

Brat i sestra,
Mišo i Vera Pavićević

Tri Ljujićke:
(slijeva) Vinka, Zorka i Stana

Novi komesar i komandant brigade
Boško Đuričković (lijevo) i Velimir
Jakić

Braća Tomaševići:
(slijeva) Dušan,
Marko i Vojo

DIO VI

OFANZIVNA DEJSTVA U ISTOČNOJ BOSNI SREDINOM 1943. GODINE

Proboj preko rijeke Prače i komunikacija Sarajevo – Višegrad na prostor sjeverno od Rogatice

Prema opštem planu Vrhovnog štaba, Operativna grupa divizije je, nakon proboja iz okruženja u petoj neprijateljskoj ofanzivi, trebalo da prodre s juga dublje u istočnu Bosnu i pređe u protivofanzivu. Na širem području Jahorine nije bilo uslova, a ni potrebe za njeno duže zadržavanje, prije svega zbog daljih nasrtaja i nametanja neprijatelja, a inicijativa se nikako nije smjela ispustiti iz ruku. Trebalo se, dakle, što prije probiti preko komunikacija Sarajevo – Goražde i Sarajevo – Višegrad na sjever, gdje su postojali bolji uslovi za veći manevar i jača ofanzivna dejstva jedinica, ili na sjeverozapad – u pravcu srednje Bosne.

Sredinom juna 1943. godine na području istočne Bosne dejstvovali su: Majevički i Birčanski NOP odred, jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade i 1. i 2.vojvođanska brigada. Navedene snage uspješno su se borile protiv ustaško-domobranskih i četničkih jedinica i držale manje slobodne teritorije na području Majevice, Semberije i Birča, na kojima su djelovali i NOO kao organi nove narodne vlasti, vojno-pozadinski organi i organizacije antifašističke omladine i žena, SKOJ-a i Partije sa Oblasnim komitetom KPJ za istočnu Bosnu na čelu. Zahvaljujući antifašističkom raspoloženju dijela stanovništva, te organizacije su postojale i u više mjesta koja su živjela pod kontrolom neprijatelja i ilegalno djelovale.

Istovremeno, u srednjoj i zapadnoj Bosni dejstovale su jedinice 2. bosanskog korpusa. Protiv njegove tri divizije i više partizanskih odreda, pored ustaško-domobranskih i četničkih oružanih snaga, bile su usmjerene i dvije njemačke divizije (114. i 373), dok su se prema skromnim partizanskim snagama u istočnoj Bosni angažovale samo kvislinške vojne formacije: 2. lovačka pukovnija i Tuzlanski zdrug (brigada) 2. domobranskog zbora (korpus), 9. i 15. pukovnija i 3. satnija oklopnih vlakova (3 voza) 3. domobranskog zbora, pored dobrovoljnih domobranskih satnija, bojni i pukovnija (dombo jedinice), milicijski sastavi u više mjesta, 1. ustaški stajaći djelatni zdrug sastava osam bojnih (bataljona) – 2, 3, 21, 22, 23, 24, 28. i 29, te 19. pripremna ustaška bojna Usora i Soli i dijelovi 16. i 17. pripremne ustaške bojne Vrhbosna, zatim 4. oružnička pukovnija i dijelovi 5. oružničke pukovnije. Četničkih vojnih jedinica bilo je na Majevici,

Trebavi, Ozrenu (dobojskom), kod Olova, na Romaniji, Zvijezdi i Ozrenu (kod Sarajeva). Od viših četničkih štabova u istočnoj Bosni tada su se nalazili Istureni štab četničke Vrhovne komande s majorom Zaharijem Ostojićem i Štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu s majorom Petrom Baćevićem na čelu.

Poslije proboja glavnine preko ceste Foča – Kalinovik, Nijemci su pokušali da Operativnoj grupi sa Vrhovnim štabom na čelu spriječe proboj na sjever, preko komunikacije Goražde – Sarajevo. Taj zadatak povjeren je 369. legionarskoj diviziji. Prebacivanje njenih jedinica kamionima, a manjim dijelom i pješke, počelo je već 15. juna i nastavljeno narednog dana od Kalinovika preko Trnova i Sarajeva prema Goraždu i preko Foče i Goražda u suprotnom pravcu, te uspostavljanje posada u Trnovu, Sarajevu, Palama, Vitezu, Stambulčiću, Sjetlini, Podgrabu, Prači, Renovici, Barama, Osiječanima i Goraždu. Za zatvaranje komunikacije Kalinovik – Trnovo – Sarajevo angažovani su dijelovi 370. puka, a sa pravca Sarajevo – Goražde 369. puk i artiljerijske i prištapske jedinice divizije. Njen štab se smjestio u Sarajevu. U vezi sa tim, komanda ove divizije je u dnevnom izvještaju od 16/17. juna 1943. godine javila: „Divizija sprečava duž ceste Sarajevo – Kalinovik i Sarajevo – Goražde prodor prema s(jeveru) i z(apadu). Jaki potjerni odjeli razviđat će od ist. i juž. strane prema području Jabuke“.[702]

Iz naređenja i drugih dokumenata toga vremena, vidi se da Vrhovni štab ni Štab 1. proleterske divizije nijesu imali potpunu predstavu o neprijatelju na pravcu daljeg nastupanja, pa su podaci prikupljani u toku prodora. No i pored toga, događaji su ubrzo pokazali da je još ranija odluka Vrhovnog štaba da čitavu svoju Operativnu grupu usmjeri s Jahorine u istočnu Bosnu, bila i vojnički i politički opravdana. Iako relativno mala, ali politički i vojnički veoma značajna, u istočnoj Bosni je postojala baza narodnooslobodilačke borbe, a s obzirom na kvislinške vojne formacije, i odnos snaga je bio znatno povoljniji nego u bilo kojoj susjednoj oblasti. Nudili su se povoljni uslovi da se likvidacijom manjih neprijateljevih posada postojeća baza proširi i stvori prostranija slobodna teritorija, a prorijeđene jedinice popune borcima sa terena i formiraju nove krupnije jedinice – brigade i divizije. Posebno se računalo sa masovnijim prilivom pripadnika proleterijata, u prvom redu iz tuzlanskog industrijskog i rudarskog basena.

[702] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 381-382, i str. 383-384.

Računalo se i sa mogućnošću masovnijeg učešća u NOB-u muslimanskog i hrvatskog stanovništva i stvaranja osnova bratstva i jedinstva, poremećenog ustaškim i četničkim pokoljima, podstrekivanim od okupatora. Istočna Bosna pružala je i povoljnije uslove za ishranu i nužni predah umornih i iscrpljenih jedinica Operativne grupe, kao i za oporavak i liječenje ranjenih i bolesnih boraca. Likvidacijom niza industrijskih postrojenja i rudnika, naročito na širem području Tuzle, kao i dejstvima na komunikacijama u dolini rijeke Bosne, odnosno paralisanjem drumskog i željezničkog saobraćaja na komunikacijama Brod – Sarajevo, nanijela bi se ogromna šteta privredi okupatora i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Nova snažna baza NOB-a u istočnoj Bosni mogla je da posluži kao oslonac ne samo za nastupanje prema srednjoj i zapadnoj Bosni već i za kasniji prodor u Srbiju.

Našavši se sjeverno od ceste Foča – Kalinovik, ne želeći da ispusti inicijativu iz ruku, a polazeći od opšte direktive Vrhovnog štaba po kojoj je, kao operativna grupa sastavljena od pet brigada, dobila „zadatak izvođenja ofanzivnih operacija na terenu istočne Bosne, s tim da pri svom prelazu uništi usput željezničku prugu i objekte na pruzi Sarajevo – Višegrad“, Štab 1. proleterske divizije je samoinicijativno, još u toku pokreta prema Jahorini, vjerovatno u Jabuci uveče 14. juna, naredio da se u toku 15. juna brigade pod njegovom komandom koncentrišu na istočnim i južnim padinama Jahorine i to: 1. proleterska u rejonu Hladno brdo – Kacelj (k. 1675); 3. krajiška na prostoru Mirkovica (k. 1356) – Ukšići; 6. istočnobosanska i Majevička u predjelu oko Previle; 7. krajiška na području Kiprovice – Vlačezi – Gradac (k. 1392) i divizijska bolnica u selima Hodžići i Podhrid. Štab divizije trebalo je da se u toku noći kreće pravcem Jabuka – Hodžići – Kacelj.

Brigadama je još naređeno da se u toku pokreta i na koncentracijskom prostoru dobro obezbijede osiguravajućim dijelovima, da intendantski organi pripreme što više hrane i za rezervu, ali „organizovano i po propisima“, isključujući najenergičnije svaku samovolju i nedisciplinu pojedinaca po tim pitanjima, te da se jedinice srede i pripreme za predstojeći pokret. Ukazano je da će divizija sa koncentracijskog prostorija krenuti u tri napadne kolone i sa tri pravca prodrijeti u istočnu Bosnu. Određeno je da desnu napadnu kolonu sačinjavaju 6. istočnobosanska i Majevička brigada, koje prelaz i akciju

na pruzi vrše istočno od Renovice, a zatim prodiru prema Sokolovićima. Srednju kolonu činile su 1. proleterska i 3. krajiška, sa zadatkom da pređu prugu kod Prače, a zatim nastupaju pravcem Bogovići – Čavčevo polje – Knežina. Lijevu napadnu kolonu obrazovala je 7. krajiška brigada, s tim da prugu pređe između Sjetline i Stambulčića, a potom da nastupa preko Romanije ka Mišićima. Sa srednjom kolonom trebalo je da se kreću divizijska bolnica, hirurška ekipa i Štab divizije, koji će tom kolonom i komandovati, dok je desnom kolonom trebalo da rukovodi zajednički štab brigada.

Po završenim pripremama, brigadama je 14. juna u 22 sata naređeno da sa koncentracijskog prostorija krenu 16. juna, s tim što će same odrediti vrijeme polaska tako da bi blagovremeno stigle do pruge i u noći između 17. i 18. juna izvršile akcije na njoj, organizovano je prešle, a zatim uspostavile međusobnu vezu, kao i vezu sa Štabom divizije. Ukazano je da su pravci nastupanja „generalne direktive" i da se od njih može odstupiti ukoliko to situacija bude zahtijevala ili ako se pokaže da na susjednom bližem terenu postoje povoljniji pravci za dejstvo. Radi bolje organizacije čitavog rada i postizanja uspjeha, štabovima brigada je naređeno da, po mogućnosti, prije polaska sa koncentracijskog prostorija nastoje da stupe u lični dodir sa Štabom divizije, radi organizacije zajedničkog sastanka na kome bi se detaljno precizirali zadaci i način njihovog izvršenja. Orijentirno je bilo predviđeno da do sastanka dođe 15. juna uveče ili slijedećeg dana ujutro, u Štabu 1. proleterske brigade na brdu Kacelj (k. 1675), no ukoliko to okolnosti onemoguće, brigade su bile obavezne da u duhu dobijenog naređenja izvrše postavljeni zadatak.[703] Štab 1. proleterske divizije nastojao je da što prije sredi jedinice kojima je komandovao i detaljno organizuje dalje nastupanje ne ostavljajući ništa slučaju. Ipak, 3. i 7. krajiška brigada nešto su kasnile, pa do određenog vremena nijesu ni stigle na predviđeni koncetracijski prostor, ali to neće imati negativnog uticaja na akciju na pruzi. Štab divizije u navedenom naređenju ni jednom riječju ne spominje neprijatelja na pravcu nastupanja, jer o njemu nije ni imao podataka. Nije bilo mogućnosti, a ni potrebe da ih prikuplja i zadržava se oko toga. Žurilo mu se da se što prije prebaci preko komunikacije Sarajevo – Višegrad i izbije na povoljniji manevarski prostor, ne čekajući konkretnije zadatke od Vrhovnog štaba od onih ranije dobijenih, koji će ipak brzo stići.

[703] Isto, str. 77-79.

Nakon prelaska ceste Foča – Kalinovik, Vrhovni štab je 15. juna, pod zaštitom Pratećeg bataljona, stigao u šumu Duga njiva (k. 1256) i smjestio se u rejonu izvorišta potoka Smjeća, oko 4 km jugozapadno od sela Jabuke. Tu je odlučio da sa sve tri divizije pređe komunikaciju Goražde – Sarajevo i preduzme ofanzivne operacije u istočnoj Bosni. Zbog brzine nastupanja jedinica, Vrhovni štab ne samo što nije imao tačnih podataka o neprijatelju na pravcu daljeg prodiranja, nego nije imao ni tačnih podataka dokle su stigle sve jedinice Operativne grupe. Pa odatle 16. juna u 16.40 sati naređuje Štabu 1. proleterske divizije da mu javi „gdje je divizija", jer mu je nepoznata njena situacija, zatim ga obavještava da su mu upućene 3. i 7. krajiška brigada i naređuje da što prije izbije na liniju Grabić (k.1022) – Šešin vrh (trig. 1091) – Previla – Podgrađe – Modro Polje, izviđajući ka dolinama rijeka Osenice i Prače. Istovremeno ga je obavijestio da i 2. proleterska i 7. banijska divizija idu u istočnu Bosnu i da je naredio grupisanje njihovih brigada na prostoru: Kiprovice – Mazlina – Modro Polje – Duga njiva, s tim da 2. proleterska divizija izbije na liniju Mazlina – Pijevac – Kolakovići – Varoš, a da 7. divizija zatvori pravac Miljevina – Mrežica pozadi 2. proleterske divizije.[704]

Dan kasnije Vrhovni štab je precizirao zadatke divizijama. „Naša odluka i zapovest:", pisalo je u depeši Štabu 1. proleterske divizije, primljenoj u 16.50 sati, „Koča prelazi prugu između Renovice i Mesića, na najpogodnijem mestu, i nadire kroz međuprostor Rogatica – Ustiprača ka severu. Odmah rokirajte tamo vaše snage". Istovremeno ga je obavijestio da će 2. proleterska divizija preći prugu između Podgraba i Sjetline i nadirati preko Bogovića prema Romaniji. Objema divizijama je naređeno da prugu pređu jednovremeno, noću između 17. i 18. juna, širokim frontom na određenim sektorima.[705]

S obzirom na to da je naređeno da prugu Sarajevo – Višegrad jednovremeno s 1. proleterskom pređu 2. proleterska i 7. banijska divizija, ovom naredbom je sektor prelaska 1. proleterske divizije, u odnosu na raniju zamisao njenog štaba, znatno sužen i pomjeren prema istoku. Smatrajući da je zemljište između Mesića i Renovice, gdje je trebalo da divizija pređe prugu, teško prohodno, a uz to i znatno udaljeno od momentalne koncentracije brigada, što bi iziskivalo duže vremena za njihovo pomijeranje na određeni pravac – Štab 1. proleterske divizije predložio je Vrhovnom štabu da mu

[704] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 378-379.
[705] Isto, str. 379-380.

odobri da sa 1. proleterskom i 3. i 7. krajiškom brigadom pređe prugu u rejonu Renovice – između sela Kaljani i Dervente (kod razvaline Pavlovac), a sa 6. istočnobosanskom i Majevičkom na dijelu između Mesića i Sudića. Vrhovni štab se složio s prijedlogom i naredio mu da sa prve tri brigade po prelasku pruge krene na sjeveroistok, između Rogatice i Sokolovića prema Brložniku, oko 14 km jugoistočno od Han Pijeska.[706]

Zamisao Vrhovnog štaba bila je da 1. proleterska divizija, kao prva operativna grupa, nastupa opštim pravcem Renovica – Han Pijesak – Vlasenica – Zvornik, a 2. proleterska i 7. banijska, kao druga, zajedno sa Vrhovnim štabom i ranjenicima, pravcem Sjetlina – Romanija – Olovo – Kladanj i dalje, ka Ozrenu kod Doboja. Deseta hercegovačka brigada upućena je još 15. juna iz Varoša u pravcu Hercegovine da tamo ofanzivno dejstvuje. Vrhovni štab je namjeravao da ofanzivnim dejstvima obuhvati što veće područje, a za to mu je istočna Bosna, s obzirom na prostranstvo i relativno slabe neprijateljeve (u prvom redu kvislinške) snage, nudila povoljne uslove. „Prostor u istočnoj Bosni", javljao je Vrhovni štab depešom od 17. juna Štabu 1. proleterske divizije, „dovoljan je za daleko veće snage nego što su ove dve grupe".[707] Vrhovni štab se odlučio za ofanzivu, koja se bezbroj puta potvrdila kao najbolji način za izlazak iz teškoća, a postignuti uspjesi kao najefikasniji lijek za dobijene rane, pri čemu su one iz pete neprijateljske ofanzive bile i duboke i svježe...

U tom vremenu, kad su se prorijeđene jedinice Operativne grupe, iscrpljene jednomjesečnim borbama, napornim marševima i teškim gladovanjem, našle van neprijateljevog okruženja, počeli su se u njima, pod pritiskom tih i drugih teškoća, javljati pojedinačni slučajevi nediscipline, a naročito samovlasnog pribavljanja hrane, što je rušilo ugled narodne vojske. Tih pojava bilo je i u jedinicama 1. proleterske divizije. Uočivši ih, Štab divizije je brzo reagovao i štabovima brigada ukazao da to ne samo „ruši ugled naše vojske, već predstavlja i najozbiljniju opasnost za moral i duh jedinica i uveliko smanjuje borbenost". Istovremeno je naredio da se preduzmu „sve mere da se ovo ubuduće ne dešava, a svaki pojedini slučaj najstrože kazni". Kao preventivnu mjeru naredio je zabranu stanovanja i odmaranja jedinica u selima.[708] Ovi problemi, kao i protekle borbe i naredni zadaci, pretreseni su i na sastanku članova politodjela,

[706] Oslobodilački rat, knj. 1, drugo izdanje, str. 468.
[707] Zbornik tom II, knj. 9, str. 384.
[708] Isto, str. 77-79.

političkih komesara i partijskih rukovodilaca brigada, održanom na Hladnom brdu 15. juna, pod rukovodstvom političkog komesara divizije,[709] Filipa – Fiće Kljajića. O njima je raspravljano i u svim jedinicama, sve do četa i vodova, tako da su preduzete mjere vrlo brzo dale pozitivne rezultate. Negativne pojave suzbijene su gotovo brže nego što su se i pojavile, tim prije što se radilo samo o usamljenim i pojedinačnim slučajevima na koje se brzo zaboravilo čim su jedinice prešle preko pruge Višegrad – Sarajevo.

Na ove pojave oštro je reagovao i Vrhovni štab, nastojeći da ih u korijenu odlučno spriječi. On je 16. juna izdao dva naređenja u kojima je ukazao na potrebu organizovanog snabdijevanja i ishrane boraca u duhu propisa Vrhovnog štaba, zatim na štetnost negativnih pojava u vezi s tim i zahtijevao najstrože kazne za prekršioce. „Nažalost", pisalo je u jednom od pomenutih naređenja, „u poslednje vreme događaju se takve pojave u nekim našim jedinicama, koje su nedostojne svakog onog koji se nalazi u redovima te vojske... Stvar je ozbiljna i vrlo hitna i treba preduzeti sve mere da se te pojave spreče i u našoj vojsci uspostavi duh koji je do sada vladao. Na sreću, ove su pojave još pojedinačne, nisu masovne i njihovo širenje se može sprečiti... Svaku pojavu pljačke i nasilja ima se temeljito ispitati najhitnije i u slučaju nepobitno utvrđene krivice krivci se moraju pred strojem kazniti strijeljanjem"[710], stavljeno je u zadatak svim štabovima i komandama jedinica. Strogost predviđene kazne, razumljivo za ratne uslove, jasno govori o tome kolika se pažnja poklanjala disciplini u jedinicama i nastojalo da se očuva visoki moralni lik narodnih boraca.

Kratkotrajni boravak u šumama na padinama Jahorine dobro je došao jedinicama divizije da malo predahnu. Vrijeme je korišćeno za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, za četne konferencije i sastanke štabova bataljona i brigada – radi upoznavanja sa situacijom i analize stanja u jedinicama, kao i za upoznavanje sa novim zadacima i naređenjima Vrhovnog štaba i Štaba divizije. Ubrzano se radilo i na tome da se odjeća i obuća, koja nije skidana mjesec dana i koja je u znatnoj mjeri bila pohabana, dovede u što bolje stanje. Nastojalo se da se i naoružanje očisti, podmaže i osposobi za naredna dejstva. Štabovi i komande jedinica, kao i odgovarajući intendantski organi ulagali su ogromne napore da se borci nahrane i što prije oporave, a ranjenici i i bolesnici izliječe.

[709] AVII, NOR, k. 706A, br. reg. 1/1-10.
[710] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 380-382: Naređenje VŠ od 16. juna.

Velika pažnja poklonjena je organizacionom sređivanju jedinica i učvršćenju svjesne discipline, u prvom redu putem pojačanog partijsko-političkog rada, održavanjem kratkih konferencija, objašnjavanjem događaja, unošenjem optimizma, vedrine i borbenosti među borce. Stalno je ukazivano na potrebu budnosti, obezbjeđenja jedinica kako na maršu tako i prilikom odmaranja, a posebno od dejstva neprijateljeve avijacije, aktiviranju izviđačke službe. Posebno aktuelan problem bio je popuna jedinica starješinama namjesto onih koji su poginuli u proteklim borbama. Tako je samo iz 1. proleterske brigade poginulo 26 bolničarki, 23 desetara, 23 komandira i 17 političkih delegata vodova, 4 omladinska rukovodioca, 8 političkih komesara četa i 5 njihovih zamjenika, 2 komandanta bataljona.[711] Kadrovi se nijesu mogli dobiti niotkuda sa strane, pa je taj problem rješavan na taj način što su na upražnjena mjesta postavljani borci i niže starješine koji su se isticali, prije svega hrabrošću, moralno-političkom čvrstinom i vještinom u komandovanju.

U to vreme u nekim jedinicama su izvršene i manje promjene u organizaciji i formaciji. Tako je u 1. proleterskoj brigadi protivkolska četa preformirana u četu pratećih oruđa pri Štabu brigade, a raspolagala je sa dva minobacača od 81 mm i mitraljezom marke „breda“. Pionirski vod je – po naređenju od 15. juna – pretvoren u tehničku četu, koja je u svom sastavu imala i radionicu za opravku automatskog oružja.[712]

Za bolji i temeljitiji oporavak jedinica bilo je potrebno duže vrijeme. Ipak i kratkotrajni predah od borbi dobro je iskorišćen. Jedinice su smogle snage da brzo pređu u protivofanzivu i ne dozvole neprijatelju da im preotme inicijativu.

Pošto mu je Vrhovni štab odredio vrijeme i sektor prelaska pruge Sarajevo – Višegrad, kao i pravac daljeg nastupanja na sjeveroistok, Štab 1. proleterske divizije je u 16 sati 16. juna uputio naređenje štabovima potčinjenih brigada i njime detaljno regulisao njihov rad do pruge, na pruzi i do izbijanja na prostor između Han Pijeska i Rogatice.[713] Željezničku prugu od Sarajeva do Prače i dio ceste od Renovice do Osječana obezbjeđivali su dijelovi 369. legionarske divizije, a cestu od Osječana do Goražda borbena grupa „Anaker“ 118. lovačke divizije, koja je tu u međuvremenu stigla.[714]

[711] Miloš Vuksanović, isto, str. 246.
[712] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 84-87.
[713] Isto, str. 89-93.

Osim tih snaga, prugu Sarajevo – Višegrad obazbjeđivali su i dijelovi 9. domobranske pukovnije, a njome krstarila i dva oklopna voza.[715]

Po naređenju Štaba divizije, brigade su se, svrstane u tri napadne kolone, sa područja Jahorione pomjerile noću između 16. i 17. juna za 7 do 10 km na sjeveroistok, bliže pruzi, nastojeći da pokret ostane u tajnosti. Kao desna napadna kolona, 6. istočnobosanska i Majevička brigada zadržale su se u predjelu izvora Kiselog potoka, a 1. proleterska i 3. krajiška udarna brigada, kao srednja kolona, u rejonu Debela Međa – Bare, i to 3. krajiška na području Mravinjci (trig. 1321) – Debela Međa – Bukvica, a zapadno od nje 1. proleterska, sa Štabom divizije, divizijskom bolnicom i hirurškom ekipom, oko sela Bare i Butkovići, oka 5 do 6 km južno i jugozapadno od Renovice, dok je 7. krajiška brigada, kao lijeva napadna kolona, izbila u rejon Biljeg – Orahovica. Njemačka borbena grupa „Kuhtner", čiji su se dijelovi kao posada nalazili u selu Bare na cesti Renovica – Goražde, imala je istureno obezbjeđenje na brdu Mravinjci, ali ga je sa njega 3. krajiška lako zbacila.[716] I 7. krajiška brigada je poslije kraćeg sukoba odbacila satniju domobrana iz Orahovice na sjever prema pruzi.[717] Tako su jedinice 1. proleterske divizije zbog ovih sukoba – iako se težilo da u pomenutim rejonima ostanu 17. juna prikrivene, kako bi se postiglo iznenađenje – bile otkrivene. Pored toga, neprijatelj je osjetio i približavanje 2. proleterske divizije pruzi nešto zapadnije i, na osnovu svega, zaključio: „Izgleda da namjeravaju partizani u području Prača – Podgrab prodrijeti na s(jever)".[718]

Tokom dana brigade su se pripremale za prelazak preko pruge, prikupljale podatke o neprijatelju, izviđale zemljište na pravcima nastupanja i pripremale se za što temeljitije rušenje pruge i uništavanje postrojenja i objekata na njoj. „Za ovaj zadatak", prema naređenju Štaba divizije, trebalo je „organizovati specijalne ekipe koje će biti uposlene samo na tome zadatku. U ovoj operaciji onesposobljavanje pomenute komunikacije je jedan od najvažnijih zadataka i njegovom organizovanju i izvršenju pokloniti najveću pažnju".[719] Srednja i lijeva kolona trebalo je da na prugu izbiju oko 23 sata, dok je desna kolona o tome sama odlučivala.

---

[714] Isto, str. 381-382, 386-388 i 390-391: Dnevni izvještaji 369.legionarske divizije od 16/17. i 18/19. juna 1943.
[715] Isto, str. 551/556: Bojna relacija 3.domobranskog zbora za juni 1943.
[716] Isto, str. 386-388: Izvještaj 369.legionarske divizije od 17/18. juna 1943.
[717] Isto, str. 551/556: Bojna relacija 3.domobranskog zbora za juni 1943.
[718] Isto, str. 386-388: Izvještaj 369.legionarske divizije od 17/18. juna 1943.
[719] Isto, str. 89-93.

Uveče, kad se smrklo, brigade su krenule prema pruzi. Kao desna napadna kolona, 6. istočnobosanska i Majevička brigada imale su zadatak da prugu pređu između Mesića i Sudića, a potom predahnu na prostoru Varošište – Vragolovi, da bi slijedećeg dana, obilazeći naredne noći Rogaticu sa zapada, stigle u Osovo, oko 8 km sjeveroistočno od Rogatice. Ove dvije brigade, prije izbijanja na prugu, trebalo je da pređu cestu Goražde – Renovica. One su to pokušale kod Hranjena, gdje su se sukobile sa dijelovima borbene grupe „Anaker". I pored svih nastojanja i žestokih okršaja u kojima su imale osjetne gubitke, prelazak preko ceste te noći nije uspio. U svitanje glavnine brigada su se povukle na Oštro (trig. 1004), oko 4 km jugoistočno od Hranjena i 5 km zapadno od Goražda. U toku povlačenja od glavnine su se odvojili jedan bataljon i bolnica 6. istočnobosanske i dva bataljona Majevičke brigade i u rejonu Hadžića brda (k. 1298) priključili dijelovima 3. krajiške, koji te noći takođe nijesu uspjeli preći pomenutu cestu.

Poslije sređivanja i dogovora o pravcu pokreta, desna napadna kolona krenula je uveče 19. juna iz rejona Oštro prema istoku i u neposrednoj blizini Goražda, bez borbe, prešla cestu Goražde – Rogatica i ujutro izbila na područje Petibora (trig. 1200). Odluka da se cesta pređe u neposrednoj blizini Goražda bila je smjela i pravilna, jer njemačka posada u tom mjestu nije ni pomišljala na takvu drskost partizana, pa pomenutom dijelu ceste nije ni poklanjala pažnju. Naredne noći kolona je preko improvizovanog brvna prešla rijeku Praču i željezničku prugu kod stanice Dub, iz koje je posada pobjegla, i brigade su ujutro 21. juna stigle u selo Pljesko. Nastavljajući pokret na sjever, one su naredne noći istočno od Rogatice, u kojoj su se kao posada nalazili dijelovi 24. ustaške bojne sa jednom satnijom u Pešurićima (oko 9 km istočno od Rogatice), prešle cestu Višegrad – Rogatica i razmjestile se na prostoru Osovo – Šatorovići, oko 5 do 8 km sjeveroistočno od Rogatice.[720]

Od srednje napadne kolone, 3. krajiška udarna brigada je dobila zadatak da prugu i rijeku Praču pređe između Kaljana i Renovice i nastavi pokret u predio sjeverno od Rogatice. Krećući se iz rejona Bukvice i Debele Međe na sjeveroistok, ona je na Hadžića brdu (k. 1298 i trig. 1279) naišla na dijelove 369. legionarske divizije i poslije jednosatne borbe, zbacila ih u Bare. U daljem prodiranju uspjela je da sa tri bataljona pređe cestu Goražde – Renovica između

[720] Rudi Petrovar i Savo Trikić, isto, str. 328-331.

Bara i Vranjena i izbije na greben Pleće (k. 1164). Međutim, jedan bataljon sa brigadnom bolnicom i bataljonskim radnim vodovima u tome nijesu uspjeli, pa su se zadržali u rejonu Hadžića brda.

Nastavljajući nastupanje prema Renovici, glavnina brigade je još u toku noći stigla da napadne 2. satniju 9. domobranske pukovnije, koja se kao posada nalazila u željezničkoj stanici – radi obezbjeđenja pruge. Intervenisao je oklopni voz od željezničke stanice Prača, pošto pruga nije na vrijeme bila porušena. Voz je brzo prisiljen da se vrati nazad, a posada je u prijepodnevnim satima savladana, odnosno razbježala se na sve strane tako da je neprijateljeva komanda smatrala da je sva zarobljena (3 oficira, 11 podoficira i oko 96 domobrana),[721] a u stvari ih je oko 40 zarobljeno. Po zauzimanju Renovice glavnina brigade je, mada nije dovoljno porušila prugu i uništila stanične uređaje, produžila na sjeveroistok i izbila u rejon Sočice – Rudine, gdje je provela ostatak dana. Naredne noći prešla je cestu Rogatica – Podromanija na sektoru Brekovik (k.974) – Srednica (k.952) i 20. juna stigla na prostor Zakomo – Kalimanići, sjeverno od Rogatice.

Bataljon 3. krajiške, sa brigadnom bolnicom i bataljonskim radnim vodovima, pošto nije uspio da se prebaci preko ceste Goražde – Renovica i kako se glavnina desne napadne kolone povukla od Hranjena, napadnut je 18. juna sa tog pravca na Hadžića brdu – vjerovatno od dijelova borbene grupe „Anaker". Bataljonu Krajišnika su se pridružili bataljon i bolnica 6. istočnobosanske i dva bataljona Majevičke brigade. Te snage, ostavši same na terenu južno od pruge, vodile su skoro čitav dan borbu sa neprijateljem i postepeno se povlačile na zapad, sve do područja Crni vrh (trig. 1408) – Krnja jela, oko 5 km južno od mjesta Prača. U tim borbama imale su osjetne gubitke, naročito od neprijateljeve avijacije. Odvojivši se od neprijatelja, one su, u noći između 18. i 19. juna, bez borbe prešle prugu zapadno od Renovice i produžile u sastav svojih brigada.[722]

Nastupajući iz rejona Bare – Butkovići, 1. proleterska brigada je, zajedno sa divizijskom bolnicom, hirurškom ekipom i Štabom divizije, prešla prugu, kako joj je bilo i naređeno, pored same Renovice sa zapadne strane – bez većih teškoća. Izvjesne smetnje pričinjavalo joj je nekoliko tenkova i oklopni voz koji je žurio u pomoć napadnutoj posadi u Renovici. U povratku, pošto je pruga bila prekinuta, u pomoć ovom vozu koji je pripadao oružanim snagama

[721] Zbornik, tom IV, str. 499-501: Dnevni izvještaj 3.domobranskog zbora od 19. juna.
[722] Savo O. Trikić, isto, str. 152-154.

NDH, pritekao je, stižući od Prače, njemački oklopni voz sa radnicima, koji su opravili prugu. Tako su se oba voza povukla u Praču. Od mitraljeske i artiljerijske vatre iz vozova poginula su 3 borca i jedan komandir čete. Vozovi su se kretali bez pratnje pješadije. Neprijatelj nije mogao na drugi način ni sa koje strane da interveniše, jer mu je posadu u Renovici napadala 3. krajiška brigada, a posade u Prači, Podgrabu i Sjetlini bile su angažovane u borbama sa djelovima 2. proleterske i 7. banijske divizije koje su na njihovom sektoru prelazile prugu.

Po prelasku pruge 1. proleterska brigada je, preko Donje i Gornje Vinče, stigla u predio Prevrat (k. 1001) – Osoje, odakle je naredne noći krenula na sjeverozapad, prešla cestu Rogatica – Podromanija kod Hana Stijenica i 20. juna razmjestila se na širokom prostoru Rakitnica – Vjetrenik – Džindići – Dolovi – Sokolovići.[723] Divizijska bolnica smjestila se u selu Džindići.

Na lijevom krilu divizije, kao lijeva napadna kolona, 7. krajiška brigada krenula je iz rejona Biljeg – Orahovica i kod sela Podgrab, sa istočne strane od razvaline Pavlovac, prešla prugu ometana od pomenuta dva oklopna voza i nekoliko tenkova, ali bez pješadije, što joj nije pričinilo veće teškoće. Međutim, ni do toga ne bi došlo da je, kako joj je bilo naređeno, porušila prugu i cestu između razvaline Pavlovac i sela Dervente, niti bi oklopni vozovi mogli da stignu do Renovice i vrate se u Praču. Bez zadržavanja na pruzi, brigada je preko Šajnovića nastavila pokret na sjever i 18. juna predanila na prostoru Ozerkovići – Ponor – Vijenac (trig. 1025). Naredne noći prešla je cestu Rogatica – Podromanija u rejonu Debelo brdo (k. 908) – Vitanj (trig. 1087) i sljedećeg dana se razmjestila na prostoru Sijerci – Smrtići – Poriževići, obezbijedivši se od Sokolca u kome se nalazio Stožer 1. ustaškog zdruga sa ojačanom 22. ustaškom bojnom. Brigada je, po naređenju, pristupila i kontroli ceste Sokolac – Han Pijesak, osloncem na planinu Kopito.

Izbijanjem 1. proleterske divizije sa pet brigada na prostor između Rogatice, planine Devetak i Sokolac, a 2. proleterske i 7. banijske udarne divizije sa Vrhovnim štabom na područje Romanije – Operativna grupa divizija duboko je sa juga zakoračila u istočnu Bosnu. Pokušaj udruženih njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica da je zaustave u dolini Prače i onemoguće joj proboj preko komunikacija Sarajevo – Višegrad nije uspio. Neprijateljeva

[723] Isto, str. 109-112.

propaganda i procjena njemačkih komandi da su partizanske snage u prošloj ofanzivi razbijene u Crnoj Gori i da njihovi ostaci za duže vrijeme neće biti u stanju da preduzmu neku ozbiljniju akciju – demantovane su na uvjerljiv način.

Operativna grupa, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, još jednom je pokazala da je sposobnija, efikasnija i brža od neprijatelja u izvođenju manevara. Preimućstvo partizanskog nad neprijateljskim komandovanjem ponovo je potvrđeno na bojnom polju. Između njemačkih i ustaških komandi počelo je uzajamno optuživanje: ko je kriv za neuspjeh u petoj ofanzivi i za prodor Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu. Zapovjedništvo 3. domobranskog zbora, prema naređenju Komande 369. legionarske divizije bilo je prisiljeno da 17. juna prekine lokalnu ofanzivu na partizanske snage na području Šekovića (pothvat „Šekovići"). Slijedećeg dana naređeno je da se sve manje posade povuku u veća mjesta i u njima obrazuju garnizoni jačine bataljona. I pored neospornog uspjeha, stiče se utisak da se 1.proleterska divizija mogla duže zadržati u dolini Prače i temeljnije porušiti prugu i uništiti objekte na njoj. Čak ni željeznička stanica Renovica nije zapaljena. Nikako se nije smjelo dozvoliti da oklopni voz sam patrolira prugom od Prače do Renovice i da mu drugi oklopni voz pritekne u pomoć i sa radnicima opravlja prugu u toku akcije. Istina, brigade nijesu raspolagale eksplozivom niti, pak, alatom za rušenje, ali se i priručnim sredstvima moglo učiniti više da se napadaču nije žurilo da što prije napusti dolinu Prače. A manja oštećenja neprijatelj je lako otklonio i ponovo brzo uspostavio saobraćaj na pruzi.

Na prostoru sjeverno od Rogatice planom je bilo predviđeno da se 1. proleterska divizija zadrži 2 do 3 dana i da se to vrijeme iskoristi za sređivanje i odmor jedinica kako bi se osposobile za predstojeće zadatke. Prije svega, posebna pažnja je poklonjena dobroj ishrani boraca u duhu propisa Vrhovnog štaba. Aktiviran je partijsko-politički rad usmjeren na upoznavanje boraca sa situacijom u istočnoj Bosni i šire, kao i sa perspektivom daljeg razvoja narodno-oslobodilačke borbe u tim krajevima i u cijeloj zemlji. Nastavljeno je i sa popunjavanjem upražnjenih rukovodećih mjesta. Organizo vano i intenzivno se pristupilo prikupljanju obavještajnih podataka o neprijatelju u širem rejonu. Obavještajni centar divizije nastavio je sa izdavanjem „Obavještajnog biltena" (izdati su brojevi 6 i 7 – ovaj

posljednji 22. juna). Velika pažnja poklonjena je i spoljašnjem izgledu boraca – šišanju, brijanju, krpljenju odijela i obuće, kao i dotjerivanju oružja. Od svih starješina – vojnih i političkih, partijskih i skojevskih rukovodilaca, zahtijevan je „neumoran, naprekidan rad, pun odgovornosti i samopregora" da bi se jedinice osposobile i iskoristile neprijateljeve slabosti zarad novih uspjeha. „Nalazimo se na sektoru", pisao je 20. juna Štab 1. proleterske brigade a to se odnosi i na sve jedinice divizije, „odakle ćemo uskoro početi sa širim ofanzivnim akcijama u cilju stvaranja nove slobodne teritorije... neprijateljske snage su male i ne smemo neprijatelju dati mogućnosti za koncentraciju i organizovanje jačeg otpora".[724]

Povoljna okolnost za Operativnu grupu divizija bila je i u tome što su Nijemci u to vrijeme veću pažnju obratili na 5. krajišku diviziju, koja je dejstvovala na komunikacijama Sarajevo – Zenica u dolini rijeke Bosne. Ona je, prema naređenju Vrhovnog štaba od 5. juna, trebalo da izbije na područje Trnova i Kalinovika i spolja pomogne proboje Operativne grupe preko Sutjeske i Zelengore, ali u tome nije uspjela. Ona je 17. juna zauzela Fojnicu i Kreševo i usmjerila dejstva prema rijeci Bosni baš u vrijeme kada je Operativna grupa prelazila Praču. Da bi obezbijedili pomenute komunikacije, Nijemci su prema 5. diviziji usmjerili dijelove 373. legionarske divizije, a ne prema Operativnoj grupi, što se pozitivno odrazilo na njena dejstva.

Oslobođenje Han – Pijeska, Srebrenice, Bratunca, Vlasenice i Drinjače

Odmor i oporavak 1. proleterske divizije, iako je bio nužan, nije smio da bude dug – zbog brzog razvoja događaja. Zbunjenim ustaško-domobranskim snagama u istočnoj Bosni nije se smjelo dozvoliti da se organizuju za jači otpor. Vrhovni štab je postepeno pomijerao diviziju na sjeveroistok, bliže budućim objektima napada, upoznavajući je istovremeno sa situacijom i narednim zadacima. On je Štabu divizije 20. juna naredio da se sa svim brigadama pomjeri na sjeveroistok, na prostor Srebrenica – Drinjača – Vlasenica,[725] ali mu je dva dana kasnije javio da ih i dalje odmara i učvršćuje, obavijestivši istovremeno: da se sa 2. proleterskom divizijom nalazi na

[724] Isto, str. 109-112.
[725] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 408: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 20. juna primljena u 16.50 sati.

prostoru Šahbegovići – Knežina; da će se na području Olova odmoriti par dana i tu odrediti dalje zadatke za obe divizije. Obavijestio ga je i o tome da su u istočnu Bosnu pristigli i dijelovi 3. udarne divizije razbi-jene na Sutjesci.[726] Posebnom depešom, toga dana, naredio mu je da ispita situaciju s one strane Drine i mogućnost prebacivanja snaga tamo, kao i da poruši prugu Han-Pijesak – Olovo.[727]

U tom periodu vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, posebnu pažnju poklonio je pitanjima ishrane boraca – kako u odnosu na količinu i kvalitet tako, čak prije svega, u odnosu na organizovano prikupljanje namirnica. Zbog višemjesečne slabe i neuredne ishrane u pasivnim krajevima Hercegovine i Crne Gore, naročito za vrijeme bitaka na Neretvi i Sutjesci, poslije proboja u istočnu Bosnu počeli su se javljati slučajevi nediscipline i samovoljnog pribavljanja hrane s jedne, i nepostojanje na novom terenu NOO i vojno-pozadinskih organa preko kojih bi se organizovano prikupljale namirnice, s druge strane. Zato je Tito 21. juna donio odluku da se pri štabovima divizija i brigada postave povjerenici (instruktori) Vrhovnog štaba „za regulisanje pitanja ishrane i snabdevanja Narodnooslobodilačke vojske". Zadatak povjerenika je, pored ostalog, bio „da pod svaku cenu spreče nepravilno pribavljanje hrane kao i svaki samovoljni pojedinačni pokušaj nabavke hrane i ostalih potreba".[728] Svaki povjerenik dobijao je od Vrhovnog štaba punomoć za svoj rad koju je lično potpisivao Tito. Za povjerenike su određivani iskusni rukovodioci, među kojima je bilo i članova AVNOJ-a. Odluka je brzo sprovedena i u 1. proleterskoj diviziji.

Na osnovu naređenja i obavještenja dobijenih od Vrhovnog Štaba, Štab 1. proleterske divizije uputio je poslije podne 22. juna naređenje štabovima brigada kojim ih je upoznao sa situacijom, zadatkom divizije i svake brigade ponaosob. Radi upoznavanja s rasporedom neprijatelja, brigadama su dostavljeni obavještajni bilteni br. 6 i 7 Obavještajnog centra divizije u kojima podaci o neprijatelju nijesu bili potpuni i tačni, što je i razumljivo jer se za tako kratko vrijeme nijesu mogli ni prikupiti niti provjeriti.[729] Brigade su upoznate i sa zadacima 2. i 7. divizije, kao i dijelova 3. divizije, zatim sa podatkom da na području Šekovića i Majevice dejstvuju mjesne partizanske jedinice i dvije vojvođanske brigade.

---

[726] Isto, str. 408: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 22. juna primljena u 11.50 sati.
[727] Isto, str. 411: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 22. juna u 16.50 sati.
[728] ISto, str. 407.
[729] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 126-128.

Zadatak divizije, kako ga je formulisao njen štab, bio je: „Postavljanje na prostoriju između Drine i komunikacije Han-Pijesak – Vlasenica – Drinjača; sa ove prostorije preduzeće se ofanzivne operacije u sklopu opšteg plana operacija u istočnoj Bosni od strane glavnine naše vojske“. Radi izbijanja na određeni prostor i stvaranja uslova za ofanzivne operacije, bilo je potrebno da brigade izvrše pokret i izbiju „do linije Javor pl. – Ravno – Crni potok i sa te prostorije preduzeti izviđanje ka sjeveru i pripremiti likvidaciju Han-Pijeska; likvidirati neprijateljski garnizon u Han-Pijesku; izbiti na cijelu određenu prostoriju sa koje – prema opštem planu – produžiti sa daljim ofanzivnim operacijama“.[730] Pokret na novi prostor trebalo je izvršiti u toku naredna dva dana i on je za svaku brigadu detaljno regulisan pomenutim naređenjem. Početak pokreta određen je za 2 sata 23. juna, a za sljedeći dan – u ponoć naredne noći. Usput je trebalo razbiti ustaške i četničke snage ako se na njih naiđe.

Nastupajući na desnom krilu divizije iz rejona Osovo – Štarovići, 6. istočnobosanska i Majevička brigada stigle su prvog dana marša preko Borika u Žepe, na prostor Gođenje – Mandre – Borovac – Mislovo. Sljedećeg dana su nastavile pokret sjeverno od planine Javor prema Han Pljesku i 25. juna poslije manjih usputnih sukoba sa ustaškom milicijom i četnicima, stigle u Kraljevo Polje, oko 3 km sjeverno od Han-Pijeska, koji je već bila zauzela 1. proleterska brigada.

Treća krajiška udarna brigada krenula je iz rejona Rađevići – Grbići – Kalimanići i maršujući u bataljonskim kolonama između planina Bokšanice i Devetaka, i pošto je uz put razbila nekoliko grupa muslimanske ustaške milicije – razmjestila se u toku dana na prostor Žepa – Purtići – Vrelo – Vratar. Marš nije bio dug, a ni naporan. Narednog dana, 24. juna, pomjerila se ka planini Javoru, na područje Podžeplje – Plane – Brložnik, odakle je preduzela izviđanje prema Srebrenici i Milićima.

Prvog dana marša 1. proleterska brigada je iz rejona Sokolovići – Vjetrenik – Rakitnica preko Devetaka izbila na njegove sjeverne padine na prostor Brestovače – Džimrije – Kram, a slijedećeg dana u Crnu Rijeku – Mekote – Kusače nadomak Han-Pijeska, sa zadatkom da pripremi napad na njegovu posadu i zajedno sa 7. krajiškom brigadom, oslobodi mjesto. Štab divizije najavio je da će za napad na Han-Pijesak izdati posebnu zapovijest

[730] Isto, str. 129-133: naređenje Štaba 1.proleterske divizije brigadama od 22. juna u 17 sati.

čim dobije podatke o neprijatelju i prijedloge od štabova 1. proleterske i 7. krajiške brigade – ukazujući istovremeno na potrebu da se akcija izvede što prije.

Dok se 1. proleterska brigada približavala Han-Pijesku, došlo je pred veče 24. juna do sukoba njenih patrola sa dijelovima 28. ustaške bojne koja se kao posada nalazila u Han-Pijesku. Ustaše su se brzo povukle u mjesto u namjeri da ga uporno brane. Dijelovi brigade, najprije jedan a zatim još jedan bataljon, prešli su u napad iz pokreta. Neprijatelj je snažnom vatrom iz ranije izgrađenih bunkera i rovova na prilazima samom mjestu pokušao da zaustavi napadače, ali čim je osjetio da ga ovi obuhvataju s istoka u panici je napustio mjesto i, pod zaštitom noći, povukao se kroz šumu prema Vlasenici, u koju je stiglo oko 100 ustaša. Koliko se ustašama žurilo vidi se i po tome što su ostavili nedirnutu telefonsku centralu i pripremljenu hranu, pored magacina punog brašna, makarona, marmelade, ulja i drugih namirnica. Zaplijenjena je i veća količina oružja i municije.[731] Tako je Han-Pijesak zauzet ranije nego je planirano i prije nego je pristigla glavnina brigade, koja je, kad je stigla, dijelom snaga produžila kroz mjesto i u jutro 25. juna izbila na Ploču, odakle su ustaše takođe pobjegle prema Vlasenici. Komandant 369. legionarske divizije je, u dnevnom izvještaju od 25/26. juna 1943. godine pretpostavljenoj komandi kratko javio: „Partizani su zauzeli Han-pijesak. XXVIII ustaška bojna je uništena“.[732] Slično je, u dnevnom izvještaju od 26. juna 1943. godine, javio i komandant 3. domobranskog zbora: „Dne 25. VI neprijatelj je zauzeo Han-Pijesak. Posada (XXVIII ust. bojna) je razbijena i raspršena. Svega 30 momaka ove bojne spasilo se i probilo do Vlasenice, a za sudbinu ostalih se do sada ne zna“.[733]

Na lijevom krilu divizije, 7. krajiška brigada se 23. juna sa područja Glasinca pomjerila malo na sjever u rejon Kram – Žlijebovi – Margetići, presjekla cestu Han-Pijesak – Sokolac i orijentisala se prema neprijatelju u Sokolcu. U tom rejonu ostala je i narednog dana, odbijajući dvije satnije ustaša iz Sokolca. Trebalo je da kontroliše pravac Sokolac – Rogatica i da se pripremi da dijelom snaga učestvuje u napadu na Han-Pijesak, ali je to otpalo poslije uspjeha 1. proleterske brigade, pa je svu pažnju usmjerila prema Sokolcu.

---

[731] Zbornik sjećanja Prva proleterska, 2, str. 405-408.
[732] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 419-420.
[733] Isto, str. 521-522.

Zajedno sa 1. proleterskom brigadom, pravcem Džimrije – Kusače, kretali su se i Štab divizije, hirurška ekipa i divizijska bolnica. U pogledu ranjenika, bolesnika i iznemoglih iz divizijske bolnice i brigadnih ambulanti, za čije je liječenje i oporavak bilo potrebno duže vrijeme, na prijedlog rukovodilaca NOP-a iz istočne Bosne je odlučeno da se po zauzimanju Han-Pijeska, sa 6. istočnobosanskom i Majevičkom brigadom, kao i zbjegovi naroda pri brigadama, upute na područje Šekovića, Majevice i Semberije – na liječenje i oporavak. Prije odlaska na novi sektor trebalo je da Majevička brigada preda radio-stanicu Štabu 3. krajiške udarne brigade, zajedno sa šifrom i planom radio-veze, radi održavanja veze sa Štabom divizije.

Pomenutim naređenjem od 22. juna Štab divizije je ukazao štabovima brigada da će po zauzimanju Han-Pijeska glavnina divizije vjerovatno biti orijentisana prema Vlasenici, a da će 3.krajiška nastaviti nadiranje na sjever radi izbijanja sjeverno od linije Srebrenica – Milići; ispitivanja uslova za zauzimanje Srebrenice sa okolnim uporištima; vršenja kontrole terena prema Drini; ispitivanja situacije preko Drine i mogućnosti prebacivanja snaga tamo.[734]

Kako je i najavio, Vrhovni štab je ujutro 24. juna uputio direktivu Štabu 1. proleterske divizije za dalji rad i upoznao ga sa situacijom u širem rejonu, osim ostalog da je grupa pod komandom Peka Dapčevića (2. proleterska i 7. banijska divizija) dobila zadatak da zauzme Olovo i Kladanj, a zatim prodre na sjever u međuprostor između Tuzle i rijeke Bosne, hvatajući se Ozrena i Trebave, odakle će se, kad to situacija bude zahtijevala i kad se jedinice dobro odmore i nahrane, vjerovatno prebaciti u srednju Bosnu. U to vreme 5. krajiška divizija bila je u pokretu preko Kreševa i Fojnice prema istočnoj Bosni, dok su snage 2. bosanskog korpusa dobile zadatak da od Kotor-Varoša i Prnjavora, u slučaju intervencije neprijatelja iz Teslića, Maglaja i Doboja ka istočnoj Bosni, vrše pritisak na prugu Sarajevo – Brod.

Štabu 1. proleterske divizije naređeno je: „Vi treba da se sa vašim snagama nađete na prostoru: reka Drinjača – Šekovići – Vlasenica – Pijesak – Kraljeva gora – Srebrenica – Drina, s tim da uhvatite vezu sa našim jedinicama na Majevici... Vi trebate što pre saznati situaciju sa one strane Drine – u Šumadiji. Trebate uspostaviti vezu sa našim tamošnjim jedinicama... Ispitajte mogućnosti za prebacivanje (preko) Drine naših snaga – većih jedinica“. Štabu divizije još je naređeno da 3. i 7. krajišku brigadu uputi na prostor Šekovići –

[734] Isto, kao pod 29.

Vlasenica, radi ulaska u sastav 2. proleterske divizije (Pekove grupe), a da će u sastav 1. proleterske divizije stići 2. proleterska brigada, zatim da se pod njegovu komandu stavljaju 1. i 2. vojvođanska brigada... „Vaša grupa ostaje do daljeg naređenja u istočnoj Bosni... Nastojte da što bolje odmorite i nahranite vaše jedinice i da ih što pre usposobite za nove zadatke. Obezbediti borcima hljeba".[735]

Pisana direktiva je Štabu 1. proleterske divizije upućena kurirom da se na nju ne bi čekalo. Vrhovni štab mu je, gotovo istovremeno kad ju je uputio, depešom naredio da zauzme Han-Pijesak (tada mu se divizija približavala), te sa vojvođanskim brigadama Vlasenicu i to jednovremeno.[736] Novom depešom diviziji je naređeno da po zauzimanju Han-Pijeska hitno uputi 3. i 7. krajišku brigadu pravcem Han-Pijesak – Milin-planina – Klještani – Tupanari – Đedina – Omazića, s tim da se zadrže na prostoru Omazići – Rupnik – Banovići – Crivice i stave pod komandu Peka Dapčevića, a da će mu, po zauzimanju Olova, odmah i najkraćim putem biti upućena 2. proleterska brigada ka Han-Pijesku.[737]

Vrhovni komandant je posebno brinuo o jedinicama pod njegovom direktnom komandom koje su se, iscrpljene i prorijeđene u petoj neprijateljskoj ofanzivi, probile u istočnu Bosnu. Nastojeći da se što prije oporave, obazrivo i planski ih je usmjeravao, vodeći računa o njihovim mogućnostima i snazi neprijateljskih jedinica. No i one su – ne čekajući direktive i ne ispuštajući inicijativu –samoinicijativno preduzimale akcije u duhu opštih direktiva za dejstva u istočnoj Bosni. Štab 1. proleterske divizije uspostavio je čvršću vezu sa 1. i 2. vojvođanskom brigadom, koje su noću između 23. i 24. juna bez uspjeha napadale na Vlasenicu, i stavio ih pod svoju komandu. Iste noći kad je 1. proleterska brigada zauzela Han-Pijesak, on je 3. krajišku udarnu brigadu iz rejona Poddžeplje – Plane – Brložnik uputio preko planine Ravno na sektor Srebrenica – Pomol, sa zadatkom da naredne noći zauzme Srebrenicu iako to nije bilo naređeno od strane Vrhovnog štaba.

Treća krajiška udarna brigada je 25. juna stigla u sela Nuriće, Štedro i Bešiće, oko 15 km zapadno od Srebrenice. Poslije kraćeg odmora, Štab brigade je, uputivši ispred sebe izviđačke patrole, sa glavninom krenuo prema Srebrenici u kojoj se kao posada nalazila

[735] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 414-416: Direktiva VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 24. juna u 6 sati.
[736] Isto, str. 416: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 24. juna, primljena u 6.10 sati.
[737] Isto, str. 417: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 24. juna u 16.50 sati.

29. ustaška bojna, koja je prije par dana izvršila pokolj nad srpskim životom i nekim muslimanima u tom mijestu i okolini, sa manjim brojem oružnika (žandara) i muslimanske milicije. Međutim, zbog ugroženosti Vlasenice, po naređenju komandanta 3. domobranskog zbora toga dana su se 21. ustaška bojna iz Skelana i 29. ustaška bojna iz Srebrenice prebacile u Drinjaču i odande su upućene u Vlasenicu, radi pojačanja njene posade.[738] Kad su Krajišnici predveče toga dana upali u Srebrenicu, u njoj nije bilo ustaša, a muslimanska milicija i oružnici su pobjegli ne pruživši otpor. Narednog dana dva bataljona su ušla u napušteni Bratunac i izbila na Drinu. Nakon toga brigada se razmjestila u rejonu Srebrenica – Bratunac.

Dok je 3. krajiška nastupala prema Srebrenici i Bratuncu, Štab 1. proleterske divizije pripremao je napad na Vlasenicu, a neprijatelj njenu odbranu. Njenu posadu sačinjavali su: 3. ustaška bojna, dijelovi 28. ustaške bojne koji su se povukli iz Han-Pijeska (21. i 29. ustaška bojna upućena iz Drinjače nijesu stigle jer su zadržane na rijeci Drinjači), zatim ojačana 2. bojna 15. domobranske pukovnije, domdobojna i oko 40 oružnika – svega ukupno oko 2.000 neprijateljskih vojnika, naoružanih, pored većeg broja mitraljeza i puškomitraljeza, sa četiri minobacača i brdskim topom.[739] Na pojedinim pravcima oko mjesta su bili iskopani rovovi i izgrađeni bunkeri. Posada je u toku dana vazdušnim putem snabdjevena većom količinom hrane i municije.[740] Odbranom je komandovao komandant 15. pješačke pukovnije, pukovnik Josip Kopačin.

Štab 1. proleterske divizije je doznao, putem obavještajne službe, da je posada Vlasenice jačine oko 2.000 vojnika, ali nije znao sastav. Pored naređenja Vrhovnog štaba i Štab 1. proleterske brigade mu je predložio da je ona napadne 25. juna u 22 sata s juga pravcima prema Kiku, koti 662 i Orlovači, sa čime se Štab divizije složio i naredio 1. i 2. vojvođanskoj brigadi da, uz obezbjeđenje od Zvornika, napadom sa sjevera između potoka Sušica i Tabahana, s težištem na pravcu Nezirovići – selo Drum – crkva u Vlasenici, potpomognu napad 1. proleterske brigade.[741]

---

[738] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 515-516: Dnevni izvještaj komandanta 3.domobranskog zbora od 25. juna, i Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 818-829: Podhvatno izvješće za lipanj Stožera 1.stajaćeg djelatnog zdruga Glavnom stožeru oružanih snaga NDH od 3. avgusta.

[739] Isto, str. 528-531 i 540-541: Dnevni izvještaji komandanta 3.domobranskog zbora za 27. i 28. jun, i str. 561-563: Izvještaj Zapovjedničtva oružničkog voda Vlasenica Zapovjedničtvu 5.oružničke pukovnije od 5. juna.

[740] Isto, str. 521-522: Dnevni izvještaj komandanta 3.domobranskog zbora od 26. juna.

[741] Isto, str. 170-172: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1. i 2.vojvođanske brigade od 25. juna u 14 sati.

U slučaju da napad ne uspije bilo je riješeno da se ponovi naredne noći sa početkom u 20 sati, kako bi se Vlasenica ipak zauzela. Za ponovni napad bilo je predviđeno da se angažuje i 7. krajiška brigada. Polazilo se od toga da bi zauzimanje Vlasenice i razbijanje njene jake posade bilo od ogromnog vojnog i političkog značaja poslije pete neprijateljske ofanzive, jer bi se time demantovala neprijateljeva propaganda o uništenju partizanskih jedinica u pomenutoj ofanzivi, dok bi plijen u naoružanju i municiji i te kako dobro došao. Štab divizije u to vrijeme imao je pod svojom komandom sedam brigada. Bila je to snažna operativna grupa sposobna i za veće ofanzivne zahvate.

Štab 1. proleterske divizije uputio je u 17.30 sati 25. juna naređenje svim potčinjenim jedinicama i njima regulisao rad ne samo 1. proleterske, 7. krajiške, 1. i 2. vojvođanske brigade u eventualnom ponovnom napadu, već postupke i ostale tri brigade. Šestoj istočnobosanskoj brigadi naredio je da odmah smijeni 7. krajišku brigadu na prostoru Debela Međa – Kram – Žljebovi – Margetići, zatvori pravac od Sokolca prema sjeveru, ostavi manju posadu u Han-Pijesku i uspostavi vezu prema zapadu sa grupom Peka Dapčevića. Čim bude smijenjena, 7. krajiška brigada dobila je zadatak da ubrzanim maršem krene prema Vlasenici na prostor Zaklopača – Ploča, kako bi na vrijeme stigla da učestvuje u eventualnom napadu i da uspostavi vezu s 3. krajiškom udarnom brigadom. Treća krajiška brigada, koja je dejstvovala na zasebnom pravcu, trebalo je da zauzme Srebrenicu, što je ona i uradila. Hirurška ekipa imala se postaviti na pravcu napada 1. proleterske brigade. Štab divizije, koji se nalazio kod sela Buljevina, planirao je da se kreće prema Zalukoviku kako bi jedinice i s njim što češće održavale vezu, a obavezno jedanput dnevno.

Štab divizije je 25. juna u 17.30 sati naredio da se 1. proleterska brigada razmjesti na prostor Nova Kasaba – Zalukovik, orijentisana prema Drinjači i Zvorniku, a 7. krajiška brigada na prostoru Milići – Zaklopača, dok su vojvođanske brigade dobile zadatak da ostave jedan bataljon u Vlasenici radi održavanja reda i organizacije evakuacije plijena, a svi ostali njihovi dijelovi da se razmjeste izvan grada. Svim jedinicama skrenuta je pažnja na maskiranje i preduzimanje mjera potivvazdušne zaštite.[742]

Napad na Vlasenicu, međutim, nije tekao onako kako je bilo planirano. Zbog nesigurnih i neprijateljski raspoloženih vodiča 1.

[742] Isto, str. 172-174.

proleterska brigada je zakasnila tako da je napad počeo nešto poslije pola noći. Izostao je i napad 1. i 2. vojvođanske brigade, vjerovatno zbog nesporazuma izazvanog naređenjem Štaba 1. proleterske divizije od 25. juna svim brigadama, u kom im je greškom naređeno da u napad krenu uveče 26. juna a ne noć ranije,[743] što je svakako otežalo zadatak 1. proleterskoj brigadi. Ona je u napad na najznačajnije objekte u sistemu odbrane neprijatelja – Orlovaču i Kik – uputila po dva bataljona, a jedan je zadržala u rezervi. Neprijatelj je pružio jak otpor, a kako je izostao napad Vojvođana, čitava pažnja branilaca bila je usmjerena prema 1. proleterskoj brigadi. Teškoće su bile i u tome što nije raspolagala nikakvim težim naoružanjem potrebnim za lakše zauzimanje naseljenih mjesta. Raspolažući velikim količinama municije, neprijatelj se uspješno branio sve do pred svitanje novog dana, priželjkujući da se partizani tada povuku neostvarenih želja. Međutim, Štab brigade je tada uveo u napad bataljon iz rezerve na pravcu između Orlovače i Kika, a i ostali bataljoni pojačali su pritisak, prešli na juriš i kao lavina se sručili u grad pri čemu su značajnu ulogu odigrali bombaši. Neprijatelj je bio iznenađen silinom udara. Odbrana je brzo popustila i među braniocima je, zbog velikih gubitaka, došlo do rasula. Spasavao se kako je ko mogao – uglavnom bježeći prema Drinjači i Zvorniku. Na tom pravcu već poraženog neprijatelja sačekali su dijelovi 1. i 2. vojvođanske brigade u zasjedi i nanijeli mu nove gubitke. Oko 6 sati 26. juna prestao je svaki otpor neprijatelja u gradu.[744] Prva proleterska brigada izvojevala je značajnu pobjedu nad brojno jačim neprijateljem zahvaljujući vještini u komandovanju jedinicama, dobrom sadejstvu između bataljona, a iznad svega bombašima, hrabrosti i upornosti svih boraca da izvrše dobijeni zadatak.

Težak poraz u Vlasenici nije mogao a da ne prizna i sam neprijatelj. Tako je komandant 3. domobranskog zbora u Općoj bojnoj relaciji za lipanj 1943, pored ostalog, napisao da je Tito za kratko vrijeme „sa svojim brigadama u teškim borbama zauzeo više mjesta i, konačno 26. lipnja Vlasenicu, u kojoj je razbio našu jaku posadu i nanio joj vrlo teške gubitke. U borbi je poginuo i zapovjednik posade pukovnik Kopačin (nije poginuo već zarobljen – T.R), nekoliko domobranskih i ustaških časnika, te veći broj domobrana i ustaša. Od dvije ustaške bojne u Vlasenici svega se je spasilo oko 440 ustaša, koji

[743] Isto, str. 170-172: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima 1. i 2.vojvođanske brigade od 25. juna u 14 sati.
[744] Isto, str. 551-555.

su izbjegli u Zvornik. Od pripadnika 2. bojne 15. p.p. spasilo se 239 domobrana". Prva proleterska brigada izgubila je svega 4 borca.[745] Zaplijenila je znatne količine oružja i municije, što joj je dobro došlo da pojača udarnu i vatrenu moć. Zaplijenjene su i znatne količine razne opreme i namirnica. Život u gradu počeo je brzo da se normalizuje. Uspjeh 1. proleterske brigade snažno je odjeknuo ne samo u istočnoj Bosni već i znatno šire.

Po zauzimanju Vlasenice Štab 1. proleterske divizije zadržao je 6. istočnobosansku brigadu prema Sokolcu, gdje je smijenila 7. krajišku brigadu sa zadatkom zatvaranja pravca Sokolac – Han-Pijesak i kontrole područja planine Devetaka i Sokolovića – radi onemogućavanja djelovanja četničkih grupa koje su se tamo pojavile. Prvoj vojvođanskoj brigadi je naredio da odmah uputi diverzantsku grupu sa eksplozivom u Han-Pijesak, ka 6. istočnobosanskoj brigadi koja će je angažovati za rušenje ceste prema Romaniji i željezničke pruge Sarajevo – Višegrad. Pošto nije znao da je 3. krajiška udarna brigada, koja je inače trebalo da krene u sastav 2. proleterske divizije, zauzela Srebrenicu i Bratunac i izbila na Drinu, tamo je uputio 1. vojvođansku brigadu. Od 1. proleterske brigade jedan bataljon je zadržao na prostoru Han-Pogled – Ploča, a jedan u Vlasenici radi održavanja reda, prikupljanja i evakuacije plijena, dok su ostala tri bataljona razmještena na prostoru Kravica – Nova Kasaba, sa zadatkom da zatvaraju pravce od Zvornika i izviđaju u pravcu Drinjače i Bratunca. Najbliže prema Zvorniku, u rejon Kamenica – Cerska, s obje strane rijeke Drinjače, upućena je 2. vojvođanska brigada radi zatvaranja pravaca od Zvornika i Capardi i prikupljanja podataka o neprijatelju na sektoru Drinjača – Zvornik – Caparde. Hirurška ekipa i trijažna stanica smjestile su se na području rasporeda 1. proleterske brigade, a Štab divizije na pravcu Vlasenica – Rajići.[746] Očito Štab divizije glavne snage usmjerava prema Zvorniku, obezbjeđujući se od neprijatelja u Sokolcu.

Po oslobođenju Vlasenice Majevička brigada je, kako je ranije naređeno, krenula iz rejona sjeverno od Han-Pijeska (Kraljevo Polje) sa oko 1.000 ranjenika, bolesnika i iznemoglih boraca, iz divizijske bolnice i brigadnih ambulanti, kao i sa zbjegovima naroda u Birač, gdje su postojali bolji uslovi za njihovo liječenje i oporavak. Bilo je to veliko rasterećenje za operativne jedinice. No i pored toga, Štab 1.

[745] Miloš Vuksanović, isto str. 254.
[746] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 180-184: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije u 12.30 sati.

proleterske divizije nije prestao da vodi brigu o svojim ranjenicima i bolesnicima (oko 280). „U Biraču“, zapisao je u svojim sjećanjima Savo Radulović, „smo zastali i razmjestili se po selima Šekovići, Rudište, Vrela, Cikote i drugim... Bio je to ustanički kraj u kome su nas svesrdno dočekali. Blizu hiljadu ranjenika je u roku od nekoliko časova bilo u posteljama. Odbornici su organizovali ishranu, a omladina i žene pranje, krpljenje i čišćenje naših vašljivih i prljavih odela. Primili su nas kao drage i retke goste. Osećao sam se kao da sam u krilu moje Krajine“.[747]

Štab 1. proleterske divizije očekivao je dolazak 2. proleterske brigade u svoj sastav, dok je, prema naređenju Vrhovnog štaba, trebalo da još po oslobođenju Han-Pijeska i 7. krajišku brigadu uputi u sastav grupe Peka Dapčevića, ali to tada zbog njihovog angažovanja u borbama nije urađeno. Zbog toga je Tito 26. juna ponovio naređenje Štabu 1. proleterske divizije da pomenute brigade odmah uputi predviđenim pravcem, jer je smatrao da i bez njih ima dovoljno snaga za predviđene operacije.[748] Po naređenju Štaba divizije 3. krajiška udarna brigada je 27. juna iz rejona Srebrenica – Bratunac, poslije napornog marša od 25 do 30 kilometara, stigla na prostor Neđelište – Tikvarići – Pijuke, sjeveroistočno od Vlasenice, dok se 7. krajiška brigada prikupila jugoistočno od tog grada. Narednog dana brigade su se malo pomjerile na sjeverozapad, u predio između Šekovića i Vlasenice, da bi se narednog dana prebacile ka Kladnju, u sastav operativne grupe Peka Dapčevića.

U međuvremenu, na molbu Štaba 1. proleterske divizije, Tito je odustao od upućivanja 3. krajiške udarne brigade u sastav grupe Peka Dapčevića i njegove 2. proleterske brigade u sastav 1. proleterske divizije. „Zadržite III krajišku pod vašom komandom u rejonu Vlasenice“, naredio je Tito 28. juna Štabu 1. proleterske divizije, „a VII krajišku uputite na prostor Stupari – Đedina, gdje će da se zadrži i uhvati vezu s nama na Kladanj“.[749] Već narednog dana ova brigada je stigla na određeni prostor, zatvorila komunikaciju Tuzla – Kladanj i stavljena pod komandu Štaba 7. banijske udarne divizije.[750]

---

[747] Savo Radulović, Sa bolničkim ešelonom do Šekovića, Zbornik sjećanja Treća krajiška brigada, 1, str. 565-569.
[748] AVII, NOR, k. 706, br. reg. 1/15.
[749] Isto, k. 706, br. reg. 1/15: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 28. juna, primljena u 16.50 sati.
[750] Zbornik, tom II, knj. 9, str. 425

U međuvremenu operativna grupa pod komandom Peka Dapčevića (2. proleterska divizija) postigla je takođe značajne uspjehe u zapadnom dijelu istočne Bosne — zauzimanjem Olova (24/25. juna) i Kladnja (27/28. juna). Veliki uspjeh postigla, je i 5. krajiška udarna divizija, koja je forsirala Bosnu, zauzela rudnik uglja Kakanj (28/29. juna) i uništila rudarska postrojenja. Tim uspjesima, kao i uspjesima operativne grupe pod komandom Koče Popovića (1. proleterska divizija) stvoreni su uslovi za dalje ofanzivne operacije na području čitave istočne Bosne.

U to vrijeme jedino izvjesne ofanzivne namjere ispoljio je neprijatelj iz Sokolca. Naime, stožer 1. ustaškog zdruga, koji se sa 22. ustaškom bojnom nalazio u tom mjestu, prebacio je 26. juna 24. ustašku bojnu iz Rogatice u Sokolac i naredna dva dana sa 22. ustaškom bojnom vršio nasilna izviđanja prema Han-Pijesku. Ustašama se suprotstavila 6. istočnobosanska brigada i postepeno, bez većih okršaja, povukla se ispred Han-Pijeska. Ovaj ispad Štab 1. proleterske divizije ocijenio je kao pokušaj neprijatelja da ovlada cestom Sokolac – Zvornik i uspostavi ranije posade, pa je u noći između 28. i 29. juna naredio 6. krajiškoj, pošto je obustavljen njen pokret prema Kladnju, da odmah krene prema Han-Pijesku, na prostor Malo polje – Igrište (trig. 1406) radi sprečavanja prodora neprijatelja tim pravcem, ali ustaše su se već bile povukle u Sokolac.

Na pravcu prema Zvorniku, glavnina 1. proleterske brigade je iz rejona Kravica – Nova Kasaba otpočela da izviđa u pravcu Drinjače. Ona je dijelom snaga u svitanje 28. juna izvršila i prepad na Drinjaču, ali je odbijena. U mjestu su se nalazile jake snage: 21. i dijelovi 29. ustaške bojne, te posada sa vodom oružnika koji se povukao iz Srebrenice. Angažovanjem jačih snaga, organizovani napad s istoka, juga i zapada počeo je oko 10 sati. Ustaše i oružnici pružali su jak otpor sve do 18 sati kada su 21. i glavnina 29. ustaške bojne bile prisiljene da se povuku prema Zvorniku. U oružničkoj kasarni ostalo je okruženo oko 120 ustaša i oružnika s komandantom 29. ustaške bojne, koji su nastavili da pružaju otpor na život i smrt, pošto nijesu mogli da se probiju iz okruženja, a ni dijelovi 1. proleterske nijesu bili u stanju da ih savladaju bez većih gubitaka, jer nijesu raspolagali težim naoružanjem. Slijedećeg dana, 29. juna oko 14 sati, dijelovi 3, 21. i 29. ustaške bojne probili su se od Zvornika u Drinjaču i odmah se, zajedno

sa onima koji su bili okruženi u kasarni, povukli u Zvornik. U zauzetoj Drinjači nije bilo gotovo nikakvog plijena, jer je neprijatelj sve značajnije stvari još prije početka napada evakuisao u Zvornik.[751]

Posljednjeg dana juna brigade pod komandom Štaba 1. proleterske divizije bile su ovako orijentisane: jedna grupa, sjeverna – glavnina 1. proleterske i 1. i 2. vojvođanska brigada prema Zvorniku; druga grupa, južna – 3. krajiška, 6. istočnobosanska i dva bataljona 1. proleterske brigade, prema Sokolcu;Majevička brigada na području Šekovića, sa zadatkom da obezbjeđuje ranjenike i bolesnike. Zadatak divizije, kako ga je formulisao njen štab, bio je: „Nastaviti delom snaga započeto prodiranje prema severu, a drugim delom sprečiti dalje prodiranje neprijatelja sa juga i odbaciti ga natrag ka Sokolcu i Rogatici".

Sjeverna grupa se, sa 1. proleterskom brigadom (bez dva bataljona) razmjestila na prostoru Novo Selo – Svagovo – Glumina, a 2. vojvođanska sjeverno od nje, na području Glumine – Križevići – Grbavci, čime je Zvornik sa ovim brigadama bio obuhvaćen sa juga, zapada i sjeverozapada na udaljenosti od oko 4 km, dok se 1. vojvođanska nalazila u rejonu Cerska – Kamenica, u ulozi rezerve. Zadatak ove grupe bio je da prikupi podatke o neprijatelju i ispita mogućnost hitnog zauzimanja Zvornika, a ako se pokaže da za to nema uslova – odmah zauzeti Caparde. U slučaju da se kod grupe ne nađe ni jedan član Štaba divizije, napadom je trebalo da rukovodi Štab 1. proleterske brigade.

Južnoj grupi je naređeno da sa prostora Malo polje – Debela međa – Ploča – Igrište, sa 6. istočnobosanskom i 3. krajiškom brigadom, obuhvatnim napadom, bez odlaganja izbaci neprijatelja koji je prodro prema Han-Pijesku, u Sokolac, dok su dva bataljona 1. proleterske brigade, iz rejona Han-Pijesak – Ploča, trebalo da posluže kao rezerva u toku napada. Po odbacivanju neprijatelja u Sokolac, 6. istočnobosanska je dobila zadatak da se razmjesti na prostoru Glasinca i Sokolovića i samoinicijativno dejstvuje, a 3. krajiška da se vrati na sektor između Vlasenice i Šekovića, od čega se ubrzo odustalo i zadržana je na sektoru Sokolca. Bataljoni 1. proleterske imali su odmaršovati u sastav svoje brigade. Sve teške ranjenike obje grupe trebalo je evakuisati u Šekoviće, a Štab divizije da se kreće na pravcu Rajići – Cerska – Kamenica.[752]

---

[751] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 485-486: Izvještaj Zapovjedničtva 4.oružničke pukovnije o zauzeću oružničke postaje Drinjača po partizanima.

[752] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 209-211: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima potčinjenih brigada od 29. juna u 19.30 sati.

Operativna grupa divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, iako iscrpljena u petoj neprijateljskoj ofanzivi, za veoma kratko vrijeme je u drugoj polovini juna, nasuprot svim procjenama neprijatelja, postigla značajne vojne i političke uspjehe u istočnoj Bosni. Čak je zaprijetila opasnost da ova oblast ubrzo bude izgubljena za NDH i njemačku ratnu privredu. Da se to ne bi dogodilo, uplašene civilne i vojne vlasti NDH u ovoj oblasti počele su se obraćati za pomoć: najprije Komandi 369. legionarske divizije u Sarajevu, a zatim komandantu njemačkih trupa u NDH, moleći ih za vojnu intervenciju. Svjedočanstvo o tome nalazimo u izvještaju komandanta 3. domobranskog zbora upućenom 26. juna 1943. Ministarstvu domobranstva u kome, pored ostalog, piše: „Do sada su poduzete sve mjere da se spase istočna Bosna, i to kako kod zapovjednika njemačke divizije u Sarajevu tako i kod zapovjednika njemačkih četa u Hrvatskoj. Usprkos svega toga, istočna Bosna, s neznatnim našim snagama prepuštena je samoj sebi i jedno uporište za drugim savladano je, te gubimo sve ono što je, uz velike žrtve u proljeće 1942. godine, bilo oslobođeno. Han-Pijesak, Olovo, Srebrenica, izgleda i Vlasenica do Drinjače ispod Zvornika u rukama Tite, koji svoju masu upućuje ka industrijskom središtu Vareš – Zenica – Zavidovići. Molimo posredovati na najvišem mjestu, da se zaokruži prostorija po obćoj crti Zvornik – rijeka Spreča – Živinice – Osječani (20 km j.i. Zavidovići) – Vareš – Sokolac – Srebrenica, i tu skupljene partizanske snage uništiti“.[753]

Da bi jedinice, koje je razbila 1. proleterska divizija, osposobio za borbu, komandant 3. domobranskog zbora je 28. juna naredio da se dijelovi 2. bojne 15. domobranske pukovnije, koji su se iz Vlasenice povukli u Zvornik, prebace u Zavidoviće i tu reorganizuju, a razbijene 3. i 28. kao i 21. ustaška bojna iz Drinjače i Zvornika povuku u Sarajevo radi popune i reorganizacije i da 29. ustaška bojna ostane kod Drinjače i zatvori pravac prema Zvorniku, pod komandom Tuzlanskog zdruga.[754] Međutim, u tome nije uspio jer je baš sve ove jedinice 1. proleterska divizija sabila u Zvornik. Zbog toga je slijedećeg dana naredio da se od dijelova 3. i 28. bojne formira jedna i zajedno sa 21. i 29. bojnom, stavi privremeno pod komandu Tuzlanskog zdruga, sa zadatkom odbrane prostora Drinjača – Zvornik – Caparde.

[753] AVII, fond NDH, knj. 24, br. reg. 16/26-1.
[754] Zbornik, tom IV, knj. 14, str. 540-541: Dnevni izvještaj 3.domobranskog zbora od 28. juna.

Komandantu 3. domobranskog zbora nije preostalo ništa drugo nego da prizna poraz i svoju „Obću bojnu relaciju za lipanj 1943. godine“ zaključi riječima: „U borbama protiv neprijatelja tokom mjeseca lipnja pokazalo se da je neprijatelj bio vrlo drzak i odvažan u nastupanju protiv naših snaga i da je protiv naših posada uvijek prikupljao mnogostruko veću snagu i da mu je na taj način uspjelo likvidirati skoro sve naše posade u istočnoj Bosni. Naši poduhvati nijesu u potrebnoj mjeri uspijevali, jer su protiv neprijatelja redovito upućivane slabe snage iz razloga što nismo imali na raspolaganju dovoljno borbenih četa, koje se nisu mogle prikupiti na određenom prostoru iz drugih područja jer su tokom mjeseca sva područja bila skoro jednako ugrožena“.[755]

I pored očitih neuspjeha, Nijemci još nijesu odustajali od propagande o uništenju partizana. Tako rukovodilac Njemačkog štaba za vezu pri 2. italijanskoj armiji obavještava 1. jula njenu komandu da su „ostaci Titovih bandi u istočnoj Bosni izgleda najvećim dijelom dotučeni i demoralisani“. U daljem tekstu, ipak, demantuje sam sebe riječima: „U pripremi uništavajući udarci protiv ovih snaga angažovanjem cijele 369. pješad. div. sa prostora Tuzle na jug i glavnine SS div. („Princ Eugen“) sa potčinjenim hrvatskim trupama sa prostora Sarajeva na sjeveroistok“.[756] Čemu ovi udarci dvije divizije ako su već pomenute snage, za Nijemce još uvjek „bande“, „dotučene i demoralisane...“.

Oslobođenje Zbornika i pogibija Filipa Kljajića, politkoma divizije

Dolaskom u istočnu Bosnu, poslije pete neprijateljske ofanzive, Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ upoznali su se detaljnije sa stanjem narodnooslobodilačke borbe u zemlji i razvili veoma živu aktivnost u pogledu njenog daljeg razvoja i izgradnje NOVJ – ne samo u istočnoj Bosni i susjednim oblastima, već u čitavoj zemlji. Inače, u to vrijeme, sredinom 1943. godine, oružana borba naroda Jugoslavije dostigla je velike razmjere, naročito u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji i Sremu, dok je u ostalim dijelovima zemlje još uvijek zaostajala u razvoju – zavisno od uslova u svakom

[755] Isto, str. 551-555.

[756] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 367-368: Dnevni izvještaj Njemačkog štaba za vezu pri 2.italijanskoj armiji.

kraju. Širom Jugoslavije, na slobodnoj i okupiranoj teritoriji, postojala je mreža narodnooslobodilačkih odbora i masovnih antifašističkih organizacija.

Pored rukovođenja operacijama Operativne grupe divizija u istočnoj Bosni, Tito je, boraveći u Kladnju i njegovoj okolini (Plahovići), početkom jula održao više sastanaka sa članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, kao i sa Operativnim štabom NOV i PO za Vojvodinu, a uspostavljene su čvršće veze sa Slovenijom i Hrvatskom. Pošto se analizom vojno-političke situacije u istočnoj Bosni i Vojvodini uvjerio da će brzo doći do većeg priliva novih boraca, naročito iz redova muslimanskog i hrvatskog stanovništva, da će se brzo popuniti 6. istočnobosanska i partizanski odredi i formirati nove brigade i partizanski odredi, Tito je donio više značajnih odluka. On je, naredbama od 2. jula 1943. godine, formirao Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu, 16. vojvođansku diviziju u koju su ušle 1, 2. i 3. vojvođanska brigada (ova posljednja na području Fruške gore) i 17. istočnobosansku diviziju pod čiju su komadnu stavljene 6. istočnobosanska i Majevička brigada i Majevički NOP odred.[757] Sve pomenute brigade, izuzev 3. vojvođanske, dejstvovaće još izvjesno vrijeme pod komandom Štaba 1. proleterske divizije.

Pošto je pod pritiskom snažnog razvoja NOB-a, domobranstvo NHD sve više zahvatala demoralizacija, to su tokom ljeta 1943. godine pojedini njeni predstavnici tražili pregovore i nudili predaju jedinicama NOVJ u više garnizona u Bosni i Hrvatskoj, pa i pojedinci iz domobranskih garnizona u Tuzli i Zvorniku. U vezi s tim Tito je 2. jula za pregovore s predstavnicima domobranske vojske u istočnoj Bosni opunomoćio Pavla Jakšića, Rodoljuba Čolakovića i Isu Jovanovića i dao im određene direktive. Pregovori su imali za cilj dezorganizaciju i razbijanje oružanih snaga i građanskih vlasti NDH.[758]

Na više sastanaka, ne samo u Vrhovnom štabu već i u jedinicama, analizirana su iskustva iz proteklih bitaka. Tako je, u vezi s novim zadacima divizije i radi analize iskustava iz bitke na Sutjesci, Štab 2. proleterske divizije 2. jula uveče u Kladnju organizovao savjetovanje sa štabovima brigada i bataljona i partijskim rukovodiocima jedinica. Na savjetovanje su pozvani komandant i politički komesar 1. proleterske divizije, Koča Popović i Filip Kljajić

[757] Zbornik, tom II, sr. 277-312: Bilten Vrhovnog štaba NOV i POJ za juni, juli i avgust 1943.
[758] Tito, Sabrana djela, 16, str. 11 i 12: Punomoć i direktiva za rad.

Fića. Pored Tita, prisustvovala su mu još dva člana Vrhovnog štaba. Tito je u izlaganju, pored ostalog, odao priznanje svim jedinicama za držanje u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Uporedo s mjerama koje je preduzimao Vrhovni štab, Štab 1. proleterske divizije je, nastavljajući ofanzivu, pripremao napade na Zvornik i Sokolac s Podromanijom. On je 1. jula izdao „Obavještajni bilten" br. 8 i naredio 3. krajiškoj i 6. istočnobosanskoj brigadi da ispitaju mogućnost zauzimanja Sokolca i Podromanije i ako za to postoje uslovi, da to odmah urade, obezbjeđujući se od Rogatice. Napadom je trebalo da zajednički rukovode oba štaba brigada. Ukoliko nema izgleda na uspjeh, 3. krajiška brigada dobila je zadatak da se postavi istočno od ceste Han-Pijesak – Sokolac, zatvori pravac Sokolac – Vlasenica, ofanzivno dejstvuje na drum Sokolac – Rogatica – Višegrad i kontroliše prostranu teritoriju od Vlasenice, Sokolca i Rogatice na zapadu do Višegrada i Bratunca na Drini. Ciljevi su bili: uništavanje četnika i muslimanske milicije; mobilizacija novih boraca; uspostavljanje nove narodne vlasti. Šestoj istočnobosanskoj brigadi je naređeno: da se postavi zapadno od ceste Han-Pijesak – Sokolac; da ofanzivno dejstvuje na sektoru Sokolac – Romanija i prema Sarajevu, kao i na pruzi Sarajevo – Višegrad; da zatvori pravac od Sarajeva i kontroliše prostor Romanija – Vlasenica radi razbijanja četnika i muslimanske milicije i mobilizacije novih boraca i stvaranja NOO. Pored toga, ova brigada dobila je zadatak da uputi dvije manje grupe boraca u Han-Pijesak i Vlasenicu radi obavljanja posadnih dužnosti. U slučaju neprijateljevog napada s juga trebalo je da obje brigade svim snagama, uz bočna dejstva, onemoguće prodor neprijatelju prema Han-Pijesku i Vlasenici.

Grupa od 1. proleterske, 1. i 2. vojvođanske brigade dobila je zadatak da ispita i u povoljnom slučaju napadne i zauzme Zvornik. U svakom slučaju njen je zadatak bio da ofanzivno dejstvuje prema sjeveru.[759]

U međuvremenu je Štab 1. proleterske divizije, nedovoljno poznajući situaciju na području Šekovića, Majevice i Semberije, predložio Vrhovnom štabu da svoje ranjenike, kojih je bilo oko 250, smjeti u rejonu Kladnja, te da svaka divizija brine o svojim ranjenicima, jer je smatrao da će sama Majevička brigada teško moći da ih obezbijedi na pomenutom komunikativnom prostoru. Na ovom prijedlogu Tito je ozbiljno zamjerio Štabu divizije. „Vaši stalni

[759] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 11-15: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije štabovima brigada od 1. jula u 9 sati.

prigovori", pisalo je u njegovoj depeši 1. jula, „o razmještaju ranjenika nijesu umjesni i potpuno su u duhu vašeg nepravilnog držanja za vrijeme borbi kod Vrbnice i Milinklada. Sve ranjenike ćemo dekoncentrisati i razmjestiti po Majevici i okolnim selima, s tim da se stvore za njih sigurna skloništa... Što se tiče smještaja vaših ranjenika oko Kladnja, to je potrebno pogledati na kartu i znati da je i ovdje samo ustaški elemenat. Prema tome, smještaj i ishrana nemogući". U depeši Tito je dalje naredio: „Koča (Popović), Veljko Pavle (Ilić) i Fića (Filip Kljajić) hitno da dođu k nama u Kladanj. Komandu nad Prvom (proleterskom) divizijom da primi za sada Lekić (Danilo) s Vasom (Jovanovićem) kao načelnikom štaba".[760] Smatrajući da je smijenjen, Koča Popović je izvršio naređenje i dužnost komandanta divizije predao Danilu Lekiću. Međutim, Tito se u međuvremenu predomislio, tako da sljedećeg dana, na sjednici Vrhovnog štaba u Plahovićima kod Kladnja, na kojoj su donijete odluke o formiranju Glavnog štaba Vojvodine i 16. i 17. divizije i na kojoj su prisustvovali pomenuti rukovodioci, ni riječi nije bilo o smjenjivanju. Tako svjedoči Koča Popović,[761] koji je i dalje ostao na dužnosti komandanta 1. proleterske divizije, a Danilo Lekić, dotadašnji komandant 1. proleterske brigade, postavljen je za komandanta 16. vojvođanske divizije. Uvrzo potom vršilac dužnosti komandanta 1. proleterske brigade postao je Miloje Milojević.

Ponesen dotadašnjim uspjesima, Štab 1. proleterske brigade je, čim se poslije zauzimanja Drinjače sa glavninom snaga približio Zvorniku, predložio Štabu divizije da ga s pristiglim bataljonima napadne, ali se ovaj s tim nije složio – dok se detaljnije ne upozna sa situacijom i rasporedom neprijatelja u rejonu Zvornika. Ta opreznost je bila razumljiva, jer se vjerovalo da se radi o jakoj posadi i od ranije dobro utvrđenom gradu, zbog čega je napad trebalo dobro pripremiti i organizovati. Zvornik u ljeto 1943 međutim nije imao jaču posadu, jer za to i nije bilo potrebe, pošto u okolini nije bilo jačih partizanskih jedinica koje bi ga ugrožavale.

Osim oružnika, u njemu se kao posada nalazila jedna satnija 6. bojne domdo pukovnije, sastavljena od domaćih ljudi od preko 50 godina. Od poraženih i razbijenih jedinica 1. ustaškog zdruga u nizu mjesta u istočnoj Bosni, bježeći ispred 1. proleterske divizije, u Zvornik su se povukli dijelovi njegove 3, 21, 28. i 29. bojne, kao i

[760] Tito, Sabrana djela, 16, str. 5.
[761] Aleksandar Nenadović, isto, str. 83-84.

dijelovi 2. bojne 15. domobranske pukovnije. Ukupna jačina svih ovih jedinica iznosila je oko 2.000 vojnika. Iako su gro snaga sačinjavele ustaše i od njih se očekivalo da odbrane Zvornik, njihov moral bio je slab. Na to je uticala i opšta situacija u gradu u koji se tih dana sleglo više hiljada izbjeglica iz okolnih mjesta. Strah od partizana se sa izbjeglica prenosio i na branioce. Inače, grad je od ranije bio prilično utvrđen: na pojedinim prilazima bilo je iskopanih rovova, a na okolnim uzvišenjima, Mlađevcu (trig. 524), Gaju (trig. 444) i Zmajevcu, izgrađenih bunkera koji su ubrzano dotjerivani za odbranu. Značajno uporište za odbranu predstavljala je Kula Grad, stara tvrđava iz 14 vijeka. Pomoć braniocima najprije je mogla da stigne iz Capardi, svega 10 km udaljenih od Zvornika.

Zbog partizanskih snaga koje su, poslije niza neuspjeha, izbile pred Zvornik i čiji se napad očekivao, kao i zbog nejake odbrane, neprijatelj je bio ozbiljno zabrinut i pesimistički raspoložen. „Kada su jake partizanske brigade", napisao je 22. jula ustaški stožernik Velike župe Usora i Soli Glavnom ustaškom stanu, ,,nastupile istočnom Bosnom, porazile 1. ustaški Zdrug i 15. pješačku pukovniju, te stigle pred Zvornik, onda su mogle samo jake motorizirane jedinice spriječiti nadiranje partizana". I dalje: „Zvornik su trebale braniti jedinice 1. ustaškog zdruga koje su, nakon višednevnih ogorčenih borbi, razbijene stigle sa premorenim, golim i bosim ljudstvom – ali ipak sa oružjem u Zvornik. Ove jedinice nisu bile sposobne za borbu".[762]

Čim su se osjetile ugrožene, neprijateljeve snage iz Zvornika zatražile su pomoć od Tuzlanskog zdruga pod čiju su komandu stavljene, a ovaj od 369. legionarske divizije, odnosno od Ministarstva domobranstva i komandanta njemačkih trupa u NDH. Da bi obezbijedio komunikaciju Zvornik – Caparde – Tuzla i omogućio pružanje pomoći posadi u Zvorniku, Tuzlanski zdrug je 1. jula, angažovanjem dijelova svoje 3. bojne, zatim dijelova 6. domdo bojne i 2. bitnice 7. topničkog sklopa iz Capardi i dijelova dvije ustaške bojne iz Zvornika, pokušao da zauzme kosu Velja glava (k.594), oko 7 km jugozapadno od Zvornika, ali u tome nije uspio. Dijelovi 1. proleterske brigade odbacili su najprije ustaše iz Snagova, a zatim energično napale pomenute neprijateljeve snage, razbile ih na dva dijela i odbacile prema Cepardama i Zvorniku.

Dva dana kasnije, ujutro 3. jula, ponovljen je pokušaj uspostavljanja veze između Capardi i Zvornika. Pod komandom

[762] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 530-533.

njemačkog potpukovnika Vertmilera, preduzet je napad sa dvije satnije 3. bojne Tuzlanskog zdruga – iz Capardi preko Kosovače i Perunike prema Zvorniku. Suprotstavili su im se po jedan bataljon 1. proleterske i 1. vojvođanske brigade i zaustavili napadača. Poslije podne u napad su uvedena tri njemačka tenka, a na poprište borbe stigli su komandanti 369. legionarske divizije i Tuzlanskog zdruga, ali i pored toga neprijatelj je uspio da zauzme samo Peruniku i Lom (trig. 528), odakle je predveče odbačen u Caparde.[763] Tako je Zvornik i dalje ostao odsječen od Capardi i Tuzle.

U međuvremenu, vjerovatno 2. jula, Štab 1. proleterske divizije naredio je Štabu 1. proleterske brigade da, u sadejstvu sa 1. i 2. vojvođanskom brigadom, napadne Zvornik uveče 3. jula i likvidira njegovu posadu. Prema zamisli Štaba divizije, Zvornik je trebalo zauzeti obuhvatnim napadom s juga, zapada i sjevera, oslanjajući se na Drinu južno i sjeverno od grada, s težištem s juga i zapada i uz obezbjeđenje od Capardi i Bijeljine. U duhu te zamisli 1. proleterska brigada trebalo je da napada sa četiri svoja i jednim bataljonom 2. vojvođanske brigade na dijelu fronta između Drine i puta Zvornik – Tuzla, a po jedan bataljon obje brigade između pomenutog puta i puta Zvornik – Bijeljina. Sa ostalim snagama 2. vojvođanska brigada dobila je zadatak da na Lipovcu i Karakaju obezbijedi napad od Bijeljine, a 1. vojvođanska brigada da se orijentiše prema Capardama i po mogućnosti ih zauzme. Po zauzimanju Zvornika, 1. vojvođanska brigada trebalo je da se orijentiše prema Tuzli, 2. vojvođanska prema Kozluku i Bijeljini, a 1. proleterska brigada, sa po dva bataljona na oba pravca, u ulozi rezerve i jednim bataljonom u Zvorniku radi održavanja reda i evakuacije plijena.

Polazeći od dobijenog zadatka, Štab 1. proleterske brigade napisao je 3. jula naređenje i njim konkretizovao zadatke bataljonima i svim elementima borbenog poretka u toku i poslije napada. Regulisao je i pitanje komandovanja između brigada i to tako što će: snagama koje će napadati s juga i zapada, na pravcu glavnog udara, komandovati Štab 1. proleterske brigade; bataljonima koji će napadati sa sjeverozapada i sjevera i koji će biti na obezbjeđenju prema Bijeljini – Štab 2. vojvođanske brigade; snagama koje budu dejstvovale prema Capardama – Štab 1. vojvođanske brigade. Brigadnom previjalištu naređeno je da se smjesti u selima Pravoslavna Kamenica i Šabići, a hirurška ekipa divizije u selu Gladi, odakle je sve teže ranjenike

[763] Isto, str. 546-567.

trebalo odmah evakuisati u Šekoviće. Evakuaciju plijena, za što je zadužena intendantura, trebalo je vršiti u Liplje, a ako budu zauzete Caparde, onda i u Šekoviće. Posebno je trebalo paziti da se u gradu ne desi ni jedan slučaj pljačke privatne imovine niti da se plijen razvlači. Štab brigade je planirao da se u toku napada kreće pravcem Pravoslavna Kamenica – Šabići – Sultanovići – Kula Grad – Zvornik. Početak napada određen je za 21 sat 3. jula, s tim da traje dok se Zvornik ne zauzme.[764]

O svom naređenju za napad na Zvornik, Štab divizije obavijestio je Vrhovni štab, ali kako su u to vrijeme opunomoćenici Vrhovnog štaba vodili pregovore s nekim starješinama zvorničkog garnizona o predaji, Vrhovni štab je naredio da se napad ne vrši do okončanja ili prekida pregovora.[765] Rano ujutro 4. jula Štab divizije obavijestio je Vrhovni štab: da su Nijemci prethodnog dana pokušali da tenkovima i kamionima prodru u Zvornik; da se neprijatelj u njemu utvrđuje; da posadu sačinjavaju ustaše a ne domobrani i da pregovaraju samo da bi dobili u vremenu. Zato je predložio da se Zvornik odmah napadne,[766] s čim se Vrhovni štab složio i naredio da se u napad krene bez obzira na rezultate pregovora.[767]

Odmah po prijemu ovog naređenja Štab divizije je naredio Štabu 1. proleterske brigade da napad na Zvornik izvrši po ranijem planu – 4. jula u 22 sata, da ovo naređenje prenese vojvođanskim brigadama i da njeno minersko odjeljenje poruši put Zvornik – Caparde na serpentinama ispod Lisine (trig. 508). Posebno je skrenuta pažnja da po zauzimanju grada u njemu ne smije ostati ni jedan borac osim jednog bataljona 1. proleterske brigade, a da sve ostale jedinice odmah krenu na određene sektore i da se stalno ima u vidu da se na desnoj obali Drine nalazi neprijatelj. Tim naređenjem je Štab 1. proleterske brigade obaviješten da je odlukom Vrhovnog štaba obrazovana 16. vojvođanska divizija, da je za njenog komandanta postavljen Danilo Lekić i da će se štabovi obje divizije u toku napada nalaziti na zajedničkom komandnom mjestu.[768] Ono je u početku napada bilo u Šobićima, a zatim u Snagovu.

---

[764] Isto, str. 38-40.

[765] Tito, Sabrana djela, 16, str. 16: Depeša Vrhovnog štaba Štabu 1.proleterske divizije od 3. jula, primljena u 16.40 sati.

[766] AVII, NOR, k. 706, br. reg. 1/55-15: Depeša Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 4. jula u 6.20 sati.

[767] Tito, Sabrana djela, 16, str. 20. Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 4. jula u 16.50 sati.

[768] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 44-45: Naređenje Štabu 1.proleterske brigade od 4. jula u 17.20 sati, koje su zajednički potpisali Koča Popović i Danilo Lekić.

Dok se očekivalo naređenje da se krene na Zvornik, u jedinicama su vršene intenzivne pripreme za napad: izviđani su položaji i raspored neprijatelja ispred fronta napada jedinica, održavani partijski i skojevski sastanci i borcima objašnjavan politički i vojni značaj zauzimanja grada. Mnogi borci iz Srbije nadali su se da će potom krenuti preko Drine, onamo gdje su još 1941. godine otpočeli oružanu borbu. Bliže Zvorniku privučen je i jedan brdski top 65 mm. Sa još šest minobacača bilo je to sve teže naoružanje sa kojim su obje divizije raspolagale u napadu.

Napad na čitavoj liniji spoljnje odbrane grada počeo je u određeno vrijeme. Pošto je očekivao napad i pripremao se za odbranu, neprijatelj je u početku pružao snažan i organizovan otpor. No i pored toga, primjenom taktike brzih i energičnih prodora manjih dijelova i udarnih grupa kroz međuprostore između otpornih tačaka neprijatelja i njihovim savlađivanjem napadima s bokova i iz pozadine – spoljna odbrana neprijatelja savladana je u toku noći. Zauzeti su najvažniji objekti u njenom sistemu – Divić, Mlađevac (trig. 524), Kula Grad i Zmajevac i stvoreni uslovi za upad u sam grad.

Brzim prodorima bataljoni 1. proleterske i 2. vojvođanske brigade onemogućili su neprijatelja da odbranu organizuje na ivici grada, kao i u samom gradu korišćenjem zgrada pripremljenih za odbranu. Otpor neprijatelja malaksavao je iz časa u čas i ličio je na sve drugo no na organizovanu odbranu. Panika je sve više zahvatala branioce – zbog velikih gubitaka, kao i ogromnu masu izbjeglica iz okolnih sela i građane. Spas su potražili u bjekstvu preko mosta na Drini u Mali Zvornik. Nastala je neopisiva gužva, jer je most bio suviše uzak da bi odjednom primio tako veliku masu, a ginulo se na sve strane. Mnoge je, koji su pokušali da se spasu plivanjem, odnijela plahovita Drina. Oko 11 sati u gradu je prestao svaki organizovani otpor i Zvornik je bio zauzet. Na desnoj obali Drine preživjele ustaše i izbjeglice prihvatili su dijelovi njemačke 104. divizije i Nedićeve granične straže. Tako su ostaci 29. ustaške bojne, koji su prije desetak dana (14. juna) izvršili pokolj Srba i nekoliko muslimana u Srebrenici, uz nečuvene orgije – našli spas u Srbiji!

Pri kraju borbe za Zvornik u grad je stigao i Filip Kljajić Fića, politički komesar divizije proletera, da bi pomogao u zavođenju reda i rješavanju složenih zadataka. Sa suprotne obale Drine dolutao je metak koji je imao toliko snage da mu probije grudni koš, presiječe

aortu i tu ostane. Borci su ga brzo iznijeli iz grada i odnijeli u Snagovo, gdje se nalazio Štab divizije, ali mu se nije moglo pomoći. Izdahnuo je. Neosporno veliki uspjeh u Zvorniku pomračila je njegova pogibija. Vijest o njegovoj pogibiji, koji je bio oličenje neustrašivog ratnika, prekaljenog revolucionara i omiljenog političkog rukovodioca, a nadasve komuniste, duboko je ožalostila sve njegove saborce koji su ga neizmjerno voljeli i cijenili. Njegov bliski prijatelj i saborac Rodoljub Čolaković za njega je, pored ostalog, napisao: „Sreo sam u revoluciji ne malo ljudi koji su se isticali izuzetnim sposobnostima, vojničkim, političkim, organizatorskim, koji su se u njoj naglo razvijali u jake, izuzetne ličnosti, mada je vremenski rok njihove aktivnosti bio, avaj, ponekad vrlo kratak. Izginuli su u bitkama, pokošeni prije vremena, ali lik njihov ostao je blizak, nezaboravan... Među takve ličnosti spada Filip Kljajić Fića...“[769]

Zauzimanje Zvornika bio je veliki uspjeh 1. proleterske i vojvođanskih brigada. Jedinice su došle do velikog plijena u naoružanju i namirnicama uz relativno male vlastite gubitke. Dotučena je glavnina 1. ustaškog zdruga. Pobjeda se nadovezala na uspjehe postignute u Han-Pijesku, Srebrenici, Vlasenici i Drinjači, u kojima su razbijene i ozbiljno uzdrmane četiri ustaške i jedna domobranska bojna, tako da su u Zvorniku dotučene. Naredne noći srušen je miniranjem i most preko Drine koji je povezivao Zvornik sa Malim Zvornikom. Prema vlastitom priznanju neprijatelja, gubici u ljudstvu bili su ogromni – oko 200 mrtvih i 350 ranjenih.[770]

Kad se piše o pobjedi, mora se istaći i taktika primijenjena u napadu na Zvornik, koja je doprinijela uspjehu – a to je energično prodiranje kroz međuprostore i ubacivanje manjih dijelova i udarnih grupa u sistem i dubinu odbrane, što je rastrojavalo neprijatelja. „Gotovo u isto vrijeme“, napisao je zapovjednik 2. zbornog područja u Obćoj bojnoj relaciji za juli 1943. godine, „sa napadom na glavnoj borbenoj liniji poslužio se neprijatelj i time, što je... uspio, da sasvim

[769] Zbornik: Narodni heroji Jugoslavije, pripremio Institut za savremenu istoriju Beograda, knjiga prva, „Mladost“, Beograd 1975, str. 365-367. Filip Kljajić Fića rođen je 2. maja 1913. godine u Tremušnjaku kod Petrinje. Obućarski radnik. U KPJ primljen 1936, a sljedeće godine je član OK KPJ za Beograd. Kao istaknuti revolucionar i borac za radnička prava, često je hapšen i proganjan od strane režima. U 1940. godini sekretar je OK KPJ za Valjevo. Jedan je od organizatora NOB-a u Srbiji i član Glavnog štaba. Od 21. decembra 1941. do novembra 1942. godine bio je politički komesar 1.proleterske brigade, a onda 1.proleterske divizije. Za narodnog heroja je proglašen 25. septembra 1944.

[770] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 571-578: Izvještaj Velike župe Usora i Soli o partizanskoj djelatnosti na području župe u julu 1943.

malim udarnim grupama dobro naoružanim, dođe još u toku noći iza leđa naše borbene crte. Uspjevši da odbaci naše snage sa prostora Divić, Mlađevac i Zmajevac, neprijateljski mali dijelovi odigrali su odlučnu ulogu time, što su sa svojom strojničkom vatrom u samom gradu omeli da naše snage, koje su odstupile sa kota, izvrše ujedno posjedanje važnih još oslonih točaka u samom gradu, kako bi se bar spriječio prodor u njegovo središte. Uslijed nadmoćnih snaga neprijatelja naše snage sa Divića i Mlađevca odbačene su i prebacile su se sa svojom glavninom preko Drine kod Divića, a mali dio naših snaga, koji je ostao za odbranu samog središta Zvornika pod jakom neprijateljskom puščanom vatrom... morao je odstupiti preko mosta na Drini u Mali Zvornik. Neprijatelj je skoncentrisao svu svoju vatru na most, tako da su naši dielovi prilikom prelaza imali osjetljive gubitke".[771]

Za brzu intervenciju prema Zvorniku neprijatelj nije imao u blizini raspoloživih snaga. Pripremajući protivnapad većih razmjera, Zapovjedništvo 2. zbornog područja prebacilo je vozom, u noći između 4. i 5. jula, 2. jurišnu bojnu iz Bosanskog Broda preko Doboja u Kreku, gdje je stavljena pod komandu 369. legionarske divizije. Njenim kamionima odmah je prebačena u Caparde, u sastav borbene grupe „Vertmiler", koju su još sačinjavali dijelovi 370. legionarskog puka, 369. protivtenkovski divizion, izviđački odred 369. divizije, dijelovi 3. bojne Tuzlanskog zdruga, 6. bojne domdo pukovnije, 7. topničkog sklopa i nešto tenkova. Ojačana jednom satnijom i tri tenka, 2. jurišna bojna je poslije podne 5. jula posjela položaj istočno od Capardi – Cerik (k.533) i Peruniku prema Zvorniku.[772] Neprijatelj je na ovaj pravac dovlačio snage i pripremao se za prodor prema Zvorniku.

Dok su vođene borbe za Zvornik, u noći između 4. i 5. jula, 1. vojvođanska brigada, kako joj je bilo i naređeno, pokušala je da zauzme Cernik i Peruniku i prodre u Caparde, ali u tome nije uspjela. Ostala je i dalje na položaju prema Capardama radi zatvaranja pravca prema Zvorniku. Druga vojvođanska zatvorila je pravac prema Bijeljini, dok je 1. proleterska brigada u ulozi rezerve sa po dva bataljona bila orijentisana na svaki od ova dva pravca, a jedan je zadržan u Zvorniku. U toku noći između 5. i 6. jula dijelovi 1. vojvođanske brigade napadali su na Cerik i uspjeli da iz njega izbace satniju domobrana i zaplijene manju količinu raznog materijala. Međutim, protivnapadom uz podršku tenkova – odbačeni su na polazni položaj.

---

[771] Isto, str. 546-567: I dio Obće bojne relacije zapovjedničtva II zbornog područja za srpanj.
[772] Isto.

Neuspjeli napadi na Caparde i Sokolac

Nemajući tačnih podataka o namjerama, jačini i rasporedu neprijatelja, procijenjenog na 1.000 – 1.200 ustaša, milicionera i četnika u rejonu Capardi,[773] a u duhu opšteg plana ofenzivnih dejstava, još ponešeni posljednjim uspjesima, naročito zauzimanjem Zvornika – štabovi 1. proleterske i 16. vojvođanske divizije su se dogovorili da, angažovanjem 1. proleterske i 1. vojvođanske brigade, obuhvatom sa sjevera, istoka i juga, u noći između 6. i 7. jula, napadnu i zauzmu Caparde. Štab 1. proleterske divizije (iz sela Planina), naređenjem 1. proleterskoj brigadi ojačanoj bataljonom 1. vojvođanske, odredio je zadatke u napadu i upoznao je sa zadacima ostalih vojvođanskih bataljona. Bataljonima 1. proleterske naređeno je da u toku dana izbiju na polazne položaje Marijanovo brdo – Lisina – Ahmetovo brdo – Kulići, a dva bataljona 1. vojvođanske na liniju Brezik – Kusonje – Matkovac i u 21 sat 6. jula izvrše napad bez obzira na prisustvo neprijateljeve motorizacije i eventualne ispade neprijatelja u toku dana. Po zauzimanju Capardi, zadatak 1. proleterske brigade bio je da se s obje strane ceste, sjeverozapadno od mjesta, postavi prema Tuzli, a 1. vojvođanska od Križevića prema rijeci Sapni i dalje do Drine, sjeverno od Capardi i Zvornika.[774] Zadatak bataljonima detaljno je precizirao Štab brigade svojom zapoviješću. Zamisao mu je bila da napada sa tri bataljona i jednim u rezervi, dok je sa jednim i dalje trebalo da vrši evakuaciju plijena i to ubrzano, iz Zvornika.[775]

Iako je neprijatelj u toku dana odbacio 1. vojvođansku brigadu od Caparda, bataljoni 1. proleterske otpočeli su sami, prema svjedočenju neprijatelja, 6. jula „u 23.30 sati... obuhvatno (sa istoka, sjevera i zapada) snažno da napadaju“ na mjesto.[776] Međutim, grupa „Vertmiler“ (ojačani 370. puk), grupisana u Capardama i pripremljena da u jutro krene prema Zvorniku, odbila je ovaj inače nedovoljno sinhronizovan napad, pa su se bataljoni povukli na polazne položaje za napad. Štab divizije obavijestio je, depešom u 6.20 sati, Vrhovni štab da su sinoć napadnute Caparde, ali da mu ishod još nije poznat.[777]

---

[773] Isto, str. 63-67: Naređenje komandanta 1.proleterske divizije od 6. jula u 5.45 sati.
[774] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 68-69: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade od 6. jula u 7 sati.
[775] Isto, str. 70-72: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade od 6. jula.
[776] Isto kao pod br. 69.
[777] AVII, NOR, k. 706, br. reg. 1/58-15.

Odbivši napad, borbena grupa „Vertmiler" je ujutro 7. jula, kako joj je bilo i naređeno, krenula prema Zvorniku, u namjeri da ga zauzme. Prva proleterska je, sa dijelom 1. vojvođanske brigade, bila prisiljena da pređe u odbranu kako bi spriječila prodor neprijatelja u Zvornik. Štab divizije je, u 10.40 sati, obavijestio Vrhovni štab o napadu neprijatelja iz Capardi, i da će, ako nastavi sa jakim pritiskom, morati da napusti Zvornik.[778] Bataljoni 1. proleterske brigade su se suprotstavili junački i samoprijegorno neprijatelju čiju su pješadiju podržavali avijacija, artiljerija i tenkovi. Iako nijesu bili u stanju da ga zaustave, bitno su usporili njegovo nadiranje. U posebno tešku situaciju bila su dovedena dva bataljona koja su se zatekla sjeverno od ceste, a neprijatelj ih obuhvatao sa sjevera i prijetio da ih okruži. Izlaz su našli u smjelom i odlučnom proboju preko ceste na jug, kroz raspored neprijatelja, pri čemu su pretrpjeli velike gubitke. Koliko se brigada uporno borila i uspješno zaustavljala brzo nadiranje neprijatelja najbolje govori činjenica da je on toga dana napredovao samo oko 6 kilometara u pravcu Zvornika. Izbio je na kotu 494 i Lisinu (trig. 508), na svega 4 km od Zvornika i tu zaustavljen.

Ocijenišvši snagu i namjere neprijatelja, kao i vlastite gubitke, Štab 1. proleterske divizije naredio je uveče 7. jula 1. proleterskoj brigadi da se povuče od Zvornika preko sela Glodi i južno od rijeke Drinjače, na prostor Kravica – Urkovići – Pobuđe – Cerska – Glodi, radi odmora i sređivanja. Po prijemu naređenja, Štab brigade je, nešto poslije pola noći 8. jula, uputio naređenje bataljonima da se, „bez obzira da li Zvornik pada ili ne", još u toku noći povuku određenim pravcem južno od rijeke Drinjače, izuzev 3. bataljona koji je dobio zadatak da se zadrži u rejonu Dževanje – Glodi radi obezbjeđenja od Zvornika, izbjegavajući jače angažovanje ako neprijatelj krene za brigadom. Bataljonima je naređeno da se u toku dana – ako to bude moguće zbog dejstva avijacije, a ako ne onda naredne noći – razmjeste u selima Cerska, Skugrići, Hručići, Pobuđe, Kravica, Marići, Sebijačina, Lepenovići i Bišina. Divizijska bolnica i hirurška ekipa, koje su se nalazile sa brigadom, dobile su zadatak da se, zajedno sa brigadnim sanitetom i intendanturom, smjeste u selima Sebijačina i Lepenovići. Jedinicama je Štab najavio da će brigada poslije kraćeg odmora biti upućena ka jugu, sa zadatkom rušenja pruge Sarajevo – Višegrad.[779]

---

[778] Isto, k. 706, br. reg. 1/58-15.
[779] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 88-89.

Povlačenje 1. proleterske brigade na nov prostor izvršeno je organizovano. Jedino je 3. bataljon – pošto je kasno primio naređenje za napuštanje Zvornika, još pod vatrom artiljerije sa desne obale Drine – bio prisiljen da se izvlači iz grada pod veoma teškim uslovima, kada je neprijatelj počeo da sa pješadijom i tenkovima ulazi u Zvornik. Zbog toga je bataljon pretrpio teške gubitke: 9 poginulih i 16 ranjenih boraca. I 1. vojvođanska brigada se, po naređenju Vrhovnog štaba, povukla od Capardi južno od Drinjače, na prostor Šekovići – Vlasenica.

Povlačenjem južno od Drinjače, prestale su borbe 1. proleterske brigade na širem području Zvornika. Poslije sjajne i relativno lako izvojevane pobjede nad neprijateljem u Zvorniku, ona je doživjela neuspjeh i pretrpjela veoma teške gubitke u borbama na pravcu Caparde – poginulo je 29 i ranjeno 30 boraca,[780] a to se moglo i moralo izbjeći. Osjetne gubitke imao je i neprijatelj, pored ostalih, teško su ranjeni komandant 370. puka i njegov ađutant. Naređenje Štaba 1. proleterske divizije za napad na Caparde uslijedilo je u nevrijeme i u najnepovoljnijem momentu, kada je neprijatelj u tom mjestu koncentrisao vrlo jake snage i pripremao se, u okviru šire ofanzivne akcije, za prodor prema Zvorniku. Pri izmijenjenom odnosu snaga, 1. proleterska i 1. vojvođanska brigada nijesu više imale nikakvog izgleda na uspjeh. Opet je podbacila obavještajna služba i kad je neprijatelj počeo da napada, primijenjena je pogrešna taktika krute i uporne odbrane, a izostala je elastičnost i samoinicijativa u komandovanju, kao i sadejstvo između bataljona, što je brigadu krasilo u ranijim borbama. U novom rejonu rasporeda, na sastancima komandi i štabova, a naročito partijskih organizacija, na kojima su vršene analize proteklih borbi i držanje komunista i starješina – bilo je ozbiljnih primjedbi, pored ostalog i na komandovanje. Po tom pitanju ozbiljno je kritikovan vršilac dužnosti komandanta brigade Miloje Milojević.

Dok su se 1. proleterska i vojvođanske brigade pripremale za napad na Zvornik, dotle su 3. krajiška i 6. istočnobosanska brigada, koje su zatvarale pravac Sokolac – Han-Pijesak, ispitivale mogućnost i pripremale se za napad na Sokolac, kako im je to 1. jula naredio Štab 1. proleterske divizije. Izvršavajući to naređenje, 3. krajiška brigada se noću između 2. i 3. jula iz rejona Malog polja, preko ceste Sokolac – Han-Pijesak kod Krama, prebacila u sela Margetići, Sijerci, Pobratci,

[780] Miloš Vuksanović, isto, str. 259-262.

Pariževići i Kalimanići, jugoistočno od Sokolca, dok se 6. istočnobosanska nalazila u rejonu Žljebovi – Han-Pijesak.

U Sokolcu se nalazio Stožer 1. ustaškog zdruga sa 22. i 24. ustaškom bojnom, ukupne jačine oko 1.200 ustaša naoružanih, pored pušaka, sa 6 mitraljeza, minobacačem i više puškomitraljeza. Oko mjesta su bili iskopani rovovi i izgrađeni bunkeri. Posebno dobro je bilo utvrđeno i posjednuto brdo Pohovac (trig. 1074), oko 2 km sjeverozapadno od Sokolca, koje dominira čitavom okolinom pa i Sokolcem. Posada je skoro svakog dana vršila ispade, naročito prema Han-Pijesku.

Prema dogovoru štabova ove dvije brigade, Sokolac je trebalo zauzeti napadom 6. istočnobosanske sa sjevera i 3. krajiške s juga i jugoistoka, a potom i Podromaniju. Napad je počeo 4. jula oko 22 sata, istovremeno kad i napad na Zvornik. Obezbjedivši se od Rogatice i Devetaka, 3. krajiška udarna je napadala sa dva bataljona. Oni su u toku noći, na svojim pravcima napada, uspjeli da likvidiraju spoljnu odbranu, ali ne i da, zbog jakog otpora ustaša, prodru u mjesto. Sa sjevera 6. istočnobosanska brigada napadala je s jednim bataljonom na Pohovac, ali ni on, inače brojno mali – svega oko 100 boraca, nije mogao da zauzme ovo dobro utvrđeno brdo. Očito male angažovane snage, a uz to bez težeg naoružanja, bile su nedovoljne da bi likvidirale brojno jačeg neprijatelja, koji je bio i potcijenjen. Naime, prema manjkavim obavještajnim podacima, napadači su bili obaviješteni da je posada demoralisana i spremna da pobjegne prema Sarajevu, pa se u napad krenulo s uvjerenjem u uspjeh. Međutim, neprijatelj je pružio jak otpor, pa se dogodilo suprotno. Ujutro 5. jula brigade su se povukle od Sokolca u ranije rejone rasporeda, pretrpivši ukupne gubitke od 2 poginula i 26 ranjenih boraca.[781] Već slijedećeg dana 3. krajiška brigada uništila je jedan kamion s njemačkim vojnicima na cesti Sokolac – Rogatica i onemogućila neprijatelja da toga dana saobraća između ta dva mjesta.

Reakcija neprijatelja na ofanzivu Operativne grupe divizija VŠ u istočnoj Bosni

Ofanzivna dejstva Operativne grupe divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba u istočnoj Bosni, kojoj su se priključile 5. krajiška udarna divizija i jedinice sa terena, zauzimanje niza gradova i stvaranje prostrane slobodne teritorije, kao i formiranje dvije nove divizije NOVJ – 16. i 17 – izazvali su paniku

[781] Savo O. Trikić, isto, str. 163-164, i Rudi Petovar i Savo Trikić, isto str. 346-347.

u njemačkim komandama i ustaškoj NDH. Aktivnost i koncentracija brojnih jedinica NOVJ ozbiljno su ugrozili njihove interese i to ne samo u tom, strategijski važnom, rudarskom i industrijskom kraju, nego i u susjednim oblastima. Strahujući od prodora jedinica NOVJ iz istočne Bosne u Srbiju, čime bi neposredno bila ugrožena komunikacija Zagreb – Beograd – Skopje, koja je bila od izuzetnog značaja za odbranu Balkana i zbog manevra trupama i materijalom – neprijatelj je krajem juna i početkom jula protiv njih, na brzinu, organizovao operaciju šifrovano nazvanu „369. pješadijska – SS divizija“, u namjeri da ih uništi.

Za novu operaciju, koja je uslijedila kao protivofanziva na ofanzivu jedinica NOVJ u istočnoj Bosni, komandant njemačkih snaga u NDH prebacio je 369. legionarsku diviziju preko Sarajeva u rejon Tuzla – Doboj i glavninu SS divizije „Princ Eugen“ na prostor Sarajevo – Zenica i diverzantski puk „Brandenburg“ na planinu Romaniju, pa sa njima, kao dvije borbene grupe, uz angažovanje četničkih i ustaško-domobranskih snaga iz okolnih garnizona, krenuo u napad na oslobođenu teritoriju pravcima: Vareš – Olovo – Tuzla – Kladanj; Tuzla – Caparde – Zvornik; Zvornik – Šekovići i Sarajevo – Sokolac – Han-Pijesak – Vlasenica. Na nekim pravcima neprijatelj je počeo da napada 5. jula, a na nekim i sedam dana kasnije. Nemajući dovoljno snaga da okruži jedinice NOVJ u istočnoj Bosni, kako je to još 26. juna predložio komandant 3. domobranskog zbora, a i polazeći od iskustva da u prethodnim operacijama takvog tipa nijesu postigli željene rezultate, Nijemci su bili prisiljeni da mijenjaju taktiku i da, upućivanjem većih jedinica u pojedine oblasti i njihovim angažovanjem i udarima na pojedinim pravcima, nastoje da uništavaju sastave NOVJ.

Kao i u prethodnim poduhvatima, Nijemci su i u ovoj operaciji težili da, pored uništenja jedinica NOVJ, likvidiraju Vrhovni štab, a prije svega vrhovnog komandanta, Josipa Broza Tita. A kako u dotadašnjim pokušajima u tome nijesu uspeli, bili su primorani da i u tim nastojanjima mijenjaju taktiku. O tome svjedoči i prijedlog komandanta 4. puka „Brandenburg“ komandantu Jugoistoka za „buduću specijalnu upotrebu“ od 6. jula 1943. godine. Cijeneći situaciju i predlažući mjere za likvidaciju Tita, komandant ovog terorističkog puka, potpukovnik Hajnc (Heinz), je napisao: „Pešadijsko gonjenje od strane „Brandenburga“ dovelo bi do brzog

iscrpljenja snaga. Pored toga, namera da se Tito uništi ostaće (sve dotle) neizvodljiva, dok stvarno ne budu mogle da se pripreme dovoljne, pokretljive i čisto nemačke snage. Neki prepad po posebnom zadatku na Tita samog i njegov štab, ne bi se mogao izvršiti ni sa nemačkim ljudstvom niti sa muslimanskim legionarima, i kod jednih i kod drugih nedostaju preduslovi sa kojima tek partizani raspolažu: izgled, poznavanje zemljišta, iskustvo u banditskom ratu, vladanje jezikom svih dijalekata, tačno poznavanje boravišta i načina života Tita. Bez sumnje je, pak, da bi isključenje Tita i njegovog štaba oduzelo partizanskom pokretu glavu a time i povezanost. Jedno ovakvo isključenje može uspeti sa bivšim partizanima u saradnji sa „Brandenburgom".

Ti „bivši partizani" trebalo je da po ovom prijedlogu budu zarobljeni borci koji bi se, posebnim postupkom prema njima u zarobljeništvu, odabrali kao pogodni „uz date im garancije za život, ishranu i njihov kasniji povratak na svoje posede"i tako pridobili i obučili za borbu na njemačkoj strani, pa i za likvidaciju Tita. „Stari metod", konstatovao je komandant puka, „da se svi partizani bez razlike streljaju, ne bi mogao nikad dovesti do uspeha". Međutim, ni stari niti novi metod i postupci, tada a ni u buduće, nijesu dali očekivane rezultate.

Na neprijateljev koncentričan napad od Sarajeva, Vareša, Tuzle i Zvornika prema Kladnju i Vlasenici, koji je jedinicama NOVJ u istočnoj Bosni nametnuo danonoćne borbe i pokrete, Tito je odgovorio dekoncentracijom jedinica i dejstvima na širokim područjima. On je jedinicama uputio direktivu da ne vode frontalne borbe i da ne brane uporno gradove koje su ranije zauzele, već da se, vješto manevrišući, izvlače ispred jakih neprijateljevih snaga, a napadaju ih kada je to za njih najpovoljnije. U vezi s novom situacijom, Tito je 8. jula 1. proleterskoj diviziji naredio da ne vodi frontalnu borbu i da se zadrži na prostoru Šekovići – Vlasenica – Javor. Kao bliži zadatak odredio joj je rušenje pruge Sarajevo – Višegrad i u vezi s tim, da pošalje jaču diverzantsku grupu na prugu. Pored toga, Štabu divizije je naređeno da prenese direktivu Štabu 16. vojvođanske divizije da se s jednom brigadom rokira na Majevicu radi prihvata boraca iz Srema, a sa drugom da ostane na prostoru Šekovići – Srebrenica – Vlasenica, te Štabu 17. istočnobosanske divizije da se prebaci na prostor Trebava – Ozren, gdje će uspostaviti

vezu sa 2. proleterskom divizijom koja je dobila zadatak da dejstvuje na području Doboj – Tuzla – Zavidović, s osloncem na Ozren.[782] Na sektoru Olova i Kladnja vješto je manevrisala 7. banijska udarna divizija i obezbjeđivala Vrhovni štab. Peta krajiška udarna divizija vodila je borbe na prostoru Zvijezde i Romanije.

Dok je 369. legionarska divizija vodila borbe na širem području Tuzle i 5. jula zauzela Kladanj (iz kog se sljedećeg dana povukla), a tri dana kasnije i Zvornik, dotle su se dijelovi SS divizije „Princ Eugen", ojačani domobranskom 7. lovačkom pukovnijom, u vremenu od 7. do 11. jula prikupljali u rejonima Rogatica, Sokolac, Sarajevo, Srednje i Vareš, pripremajući se za napad na partizanske snage u istočnoj Bosni, sa ciljem da ih uniše u sadejstvu sa 369. legionarskom divizijom. Težište napada SS dobrovoljačke brdske divizije „Princ Eugen", predviđenog u više napadnih kolona, bilo je u zahvatu ceste Sokolac – Vlasenica – Zvornik, dok je zadatak 369. legionarske divizije bio da, držanjem linije Živinice – Osmaci – Zvornik, spriječi proboj partizanskih snaga prema sjeveru.[783]

U toku prikupljanja i posijedanja polaznih položaja, negdje i pod borbom, neprijatelj je stalno izviđao na pravcima nastupanja, pa i avijacijom. Neprijatelj je i u rejonu Sokolca bio vrlo aktivan. Njegov ispad u cilju izviđanja u pravcu Han-Pijeska, 7. jula, odbila je 6. istočnobosanska brigada. Toga dana 3. krajiška udarna brigada pomjerila se glavnim snagama prema Sokolovićima i bliže cesti Sokolac – Han-Pijesak. Pošto je 6. istočnobosanska brigada napustila taj pravac i krenula u Šekoviće, radi ulaska u sastav novoformirane 17. istočnobosanske divizije, ona je dijelom snaga zatvorila taj pravac u rejonu Žljebova, nastavila da postavlja zasjede na cesti Podromanija – Rogatica i da odbija ispade iz Sokolca. Posebno je, skoro cijelog 11. jula, uspješno odbijala napade neprijatelja iz Sokolca, koji je jačim snagama nasilno izviđao prema Han-Pijesku i od Rogatice prema Sokolovićima.

Nakon višednevnih izviđanja i završenog grupisanja predviđenih snaga, SS divizija „Princ Eugen" je, pored nastupanja od Vareša prema Olovu i Kladnju, ujutro 12. jula krenula u napad na dva pravca: sa borbenom grupom „Bahman" („Bachmann") iz rejona Rogatice preko Zakoma i Kalimanića prema Sokolovićima i

[782] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 48-49: Depeša VŠ NOV i POJ Štabu 1.proleterske divizije od 8. jula, primljena u 16.15 sati.

[783] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 417-422: Zapovijest SS divizije „Princ Eugen" za nastupni marš u istočnu Bosnu od 7. jula 1943.

Han-Pijesku; sa borbenim grupama „Folmer“ („Vollmer“) i „Volf“ („Wolf“) u kojoj se nalazila i četa tenkova, sa područja Sokolca ka Han-Pijesku i Vlasenici. Na oba pravca neprijatelju se suprotstavila 3. krajiška udarna brigada. Vrlo žestoke borbe vođene su skoro čitav dan, naročito na području Kopita (trig. 1318), ispred Željeva i kod Krama. Pod pritiskom brojno i tehnički jačeg neprijatelja, naročito kolone koja je nastupala od Rogatice i nastojala da je obuhvati s istoka, brigada se pred kraj dana sa tri bataljona povukla zapadno od ceste Sokolac – Han-Pijesak, a neprijatelj je ušao u Han-Pijesak, koji je još prije dva dana napustila 6.istočnobosanska brigada. Bataljon koji je bio odsječen od glavnine i povukao se u Džimrije, priključio se sljedećeg dana glavnini. Nastavljajući prodor, neprijatelj je 13. jula bez otpora ušao u napuštenu Vlasenicu.

U međuvremenu je 1. proleterska divizija ostala sa dvije brigade, pa je Vrhovni štab 11. jula u njen sastav uputio 7. krajišku koja se od 29. juna nalazila u sastavu 7. banijske udarne divizije. O tome je obavijestio štabove 7. i 1. proleterske divizije. „Vaša brigada“, pisalo je u naređenju Vrhovnog štaba Štabu 7. krajiške brigade od 11. jula, „definitivno ulazi u sastav 1. proleterske divizije. Ovo na pogodan način protumačiti ljudstvu. To je rezultat dosadašnje vrijednosti vaše brigade“.[784] Obavještavajući o tome Štab 1. proleterske divizije, Vrhovni štab mu je istog dana naredio da joj posveti pažnju, snabdije je municijom, popuni i odmori.[785] Brigadi je naređeno da odmah krene prema Vlasenici i uspostavi vezu sa Štabom 1. proleterske divizije. Međutim, kako su dijelovi SS divizije „Princ Eugen“ prodorom od Vareša 10. jula zauzeli Olovo, ona je bila angažovana u borbama radi sprečavanja daljeg prodora neprijatelja ka Kladnju. U tim borbama je 12. jula poginuo i njen komandant Rade Marjanac.[786] Toga dana Štab 1. proleterske divizije nalazio se u Raškovićima, oko 10 km sjeveroistočno od Vlasenice, a 1. proleterska brigada na prostoru Kozjak – rijeka Drinjača – Drina.

Sedma krajiška brigada bila je u to vrijeme brojno mala, svega 400 boraca, zbog čega je njena borbena sposobonost bila prilično umanjena. Samo u poslednjih nekoliko dana u borbama na sektoru Kladnja imala je preko 60 izbačenih iz stroja. Za to je okrivljen Štab brigade, koji se držao taktike krutih frontova i odbrane po svaku

[784] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 57: Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 7.krajiške brigade od 4. jula u 7 sati.
[785] Isto, str. 58: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 11. jula, primljena u 10.40 sati.
[786] Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, str. 508.

cijenu. U zadnja dva mjeseca brigada je promijenila četiri divizije (1, 2, 3. i 7). „Jasno je da je ovo stalno mijenjanje divizija", konstatovao je politodjel brigade u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 21. jula, „onemogućilo pojedinim štabovima divizija da tačno ocijene vojničke mogućnosti naše brigade, njenu političku svijest – pa da joj u političkom i materijalnom pogledu pruže odgovarajuću pomoć, a u vojničkim operacijama daju zadatke koji odgovaraju njenom brojnom stanju i borbenosti". U zadnje vrijeme u brigadi se ispoljila težnja za povratkom u Bosansku krajinu, čemu su razlog bili teški uslovi u kojima je živjela i borila se, a njeni borci ginuli, naročito u posljednje dvije ofanzive. Prilikom ulaska u sastav 1. proleterske divizije, u brigadi su bila 122 člana KPJ i oko 100 članova SKOJ-a, što znači da je svaki drugi njen pripadnik bio organizovan. „Definitivnim ulaskom u sastav 1. proleterske divizije u mnogom će biti omogućen napredak ove brigade", istakao je njen politodjel (Milisav Raičević, Dušanka Kovačević i Dušan Dozet) na kraju pomenutog izvještaja.[787]

Sinhronizovano sa prodiranjem dijelova SS divizije „Princ Eugen" od Sokolca ka Han-Pijesku i od Olova ka Kladnju, u napad su, pošto su prethodno ojačane jednim bataljonom 369. puka, krenule i snage 369. legionarske divizije iz Zvornika prema Drinjači i (znato jače) iz rejona Capardi prema Šekovićima. One su ujutro 12. jula izbile na liniju Kosica – Kominjača – Borogovo i nastavile da vrše pritisak prema Šekovićima, potiskujući 2. vojvođansku brigadu. Istovremeno je neprijatelj počeo da vrši pritisak i od Kladnja prema Šekovićima, ali je taj pravac zatvorila 6. istočnobosanska brigada, koja je toga dana stigla u Šekoviće. Time su se bolnice u rejonu Šekovića, sa oko 450 teških i 250 pokretnih ranjenika, koje jedinice, zbog nailaska nove neprijateljske ofanzive, nijesu uspjele evakuisati na Majevicu – našle u veoma teškom položaju.

Zbog ozbiljnosti situacije, Štab 16. vojvođanske divizije zatražio je pomoć od Štaba 1. proleterske divizije na taj način što bi 1. proleterska brigada bar sa jednim bataljonom od Gloda udarila u bok snagama koje prodiru prema Šekovićima. Štab divizije zamolio je Vrhovni štab da uputi 7. krajišku brigadu da sa zapada napadne ovu neprijateljsku kolonu, a 1. proleterskoj brigadi je naredio da sa dva bataljona, od Gloda preko Kamenice, sa istoka napadne u lijevi bok neprijatelja, težeći što dubljem obuhvatu, kako bi neprijateljevu kolonu napala gotovo s leđa i bar privremeno je odbacila od druma

[787] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 224-228.

Tuzla – Zvornik. Po završetku ovog napada – bilo da uspije ili ne – brigada je dobila zadatak da se sa glavninom postavi na prostoru između ceste Vlasenica – Han-Pijesak – Srebrenice.[788] Iako 1. proleterska brigada nije stigla da interveniše, pored ostalog i zbog nastupanja neprijatelja toga dana od Zvornika prema Drinjači, 2. vojvođanska i 6. istočnobosanska su uspjele da zadrže neprijatelja toga i narednog dana, čime je stvoreno potrebno vrijeme za evakuaciju ranjenika i bolesnika iz rejona Šekovića, uz angažovanje i 7. krajiške brigade. Dio najtežih ranjenika i bolesnika, koji se nije mogao evakuisati, sakriven je, zajedno sa najnužnijim sanitetskim osobljem, po zemunicama u šumama u blizini Šekovića. Nakon prodora 14. jula u Šekoviće, dijelovi 370. legionarskog puka ubrzo su uz pomoć četnika, pretražujući okolne šume, ipak otkrili oko 100 ranjenika i sve ih, sa zatečenim sanitetskim osobljem, likvidirali.

Prateći pravce nadiranja jakih neprijateljevih snaga, Štab 1. proleterske divizije zaključio je da se radi o operaciji koja ima za cilj opkoljavanje i uništavanje glavnine jedinica NOVJ u istočnoj Bosni, pa je 13. jula, polazeći od toga i direktiva Vrhovnog štaba, odlučio da brzim manevrom na jug izvuče jedinice sa prostora zahvaćenog operacijom i izbije na planinski masiv Jahorine, a zatim sa tog prostora preduzme iznenadna dejstva na pravcima na kojima je neprijatelj, zbog angažovanja u ofanzivi, oslabio svoje snage.

Jedinicama je tog dana u 11.30 sati naređeno da pokret otpočnu što prije, a po mogućnosti još u toku noći između 13. i 14. jula. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da se kreće najpogodnijim pravcem istočno od komunikacije Sokolovići – Vlasenica, a 3. i 7. krajiška, pod komandom zajedničkog operativnog štaba, zapadno od nje. Po izbijanju na željezničku prugu Sarajevo – Višegrad, trebalo je da brigade likvidiraju manje posade koje su je osiguravale, te što temeljitije poruše i unište objekte na njoj. Sedmoj krajiškoj brigadi, koja se zatekla u rejonu sela Jasen, naređeno je da se prikupi kod Solakovine (oko 6 km sjeverozapadno od Vlasenice), stupi u vezu sa Sanitetskim odsjekom Vrhovnog štaba i upravom bolnica u Šekovićima radi organizacije prihvata i evakuacije prema Jahorini polovine bolesnika i ranjenika, dok je drugu polovinu trebalo da evakuišu i zbrinu 16. vojvođanska divizija i 6. istočnobosanska brigada. Treća krajiška brigada nalazila se tada na području između Han-Pijeska, Pjenovca i Malog polja.

[788] Isto, str. 113-114.

Sa 1. proleterskom brigadom planirano je da se kreću Štab divizije, divizijska bolnica i hirurška ekipa.

Brigadama je naređeno da: radikalno rasterete komore od svih stvari koje nijesu neophodne; sačuvaju tajnost pokreta, kreću se danju pošumljenim terenom, a najviše noću; za odmor i pokret izbjegavaju sela neprijateljski raspoložena i sukobe sa neprijateljem, a ako do njih dođe da ih odlučno i što brže rješavaju. Političkim rukovodiocima stavljeno je u zadatak da borcima objasne situaciju i zadatak divizije, da ih politički pripreme za predstojeći pokret i naredne ofanzivne operacije. Štab divizije ukazao je i na to da Jahorina nije određena kao cilj koji se mora postići već kao opšti pravac pokreta, a jedinicama je ostavljena sloboda da se u toku pokreta zadrže na nekom terenu ako se pokaže da postoje uslovi za uspješne ofanzivne akcije.[789]

Pored izvlačenja čitave 1. proleterske divizije na područje Jahorine, u razmatranju su bile još dvije varijante njene upotrebe. Po jednoj je, zavisno od mogućnosti prebacivanja plovnim sredstvima preko Drine i jačine neprijatelja na njenoj desnoj obali, trebalo da se 1. proleterska brigada, na sektoru između Drinjače i Ljubovije ili negdje još južnije, prebaci u Srbiju, u cilju u kom je bilo i naređeno izviđanje rijeke i prikupljanje plovnih sredstava. I kao još jedna mogućnost – predviđalo se prebacivanje čitave divizije u Srbiju, ako se uvidi da za to postoje uslovi.[790]

Prateći razvoj situacije u istočnoj Bosni, Vrhovni štab je naređenjem već slijedećeg dana, 14. jula, izmijenio plan Štaba 1. proleterske divizije na taj način što mu je naredio da: sa 1. proleterskom brigadom, poslije evakuacije ranjenika iz rejona Šekovića, dejstvuje na prostoru Borike – Međeđa – Rogatica, s tim da poruši most preko Drine kod ušća Lima; sa 3. krajiškom da dejstvuje na području Sokolovići – Kovanj – Mesići, s tim da poruši prugu Mesići – Renovica i uspostavi vezu s 5. udarnom divizijom; 7. krajišku brigadu zadrži u rezervi i iskoristi je po nahođenju.[791] O prebacivanju u Srbiju nije bilo ni pomena, kao ni o odlasku na područje Jahorine.

U duhu naređenja Vrhovnog štaba, Štab divizije dopunio je zadatak 1. proleterskoj brigadi, s tim što je, po dolasku na određeni prostor i dejstva na komunikacijama, trebalo da čisti teren od

[789] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 129-132: Naređenje Štaba divizije od 13. jula u 13 sati.
[790] Isto, str. 136-138.
[791] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 73: Depeša VŠ od 14. jula, primljena u 14 sati.

četničkih bandi i da, ukoliko za to budu postojali uslovi, likvidira neprijateljeve posade u Rogatici i Goraždu. Pošto je prihvatila manji broj ranjenika na pravcu Šekovići – Šadići i evakuisala ih u Pomol, u divizijsku bolnicu, 1. proleterska brigada prikupila se, u toku noći između 14. i 15. jula i tokom dana, sa glavninom južno od ceste Vlasenica – Srebrenica, na prostoru: Donje Vrsine – Višnjica – Pomol – Nurići – Štedra – Bešići – Erići – Gaj i sa jednim bataljonom sjeverno od ceste u rejonu Kitanići – Stankovići. Odavde je 16. jula u 2 sata, zajedno sa Štabom divizije, divizijskom bolnicom i hirurškom ekipom, krenula na jug i nakon tri dana, 19. jula, pretežno noćnih marševa i bez sukoba sa neprijateljem, stigla na područje sela Mislovo, Mandre i Žepa, desetak km sjeverno od Borika. Na tom prostoru brigada je zastala da bi se odmorila i upoznala sa situacijom na širem području – upućivanjem izviđačkih patrola prema Sokolovićima i Han-Pijesku, Godomilju i Štetićima, odnosno prema Rogatici, zatim prema Borikama i Slapu na Drini.[792] Štab divizije smjestio se u rejonu Mislova.

Iako je trebalo da 3. i 7. krajiška brigada uspostave vezu i zajednički, prema naređenju Štaba divizije od 13. jula, krenu prema Jahorini, u tome se nije uspjelo, pa su to uradile svaka za sebe. Treća krajiška udarna se najprije iz rejona Malog polja pomjerila u šumu zapadno od Žljebova i noću između 15. i 16. jula prebacila se preko ceste. Pravcem Sokolac – Han-Pijesak, između Žljebova i Krama i preko sjeverozapadnih padina Devetaka i sela Mičivode, brigada je stigla na planinu Kopito gdje je predanila. Pošto nije imala veze sa Štabom divizije, koji bi je, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, zadržao na sektoru Sokolovići – Kovanj – Mesići, brigada je predveče 16. jula, preko Pobratića, Pariževića i Ozerkovića, rano ujutro u tri kolone, izbila pred cestu i željezničku prugu Sarajevo – Višegrad u dolini rijeke Prače.

Poslije kraćeg zadržavanja, izviđanja i pripreme, ona je u jutarnjim satima sa jednim ojačanim bataljonom napala posadu, sastavljenu od oružnika i od jedne satnije domobrana 9. pukovnije, na željezničkoj stanici u Prači i sa jednim bataljonom oružničke posade na željezničkim stanicama Podgrab i Sjetlina. U napadu na Praču postignut je značajan uspjeh – zauzeta je željeznička stanica i veliki dio mjesta. Zaplijenjena je znatna količina naoružanja, municije, razne opreme i namirnica i kada se očekivalo da će neprijatelj biti u

[792] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 141-142, 160-161 i 200-201.

potpunosti savladan, uslijedila je intervencija oklopnog voza od Renovice, nakon čega se bataljon povukao na jug, ne uspjevši da izvuče znatan dio plijena, a pretrpio je gubitke od 4 poginula i 19 ranjenih boraca. Propust je učinjen zato što željeznička pruga od Prače prema Renovici nije porušena ili na neki drugi način onesposobljena, čime bi bilo onemogućeno kretanje oklopnog voza, a time i postizanje potpunijeg uspjeha. Napadi na željezničke stanice Podgrab i Sjetlina i pored jakog otpora oružnika, potpuno su uspjeli. U dolini rijeke Prače brigada se ukupno zadržala oko 4 sata, a zatim se povukla na jug, na prostor Krnja jela (k. 1359) – Crni vrh (trig. 1408) – Biljeg – Orahovica, ostavivši osiguranja prema Prači i Podgrabu.

U toj akciji 3. krajiška udarna brigada je zarobila 21 domobrana, ustašu i oružnika i jednog poručnika ljekara. Zaplijenila je mitraljez, 2 puškomitraljeza, oko 30 pušaka, radio-stanicu, manje količine sanitetskog materijala i razne vojničke opreme. Pored toga, porušila je željezničku prugu na pet mjesta, srušila jedan i oštetila jedan željeznički most.[793] Stiče se utisak da se moglo postići i više da se brigada zadržala duže na pruzi, a to je mogla jer osim oklopnog voza druge intervencije nije bilo od strane neprijatelja. Žurilo joj se da je napusti i još u toku dana se povuče dalje od nje, prema Jahorini.

Naredna dva dana brigada se zadržala u rejonu Krnja jela, Crni vrh i Orahovica. Nije imala veze ni sa jednom partizanskom jedinicom. Nije znala ni gdje se nalaze Štab divizije, 1. proleterska i 7. krajiška brigada. U dva maha je 19. jula bombardovana od neprijateljeve avijacije. Jedna bomba pala je u neposrednoj blizini mjesta na kom se održavao sastanak partijske ćelije Štaba 2. bataljona kada su poginuli Vaso Prlja, član politodjela brigade, Nikola Vojvodić, zamjenik komandanta, Vojmir Kuzmanović, zamjenik političkog komesara i Dara Šćepanović, referent saniteta bataljona, dok je Stevo Balaban, politički komesar bataljona, ranjen, a Nikola Pećanac, komandant bataljona, ostao nepovrijeđen. U naredna dva dana brigada se preko grebena Jahorine prebacila na njene južne padine, gdje je u narednih nekolika dana imala manje sukobe sa četnicima i muslimanskom milicijom, a upućivala je i patrole jačine čete prema Goraždu, jer se pretpostavljalo da se na tom pravcu nalazi 1. proleterska brigada.[794]

---

[793] Isto, str. 202-203: Izvještaj Štaba 3.krajiške brigade Vrhovnom štabu od 18. jula; str. 539-543: Doglasno izvješće Zapovjedničtva 5.oružničke pukovnije od 26. jula, i AVII, NOR, k. 712, br. reg. 23/1-4: Operacijski dnevnik 3.krajiške brigade.

[794] Savo O. Trikić, isto, str. 165-170.

Prihvativši iz bolnica u rejonu Šekovića manji broj ranjenika, a ne polovinu kako joj je bilo naređeno, 7.krajiška brigada je sa područja sjeverozapadno od Vlasenice krenula na jug i noću između 17. i 18. jula, dakle dva dana iza 3. krajiške udarne brigade, prešla cestu Sokolac – Han-Pijesak između Žljebova i Krama i izbila u Sokolovićе, gdje se razmjestila i zadržala. Bili su joj neophodni odmor i predah od borbi.

U međuvremenu je 20. jula završena neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni. Njemačke i ustaško-domobranske jedinice počele su da se povlače u garnizone ne ostvarivši postavljene zadatke – uništenje jedinica NOVJ u istočnoj Bosni zajedno s Vrhovnim štabom. Dva dana ranije, 18. jula, komandant njemačkih trupa u NDH, general Rudolf Liters, uputio je opširan izvještaj komandantu Jugoistoka o vojno-političkoj situaciji u NDH. U njemu je, pored ostalog, pisalo: „Situacija u Hrvatskoj postaje svakim danom sve opasnija. Ustanički pokret, uprkos svih udara njemačkog Vermahta, stalno napreduje... Sve dosadašnje operacije i čišćenja, u kojima se proliva mnogo nemačke krvi, nisu imale opipljivog uspeha... Jedini spas zemlje (NDH – T.R.) leži, ukoliko to nije suviše kasno, u hitnoj izmeni političkog kursa i izgradnji jedne zdrave uprave pod opštom zaštitom nemačkog Vermahta".

U izvještaju je za operaciju u istočnoj Bosni dalje rečeno: „Titove grupe koje se nalaze na prostoru Kladanj – Vlasenica vratile su se taktici partizanskog ratovanja. One su retko stupale u borbu i izvlačile se u malim grupama od uništenja... Potpuno uništenje neprijatelja ipak nije uspelo, pošto je neprijatelj razvučen na velikom prostranstvu i nedostaju snage za njegovo opkoljavanje. Napadi na neprijatelja pogađali su uvek samo male delove, pošto je neprijatelj prihvatao bitku samo pod za njega povoljnim uslovima, a pri pretećoj opasnosti razdvajao se u manje grupe i povlačio se noću van puteva kroz neizbežne velike breše... Neprijatelj je izvanredno pokretan, pošto je formiran bez komora i bez naročito osetljivih uređaja za snabdevanje, dok su nemačke jedinice, ako hoće da iskoriste nadmoćnost svog naoružanja, mnogo sporije i ovisnije od terena. Kao borac pojedinac, pod istim uslovima, nemački vojnik, većinom malo obučen planinskoj borbi, često nije dorastao fanatično borbenim banditima, koji su potpuno srođeni sa terenom i koje stanovništvo podržava..."[795]

[795] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 436-443: Procjena situacije komandanta njemačkih trupa u NDH od 18. jula 1943.

Ne uspjevši da u vojnim operacijama likvidiraju Vrhovni štab i lično vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita, Nijemci tih dana – pošto su Tita prethodno ucijenili i putem plakata i letaka objavili njegovu sliku – obećavajući nagradu od 100.000 rajhsmaraka u zlatu svakom onom „koji dovede živa ili mrtva komunističkog vođu Tita".[796] Pored niza mjesta po Bosni i Sarajevo je 24. jula bilo izlepljeno hiljadama ovih plakata, a vijest o toj ucjeni desetak dana ranije je donio i londonski „Tajms" (Times).[797] Tito je takav plakat prvi put vidio 1. avgusta u selu Šerići, poslije prelaska iz istočne u srednju Bosnu.

[796] Tito, Sabrana djela, 16, str. 80: Faksimil njemačkog plakata.

[797] Zbornik, tom IV, knj. 15, str 454-455: Izvještaj italijanskog generalnog konzula u Sarajevu od 25. jula 1943.

DIO VII

MJERE, AKCIJE I BORBE UOČI I U VRIJEME KAPITULACIJE FAŠISTIČKE ITALIJE

Manevar divizije iz istočne u srednju Bosnu

Dok je 1. proleterska divizija vodila borbe i manevrisala u jugoistočnom dijelu istočne Bosne, u svijetu i zemlji zbilo se više značajnih događaja. Početkom jula 1943. otpočela je Kurska bitka, jedna od najvećih bitaka na Istočnom frontu, koja je trajala do pred kraj avgusta te godine i u kojoj su Vermaht i njegovi sateliti doživjeli težak poraz. Iz baza u sjevernoj Africi britanske i američke jedinice otpočele su 10. jula da se iskrcavaju na Siciliju i za 8 dana je zauzele. Pod uticajem poraza na svim frontovima, antiratnog raspoloženja naroda sa Apenina i njegovog nezadovoljstva fašističkim režimom, u Italiji je došlo do političkog vrenja i pada Musolinijeve fašističke vlade (24. jula), što je nagovijestilo i skoro ispadanje Italije iz ratnog stroja.

Vrhovni komandant NOV i POJ, Josip Broz Tito, u jeku neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni, održao je 15. jula u selu Ponijerka na Milan-planini sjednicu Vrhovnog štaba kojoj je prisustvovalo i nekoliko članova Centralnog komiteta KPJ. Razmatrana je vojno-politička situacija u zemlji i na evropskim ratištima, a posebno događaji u Italiji i određeni su dalji strategijski zadaci NOVJ. Na osnovu ocjene da Italija može ubrzo kapitulirati, na Titov prijedlog je odlučeno da Vrhovni štab sa divizijama kojima je neposredno komandovao ne ide u Srbiju, već da se pomjeri prema zapadu zemlje, bliže italijanskoj okupacionoj zoni – radi rukovođenja operacijama u slučaju kapitulacije Italije i razoružavanja njenih trupa. Takođe je odlučeno da 1. i 2. proleterska divizija sa ostalim jedinicama u srednjoj i istočnoj Bosni, obrazuju operativnu grupu kojom bi rukovodilo Povjereništvo Vrhovnog štaba i CK KPJ kao privremeni štab, i objedinilo dejstva u istočnoj i srednjoj Bosni, Srbiji, Vojvodini, Crnoj Gori i Hercegovini.[798]

Ubrzo, 23. jula, u selu Drapnići, oko 12 km jugoistočno od Olova, Tito je održao savjetovanje u Vrhovnom štabu, kome je prisustvovao i komandant 1. proleterske divizije Koča Popović. Odlučeno je da se odustane od stvaranja Povjereništva Vrhovnog štaba i CK KPJ i operativne grupe, da s Vrhovnim štabom u srednju Bosnu pođu 1. proleterska i 1. dalmatinska brigada i 7. banijska udarna divizija, a da se 3. i 7. krajiška brigada, kao posebna operativna grupa, sa Devetaka, preko Jahorine i Ivan-sedla, prebace

[798] Tito, sabrana djela, 16, str. 60 i 62: Depeše VŠ štabovima 1.bosanskog korpusa i 1.proleterske divizije od 18. i 19. jula.

u jugozapadni dio Bosne. U istočnoj Bosni trebalo je da ostanu 2. proleterska, 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija pored partizanskih odreda.[799]

Odluka da se tada iz istočne Bosne ne ide u Srbiju već prema zapadu, proizašla iz svestrane analize razvoja NOB u zemlji u to vrijeme i događaja u svijetu, a posebno na području Sredozemlja, imala je strategijski značaj. Njome je težište operacija NOVJ počelo da se u pravo vrijeme prenosi prema zapadnim krajevima zemlje i jadranskoj obali. U članku „Sjećanja na dane oslobodilačkog rata i revolucije", Tito je o toj odluci, pored ostalog, napisao: "Kad smo se opet našli u istočnoj Bosni ponovo je kod nekih drugova nikla misao da idemo preko, u Srbiju. Opet sam rekao da ne idemo jer tamo situacija nije bila zrela za to. Ni pet divizija nisu bile dovoljne, jer je to bio najosjetljiviji teren za Njemce... Rekao sam da će oni to čuvati i da će tu baciti velike snage da nas razbiju. A jedan naš poraz u Srbiji imao bi strahovitog efekta za našu dalju borbu. Mislio sam da će biti najbolje da idemo u zapadnu Bosnu, naročito zbog toga što sam vidio da će Talijani uskoro kapitulirati i da za to moramo biti bliže jadranskoj obali... Mi smo uvijek morali paziti da naša vojna strategija bude strogo prilagođena vanjskim i unutrašnjim zbivanjima i razvoju stvari... Ja sam razmišljao: ako Italija kapitulira, a mi se ovdje nosimo samo sa Njemcima, Talijani koji su u Dalmaciji mogu nam pobjeći sa oružjem, nego da mi krenemo prema njima u Dalmaciju... Meni je naročito bilo stalo da Prva divizija, koja je bila jedna od naših najboljih jedinica, dobije što više naoružanja. I krenuli smo radi toga tamo..."[800]

Na događaje u Italiji brzo je reagovala i njemačka Vrhovna komanda oružane sile. Hitler je već 26. jula izdao Direktivu broj 48, a 6. avgusta ju je nadopunila Vrhovna komanda Vermahta Specijalnim naređenjem br. 2, kojima su regulisana pitanja komandovanja i odbrane Balkana, kao i pripajanje jugoslovenskih teritorija pod italijanskom okupacijom njemačkom okupacionom području – poslije kapitulacije Italije.[801] Pored toga, njemačka Vrhovna komanda je brzo izradila plan „Akse" („Achse") za postupak u trenutku kapitulacije Italije, kojim je bilo predviđeno brzo razoružavanje italijanske vojske i samostalno nastavljanje rata bez Italije, pa i protiv nje, ako bude potrebno, na Balkanu i u Italiji. U vezi

[799] Isto, str. 320.
[800] Grupa autora: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, knj. 1, str. 537-538.
[801] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 472-477 i 484-485.

s tim komandant Jugoistoka general-pukovnik Aleksandar Ler naredio je 26. jula komandantu njemačkih trupa u NDH da: „a) Celokupno naoružanje i zalihe svih vrsta (italijanskih jedinica – T. R) treba odmah zapleniti, a u slučaju potrebe uništiti. Jedinice razoružati. b) Svako iskorišćavanje željeznica od strane Italijana prvenstveno sprečiti. O eventualnoj evakuaciji odlučuje komandant Jugoistoka. c) U slučaju suprotstavljanja, bezobzirno upotrebiti oružje".[802] Istovremeno, svaku manifestaciju stanovništva u svim oblastima trebalo je ugušiti „najoštrijim sredstvima".

Pristupajući izvršenju odluke za pokret iz istočne u srednju Bosnu, Vrhovni štab je još 21. jula poslije podne naredio Štabu 1. proleterske divizije da sa 1. proleterskom brigadom bude „zorom 22. jula na prostoriji Gornje i Donje Babine – Knežina i da Koča obavezno dođe na savjetovanje", zatim da 3. krajišku vrati na područje Srebrenica – Devetak i da 7. krajiška brigada ostane u rejonu Sokolovića.[803] U ovom vremenu Vrhovni štab je nekolika puta najavljivao diviziji da će dobiti savezničku pomoć, koja je inače od 25. juna počela avionima da pristiže u manjim količinama (eksploziv, sanitetski materijal i razna oprema) u istočnu Bosnu, ali je ona nije primila zbog čestih pokreta, prodora neprijatelja i loših vremenskih uslova.

Poslije savjetovanja u Drapnićima, Vrhovni štab je istog dana, 23. jula, uputio pisano naređenje Štabu 1. proleterske divizije i detaljno ga upoznao sa zadatkom divizije. Prva proleterska brigada dobila je „specijalan zadatak", kako to piše u naređenju, da obezbjeđuje Vrhovni štab u toku pokreta iz istočne u srednju Bosnu do predjela sjeverno od Vlašić-planine. Ostale dvije brigade – 3. i 7. krajiška, kao posebna manevarska grupa, pod komandom načelnika Štaba divizije Vasa Jovanovića, dobile su zadatak da se iz istočne Bosne opštim pravcem Devetak – Jahorina – Trnovo – Umljani, zatim preko pruge Sarajevo – Mostar, u rejonu Ivan-sedlo – rijeka Rama – prebace na područje Prozor – Šćit – Gornji Vakuf. U toku pokreta trebalo je porušiti višegradsku i mostarsku prugu i likvidirati manje okupatorske, ustaške i četničke posade, pri čemu imati u vidu da se na putu ne smiju dugo zadržavati i gubiti vrijeme u beznačajnim akcijama. Po mogućnosti, trebalo je da uspostave vezu sa 10. hercegovačkom brigadom u Hercegovini. Posebno im je skrenuta pažnja da u toku pokreta

[802] Isto, str. 464-465: Depeša gen. Lera komandantu njemačkih trupa u NDH od 26. jula u 9 sati.
[803] Tito, Sabrana djela, 16, str. 65: Depeša VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 21. jula primljena u 16.50 sati.

izbjegavaju frontalne borbe i naročitu pažnju posvete ishrani boraca i njezi ranjenika. Štab divizije upoznat je da se na sektoru Busovača – Visoko – Prozor nalazi 5. krajiška divizija, u predjelu Bitovnje – Prozorski, Komara – Travnički i Kupresa – Kupreško-janjski NOP odred,[804] te da u istočnoj Bosni, ostaju 2. proleterska, 16. i 17. divizija NOVJ.[805] Upućivanjem glavnine 1. proleterske divizije južno od Sarajeva izbjegnuta je nepotrebna koncentracija većeg broja jedinica oko Vrhovnog štaba, a prolaskom kroz sela na tom pravcu na najbolji način je demantovana neprijateljeva propaganda o uništenju partizana u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Iako je u naređenju Vrhovnog štaba od 21. jula pisalo: „Vaš dolazak je neophodan, pokret treba hitno izvršiti", 1. proleterska brigada nije mogla u toku kratke ljetnje noći iz rejona Žepa – Mandre – Mislovo, u stvari od Drine, da stigne na područje Babina – Knežina. Trebalo joj je bar malo vremena da se pripremi za pokret, a zatim da maršuje slabo komunikativnim predjelima, pređe cestu Han-Pijesak – Sokolac, koju je neprijatelj dobro obezbjeđivao i da savlada razdaljinu, mjerenu vazdušnom linijom, od oko 30 km. Pošto se u međuvremenu Vrhovni štab iz Drapnića pomjerio u Vladojević, oko 10 km južno od Olova, brigadi je ranija maršruta produžena za dvadesetak kilometara – naređenjem Štaba divizije od 23. jula po kome je u toku sjutrašnjeg dana prije podne obavezno morala stići u Vladojević.[806] I stvarno, poslije napornog marša brigada je 24. jula stigla u sela Medojevići i Vladojević. Tu su je sačekali komandant divizije Koča Popović i Mijalko Todorović Plavi, koji je bio predviđen za njenog političkog komesara. U toku pokreta u rejonu Sokolovića je poslao divizijsku bolnicu i topovsko odjeljenje 7. krajiškoj brigadi.

Pošto je Vrhovni štab u noći između 24. i 25. jula nastavio pokret za srednju Bosnu, započet prije tri noći, 1. proleterska brigada preuzela je njegovo obezbjeđenje, dok je neposredno osiguranje vršio Prateći bataljon Vrhovnog štaba. Sa Vrhovnim štabom kretali su se članovi CK KPJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a, pjesnik Vladimir Nazor, kao i Britanska vojna misija, a sa brigadom komandant divizije. Te noći Vrhovni štab je maršovao od Vladojevića, preko Dragorada,

[804] U pogledu pomenutih partizanskih odreda VŠ nije bio upoznat da je Prozorski bio rasformiran još februara 1943, u vrijeme bitke na Neretvi, i da je na području Prozora jula 1943. formiran Ramski odred jačine oko 80 boraca, dok je negdje u to vrijeme (krajem jula) Kupreško-janjski reorganizovan u: Kupreški, Vukovski, Blagajski i Janjski. Travnički je obnovljen maja 1943.

[805] Isto, str. 66-67: Naređenje VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 23. jula u 16 časova.

[806] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 240-241: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije od 23. jula i 15 sati.

Gornjih i Donjih Babića do Musića, oko 5 km jugozapadno od Olova u kom se nalazio neprijateljski garnizon. Vodeći strogo računa o bezbijednosti Vrhovnog štaba, brigada ga je u toku pokreta osiguravala jakom prethodnicom, pobočnicama i zaštitnicom te noći i na čitavom maršu do Petrova polja u srednjoj Bosni. U toku predanaka ili dužeg zadržavanja obezbjeđenje je vršeno u krug, na izvjesnoj udaljenosti od mjesta boravka Vrhovnog štaba. Posebno se pazilo na vodiče. Pred njima se nije razgovaralo, a otpuštani su tek kad bi kolona krenula ka novom odredištu. Odgovarajuća pažnja poklanjana je i seljacima na koje bi se naišlo u toku pokreta, a mala naselja bi se blokirala tako da se nikome nije dozvoljavalo da ih napusti sve do prolaska kolone. Desno od Vrhovnog štaba i 1. proleterske brigade kretale su se, nekad na manjoj a nekad na većoj udaljenosti, 7. banijska udarna divizija i 1. dalmatinska brigada.

U jednom zaseoku kod sela Musići Vrhovni štab se zadržao 25. jula i naredne noći. Tom prilikom 1. proleterska brigada posebnu pažnju poklonila je obezbjeđenju sa pravca Olova i od sela Kamenice jugozapadno od Musića. Pošto je maršruta vodila kroz šumu, pokret je nastavljen po danu, na sjeverozapad, pravcem Musići – Križevići – Očevlje – Vijaka. Uz obezbjeđenje od strane 1. proleterske brigade u Vijaci i okolini, Vrhovni štab se zadržao te noći i 27. jula. Toga dana Tito je doznao za pad fašističke vlade italijanskog diktatora Benita Musolinija.[807] Ta vijest oduševila je sve borce. Stigle su povoljne vijesti i o uspjesima Crvene armije na Istočnom frontu.

Da bi ubrzao pokret, Tito je toga u dana u 16 sati izdao naređenje štabovima 7. banijske udarne divizije i 1. proleterske brigade, odredio im maršrute i vrijeme kad je trebalo da izbiju nadomak rijeke Bosne i pripreme se da je savladaju. Sedma banijska udarna divizija, pod čiju je komandu stavljena i 1. dalmatinska brigada, dobila je zadatak da iz doline Krivaje maršuje na zapad opštim pravcem Gornja Dištica – Krvavac (k. 1110) – dolina rijeke Sađevice – Babin Grob ka selu Pepelari, dok je 1. proleterskoj brigadi naređeno da maršuje pravcem kojim se kretala kolona Vrhovnog štaba, s tim da se u predio Pepelari – Bijela Voda moralo stići u zoru 31. jula i oko 17 sati biti spreman za pokret prema rijeci Bosni i njen prelazak. Vodiče je trebalo obezbijediti za cio put i pustiti ih tek po prelasku rijeke.[808]

[807] Tito, Sabrana djela, 16, str. 320.
[808] Isto, str 73.

Iz rejona Vijake, prateći Vrhovni štab, 1.proleterska brigada je krenula u 2 sata 28. jula na sjever i preko Kozje glave (k. 703), izbila u rejon sela Carež i Carev Han, odakle je skrenula na zapad i stigla u rejon sela Manjin Vrh. Odatle je pokret nastavljen stazama kroz gustu šumu preko planine Greben do potoka Lužnica i uzvišenja Botanj (trig. 1107), gdje su se Vrhovni štab i jedinice zaustavili i odmarali. Marš je nastavljen nešto iza pola noći, opet kroz gustu šumu i stazama, sada preko Ravan-planine, bez naselja i sa oskudnim rezervama hrane. Marševalo se čitav dan i preko Draškovca (k. 1063) i Melića (k. 1136) stiglo u rejon sela Podborje. Marš ovog, kao i prethodnog dana, pustim i teško prohodnim predjelima bio je izuzetno težak i naporan. Zbog toga su se kolone Vrhovnog štaba i 1. proleterske brigade odmarale tu noć i čitav naredni dan.

Uveče 30. jula pokret je nastavljen preko Hripljanca (k. 1229) i Rude glave (k. 886) do prostora Vranica (k. 1017) – selo Bijela Voda, oko 5 do 8 km istočno od rijeke Bosne. U ovom selu brzom i iznenadnom akcijom djelovi 1. proleterske brigade zarobili su 19 četnika sa komandantom Zeničkog četničkog odreda i zaplijenili manju količinu naoružanja, municije i razne opreme. Istovremeno, u rejon Pepelari stigla je i 7. banijska udarna divizija koja se kretala sjeverno od brigade. Po izbijanju na prostor Pepelari – Bjela Voda jedinice su, po naređenju Vrhovnog štaba, odmah otpočele sa pripremama za forsiranje rijeke Bosne. Sva okolna sela su blokirana, a prema rijeci upućene patrole radi prikupljanja podataka o neprijatelju i rijeci. Na brdu Vranica održan je sastanak štabova 7. divizije i 1. proleterske brigade sa predstavnicima Vrhovnog štaba, na kome su razrađeni planovi za prebacivanje preko rijeke u toku noći između u 31. jula i 1. avgusta, i to 7. divizije u rejonu Begova Hana, a 1. proleterske brigade na sektoru između Nemile i Vranduka, s tim da brigada obezbijedi i prelaz kolone Vrhovnog štaba na gazu kod sela Višegrad, između pomenuta dva mjesta. Jedinicama je naređeno da usput što više poruše željezničku prugu u dolini rijeke Bosne.

Štab 1. proleterske brigade je još prethodnog dana (30. jula) izdao zapovijest za prelaz preko rijeke Bosne i odredio zadatke bataljonima, a oko podne 31. jula na Vranici je održao sastanak sa komandantima bataljona i poslije prikupljenih podataka o neprijatelju, detaljno im precizirao zadatke. Planom je bilo predviđeno da brigada

iz rejona Vranica – Bobovac (k. 1078) – Bijela Voda, sa dva bataljona u sumrak napadne i likvidira neprijatelja u Nemiloj i obezbijedi desni bok kolone Vrhovnog štaba, a sa jednim bataljonom da likvidira neprijateljeve posade na željezničkim stanicama Koprivna i Vranduk. Sa jednim bataljonom trebalo je da pregazi rijeku kod Višegrada, a zatim ga rasporedi na lijevoj obali potoka Bistrica kod sela Ljubetovo – radi obezbjeđenja kolone Vrhovnog štaba i jedinica prilikom prelaska rijeke sa pravca Zenice. Peti bataljon je, kao zaštitnica, dobio zadatak da obezbijedi leđa Vrhovnom štabu i svim jedinicama dok ne pregaze rijeku. Svakom bataljonu pridodato je po jedno minersko odjeljenje radi rušenja željezničke pruge na što više mjesta.[809] Za rušenje pruge između Begova Hana i Nemile angažovana je i minerska četa iz sastava Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba.

Na odsjeku određenom 1. proleterskoj brigadi, za prelazak rijeke Bosne nije bilo neprijateljskih snaga izuzev voda oružnika u selu Nemila, koji je obezbjeđivao željezničku stanicu i mostove. Intervencija neprijatelja najbrže je mogla da uslijedi iz Zenice, udaljene od Vranduka oko 12 km, u kojoj se nalazila jača posada i oklopni voz koji je patrolirao prugom.

Napad desnokrilnih bataljona na Nemilu otpočeo je oko 21 sat. Oružnici su u početku pružili otpor, da bi, kad su uvidjeli da će biti savladani, pobjegli. Nakon toga zapaljene su željeznička stanica sa magacinima i oružnička kasarna. Mostove preko rijeka Nemile i Bosne nijesu uspjeli srušiti. Bataljon koji je imao zadatak da napadne na željezničke stanice Koprivna i Vranduk zakasnio je dva sata, tako da je oklopni voz koji je intervenisao iz Zenice bez smetnji prošao do Nemile, odakle je bio prisiljen da se brzo vrati natrag, takođe bez smetnji, što se ne bi dogodilo da je pruga na vrijeme porušena kod Vranduka ili Koprivne. Inače, bataljon koji je napadao na tom pravcu ušao je bez otpora u ove stanice i zapalio ih, a onda se, zajedno s bataljonom koji je prvi pregazio rijeku Bosnu kod Višegrada, postavio na njenoj lijevoj obali kod Ljubetova i zatvorio pravac od Zenice.

Zauzimanjem Nemile i postavljanjem obezbjeđenja prema Zenici, brigada je stvorila uslove Vrhovnom štabu za bezbjedan prelazak preko rijeke Bosne. Krećući se iz rejona Bijele Vode preko Gladovića, njegova kolona je izbila na rijeku Bosnu kod Višegrada i tu je pregazila, a zatim bez zadržavanja, uz obezbjeđenje dijelova brigade i Pratećeg bataljona, produžila na sjeverozapad i pored

[809] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 313-314.

Orahovice, nešto prije podne 1. avgusta, stigla u selo Šeriće, oko 8 km sjeverozapadno od Nemile i rijeke Bosne.

Po prelasku Vrhovnog štaba bataljoni 1. proleterske brigade sa desne obale prebacili su se preko rijeke – dijelom preko mosta kod sela Nemile a dijelom gazom kod Višegrada i odmah produžili prema Šehovićima. Pored već pomenutog, brigada je u toj akciji na 18 mjesta prekinula željezničku prugu i digla u vazduh 11 skretnica, 2 bloka skretnica i 5 propusta. Pretrpjela je gubitke od 3 poginula i 6 ranjenih boraca. Zarobljenih i plijena nije bilo. Zbog izvjesnih propusta (patroliranje voza) Štab brigade je 3. avgusta – svakako preoštro – ocenio da „brigada kao celina nije izvršila u potpunosti postavljeni zadatak".[810] Iste noći je i 7. banijska udarna divizija sjevernije prešla rijeku Bosnu u rejonu Begov Han – Kovanić.

Oko pola noći između 2. i 3. avgusta, Vrhovni štab je krenuo iz Šerića na sjeverozapad i stigao u katun kod Ravne šume, gdje se zadržao preko dana. Neposredno obezbjeđenje vršio je Prateći bataljon, dok je 1. proleterska brigada maršovala kao prethodnica, 7. banijska udarna divizija kao desna pobočnica. Naredne noći pokret je nastavljen do sela Pavlovići, gdje je Vrhovni štab stigao ujutro. Poslije kraćeg zadržavanja marš je nastavljen do Petrova polja, na sjeverozapadnim padinama Vlašić-planine, gdje se stiglo 4. avgusta i gdje će Vrhovni štab ostati narednih 20 dana.[811] Prva proleterska brigada razmjestila se oko Petrovog polja sa osnovnim zadatkom da obezbjeđuje Vrhovni štab, članove CK KPJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a, kao i Britansku vojnu misiju, zatim da se odmori i radi na svom vojno-političkom uzdizanju. Sedma banijska udarna divizija, sa 1. dalmatinskom brigadom, razmjestila se nešto sjevernije od Petrovog polja, na prostoru Vrbovo – Ćorkovići – Prisjeka.

Dok je 1. proleterska brigada obezbjeđivala Vrhovni štab u pokretu za srednju Bosnu, glavnina divizije – 3. i 7. krajiška brigada, topovsko odjeljenje, divizijska bolnica i intendantura, sa Štabom divizije (bez komandanta) i zaštitnom četom, pod komandom načelnika Štaba divizije Vasa Jovanovića i po naređenju Vrhovnog štaba od 23. jula – kretala se sa područja planine Devetaka, obilazeći u velikom luku Sarajevo s juga, prema Prozoru i Gornjem Vakufu. Dobivši pomenuto naređenje dva dana kasnije, 25. jula, Vaso Jovanović je istog dana (u 18 sati) napisao naređenje štabovima 3. i 7.

[810] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 27-28.
[811] Tito, Sabrana djela, 16, str. 320-322.

krajiške brigade i upoznao ih sa opštim zadatkom dobijenim od Vrhovnog štaba, s tim što će konkretne zadatke za pojedine etape pokreta naknadno dobijati.[812]

Pošto se u to vrijeme 3. krajiška udarna brigada nalazila na području Jahorine, upućeno joj je naređenje da tamo sačeka 7. krajišku, koja se sa divizijskim dijelovima, u noći između 25. i 26. jula, iz rejona Žepa – Devetak – Sokolovići pomjerila na prostor sela Vjetrenik – Rakitnica, oko 11 do 14 km sjeverozapadno od Rogatice. Naredne noći ona je, sa pridodatim divizijskim dijelovima, prešla cestu Rogatica – Podromanija između Hana Stijenice i Kovanja, pa bez ikakvih smetnji izbila na područje sela Ozerkovići – Planje. Iste noći, po ranijem naređenju Vrhovnog štaba (od 21. jula) da se vrati na sektor Srebrenica – Devetak, 3. krajiška brigada je, ne dobivši naređenje da na sektoru Jahorine sačeka 7. krajišku, prešla preko pruge Sarajevo – Višegrad između Podgraba i Sjetline i 27. jula stigla u sela Bogovići i Ponor, u neposrednoj blizini 7. krajiške brigade sa kojom je uspotavila vezu, kao i sa načelnikom Štaba divizije. Čitav dan su se jedinice odmarale i pripremale za pokret prema Jahorini, odnosno za prelazak preko pruge Sarajevo – Višegrad i rijeke Prače. Toga dana, po naređenju Vrhovnog štaba, dotadašnji zamjenik komandanta 3. krajiške, Vlado Bajić, primio je dužnost komandanta 7. krajiške brigade.

Uveče su obje brigade krenule na jug prema Jahorini. Treća krajiška ponovo je prešla prugu između Sjetline i Prače, samo sada u obrnutom smjeru, a 7. krajiška sa divizijskom bolnicom i intendanturom između Prače i Renovice. Na čitavom dijelu pruge neprijatelj je imao posadu samo u Prači, sastavljenu od domobrana i nešto oružnika sa oklopnim vozom, ali se ona nije usudila da interveniše tako da su jedinice prošle kroz Sjetlinu, Podgrab i Renovicu bez ikakvih smetnji i u toku dana izbile na područje Jahorine. Prilikom prelaska pruga je porušena na više mjesta, dok su na njoj dva mosta uništena i jedan oštećen, a uz nekoliko propusta porušen je i drumski most dužine 60 metara.[813]

Na sektoru Jahorine krajiške brigade su ostale tri dana i za to vrijeme su imale nekoliko manjih sukoba sa četničkim grupama i muslimanskom milicijom na području Bare – Orahovica – Previla – Jabuka. Jedinice su se uglavnom odmarale i pripremale za dalji

[812] Zbornik, tom IV, knj. 15, str. 258-261.
[813] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 63-73.

pokret. Veoma živ je bio politički rad. Borcima je objašnjavana vojno-politička situacija u zemlji i svijetu i perspektive daljeg razvoja rata. Visokom moralu i izuzetnom raspoloženju doprinosile su vijesti o uspjesima Crvene armije, o padu Musolinija, a posebno saopštenje da brigade idu za Bosansku krajinu.

Iz rejona Jahorina – Jabuka, brigade su 31. jula sa razdraganim borcima krenule na zapad prema cesti Sarajevo – Kalinovik. Usput, u toku dana, 3. krajiška udarna brigada rastjerala je muslimansku miliciju na području Crne rijeke i uveče napala domdo satniju koja se, sa nešto oružnika, kao posada nalazila u Trnovu. Nakon kraćeg otpora, posada se razbježala prema Bjelašnici i Treskavici, pretrpivši prema vlastitom priznanju gubitke od 5 poginulih, 4 ranjena i 8 nestalih. U mjestu je zapaljena oružnička kasarna,[814] dok je brigada imala jednog poginulog i 2 ranjena borca. Plijena nije bilo. Sedma krajiška brigada, koja je sa divizijskom bolnicom marševala zapadnije, osiguravala je napad na Trnovo sa pravca Kalinovika.

Tokom 1. avgusta brigade su se sa pridodatim dijelovima zadržale u selima Umčani, Ostojići, Ledići, Dujmovići, Trebečaj i Godinje, odakle su se slijedećeg dana malo pomjerile na zapad, na područje sela Lukovac, Umoljani, Kramare i Rakitnica na južnim padinama Bjelašnice. Ustaška milicija po selima sklanjala se ispred njih, ne pružajući otpor. Brigade su se pripremale za dalji pokret nastojeći da se snabdiju sa što većim rezervama hrane putem konfiskacije od narodnih neprijatelja. Načelnik štaba 1. proleterske divizije uputio je 2. avgusta naređenje štabovima brigada, kojim je regulisao njihov marš od Umoljana do pruge i ceste Sarajevo – Mostar, gdje je bilo riječi o načinu likvidacije neprijateljevih posada, rušenju pruge i uništavanju objekata na njoj, zatim pokretu preko pruge do izbijanja na prostor Solakova Kula – Podhum. Planom je bilo zamišljeno da se: likvidiraju željezničke stanice i posade u mjestima na širokom frontu od Ivan-planine do Konjica; na što više mjesta poruše pruga i cesta; unište objekti na njima koliko je više moguće.

Krajiškim brigadama je 2. avgusta u 13 sati naređeno da iz rejona Umoljana, sa pridodatim dijelovima, krenu u 1 sat 3. avgusta i maršujući južnim padinama Bjelašnice preko Siljevače, Dugog polja i Hajvaza, izbiju na prostor Zelene Njive – Raška Strana – Kovačevac, oko 10 km istočno od pruge. Tu je trebalo da se brigade pripreme za izvršenje zadatka i da u tri napadne kolone krenu prema pruzi: desna,

[814] Isto, str. 458-461 i 476-478: Izvješća 3.zbornog područja od 2. i 5. avgusta.

sastava dva bataljona 3. krajiške brigade, pravcem Vukovo polje – Megara – Trebulje (k. 1162) – Bradina, sa zadatkom da poruši prugu i cestu, zatvori pravac od Sarajeva radi obzbjeđenja prelaska preko pruge srednje kolone i po mogućnosti, likvidira neprijateljevu posadu u Bradini, a po izvršenom zadatku se prebaci na prostor Repovci – Tuhobići; srednja kolona, sastava dva bataljona 3. i jedan 7. krajiške brigade, divizijska bolnica, sanitet 3. krajiške, njena i divizijska intendantura – pod komandom komandanta 3. krajiške Nikole Karanovića, pravcem Raška Strana – Usamovine – k. 1196 – Brđani – Dragočaj, sa zadatkom da likvidira neprijateljeve posade u Brđanima i Dragočaju i po svuku cijenu omogući prebacivanje divizijske bolnice i ostalih pozadinskih dijelova, a po izvršenom zadatku da se bataljoni 3. krajiške sa bolnicom i neboračkim dijelovima upute u rejon Bulatovići – Opčići, te bataljon 7. krajiške na Bikovu kosu; lijeva kolona – sastava 7. krajiška brigada (bez jednog bataljona), pravcem Kovačevac – Džepi – Podkanine – Orašac, sa zadatkom da zatvori pravac od Konjica, obezbijedi prolazak srednje kolone, poruši cestu i prugu i likvidira posadu u Podorašcu, a ako u tome ne uspije onda da je blokira i veže za sebe i po izvršenom zadatku, postavi se na prostoru Barmiš – Hasanovići.[815]

Zapoviješću načelnika Štaba divizije bilo je predviđeno da sve tri kolone izbiju na prugu 4. avgusta u 22 sata, ali se kasnije uvidjelo da bi zadržavanje brigada jedan dan na prostoru Zelene Njive – Raška Strana – Kovačevac bilo nepotrebno, pa čak i rizično zbog dejstva neprijateljeve avijacije, pa je naređeno da se pruga pređe noć ranije. Planirano je da se sa srednjom kolonom kreće i Štab divizije sa zaštitnom četom. On nije raspolagao podacima o jačini neprijateljevih snaga i načinu obezbjeđenja pruge. U to vrijeme osiguravale su je relativno slabe snage 2. gorskog zdruga, najviše do jedne satnije u pojedinim uporištima, ali su bile dobro utvrđene, prije svega u betonskim bunkerima. Prugom je krstario i oklopni voz, a nalazila se na okupacionom području SS divizije „Princ Eugen“, koja ju je baš tih dana koristila za prebacivanje svojih dijelova od Sarajeva prema Konjicu, Mostaru i Imotskom.

U određeno vrijeme iz rejona Umoljana, udaljenoga oko 18 do 20 km od pruge, brigade su, zajedno sa pozadinskim dijelovima, krenule prema njoj. Do područja sela Zelene Njive – Raška Strana brigade su marševale kao cjeline, a tu su se podijelile u tri napadne

[815] Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 573-577.

kolone i u toku noći svaka na svome sektoru napale neprijateljeve posade i osiguranja na pruzi.

Desna kolona, istovremeno u ulozi desne pobočnice, stvorila je potrebno vrijeme i obezbijedila srednju kolonu sa bolnicom od Sarajeva, ali nije uspjela da zauzme dobro utvrđenu Bradinu – zbog jakog otpora neprijatelja i pomoći koju mu je pružio oklopni voz sa pravca Sarajeva. Kolona nije uspjela da preko pruge prebaci dio stoke i rezervne hrane koja je pripadala komori dva bataljona koji su sačinjavali ovu kolonu. Srednja kolona nije uspjela da zauzme Lukač most u selu Šunji ni željezničku stanicu Brđani zbog jakog otpora neprijatelja iz fortifikacijskih objekata i intervencije oklopnog voza koji je bio skriven u obližnjem tunelu, iz koga se iznenada pojavio. No i pored toga, ona je uspješno prevela i prebacila divizijsku i bolnicu 3. krajiške udarne brigade sa pozadinskim dijelovima. Lijeva kolona, u ulozi lijeve pobočnice radi obezbjeđenja od Konjica, u potpunosti je izvršila svoj zadatak. Na svom pravcu otjerala je slabe neprijateljeve snage sa pruge i spriječila intervenciju oklopnog voza od Konjica. Kolone su na četiri mjesta porušile prugu, ali ne temeljito, jer nijesu raspolagale eksplozivom, tako da ju je neprijatelj već narednog dana osposobio za saobraćaj.[816] Pretrpjele su gubitke od 3 poginula i 12 ranjenih boraca.

Savladavši veliku prepreku, obje brigade su se sa bolnicom našle u jutarnjim satima 4. avgusta, zapadno od pruge Sarajevo – Mostar, a to je isti dan kada su Vrhovni štab i 1. proleterska brigada stigli na Petrovo polje. Razmjestile su se na prostoru Repovci – Stojkovići – Bulatovići – Zagrepčane – Trešnjevica – Barmiš – Hasanovići, sa isturenim osiguravajućim dijelovima prema pruzi. Tu su se sljedećeg dana odmarale, a zatim se 3. krajiška 6. avgusta i po naređenju Štaba divizije od 5. avgusta,[817] pomjerila na područje Kruščica – Solakova Kula, a 7. krajiška u rejon Podhuma,15 do 18 km jugoistočno od Prozora.

Kratak predah u srednjoj Bosni, uz rad na jačanju jedinica

Udaljeno od komunikacijskih pravaca i okupatorskih i kvislinških garnizona, Petrovo polje pružilo je Vrhovnom štabu povoljne uslove za rad u miru i pripremanje za događaje koji su se nazirali. Uspostavljene su čvršće i redovnije veze sa partijskim i

[816] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 371-372.
[817] AVII, NOR, k. 706A, br.reg. 33/1-5.

vojnim rukovodstvima NOP-a u Sloveniji i Hrvatskoj, izvršena temeljita analiza vojno-političke situacije u zemlji i na Sredozemnom ratištu, ocijenjena aktivnost kraljevske jugoslovenske vlade u izbjeglištvu, kao i odnos saveznika prema njoj i NOP-u. Pošto je ocijenjeno da bi do kapitulacije Italije moglo brzo doći, vrhovni komandant je preduzeo niz političkih i vojnih mjera kako bi jedinice NOVJ uspješno razoružale italijanske trupe kad do toga dođe.[818]

Tito je 11. avgusta sa Petrova polja 1. dalmatinsku brigadu, zajedno sa ranijim Štabom 9. dalmatinske divizije, uputio u Dalmaciju, sa zadatkom da reorganizuje partizanske snage u Dalmaciji i od njih formira dvije divizije. Istovremeno je 7. banijsku udarnu diviziju, sa grupom članova CK KPJ, AVNOJ-a i Vrhovnog štaba, uputio u Hrvatsku – radi pružanja pomoći Glavnom štabu Hrvatske i ZAVNOH-u. Zbog strategijskog značaja Bosne, kao središnjeg dijela Jugoslavije, iz kog se moglo najbrže uticati na zbivanja u svim okolnim oblastima, posebna pažnja je, osim 1. proleterskoj diviziji, poklonjena jačanju 1. i 2. bosanskog korpusa.[819] Na Petrovom polju je 7. avgusta održana konferencija sanitetskih referenata okolnih jedinica, na kojoj je šef Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba podnio referat „Tekući problemi našeg trupnog saniteta“,[820] što je značilo korak dalje u jačanju sanitetske službe u jedinicama NOVJ. U tom vremenu, Ukazom o odlikovanjima u narodnooslobodilačkoj borbi vrhovnog komandanta NOV i POJ od 15. avgusta, ustanovljena su odlikovanja: Orden narodnog heroja, Orden partizanske zvijezde prvog, drugog i trećeg reda, Orden narodnog oslobođenja, Orden za hrabrost, Medalja za hrabrost i Orden bratstva i jedinstva. Do tada proglašeni narodni heroji automatski su dobili Orden narodnog heroja. Odlikovanja je dodeljivao vrhovni komandant na prijedlog Vrhovnog štaba NOV i POJ i AVNOJ-a.[821]

---

[818] Tito, Sabrana djela, 16, str. 277, 294 i 323.

[819] Istovremeno, Vrhovni štab je iz istočne Bosne uputio 2.proletersku diviziju prema Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, sa zadatko da, sa reorganizovanom 3.udarnom divizijom, stvori slobodnu teritoriju na tome području, zatim naredio Glavnom štabu Hrvatske da 1.hrvatski korpus i 13.divizija spriječe prodor njemačkih trupa preko Korduna, Gorskog kotara i Like k jadranskoj obali. Štabu 1.bosanskog korpusa je naredio da svoje divizije usmjeri prema Drini, kako bi istočna Bosna, zajedno s Crnom Gorom i Sandžakom, poslije razoružanja italijanskih trupa, poslužila kao polazna operativna osnovica za prodor u Srbiju, u koju je poslao grupu rukovodilaca i uputio direktivu Glavnom štabu Srbije da formira i divizije (Tito, Sabrana djela, 16. Str. 294).

[820] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 121-140. Mjesec dana kasnije Propagandni odsjek Vrhovnog štaba objavio je ovaj referat kao posebnu brošuru.

[821] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 299-300.

Prva proleterska divizija, pošto je sa 1. proleterskom brigadom, u pratnji Vrhovnog štaba, stigla na područje Petrovog polja, a sa 3. i 7. krajiškom brigadom u rejon Solakova Kula – Podhum, mogla je malo da predahne, odmori se i pripremi za nove zadatke. Novi prostor na koji je izbila bio je u stvari slobodna teritorija koju su držale jedinice 1. i 2. bosanskog korpusa. Divizija je u to vrijeme, početkom avgusta, brojala oko 3.000 boraca (1.brigada – 1.230, 3.krajiška – 955 i 7.krajiška – 588, a u divizijskoj bolnici nalazio se 61 borac).[822]

Da bi brojno ojačao diviziju, Tito je 10. avgusta naredio Štabu 2. bosanskog korpusa da za popunu 3. krajiške udarne brigade odabere najmanje 300 boraca i to prvenstveno Drvarčana koji su većinom i sačinjavali ovu brigadu. Krajem avgusta Tito je naredio ovom korpusu da za popunu 1. proleterske divizije najkasnije do 10. septembra uputi 1.000 boraca, a Drvarski NOP odred 3. krajiškoj brigadi 150 boraca. Pored toga, Tito je 5. septembra zahtijevao od Glavnog štaba Slovenije da za popunu proleterskih brigada uputi bar 1.000 Slovenaca, što bi pored vojnog bilo i od velikog političkog značaja. Ovaj zahtjev je i kasnije, u nekoliko navrata, ponovljen, ali na primjedbu Glavnog štaba Slovenije da bi se time znatno oslabila udarna moć slovenačkih divizija, Tito je odustao od tog zahtjeva.[823] Pošto je ubrzo uslijedila kapitulacija fašističke Italije i jedinice angažovane u borbama u vezi s tim događajem – ni popuna iz 2. bosanskog korpusa nije u potpunosti izvršena.

U svim jedinicama divizije brzo su oživjeli partijski i politički rad, kao i vojnostručna obuka. Održani su partijski i skojevski sastanci na kojima je analizirano držanje komunista u prethodnim borbama i na marševima. I na bataljonskim i četnim sastancima i konferencijama takođe su detaljno analizirane prethodne borbe i ukazivano na iskustva koja će dobro doći u narednim borbama. Borci su redovno upoznavani sa vojno-političkom situacijom na širem području rasporeda jedinica, u zemlji i svijetu. Skoro svakodnevno je izvođena vojna obuka radi daljeg vojno-stručnog osposobljavanja boraca, starješina i jedinica. Posebno se brinulo o ispravnosti naoružanja i opreme zbog čega su održavane smotre u bataljonima i četama. Aktivirani su i kulturno-prosvjetni odbori u bataljonima –

[822] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 63-73: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Vrhovnom štabu od 13. avgusta, i Miloš Vuksanović, isto, str. 267.
[823] Tito, Sabrana djela, 16, str. 88, 147, 167, 287-288 i 291.

uvježbavani su horovi i pripremane recitacije i skečevi za priredbe. U jedinicama se radilo od jutra do kraja dana. Večeri su korišćene za zabave, drugarske večeri i razne igre oko vatri, kao i za predavanja iz raznih oblasti nauke (geografije, istorije i dr).

Po dolasku na Petrovo polje, Tito je odlučio da 1. proletersku brigadu uputi u Hrvatsku i to u njene najsjevernije krajeve, a zatim je pod njegovim rukovodstvom održan sastanak sa njenim starješinama, od komandi četa do Štaba brigade, ukupno oko 100, koji se u literaturi naziva i partijsko savjetovanje. Sastanak je održan na jednom proplanku uz logorsku vatru, u noći između u 6. i 7. avgusta. Počeo je u 19 a završio se u 2 sata poslije ponoći.[824] Pored vrhovnog komandanta, sastanku su prisustvovali i neki članovi Vrhovnog štaba i CK KPJ (Ivo Lola Ribar, Sreten Žujović i dr), kao i Koča Popović, komandant divizije, i Mijalko Todorović Plavi, koji je tih dana postavljen za njenog političkog komesara.

Tito je govorio o vojno-političkoj situaciji u zemlji i svijetu, narednim zadacima brigade, brizi o borcima i njihovom odnosu prema narodu. Obraćajući se njenim starješinama on je rekao: „Vaša brigada je od prvog dana bila udarna pesnica Partije i Vrhovnog štaba. Slali smo je onamo gdje je bilo najpotrebnije. Sve zadatke je sa uspjehom završila. Prebrodili smo mnoge borbe i ofanzive. Ja i Vrhovni štab očekujemo da će Prva i ubuduće izvršavati sve postavljene zadatke. No, ti uspjesi brigade zavisni su i od vašeg rukovođenja. Vi morate pametno i mudro da rukovodite i komandujete. Morate čuvati živote tih prekaljenih ratnika“.[825] Pored Tita, govorili su i odgovarali na pitanja i prisutni članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba. Sastanak je bio od ogromnog značaja za brigadu. Njeni rukovodioci su, vrativši se u jedinice, pristupili sa novim elanom i samoprijegorom radu na političkom i vojno-stručnom uzdizanju boraca i jedinica kojima su komandovali, kako bi što bolje izvršili naredne zadatke.

Dan kasnije, 8. avgusta, u zgradi osnovne škole u Solakovoj Kuli održana je Prva partijska konferencija 3. krajiške udarne brigade. Potreba za održavanjem ove konferencije nametnula se odmah poslije pete neprijateljske ofanzive u istočnoj Bosni, kako bi komunisti u brigadi izmijenjali iskustva iz jednogodišnjeg rada, naročito u velikim

[824] Tito, Sabrana djela, 16, str. 322. Prema monografiji Prve Proleterske brigade Miloša Vuksanovića str. 266, i članku Savjetovanje na Petrovom polju Milonje Stijovića, Zbornik Prva proleterska, 2, str. 488-490 – Savjetovanje je održano noć ranije.

[825] Milonja Stijović, Savetovanje na Petrovom polju, zbornik Prva proleterska, 2, str. 488-490.

bitkama kakve su bile četvrta i peta neprijateljska ofanziva, i dogovorili se o narednim zadacima. Partijski rukovodilac brigade, Đuro Lončarević, obratio se još 18. jula Aleksandru Rankoviću, tada organizacionom sekretaru CK KPJ, da odobri njeno održavanje sa dnevnim redom: 1. Politička situacija; 2. Organizaciono stanje partijske organizacije; 3. Organizaciono stanje SKOJ-a; i 4. Eventualije.[826] Odobrenje je brzo stiglo, ali su se uslovi za njeno održavanje stekli tek 20 dana nakon dolaska brigade na područje Prozora. Nekolika dana odmora iskorišćeno je za pripremu konferencije, održavanje sastanaka bataljonskih biroa i partijskih ćelija, kao i za izbor 70 delegata za konferenciju, koji su predstavljali 280 članova i 81 kandata za članove KPJ, koliko ih je tada brojala brigadna partijska organizacija, dok je članova SKOJ-a bilo 320.

Konferenciji su, kao partijski instruktori CK KPJ, prisustvovali Spasenija Cana Babović i Milentije Popović. Referat o političkoj situaciji podnio je Simo Tadić, politički komesar brigade, a referat o organizacionom stanju partijskih organizacija u brigadi Đuro Lončarević. On je kritički svestrano ocijenio jednogodišnji rad brigadne partijske organizacije u pojedinim vremenskim periodima i po sektorima rada, kao i rad skojevske organizacije. Ocijenjena je vojnička i borbena vrijednost brigade, kao i vojno-stručni, politički i kulturno-prosvjetni rad u brigadi i na terenu, pri čemu su prvenstveno iznošene slabosti kako bi se što prije otklonile. Ukazano je i na naredne, veoma odgovorne i krupne zadatke partijske organizacije, koji su se, pored ostalog, svodili na to da se brigada podigne na takav stepen vojničke sposobnosti i političke svijesti da bi kao vojna jedinica uspjela da odgovori ne samo zadacima koji pred nju postavljaju viši štabovi, nego i da bi se,izvršavajući dobijene zadatke, osposobila za izvršavanje komplikovanijih i težih zadataka.[827]

Pored Nikole Karanovića, komandanta brigade, u diskusiji je učestvovao veći broj prisutnih koji su povoljno ocijenili borbenu vrijednost brigade, ali i kritički i samokritički ukazali na ispoljene slabosti. Na kraju jednodnevnog rada, konferencija je usvojila Rezoluciju u kojoj je data ocjena rada partijske organizacije i borbene vrijednosti brigade, ukazano je na ispoljene slabosti i formulisani su naredni zadaci. Konstatovano je, pored ostalog, da je partijska

[826] AVII, mikroteka, film 3, CK KPJ, str. 28.
[827] Zbornik, tom IX, knj. 4, str. 90-105.

organizacija uspjela da „od III krajiške brigade svakodnevno stvara vojnički udarniju i politički svjesniju jedinicu“.[828]

Konferencija je bila od velikog značaja za dalje jačanje partijske organizacije i za njenu dalju afirmaciju kao rukovodeće političke snage u brigadi. Dala je i snažan podstrek za još veću aktivnost. Ubrzo su održani sastanci svih partijskih ćelija,na kojima su svi komunisti upoznati sa zaključcima konferencije; pristupilo se planskom ideološkom uzdizanju komunista i svih boraca; otpočelo se, pored ostalog, i sa elastičnijim prijemom u KPJ i SKOJ, bez sektašenja prema provjereno hrabrim borcima, bezrezervno odanim narodnooslobodilačkoj borbi.[829]

Tokom zadržavanja na novom prostoru, u prvoj polovini avgusta, u 1. proleterskoj diviziji izvršene su i veće kadrovske promjene i popunjena upražnjena mjesta od Štaba divizije do komandi četa. Pored novog političkog komesara, Mijalka Todorovića Plavog, za zamjenika komandanta divizije Vrhovni štab je postavio Miloja Milojevića, do tada v.d. komandanta 1. proleterske brigade, dok je namjesto njega, za komandanta postavljen Božo Božović, dotadašnji komandant 2. bataljona te brigade, a za političkog komesara brigade Vlado Šćekić, zamjenik političkog komesara 1. dalmatinske brigade. Komandant 3. krajiške udarne brigade Nikola Karanović, odlukom Vrhovnog štaba od 10. avgusta, postavljen je za zamjenika komandanta 2. bosanskog korpusa, a namjesto njega za komandanta brigade Vlado Bajić, dotadašnji komandant 7. krajiške brigade. Za načelnika štaba 3. krajiške brigade postavljen je Niko Martinović, do tada načelnik štaba 7. krajiške brigade, a desetak dana kasnije za zamjenika komandanta 3. krajiške brigade imenovan je Milan Bosnić, do tada komandant njenog 4. bataljona. Kadrovske promjene su tada izvršene i u 7. krajiškoj brigadi, ali je ona, odlukom Vrhovnog štaba od 10. avgusta, upućena u sastav 10. krajiške divizije 2. bosanskog korpusa, o čemu je Vrhovni štab, kao i o kadrovskim promjenama u 3. i 7. krajiškoj brigadi, 14. avgusta upoznao Štab 1. proleterske divizije.[830]

U to vreme divizija je dobila prve oficire i podoficire – vodnike, zastavnike, potporučnike, poručnike, kapetane, majore, potpukovnike i jednog pukovnika – komandanta divizije. Njoj su

---

[828] Isto, str. 105-113.

[829] Ljubiša Ćurguz i Sretko Mirković, Prva partijska konferencija brigade, zbornik Treća krajiška brigada, 3, str. 211-215.

[830] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 90-92, i Tito, Sabrana djela, 16, str. 86-89.

tek tada saopšteni izvodi iz Ukaza vrhovnog komandanta NOV i POJ od 1. maja 1943. godine, o proizvođenju i unapređenju oficira NOVJ objavljenom u biltenima Vrhovnog štaba za maj, juni, juli i avgust 1943. godine. Do tada su u jedinicama NOVJ postojala samo zvanja – komandir voda, komandir čete, zamjenik komandira čete, komandant bataljona itd. Oficirske i podoficirske činove dobili su samo vojni rukovodioci – komandiri, komandanti, njihovi zamjenici i drugi i to još ne svi, dok će se oficirski rang političkih komesara i njihovih zamjenika regulisati tek Uredbom o zvanjima političkih komesara NOVJ vrhovnog komandanta NOVJ od 22. aprila 1944.[831] godine. Unapređenje u čin pukovnika na veoma svečan način saopšteno je 10. avgusta Koči Popoviću i Kosti Nađu, a Vladimiru Velebitu i Savu Oroviću u čin general-majora. Izvod iz Ukaza o unapređenju pročitan je pred postrojenim Pratećim bataljonom Vrhovnog štaba, a zatim im je vrhovni komandant Josip Broz Tito čestitao na unapređenju.[832] Dvadeset dana kasnije, početkom septembra, Koča Popović je unaprijeđen u čin general-majora.[833]

Pored partijsko-političkog i kulturno-prosvjetnog rada na podizanju idejno-političkog i obrazovnog nivoa, kao i svjesne discipline boraca, zatim jačanja moralno-političkog jedinstva jedinica – preduzimane su i druge mjere u pogledu stalnog održavanja reda i discipline u jedinicama. Tako je Štab divizije 16. avgusta u Dubravi izdao „Uputstvo iz vojničkih pravila o postupku, radu, redu i disciplini kod jedinica ove divizije“. Želja je bila da se ovim uputstvima „barem unekoliko da osnov za uvođenje vojničkog reda, discipline i ophođenja mlađih naspram starijih i obratno, koja će poslužiti dotle dok se ne izdaju pravila i propisi za svu vojsku od strane Vrhovne komande“. Uputstvima je bio propisan način logorovanja jedinica i red i disciplina u logoru i na maršu, zatim način ophođenja pretpostavljenih i potčinjenih i obratno, kao i način i potreba održavanja smotri jedinica.[834]

[831] Zbornik, tom II, knj. 1, str. 399-400: Bilten VŠ, februar-april, 1944.
[832] Tito, Sabrana djela, 16, str. 323.
[833] Isto, str. 155 i 158.
[834] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 101-106.

Borbe protiv četnika u srednjoj Bosni, oslobođenje Donjeg Vakufa i upad u Turbe

Poslije napuštanja istočne Bosne i prebacivanja preko rijeka Bosne i Neretve, snage 1. proleterske divizije našle su se razdvojene na dva dijela: glavnina – Štab divizije sa 3. i 7. krajiškom brigadom i prištapskim dijelovima, na području jugoisotčno od Prozora (Solakova Kula – Podhum); 1. proleterska brigada na Petrovom polju, odnosno na sjeverozapadnim padinama Vlašić-planine. Iako je, zbog umora, jedinicama bio prijeko potreban odmor, vremena za to nije bilo, naročito za 1. proletersku brigadu zbog brzog razvoja događaja. Nju je vrhovni komandant, poslije svega dva dana predaha na Petrovom polju, uputio na sjeverozapad, na područje Šnjegotine i Dubrave sjeverno od Uzlomca, a zatim da preko komunikacije Prnjavor – Banja Luka izviđa i nastupa ka rijeci Savi, kako bi se preko nje prebacila na područje Hrvatske – u duhu ranije usvojene odluke.

Ona je 7. avgusta, bez 1. bataljona koga je Vrhovni Štab zadržao na Petrovom polju, krenula prema Šnjegotini. Prilikom prolaska kroz Šiprage njena marševska kolona je bombardovana od strane njemačke avijacije, ali je prošla bez gubitaka. Pokret je nastavljen preko Maslovara, a zatim i jugoistočnog dijela planine Uzlomca, na čijem grebenu joj se, u rejonu Bukvića, suprotstavila četnička Maslovarska četa koja je, poslije kraće borbe, umakla prema Jošavki, a brigada je produžila prema Šnjegotini, gdje je stigla pred veče 8. avgusta. Tu je Štab brigade doznao da je na području Jošavke koncentrisano 600-700 četnika, pa je odlučio da ih napadne i zauzme selo.

Planom je bilo predviđeno da se četnici – prodorom jednog bataljona zapadno od Jošavke u pravcu Crnog vrha – odsijeku od Banje Luke, a napadom dva bataljona s juga, iz rejona sela Spasojevići, Đekići i Ivankovići i sa jednim bataljonom sa istoka, od Kozje glave (k. 373) – napadnu i razbiju. Početak napada određen je za 2.30 sati 10. avgusta. Od bataljona je zahtijevano „da uloži sve svoje sile da se ovako sakupljeni neprijatelj što bolje potuče i razbije“, jer je to, kako je ocijenio Štab brigade, „najpogodniji momenat za njihovo uništenje dok su skupljeni“. Planom je bilo predviđeno da se bataljoni po završenoj akciji razmjeste u selima Jovanovići, Jelovčani, Tešići, Lađevci i Stara Dubrava, a zatim razviju izviđačku aktivnost radi prikupljanja podataka o neprijatelju na pravcu Bundali – Hrvaćani –

Lišnja. Bataljonima je stavljeno do znanja da je slijedeći pokret brigade „u pravcu Save, sjeverno od druma Prinjavor – Banja Luka".[835]

U 18 sati 9. avgusta brigada je krenula ka selima Vukmanovići, Jovanovići, Đekići, Spasojevići, N. Dubrava, odakle je trebalo da napadne četnike u Jošavici, ali su oni na vrijeme doznali za napad pa su bez borbe, preko Skatavice, pobjegli u Javorane. Slučaj je htio da je jednovremeno sa sjevera, od Brežičana i Lađevca, na četnike napadala i 5. krajiška (kozarska) brigada 12. krajiške divizije (19. avgusta preimenovana u 11. diviziju. Bilo je očito da brigade nijesu ništa znale jedna o drugoj. Prva proleterska brigada ostala je dva dana u Jošavci, a zatim se 12. avgusta pomjerila na prostor Gajevi – Hrvaćani – Vršani, bliže cesti Prnjavor – Banja Luka.[836]

Prateći razvoj događaja na području srednje Bosne, Komanda bosanskih četnika brzo je uočila da su se partizanske snage (1. proleterska div – T. R) iz istočne Bosne prebacile na područje četničkog Borjanskog odreda i Vrbaske četničke brigade. Međutim, na osnovu njihovih dejstava i dejstava jedinica 2. bosanskog korpusa, uglavnom usmjerenih i prema Vrbasu, krivo je procijenila da partizanske snage u srednjoj Bosni, pošto se u njoj ne mogu održati, imaju namjeru da se prebace u Kozaru i Grmeč radi uspostavljanja čvrste veze s partizanima u Lici i Hrvatskoj, uključivši i mogućnost napada na Banju Luku kako bi se domogli municije, oružja i za vojsku potrebnog materijala. Od njemačke posade u Čelincu Komanda bosanskih četnika je obavještena da se i Tito nalazi u srednjoj Bosni i to „negde oko Kotor-Varoša". Na osnovu pogrešne procjene o namjerama partizana, ova četnička komanda naredila je 12. avgusta komandantu Bosansko-krajiškog četničkog korpusa, Urošu Drenoviću, da na lijevoj obali Vrbasa organizuje odbranu radi spriječavanja prebacivanja partizana iz srednje Bosne u Bosansku krajinu. Dva dana kasnije, 12. avgusta u 1 sat, naredila je četničkim brigadama u srednjoj Bosni – od kojih je jedna nosila ime vojvode Živojina Mišića – da izvrše mobilizaciju ljudstva i pripreme se za pokret u istočnu Bosnu, kako bi se izvukle ispred udara jedinica NOVJ i spojile sa tamošnjim četničkim snagama.[837] Događaji su ubrzo pokazali da nijedan od tih zadataka nije izvršen.

Na području Gajevi – Hrvaćani – Vršani 1. proleterska brigada se zadržala 6 dana. Za to vrijeme njeni bataljoni su

[835] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 52-54.
[836] Isto, str. 55: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 10. avgusta.
[837] Zbornik, tom HIV, knj. 2, str. 909-911.

intenzivno izviđali širu okolinu, prikupljajući uglavnom podatke o četnicima. Kako nije bilo borbi, u jedinicama se intenzivno radilo na vojno-stručnom, političkom i prosvjetnom uzdizanju boraca i starješina. Posebna pažnja poklonjena je političkom djelovanju u narodu, s težištem na raskrinkavanju četnika. Pored neposrednog kontakta boraca s narodom, za to su korišćeni zborovi po selima i priredbe za narod i borce.

Dobivši podatke da se jedna grupa jačine oko 100 četnika pojavila na području sela: Kamenica, Tešići, Jelovčani, između Dubrave i Jošavke, a druga u rejonu Orašja, sjeverno od ceste Prnjavor – Banja Luka, Štab 1. proleterske brigade je odlučio i 18. avgusta naredio da se najprije razbije prva, a zatim i druga grupa. Za izvršenje tog zadatka angažovana su tri bataljona, ali kada su oni ujutro 19. avgusta krenuli u napad četnici su gotovo bez borbe uspjeli pobjeći. Nakon toga brigada se, sa tri bataljona i prištapskim dijelovima, razmjestila na području Lišnja – Kojin Han – Hrvaćani – Gajevi – Vršani, gdje se smjestio Štab brigade. Jedan bataljon zadržan je znatno južnije, u Branešcima, radi obezbjeđenja pozadine i održavanja veze sa 5. kozarskom brigadom. Bataljoni koji su se razmjestili na liniji druma Prnjavor – Banja Luka dobili su zadatak da razviju što je moguće veću izviđačku aktivnost, ne samo prema Orašju, već da tačno utvrde mjesta, raspored i snage četnika na čitavom prostoru od druma Prnjavor – Banja Luka pa do rijeke Save, kako bi je, zajedno sa 2. krajiškom brigadom i Prnjavorskim NOP odredom, očistili od četnika, a naročito područje Motajica – Srbac.[838] Naredna dva dana brigada se pripremala za prodor prema Savi, ali će, naređenjem Vrhovnog štaba, biti vraćena na sektor Travnik – Bugojno.

Dok je 1. proleterska brigada bila angažovana u borbama protiv četnika, glavnina 1. proleterske divizije je, poslije kraćeg odmora u rejonu Solakova Kula – Podhum, počela da se pomijera prema Gornjem Vakufu i Prozoru. Štab divizije, očekujući direktivu od Vrhovnog štaba za dalji rad, a koja zbog slabe radio-veze nije stizala, namjeravao je da jednovremeno napadne neprijateljeve posade u pomenutim mjestima i likvidirali ih – ako za to budu povoljni uslovi.[839] Međutim, pošto je u to vreme 3. bojna 13. pješačke pukovnije napustila Gornji Vakuf i povukla se prema Bugojnu, Štab je tokom 9. i 10. avgusta pomjerio 3. krajišku brigadu u rejon G. Vakuf

[838] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 130-132.
[839] AVII, NOR, k. 706, br. reg. 33/1-5.

– Bistrica – Tihomišlje, naredivši joj da zatvori pravac Bugojno – G. Vakuf, kontroliše cestu Travnik – G. Vakuf, ispituje mogućnost napada na Bugojno i temeljito ruši komunikacije u rejonu rasporeda. Sedmu krajišku brigadu rasporedio je na liniju Mejnik – Makljen – Šćit, radi zatvaranja pravaca: Prozor – Mejnik – G. Vakuf; Prozor – Makljen – G. Vakuf; Livno – Ravno – Prozor; kao i ispitivanja mogućnosti likvidacije prozorskog garnizona i rušenja komunikacija u pomenutom rejonu. Pošto je u to vreme i Ramski NOP odred privremeno stavljen pod komandu Štaba divizije, on mu je naredio da se postavi na prostor Here – Uzdol – Crna ćuprija i zatvori pravce od Prozora prema istoku, zatim da kontroliše i ruši komunikaciju Prozor – Rama. Štab divizije smjestio se u Pidrišu.

Očekujući i dalje direktivu od Vrhovnog štaba za rad glavnine divizije, Štab divizije je pretpostavio da bi njen zadatak mogao biti napad na Bugojno, pa je u toku noći između 13. i 14. avgusta 3. krajišku udarnu brigadu, sa divizijskom bolnicom, prebacio na prostor jugoistočno od Bugojna, odakle je prikupljala podatke o neprijateljskim snagama na komunikaciji Travnik – D. Vakuf – Bugojno, kao i u samom Bugojnu, pa ako se ukaže povoljna prilika da predloži napad na posadu u Bugojnu, zatim da uspostavi vezu s Travničkim NOP odredom i dijelovima 4. krajiške brigade na sektoru Rastovo – Šebešić. Sedmu krajišku brigadu ostavio je u rejonu G. Vakufa, na položajima prema Bugojnu i Prozoru, gdje je trebalo da ostane dok ne bude smijenjena od 11. krajiške brigade, nakon čega je trebalo da krene u sastav 10. krajiške divizije.[840]

Pošto u to vrijeme nije imao radio-veze sa Štabom 1. proleterske divizije, Vrhovni štab mu je naređenja upućivao putem depeša preko Štaba 5. krajiške udarne divizije, zbog čega su stizala sa zakašnjenjem čak od 2 do 3 dana. Tako je i naređenje od 11. avgusta, po kome su 3. i 7. krajiška brigada morale odmah da krenu u pravcu Zijameta (6-8 km sjeveroistočno od Bugojna), gdje je prva trebalo da ostane do daljeg naređenja, a druga da krene u pravcu Janja, u sastav 10. krajiške divizije – Štab dvizije primio tri dana kasnije, 14. avgusta.[841]

Već slijedećeg dana, u duhu ovog naređenja, 3. krajiška udarna je pomjerena na područje Zijameta, gdje je primila naređenje od Vrhovnog štaba da dejstvuje na komunikacije Travnik – D. Vakuf

[840] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 61-62: Naređenje Štaba divizije štabovima 3. i 7.krajiške brigade od 13. avgusta u 14 časova.
[841] Zbornik, tom II, knj. 16, str. 186-187.

i Travnik – Jajce.[842] Tih dana je 11. krajiška brigada kod Prozora smijenila 7. krajišku, nakon čega je ova krenula u sastav 10. krajiške divizije. Time je 1. proleterska divizija ostala sa dvije brigade – 1. proleterskom i 3. krajiškom, momentalno međusobno udaljenim blizu 100 km vazdušne linije.

Dok se glavnina 1. proleterske divizije, po prelasku preko komunikacije Sarajevo – Konjic, postepeno pomijerala na sjeverozapad, a 1. proleterska brigada vodila borbe sa četnicima, uslijedilo je veće pomijeranje neprijateljevih trupa u dolini Vrbasa, koje je dovelo do promjene odnosa snaga na tome području u korist NOVJ. Naime, očekujući skoru kapitulaciju fašističke Italije, a i plašeći se iskrcavanja anglo-američkih snaga u Dalmaciju, Nijemci su značajne snage orijentisali prema Jadranu, kako bi preduhitrili jedinice NOVJ u razoružanju italijanskih trupa u njihovoj okupacionoj zoni i prvi posjeli jadransku obalu. Oni su, pored ostalog, povukli svoje snage iz doline Vrbasa i SS diviziju „Princ Eugen" počeli da grupišu u rejonu Mostara i na širem području Hercegovine, 114. lovačku diviziju na sektoru Bihaća, a 373. legionarsku prema Banjoj Luci i Bihaću, dok su 369. legionarsku prikupljali bliže Sarajevu.

Nemajući povjerenja u oružane snage NDH-a, a naročito domobrane, i pretpostavljajući da će bez oslonca na njemačke trupe lako postati plijen jedinica NOVJ, Nijemci su naredili da se domobranske snage iz doline Vrbasa dijelom povuku prema Banjoj Luci a dijelom prema Travniku. Tako se, počevši od 4. avgusta, 3. pješačka pukovnija iz G. Vakufa, Bugojna i D. Vakufa, gdje je kao posade imala po jednu bojnu, povukla ka Jajcu, a zatim prema Banjoj Luci. Snage NDH-a napustile su i Ključ i Mrkonjić-Grad (8. avgusta), a 13. avgusta glavnina posade i Jajce. Nakon povlačenja domobrana, za posadu Bugojna je prebačena iz Livna 1. bojna ustaškog 5. stajaćeg djelatnog zdruga.[843] Po naređenju Komande 369. legionarske divizije, 1. konjanički sklop (divizion) iz Jajca i 3. konjanički sklop iz D. Vakufa trebalo je da se povuku u rejon Travnik – Turbe u sastav svoje Zagrebačke konjaničke pukovnije.[844] Glavnina 3. konjaničkog sklopa nakon toga se povukla prema Travniku, ostavivši jedan eskadron u D. Vakufu radi obezbjeđenja izvlačenja 1. konjaničkog sklopa iz Jajca.[845]

[842] Isto, str. 212: Depeše VŠ Štabu 1.proleterske divizije od 15. avgusta

[843] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 494-497: Izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova NDH Ministarstvu oružanih snaga od 16. avgusta.

[844] Iako nosi naziv konjička, to je, u stvari, bila pješačka domobranska pukovnija.

[845] Isto, str. 500-502: Dnevno izvješće 3.zbornog područja od 17. avgusta.

Pomijeranje neprijateljskih snaga u dolini Vrbasa nije ostalo neprimijećeno od jedinica NOVJ. Stigavši na područje Zijameta sa 3. krajiškom brigadom, Štab 1. proleterske divizije dobio je podatke o neprijateljskim snagama u Bugojnu i D. Vakufu. Iz obavještajnih podataka se vidjelo da je posada Donjeg Vakufa relativno slaba, da je sačinjavaju domobrani, koji se pripremaju da se povuku prema Travniku i da postoje svi izgledi da će se predati čim otpočne napad. U stvari, radilo se o jednom eskadronu (četi) Zagrebačke konjaničke pukovnije sa nešto oružnika. Polazeći od raspoloživih podataka, Štab divizije odlučio je da je u noći između 16. i 17. avgusta napadne sa 3. krajiškom brigadom, pa prisili na predaju ili razbije i zauzme D. Vakuf. Zamisao je bila da se napad sa po jednim bataljonom obezbijedi od Travnika i Bugojna, a ubacivanjem jedne čete u samo mjesto i njenim dejstvom iznutra i napadom dva bataljona spolja – najprije zauzme glavni dio mjesta na desnoj a zatim i dio na lijevoj obali Vrbasa sa željezničkom stanicom.

Za detaljnije pripreme napada nije bilo vremena. Pretpostavljalo se da je moral neprijatelja slab, da će se postići iznenađenje i da uspjeh neće izostati. U određeno vrijeme jedna četa 3. bataljona uspjela je da se neopaženo uvuče u centar mjesta i na njen znak raketom otpočne napad iznutra i spolja. Neprijatelj je bio zbunjen i iznenađen, tako da je dio mjesta na desnoj obali Vrbasa relativno brzo i lako zauzet. Predalo se 60 domobrana, a ostatak se povukao prema Kutanji. I dok su dijelovi bataljona, još u toku noći, prodirali preko mosta na Vrbasu prema željezničkoj stanici, u nju je od Jajca stigao kombinovani oklopni voz (obični i oklopni vagoni) sa vojskom i odmah stupio u dejstvo – snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom. Ujutro su od Jajca počeli da pristižu dijelovi 1. konjičkog sklopa (eskadron) Zagrebačke konjaničke pukovnije, koji je prethodne noći napustio Jajce i preko D. Vakufa trebalo da se povuče u Turbe. Čim su stigli u D. Vakuf napali su bataljone 3. krajiške udane brigade koji su se povukli na periferiju mjesta. Borba je trajala skoro čitav dan. Bataljoni nijesu mogli da savladaju niti da prisile neprijatelja da se preda a on je čekao da mu pristignu ostali dijelovi iz Jajca pa da nastavi prema Travniku. Pred veče neprijatelj je organizovano krenuo u proboj i uz pomoć oklopnog voza uspio da, bez većih teškoća, stigne u Turbe. Propust je učinjen zato što bataljon, koji se nalazio na osiguranju prema Travniku, nije porušio željezničku

prugu, pa je voz njome nesmetano prošao. U borbama za D. Vakuf ukupno je zarobljeno 100 domobrana sa 2 oficira. Zaplijenjeni su: mitraljez, 2 puškomitraljeza, veći broj pušaka i druge ratne spreme. Brigada je imala svega 2 lakše ranjena borca.[846] Istog dana, 17. avgusta, u Jajce je, napušteno od strane neprijatelja, ušao Janjski NOP odred 10. krajiške divizije.

Pošto se jedan dan zadržala u rejonu D. Vakufa, 3. krajiška udarna brigada se, po naređenju Štaba 1.proleterske divizije, 19. avgusta sa glavninom pomjerila prema Travniku, odnosno Turbetu, u rejon Goleš, Komar i Trebeuša, ostavivši jedan bataljon u rejonu D. Vakufa. U međuvremenu je njen bataljon, koji se od ranije nalazio kod Komara na obezbjeđenju prema Turbetu (na oko 6 km sjeverozapadno od Travnika), dobio obavještenje da se u Turbetu nalazi posada od oko 200 domobrana slabog morala, spremnih da se predaju jedinicama NOVJ. Štab bataljona je odlučio da ih noću između 18. i 19. avgusta napadne i prisili na predaju. Planom je bilo predviđeno da se jedna četa ubaci na područje između Turbeta i Travnika radi sprečavanja izvlačenja domobrana tim pravcem i intervencije neprijatelja iz Travnika. U stvari, posadu Turbeta sačinjavao je 1. konjanički sklop Zagrebačke konjaničke pukovnije, jačine 340 domobrana, koji je tu zadržan nakon izvlačenja iz Jajca i D. Vakufa. Moral domobrana bio je slab.

Napad je počeo oko pola noći. Međutim, jedna poveća grupa domobrana, pod uticajem oficira, ne želeći da se ponovo sukobi s partizanima, čim je osjetila približavanje partizana, krenula je pod zaštitom mraka prema njima i predala se. Riječ je bila o 3 oficira i jednoj nepotpunoj satniji, dok su ostali pobjegli u Travnik. Bataljon je bez otpora ušao u Turbe i do zore evakuisao veću količinu raznog ratnog materijala. Domobrani koji su pobjegli u Travnik brzo su „pomoću jednog njemačkog odjela“ (dijelovi 1. bataljona 369. puka) i uz podršku oklopnog voza, vraćeni u Turbe. Odmah su prešli u protivnapad i odbacili bataljon Krajišnika prema Komaru, nanijevši mu gubitke od 5 poginulih i 11 ranjenih boraca. Četa koja se nalazila prema Travniku nije uspjela da zadrži neprijatelja, a propust, koji se često ponavljao, napravila je što nije porušila željezničku prugu, čime bi bilo onemogućeno kretanje oklopnog voza. Prema vlastitom priznanju, u borbama kod D. Vakufa i Turbeta Zagrebačka konjanička pukovnija pretrpjela je ukupne

[846] AVII, NOR, k. 712, br. reg. 23/1-4: Operacijski dnevnik 3.krajiške brigade.

gubitke od 2 poginula, 9 ranjenih, 104 nestala, 69 prebjeglih u partizane (4 oficira) i 13 zarobljenih (2 oficira).[847]

Oslobođenje Bugojna i neuspjeli napadi na Turbe

Da bi iskoristio povoljan razvoj situacije i što više proširio slobodnu teritoriju, Vrhovni štab je, poslije zauzimanja D. Vakufa, naredio Štabu 2. bosanskog korpusa da razvije ofanzivna dejstva, a 1. proleterskoj i 5. udarnoj diviziji da zauzmu Bugojno i Prozor. Pristupajući izvršenju dobijenog zadatka, štabovi ove dvije divizije zajedno su izradili plan napada i sa njim, putem avizo-zapovjesti od 19. avgusta u 20 sati, upoznali potčinjene jedinice. Po toj zapovijesti napad na posade u Bugojnu i Prozoru trebalo je izvršiti jednovremeno noću između 22. i 23. avgusta i likvidirati ih na taj način što će: 3. krajiška udarna brigada, kao sjeverna napadna kolona, sa tri bataljona napadati između ceste Kupres – Bugojno i Vrbasa; 4. krajiška brigada s juga, kao južna napadna kolona, između Vrbasa i ceste Kupres – Bugojno; jedan bataljon 11. krajiške brigade sa istoka, kao istočna napadna kolona, dok je napad na Prozor trebalo da izvrše 1.krajiška brigada, Ramski NOP odred i jedan bataljon 11. krajiške brigade. Obezbjeđenje napada sa pravca Turbeta trebalo je da izvrši 3. krajiška brigada, postavljanjem jednog bataljona zajedno sa četom Travničkog NOP odreda na liniji Coleš – Komar, prema Travniku 4. krajiška brigada takođe sa jednim bataljonom i jednom četom Travničkog odreda na liniji Duboko – Pečuj – Margetići s prednjim dijelovima u visini Rankovića i prema Kupresu u visini Koprivnice. Pored toga, jedinicama je naređeno kako da obezbijede bolnice.

Avizo-zapoviješću jedinice su upoznate da se snage 5. udarne divizije nalaze zapadno od komunikacije Sarajevo – Travnik i da dejstvuju na nju, 10. krajiška divizija na prostoru G. Vakuf – Janji – Jajce, a Travnički i Prozorski NOP odred na svojim sektorima. Jedinicama je naređeno da odmah krenu prema određenim sektorima i do početka napada prikupe detaljne podatke o neprijatelju u Bugojnu i Prozoru. Štabovi divizija nalazili su se u selu Kalinu, s tim što je predviđeno da se kreću pravcem Ljubnić – Bristovi – Bugojno.[848]

Svega sat kasnije štabovi 1. i 5. divizije izdali su i zajedničku zapovijest za napad na Bugojno, kojom su nešto detaljnije određeni

[847] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 509-511 i 519-521.
[848] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 136-142.

zadaci jedinicama, s tim što je 3. krajiška udarna brigada trebalo da napada opštim pravcem Urija – Gumna – Karalinka – Gradina – Gaj Berića – željeznička stanica Bugojno. Regulisana su pitanja komandovanja napadnim kolonama, slanje izvještaja, određen početak napada za 22. avgust u 23 sata i dati podrobniji podaci o neprijatelju u Bugojnu, odnosno: da je posada jaka 400-500 ustaša i milicionera; da raspolaže oklopnim automobilom, topom 37 mm, minobacačem i 3 mitraljeza; da je grad dobro utvrđen bunkerima. Detaljnije podatke trebalo je da blagovremeno prikupe štabovi jedinica kojima je ukazano da napad mora da bude „brz i uporan do konačne likvidacije neprijatelja".[849] Sa planom napada upoznat je Vrhovni štab i on se s njim složio, o čemu je depešom 20. avgusta u 10.50 sati obavijestio Štab 1. proleterske divizije.[850]

Podaci o neprijatelju u Bugojnu, kojima su raspolagali štabovi 1. i 5. divizije, bili su uglavnom tačni. Radilo se o 7. bojni, bez 4. satnije i 1. satniji 20. bojne ustaškog 5. stajaćeg djelatnog zdruga, koje su sačinjavale ustaše ogrezle u zločinima vršenim nad srpskim stanovništvom i pristalicama. Plašeći se kazni za učinjena nedjela, bili su spremni da se bore do krajnjih mogućnosti. Posadu je sačinjavao i manji broj oružnika i milicije mobilisane pred napad. Još odranije mjesto je bilo dobro pripremljeno za upornu odbranu, opasano velikim brojem betonskih i ozidanih bunkera, minskim poljima i bodljikavom žicom. Sistem vatre bio je solidno organizovan, naročito na ivici grada. Na pravcu napada 3. krajiške udarne brigade najjače je bila utvrđena Gradina (trig. 629), a na sektoru napada 4. krajiške Gorica (k. 646) i k. 717. Pored utvrđenja na prilazima i na periferiji, u unutrašnjosti grada bilo je više solidno utvrđenih zgrada i pripremljeno još objekata za upornu odbranu, naročito željeznička stanica, zgrada opštine, pošta, škola, skladište 5. ustaškog zdruga i žandarmerijska kasarna. Neprijatelj je i u selu Vesela (4 km jugozapadno od Bugojna) imao posadu jačine voda ustaša, koja je obezbjeđivala tamošnju centralu.

Zapoviješću za napad štabovima su ostavljena dva dana za dovođenje jedinica bliže Bugojnu i pripremu napada. Treća krajiška udarna brigada se 20. avgusta, ostavivši jedan bataljon u rejonu Goleš – Komar prema Turbetu, prikupila na prostoru Suhodol – D. Vakuf – Vidrička i tu se, na udaljenosti 10-15 km od Bugojna, pripremala za

[849] Isto, str. 142-146.
[850] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 220.

napad. Štab brigade održao je sastanak sa štabovima bataljona, a oni sa komandama četa, na kojima je detaljno razrađen plan napada. Nakon toga održane su četne konferencije sa borcima, na kojima je ukazano na značaj predstojeće akcije. Po bataljonima su održavani sastanci bataljonskih biroa i partijskih ćelija, kao i sastanci aktiva SKOJ-a, na kojima je takođe ukazivano na značaj predstojećeg napada i prijeku potrebu da svakako uspije, pri čemu je zahtijevano od komunista da posluže primjerom u izvršavanju ovih zadataka. Isticano je i da će brigada najbolje proslaviti godišnjicu svoga formiranja ako zauzme Bugojno i dokazati da nije uništena u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi – kako su to u svojoj propagandi tvrdili neprijatelji NOB-a.

Iz rejona prikupljanja, 3. krajiška udarna brigada je, po bataljonima, okrenula prema Bugojnu nešto prije pada mraka 22. avgusta, kako bi na vrijeme stigla na polazni položaj za napad – uz pomoć sigurnih vodiča. Postrojivši u toku pokreta borbeni poredak od tri bataljona u jednoj liniji, brigada je prešla u napad sa zakašnjenjem od 15 minuta (u 23.15 sati). Neprijatelj je očekivao napad i od početka pružio snažan otpor, nastojeći da ga po svaku cijenu odbije. Ipak, zahvaljujući samoprijegoru i upornosti boraca i starješina, jedinice su, prodirući klinovima kroz međuprostore između bunkera, postepeno osvajale bunker po bunker, tako da je 3. krajiška brigada na svom pravcu napada slomila sjevernu odbranu i neprijatelja potisla u grad. To isto učinila je i 4. krajiška brigada na svom pravcu napada. Koristeći utvrđene zgrade, ranije pripremljene za odbranu, ustaše su se tokom čitavog dana žilavo branile. Zahvaljujući uspjesima jurišnih grupa i grupa bombaša pri osvajanju pojedinih zgrada, neprijatelj je sabijan na sve uži prostor, ali se nije predavao. Bilo je slučajeva da su se pojedine ustaše same ubijale. Kada je pao mrak jedan dio posade uspio je da se probije iz grada i povuče prema Travniku, Prozoru i Kupresu, a ostatak je nastavio i dalje da se uporno brani iz utvrđenih zgrada. Toga dana Vrhovni komandant je primio na Petrovom polju komandanta 1. proleterske divizije Koču Popovića i sa njim razgovarao o napadu na Bogojno i u perspektivi, o napadima na ostala uporišta neprijatelja u jugozapadnoj Bosni.[851]

Opkoljene ustaše u gradu nastavile su tokom noći i narednog dana da se veoma žilavo brane. Vjerovatno su očekivale da će im odnekuda stići pomoć. Dijelovi SS divizije „Princ Eugen“ su, uz

[851] Tito, Sabrana djela, 16, str. 324.

pomoć tenkova, pokušali, tokom 23. avgusta, da se iz Prozora, preko Makljana i G. Vakufa, probiju ka Bugojnu, ali su ih u tome onemogućile jedinice 5. udarne divizije. I pored hrabrosti, inicijative i samopožrtvovanja boraca i starješina napadača – borba se otjegla. Pokušavano je na razne načine da se ustaše u utvrđenim zgradama savladaju. Zbog dobro organizovane vatre, pa čak i korišćenja avionskih bombi, utvrđenim zgradama se nije moglo približiti, tako da su pokušaji ubacivanja bombi i flaša sa benzinom ostajali bez uspjeha, jedino je pošta zapaljena, a borci su ginuli. Dovedeni su i vatrogasci iz D. Vakufa u čije je šmrkove umjesto vode sipan benzin kako bi se zgrade polile benzinom i zapalile, ali kada su dva vatrogasca ranjena – od tih pokušaja se odustalo. Pokazalo se i toga puta da je utvrđena uporišta, koja neprijatelj odlučno brani, teško osvajati streljačkim naoružnjem, naročito bez artiljerije. Da su 3. i 4. krajiška brigada raspolagale bar nekim topom sigurno je da bi utvrđene zgrade direktnim pogodcima brže bile zauzete i uz znatno manje žrtava.

Treće noći borbi ustaše u Bugojnu su se branile još samo iz tri zgrade – žandarmerijske kasarne, željezničke stanice i sjedišta opštine. Nalazeći se pod stalnim pritiskom napadača i pod prijetnjom da ostanu bez municije, otpor branilaca je počeo da slabi i do 1 sat 25. avgusta bio je potpuno savladan, a Bugojno oslobođeno. Tu posljednju noć borbi za Bugojno ovako je opisao Ljubiša Ćurgus, zamjenik političkog komesara 4. bataljona: „Spuštala se noć, treća po redu. Snage su bile već na izmaku. Umor zbog nespavanja i priličnog naprezanja već nas je savladao. Više se nije imalo šta čekati. Odlučili smo se na posljednji juriš, pa kud puklo! Osetili smo da su ustaše desetkovane... Već u prvi sumrak primetili smo komešanje i gužvu na ustaškoj strani. Čuli su se pucnji pištolja i mašinki u zgradi sreskog načelstva. Setili smo se da je to neko međusobno obračunavanje. Zato nismo oklevali ni trenutka. Jurnuli smo pravo na ulaze utvrđenih zgrada. Oko zgrada prolamale su se snažne eksplozije. Parčad granata su fijukala kroz vazduh iznad naših glava. Ustaše su sa prozora bacale avio-bombe od 12 kg i štitile prilaze. Prošla je treća ponoć teških uličnih borbi. Ustaški otpor konačno je savladan. Bugojno – gradić na gornjem toku Vrbasa, do juče najjače ustaško uporište u zapadnoj Bosni – konačno je oslobođeno“.[852]

[852] Ljubiša Ćurgus, zbornik Treća krajiška brigada, 1, 646-662.

U tim borbama 3. krajiška brigada je nanijela neprijatelju gubitke od oko 70 poginulih ustaša, a zarobila 10 milicionera, 4 oružnika i 2 oficira. Štab 5. udarne divizije procijenio je da je 4. krajiška nanijela neprijatelju gubitke od 126 poginulih. Neprijatelj je priznao da se iz Bugojna u Travnik probilo samo oko 150 ustaša.[853] Brigade su došle do bogatog plijena,[854] ali sjajnu pobjedu platile velikim žrtvama: 3.krajiška – 25 poginulih i 49 ranjenih od kojih 15 teže,[855] a 4. krajiška – 6 poginulih i 13 ranjenih.

Ocjenjujući napad na Bugojno, Štab 1. proleterske divizije konstatovao je da je s „obzirom na zaista pokazanu upornost ustaškog garnizona u Bugojnu, zauzeće grada rezultat jedino prodornosti, junaštva i poleta jedinica. Neodlučnost, čak i trenutno zastajkivanje, dovelo bi u pitanje cijelu akciju. Rad i rukovođenje nižim jedinicama bio je bez zamjerke; jedino se može primijetiti da je bilo nedovoljno umješnosti u uličnim borbama koje su se naknadno razvile. No, možda su žrtve – zbog kojih je uglavnom ova primjedba i data – ustvari rezultat nezadržive siline i prodora u naletu boraca III krajiške brigade. Angažovanje Štaba brigade u pripremi akcije bilo je potpuno, a uticaj na tok borbe korisno".[856]

Čim je bio obaviješten o zauzimanju Bugojna, vrhovni komandant je pohvalio jedinice koje su učestvovale u napadu. U dnevnoj zapovijesti od 25. avgusta Tito je napisao: „Izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima 3. krajiške NOU brigade 1. divizije i 4. krajiške NOU brigade 5. divizije zbog primjerno ispunjene zadaće i zbog junaštva za vrijeme borbe oko osvajanja grada Bugojna".[857] I Štab 1. proleterske divizije, svojom naredbom od 1. septembra, pohvalio je Štab 3. krajiške brigade za umješno komandovanje, zatim njen 1, 3 i 4. bataljon za uspješno izvršenje zadataka, i Milana Atlagića, Milana Ćupa, Mila Bulajića, Trišu Dodiga i Jovu Dobrijevića za „uspješno komandovanje jedinicama, samoprijegor i ispoljenu ličnu hrabrost".[858]

Zauzimanje Bugojna bilo je od velikog vojnog, političkog i ekonomskog značaja. Čitava dolina Vrbasa južno od Banje Luke bila je

[853] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 511-514: Dnevno izvješće 3.zbornog područja od 25. avgusta.
[854] Isto, str. 336-342: Izvod iz Operacijskog dnevnika 5.udarne divizije.
[855] Isto, str. 267-272: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije VŠ od 28. avgusta; AVII, NOR, k. 711, br. reg. 6/1-2: Izvještaj o akciji na Bugojno Štaba 3.krajiške brigade od 27. avgusta; Zbornik, tom IV, knj. 35, str. 830-840: Obće pothvatno izvješće za kolovoz 1943.
[856] Isto.
[857] J. B. Tito, Sabrana djela, 16, str. 151 i 324.

slobodna, povezane su oslobođene teritorije srednje i zapadne Bosne i omogućen nesmetan menevar jedinicama NOVJ iz jednog dijela u drugi. Dio snaga vezanih ranije za neprijateljeve garnizone u dolini Vrbasa mogao se sada orijentisati prema zapadu, bliže italijanskoj okupacionoj zoni. Stvoreni su povoljni uslovi za dalje učvršćenje i omasovljenje ranijih i stvaranje novih antifašistikih organizacija, kao i za vršenje revolucionarnih promjena na prostranoj oslobođenoj teritoriji rušenjem kvislinških organa vlasti i učvršćenjem i stvaranjem organa nove narodne vlasti u licu NOO, kao i vojno-pozadinskih organa. S obzirom na to da su zaplijenjene i od narodnih neprijatelja konfiskovane znatne količine namirnica, a organizovano njihovo prikupljanje i na dobrovoljnoj osnovi, znatno je poboljšana ishrana vojnih jedinicama, a dio je, preko komandi mjesta i NOO, dodijeljen siromašnom stanovništvu u gradovima i žiteljima nastradalih sela (Vukovsko, Mračaj, Blagaj, Ravno, Rilići, Zanoglina, Glamoč i Janj).[859]

U novoj situaciji Vrhovni štab NOV i POJ, sa članovima CK KPJ i Izvršnim odborom AVNOJ-a, napustio je 24. avgusta Petrovo polje i u zoru slijedećeg dana stigao u Jajce, gdje je imao bolje uslove za boravak, rad i komandovanje jedinicama pa će tu ostati do 5. januara 1944. godine. Istog dana su, pošto su se odvojili od Vrhovnog štaba, u Bugojno, tačnije u Štab 1. proleterske divizije, stigli Koča Popović, Mijalko Todorović i Miloje Milojević – komandant, politički komesar i zamjenik komandanta divizije. Koča Popović je od svog štaba bio odvojen od vremena kada su Vrhovni štab i divizija krenuli iz istočne za srednju Bosnu, a drugu dvojicu Vrhovni štab je postavio na pomenute dužnosti po dolasku na Petrovo polje. Za to vrijeme divizijom je, bez 1. proleterske brigade, komandovao načelnik Štaba Vaso Jovanović.

Istog dana po zauzimanju Bugojna, 25. avgusta, a po naređenju Vrhovnog štaba, 4. krajiška brigada upućena je prema Prozoru, dok je 3. krajiška zadržala jedan bataljon u Bugojnu radi održavanja reda, a sa glavninom se pomjerila zapadno od Bugojna na liniju Prusac – Vesela, sa zadatkom da zatvara pravac od Kupresa. Drugog dana, 27. avgusta, ona je sa dva bataljona posjela Kupreška vrata: M. i V. Vrata (k. 1384) i M. Stožer (trig. 1629) oko 3-4 km sjeveroistočno od Kupresa. U tom rasporedu ostala je sve do kapitulacije fašističke Italije, odnosno do upućivanja u Dalmaciju.

---

[858] AVII, NOR, k. 706 A, br. reg. 2/1-8.

[859] Zbornik, tom II, knj. 16, str. 249-250: Izvještaj Ekonomskog odsjeka VŠ od 1. septembra.

U međuvremenu Vrhovni štab je, pošto je, zbog očekivane skore kapitulacije fašističke Italije, odustao od njenog upućivanja u sjevernu Hrvatsku, naredio 22. avgusta 1. proleterskoj brigadi da se s područja Prnjavora, preko Šipraga i Komara, prebaci u rejon Zijameta – kako bi se 1. proleterska divizija našla prikupljena na užem prostoru. Nakon izvršenih priprema, koje su se, uglavnom, sastojale u nabavci namirnica za najmanje tri dana marša i organizacije njihovog transporta, kao i transporta brigadne bolnice, brigada je uveče tog dana krenula na marš i u toku noći, preko Šnjegotine (Karač) i uz rijeku Bistricu, stigla ujutro u sela Markovići i Jotanovići, nadomak ceste Kotor-Varoš – Teslić, gdje je predanila.[860] Marš je nastavljen slijedeće noći i brigada je ujutro 24. avgusta, preko Maslovara, stigla u rejon Šipraga.

Kako se u međuvremenu izmijenila situacija – promjenjen je i zadatak 1. proleterske brigade i umjesto da nastavi pokret prema Zijametu, upućena je prema Turbetu. Naime, toga dana Bugojno je bilo pred zauzimanjem, a Vrhovni štab je bio pogrešno obavješten da se u Turbetu nalazi jedan bataljon 3. krajiške brigade, pa je naredio da se 1. proleterska uputi u Turbe i zatvori pravac od Travnika prema dolini Vrbasa. Na osnovu toga, dio Štaba 1. proleterske divizije, koji se nalazio u blizini Vrhovnog štaba na Petrovu polju, naredio je brigadi da uveče 24. avgusta krene pravcem Zlovarići – Vidovište – Velika voda – Dukati – Gostilj – Ćosići (oko 8 km sjeverozapadno od Turbeta). Tu je trebalo da se odmori i najkasnije predveče, 25. avgusta, krene za Turbe, pa ako se u njemu nalazi neprijatelj da ga napadne i zauzme, postavi se prema Travniku i onemogući prolaz neprijatelju iz Travnika prema Jajcu, D. Vakufu i Bugojnu. Brigadi je još naređeno da po dolasku u rejon Turbeta razvije izviđačku i obavještajnu djelatnost i prikupi detaljne podatke o neprijatelju u Travniku, jer je postojala namjera da se Travnik napadne u sadejstvu sa dijelovima 2. bosanskog korpusa NOVJ – čim se prikupe podaci o njegovoj posadi.[861]

Poslije napornog marša po neravnom i veoma ispresijecanom zemljištu, brigada je ujutro 25. avgusta stigla u rejon Gostilj – Ćosići. Štab brigade je tu doznao da je dolina Vrbasa slobodna i da se u Turbetu nalazi oko 100 domobrana, razmještenih uglavnom po bunkerima oko mjesta. Međutim, u mjestu su se nalazili i dijelovi 1.

[860] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 179-170.

[861] Isto, str. 198-199: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 1.proleterske brigade od 24. avgusta u 12 sati.

bataljona 369. legionarskog puka i nešto oružnika, za koje Štab brigade nije znao, pa je, u duhu dobijenog zadatka, odmah pristupio organizaciji napada na posadu, a napisao je i naređenje potčinjenim jedinicama za napad. Plan je bio da se Turbe, uz obezbjeđenje dijelom snaga od Travnika, zauzme obuhvatnim napadom tri bataljona sa sjevera, zapada i juga, uz jedan bataljon u rezervi, a zatim da se brigada postavi istočno od Turbeta i zatvori pravac od Travnika. U slučaju neuspjeha, bilo je predviđeno da se brigada povuče zapadno od Turbeta, na liniju Varošluk – Karaula – Dželilovac i zatvori pravac prema dolini Vrbasa. Početak napada određen je za 25. avgust u 22 sata, s tim da bataljoni iz rejona prikupljanja u 18 sati krenu prema prilaznim položajima za napad.[862]

Napad je počeo u određeno vrijeme, ali je neprijatelj, iako gotovo okružen, od početka pružao jak otpor. Brigada je uporno napadala, ali se pokazalo da su ručne bombe i bombaši nedovoljni da bi se likvidirali bunkeri koji su braniocima pružali sigurnu zaštitu od streljačke vatre. Ujutro je uslijedila i intervencija neprijatelja uz podršku tenkova od Travnika, pa su se bataljoni oko 6 sati povukli na polazne položaje, a zatim se u toku dana, po naređenju Štaba brigade, razmjestili u selima: Bjelobučje, Trebeuša, Varošluk, Krečevine i Dželilovac, sa zadatkom sprečavanja prodora neprijatelja pravcima Turbe – Jajce i Turbe – Donji Vakuf, uz pojačanu izviđačku i obavještajnu aktivnost prema Turbetu i Travniku. Toga dana u sastav brigade je stigao i njen 1. bataljon koji je obezbjeđivao Vrhovni štab na Petrovom polju.

U napadu na Turbe brigada je imala osjetne gubitke – 8 poginulih i 12 ranjenih boraca. Za neuspjeh napada Štab brigade je okrivio štabove bataljona. Po njemu, „štabovi bataljona nisu dovoljno ozbiljno shvatili važnost akcije“ tako da ona „jedino nije uspjela iz tog razloga“.[863] Teško se složiti s ocjenom da je to bio „jedini razlog“ za neuspjeh, a ne uzeti u obzir otpor neprijatelja i nedostatak težeg naoružanja za likvidaciju bunkera, a možda bi i primjena drukčije taktike dala bolje rezultate.

Nakon povlačenja zapadno i južno od Turbeta u 1. proleterskoj brigadi su nastavljene pripreme za ponovni napad. U prvom redu prikupljani su detaljniji podaci o jačini, rasporedu i sistemu odbrane neprijatelja u Turbetu i Travniku. Ni neprijatelj nije mirovao:

[862] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 247-248: Naređenja Štaba 1.proleterske brigade štabovima bataljona i komandama jedinica od 25. avgusta.

pješadijom je 30. avgusta, uz podršku tenkova, izvršio ispad prema bataljonima u Dželinovcu i Krčevinama, ali su ga ovi odbili natrag. I pošto je doznao da u Turbetu ima najviše 200 neprijateljskih vojnika raspoređenih po bunkerima, a dijelom i u željezničkoj stanici i žandarmerijskoj kasarni, dok od naoružanja, pored ostalog, imaju 16 automatskih oruđa i 6 minobacača, te da se u mjestu nalazi oklopni voz sa jakim naoružanjem – Štab brigade je, nakon priprema, 1. septembra napisao naređenje za ponovni napad na Turbe. Ovoga puta su angažovana četiri bataljona, a jedan je zadržan u rezervi. Planom je bilo predviđeno da se jugoistočno od mjesta, kod Lovrića Brijega, poruše željeznička pruga i cesta i tu se, sa dvije čete, onemogući eventualna intervencija neprijatelja iz Travnika, a da se koncentričnim napadom sa svih strana zauzme Turbe, i to na taj način što će se klinovima prodirati između bunkera i njihovu likvidaciju vršiti s leđa. Početak napada određen je za 21 sat 1. septembra. Planirano je da se brigada po izvršenju zadatka razmjesti na prostoru Turbe – Sečevo – Potkraj – Varošluk – Trebeuša – Pulac, sa zadatkom da zatvara pravac od Travnika prema dolini Vrbasa.[864]

Napad je počeo u određeno vrijeme. Riješeni da ovoga puta uspiju, borci su nastojali da se neopaženo što više približe mjestu, ali ih je i neprijatelj, očekujući napad, spremno dočekao i osuo vatrom iz streljačkog naoružanja. No i pored snažnog otpora, pojedinim bataljonima je uspjelo da se ukline u sistem odbrane neprijatelja, pa čak da prodru i u unutrašnjost mjesta i zauzmu kasarnu, ali se više od toga nije moglo. Kao glavni element odbrane pokazao se oklopni voz, koji se polako kretao prugom, reflektorima osvjetljavao okolinu i snažnom vatrom podržavao branioce. Pred zoru, kad se uvidjelo da se neprijatelj ne može savladati, bataljoni su se, da bi izbjegli veće gubitke, povukli po naređenju Štaba brigade u određene rejone. Pokazalo se da je neprijatelj znatno jači nego što se pretpostavljalo, a domobrani iz Zagrebačke konjaničke pukovnije ovoga puta po borbenosti nijesu ništa zaostajali iza legionara iz 369. divizije sa kojima su se zajedno borili. Brigada je imala osjetne gubitke, a Zagrebačka konjanička pukovnija: 2 domobrana poginula, 7 ranjeno, od kojih jedan oficir, 1 oficir zarobljen i 8 domobrana nestalo.[865] Gubici legionara ostali su nepoznati.

---

[863] Isto, str. 259-260: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade od 26. avgusta.
[864] Zbornik, tom IV, knj. 17, str. 13-14: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade od 1. septembra.
[865] Isto, str. 545-550: Obća relacija 3.zbornog područja za septembar.

Ubrzo poslije drugog neuspjelog napada, 1. proleterska brigada je napustila područje Turbeta. Naime, Vrhovni štab je krajem avgusta, da bi imao bolje grupisane 1. i 5. diviziju i čitavu 1. proletersku diviziju mogao orijentisati prema Dalmaciji, naredio da sektor koji je tada držala 1. proleterska brigada preuzme 5. krajiška udarna divizija, čije su glavne snage inače bile orijentisane prema Travniku, Vitezu i Busovači, sa 1. krajiškom brigadom koja se nalazila na području Prozor – Gornji Vakuf, a da nju tu smijeni 1. proleterska brigada. Ali s obzirom na to da se smjena nije mogla odjednom i brzo izvršiti, jer bi jedan od sektora za izvjesno vrijeme ostao bez jedinica NOVJ, Štab 1. proleterske divizije je naredio 31. avgusta u 12.30 sati, 1. proleterskoj brigadi da odmah uputi dva bataljona prema G. Vakufu, sa zadatkom da na sektoru Jaklići – Draševo – Makljen – Crni vrh – Mejnik, dakle sjeverno od prozorske kotline, smijeni 1. krajišku brigadu, koja će odmah krenuti prema Travniku, da bi tamo smijenila preostale bataljone 1. proleterske brigade. Tek nakon toga trebalo je da njena glavnina krene prema prostoru G. Vakuf – Prozor i zatvori pravac od Prozora ka dolini Vrbasa.[866]

Brigada je organizovano izvršila zadatak. Najprije su prema Prozoru upućena dva bataljona koji su smijenila 1. krajišku brigadu, a zatim su na novi sektor par dana kasnije stigla i ostala tri bataljona sa prištapskim dijelovima brigade. Od Turbeta do Donjeg Vakufa jedinice su marševale, a odatle pa do Gornjeg Vakufa prevožene su željeznicom. Kad je posljednji ešelon prolazio kroz Bugojno – stigla je vijest da je kapitulirala fašistička Italija. Borci su izašli iz vagona i bučno se radovali zajedno sa narodom. Prema naređenju Štaba brigade od 8. septembra, brigada se toga i narednog dana, pored dva bataljona koji su smijenili 1. krajišku brigadu na položajima Mejnik, Kalac (k. 1307), Debelo brdo (tvig. 1318), Makljen i Sajina planina (tvig. 1374), razmjestila sa po jednim bataljonom: u Pidrišu; u Kutima i Vagancu; u Ždrimcu.[867] Na novom prostoru brigada je ostala do upućivanja u Dalmaciju.

Nakon prebacivanja 1. proleterske brigade na područje G. Vakuf – Prozor, 1. proleterska divizija se, poslije dužeg vremena, našla prikupljena na jednom užem prostoru. Kako neprijatelj – u Kupresu dijelovi ustaškog 5. stajaćeg zdruga i u Prozoru dijelovi SS

[866] Zbornik, tom IV, knj. 16, str. 315-316.
[867] Zbornik, tom IV, knj. 17, str. 126.

divizije „Princ Eugen“ – nije bio aktivan, a i divizija se nalazila u stavu iščekivanja pokreta prema Dalmaciji, kamo je bila orijentisana, i na njenom sektoru je došlo do izvjesnog zatišja. Vrijeme je korišćeno da se jedinice odmore, srede i pripreme za očekivane događaje. U četama, bataljonima i brigadama intenzivno se i planski radilo na vojno-stručnom i političkom uzdizanju boraca i starješina. Borci su redovno obavještavani o vojno-političkoj situaciji u zemlji i u svijetu.

Vršene su analize rada i komandovanja štabova i komandi u proteklim borbama i marševima, izvlačena su iskustva i pouke, otklanjani nedostaci. Održavani su partijski sastanci i sastanci aktiva SKOJ-a na kojima su proučavani partijski materijali – teorijski sastanci u cilju podizanja ideološkog nivoa članova KPJ, te kritički raspravljalo o držanju, zalaganju i radu svakog komuniste u borbama, na maršu i na odmoru – radni sastanci. Aktivirani su i kulturno-prosvjetni odbori bataljona, koji su u više mjesta organizirali priredbe za borce i narod – sa umjetničkim programom i igrankama. Aktivno se i politički djelovalo u narodu. U to vrijeme brigade su popunjene izvjesnim brojem boraca iz partizanskih odreda iz sastava 2. bosanskog korpusa NOVJ. Jedan broj starješina 3. krajiške brigade proizveden je u oficirske i podoficirske činove. Bili su to njeni prvi oficiri i podoficiri, što je u 1. proleterskoj brigadi učinjeno prije mjesec dana.

Stvaranjem prostrane slobodne teritorije, a naročito oslobođenjem Jajca, obezbijeđeni su povoljniji uslovi i za rad Vrhovnog štaba, CK KPJ i Izvršnog odobra AVNOJ-a. Pored ostalih mjera, vrhovni komandant je 3. septembra uputio naredbu svim štabovima NOVJ, kojom je regulisao: način ishrane i obezbjeđenja štabova; korišćenje jahaćih konja i obim komora; međusobno pozdravljanje i oslovljavanje po činovima; pitanje vojničkog izgleda i ponašanja u selima i gradovima; zatim vođenje spiskova boraca i starješina uz stalnu brigu za njihovo uzdizanje i unapređivanje. Ovom naredbom, između ostalog, ukinute su posebne kuhinje štabova bataljona, što nije značilo „da članovi štaba bataljona idu s porcijom na kazan, već da za njih određeno lice u jednom sudu donosi hranu, no istu iz četnog kazana“, kako je to pisalo u naredbi. Dalje je naređeno da se hrana za štabove brigade, divizije i korpusa kuva u posebnom kazanu, s tim da ne „odskače suviše od kvaliteta hrane koja se dijeli borcima“.[868] Naredbu je razradio Štab 1. proleterske divizije i odmah počeo da je sprovodi u jedinicama.

[868] J.B. Tito, Sabrana djela, 16, str. 160-163.

Polazeći od sve veće potrebe za komandnim kadrovima, kako zbog složenijih operacija tako i zbog priliva velikog broja novih boraca u jedinice NOVJ, u perspektivi, kao i stvaranja novih jedinica u vezi sa očekivanom kapitulacijom Italije, koje je trebalo popuniti iskusnim i obučenim starješinama – vrhovni komandant je u prvoj polovini septembra formirao Oficirsku školu Vrhovnog štaba NOV i POJ, koja bi bar djelomično zadovoljila narasle potrebe za školovanim starješinama. Škola je počela da radi 15. septembra u Jajcu i u nju je na školovanje iz 1. proleterske divizije upućeno 15 starješina.[869] Gotovo istovremeno, u Jajcu je počeo i partijski kurs pri CK KPJ, koji je pohađalo 8 partijsko-političkih rukovodilaca iz divizije.

U to vreme sve jedinice 1. proleterske divizije postale su proleterske. Tako je 3. krajiška brigada, odlukom Vrhovnog štaba, proglašena – 3. proleterskom krajiškom brigadom. Bilo je to veliko priznanje ovoj istaknutoj vojnoj jedinici za njene uspjehe u dotadašnjim borbama i osvjedočenu vojnu i moralno-političku čvrstinu. U obavještenju Štabu 3. krajiške brigade od 12. septembra 1943. godine da je proglašena proleterskom, vrhovni komandant, Josip Broz Tito, napisao je: „U dosadašnjim borbama, kako prije ulaska u 1. diviziju tako i u sastavu 1. divizije, 3. krajiška brigada po svojoj udarnoj snazi, po svojoj upornosti i po svojoj visokoj svijesti pokazala je da je dostojna nositi ime proleterska brigada.“[870] Dugo očekivana vijest brzo se prenijela kroz sve jedinice brigade i izazvala veliku radost i oduševljenje.

Divizijska partijska konferencija

Ubrzo poslije partijske konferencije održane u 3. krajiškoj udarnoj brigadi, partijski komitet 1. proleterske divizije odlučio je, uz saglasnost CK KPJ, da pripremi i održi i divizijsku partijsku konferenciju. Namjera je bila da ovaj najviši partijski forum u diviziji objektivno, otvoreno, kritički i samokritički izvrši analizu gotovo jednogodišnje aktivnosti ovog operativnog sastava po svim pitanjima i ukaže na neposredne zadatke koji su je očekivali. Oslobođenjem D.Vakufa i Bugojna, grupisanjem divizije na uži prostor i zatišjem koje je nakon toga nastupilo na njenom sektoru – stvoreni su povoljni uslovi za njeno održavanje. Pripreme su brzo završene. Delegati za

[869] Isto, str. 165-166: Naređenje VK Štabu 2.bosanskog korpusa od 4. septembra.
[870] Isto, str. 201.

konferenciju, ukupno oko 150, izabrani su u 3. krajiškoj na brigadnoj partijskoj konferenciji, a u 1. proleterskoj brigadi i prištapskim jedinicama divizije na sastancima ćelija (osnovnih organizacija). Oni su predstavljali 862 člana KPJ, koliko ih je tada bilo u diviziji: 453 u 1. proleterskoj, 314 u 3. krajiškoj i 95 u Štabu divizije i prištapskim jedinicama. Za mjesto održavanja konferencije izabrano je Bugojno i u njemu Hrvatski dom kulture. Mjesto je imalo električno osvjetljenje, a u njemu su funkcionisali organi narodne vlasti i komanda mjesta.

Sala u kojoj se održavala konferencija bila je dekorisana partijskim i državnim zastavama, kao i prigodnim parolama. Iza stola prekrivenog ćilimima, određenog za radno predsjedništvo konferencije, nalazili su se portreti Marksa, Engelsa, Lenjina, Staljina i Tita, a ispod njih borbena parola: „Proleteri svih zemalja ujedinite se". Konferenciji su prisustvovali Edvard Kardelj, član Politbiroa CK KPJ, i Sreten Žujović Crni i Cana Babović, članovi CK KPJ, zatim delegacija CK KP Hrvatske, sa Andrijom Hebrangom na čelu kao sekretarom CK KPH, koja je bila na putu za Jajce, gdje su se u to vrijeme nalazili CK KPJ i VŠ NOV i POJ. Prisustvo visokih rukovodilaca KPJ dalo je konferenciji poseban značaj i težinu. Zbog veće bezbjednosti, održana je noću između 1. i 2. septembra.

Konferenciju je u 19 sati otvorio Dušan Korać, sekretar divizijskog partijskog komiteta, inače po položaju zamjenik političkog komesara 1. proleterske brigade. U počasno i radno predsjedništvo predložio je Edvarda Kardelja, Sretena Žujovića, Andriju Hebranga, Koču Popovića, Mijalka Todorovića, Dušana Koraća, Đuru Lončarevića i Voju Radića, koje je izabrano uz buran aplauz. Izabrana su i dva zapisničara – Uroš Bajić i Ljubiša Ćurgus. Nakon toga odata je pošta poginulim saborcima, a zatim je predsjedništvo predložilo dnevni red konferencije: 1. Međunarodna i unutrašnja politička situacija i politički rad u diviziji – referent Mijalko Todorović, politički komesar divizije; 2. Podizanje ubojnosti, glavni zadatak divizije – referent Koča Popović, komandant divizije;3.Organizaciona pitanja partijske organizacije divizije – referent Dušan Korać, sekretar divizijskog komiteta.

Referati su bili veoma temeljiti i iscrpni i u njima je data visoka ocjena o borbenoj vrijednosti divizije i radu partijske i skojevske organizacije, uz dosta kritičkih primjedbi na pojedine ispoljene slabosti. Poslije svakog referata vođena je diskusija.

Diskutanti su istupali otvoreno, kritički i samokritički, a poneki i preoštro. Više se govorilo o ispoljenim slabostima, kako bi se što prije otklonile, nego o uspjesima. Diskutanti su, pored ukazivanja na propuste, isticali značaj i potrebu organizovanijeg ideološko-političkog rada radi podizanja političke svijesti ne samo komunista već i svih boraca. Značajna pažnja poklonjena je obuci boraca i stalnom vojno-stručnom osposobljavanju starješina, naročito nižih. Istaknuta je potreba da Štab divizije, zbog nedostatka vojne literature, pokrene vojno-stručni list čime bi se doprinijelo uzdizanju kadrova. Posebno je ukazano na važnost pravilnog izbora i praćenja razvoja starješinskog kadra. Odgovarajući značaj dat je i kulturno-prosvjetnom radu kako u jedinicama tako i među narodom. Veliki značaj dat je političkom radu na terenu – pravilnom tumačenju linije NOB-a, stvaranju i razvijanju bratstva i jedinstva, pružanju pomoći u radu NOO i antifašističkih organizacija, kao i mobilizaciji novih boraca. U pogledu omasovljenja partijskih i skojevskih organizacija, oštro je kritikovano sektaštvo u pogledu prijema novih članova u KPJ iz redova boraca provjerenih kroz bezbroj teških situacija, hrabrih, samoprijegornih i bezrezervno odanih NOB-u. Insistiralo se na čuvanju moralnog lika ne samo članova KPJ, već i svih boraca, pripadnika proleterske divizije, kao i na njegovanju ratničkih vrlina – hrabrosti, ratnog drugarstva, svjesne discipline, samoinicijative, budnosti i drugih, pri čemu se od komunista zahtijevalo da u svemu moraju da služe primjerom.

Pored ostalih, diskutovali su: Božo Božović, Ljubiša Veselinović, Milan Ćup, Vladimir Šćekić, Mirko Jovanović, Viktor Kučan, Uroš Bajić, Vlado Bajić, Milan Antončić Velebit, Sreten Žujović Crni, Nemanja Marković, Mijalko Todorović, Đuro Lončarević, Filip Bajković, Neda Božinović, Andrija Hembrang i Pero Trninić. Neki su i po dva puta „uzimali riječ". Poseban doprinos konferenciji dalo je izlaganje Edvarda Kardelja, koje je imalo mobilizatorski značaj. On je dao temeljit prikaz vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, a zatim je govorio i o unutarpartijskim pitanjima. Kritikovao je pojavu sektaštva po pitanju prijema u KPJ provjerenih i odanih boraca i ukazao na potrebu smjelijeg prijema u Partiju. Osvrnuo se i na sporost u otklanjanju slabosti i u sprovođenju partijskih zadataka. Gorovio je i o potrebi stalnog podizanja ideološko-političkog nivoa komunista i svih boraca, metodu njihovog vaspitanja, zatim podizanju

odgovornosti u radu i ponašanju, vođenju računa o liku komuniste i drugim pitanjima.

Pošto je bio iscrpljen dnevni red, konferencija je zadužila divizijski partijski komitet da, na osnovu referata i diskusije, izradi rezoluciju konferencije i dostavi je partijskim organizacijama u brigadama i u prištapskim jedinicama divizije. Na kraju, konferencija je uputila pozdravne telegrame Centralnom komitetu KPJ i vrhovnom komandantu NOV i POJ Josipu Brozu Titu. Završila je rad u 5 sati 2. septembra 1943. godine.[871]

Divizijska partijska konferencija bila je događaj od posebnog značaja za čitavu diviziju. Ona je snažno podstakla rad partijskih organizacija, štabova i komandi na daljem vojnom i moralno-političkom jačanju divizije kao vojne jedinice u cjelini i svih njenih djelova, kako bi što bolje odgovorila zadacima koji su je očekivali. Planski i zahuktali rad ubrzo će prekinuti događaji u vezi s kapitulacijom fašističke Italije.

Situacija u vrijeme kapitulacije fašističke Italije i pokret divizije u Dalmaciju

Pod uticajem poraza na svim frontovima, posebno u Jugoslaviji, i nezadovoljstva naroda ratom, ubrzo poslije pada Musolinijevog fašističkog režima i osvajanja Sicilije od strane Saveznika, Italija je bila prisiljena da sa predstavnicima Saveznika, 3. septembra 1943. godine, u Kasibileu (Cassibile) kod Sirakuze na Siciliji, potpiše akt o primirju i kapitulaciji, što je objavljeno poslije podne 8. septrembra. Ovime je Italija bila prinuđena da obustavi neprijateljstva, razoruža i demobiliše oružane snage, preda ratne zarobljenike Saveznicima, stavi ratnu flotu pod zajedničku kontrolu, a luke i aerodrome na raspolaganje savezničkim snagama, te da se odrekne kolonijalnih posjeda. Bio je to jedan od najznačajnijih događaja u Drugom svjetskom ratu, kojim je glavni saveznik nacističke Njemačke u Evropi izbačen iz ratnog stroja, a ova primorana da sama nastavi rat, čiji se ishod u korist Saveznika sve jasnije nazirao. Događaj se veoma pozitivno odrazio i na vojno-političku situaciju u Jugoslaviji. Stvoreni su novi povoljni uslovi za razmah NOR-a u čitavoj zemlji, a naročito u krajevima koji su bili

[871] Ljubiša Ćurgus, Partijska konferencija Prve proleterske divizije, Treća krajiška, 3, str. 235-244, i Savo O. Trikić, n.d. str. 184-186.

okupirani od Italije, kao i za upostavljanje direktne veze sa Saveznicima u Italiji.

Na dan kapitulacije Italije u Jugoslaviji su se od italijanskih oružanih snaga nalazile: kompletna 2. armija (5, 6, 11. i 18. armijski korpus – deset divizija i tri obalske brigade) u Sloveniji, Istri i Hrvatskoj, zaključno s južnom Dalmacijom; jedna potpuna i dijelovi dvije divizije 8. armije u Julijskoj krajini; 14. armijski korpus (tri divizije) u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku i dijelovi dvije divizije 9. armije na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji. Od njemačkih snaga pod komandom 2. oklopne armije nalazila su se četiri armijska korpusa: 3. SS oklopni „Germanija" (dvije divizije, jedna brigada i jedan puk) koji se prikupljao u Hrvatskom zagorju i Baniji, a dijelom i na komunikaciji Zagreb – Karlovac; 15. brdski (četiri divizije i jedan puk) u srednjoj i zapadnoj Bosni, istočnoj Lici, sjevernoj Dalmaciji i Hercegovini; 21. brdski (tri divizije i jedan puk) na Kosovu, dijelom u Crnoj Gori i u Albaniji; 69. rezervni (dvije divizije i jedan puk) u Slavoniji, Sremu, Boru i Đerdapu; van sastava korpusa – pet samostalnih pukova i šest bataljona u Srbiji. Van sastava 2. armije, u Sloveniji, nalazila se jedna potpuna divizija 2. SS oklopnog korpsua „Hauzer", dijelovi divizije za naročitu upotrebu i više jedinica za osiguranje i obuku pod komandom Štaba 18. korpusne oblasti. Bugari su imali 1. okupacioni korpus (četiri divizije – pod komandom njemačkog vojnoupravnog komandanta Jugoistoka) i 5. armiju (tri divizije, konjičku brigadu, granične i policijske jedinice) u anektiranim dijelovima Makedonije i jugoistočne Srbije. Od mađarskih okupacionih snaga u Bačkoj su se nalazile dvije pješadijske i djelovi jedne konjičke divizije, a manji dijelovi u Baranji, Međumurju i Prekomurju.[872]

Pored okupatorskih, na teritoriji Jugoslavije nalazile su se mnogobrojne kvislinške formacije: oružane snage NDH (ustaše, domobrani, oružnici), Nedićeve, Ljotićeve, ruske bjelogardejske jedinice. Bijela garda, balisti (Bali kombtar), razne vrste milicije i četničke formacije – ukupno više stotina hiljada vojnika.

Nasuprot okupatorskim i kvislinškim snagama, stajala je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, koja je tada imala 4 korpusa, 18 divizija, 54 brigade, 85 partizanskih odreda i niz manjih samostalnih jedinica.[873]

---

[872] VII, Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, str. 531-539.

[873] Nikola Anić i dr., NOV Jugoslavije, str. 279 i 332.

Čim je doznala za kapitulaciju Italije, njemačka Vrhovna komanda oružane sile brzo je i energično reagovala. Istog dana, 8. septembra, telegramom je naredila sprovođenje plana „Akse" – hitni pokreti trupa i razoružavanje italijanskih jedinica u Italiji i na okupacionim područjima na Balkanu – u Jugoslaviji, Albaniji i Grčkoj. Njemačka vlada obećala je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dalmatinsku obalu, kao i punu autonomiju NDH, Crne Gore i Albanije, a zahtijevano je i angažovanje jedinica NDH u razoružanju italijanskih trupa i posijedanje jadranske obale.[874] Poglavnik NDH, Ante Pavelić, odredio je admirala Jakčina za zapovjednika čitave jadranske obale koja je pripala NDH, a generala Julija Mecgera da pristupi organizaciji ustaških i domobranskih jedinica i izvrši pripreme za posijedanja dijela Dalmacije koji su bili anektirali Italijani, te državnog ministra Edu Bulata da organizuje civilnu vlast na pomenutom području. Putem aviona rasturena je velika količina letaka u čitavom primorskom pojasu s proglasom Ante Pavelića o priključenju primorskih krajeva njegovoj Hrvatskoj i pozivom Dalmatincima da „sarađuju na izgradnji NDH",[875] ali to nije imalo nikakvog efekta. I četnici Draže Mihailovića nastojali su da iskoriste kapitulaciju Italije i dođu do što veće količine oružja i priključe se Saveznicima ili Nijemcima – već prema tome ko od njih prvi stigne na Jadran.

Na vijest o kapitulaciji Italije i jedinice NOV su odmah preduzele operacije za zauzimanje obale i zaleđa Jadrana i pristupile razoružanju italijanskih snaga. Zahvaljujući brzim i energičnim dejstvima i neposrednom masovnom učešću naroda, razoružan je veći dio italijanske okupacione armije i time su, u znatnoj mjeri, osujećeni planovi njemačke Vrhovne komande da to učine njene jedinice. Oslobođen je čitav jadranski pojas, u kome je došlo do masovnog ustanka, od Trsta do Ulcinja – izuzev nekoliko većih gradova. U srednjoj Dalmaciji, prema kojoj je bila orijentisana 1. proleterska divizija, gdje je takođe izbio opštenarodni ustanak pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i Štaba 4. operativne zone Hrvatske (naziva se i Operativni štab za Dalmaciju), postojeće jedinice (9. divizija – obnovljena naredbom VŠ NOV i POJ 8. septembra od 1. i 3. dalmatinske brigade, zatim Dinarski, Šibenski, Trogirski, Splitski, Cetinski i Biokovski NOP odred i dvije grupe bataljona), aktivisti

[874] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 536-538: Naređenje njemačke Vrhovne komande oružane sile potčinjenim komandama od 8. septembara 1943.
[875] AVII, NDH, k. 29, br.reg. 10/1-47 i mikrofilm NAV-N-T 315, 2258/14-13-1519.

NOP-a i narod su 9, 10. i 11. septembra, razoružali gotovo čitavu italijansku diviziju „Bergamo“ (štab u Splitu), 17. obalsku brigadu i neke prištapske dijelove italijanskog 18. armijskog korpusa, čiji se štab uoči kapitulacije Italije iz Splita premjestio u Zadar. Glavninu divizije „Zara“ u sjevernoj Dalmaciji razoružali su Nijemci, a manji dio jedinice Kninskog sektora i odred „Plavi Jadran“. Ujutro 10. septembra u Split je stigao Ivo Lola Ribar, član CK KPJ i VŠ NOV i POJ, radi pregovora s Italijanima o predaji. Čitava obala između Obrovca i Pelješca, uključujući i sve otoke, svi gradovi osim Zadra i Šibenika u koje su prvi stigli Nijemci, te Omiša i Makarske u kojima su se nalazili jači dijelovi ustaško-domobranskih snaga, bila je slobodna.

U duhu plana „Akse“, Komanda 2. oklopne armije izdala je 9. septembra zapovijest potčinjenim jedinicama za posijedanje teritorije Jugoslavije pod italijanskom okupacijom (i Albanije) i razoružavanje na njoj zatečenih italijanskih oružanih snaga. Prema Dalmaciji je usmjeren 15. brdski armijski korpus, kome je naređeno da sa 114. lovačkom divizijom posjedne odsjek Zadar – Šibenik, a sa SS divizijom „Princ Eugen“ odsjek Split – Dubrovnik – Gruda, razoruža italijanske jedinice u obalskom pojasu, a zatim da brani obalu. U Sinj je odmah vazdušnim putem trebalo prebaciti jedan bataljon, a zatim predvidjeti prebacivanje daljih snaga do jačine puka radi brzog zauzimanja Splita. Liniju dotura i vezu s unutrašnjošću trebalo je za 114. lovačku diviziju da obezbijedi 373. legionarska divizija, a za SS diviziju „Princ Eugen“ – 369. legionarska divizija.[876]

Prikupljena pred kapitulaciju Italije u rejonu Gračac – Knin – Drniš, 114. lovačka divizija je relativno brzo i lako izbila u Zadar i Šibenik i razoružala glavninu italijanske divizije „Zara“. Međutim, SS divizija „Princ Eugen“, prikupljena na području Mostara, svoj zadatak je znatno teže izvršila. Ona je razoružala italijanske posade u Metkoviću, Pločama i Vrgorcu i 11. septembra[877] ušla u Dubrovnik, pa slijedećeg dana razoružala njegovu posadu i posjela aerodrom Gruda. Da bi ovladala Splitom, ona je 8. i 9. septembra avionima iz Mostara prebacila 1. bataljon 1. SS puka u Sinj, gdje su se nalazili dijelovi 25. puka italijanske divizije „Bergamo“ jačine oko 1.500 vojnika i 27. ustaška bojna. U mjestu se nalazio i ustaški general Julije Mecger (Metzger) koji je stigao avionom iz Zagreba 2. septembra. Pošto je,

[876] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 540-546: Zapovijest Komande 2.oklopne armije potčinjenim komandama od 9. septembra 1943.

[877] U Italiji se njemačke trupe tog dana ušle u Rim. Italijane u Podgori i Makarskoj razoružale su ustaše.

zajedno sa ustašama, bez otpora razoružao Italijane, bataljon SS je 11. septembra, ojačan ustašama, krenuo prema Splitu, probio odbranu 4. bataljona 1. dalmatinske brigade kod Dicma i 11. septembra izbio u Klis, gdje mu se priključila italijanska posada.

Pošto se jedan bataljon pokazao nedovoljan da od Sinja prodre u Split, komanda SS divizije „Princ Eugen" prebacila je 12. septembra vazdušnim putem iz Mostara u Sinj još i 4. bataljon 1. SS puka i 1. divizion 7. artiljerijskog puka, te sa njima istog dana prodrla u Klis.[878] Dalji prodor prema Splitu spriječila je novoformirana Splitska partizanska brigada koja je posjela položaje južno od Klisa. Štab 9. dalmatinske divizije nakon toga je uputio 3. dalmatinsku brigadu na sektor između Klisa i Sinja, sa zadatkom da posjedne položaj južno od Sinja, dok je 1. dalmatinsku brigadu orijentisao sa sjevera prema Klisu. Time je neprijatelj u Klisu (grupa „Petersen") i Sinju bio okružen.

U takvoj situaciji Vrhovni štab je u pomoć dalmatinskim jedinicama, pokretom svojih sastava iz doline gornjeg toka Vrbasa, uputio 1. proletersku i 4. krajišku diviziju (bez jedne brigade), koja se u to vrijeme pripremala za napad na Sanski Most. Na osnovu zadatka dobijenog od Vrhovnog štaba, Štab 1. proleterske divizije naredio je 12. septembra potčinjenim jedinicama da sjutradan, pošto ih na položajima smijene krajiške snage, krenu prema Dalmaciji, i to 3. krajiška proleterska brigada u prvoj etapi marša do Vukovskog, a 1. proleterska brigada do Ravna.[879] Pošto ju je smijenila 9. krajiška brigada, 3. krajiška je iz rejona Kupres – Bugojno krenula ujutro 13. septembra i, maršujući po bataljonima preko planine Raduše, pred veče stigla u D. Vukovsko. S njom je marševao i Štab divizije i po odobrenju Vrhovnog štaba i Frederik Viljem Dikin (Frederick William Deaken), šef Britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu i Melvin O.Beuson, kapetan armije SAD, inače prvi američki oficir upućen u Vrhovni štab, koji se 21. avgusta 1943. godine padobranom spustio na Petrovo polje. Prva proleterska brigada krenula je uveče 13. septembra sa prostora Gornji Vakuf – Prozor i ujutro stigla u rejon Ravna. O upućivanju 1. proleterske divizije prema Splitu Vrhovni štab je odmah obavjestio Štab 4. operativne zone Hrvatske,[880] koji je inače

[878] NOB u Dalmaciji 1941-1945, Zbornik dokumenata, knj. 8, Split 1985, str. 778-780. Depeša Komande SS divizije „Princ Eugen" Komandi 15.brdskog armijskog korpusa od 13. sepet. 1943.
[879] AVII, NOR, k. 711, br.reg. 2/1: Naređenje Štaba 3.krajiške proleterske brigade potčinjenim jedinicama od 12. septembra u 20 sati.
[880] Pismo Štaba 4.operativne zone Hrvatske Štabu 1.proleterske divizije od 15. septembra (Zbornik, tom V, knj. 19, str. 225-228).

tražio intervenciju Glavnog štaba Hrvatske prema Kninu i od Vrhovnog štaba ka Sinju i Imotskom.

Poslije kraćeg odmora, 3. krajiška proleterska brigada nastavila je oko 22 sata pokret i preko Ravna, ujutro 14. septembra, stigla u Mokronoge i Eminovo Selo sjeverno od Duvna. Pošto se nalazila na pravcu daljeg pokreta divizije, brigada je dobila zadatak da napadne Duvno i likvidira njegovu posadu. Međutim, oko 2 sata prije dolaska brigade, kroz ta sela je prošla kolona ustaša od Duvna prema Šujici, koja je imala zadatak da ojača posadu Kupresa i zajedno sa dijelovima ustaša iz Livna, napadne i povrati Bugojno. Ubrzo po dolasku brigade naišla su, istim putem od Duvna, 3 kamiona natovarena municijom, hranom i drugom opremom u pratnji 2 motocikla. Bataljon koji se nalazio prvi do Duvna zaplijenio je i uništio ove kamione, a zatim ga samoinicijativno, pretpostavivši da su snage neprijatelja u Duvnu slabe, napao i poslije četvoročasovne borbe zauzeo uz bogat ratni plijen. Čuvši borbu kod Duvna, kolona ustaša, koja se kretala prema Kupresu, vratila se natrag i iz pozadine napala glavninu brigade kod Mokronoga.

Gotovo istovremeno uslijedila je intervencija jedne satnije ustaša koja je nastupala od Livna preko Zagoričana. U borbi, koja je trajala nekoliko sati, brigada je uspjela da razbije ustaše i odbaci ih prema Livnu. U borbama oko Duvna brigada je nanijela neprijatelju gubitke od 22 poginula i većeg broja ranjenih. Uništila je 4 kamiona, putnički automobil i motocikl, i zaplijenila 4 mitraljeza, 3 puškomitraljeza, 150 pušaka, preko 100.000 puščanih metaka, minobacač sa 150 mina, 250 vojničkih uniformi i veće količine životnih namirnica i razne opreme.[881] Dio zaplijenjene municije ustupljen je 1. proleterskoj brigadi.

Zauzimanjem Duvna, put 1. proleterskoj diviziji u Dalmaciju bio je otvoren. Treća krajiška proleterska brigada nastavila je u toku noći pokret na zapad do sela Prisoja na sjeveroistočnom obodu Buškog blata i čitav dan, 15. septembra, zadržala se u pomenutom selu. Prva proleterska brigada je iz rejona Ravna, maršujući u toku noći između 14. i 15. septembra, stigla ujutro u Duvanjsko polje i razmjestila se na području Mokronoge – Eminovo Selo – Blažuj – Duvno – Stipanići.[882]

---

[881] Savo O. Trikić, isto, str. 188-189.

[882] Zbornik, tom IV, knj. 17, str. 185-186 i 196-197.

Prateći razvoj situacije, Vrhovni štab je ujutro 15. septembra ukratko upoznao Štab 1. proleterske divizije sa stanjem u Dalmaciji i zahtijevao od njega hitnu intervenciju divizije.[883] Polazeći od obavještenja dobijenog od Vrhovnog štaba da je 1. proletersku diviziju 13. septembra uputio u pravcu Splita, Štab 4. operativne zone Hrvatske procijenio je da bi ona u noći između 15. i 16. septembra mogla stići u rejon južno od Buškog blata, pa je 15.septembra pred diviziju uputio Jakšu Bainčića, komandanta jednog bataljona, sa 3 putnička automobila i pismom za Štab 1. proleterske divizije. U pismu je Štab zone iznio situaciju u Dalmaciji i istakao da su njegove jedinice razoružale veći broj italijanskih garnizona (kao Split, Solin, sva Kaštela, Trogir i dr), da je ratni plijen ogroman, da je u Splitu pravi narodni ustanak i da se italijanski vojnici nalaze u Splitu i okolini potpuno razoružani, zatim da se borbe s njemačkim snagama vode kod Sinja, Klisa i prema Imotskom.

Pretpostavljajući da divizija ima tri brigade, Štab zone je predložio da bi bilo najbolje da se ona angažuje na taj način što bi od Aržana preko Trilja sa dvije brigade izbila istočno od ceste Sinj – Klis, uspostavila vezu sa 1. dalmatinskom brigadom, onemogućila svaki prolaz pomenutom cestom i eventualno zauzela Sinj, a da jednu brigadu uputi pravcem Aržano – Zadvarje – Gata – Split, sa zadatkom da ojača odbranu na pravcu Klis – Split, a kasnije eventualno zauzme Klis. Štab divizije je zamoljen da neko od njegovih članova dođe u Štab zone koji se nalazio u Kaštelu. Pored toga, Štab zone je obavijestio Štab divizije da mu je za prevoz jedinica uputio 15 kamiona koji će 15. septembra poslije podne biti u Zadvarju, zatim da će ishranu jedinica preuzeti komande mjesta Trilj, Poljica i Split.[884]

Nastojeći da prodre u Split, Komanda SS divizije „Princ Eugen“ prebacila je 15. septembra avionima iz Mostara u Sinj još 2. bataljon 1. SS puka koji je u toku noći krenuo prema Klisu, ali je kod Dicma (Sv. Jakov) zadržan i okružen od dijelova 3. dalmatinske i Cetinske brigade, koji su mu nanijeli gubitke od 30 poginulih i 120 ranjenih.[885] S ovim bataljonom u Sinj je prebačen i Edo Bulat, koga je Pavelić postavio za „ministra oslobođenih krajeva Dalmacije“. I on je s bataljonom krenuo za Split i kod Dicma ranjen. Tih dana borbe su stalno vođene kod Klisa, a Nijemci su i od Imotskog pokušavali da

[883] Zbornik, tom II, knj. 10, str. 297: Depeša Vrhovnog štaba Štabu 1.proleterske divizije od 15. septembra u 6.30 sati.
[884] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 225-228.
[885] NOB u dalmaciji 1941-1945, zbornik, 8, str. 795-796.

prodru prema Aržanu i Lovreču, ali bez uspjeha. Borbenu grupu „Petersen“ kod Klisa snabdijevali su vazdušnim putem.

Polazeći od naređenja Vrhovnog štaba, Štab 1. proleterske divizije je 15. septembra naredio potčinjenim jedinicama da u 20 sati krenu ka Splitu. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da se u toku noći prebaci u rejon Kamensko, a 3. krajiška proleterska na područje Vrpolje – Tijarica, pa se tu preko mještana raspita o svim gazovima na Cetini (na odsjeku od oko 12 km) – od Trilja do Lukačevića. Radi bolje pokretljivosti i manevarske sposobnosti svima jedinicama je naređeno da komore svedu na najneophodnije, a sav višak predaju NOO, uz revers. Bolnica i Štab divizije trebalo je da se kreću sa 1. proleterskom brigadom.[886] Nakon noćnog marša brigade su 16. septembra stigle i razmjestile se u određenim rejonima. Tog dana je Štab cetinskog NOP odreda u Aržanu dao proleterima prve podatke o situaciji u Dalmaciji. Ustaše iz Livna vratile su se u Duvno.

Po naređenju Vrhovnog štaba, komandant i politički komesar divizije, Koča Popović i Mijalko Todorović, zatim predstavnici Saveznika Dikin i Beuson, produžili su ujutro 16. septembra iz Kamenskog ka Splitu. Iz Aržana im je u susret stigao putnički automobil, tako da su istog dana preko Zadvarja stigli u Split. I pošto su italijanski vojnici već bili razoružani, general-major Koča Popović i Ivo Lola Ribar, u svojstvu predstavnika, odnosno delegata Vrhovnog štaba, potpisali su sa komandantom divizije „Bergamo“, generalom Emilijem Bekucijem, dokument kojim su potvrdili „formalnu predaju cjelokupnog naoružanja i ratnog materijala pješadijske divizije „Bergamo“ i raznih jedinica armijskog korpusa koje se nalaze u splitskom garnizonu“. Dokument, kojim je regulisan i položaj razoružanih italijanskih vojnika, na zahtjev Italijana potpisali su i predstavnici Saveznika: Dikin, Beuson i kapetan J.E. Burke, šef Engleske misije za Dalmaciju.[887] Uveče, na mitingu održanom na Botićevoj poljani pred oko 10.000 građana, pored Ive Lole Ribara, Vicka Krstulovića i Dikina, govorio je i Mijalko Todorović, a zatim se u naredna dva dana boravka u Splitu angažovao oko naoružanja i opreme divizije, zaplijenjenim lakim i težim naoružanjem, uniformama i obućom.

---

[886] Isto, str. 211-212: Naredba Štaba 1.proleterske divizije za 15. septembar.
[887] Isto, str. 242-245: D. Gizdić, Dalmacija 1943, Zagreb 1962, str. 574.

Borbe na području Sinj – Imotski

General Koča Popović je iz Splita produžio u Štab 4. operativne zone Hrvatske, u Kaštel-Lukšiću, gdje je stigao 16. septembra poslije podne. U to vreme je, radi efikasnijeg rukovođenja, po naređenju Vrhovnog štaba sa kojim je Štab zone imao radio-vezu, (radio-stanica 1. proleterske divizije bila je u kvaru), izvršena reorganizacija komandovanja sa svim partizanskim jedinicama u Dalmaciji. Četvrta krajiška divizija stavljena je pod komandu Štaba 1. proleterske divizije, a ona pod komandu Štaba 4. operativne zone Hrvatske. Kao iskusan komandant divizije, Koča Popović je uključen u Štab zone, kako bi mogao da učestvuje „u komandovanju nad svim jedinicama koje se nalaze na području zone", tako da je u stvari vršio dužnost njenog komandanta. Pored njega, Štab su još sačinjavali Ivica Kukoč, politički komesar, i Maks Baće, zamjenik komandanta zone,[888] koji je nešto kasnije postavljen za komandanta odbrane Splita. Radi rukovođenja postojećim i formiranja novih jedinica u srednjoj Dalmaciji, formirane su četiri komande sektora – Šibenskog, Sinjskog, Imotskog i Obalskog, dok su 1. proleterska i 4. krajiška divizija kao manevarska grupa zadržane pod komandom Štaba zone. O toj reorganizaciji Štab zone je 17. septembra obavijestio sve potčinjene jedinice i naredio da „obrazovane komande odmah stupe u dejstvo".[889]

Polazeći od situacije u srednjoj Dalmaciji, Štab 4. operativne zone Hrvatske je u pogledu upotrebe 1. proleterske divizije planirao da sa 3. krajiškom likvidira izolovanog neprijatelja u rejonu Dicma i stabilizuje front prema Sinju, a sa 1. proleterskom da zatvori pravac od Imotskog, likvidira ustaško-domobransku posadu u Omišu, ako se u dogovoru sa Komandom omiškog sektora procijeni da je to moguće, zatim da sistematski ruši sve komunikacije istočno od bočnog puta Aržano – Lovreč – Šestanovac. Po stabilizaciji fronta prema Imotskom, trebalo je dva bataljona brigade povući u neposrednu okolinu Splita, sa ulogom opšte rezerve za čitav front odbrane grada. Po pristizanju 4. krajiške divizije, Štab zone je planirao napad na Sinj u kome bi bila angažovana i čitava 1. proleterska divizija.[890]

[888] Nominalni komandant 4.operativne zone bio je Vicko Krstulović, ali se on tada, kao sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, angažovao na partijsko-političkim zadacima.
[889] AVII, NOR, k. 766, br.reg. 10/8.
[890] Isto, str. 284-287: Obavještenje Štaba 4.operativne zone Štabu 1.proleterske divizije od 18.

Nezavisno od plana Štaba zone, Štab 1. proleterske divizije bio je mišljenja da se napad na Sinj, u dogovoru sa Štabom 9. dalmatinske divizije, izvrši uveče 18. septembra, a ako se ne uspiju završiti pripreme za napad te, onda napadati slijedeće noći, jasno bez 1. proleterske brigade. Ako se napad, prema pretpostavci, uspješno završi i stabilizuje situacija kod Zadvarja, trebalo je 3. krajišku prebaciti kod 1. proleterske brigade i pored Omiša zauzeti i Makarsku, dok bi ostale jedinice sa tog područja mogle biti usmjerene prema Vrlici i Vagnju.[891] Pored pripremanja i planiranja ofanzivnih akcija, u diviziji se odvijao intenzivan partijsko-politički rad koji se sastojao u objašnjavanju: događaja poslije kapitulacije Italije; značaja i potrebe dolaska 1. proleterske divizije u Dalmaciju; krajeva u koje su borci stigli. „Držanje boraca 1. proleterske divizije", zahtijevao je u direktivnom pismu od 19. septembra upućenom partijskim biroima i ćelijama Đuro Lončarević, partijski rukovodilac 3. krajiške proleterske brigade, „treba da u svakom pogledu bude primjer za borce mještanskih jedinica, za mase novih boraca. Stanovništvo krajeva kuda prolazimo treba da u nama vidi prave borce za narodno oslobođenje, borce koji se više od dvije godine bore širom Jugoslavije, borce koji nose ime proletera".[892]

Dok su se jedinice 4. operativne zone Hrvatske, i u njenom sastavu 1. proleterska divizija kao osnovna udarna snaga, pripremale i planirale za veće ofanzivne akcije, ni Nijemci nijesu mirovali. Oni su putem aviona snabdijevali posadu u Sinju i stalno bombardovali položaje jedinica NOVJ kod Sinja i Klisa, a 16. septembra je SS divizija „Princ Eugen" uputila u napad jednu motorizovanu kolonu pravcem Imotski – Split. Ona je tokom tog i slijedećeg dana izbila u Zadvarje i do sela Zvečanje, gdje joj se suprotstavila Omiška grupa partizanskih bataljona i odbacila je natrag – prema Imotskom. U sastavu Omiške grupe naročito se istakao italijanski partizanski bataljon „Garibaldi".[893]

Pošto je inače angažovanje 1. proleterske brigade bilo planirano na pravcu Imotskog, Štab 1. proleterske divizije je 17.

---

septembra u 15 sati, i str. 287-289: Naređenje Štaba zone Štabu 1.proleterske brigade od 18. septembra u 16.30 sati.

[891] Isto, str. 289-292.

[892] AVII, NOR, k. 711, br.reg. 1-7/I.

[893] Italijanski partizanski bataljon „Garibaldi" formiran je 13. septembra 1943. godine u Splitu, od razoružanih italijanskih vojnika antifašista. Brojao je oko 350 boraca, koji su dobrovoljno stupili u bataljon. Bila je to prva vojna jedinica stranih državljana u sastavu NOVJ. Komandant bataljona bio je kapetan Frančesko (Francesso) Elio; Jovan Vujošević, Vojnoistorijski glasnik 1, 1947, str. 99-114.

septembra, čim je doznao da je neprijatelj prodro do Zastanja, uputio glavninu brigade (tri bataljona) kamionima ka Zadvarju, sa zadatkom da kod Blata pređe Cetinu, jer je tu postojao most, i u zoru napadne neprijatelja i odbaci ga natrag preko Cetine – prema Imotskom. Jedan bataljon je upućen na cestu između Šestanovca i Zadvarja, da mu presiječe odstupnicu, a jedan je zadržan u rejonu Aržana – radi obezbjeđenja divizijske bolnice.[894] Međutim, kako je neprijatelj bio odbačen prema Imotskom prije doalska glavnine brigade, ona je, prešavši Cetinu kod Blata, izbila 18. septembra u Seoca i Poljica, a sa jednim bataljonom na cestu Zadvarje – Šestanovac – Lovreč. Njoj je sjutradan (19.sept), na zahtjev Štaba 4. operativne zone, Štab divizije naredio da „najhitnije što je moguće" zauzme Omiš, a potom dva bataljona ostavi na području Splita, a sa tri zatvori pravac od Imotskog.[895] U vezi s tim Štab brigade je, u toku noći između 19. i 20. septembra, u rejon Seoci pomjerio još jedan bataljon i Tehničku četu, pa odmah otpočeo s pripremama za napad, ali će se od te akcije odustati zbog napada na Sinj.

Treća krajiška proleterska brigada se noću između 16. i 17. septembra pomjerila iz Tijarice u dolinu Cetine, a zatim popravila most preko nje kod Trilja, tu naredne noći prešla ovu rijeku i 18. septembra se razmijestila na širem području Dicma i zatvorila pravac Sinj – Klis, obezbjedivši se dijelom snaga od neprijateljeve posade kod Sv.Jakova. Na ovom prostoru uspostavljena je neposredna veza sa 3. dalmatinskom brigadom 9. divizije.

Iza 3. krajiške proleterske brigade, preko Cetine kod Trilja, prebacio se i Štab 1. proleterske divizije u selo Vojnić. On je tu poslije podne organizovao sastanak sa Štabom 9. dalmatinske divizije na kome je, pored upoznavanja sa situacijom u širem rejonu, bilo razgovora i o napadu na Sinj.[896] Štab 1. proleterske divizije insistirao je da se taj napad izvrši još iste večeri, ali kako to nije bilo moguće odlučeno je da se izvede druge noći, između 19. i 20. septembra. Međutim, pošto u rejon Sinja još nije bila stigla 4. krajiška divizija – ni ta zamisao se nije mogla realizovati. Ni pokušaj 3. krajiške da sa jednim bataljonom i u sadejstvu sa

[894] AVII, NOR, k. 705, br.reg. 52/1-1.
[895] Isto, k. 705, br.reg. 54/1-1.
[896] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 292-295: Izvještaj Štaba 9.dalmatinske divizije Štabu 4.operativne zone od 18. septembra u 11 sati.

dijelovima 3. dalmatinske brigade te večeri na prepad likvidira neprijatelja kod Sv. Jakova – nije uspio.[897]

Nestrpljiv zbog odlaganja napada na Sinj i nedolaska 4. krajiške divizije koja je, po naređenju Vrhovnog štaba, trebalo 13. septembra da krene prema Splitu i 17. septembra stigne na područje Sinja – zamjenik komandanta 1. proleterske divizije, Miloje Milojević, koji je komandovao divizijom u odsustvu Koče Popovića, uputio je 19. septembra u 18 sati naređenje štabovima brigada 4. krajiške divizije i zahtijevao da jedna stigne u Želovo, a druga se postavi u rejonu Hrvace – Čitluk, gdje će dobiti detaljno naređenje o pravcima napada na Sinj, koji se „mora izvršiti sutra veče 20. ov.mj."[898] I pored ovog – još jednog – „mora", brigade nijesu mogle stići do određenog vremena u polazne rejone za napad, tako da se on i ove noći morao odgoditi.

Prateći razvoj situacije u rejonu Klisa i Imotskog, a naročito Sinja, i pojačan avio-saobraćaj između njega i Mostara, Štab 4. operativne zone Hrvatske je uvidio da Sinj predstavlja glavnu opasnost za Split s obzirom na to da može da posluži kao oslonac za novi pokušaj prodora neprijatelja prema njemu, pa je odlučio da ga u tome preduhitri i sa raspoloživim snagama, ne čekajući više 4. krajišku diviziju, napadne i zauzme, pa time otkloni neposredni pritisak na Split, a snage koje su bile vezana za Sinj angažuje za šire ofanzivne akcije. Osnovna operativna ideja, kako ju je 20. septembra formulisao Štab zone, bila je: „Odlučnim prodorom s juga, zapada i sjevera, uz pomoć artiljerije i tenkova, razbiti i protjerati neprijateljsku posadu iz Sinja, ostavljajući joj otvor prema Obrovcu, postavljajući niz dubinskih zasjeda na prostoru Vagnja, težeći da se energičnim gonjenjem usput likvidira i posada u Obrovcu".[899] Napad je trebalo da izvrše 1. proleterska divizija, 3. dalmatinska brigada 9. divizije i Cetinska brigada, uz podršku raspoloživih tenkova i topova.[900]

---

[897] Pavle Babac i Andrija Božović, Splitska operacija, Zagreb 1959, str. 66.

[898] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 314-315.

[899] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 339-344.

[900] Dana 19. septembra, Štab 4.operativne zone naredio je, pored ostalog, formiranje Komande artiljerije i bataljona tenkova. Njihove komande su odmah pristupile prikupljanju i sređivanju artiljerijskog materijala i osposobljavanju tenkova za borbu. Od Štaba tenkovskog bataljona imenovan je samo komandant – Vlado Sekulić (Zbornik, tom V, knj. 19, str. 307-309). Iako je bilo naređeno da se bataljon formira u Kaštelama, tenkovi su 20. i 21. septembra prikupljeni na pristaništu u Splitu i tu izvršeno formiranje bataljona, koji je imao dvije tenkovske i pozadinsku četu. Imao je ukupno 16 tenkova (tanketa) tipa „Fiat", 2 oklopna automobila i nekoliko kamiona (Manojlo Babić, Oklopne jedinice u NOR-u, VIZ, Beograd 1968).

Planom je bilo predviđeno da se napad izvede sa dvije napadne kolone: južnom, koju je činila ojačana 3. krajiška proleterska brigada, sa zadatkom da iz rejona Bučani – Sičani napada sa juga, i sjevernom, odnosno ojačanom 3. dalmatinskom brigadom, koja je trebalo da napada sa sjevera, sa prostora Hrvace – Karakašica. Prva proleterska brigada dobila je zadatak da sa glavninom (tri bataljona) obrazuje opštu rezervu zajedno od Sinja, na spoju napadnih kolona. Cetinskoj brigadi je naređeno da dva bataljona uputi u rejon Vagnja, sa zadatkom da zatvori pravac od Livna i postavi dubinske zasjede između Obrovca i Vagnja. Raspoloživu artiljeriju i tenkove trebalo je podijeliti u dvije grupe radi neposredne podrške napadnih kolona. Po zauzimanju Sinja, neprijatelja je trebalo odbaciti preko Cetine u pravcu Obrovca, a zatim je u gradu imala da ostane 3. krajiška proleterska brigada sa manjim snagama i glavninom raspoređenom u okolini. U slučaju da se u toku noći ne uspije zauzeti Sinj, napadnim kolonama je naređeno da na dostignutoj liniji ostave manje dijelove sa potrebnim brojem automatskog oružja, a glavninu da povuku u polazne rejone za napad i zauzmu što rastresitiji raspored kako bi se izbjegli gubici od eventualnog dejstva neprijateljeve avijacije. Veza se imala održavati kuririma i signalnim sredstvima – raznobojnim raketama. Vrijeme do početka napada trebalo je iskoristiti za intenzivno izviđanje neprijatelja i zemljišta, naročito napadnih pravaca i sa njima upoznati što veći broj starješina. Zadatak da spriječi svaku intervenciju neprijatelja od Klisa dobila je 9. dalmatinska divizija. Za komandna mjesta štabova 4. operativne zone i 1. proleterske divizije predviđen je rejon rasporeda opšte rezerve. Početak napada određen je za 21 sat 21. septembra. U slučaju da u međuvremenu stigne 4. krajiška divizija, bilo je predviđeno da se jedna njena brigada postavi iza opšte rezerve, a jedna iza sjeverne napadne kolone.[901]

Pripreme za napad nijesu se odvijale onako kako je planirano, a došlo je i do promjena u pogledu angažovanja jedinica. Operativna zamisao ostala je ista, ali su mijenjani zadaci jedinica, naročito 1. proleterske brigade, tako da je imala mnogo „praznog hoda“. Njoj je 19. septembra bilo naređeno da napadne i zauzme Omiš i kad su pripreme već bile u toku odustalo se od tog napada i ona je pomenutom zapoviješću Štaba 4. operativne zone dobila zadatak da učestvuje u napadu na Sinj. U vezi s tim Štab 4. operativne zone naredio je Komandi

[901] Isto kao pod 100.

splitskog područja da za prevoz 750 boraca ove brigade, u noći između 20. i 21. septembra, pravcem Split – Kaštela – Muć osigura potreban broj kamiona, a ukoliko to ne bude moguće zbog oštećenja ceste, prevoz je trebalo izvršiti pravcem Blato na Cetini – Dugopolje – Dicmo. Međutim, istog dana, 20. septembra, ubrzo pošto je napisana pomenuta zapovijest, Štab 1. proleterske divizije, dobivši obavještenje da je jedna njemačka divizija, a u stvari se radilo o znatno manjim snagama, stigla u Imotski i da ima namjeru da krene u napad prema Splitu, odlučio je da brigada ne učestvuje u napadu na Sinj, već sa četiri bataljona ostane na prostoru Aržano – Zadvarje i zatvori sve komunikacije koje vode iz Imotskog u tom pravcu, s tim da glavninu snaga drži oko Ciste kako bi s njima mogla odlučno intervenisati prema svim ugroženim pravcima. Pošto su u to vrijeme ranjenici iz brigadnih ambulanti i divizijske bolnice predati dalmatinskim bolnicama na liječenje, čime je bataljon 1. proleterske brigade koji je obezbjeđivao bolnicu postao slobodan, brigadi je 20. septembra naređeno da ga uputi na prostor Stobreč – Stražanac (oko 7 km jugoistočno od Splita), gdje će poslužiti kao brigadna rezeva i moći da bude upotrijebljen za obavljanje ratnih dužnosti u Splitu.[902] Bataljon je kamionima prebačen u Stobreč, gdje je stigao 21. septembra, a i ostali bataljoni su ovoga dana zauzimali određeni raspored.

Pošto je Štab 4. operativne zone toga dana „zbog nemogućnosti upotrebe predviđenih dijelova III dalmatinske NOU brigade“, odgodio napad na Sinj za 22 sata 22. septembra, odlučio je da sjevernu napadnu kolonu obrazuju tri bataljona 1. proleterske i jedan bataljon 3. dalmatinske brigade. U vezi s tim 1. proleterskoj brigadi je naređeno da se sa tri bataljona, noću između 21. i 22.septembra, prebaci na koncentracijski prostor sjeverno od Sinja, predviđen za 3. dalmatinsku brigadu zapovješću od 20. septembra, a da po jedan bataljon ostavi na prostoru Čista – Zadvarje prema Imotskom i u rejonu Stobreč – Strožanac.[903]

Kako joj je bilo i naređeno, 1. proleterska brigada je, bez dva bataljona, krenula uveče 21. septembra iz rejona Cista – Šestanovac na prostor sjeverno od Sinja. Kad je ujutro slijedećeg dana izbila u Čaporice i Trilj, Štab brigade je obaviješten od jednog domobranskog oficira iz Imotskog da je neprijatelj iz tog grada krenuo prema Splitu i već je stigao do linije Lovreč – Studenci. Na to je Štab

[902] AVII, NOR, k. 705, br.reg. 55/1-1.
[903] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 378-379.

samoinicijativno odustao od daljeg pokreta prema Sinju i sa brigadom krenuo natrag, u pravcu neprijatelja, u cilju sprečavanja njegovog nadiranja prema Splitu, o čemu je odmah obaviješten Štab divizije.

Obaviješten da je 4. krajiška divizija 21. septembra stigla u dolinu Cetine i da će, kao sjeverna napadna kolona, moći da učestvuje u napadu na Sinj, Štab 4. operativne zone naredio je 22. septembra 1. proleterskoj brigadi da se, zajedno sa svim snagama Imotskog sektora i pod jedinstvenom komandom komandanta brigade Boža Božovića i komandanta Imotskog sektora Ivana Vulina – postavi glavninom snaga frontalno prema pravcima koji iz Imotskog izvode prema zapadu – u cilju zadržavanja neprijatelja i dobijanja u vremenu za manevar dijela snaga radi udara u bok neprijatelja. Brigadi je takođe naređeno da bataljon iz Stobreča povuče na prostor Kostanje – Blato, odnosno u sastav brigade. Tenkovski bataljon je dobio zadatak da 4 tenka stavi na raspolaganje pomenutom štabu.[904]

Približavajući se Sinju, 4. krajiška divizija izbila je 22. septembra sa 6. krajiškom brigadom u Hrvače, a sa 10. krajiškom u Zelovo. Svaka je brojala između 600 i 700 boraca.[905] Zbog nemogućnosti 1. proleterske brigade da učestvuje u napadu na Sinj, Štab 4. operativne zone odlučio je da umjesto nje angažuje pristiglu 4. krajišku diviziju. Upoznao ju je sa zadatkom i ukazao da zauzimanje Sinja ima „odlučujuću važnost". Naredio joj je da za sjevernu napadnu kolonu angažuje jednu ojačanu brigadu, a da u rezervi zadrži drugu, spremnu za upotrebu na pravcu sjeverne ili južne napadne kolone, a po zauzimanju Sinja upotrebiće se za gonjenje razbijenog neprijatelja prema Obrovcu, s tim da što prije izbije na Vaganj prema Livnu.[906]

U međuvremenu, 20. septembra, 3. krajiška proleterska brigada smijenila je na položajima južno od Sinja 3. dalmatinsku brigadu, dok je jedan bataljon zadržala u Sičanima, zapadno od Sinja. A kako je napad na ovaj grad pomjerio za jednu noć kasnije, Štab zone je 21. septembra naredio 3. dalmatinskoj da naredne noći, u sadejstvu jednog bataljona 3. krajiške proleterske brigade, energično napadne i likvidira opkoljenu neprijateljevu grupu kod Sv. Jakova.[907] Međutim, neprijatelj se u utvrđenim zgradama nije mogao likvidirati

[904] Isto, 400-402.
[905] Isto, str. 382-384.
[906] Isto, str. 403-404.
[907] Isto kao pod 104.

bez težeg naoružanja, iako je borba trajala čitavu noć.[908] To je pogoršalo položaj jedinica 4. zone u rejonu Sinja, a prije svega 3. krajiške proleterske brigade, jer je zauzimanje Sv. Jakova bio jedan od preduslova uspješnog napada na Sinj.

Slučaj je htio da je istog dana, 20. septembra, kada je Štab 4. operativne zone izdao zapovijest za napad na Sinj, Komanda njemačke 2. oklopne armije naredila Komandi 15. brdskog armijskog korpusa da „koncentrišući celokupne raspoložive snage... zauzme pomorsko utvrđenje Split i da razbije bande koje se nalaze na tom prostoru". Ova operacija vodiće se pod kodiranim tajnim imenom „Gajzerih" („Geiserich"). Pored angažovanja svih raspoloživih snaga korpusa, „od posebne je važnosti", pisalo je dalje u naređenju, „da se obrazuje jedna jaka grupa, koja će se sastojati od najmanje 3 brdske baterije, 3 lake haubičke baterije, teške haubičke baterije... kao i uz učešće jakih snaga avijacije (još 2 grupe aviona „štuka")". Operacija je trebalo da počne kada se prikupe dovoljno jake snage. Zatim je, „paralelno sa operacijom Gajzerih, trebalo preduzeti napad jedne borbene grupe 114. lov.div. iz rejona Šibenik – Drniš u pravcu Trogira, sa ciljem da se neprijateljske snage privuku, a jednu borbenu grupu uputiti iz rejona Drniš, koja će uzeti učešća u zauzimanju Splita". Rukovođenje operacijom povjereno je komandantu SS divizije „Princ Eugen".[909]

Nasuprot odugovlačenju Štaba 4. operativne zone s napadom na Sinj, Nijemci su operaciju „Gajzerih" brzo pripremili, pedantno isplanirali i energično vodili. Oni su 19. septembra avionima iz Mostara u Sinj prebacili 1. četu 5. izviđačkog bataljona, a slijedećeg dana otpočeli su da prebacuju i 2. bataljon 2. SS puka, ali je to prebacivanje toga dana prekinuto zbog direktnog pogotka hicem iz topa 3.krajiške brigade u jedan transportni avion na aerodromu – koji je izgorio. U međuvremenu je iz Albanije dovučen 92. motorizovani puk, koji se do 21. septembra prikupio u rejonu Ljubuški – Imotski, ojačan: 4. divizionom (teški) 7. motorizovanog artiljerijskog puka; 1. bataljonom 7. protivavionskog diviziona; 7. brdskim pionirskim bataljonom (bez čete); četom tenkova; 1. baterijom protivtenkovskog diviziona, divizijskom štabnom lovačkom četom.[910]

---

[908] Isto, str. 409-410: Izvještaj Štaba 1.proleterske divizije Štabu 4.operativne zone od 22. septembra.[909] Zbornik, tom XII, knj. 3, str. 567-569: Naređenje Komande 2.oklopne armije Komandi 15.brdskog armijskog korpusa od 20. septembra u 21 sat.

[910] NOB u Dalmaciji 1941-1945, isto, str. 815-816, 818-819 i 821: Depeše Komande SS divizije „Princ Eugen" Komandi 15.brd.arm. korpusa od 19, 20. i 21. septembra.

Sporo nastupanje njemačkih snaga prema Splitu zabrinulo je komandanta Jugoistoka, feldmaršala Maksimilijana fon Vajksa (Maximilian von Weichs), pa je 22. septembra avionom doletio iz Soluna u Kraljevo, a odande se prebacio u Vrnjačku Banju – u Komandu 2. oklopne armije. Odmah je održao sastanak sa njenim komandantom, general-pukovnikom Lotarom Rendulicem (Lothar Rendulitz) i njegovim načelnikom štaba. Razgovaralo se o zauzimanju Splita. Fon Vajks se složio da sa snagama određenim za napad na Split neposredno komanduje komandant SS divizije „Princ Eugen" i da se napad izvede u dvije faze: u prvoj bi se ovladalo prostorom između Sinja i Klisa, a u drugoj, predviđenoj za 24. septembar, prešlo u napad na Split. Nakon toga je, 23. septembra, načelnik Štaba 2. oklopne armije sa 7 oficira stigao u Banju Luku, gdje je prije podne, u Komandi 15. brdskog armijskog korpusa, održao sastanak po istom pitanju.[911]

Koordinirano, 22. septembra, SS divizija „Princ Eugen" je snagama iz Sinja preduzela nasilno izviđanje prema Dicmu, dok je ojačanim 92. motorizovanim pukom, pod neposrednom komandom komandanta divizije, u dvije napadne kolone, krenula u napad iz Imotskog preko Studenaca prema Aržanu (grupa „Bišof" – „Bischoff") i preko Krivodola ka Lovreču (grupa „Hilderbrand" – „"Hilderbrandt"), s ciljem da preko Trilja prodre u Sinj. Na pravcu iz Sinja neprijatelj je, zahvaljujući neopreznosti dijelova 3. krajiške proleterske brigade, izbio na kosu Visoka (trig. 891), oko 3 km jugozapadno od Sinja i ugrozio s leđa njen bataljon koji se nalazio na položaju u D. Radošiću i prisilio ga na povlačenje i borbu u veoma teškim uslovima. Nakon toga neprijatelj je izbio u selo Mandac (3 km južno od Sinja) i zatvorio mu prilaz s juga. Protivnapadom tri bataljona brigada je zbacila neprijatelja s Visoke prema Sinju, ali je ostala njegova posada u Mandacu. Ove borbe vođene su skoro čitav dan i u njima je brigada pretrpjela teške gubitke – 11 poginulih i 26 ranjenih boraca.[912]

Poslije pretrpljenih gubitaka, umorna od jednodnevnih borbi koje su se na nju negativno odrazile u pogledu odlučnosti, 3. krajiška proleterska brigada prešla je s juga u napad prema Sinju oko 21 sat 22. septembra – kako joj je bilo i naređeno. Podržavala su je 3 tenka i 4 topa. Borba je trajala čitavu noć i do svanuća uspjela je samo da izbaci

[911] AVII, mikroteka, NOV-N-T-314, film 557/739, 742, 820 i 824; NAV-N-T-313, film 191/7451080, film 193/7453804.
[912] Zbornik, tom V, knj. 20, str. 150-154.

nepriajtelja iz Mandaca, a zatim se u zoru povukla na polazne položaje uz gubitke od 7 lakše ranjenih boraca.[913] Bez ikakve veze s brigadom, sa sjevera je te noći uz mnogo oklijevanja 4. krajiška divizija sa 6. krajiškom brigadom napadala prema Sinju ali bez ikakvog učinka. I ona se u svanuće povukla u Hrvace, dok su dva bataljona 10. brigade upućena prema Hanu i Obrovcu u koji su prodrli dijelovi 5. ustaškog djelatnog stajaćeg zdruga iz Livna.

Treća krajiška proleterska brigada krivicu za neuspjeh napada u izvještaju od 22 sata u 8.11 sati svalila je na 4. krajišku diviziju, a ova na brigadu. Tako je Štab 3. krajiške proleterske brigade u svom Operacijskom dnevniku konstatovao: „Sve nepr. snage su bile orijentisane prema nama jer učešća IV diviz. sa sjevera nije bilo".[914] Neovisno od ove ocjene, Štab 4. krajiške divizije napisao je u izvještaju Štabu 1. proleterske divizije od 23. septembra 1943. godine da je on u svemu postupio prema naređenju, ali bez uspjeha „iz razloga što nije bilo nikakvog pritiska na neprijatelja sa drugih strana – jedino je pritisak vršila sjeverna kolona koja je, isto tako, oklijevala isčekivajući tenkove".[915] Čudno je da 3. krajiška proleterska brigada nije ni osjetila da sa sjevera napada 4. krajiška divizija i obratno, što govori o tome da među njima nije bilo nikakvog sadejstva. Očigledno, napad je bio slabo pripremljen i vođen. Stiče se utisak: i da je bio bolje organizovan, angažovane snage – dvije brigade, bile su nedovoljne da zauzmu dobro utvrđeni Sinj. Mnogo se polagalo na tenkove i artiljeriju, ali je i njihovo sadejstvo sa pješadijom bilo slabo, pogotovo tenkova sa neobučenim posadama. Od 16 tenkova tenkovskog bataljona u napadu i borbama narednih dana na području Sinja 2 su uništena, a 11 oštećeno tako da se više nijesu mogli osposobiti zbog nedostatka dijelova i alata.[916]

Zatečen u rejonu Trilja, Štab 1. proleterske brigade sa tri bataljona, kada je bio obavijtešten da Nijemci nastupaju od Imotskog, uputio je 22. septembra dva bataljona prema Lovreču, a jedan preko Vrpolja prema Aržanu, gdje je već jedan njegov bataljon, ranije tu ostavljen, vodio borbu. Bataljoni koji su se kretali prema Lovreču sukobili su se oko 11 sati kod Biorine sa prednjim dijelovima lijeve napadne kolone 92. motorizovanog puka i u sadejstvu jednog

[913] Isto.
[914] AVII, NOR, k. 712, br.reg. 23/1-4.
[915] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 443-444.
[916] Manojlo Babić, n.d., str. 66-69.

bataljona Omiške grupe bataljona, odbacili ih prema selu Cista. Pošto su mu pristigle glavne snage, u kojima se nalazio veći broj tenkova i druge motorizacije, puk je uz podršku avijacije nastavio da nadire. I pored njegove vidne nadmoćnosti, naročito u tehnici, brigada mu se odlučno suprotstavila i usporila njegovo nadiranje, tako da je pred kraj dana sa obje grupe izbio samo do linije Aržano – Mandarići.[917] Rano ujutro sljedećeg dana neprijatelj je nastavio energično da nastupa, brzo izbio u Trilj i kod Jabuke su obje napadne kolone uspostavile vezu. Nakon što je obrazovao mostobran na desnoj obali Cetine kod Trilja, istog dana, 23. septembra, dijelom snaga krenuo je zapadnom ivicom Sinjskog polja prema Sinju i kod Mandaca uspostavio vezu sa njegovom posadom, dok je drugim dijelom snaga, preko Vojnića i Krušvara, sljedećeg dana – pošto je prethodno zapalio Jabuku i Grab – izbio kod Sv. Jakoba i deblokirao njegovu posadu.[918] Bataljon 3. krajiške proleterske brigade, koji se nalazio na tom pravcu, povukao se pod borbom preko ceste Dicmo – Sinj u rejon Glavica – Kitnica. Nešto prije toga, divizijska i brigadna bolnica sa intendanturom povukle su se iz rejona Bisko – Vojnić – Bučani, takođe zapadno od pomenute ceste. U tim dvodnevnim borbama 1. proleterska brigada je imala gubitke od 12 poginulih i 8 ranjenih boraca, a uništila je 9 kamiona i oborila neprijateljev avion.[919] Poslije prodora neprijatelja ka Trilju i Sinju, ona se razmjestila na prostor Biorine – Lovreč – Studenci – Aržano – Bukova Gora, kako bi onemogućila saobraćaj neprijatelju između Imotskog, Sinja i Splita.

Poslije prodora ojačanog 92. motorizovanog puka u Sinj i Dicmo, kao i dijelova 5. ustaškog djelatnog stajaćeg zdruga iz Livna u Obrovac i Sinj – uslijedio je 24. septembra i napad ojačanog izviđačkog bataljona 114. lovačke divizije iz Vrlike dolinom Cetine prema Sinju i ojačanog 3. bataljona 741. lovačkog puka iz Drniša prema Muću. Time je položaj jedinica 4. operativne zone, 1. proleterske i 4. krajiške divizije na prostoru Split – Sinj postajao sve teži i složeniji. Kako se situacija brzo mijenjala tako su i štabovi 4. operativne zone i 1. proleterske divizije brzo mijenjali naređenja i zadatke jedinicama, što je ovima otežavalo njihovo izvršavanje i

[917] NOB u Dalmaciji 1941-1945, isto, str. 829: Depeša Komande SS divizije „Princ Eugen" Komandi 15.brdskog puka od 22. septembra u 19 sati.

[918] Isto, str. 830 i 837: Depeše Komande SS divizije „Princ Eugen" Komandi 15.brdskog armijskog korpusa od 23. i 24. septembra.

[919] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 465-467 i 532-534: Izvještaji štabova 1. i 3. proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 24. septembra.

uticalo na nepotrebne pokrete i zamaranja. Najprije je, 23. septembra, Štab 4. operativne zone, u cilju čuvanja žive sile i dobijanja u vremenu za preuzimanje inicijative, težeći upornoj odbrani Splita, naredio novi raspored jedinica,[920] a zatim je istog dana naredio 1. proleterskoj i 4. krajiškoj diviziji da u 21 sat ponove napad na Sinj i da ga „po cijenu najvećih teškoća" moraju zauzeti jer to „situacija nalaže".[921] Međutim, pošto se odustalo od ovog napada, a Štab 4. krajiške divizije nije o tome obavješten pa je 6. brigadom sa sjevera napadao na Sinj ali bez ikakvog učinka, Štab 1. proleterske divizije naredio je 3. krajiškoj proleterskoj brigadi da te noći, umjesto na Sinj, napadne neprijatelja kod Sv.Jakoba, zajedno sa dijelovima 9. dalmatinske divizije. „Učinite sve da se Dicmo likvidira", pisalo je u pomenutom naređenju.[922] Ali zbog prodora neprijatelja od Trilja u Dicmo – odustalo se i od tog napada.

Kako je Štab 4. operativne zone namjeravao da napadne i Klis, Štab 1. proleterske divizije je 23. septembra, da bi se raspolagalo jačim snagama, naredio 1. proleterskoj brigadi da se, sa područja između Trilja i Imotskog, preko Cetine prebaci u rejon zapadno i jugozapadno od Sinja, mada se direktno učešće 1. proleterske divizije u napadu na Klis nije predviđalo. Na sektoru Imotskog trebalo je da ostanu jedinice Komande imotskog sektora – Cetinska brigada i Omiška grupa bataljona. Međutim, Štab 1. proleterske brigade ovo naređenje nije izvršio jer je smatrao da se u novonastaloj situaciji bolje zadržati sa jedinicama na komunikacijama na kojima su se i nalazile i onemogućiti neprijatelju svaki dalji saobraćaj na njima – nego se pomjerati ka Sinju.[923]

U nedovoljno jasnoj situaciji, naročito u pogledu jačine i namjera neprijatelja, u Štabu 4. operativne zone je 24. septembra održan sastanak sa predstavnicima štabova 1. proleterske i 9. dalmatinske divizije, na kome je odlučeno da se „sutra napadne neprijatelj na prostoru Dicmo – Klis, što je osudna bitka, u kojoj će učestvovati 19. dalm.divizija, 3. proleterska i. ako se sa njom uspostave veze, 1. proleterska brigada". Trećoj krajiškoj proleterskoj brigadi je naređeno da odmah uputi jedan bataljon na prostor

[920] Isto, str. 141-143: Naređenje Štaba 4.operativne zone Štabu 4.krajiške divizije od 23. septembra.
[921] AVII, NOR, k. 766, br.reg. 15-8: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 4.krajiške divizije od 23. septembra.
[922] Isto, NOR, k. 706A, br.reg. 11/1-6: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štaba 3.krajiške proleterske brigade od 23. septembra.
[923] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 532-534: Izvještaj Štaba 1.proleterske brigade od 23. septembra.

Mojanka – Glavica i zatvori pravac Sičani – Neoričić, odnosno Dicmo – Muć. Istovremeno je 4. krajiškoj diviziji 25. septembra u 3.15 sati naređeno da sa po jednom brigadom zatvori pravce Sinj – Muć i Sinj – Hrvace i temeljno ruši komunikacije.[924] U noći između 24. i 25. septembra (u 23.55), Štab 1. proleterske divizije izmijenio je zadatak 4. krajiške divizije na taj način što joj je naredio da se u dolini Cetine sa jednom brigadom postavi frontom prema Vrlici a sa drugom prema Sinju, dok je pravac Sinj – Muć trebalo da zatvori 3. krajiška proleterska brigada. Radi orjentacije, Štabu divizije je saopšteno da se vrši napuštanje Splita i da je cilj izvući zaplijenjeni materijal na lijevu obalu Cetine.[925]

Napuštanje Dalmacije i povlačenje prema Duvnu i Livnu

I dok je Štab 4. operativne zone pravio nerealne planove o „odsudnoj bici" i često mijenjao zadatke jedinicama, komandant SS divizije „Princ Eugen", general Karlo fon Oberkamp, koji je 24. septembra sa 92. motorizovanim pukom stigao u Sinj – izdao je odmah zapovijest za napad svojih trupa iz Sinja prema Splitu, koji je trebalo da počne 25. septembra.[926] Zauzimanju Splita Nijemci su pridavali veoma veliki značaj. Vidi se to i po tome što je 25. septembra iz Banje Luke avionom doletio u Sinj komandant 15. brdskog armijskog korpusa, general-lajtnant Rudolf Liters (Luters), sa načelnikom svoga štaba – radi dogovora s komandantom SS divizije „Princ Eugen" o detaljima izvršenja plana napada na Split. Sa istim ciljem sljedećeg dana je i komandant 2. oklopne armije avionom krenuo za Sinj, ali se, zbog loših vremenskih uslova u rejonu Sinja, morao vratiti natrag.[927] Pored nastojanja da se domognu dijela naoružanja koje je pripadalo italijanskim jedinicama u rejonu Splita, Kaštela i Trogira, bez pretjerivanja je procjenjivano da je u ruke partizana palo 15-20.000 pušaka i da se „u navedenom rejonu nalazilo 80 topova, 15 do 20 protivtenkovskih topova, 25 do 30 tenkova i nekoliko stotina teretnih vozila... Zatim, ogromne količine municije, opskrbe i opreme.[928]

[924] Isto, str. 453-454.
[925] AVII, NOR, k. 766, br.reg. 24/8.
[926] NOB u Dalmaciji 1941-1945, isto, str. 833-836: zapovijest komandanta SS divizije „Princ Eugen" za napad na Split od 24. septembra.
[927] Isto, str. 843-844; Iz ratnog dnevnika Komande 2.oklopne armije.
[928] Isto, str. 802-804: Izvještaj pukovnika Laumana od 18. septembra.

Nijemci su se u prvom redu plašili iskrcavanja saveznika u pomenutom rejonu, pa su smatrali da u tom rejonu 4. operativna zona „ima prvenstveno zadatak da drži obalu otvorenu za invaziju“,[929] zbog čega su težili da što prije otklone tu opasnost.

Kao što je i planirao, neprijatelj je 25. septembra, jakim snagama iz Sinja prešao u napad prema Dicmu, odnosno Splitu, pojačao pritisak od Vrlike ka Sinju i od Drniša ka Muću. Treća krajiška proleterska brigada je prethodnog dana onemogućila neprijateljeve snage iz Dicma da uspostave vezu sa snagama u Sinju, a zatim se sa dva bataljona, koji su se nalazili istočno od ceste Sinj – Dicmo, prebacila preko nje u rejon Sičana i postavila frontom prema Dicmu, dok su se druga dva bataljona nalazila na sektoru Visoka – Visešnica, orijentisana prema Sinju. Kada je neprijatelj počeo da nastupa od Sinja, ona je nastojala da mu napadima u bok onemogući prodor ka Dicmu, ali u tome nije uspjela. Jake neprijateljeve snage, uz snažnu artiljerijsku i avio-podršku, ne samo da su izbile u Dicmo već su nastavile da nadiru prema Klisu, u namjeri da što prije izbiju u Split. Na tom pravcu suprotstavile su im se 9. dalmatinska divizija i druge jedinice 4. operativne zone.

U novonastaloj situaciji, koja se stalno pogoršavala, Štab 4.operativne zone odlučio je da 1. proletersku, 4. krajišku i 9. dalmatinsku diviziju izvuče iz srednje Dalmacije i evakuiše ratni materijal, zaplijenjen razoružanjem italijanskih jedinica. Evakuacija je planirana preko Cetine prema Dinari i dalje ka Livanjskom polju. Nju je trebalo vršiti preko Muća, Zelova i Hrvaca, dok je 1. proleterska brigada trebalo da se izvuče južno od Sinjskog polja. U vezi s tim Štab 1. proleterske divizije naredio je 25. septembra 4. krajiškoj diviziji da sa svoje strane mora obezbijediti dolinu Cetine i sa pravaca Vrlike i Sinja, jer je to najvjerovatniji pravac izvlačenja ka Dinari, kao i da u toku dana ispita gazove i eventualne mostove na Cetini na sektoru koji drži.[930] Međutim, kako je ojačani izviđački bataljon 114. lovačke divizije, i pored otpora Krajišnika, tog dana prodro u Hrvace, Štab 1. proleterske divizije, rano ujutro 26. septembra, naredio je Štabu 4. krajiške divizije da ga obavijesti o situaciji u dolini Cetine i da li je povratila Hrvace. „Ako bi put preko Hrvaca bio slobodan“, pisalo je u naređenju, „mi bismo već u toku dana, iskorišćavajući oblačno

[929] Isto, str. 809-813: Procjena Komande 5.armijskog korpusa od 19. septembra.

[930] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 481-482: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 4.krajiške divizije od 25. septembra u 11.15 sati.

vreme, započeli prebacivanje u dolinu Cetine. U tom slučaju preduzmite potrebno za popravku mosta kod Panja“ (na Cetini).[931]

Poslije borbi koje je vodila skoro čitavog 25. septembra, 3. krajiška se naredne noći, po naređenju Štaba divizije, prebacila sa tri bataljona sjeverno od ceste Sinj – Drniš. I pošto je u jutro toga dana neprijatelj od Drniša izbio u Vrbu (oko 10 km sjeverozapadno od Muća) jedan bataljon je, po naređenju Štaba divizije, uputila u rejon Ljubići – Milešina, sa zadatkom da mu spriječi prodor u Zelovo i prihvati dijelove Splitske brigade, dok je dva zadržala u rejonu južno od Zelova. Jedan bataljon ostavila je u zahvatu ceste Sinj – Muć,[932] koji je skoro čitavi dan vodio borbu s neprijateljevim snagama podržavanim tenkovima, koje su pokušavale da se iz Sinja probiju u Muć. Pred veče ovog dana dva bataljona 10. krajiške i bataljon 3. krajiške proleterske energično su napali neprijatelja u Hrvacama i odbacili ga ka Sinju, čime je otvoren put prema Cetini i stvoreni uslovi za prebacivanje na njenu lijevu obalu. Radi obezbjeđenja od Sinja, jedan bataljon 3. krajiške postavljen je u rejon Pletikosića.[933]

Čim su zauzete Hrvace prema njima su, odmah preko Zelova, upućeni i ostali dijelovi 3. krajiške proleterske brigade. Tako se ona čitava, zajedno sa Štabom 1. proleterske divizije, divizijskom bolnicom i dva bataljona 10. krajiške brigade, noću između 26. i 27. septembra, prebacila preko Cetine kod Panja (oko 8 km sjeverno od Sinja) gdje je bio osposobljen most. Te noći na tome mjestu prebacivana je i znatna količina motorizacije sa ratnim materijalom. Brigada se smjestila u Biteliću, a jedan bataljon je ostavila kod Cetine sa zadatkom da štiti prebacivanje dijelova jedinica, kamiona i topova koji se nijesu uspjeli prebaciti u toku noći. Da bi onemogućio dalje prebacivanje materijala i jedinica, neprijatelj je 27. septembra iz Sinja prema Panju uputio oko dvije čete vojnika i tri tenka i privremeno prekinuo prebacivanje na tom mjestu. Napao ga je bataljon 3. krajiške proleterske brigade i poslije borbe koja je trajala skoro čitav dan, prisilio ga da se povuče ka Sinju. Naredne noći se preko Cetine prebacila 4. krajiška divizija, a 30. septembra, nešto južnije, koristeći povoljne vremenske uslove i 9. dalmatinska

[931] Isto, str. 508: Naređenje Štaba 1.proleterske divizije Štabu 4.krajiške divizije od 26. septembra u 6.45 sati.

[932] AVII, NOR, k. 711, br.reg. 4/1-1: Naređenje Štaba 3.krajiške proleterske brigade štabovima bataljona od 26. septembra u 13.30 sati.

[933] Isto, k. 711, br.reg. 3/1-1: Naređenje Štaba 3.krajiške proleterske brigade potčinjenim jedinicama od 26. septembra u 18 sati.

divizija, uz prihvat od strane 10. krajiške brigade. I dok su se jedinice pod komandom Štaba 4. operativne zone izvlačile na istok preko Cetine prema Dinari, dijelovi SS divizije „Princ Eugen" i jedinice pod njenom komandom, nastavili su da prodiru prema Splitu i poslije borbi na sektoru Klisa, oko 9 sati 27. septembra, ušli u grad pod Marjanom, prethodno napušten od jedinica NOVJ. Tog dana Nijemci su izbili i u Muć, gdje su zaplijenili dio ratnog materijala koji jedinice nijesu uspjele da evakuišu.

Ostavivši jedan bataljon na Cetini radi prihvata jedinica 4. krajiške divizije, koje su se prebacivale preko rijeke, Štab 1. proleterske divizije pomjerio se, noću između 27. i 28. septembra, zajedno sa 3. krajiškom proleterskom brigadom, iz Biletića u Vrdovo na Dinari, odakle ju je ujutro uputio u rejon Gljev – Bili Brig, radi prihvata i obezbjeđenja evakuacije tenkova i motorizacije koja se od Biletića kretala lijevom obalom Cetine prema Bilom Brigu na cesti Sinj – Livno. Jedan bataljon upućen je na prostor Stražbenice sa zadatkom da postavi osiguranje prema Grabu i Trilju i uspostavi vezu sa 1. proleterskom brigadom. I dok se brigada nalazila u pokretu, stiglo ju je naređenje političkog komesara divizije da se vrati u Vrdovo jer joj predstoji drugi zadatak. Razvučenoj na velikom prostoru, brigadi je trebalo vremena da se prikupi, pa je bataljon koji je odmakao svega par kilometara od Vrdova vraćen sa bolnicom i intendanturom u selo, a ostalim bataljonima je naređeno da se zaustave u rejonima gdje ih stignu kuriri.[934] U 20 sati brigada je od Štaba divizije dobila zadatak da sa tri bataljona napadne i likvidira ustašku miliciju na Vagnju (trig. 1203, Han Vaganj i žandarmerijska stanica) na cesti preko Dinare između Sinjskog i Livanjskog polja, čime bi ova komunikacija bila otvorena za manevar jedinica NOVJ i izvlačenje zaplijenjenog ratnog materijala iz Dalmacije.

Pošto su borci bili umorni, a bataljoni razvučeni na velikom prostoru, brigada te noći nije mogla da izvrši dobijeni zadatak. Tek sjutradan, 29. septembra, ona je, ostavivši jedan bataljon u rejonu Bilog Briga prema Obrovcu i Sinju, energičnim napadom sa dva bataljona, zbacila ustašku miliciju s Vagnja i odmah nastavila da je goni prema Prologu, a zatim je bez zadržavanja napala ustaše u tom selu na jugozapadnom obodu Livanjskog polja, oko 13 km zapadno od Livna. Nakon dvosatne borbe ustaše su odbačene prema Livnu, a brigada je

[934] AVII, NOR, k. 711, br.reg. 7/1-2: Izvještaj Štaba 3.krajiške proleterske brigade Štabu 1.proleterske divizije od 28. septembra u 20.15 sati.

zagospodarila čitavom komunikacijom preko Dinare i otvorila put iz doline Cetine prema Livanjskom polju i Livnu. Ona je na taj put do 30. septembra izvukla tenk, 6 topova i izvjestan broj kamiona.[935]

Dok je 3. krajiška proleterska vodila borbe na području Sinja, 1. proleterska je, zajedno sa jedinicama Komande Imotskog sektora, dejstvovala na prostoru između Imotskog i Trilja, sa težištem na ometanju saobraćaja neprijatelja poslije prodora 92. motorizovanog puka iz Imotskog u Sinj. Jedan njen bataljon je 25. septembra kod Lovreča potpuno uništio motorizovanu kolonu SS divizije „Princ Eugen", koja se od Imotskog kretala prema Trilju. Uništeno je 8 kamiona i 4 oklopna automobila, a zaplijenjena 2 motorcikla, haubica 105 mm, 3 mitraljeza marke „šarac", veća količina municije i drugog ratnog materijala. Ubijeno je 12 i zarobljeno 4 njemačkih vojnika, dok je veći broj ranjen. Slijedećeg dana drugi bataljon sačekao je satniju ustaša kod Bukove Gore, koja je pokušala da se iz Duvna probije u Aržano, ali je bila razbijena i odbačena natrag. Tog dana je kod Biorine uništen jedan kamion i zaplijenjeni radio-stanica i motorcikl. Dva dana kasnije dijelovi brigade, 6 km zapadno od Imotskog, porušili su most preko potoka Suvaje raspona 25-30 metara.[936]

Čim je donio odluku o izvlačenju jedinica iz srednje Dalmacije preko Cetine ka Dinari, Štab 4. operativne zone uputio je 25. septembra direktivu za rad štabovima 1. proleterske brigade i Imotskog sektora, koju su ovi primili dva dana kasnije. U njoj se od njih, pored ostalog, zahtijevalo da: spriječe upućivanje pojačanja neprijatelju iz Imotskog prema Sinju i Splitu; likvidiraju neprijateljeve posade na pravcu Cista – Trilj – Sinj; upućuju manje jedinice ka moru radi onemogućavanja saobraćaja na pravcu Omiš – Split; evakuišu motorna vozila, tenkove i drugi ratni materijal sjeverno od rijeke Cetine.[937] Da bi izvršio dobijene zadatke i obezbijedio evakuaciju, Štab 1. proleterske brigade razmjestio je, 27. septembra, bataljone na prostor Bukova Gora – Aržano – Studenci – Cista – Biorine, s obezbjeđenjima prema Trilju, Duvnu i Imotskom. Štab brigade smjestio se u selu Katuni.[938] Do 30. septembra ona je na pravcu Aržano – Bukova Gora izvukla: 4 tenka, oklopni automobil, 2 brdska

[935] Zbornik, tom V, knj. 20, str. 150-154.
[936] Zbornik, tom V, knj. 19, str. 589-590.
[937] AVII, NOR, k. 1491, br.reg. 25/1: Naređenje Štaba 4.operativne zone Štabu imotskog sektora od 15. septembra.
[938] Isto, k. 509, br.reg. 13 i 15/3: Naređenje Štaba 1.proleterske brigade od 27. septembra.

topa, haubicu, protivavionski mitraljez 20 mm, 5 kamiona i veću količinu municije.[939]

U vezi sa planiranom operacijom na području Livno – Duvno – Kupres, Štab 1. proleterske divizije naredio je, 30. septembra, 1. proleterskoj brigadi da se prebaci u rejon Karlov Han – Prisoje – Podhum, bliže Livnu i Duvnu,[940] što je ona i učinila noću između 1. i 2. oktobra, a djelomično i sjutradan. Prije napuštanja Dalmacije, predstavnici štabova su se dogovorili da se jedinice Imotskog sektora prebace na prostor Lovreč – Cista – Aržano i zatvore pravce od Imotskog i Trilja, i da bataljon „Garibaldi" uđe u sastav 1. proleterske brigade, jer su njegovi pripadnici izrazili želju „da po mogućnosti operišu kao cjelina i da kao takvi budu priključeni 1. proleterskoj brigadi".[941]

Povlačenjem 3. krajiške proleterske brigade krajem septembra na Dinaru, odnosno na komunikaciju Sinj – Livno, i 1. proleterske brigade početkom oktobra na područje Karlov Han – Prisoje – Podhum, 1. proleterska divizija je napustila Dalmaciju. Ona je tamo bila upućena da pomogne dalmatinskom narodu i partizanima da razoružaju što više italijanskih trupa, olakša konsolidaciju novoformiranih dalmatinskih jedinica, da pomogne evakuaciju zaplijenjenog naoružanja i opreme u unutrašnjost zemlje i da se sama što bolje naoruža i popuni novim borcima. Njeno upućivanje u Dalmaciju uslijedilo je 4 dana nakon kapitulacije Italije, što je svakako trebalo učiniti ranije, a još 4 dana bila su joj potrebna da stigne u rejon Aržano – Trilj, zato što se pješice nije moglo brže. Nasuprot njoj, Nijemci su bili u ogromnoj prednosti jer su za manevar trupama koristili motorizaciju i avijaciju, pa na području Sinj – Split, težištu borbenih dejstava, uspjeli da ostvare nadmoćnost, naročito u tehnici.

Dolaskom u Dalmaciju, 1. proleterska divizija stavljena je pod komandu Štaba 4. operativne zone Hrvatske. Iako mu je to bila najjača operativna snaga, on ju je pocijepao i pola orijentisao prema Imotskom a pola prema Sinju, umjesto da je njom i raspoloživim dalmatinskim jedinicama pokušao da zauzme Sinj prije pristizanja ojačanog 92. motorizovanog puka, što bi vjerovatno bilo znatno korisnije. Uopšte, komandovanje u ovoj operaciji nije bilo na potrebnoj visini. Jedinicama su upućivana razna naređenja i često

[939] Kao pod 139.
[940] Zbornik, tom IV, knj. 18, str. 21-22.
[941] AVII, NOR, k. 1491, br.reg. 6/13: Izvještaj štaba Imotskog sektora Štabu 4.operativne zone od 2. oktobra.

mijenjani zadaci, tako da je bilo i nepotrebnog vrćenja u krug. Organizacija sadejstva između jedinica, kao i artiljerije, a naročito tenkova sa pješadijom, podbacila je. Pokazalo se da su za efikasniju upotrebu tenkova potrebne obučene posade. Zamjenik komandanta divizije Miloje Milojević, koji je komandovao divizijom u odsustvu Koče Popovića, nije se najbolje snalazio, zbog čega je bio kritikovan. Zbog tih i drugih razloga, postignuti vojni rezultati 1. proleterske divizije u Dalmaciji nijesu bili adekvatni njenim mogućnostima. Njeno prisustvo nije iskorišćeno ni da se boljom organizacijom evakuacije izvuku veće količine zaplijenjenog naoružanja i opreme u unutrašnjost. No, i pored svega, ne može se prećutati činjenica da je i samo prisustvo 1. proleterske divizije, uz što naročito idu i njene borbe, snažno uticalo na ionako veliko antifašističko i borbeno raspoloženje naroda u srednjoj Dalmaciji.

Za vrijeme zadržavanja u Dalmaciji jedinice 1. proleterske divizije snabdijele su se zaplijenjenim italijanskim streljačkim naoružanjem, municijom, odjećom, obućom i drugom opremom. Neki bataljoni su doslovno „pozelenjeli“ od boje italijanskih vojnih uniformi. Iako se očekivao veći priliv ljudstva, u diviziju je stupilo nešto preko preko 200 Dalmatinaca. Nasuprot tome, divizija je dala znatan broj kadrova za novoformirane dalmatinske jedinice, koje su apsorbovale gotovo sve nove borce kojih je bio veliki broj. Zahvaljujući zaplijenjenoj tehnici i naoružanju, u diviziji su, ubrzo po njenom povlačenju iz Dalmacije, formirani artiljerijski divizion i motorizovani bataljon, a u sastav 1. proleterske brigade uključen je italijanski antifašistički bataljon „Garibaldi“ – kao njen 5. bataljon. Posebno treba istaći da je narod Dalmacije otvorena srca i sa iskrenom gostoljubivošću prihvatio borce 1. proleterske divizije – kao svoje najrođenije.

S A D R Ž A J

PREDGOVOR 5
D I O I
FORMIRANJE PRVE PROLETERSKE UDARNE DIVIZIJE NOVJ
I NJENE PRVE BORBE 11
Vojno-politička situacija na ratištu u jesen 1942. 13
Formiranje divizije i njene osnovne karakteristike 21
Formiranje divizije - novi impuls jačanju vojne organizacije NOP-a 32
Mjere Štaba divizije u cilju njenog brzog osposobljavanja za predstojeća dejstva 35
U strategijskim planovima Vrhovnog štaba NOV i POJ 41
Prve borbe divizije – napad na neprijateljeve posade u Sitnici, Čađavici i Mrkonjić-Gradu 46
Napad na Jajce, u sadejstvu sa 3. udarnom divizijom 53
D I O II
BORBE U SREDNJOJ BOSNI KRAJEM 1942. I POČETKOM
1943. GODINE 63
Oslobođenje Skender-Vakufa i Kotor-Varoša 55
Borbe za očuvanje i proširenje oslobođene teritorije u srednjoj Bosni 76
Oslobođenje Teslića 86
Pokušaj prodora u dolinu rijeke Bosne 102
Oslobođenje Prnjavora i izbijanje na rijeku Savu 109
Partijsko-politički i kulturno-prosvetni rad u srednjoj Bosni 113
D I O III
U ČETVRTOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI 135
Početak operacije „Vajs“ i pregrupacija divizije u srednjoj Bosni prema Banjoj Luci 137
Manevar od Prnjavora i Teslića do Gornjeg Vakufa 150
Zauzimanje Bradine, Ivan-sedla i Raštelice 157

Neuspjeli napad na Konjic 164
Borbe s njemačkom borbenom grupom „Anaker“ na pravcu Sarajevo – Konjic 168
Borbe s njemačkom borbenom grupom „Fogl“ na pravcu Bugojno-Gornji Vakuf-Prozor 178
U protivudaru prema Gornjem Vakufu 182
U zaštitnici ranjenika i prelaz preko Neretve 196
D I O IV
OD NERETVE PREKO DRINE DO LIMA 211
Borbe u okuci Neretve 213
Poraz četnika kod Kalinovika 220
Forsiranje Drine 229
Boj kod Ifsara i oslobođenje Čajniča 249
Poraz četnika kod Čelebića 258
Borbe na području Goražda i Pljevalja 264
Izbijanje na Lim 278
D I O V
U PETOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI 291
Situacija pred ofenzivu i obostrani planovi 293
Početne borbe na širem području Šahovića 296
Manevar prema Čelebiću 304
Pokušaj proboja na sektoru Foče u istočnu Bosnu 315
Manevar preko Tare na Vučevo i borbe za ovu visoravan 327
Borbe na Sutjesci i izbijanje na Zelengoru 342
Proboj sa Zelengore preko Balinovca ka Jeleču i Rataju 355
Proboj preko ceste Kalinovik – Foča i izbijanje na područje Jahorine 363
D I O VI
OFANZIVNA DEJSTVA U ISTOČNOJ BOSNI SREDINOM 1943. GODINE 383
Proboj preko rijeke Prače i komunikacija Sarajevo – Višegrad na prostor sjeverno od Rogatice 385
Oslobođenje Han-Pijeska, Srebrenice, Bratunca, Vlasenice i Drinjače 398
Oslobođenje Zbornika i pogibija Filipa Kljajića, politkoma divizije 412
Neuspjeli napadi na Caparde i Sokolac 422
Reakcija neprijatelja na ofanzivu Operativne grupe divizija u istočnoj Bosni 425

D I O VII
MJERE, AKCIJE I BORBE UOČI I U VRIJEME KAPITULACIJE FAŠISTIČKE ITALIJE 437
Manevar divizije iz istočne u srednju Bosnu 439
Kratak predah u srednjoj Bosni, uz rad na jačanju jedinica 450
Borbe protiv četnika u srednjoj Bosni, oslobođenje Donjeg Vakufa i upad u Turbe 457
Oslobođenje Bugojna i neuspjeli napadi na Turbe 464
Divizijska partijska konferencija 475
Situacija u vrijeme kapitulacije fašističke Italije i pokret divizije u Dalmaciju 478
Borbe na području Sinj – Imotski 486
Napuštanje Dalmacije i povlačenje prema Duvnu i Livnu 498